

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

127. ÉVFOLYAM 2011. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társ szerkesztő*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2011-től egy évre 2400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Mikó Gábor</i> : Az 1267. évi bécsi zsinat úgynevezett „magyar határozatai”	1
<i>Kertész Balázs</i> : Magyar vonatkozású kéziratok törvénygyűjtemény a Bajor Állami Könyvtárban. A Kollár-féle első kódex másolata	30
<i>Zvara Edina</i> : Ismert könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy-könyvtárban	47
<i>Bartók István–Stemler Ágnes</i> : Mivel meglett, most már tudjuk, hogy nincs. Kazinczy Ferenc 1807. évi Sylvester-kiadása	72

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borda Lajos</i> : Egy magyar vonatkozású könyvritkaság: <i>Communis cursus Beatae Mariae Virginis</i>	87
<i>Zvara Edina</i> : Johannes Korzenski németújvári nyomdász ismeretlen nyomtatványa 1617-ből. Pótlás az <i>RMNy</i> -hez	99
<i>Knapp Éva</i> : Officium Rákócziánium – Pótlások	103
<i>Lengyel András</i> : Egy alkalmi lap: <i>A Kis Hét</i> (1894, 1899)	106

FIGYELŐ

<i>Almási Gábor</i> : A Rehdiger-levelezésgyűjtemény másolata az Országos Széchényi Könyvtárban	112
<i>Bánfi Szilvia</i> : A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum tudományos tanácskozással köszöntötte a megújult <i>Apor-kódex</i> hazatértét	117

NEKROLÓG

F. Csanak Dóra (1930–2010) (<i>Babus Antal</i>)	120
---	-----

SZEMLE

Fukári, Valéria: Felső-magyarországi főúri családok. (A Zayak és rokonaik 16–19. század.) Pozsony, 2008. (<i>Kovács Eszter</i>)	123
Szenci Molnár Albert: Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás. Hanovia 1624. P. Vásárhelyi Judit és Szabó András tanulmányával. Bp. 2009. / <i>Bibliotheca Hungarica Antiqua</i> , XLIII./ (<i>Németh S. Katalin</i>)	125
Noblet, Julien: En perpétuelle mémoire. Collégiales castrales et Saintes-Chapelles à vocation funéraire en France (1450–1560). Préface Vincent Tabbagh. Rennes, 2009. / <i>Collection Art et Sociétés</i> / (<i>Tüskés Anna</i>)	128
A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705–1944. I. A–J. Összeáll.: Lakatos Éva. Bp. 2010. (<i>Lengyel András</i>)	130
Gyurgyák János: Huszonöt év a magyar könyvkiadásban. Századvég Kiadó 1985–1994. Osiris Kiadó 1995–2010. Bibliográfia. Bp. 2010. (<i>Monok István</i>)	132

Ára: 600 Ft

SOMMAIRE

<i>Mikó, Gábor</i> : Les „résolutions hongroises” du synode de Vienne de l’année 1267	1
<i>Kertész, Balázs</i> : Collections de loi manuscrite à rapports hongrois dans la Bayerische Staatsbibliothek. Copie du premier codex Kollár	30
<i>Zvara, Edina</i> : Notes de possesseurs de collectionneurs connus dans la bibliothèque Esterházy	47
<i>Bartók, István–Stemler, Ágnes</i> : Elle est retrouvée, donc elle n’existe pas. L’édition de 1807 de János Sylvester par Ferenc Kazinczy	72

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borda, Lajos</i> : Une rareté de livre à rapport hongrois: <i>Communis cursus Beatae Mariae Virginis</i>	87
<i>Zvara, Edina</i> : Imprimé inconnu de Johannes Korzenski, imprimeur de Nemetújvár de l’année 1617	99
<i>Knapp, Éva</i> : Officium Rákoczianum – Suppléments	103
<i>Lengyel, András</i> : Un journal d’occasion: <i>A Kis Hét (La Petite Semaine)</i> (1894, 1899)	106

CHRONIQUE

<i>Almási, Gábor</i> : La copie de la collection de correspondance Rehdiger dans la Bibliothèque Nationale Széchényi	112
<i>Bánfi, Szilvia</i> : Le Musée National Sicule de Sepsiszentgyörgy avait célébré d’une conférence scientifique la rentrée du <i>codex Apoc</i> restauré	117

NÉCROLOGUE

Csanak, Dóra, F. (1930–2010) (<i>Babus, Antal</i>)	120
--	-----

REVUE

Fukári, Valéria: Familles aristocrates de la Haute Hongrie. (Les Zay et leurs parents. 16 ^e –19 ^e siècles.) Pozsony, 2008. (<i>Kovács, Eszter</i>)	123
Szenci Molnár Albert: Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás (Enseignement à la religion chrétienne et à la foi véritable). Hanovia 1624. Avec les études de Judit P. Vársárhelyi et de András Szabó. Bp. 2009. /Bibliotheca Hungarica Antiqua XLIII./ (<i>Németh, S. Katalin</i>)	125
Noblet, Julien: En perpétuelle mémoire. Collégiales castrales et Saintes-Chapelles à vocation funéraire en France (1450–1560). Préface de Vincent Tabbagh. Rennes, 2009. /Collection d’Art et de Société/ (<i>Tüskés, Anna</i>)	128
Bibliographie choisie de l’histoire de presse hongroise 1705–1944. I. A–J. Réd. Éva Lakatos. Bp. 2010. (<i>Lengyel, András</i>)	130
Gyurgyák, János: Vingt-cinq ans dans l’édition de livres de Hongrie. Századvég Kiadó (Édition Fin de siècle) 1985–1994. Osiris Kiadó (Édition Osiris) 1995–2010. Bibliographie. Bp. 2010. (<i>Monok, István</i>)	132

MIKÓ GÁBOR

Az 1267. évi bécsi zsinat úgynevezett „magyar határozatai”*

I.

Az 1267 májusában tartott bécsi zsinat, amelyet a római San Lorenzo in Lucina-templom kardinálisa, Guido pápai követ hívott össze, a 17. század óta a magyar történelemnek is része. Peter Lambeck császári könyvtáros ugyanis a bécsi udvari könyvtárról írt monumentális művének 1669-ben megjelent második kötetében közölt egy addig ismeretlen határozatgyűjteményt, amelyet a legátus által a zsinaton Magyarország részére kiadott dekrétumként azonosított.¹ A concilium ekkoriban már a történetíró Wolfgang Lazius munkásságának köszönhetően több mint egy évszázada ismert volt,² a magyarok szerepe azonban nem. Az addig kiadott elbeszélő források (mint például a Thuróczy-krónika, vagy Bonfini Magyar története),³ illetve zsinati határozatok gyűjteményei nem tettek róla említést.⁴

A 18. században, amely főként a forrásanyagok összegyűjtésén és kiadásán alapuló történetírás korszaka volt, Lambeck szövegét jó néhány – magyar és külföldi – történetíró átvette a saját gyűjteményébe. Ezek pedig a bennük sok esetben

* E helyütt mondanék köszönetet Solymosi László professzornak, doktori disszertációim témavezetőjének, nemkülönben Érszegi Géza professzornak a dolgozat elkészítésében nyújtott segítségért. Solymosi Lászlónak külön köszönöm, hogy a bécsi Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában végzett munkámat T 46499 számú OTKA pályázatából támogatta.

¹ LAMBECIUS, Petrus: *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi*. Lib. II. Vindobonae, 1669. 68–70. Lambeck tevékenységéről, igaz főként Mátyás Corvina-könyvtárának története szempontjából, a legújabb magyar nyelven megjelent munka: VISKOLCZ Noémi: *Corvinák Bécsben a 16–18. században*. = Magyar Könyvszemle (124.) 2008. 272–291.

² LAZIUS, Wolfgang: *Vienna Austriae. Rerum Viennensium commentarii in quatuor libris distincti*. Basel, 1546. 62–64.

³ THURÓCZY, Johannes: *Chronica Hungarorum*. Brünn, 1488.; ill. Augsburg, 1488. L. SAJÓ, Géza–SOLTÉSZ, Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Vol. II. Budapestini, 1970. 3323. és 3324. tételek (990–992.). Kritikai kiadása: THURÓCZ, Johannes de: *Chronica Hungarorum*. Textus. Ed.: Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ. Bp. 1985.; BONFINI, Antonio: *Rerum Ungaricarum Decades Quatuor, cum Dimidia*. Basel, 1568. L. SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár. III*. 570. tétel (167.).

⁴ LAMBECIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 68. megemlíti, hogy ezt a határozatgyűjteményt még nem látta más művekben, ezért is vállalkozik arra, hogy kiadja (vö. még uo. 2. jegyzet.).

szó szerint közölt törvény- és oklevélszövegek nagy számának köszönhetően a 19. század történészei számára is gyakran szolgáltak kiindulópontul.⁵ A Lambeck-szöveg hitelességét csak az elmúlt néhány évtizedben kezdte röviden, egy-egy terjedelmesebb mű részeként, néhány német nyelvű munka vitatni, ezekre azonban a magyar kutatás mindeddig nem reflektált.⁶ A következőkben e problémakör részletes tárgyalására teszünk kísérletet.

II.

II. Konrád 1254-ben bekövetkezett halálával végleg összeomlott a Hohenstaufok uralma Európában, és a Német-római Birodalomban kezdetét vette az 1273-ig tartó úgynevezett „nagy interregnum” időszaka. 1257-ben a birodalmi választók egyik része III. Henrik angol uralkodó öccsét, Cornwalli Richárdot választotta királlyá, a másik frakció pedig még ugyanebben az évben X. Alfonzt, Kasztília királyát jelölte erre a tisztségre.⁷ A két uralkodó egyike sem rendelkezett gyakorlati hatalommal, Alfonz még új országa földjére sem tette be soha a lábát. A dél-itáliai területeket – amelyek egy részére a pápa, IV. Ince is igényt tartott – Manfréd, az 1250-ben elhunyt II. Frigyes császár törvénytelen házasságból született fia uralta. Miután Ince utódját, IV. Sándort távozásra kényszerítette Nápolyból, 1258-ban Szicília királyává koronázták.⁸

A pápai diplomácia célja II. Frigyes halálát és birodalma kvázi széthullását követően az volt, hogy megakadályozza a birodalom északi, illetve itáliai területeinek egy korona alatti újraegyesítését.⁹ A Kúria ezért a megerősödő Manfréddal való leszámolásra törekedett, annál is inkább, mivel ez Közép-Itáliában is pozíciókat kezdett kiépíteni, így potenciálisan fenyegetett az egész félsziget elfoglalásának veszélye.

1261-ben IV. Orbán személyében egy francia lépett a pápai trónra. Neki sikerült megegyeznie IX. (Szent) Lajos király fivérével, Károlylyal, Anjou grófjával a Manfréd elleni hadjáratról. A felajánlott „jutalom” természetesen a Szicíliai Királyság volt, ám Orbánnak már nem állhatott módjában ígéretét teljesíteni, mivel két évvel ezelőtt elhunyt, hogy megindult volna a franciák támadása. Károlynak a hi-

⁵ GUNST Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, 2000. 139–165.

⁶ JOHANEK, Peter: *Das Wiener Konzil von 1267, der Kardinallégit Guido und die Politik Ottokars II. Přemysl.* = Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich (44/45.) 1978/79. 325.; WALDMÜLLER, Lothar: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1987. 185–187.

⁷ ZIMMERMANN, Harald: *A középkori pápaság*. (Ford. Bagi Dániel) Bp. 2002. 175–176.

⁸ RUNCIMAN, Steven: *A szicíliai vecsernye*. (Ford. Bánki Vera) Bp. 1999. 48. A szerző művének első részében (i. m. 28–128.) kitűnő áttekintést nyújt a II. Frigyes halálát követő interregnum – a dolgozat témáját is érintő – korszakáról.

⁹ GERGELY Jenő: *A pápaság története*. Bp. 1999. 100–101.

vatalos szerződést már utódjával, a szintén francia származású IV. Kelemennel kellett megkötnie.¹⁰ Károlyt ezután 1266 januárjában a pápa megbízásából öt bíboros hivatalosan is szicíliai királlyá koronázta. Nem sokkal ezután került sor a döntő ütközetre Manfréd és a franciák között, amelyben a Hohenstauf-uralkodó életét vesztette, Károly pedig de facto is a Szicíliai Királyság ura lett.¹¹

IV. Kelemen, akit még Orbán emelt kardinálissá, általában elődje politikájának következetes folytatójaként tartja számon a szakirodalom.¹² Ugyanakkor Itália mellett figyelmet fordított a birodalom északi tartományaira is. Néhány hónappal a beiktatása után ugyanis két legátust küldött erre a területre. Az egyik Ottobonus Fliscus (ismertebb nevén Ottobuono Fieschi) volt – akit később V. Hadrianus néven pápának is megválasztottak, ám a felszentelését már nem érte meg – akinek megbízatása Anglia mellett Mainz, Trier és Köln érsekségeire terjedt ki, a másik Guido, San Lorenzo in Lucina kardinális volt, aki Dánia és Svédország mellett a brémai, a magdeburgi, a gnieznói és a salzburgi egyháztartományokban tevékenykedett.¹³ (Guido még IV. Orbán pontifikátusa idején lett bíboros, azt megelőzően pedig a Citeaux-i kolostor apátja volt.)¹⁴ Bár a két legáció részletes tárgyalása nem e dolgozat feladata, Guido esetében mégis szükséges ezt vázlatosan áttekinteni, tekintettel az általa egybehívott tartományi zsinatokra is.

Noha a megbízást 1265 nyarán kapta, a kardinális legátusi tevékenységének lényegi része csak 1266 őszén kezdődött meg a birodalom területén. 1265 szeptemberében, útban észak felé, a pápa kérésének megfelelően, részt vett a ciszterci generális káptalan ülésén, Citeaux-ban. A tanácskozáson a pápa bullájának (az úgynevezett *Clementinának*) a tárgyalása folyt, amellyel Kelemen a ciszterci belvillongásoknak igyekezett véget vetni. A végül elfogadott kompromisszum Guido érdeme volt.¹⁵ A következő év nyarát Dániában töltötte, majd az ősz folyamán visszatért a birodalom területére, és november 23-ára tartományi zsinatot hívott össze Brémába. Ezt a következő hónap elején a magdeburgi, következő évben pedig a boroszlói és a bécsi zsinatok követték. Az ezeken hozott rendelkezéseknek elkülöníthető egy olyan csoportja, amely tartalmát tekintve mind a négy dekrétumban megtalálható: ezek egyrészt a klerikusok életmódját szabályozzák, másrészt

¹⁰ SEPPELT, Franz Xaver: *Geschichte der Päpste von den Anfängen bis zur Mitte des zwanzigsten Jahrhunderts*. Band III. München, 1956. 512.

¹¹ RUNCIMAN: *i. m.* (8. jegyzet) 107–108.; ZIMMERMANN: *i. m.* (7. jegyzet) 176.

¹² RUNCIMAN: *i. m.* (8. jegyzet) 96–97.; SEPPELT: *i. m.* (10. jegyzet) 512.

¹³ OLLENDIEK, Hans: *Die päpstlichen Legaten im deutschen Reichsgebiet von 1261 bis zum Ende des Interregnums*. Freiburg/Schweiz, 1976. /Historische Schriften der Universität Freiburg Schweiz./ 68–88. Ollendiek munkája mindmáig az egyetlen, mely a birodalomban, az interregnum idején működő pápai legátusok tevékenységét a teljes forrásanyag bevonásával és feldolgozásával tárgyalja. Művére még többször visszautalunk, Guido tevékenységének itt közölt nagyon rövid vázlata is – amennyiben nem említünk más forrást – ezen a munkán alapszik.

¹⁴ LÉKAI Lajos: *A ciszterciek*. Bp. 1991. 78.; JOHANEK: *i. h.* (6. jegyzet) 315. 17. lábj.

¹⁵ LÉKAI: *i. m.* (14. jegyzet) 76–78.

az egyházi javak védelmére hoznak rendelkezéseket. A többi rendelet között is találunk olyanokat, amelyeket a legátus másik egyháztartományban is kihirdetett, ilyenek például a zsidók jogi helyzetét szabályozó kapitulumok, amelyek csak a boroszlói és a bécsi zsinat aktaiban jelennek meg. Általánosságban ugyanakkor elmondható, hogy a zsinatokon Guido az egyes érsekségekben felmerülő problémáknak megfelelő intézkedéseket hozott.¹⁶

A két legátus csaknem egyidejű útnak indításával a pápa nyilvánvalóan konkrét politikai célokat is követett. Guido feladata Dániában az volt, hogy elsimítsa a király és a lundi érsek közti egyre fokozódó ellentéteket. A gnieznói érsekség területének kiutalása ismét csak a Kúria külpolitikai céljaival magyarázható, a legátusnak ugyanis a pápa kívánságának megfelelően a litvánok, lettek és poroszok ellen tervezett kereszties hadjáratához kellett támogatást nyújtania.¹⁷ Ezzel a tervével Kelemen ismét elődje tevékenységét folytatta, aki Anzelm ermlandi püspököt küldte ugyanerre a területre, elsősorban a német lovagrend hatalmának megerősítésére. Ahogy korábban Anzelm, úgy Guido sem mondhatott le a cseh király, II. (Přemysl) Ottokár segítségéről. Ezzel magyarázható, hogy Kelemen 1266 márciusában a prágai püspökséget, mely jogilag a mainzi érsek alá tartozott, és így Ottobonus lett volna a területén az illetékes legátus, Guido hatáskörébe utalta át.¹⁸

Ugyanez év végén Guido ismét fontos szerephez jutott a pápai külpolitikában: legátusként a neki alárendelt területeken ki kellett hirdetnie Kelemennek az utolsó Hohenstaufot, a néhai IV. Konrád időközben nagykorúvá lett fiát, Konradint és híveit kiközösítő bulláját.¹⁹ A Viterbóban székelő pápa ekkorra már felismerte Konradin és a köré gyűlt Hohenstauf-pártiak jelentette veszélyt, és minden módon igyekezett elejét venni egy német földről érkező támadásnak.²⁰

A legátus azonban hamarosan éppen ebben a kérdésben került szembe a kuriális politikával, s ez végül ahhoz vezetett, hogy 1267 júliusában Kelemen visszavonta a megbízatását. Ekkor Guido már Bécsből újra észak felé tartott, hogy a pápa korábbi kérésének megfelelően ismét foglalkozzék a dániai viták rendezésével.²¹

¹⁶ Ez Ollendiek interpretációja, l. i. m. (13. jegyzet) 135–146.

¹⁷ Regesztáját l. POTTHAST, Augustus: *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum Natum MCXCVIII ad annum MCCCIV*. Vol. II. Berolini, 1874. 19194. reg. Összefüggéseiben vö. OLLENDIEK: i. m. (13. jegyzet) 87–88.; JOHANEK: i. h. (6. jegyzet) 314–315.

¹⁸ A forrást l. JORDAN, Édouard: *Les registres de Clement IV*. Paris, 1893/94. Nr. 248. Vö. OLLENDIEK: i. m. (13. jegyzet) 86.

¹⁹ JOHANEK: i. h. (6. jegyzet) 316–317.

²⁰ Először 1266 szeptemberében egyházi átokkal sújtotta Konradin összes segítőjét, majd novemberben adta ki a fent említett bullát. Mindezek ellenére 1267 szeptemberében a királyjelölt elhagyta Bajorországot, majd az itáliai ghibellinek támogatását élvezve 1268 júliusában bevonult Rómába. Innét indult el augusztusban Károly erőinek megsemmisítésére, ám Tagliacozzónál csapatai vereséget szenvedtek, ő maga pedig néhány nappal a csata után fogságba esett. Károly október 28-án Nápolyban néhány hívével együtt lefejeztette. L. RUNCIMAN: i. m. (8. jegyzet) 109–128.; SEPPELT: i. m. (10. jegyzet) 515–518.

²¹ OLLENDIEK: i. m. (13. jegyzet) 108.

A követ „megbízhatatlanságát” mutatta, hogy elősegítette Ottokár és a bajorországi Wittelsbach Henrik békekötését. A pápai udvar azért igyekezett egy ilyesfajta kibékülést megakadályozni, mivel így Henrik Konradin már említett itáliai hadjáratához nyújthatott segédkezet.

Hogy mi indokolta Guido eme „különakcióját” – amelyhez természetesen nem kérhette és nem is kérte megbízója beleegyezését –, csak találgatni lehet. Elfogadhatónak tűnik az a magyarázat, hogy a legátus elsősorban Ottokár erőit akarta felszabadítani, hogy azokat azután a balti területen a litvánok és a lettek elleni hadjáratban (melyre már fentebb utaltunk) lehessen bevetni. A hadjáratot követő térítésben nyilván a cisztercieknek szánta a fő szerepet, és ebben Ottokár támogatására is számíthatott, hiszen a cseh király és elődei is a rend támogatói voltak.²² Hans Ollendiek arra hívja fel a figyelmet, hogy a birodalomban a központi hatalom megszűntével a legátusok működését a regionális hatalmak és ezek érdekei is nagyban befolyásolhatták.²³

Függetlenül attól, hogy a feladatkörét túllépő aktivitása végül leváltását eredményezte, jól látható, mekkora hangsúlyt kaptak konkrét politikai feladatok Guido legátusi tevékenysége során. Ezt a megállapítást pedig a bécsi zsinat és a magyar határozatok tárgyalásakor sem szabad szem elől téveszteni.

III.

A bécsi zsinatot Guido bíboros Prágából hívta össze május 10-ére. A concilium a meghatározott időben összeült, és három napig ülésezett. A tanácskozás eredményeként a legátus 19 pontból álló dekrétumot hirdetett ki, amely – a magyar határozatoktól eltérően – kétséget kizáróan ehhez az alkalomhoz köthető.²⁴ Eredeti verziója nem maradt fenn, de számtalan másolatot tartanak nyilván, amelyek

²² JOHANEK: *i. h.* (6. jegyzet) 334–335.

²³ OLLENDIEK: *i. m.* (13. jegyzet) 182–183. A szerző érvelése alátámasztására éppen Guido és Ottokár kapcsolatát hozza fel.

²⁴ A zsinatnak igen jelentős szakirodalma van, e helyütt azokat a műveket sorolom fel, amelyekre a következőkben még utalni fogok: LORENZ, Ottokar: *Geschichte Ottokar II. von Böhmen und seiner Zeit*. Wien, 1866. 401–411.; VANCSA, Max: *Geschichte Nieder- und Oberösterreich*. Band I. Gotha, 1905. 536–537.; HÜBNER, Karl: *Die Provinzialsynoden im Erzbistum Salzburg bis zum Ende des XV. Jahrhunderts*. = Deutsche Geschichtsblätter (10.) 1909. 187–236., ebből a bécsi zsinatot érintő rész: 208–211.; HEFELE, Charles Joseph–LECLERCQ, H.: *Histoire des Conciles*. Vol. VI/1. Paris, 1914. 133–139.; LEUCHTER, Wilhelm: *Das Dekret der Wiener Provinzialsynode aus dem Jahre 1267*. = Wiener Diözesanblatt (95.) 1957. 55–56, 64, 79–80, 110, 121–122; OLLENDIEK: *i. m.* (13. jegyzet) 135–146.; JOHANEK: *i. h.* (6. jegyzet) 312–340.; MALECZEK, Werner: *Die Urkunden des päpstlichen Legaten Guido, Kardinalpriester von San Lorenzo in Lucina, aus den Jahren 1265 bis 1267*. = Archiv für Diplomatik. Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde (56.) 2010. 65–151.; a határozatok későbbi recepciójára vonatkozóan ERDŐ Péter: *Tartományi szinodális könyvek Kelet-Közép-Európában*. In: Uő.: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Bp. 2001. 65–67.

között 13. századiak is vannak.²⁵ Dacára a zsinattal foglalkozó terjedelmes szakirodalomnak, kritikai kiadásról nincs tudomásunk. A 19. századdal bezárólag megjelent korábbi szövegkiadásokat, ezek egymáshoz való viszonyát, illetve az alapul szolgáló kéziratok kérdését Peter Johaneck 1978-ban publikált – e dolgozatban is sokszor idézett – tanulmányában tisztázta.²⁶

Bár a bevezetésben tartományi zsinatokról beszéltünk, és a szakirodalom legnagyobb része a bécsi zsinat kapcsán így is tesz²⁷ – a salzburgi érsekség zsinataként szokták meghatározni –, a helyzet ennél komplikáltabb. Már a határozatok előszavából kiolvasható, hogy ezek Salzburg mellett a prágai püspökség területére is vonatkoznak.²⁸ Johaneck, aki elsősorban a zsinat politikai hátterét vizsgálta, úgy látja, hogy Guido e döntésével főképp Ottokár érdekeit tartotta szem előtt.²⁹ A cseh király ugyanis arra törekedett, hogy a prágai püspökséget minél jobban kivonja a mainzi érsek befolyása alól. Ezzel párhuzamosan azt is igyekezett kieszközölni a pápánál, hogy Olmütz központtal hozzanak létre új érsekséget, amely – érvelése szerint – a baltikumi hadjárat során meghódított új területek felett az egyházi felügyeletet gyakorolhatná. Guido így, hogy a salzburgi egyháztartomány területén tartott zsinaton a Mainzhoz tartozó egyházmegye ügyében is rendelkezett, egyrészt Ottokár szakadár törekvéseit segítette elő, másrészt tovább növelte a cseh uralkodó ausztriai befolyását is. (Ottokárnak ekkora már sikerült unokatestvérét, Wladislaust a salzburgi érseki székre ültetnie.) Johaneck úgy véli, a zsinattal a cseh király már a prágai püspökség Salzburghoz való csatolását készítette – közvetve – elő.³⁰

Arra a jelenlegi vizsgálat szempontjából nagyon fontos kérdésre, hogy a zsinaton kiknek a részvétele dokumentált a forrásokban, nem egyszerű választ adni. Maga a zsinati dekrétum senkit nem említ meg név szerint, magát a legátust le-

²⁵ BRUGGER, Eveline–WIEDL, Birgit: *Regesten zur Geschichte der Juden im Mittelalter. Von den Anfängen bis 1338*. Innsbruck–Bozen–Wien, 2005. 45. reg. A szerzők, akik a zsinat zsidókat érintő rendelkezéseit is közlik, hat kéziratot tartanak nyilván a 13. századból: Historisches Staatsarchiv (München), KL Niederalteich 39. fol 108v.–109v.; Stiftsarchiv Lilienfeld, Cod. 118. fol 129v.–132v.; Stiftsarchiv Seitenstetten, cod. 238. fol. 1r.–2v.; Stiftsarchiv Vorau, Cod. 329. fol. 127r.–134v.; Stiftsarchiv Zwettl, Cod. 278. fol. 41v.–48v.; Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) Cod. 352. fol. 49v.–52r. (ez a kézirat lehetséges, hogy a 14. század elején készült).

²⁶ JOHANEK: *i. h.* (6. jegyzet) 317., 24. láb.; MALECZEK: *i. h.* (24. jegyzet) 125–126.

²⁷ Tartományi zsinatról (Provinzialsynode) beszél LORENZ: *i. m.* (24. jegyzet) 401., VANCSA: *i. m.* (24. jegyzet) 536., HÜBNER: *i. h.* (24. jegyzet) 208., LEUCHTER: *i. h.* (24. jegyzet) 55., OLLENDIEK: *i. m.* (13. jegyzet) 135.

²⁸ „Hinc est quod cum sanctissimus in Christo pater et dominus noster Clemens papa quartus ad Salzpurgensem provinciam et civitatem et dyocesem Pragensem cum plene legationis officio nos duxerit transmittendos, officii nostri debitum libenter exequimus, evellendo scilicet evellanda, plantando plantanda, recta regendo et dirigendo salubriter indirecta.” L. MGH Scriptores in Folio (a továbbiakban: MGH SS) IX. Ed.: Georg Heinrich PERTZ. Hannoverae, 1851. 700.

²⁹ JOHANEK: *i. h.* (6. jegyzet) 319.

³⁰ Uo. 327.

számítva.³¹ Fennmaradtak ugyanakkor különböző elbeszélő források, melyek e problémakör tisztázásához némi támpontot nyújtanak.

A legbővebb információval Altaichi Hermannnak (1200/01–1273), a niederaltaichi bencés kolostor apátjának „Annales”-e szolgál, a modern szakirodalom nagy része is az ő adatait idézi. Eszerint a zsinaton részt vett Péter, Passau püspöke, Bruno, Brixen püspöke, Konrád, freisingi püspök, Leo, Regensburg püspöke, Almarich, Lavant püspöke, János, prágai püspök, valamint sok más alacsonyabb rangú egyházi előljáró.³² Feltűnő, hogy a már említett Wladislaus, Salzburg érseke hiányzik a névsorból. Ekkor ő még nem volt érsekké szentelve, erre csak a bécsi zsinat után került sor. A részvétele ennél fogva máig vita tárgya.³³

Egy másik forrás az 1264 és 1279 közti időszak eseményeiről tudósító „Historia Annorum”. Eszerint a legátus a salzburgi érsekség összes püspökét, prelátusát, apátját és prépostját magához hívatta, hozzájuk csatlakoztak még a prágai egyházmegye képviselői is, püspökükkel együtt. Így összesen 16 főpap ült össze.³⁴ Ugyan-ezt az adatot említi egy bécsi krónika is, bár itt a zsinat tévesen 1268-ra van datálva.³⁵

³¹ Az általunk használt szöveg: MGH SS IX. (28. jegyzet) 699–702.

³² „Anno incarnationis Domini 1267 dominus Guido cardinalis, apostolice sedis legatus 6. Idus Maii apud Viennam concilium celebravit, cui interfuerunt Iohannes Pragensis, Petrus Pataviensis, Bruno Brixinensis, Chunradus Frisingensis, Leo Ratisponensis, Amulricus Lavendinensis episcopi, et alii quam plurimi de ipsis dyocesibus prelati, archidiaconi et decani.” L. MGH SS XVII. Ed.: Georg Heinrich PERTZ. Hannoverae, 1861. 405. Ezt a listát közli LORENZ: *i. m.* (24. jegyzet) 402., bár a forrást nem tünteti fel, HÜBNER: *i. h.* (24. jegyzet) 208., aki az adatokat máshonnét veszi át, LEUCHTER: *i. h.* (24. jegyzet) 56., aki a forrását szintén nem adja meg, és listájában szerepel az aquileiai pátriárka is, akit valahonnét máshonnan emelt át, mivel ennek részvételéről csak Lazius tudósít (Uő.: *i. m.* (2. jegyzet) 62., OLLENDIEK: *i. m.* (13. jegyzet) 137–138., JOHANEK: *i. h.* (6. jegyzet) 323. és MALECZEK: *i. h.* (24. jegyzet) 91.

³³ Az összes érvelés felsorolásától eltekintünk, ám érdemes kitérni Leuchter álláspontjára, l. Uő.: *i. h.* (24. jegyzet) 56.: állítása szerint az érsek minden bizonnyal jelen volt a zsinaton, ám lehet, hogy betegség akadályozta az aktív részvételét, mivel aláírása is hiányzik a dekrétumról. Sajnos Leuchter nem közli a forrását. A hiányzó aláírás pedig sem a részvételt, sem pedig a távollétet nem igazolja, ugyanis Guido zsinatokon kiadott határozatai a tanácskozáson jelen lévőkét sehol nem említik. [OLLENDIEK: *i. m.* (13. jegyzet) 136.]

³⁴ „...dominus Gwido apostolice sedis legatus, tytuli Sancti Laurencii in Lucina presbiter cardinalis, abbas Cysteriensis, magna fultus auctoritate venit Viennam; omnes episcopos, prelatos, abbates, prepositos, decanos in Salzpurgensi episcopio constitutos convocat; post Iohannis ante portam Latinam feria tertia in parrochiali ecclesia Wienne tribus diebus concilium celebrat (...) Convenerant enim ibi non pauca lucencia sancte matris ecclesie luminaria, inter que et venerabilis Pragensis episcopus cum prelatibus quibusdam sui episcopatus aderat, ita ut in numero sedecim cum infulis pontificalibus in eodem concilio residerent.” L. MGH SS IX. (28. jegyzet) 650–651.

³⁵ „1268. Gwido cardinalis Viennam venit, concilium cum 16 episcopis celebravit.” L. MGH SS IX. (28. jegyzet) 728.

Prágai Kozma krónikájának (*Chronica Bohemorum*) folytatása a résztvevők közül csak a prágai püspököt, és kíséreit említi meg.³⁶ A zwetli krónika csupán annyit mond, hogy püspökök és prelátusok vettek részt a gyűlésen.³⁷ A klosterneuburgi krónika ismét csak annyit árul el, hogy a legátus a salzburgi érsekség összes püspökét magához idézte, ám ez – a források közül egyedül – arra is kitér, hogy a zsidókkal kapcsolatban is hoztak rendelkezéseket.³⁸

A résztvevők kapcsán Johanek felhívja a figyelmet Wolfgang Lazius listájára. Ebben olyan méltóságok bukkannak fel, mint az aquileiai pátriárka, Boroszló és Olmütz püspökei. Az ő közreműködésükről más kútfők nem tudósítanak, így nem lehet megállapítani, hogy ezekre a 16. századi történetíró hol bukkanhatott.³⁹

Akár helytállóak Lazius közlései, akár nem, a felsorolt forrásokból egyértelműen megállapítható, hogy egyöntetűen hallgatnak magyar egyháziak jelenlétéről a conciliumon. Ha a korabeli magyar forrásokat is bevonjuk a vizsgálatba, a kép akkor sem változik meg. A Magyar Királyság és a pápai Kúria kapcsolatai mindenekelőtt Fraknói Vilmos kutatásainak köszönhetően ismertek, s ezekből tudjuk, hogy több vitás ügyben is kapcsolatban álltak.⁴⁰ Ilyen volt Timót zalai főesperes zágrábi püspökké való kinevezése. Ez még IV. Orbán idejében történt, de sem a káptalan, sem a király nem ismerte ezt el, arra hivatkozva, hogy a jelölt alacsony sorból származik.⁴¹ Bár Kelemen a király érveit nem fogadta el, és megerősítette Timótot a tisztségében, a vita még évekig elhúzódott. A pápa egy másik magyar püspök, a pécsi Jób ügyében még követet is küldött Magyarországra 1266 őszén,⁴² a kö-

³⁶ „Anno Domini 1267. 6. Idus Aprilis apostolicae sedis legatus, scilicet frater Guido ordinis Cisterciensis, tituli basilicae sanctorum 12 apostolorum presbyter cardinalis, venit Pragam(...)inde veniens Austriam moratus est Viennae, et ibidem fecit concilium 6. Idus Maii, cui concilio Iohannes Pragensis episcopus interfuit et plures canonici cum eo.” L. MGH SS IX. (28. jegyzet) 180.

³⁷ „Anno Domini 1267.(...)Gwido de ordine Cystertiensium cardinalis(...)legatus a domino papa per Allamanniam directus in Wyenna convocatis tam episcopis quam aliis prelatis diversarum terrarum concilium celebravit.” L. MGH SS IX. (28. jegyzet) 656.

³⁸ „Missus est(...)Quido tituli Sancti Laurentii in Lucina presbyter cardinalis(...)Qui ad civitatem Wiennensem veniens, omnes episcopos de provincia Salzpurgensi et prelatos evocavit. Feria tertia post festum sancti Iohannis ante portam Latinam sollemne concilium celebravit, renovans constitutiones diu abollitas de vita et conversatione Iudeorum, quas precepit firmiter observari.” L. MGH SS IX. (28. jegyzet) 647.

³⁹ JOHANEK: *i. h.* (6. jegyzet) 324. Vö. még a dolgozat 32. lábjegyzetével.

⁴⁰ FRANKÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal a magyar királyság megalapításától a konstanzi zsinatig. I. Bp. 1901. 76–78., Vö. SOLYMOSI László: Egyházi-politikai viszonyok a pápai hegemonia idején (13. század). In: Magyarország és a Szentsek kapcsolatának ezer éve. Szerk. ZOMBORI István. Bp. 1996. 47–54.*

⁴¹ FRANKÓI: *i. m.* (40. jegyzet) 77–78; PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899. (2. kiad.) II. 276–277; SZÜCS Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 100.*

⁴² FRANKÓI: *i. m.* (40. jegyzet) 78. A szerző THEINER, Augustin: *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia* című művére hivatkozik, ahol a forrás szövege megtalálható (I. 288.). Vö. még: POTTHAST: *i. m.* (17. jegyzet) 19822. reg.

vetkező év februárjában pedig megerősítette a kalocsai érsek megválasztását.⁴³ Nincs adatunk tehát arra vonatkozóan, hogy bármilyen egyeztetés lett volna az érkező legátus ügyében.

Az előzőekhez két dolgot kell még hozzáfűznünk: egyrészt a dekrétum már említett bevezetőjét, amely szerint a legátus a pápa megbízásából Salzburg és Prága részére hoz határozatokat, másrészt – az előzővel szorosan összefüggő, már Johanek által is felhozott érvet –, hogy Guido Magyarország területére nem rendelkezett legátusi felhatalmazással.⁴⁴ A megbízóleveléről már volt szó, ez Magyarországot nem említi. A felhatalmazást bővíteni csak a pápának volt joga. Ennek lehetősége Guido útja alatt – jelenlegi ismereteink szerint – kétszer merült fel: először 1265-ben, amikor a legátus arra kérte a pápát, utalja át a birodalom teljes területét az ő hatáskörébe (ezt Kelemen elutasította), másodszor 1266 márciusában, amikor – mint már említve volt – a prágai egyházmegye Guidóhoz került.⁴⁵ Annak lehetősége, hogy bármiféle felhatalmazás nélkül, úgymond saját hatáskörében rendelkezett volna a magyar egyházzal, kizárható, hiszen a jog megsértésén kívül maguknak a határozatoknak sem lett volna semmiféle legitimációjuk. Mindezek alapján világosan látszik, hogy még alaposabb filológiai vizsgálat nélkül is számos kétség merül fel a magyar egyháziak 1267-es bécsi szereplését illetően. A következőkben ezt a megállapítást a konkrét szövegek alapján is megpróbáljuk alátámasztani.

IV.

Guido Salzburg és Prága számára a következő ügyekben hozott határozatokat: a papságot erényes és tisztességes életmódra szőlította fel, hogy a világiak körében se rombolják az egyház tekintélyét,⁴⁶ és ezzel összefüggésben megtiltotta, hogy egyháziak ágyast tartsanak.⁴⁷ (Ez utóbbi határozat jelzi, hogy a jelenséget megszüntetni kívánó szigorú gregoriánus szellemű kánonok sem tudták a problémát megoldani.) Azoknak az ügyét, akik egyszerre több egyházi méltóságot viseltek, vagy ezek

⁴³ Uo. 78. A szerző szerint ez Kelemen utolsó Magyarországot érintő rendelkezése. Vö. THEINER: *i. m.* (42. jegyzet) 292–293; POTTHAST: *i. m.* (17. jegyzet) 19942. reg.

⁴⁴ JOHANEK: *i. h.* (6. jegyzet) 325.

⁴⁵ L. 18. lábja.

⁴⁶ „(...)universis personis ecclesiasticis provincie Salzpurgensis et civitatis et dyocesis Pragensis districte precipimus, ut in victu, gestu et aliis operibus ac circumstantiis status sui sic honeste se habeant et decenter, ne propter ipsos nomen ecclesiasticum inter laycos blasphemetur.” MGH SS IX. (28. jegyzet) 700.

⁴⁷ „Si qui vero de cetero deprehensi fuerint, detinere publice concubinas, nisi infra mensem se ab eis et earum consortio separaverint, ita quod in domibus eorum propriis aut aliis quibuscunque eis non cohabitent nec ad illas accedant, extunc omni beneficio ecclesiastico sint privati.” MGH SS IX. (28. jegyzet) 700.

javadalmaival rendelkeztek, az érsekkel felülvizsgáltatta.⁴⁸ Az egyházi birtokok védelmében meghagyta, hogy aki ilyet jogtalanul birtokol, ennek visszaadásáig, illetve a kártérítés megfizetéséig ne vehessen részt semmilyen szertartáson.⁴⁹ Kiátkozással fenyegette meg azokat, akik egyházi személyt elfogtak, fogva tartottak, megsebesítettek, vagy megöltek.⁵⁰ Intézkedett a laikusok tizedszedése és az uzsorások ellen is.⁵¹ Rendelkezett továbbá a világi és egyházi bíraskodás szétválasztásáról, az elhunyt klerikusok vagyonáról, végezetül pedig minden Salzburghoz tartozó püspöknek, nemkülönben a prágainak, meghagyta, hogy ciszterci apátok kíséretében keressék fel egyházmegyéjük bencés kolostorait, amelyek ellen sok panasz érkezett.⁵² (Ezt követik még a zsidókat érintő rendeletek, amelyek tárgyalása – bár terjedelmüket tekintve a dekrétum harmadát teszik ki – e dolgozatban analógiák híján nem szükségesek.)

A Lambeck által közölt húsz „magyar” határozat – tartalmát tekintve – a fentiekkel gyakorlatilag semmilyen kapcsolatban nem áll. Ez a dekrétumgyűjtemény két nagyobb egységre bontható: az egyik azzal a kérdéssel foglalkozik, kik emelhetők különböző egyházi fokozatokra (legfőképpen püspökségre), illetve tiltó rendelkezéseket tartalmaz a klerikusok felszentelését, előléptetését, áthelyezését, illetve letételét illetően (c. 1–10., 13–15.). A másik csoport (mintegy 9 kánon: c. 1–2. [ez a másik egységbe is besorolható], c. 11–12., 16–20.) a cölibátus problémakörét érinti. E csoporton belül található az egyetlen olyan kánon, amely – témáját tekintve – egyezést mutat a másik dekrétummal: ez az ágyasokat tartó papok ellen irányul (c. 17.).

A korai magyar történelemben a cölibátus kérdésének részletes tárgyalása – egész Európához hasonlóan – a 11–12. század fordulóján történt meg, Szent László és Könyves Kálmán uralkodása idején, a gregoriánus reform időszakában.

⁴⁸ „(...)presenti decreto statuimus, ut omnes, qui huiusmodi dignitatum, personatum seu beneficiorum cum cura pluralitatem retinent, illi qui sunt de provincia Salzpurgensi, super hoc secum dispensatum fuisse, infra instans festum beati Iohannes baptiste coram venerabili patre...(sic!)Dei gratia electo Salzpurgensi doceant manifeste;(...)” MGH SS IX. (28. jegyzet) 700–701.

⁴⁹ „(...)synodali iudicio diffinimus, ut qui bona ecclesiarum scienter detinent occupata, nisi infra instans festum beati Iohannis baptiste eadem restituerint, et de dampnis ac iniuriis satisfecerint competenter, extunc introitum ecclesie sibi noverint interdictum, nec ab episcopis aut aliis ecclesiarum prelatibus ad communionem dominici corporis admittantur.” MGH SS IX. (28. jegyzet) 700.

⁵⁰ „Adicientes ut singulis annis in synodo illi, qui clericos capiunt, verberant, vel occidunt, aut alias in ipsos manus iniiciunt violentas, excommunicati denuncientur, et nominatim illi de quibus constiterit manifeste.” MGH SS IX. (28. jegyzet) 700.

⁵¹ „Huius igitur approbatione concilii districte precipimus, ut iuxta laudabilem consuetudinem patrie, decime tam antequam quam etiam de novalibus, maiores et minute, plenarie persolvantur, nec liceat alicui layco nobili vel ignobili, cuiuscunque dignitatis vel principatus existat, sibi decimas maxime de novalibus etiam minutas usurpare.(...)” MGH SS IX. (28. jegyzet) 701. Az uzsorásokra vonatkozó rendelkezést l. uo. a következő kapitulum („De usurariis”).

⁵² Ezeket a cikkelyeket terjedelmüknél fogva nem idézzük, l. MGH SS IX. (28. jegyzet) 700–701. („De invocantibus auxilium a secularibus contra spirituales.”; „De detinentibus bona clericorum decendencium.”; „De excessibus monachorum.”)

Ennek kapcsán három zsinatot kell megemlíteni: a László uralma idején 1092-ben tartott szabolcsi, majd a Kálmán királysága alatt összeült két, úgynevezett esztergomi zsinatot.⁵³ E három esemény egymáshoz való viszonya évszázados vita tárgya.⁵⁴ Mára azonban általánosan elfogadottá vált, hogy az 1111-ben, vagy 1112-ben, valószínűleg Kunó pápai legátus jelenlétében megtartott II. esztergomi zsinat az, amely a papi nőtlenség kérdésében egyértelműen a gregoriánus elveket közvetíti.⁵⁵

Érdekes összevetni Lambeck „Decreta Hungarorum”-ának az ágyasokat tartó papokra vonatkozó 17. cikkelyét egyrészt a már említett 1267-es bécsi határozattal, másrészt a II. esztergomi zsinat 12. kapitulumával.

⁵³ Kiadásuk: ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László, és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege)*. Bp. 1904. 157–165, 197–206, 207–208. Azonban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy Závodszy a szövegek kiadásánál jóval kisebb kézírathagyományra támaszkodhatott, mint amelyet ma – elsősorban Jánosi Monika kutatásainak köszönhetően – ismerünk. Závodszy a szabolcsi zsinat tartalmát két kézirat alapján közli: ez a 15. századi Thuróczy-kódex (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár [a továbbiakban: OSZKK]: Cod. Lat. 407.) és a 16. századi Ilosvay-kódex (OSZKK Fol. Lat. 4023.). Az I. esztergomi zsinat végzéseinek szövegét a 12. századi Pray-kódex (OSZKK MNY 1., I. BARTONIEK Emma: *Codices Latini Medii Aevi*. Bp. 1940. 1–5.) és a Thuróczy-kódex, a II. esztergomi zsinatét pedig a Pray-, a Thuróczy- és az Ilosvay-kódexek alapján állapítja meg. A további kéziratokra vonatkozóan I. JÁNOSI Monika: *Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái*. = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica (83.) 1986. 26. (A továbbiakban: *Esztergomi zsinatok*), az itt említett kódexek részletes ismertetését I. ÜÖ.: *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*. = Magyar Könyvszemle (94.) 1978. 225–254. (A továbbiakban: *Kódexek*), és ÜÖ.: *Gregorián Pál kéziratok törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről*. = Magyar Könyvszemle (104.) 1988. 54–64. Újabbban pedig HAVAS László: *Szent István – Intelmek*. Debreceni, 2004. /ΑΓΑΘΑ Series Latina II./ LVIII–LXVIII. A szabolcsi zsinatra vonatkozóan I. még: JÁNOSI Monika: *Törvényhozás a korai Árpád-korban*. Szeged, 1996. /Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9./ 104–128. A legújabb, lábjegyzetekkel ellátott magyar nyelvű fordításokat I.: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk.: MAKK Ferenc, THOROCZKAY Gábor. Szeged, 2006. /Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22./ 146–161, 218–235, 248–251.

⁵⁴ A vitát összefoglalja: JÁNOSI: *Esztergomi zsinatok, i. h.* (53. jegyzet) 23–26.

⁵⁵ A zsinatot 1112-re helyezi – Péterffy Károlyra hivatkozva – FRANKÓI: *i. m.* (40. jegyzet) 31. Az ő adatát veszi át SZUROMI Szabolcs Anzelm: *Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században*. = Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 396. (A továbbiakban: *Egyházfegyelem*). Ugyanez szerepel: KOSZTA László: *Lőrinc*. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. BEKE Margit. Bp. 2003. 39. Thoroczky Gábor elfogadja Lothar Waldmüller 1111-es datálását Kunó legátus magyarországi tartózkodását illetően, így lehetségesnek tartja, hogy a zsinatot ebben az évben tartották. THOROCZKAY Gábor: *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez*. In: ÜÖ.: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*. Bp. 2009. 73–74. A korszakra összefoglalóan I. még SZOVÁK Kornél: *Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században*. In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk. ZOMBORI István. Bp. 1996. 21–46.

Concubinarios publicos ab officio suo deponimus, et beneficia eis ecclesiastica interdiciamus, hac tamen vobis potestate indulta, ut, si condignam egerint poenitentiam, et vobis videbitur, ministrare eos iterum faciatis. (Decr. Hung. c. 17.)⁵⁶

Si presbiter altari deserviens concubinam habuerit, illa auferatur, ipse vero iuxta preceptum episcopi fructu peracto penitencie ad ministrandum altari restituitur ecclesie. (Conc. Strig. II. c. 12.)⁵⁷

Si qui vero de cetero deprehensi fuerint, detinere publice concubinas, nisi infra mensem se ab eis et earum consortio separaverint, ita quod in domibus eorum propriis aut aliis quibuscunque eis non cohabitent nec ad illas accedant, extunc omni beneficio ecclesiastico sint privati. (Conc. Vien. c. 3.)⁵⁸

Látható, hogy a „magyar határozat” szövege az esztergomi kánonra hasonlít: mindkettő a vezekléshez köti a papi szolgálathoz való visszatérést,⁵⁹ a bécsi dekrétum ellenben az ágyas egy hónapon belüli eltávolítását írja elő. Ezt látva nem tűnik haszontalannak a Lambeck-szöveg többi cikkelyét is alaposabban megvizsgálni.

A 16. kapitulum olyan klerikusokról rendelkezik, akik kétszer házasodtak, vagy özvegyet, illetve elvált nőt vettek el. A bigámistákról, illetve özvegy nők férjeiről már a szabolcsi zsinat rendelkezett, ekkor még az együttélés megszakitása és vezeklés után visszatérhettek a tisztségükbe.⁶⁰ Az I. és a II. esztergomi zsinat viszont már arról rendelkezik, hogy az ilyen papokat ki kell zárni az egyházból.⁶¹ Összevetve látható, hogy a Lambeck-féle dekrétum szóhasználatában is követi a 12. század elején fogalmazott cikkelyt:

⁵⁶ LAMBECIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 69.

⁵⁷ ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 208. A lehetséges párhuzamokat l. uo. 113.; SZUROMI: *Egyházfegyelem, i. h.* (55. jegyzet) 391.

⁵⁸ MGH SS IX. (28. jegyzet) 700.

⁵⁹ Megemlíthető, hogy az I. esztergomi zsinat 58. kánonja – a későbbi határozattal ellentétben – nem tette lehetővé az ágyasokat tartó klerikus visszatérését az egyházba: „Similiter, si presbiter concubinam habuerit, deponatur.” [ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 204.]

⁶⁰ c. 1.: „Bigamos presbiteros et dyaconos, et viduarum, vel repudiatarum maritos iubemus separari, et peracta penitencia ad ordinem suum reverti.(...)” ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 158.

⁶¹ Említésre méltó az I. esztergomi zsinat e tárgyú kánonjainak zavarossága, melynek feloldását a színódussal foglalkozó – általam ismert – irodalomban nem találtam. Az 56. kánon többek közt kimondja, hogy a másodszor nősült klerikust le kell tenni: „Si quis de clero secundam uxorem, vel viduam, vel repudiatam duxerit, deponatur.” [ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 204.] A következő kapitulum az áldozópapokkal kivételt tesz: „Bigami presbiteri, qui ad ordines suos redire voluerint, ex consensu uxorum suarum recipiantur.” (Uo. 204.) A 71. cikkely ismét úgy rendelkezik, hogy „Clerici repudiatarum viduarumque mariti, necnon et bigami ab ordine deponatur, et si teneant ecclesiam, careant ecclesia.” (Uo. 206.) Egy kánon gyakorlati megismétlése, illetve, hogy eme határozatokat nem egy, vagy nem egymást követő caputokban hozza a dekrétum, arra utalhat, hogy ezeket különböző forrásokból kompilálták össze. Hogy milyen források állhattak a zsinat résztvevőinek rendelkezésére, erről l. ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 95–118.; SZUROMI: *Egyházfegyelem, i. h.* (55. jegyzet) 377–393.; ill. Uő.: *Esztergomi zsinatok és kánongyűjtemények a XII. századi Magyarországon*. = *Iustum Aequum Salutare* (2.) 2006. 191–201. (A továbbiakban: *Esztergomi zsinatok*)

Bigamos, viduarum vel repudiatarum, seu meretricum vel prostitutarum maritos, ab omni ecclesiastica dignitate deponimus, et beneficiis ecclesiasticis in aeternum privamus. (Decr. Hung. c. 16.)⁶²

Ut clerici bigami et viduarum et repudiatarum mariti, temporalibus ecclesie beneficiis et cunctis dignitatibus ecclesiasticis priventur. (Conc. Strig. II. c. 8.)⁶³

A papok felszentelése, illetve előléptetése esetében szintén a gregoriánus reformok gondolatvilága tükröződik vissza, és a fogalmazásmód hasonlósága ismét feltűnő:

Nullum uxorum in Presbyterum, vel Diaconum, vel Subdiaconum promoveatis, nisi qui ex consensu uxoris, se victurum caste, firmiter promiserit, et uxorem a cohabitatione removerit, et eidem necessaria, secundum facultatem suam, providerit. (Decr. Hung. c. 11.)⁶⁴

Ut nullus episcoporum aliquem promoveat clericorum ad diaconatum vel ultra, nisi prius continenciam voverit, et si uxorem habuerit, ex eius fiat consensu idem promittentis. (Conc. Strig. II. c. 9.)⁶⁵

Azoknak az áldozópapoknak, akik még felszentelésük előtt házasodtak meg, az I. esztergomi zsinat, mint ismeretes, még megengedte az együttélést.⁶⁶ (Többek között ezért is vitatott a concilium „valódi” gregoriánus mivolta.)⁶⁷ A II. esztergomi zsinat ezt már tiltotta.⁶⁸ A „Decreta Hungarorum”-ban is található olyan rendelkezés, amely ezzel a problémával foglalkozik.

Presbyteros vel diaconos uxoratos, qui ante acceptos ordines vel postea uxores acceperunt, ab Altaris ministerio et Ecclesiastico beneficio separamus; attamen dispensationem de his vobis concedimus, ut hi, qui uxores ante iam dictos ordines acceperunt, quoniam legitima sunt, si uxoris ultro et sine coactione continentiam voverint, ipsi quoque vovebunt, et eadem uxores a cohabitatione removebunt, ad Altaris ministerium redeant, et beneficia ecclesiastica habeant. (Decr. Hung. c. 18.)⁶⁹

⁶² LAMBECIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 69.

⁶³ ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 207–208. A szerző a cikkely forrását az I. esztergomi zsinat 60. lábjegyzetben már idézett 71. kapitulumában jelöli meg, melyet végül a szabolcsi zsinat első kánonjára vezet vissza. (Uo. 112–113.) Érdemes ugyanakkor megemlíteni az 1099-es római zsinat 7. cikkelyét is: „Bigamos et viduarum maritos a sacris ordinibus, secundum communem ecclesiae consuetudinem, auctoritate nostri officii, segregamus.” L. MANSI, Iohannes Domenicus: *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*. (A továbbiakban: MANSI) XX. Venetiis, 1775. 970.

⁶⁴ LAMBECIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 69.

⁶⁵ ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 208. A szerző az 1089-es melfi és az 1099-es római zsinatok hatását emeli ki, a magyar cikkely mellett mégis egy 1031-es zsinat kánonjait közli. (Uo. 122–123.)

⁶⁶ Conc. Strig. I. c. 31.: „Presbyteris uxores, quas in legitimis ordinibus acceperunt, moderatius habendas provisita fragilitate indulimus.” [ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 201.]

⁶⁷ SZUROMI: *Egyházfegyelem, i. h.* (55. jegyzet) 377–400., SZUROMI: *Esztergomi zsinatok, i. h.* (61. jegyzet), THOROCZKAY: *i. h.* (55. jegyzet) 71–74. Összefoglalóan I. *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Bp. 1987. /Magyarország története tíz kötetben./ 965–966. (A fejezetet GYÖRFFY György írta.)

⁶⁸ Conc. Strig. II. c. 10. A szövegét I. ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 208.

⁶⁹ LAMBECIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 69.

Ezzel összefügg a következő kapitulum:

Illi vero, qui post sacros ordines aliquas sub matrimonii nomine duxerunt, quoniam huiusmodi conjunctio contra leges est facta, ac per hoc matrimonium non est, sive eas volentes, sive invitas dimiserint, et continentiam in Ecclesiae testimonio voverint, ecclesiastica officia sic ministrent, ut ultra ad relictas immunditias non declinent. Nam si legitimarum sive aliarum commixtione se ipsos vel ultra foedaverint, ab Altaris ministerio eosdem sequestramus, nisi aut ad canonicas regulares, aut ad ordinata monasteria transierint. (Decr. Hung. c. 19.)⁷⁰

A 18. cikkely hasonlóan szabályozza a cölibátust, mint a II. esztergomi zsinat 10. kánonja.⁷¹ A feleség „eltávolítása” a házasságból, vagyis a különélés előfeltétele a papi szolgálat folytatásának. A 19. kánon azokra vonatkozik, akik a feleségüket felszentelés után vették el. Ehhez hasonló rendelkezést a magyar zsinatokon nem találunk, ám a szentelés utáni házasságot már a korábbi esztergomi concilium tiltotta.⁷² E határozat alapján Marczali Henrik úgy látta, indokolatlanul enyhén jártak el azokkal szemben, akik a felszentelés után léptek házasságra, és „ez a papok élete tisztaságának nem válhatott javára”.⁷³

A fenti két cikkellyel szoros összefüggést mutat az utolsó, 20. kapitulum. Ennek értelmezése már a 18. században problémákat okozott, ami elsősorban a ‘praepositis’ szóval függött össze. A legrégebbi kéziratban, akárcsak Lambeck kiadásában a határozat a következőképp hangzik:

De Subdiaconis autem et Praepositis uxoris id ipsum fieri decernimus, sed inducias vobis superhoc usque ad rescriptum Domini Papae damus. (c. 20.)⁷⁴

A Mansi- és a Péterffy-, valamint az erre épülő Katona-féle kiadásokban ugyanis a ‘praepositis’ szó helyett ‘presbyteris’ áll. Ebben az esetben viszont a 20. cikkely ellentétbe kerül az előtte álló két másikkal, amelyek pont azt mondják ki, hogy a diakónusoknak és a presbitereknek el kell távolítaniuk a feleségüket maguk mellől, ha továbbra is az egyház tagjai akarnak maradni. Ráadásul miért csak a szubdia-kónusnak és a presbiternek engedélyezné a legátus a feleségük megtartását, másként szólva, miért hiányzik a diakónus?

⁷⁰ L. előző lábj.

⁷¹ Conc. Strig. II. c. 10. „Ut nullus coniugatus presbiter aut diaconus altari deserviat, nisi prius uxori concedenti et continentiam voventi locum separatum, et necessaria vite temporalis provideat, et secundum apostolum habens, quasi non habentem se esse intellegat.” [ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 208.] A feleség hasonló kvázi eltartásáról a „Decreta Hungarorum” is intézkedik a 11. cikkelyben. [LAMBECIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 69.]

⁷² Conc. Strig. I. c. 32. „Qui diaconatum vel presbiteratum sine matrimonio adepti sunt, uxorem ducere non licet.” [ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 201.]

⁷³ MARCZALI Henrik: *Magyarország története az Árpádok korában. (1038–1301).* In: *A magyar nemzet története.* Szerk. SZILÁGYI Sándor. II. Bp. 1896. 624–625.

⁷⁴ LAMBECIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 69.

Nem fogadta el viszont a ‘presbyteris’ alakot Waldmüller, aki a cikkelyt a prépostokra vonatkoztatta, annak dacára, hogy ez utóbbi – a szubdiakónussal ellentétben – nem papi rend.⁷⁵

A mondatnak azonban egy harmadik értelmezése is elképzelhető, amelynek segítségével – véleményünk szerint – feloldhatók az eddigi értelmezések ellentmondásai. Miután a ‘praepositis’ csak Lambeck kiadásában áll nagybetűvel, nem feltétlenül indokolt a prépost szóval fordítani. Mi magunk a ‘praepono’ igéből vezetnénk le, és az „előbb említettek” kifejezéssel fordítanánk. Az ‘et’ szócskát pedig nem egyszerű kötőszóként, hanem hasonlító értelemben fognánk fel. Az egész mondat fordítása így a következőképp hangzik: „A szubdiakónusokról pedig ugyanazt rendeljük mint az előbb nevezett házasodottakról (ti. az előbbi cikkelyben felsorolt presbiterekről és diakónusokról), ám a pápa leiratáig (ezzel kapcsolatban) haladékot adunk nektek.”

Tartalma alapján e cikkely is a gregoriánus korszakhoz köthető. A II. Callixtus elnökletével 1123-ban tartott I. lateráni zsinat (a IX. egyetemes zsinat) ugyanis már kimondta, hogy:

Presbyteris, diaconibus, et subdiaconibus concubinarum et uxorum contubernia prorsus interdicimus. Si qui autem huiusmodi reperti fuerint, ecclesiasticis officiis priventur et beneficiis. Sane si neque sic immunditiam suam correxerint, careant Ecclesia. (Conc. Lat. I. c. 3.)⁷⁶

Ez a rendelkezés, mint látható, már az aldiakónusoknak is megtiltja a feleséggel való együttélést. Denzinger felhívja a figyelmet arra, hogy ehhez hasonló rendelkezéseket már korábbi zsinatok is hoztak (az 1119-ben összeült reimsi concilium 5. cikkelye pedig szó szerint ugyanez).⁷⁷ A lateráni zsinat volt azonban az első, ahol a rendelkezést egyetemes érvénnyel hirdették ki.

Az utolsó rendelkezés, amit e csoportból megvizsgálunk, a 12. kánon. Ez az áldozópapok fiainak ügyében határoz, akik szintén az egyházba lépnének. Erről a 12. századi magyar zsinatok nem rendelkeztek, de véleményünk szerint ez is a VII. Gergely-féle reformok korára vezethető vissza, mégpedig az 1089-es melfi

⁷⁵ Erről részletesen I. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971. 35–58.

⁷⁶ MANSI: *i. m.* (63. jegyzet) XXI. 282. Más szövegvariánst közöl DENZINGER, Henricus: *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Friburgi Brisgoviae, 1947. 176., ám az első mondat értelme teljesen ugyanaz: „Presbyteris, diaconibus vel subdiaconibus concubinarum et uxorum contubernia penitus interdicimus(...)”. A zsinatról és a szövegváltozatokról bővebben, további irodalommal I. SCHWAIGER, Georg: *Laterankonzil I*. In: *Lexikon des Mittelalters*. Band V. München, 2003. 1739–1740.

⁷⁷ DENZINGER: *i. m.* (76. jegyzet) 176. 1. lábj.; a reimsi zsinat cikkelyét I. MANSI: *i. m.* (63. jegyzet) XXI. 236.

zsinat 14. kánonjára. (Ez a határozat utóbb több nagy egyházi gyűjteménybe is belekerült.)⁷⁸

Presbyterorum filios ad sacros ordines accedere, nullatenus permittatis, nisi aut in cenobiis, aut in monasteriis. (Decr. Hung. c. 12.)⁷⁹

Presbyterorum filios a sacris altaris ministeriis removendos decernimus, nisi aut in cenobiis, aut in canonicis religiose fuerint conversari. (Conc. Melfit. c. 14)⁸⁰

A most bemutatott párhuzamok alapján már látható, hogy a dekrétum a papi nőtlenség kérdését meglehetősen kimerítően tárgyalja. Teszi pedig ezt egy olyan korban – amennyiben hihetünk Lambeck állításának, hogy 1267-ben került kihirdetésre – amikor ez már merőben szokatlan volna, pláne ilyen alapossággal. Kérdés, hogyan értékelte ezt napjainkig a szakirodalom.

Marczali, mint már említettük, a Milleniumi Magyar Történetben írt a zsinatról, ám főként a határozatok tartalmának összefoglalására szorítkozott. Megemlített viszont egy 1265-ös oklevelet, amely éppen egy olyan papról szól, akinek az apja is az volt.⁸¹ Néhány évvel korábban kiadott monográfiájában Pauler Gyula a meg-lazult egyházi fegyelmet igazolja ezekkel az intézkedésekkel, példaként említve Jób pécsi püspököt, akiről korábban már volt szó.⁸² A dekrétumról C. J. Hefele és H. Leclercq is említést tesznek a zsinatok történetét tárgyaló sok kötetes munkájukban, ám csak a határozatok összefoglalására szorítkoznak.⁸³ A következő nagy, Magyarország egész történelmét feldolgozó monográfiában, melyet Hóman Bálint és Szekfű Gyula írtak az 1930-as évek első felében, a bécsi zsinat nem kapott helyet.⁸⁴ A második világháborút követően Hermann Egyed volt az, aki a magyarországi katolikus egyház történetét 1914-ig bemutató könyvében ismét figyelmet szentelt ezeknek a határozatoknak.⁸⁵ Úgy vélte, az olyan rendeletek, mint amelyek tiltják a nős emberek püspökké szentelését, a korban már kevésbé lehettek aktuálisak, ezért inkább preventív jellegű intézkedéseknek tekinthetők. Hermann művének 1973-as megjelenése óta magyar nyelvű munka már nem hozott újdonságot a kutatásban. Ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy az a néhány közelmúltban

⁷⁸ Megtalálható Chartres-i Ivo gyűjteményében: Pars 6, c. 410. (Kiadása: MIGNE, J. P.: *Patrologia cursus completus, series latina*. (A továbbiakban: *PL*) Tom. 161. Parisiis, 1889.) és Gratianusnál: Dist. LVI. P.1. c. 1. (Kiadása: *PL* Tom. 187. Parisiis, 1891.). Ezekről a gyűjteményekről, és általában az egyházi forrásokról remek összefoglalást ad: ERDŐ Péter: *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés*. Bp. 1998. Mályusz Elemér szerint a papi hivatal családon belüli öröklődése a 13. század Magyarországra is jellemző volt. L. MÁLYUSZ Elemér: *i. m.* (75. jegyzet) 31–32.

⁷⁹ LAMBECCIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 69.

⁸⁰ MANSI: *i. m.* (63. jegyzet) XX. köt. 724.

⁸¹ L. a 73. lábjegyzetben idézett hely, 17. lábj.

⁸² PAULER: *i. m.* (41. jegyzet) 246, 532. 186. lábj.

⁸³ HEFELE–LECLERCQ: *i. m.* (24. jegyzet) 139–140.

⁸⁴ HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet. I.* Bp. 1935.

⁸⁵ HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. /Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae. I./ 113–116.

megjelent mű, amely legalább említés szintjén kitér a zsinatra, az ő monográfiáját jelöli meg elsődleges irodalomként.⁸⁶

1987-ben azonban Lothar Waldmüller Magyarország, Horvátország és Dalmácia korai zsinatairól írt könyvében egy effajta cölibátus-szabályozást 1267-ben elképzelhetetlennek tartott, és a dekrétum keletkezési idejét a 12. századba helyezte.⁸⁷ Bár Marczali és Pauler érvei jogosak, Waldmüller álláspontját sem lehet figyelmen kívül hagyni. Azt, hogy Magyarországon a 13. század második felében a cölibátussal komoly problémák voltak, nemcsak a Marczali által példaként felhozott oklevél igazolja, hanem mindenekelőtt a Fülöp fermói püspök és pápai követ által 1279-ben összehívott budai zsinat, amely ismét kénytelen volt rendelkezni a feleségükkel élő papok ügyében. Érdemes továbbá egy hasonló tárgyú, 1267-es oklevélre is utalni, amelyet a spalatói érsek adott ki a sebenicói papság részére.⁸⁸ Ezek alapján elméletileg valóban lehetséges volna, hogy már bő egy évtizeddel korábban is hoztak erről szabályokat. A fő probléma magukkal a szövegekkel van. A budai zsinat határozataival ellentétben a Lambeck-szöveg – mint láthattuk – 11–12. századi kánonokkal mutat egyezéseket, és így valószínűsíthető, hogy a fo-

⁸⁶ Pl.: BEKE Margit: *Türje nembeli Szentgróti Fülöp*. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. UÓ. Bp. 2003. 119; TÖRÖK József: *A tizenharmadik század magyar egyháztörténete*. Bp. 2003. /Keresztény Századok./ 149; VICZIÁN János: *Guido dekrétuma*. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. Szerk. DIÓS István, VICZIÁN János. IV. Bp. 1998. 247. A dekrétumról a modern összefoglaló munkák általában nem tesznek említést, így sem Adriányi Gábor (ADRIÁNYI, Gabriel: *Geschichte der katholischen Kirche in Ungarn*. Köln–Weimar–Wien, 2004.), sem Almási Tibor (ALMÁSI Tibor: *A tizenharmadik század története*. Bp. 2000. /Magyar Századok./), sem Kristó Gyula (KRISTÓ Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Bp. 1998.), sem pedig KISS Gergely: *Pápai legátusok a XI–XIII. századi Magyarországon (diplomácia, egyházkormányzat és egyházjog)*. In: „Fons, skepsis, lex.” *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. ALMÁSI Tibor et al. Szeged, 2010. 195–201.

⁸⁷ WALDMÜLLER: *i. m.* (6. jegyzet) 187.

⁸⁸ Conc. Bud. c. 12. „Inhibemus districtus, ut nullus clericus beneficiatus aut in sacris ordinibus constitutus mulieres aliquas in domibus sue habitaciones retinere, vel alibi eis cohabitare presumat. Qui vero ipsas nunc tenent, nisi infra tres menses ab ultimo die presentis synodi in antea numerandos, eas a cohabitatione sua prorsus eiecerint, vel qui eiectas resumpserint vel eis cohabitauerint, ex tunc se sciant excommunicationis sententia innodatos, a qua sententia per suos diecesanos absolui possint, primo de suis cohabitationibus mulieribus predictis eiectis, ac ipsis clericis ab earum omnino cohabitationibus separatis, et sufficienti prestita caucione, quod contra constitutionem huiusmodi de cetero non venient, sed ipsam omni tempore inviolabiliter observabunt.” L. ENDLICHER, Stephanus Ladislaus: *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*. Sangalli, 1849. 570. A szöveget magyarul, lábjegyzetekkel ellátva l.: *Kun László emlékezete*. Szerk. KRISTÓ Gyula. Szeged, 1994. /Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5./ 141–184. (Almási Tibor fordítása). Az 1267-es oklevelet teljes szövegében l. FARLATO, Daniele: *Illyricum sacrum*. Tom. III. Venetiis, 1765. 281–282; SMIČIKLAS, T.: *Codex Diplomaticus Regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Tom. V. Zagrabiae, 1907. 454–455, kivonatban pedig: FEJÉR, Georgius: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tom. VII/4. 426–427; WENZEL Gusztáv: *Árpádkori új okmánytár*. VIII. Bp. 1870. 177–178. Az oklevélre az ELTE BTK Történeti Segédtudományok tanszékének doktorandusza, Somogyi Szilvia hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök neki.

galmazáskor gregoriánus szövegeket használtak. Mielőtt a gondolatmenetet folytatnánk, érdemes a „Decreta Hungarorum” azon cikkelyeit is bevonni a vizsgálatba, melyek nem (csak) a cölibátus problémakörét tárgyalják.

Nullum nisi presbyterum aut diaconum, et, qui uxorem non habeat, in Episcopum eligatis. (Decr. Hung. c. 1.)⁸⁹

Ez a határozat a II. Orbán pontifikátusa alatt, 1091-ben tartott beneventumi zsinatra vezethető vissza, ott határoztak ugyanis arról, hogy csak áldozópapot, vagy diakónust lehet püspökké választani.

Nullus deinceps in episcopum eligatur, nisi qui in sacris ordinibus religiose vivens inventus est. Sacros autem ordines dicimus diaconatum ac presbyteratum.(...) (Conc. Ben. c. 1.)⁹⁰

Ugyanezt a szabályozást terjeszti ki a 8. kánon alacsonyabb fokozatokra is:

Nullum in Archidiaconum seu Decanum, vel Archipresbyterum, vel Praepositum, seu Abbatem, nisi Presbyterum vel Diaconum, promoveatis. (Decr. Hung. c. 8.)⁹¹

Érdemes összevetni az 1123-as I. lateráni zsinat 2. kánonjával:

Nullus etiam in praepositum, nullus in archipresbyterum, nullus in decanum nisi presbyter, nullus in archidiaconum nisi diaconus ordinetur. (Conc. Lat. I. c. 2.)⁹²

A 14. kapitulum azt írta elő, hogy nem lehet papot felszentelni számára kijelölt templom (egyház) nélkül:

Nullum Subdiaconum, vel Diaconum, vel Presbyterum nisi ad certum titulum ordinetis. (Decr. Hung. c. 14.)⁹³

Ezt, bár csak az áldozópapok esetében, már az I. esztergomi zsinat előírta.⁹⁴ Az 1125-ben tartott londoni zsinaton a diakónusokra kiterjesztve is megtalálható:

Nullus in presbyterum, nullus in diaconum nisi ad certum titulum ordinetur.(...)” (Conc. Lond. 1125. c. 8.)⁹⁵

⁸⁹ LAMBECIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 68.

⁹⁰ MANSI: *i. m.* (63. jegyzet) XX. 738.

⁹¹ LAMBECIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 68.

⁹² MANSI: *i. m.* (63. jegyzet) XXI. 282., ez a kánon már az 1119-es toulouse-i zsinaton is szerepelt (l. uo. 226.)

⁹³ LAMBECIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 69.

⁹⁴ Conc. Strig. I. c. 18.: „Nullus presbiter sine titulo ordinetur.(...)”. L. ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 200. A szerző ezt – Karácson Imre nyomán – az 1095-ös piacenzai zsinat egyik rendelkezésével állítja párhuzamba (uo. 102.). További analógiákat l. SZUROMI: *Egyházjegyelem, i. h.* (55. jegyzet) 383–385.

⁹⁵ LABBEUS, Philippus–COSSARTIUS, Gabriel–COLETIUS, Nicolaus: *Sacrosancta Concilia*. Tom. XII. Venetiis, 1728. 1360. Vö. HADDON, A. W.–STUBBS, W.: *Councils and ecclesiastical documents relating to Great Britain and Ireland*. Tom. I. Oxford, 1869. 317–318.

A 13. kánon az olyan klerikusok ellen irányul, akik ajánlólevél nélkül másik egyházmegyébe mennek.

Alienos clericos, quos sine commendatitiis literis suscepistis, in Episcopatibus vestris nullatenus toleretis; et de caetero nec eos, nec alios sine formatis litteris admittatis; et, quos de his apostatas esse constiterit, excommunicatos habeatis, et Praepositis suis eos requirentibus reddatis.” (Decr. Hung. c. 13.)⁹⁶

Ezzel kapcsolatban már Kálmán I. törvénykönyve rendelkezik:

Alienigena presbiter vel dyaconus cum commendatitiis literis recipiatur.(...)” (Decr. Col. c. 3.)⁹⁷

Majd az I. esztergomi zsinat is hoz egy hasonló cikkelyt:

Nullus clericus de alio episcopatu vel provincia sine commendatitiis litteris suscipiatur. (Conc. Strig. I. c. 19.)⁹⁸

Az utolsó határozat, amelyre kitérünk, kiköti, hogy csak szabad embert lehet pap-pá szentelni:

Nullum servum in Clericum ordinetis, nisi Dominus eius eum manumittat, ut de caetero ex toto nihil in eo juris habeat. (Decr. Hung. c. 15.)⁹⁹

Ugyanezt fogalmazza meg az I. esztergomi zsinat 30. kánonja is:

Nullius servus clericus ordinetur, nisi antea dominus eius plenam sibi dederit libertatem. (Conc. Strig. I. c. 30.)¹⁰⁰

Világos, hogy nem csupán a cölibátus, hanem a többi, a dekrétumban felmerülő kérdés visszavezethető a 11–12. századra. Hangsúlyozni kell azonban, hogy e párhuzamba állított szövegekkel nem azt bizonyítjuk, honnét kompilálták össze a „Decreta Hungarorum” szövegeit (vagyis nem ezek konkrét forrásait akartuk teljes bizonyossággal megállapítani – ezek ugyanis egyértelműen feltehetőleg nem azonosíthatók, pontosan úgy, ahogyan az esztergomi kánonoknál sem mindig lehet kizárólagos eredetet meghatározni), csupán arra próbáltunk rámutatni, mely korban hoztak ezekhez nagyon hasonló rendelkezéseket. Mivel azonban mind fogalmazásbeli,

⁹⁶ LAMBECIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 69. Az ajánlólevél jelentőségéről bővebben, további irodalommal l. KUMOROVITZ L. Bernát: *A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka. = Századok* (97.) 1963. 6–7.; SOLYMOSI László: *Az írásbeliség fejlődése az Árpád-korban*. In: *Uő.: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Bp. 2006. 198–199.

⁹⁷ ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 184.

⁹⁸ ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 200.

⁹⁹ LAMBECIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 69.

¹⁰⁰ ZÁVODSZKY: *i. m.* (53. jegyzet) 201. A szerző az 1031. évi bourges-i zsinat egyik kánonjával hozza kapcsolatba (uo. 105.), Szuromi Szabolcs Anzelm viszont egy 9. század végi zsinati kánon befolyását feltételezi, Wormsi Burchard gyűjteményén keresztül. L. SZUROMI: *Esztergomi zsinatok, i. h.* (61. jegyzet) 194.

mind pedig szövegszintű egyezések kimutathatók, továbbra is érvényesnek vehetjük azt a korábban megfogalmazott véleményt, hogy a „Decreta Hungarorum” összeállítójának kezében valamilyen gregoriánus szövegek lehettek.

Éppen ez az, ami nehezen hozható összefüggésbe Guido bíborossal. Most kell visszautalnunk a legátusnak a dolgozat elején vázolt tevékenységére. Nem csak egyszerűen arról van szó, hogy a négy, zsinatokon kiadott, bizonyítottan hozzá köthető dekrétum nem tartalmaz hasonló határozatokat. Sokkal inkább arról, hogy ezek magának a legációnak, annak céljainak tükrében életszerűtlenek. A 13. század közepén, az interregnum zavaros időszakában, amikor maga IV. Kelemen saját pontifikátusa alatt egyszer sem járt Rómában az instabil politikai helyzet miatt, a Kúria már nem a papi nőtlenségért harcolt a legátusok révén – mint az történt a 12. század első felében¹⁰¹ – hanem, mint láttuk, sok esetben inkább a pápaság világi hatalmának biztosításáért.

Az eddigi adatok és következtetések fényében elméletileg, de csak elméletileg, meglehetősen kérdésesnek tűnik, hogy a „Decreta Hungarorum” valóban az 1267-es bécsi zsinathoz köthető. Ám Lambeck állítása és az általa kinyomtatott szöveg, melyre több évszázad történészei alapozták téziseiket, további vizsgálatot igényel.

V.

Lambeck a már többször említett és idézett művében kiadta az 1267-es bécsi dekrétumot is.¹⁰² Ennek szövege után könyvében az alábbi kommentár következik:

Extant praeterea in Augustissimae Bibliothecae Caesariae antiquo quodam codice membranaceo MSto in fol. inter Codices Theologicos Latinos MStos vigesimo tertio, ejusdem Cardinalis Guidonis Decreta Hungarica(...).¹⁰³

Ezután következik a szöveg kiadása, melynek végére a szerző ismét illesztett egy megjegyzést:

Hucusque Decreta Hungarorum, quae a fratre Guidone Tituli S. Laurentij in Lucina Presbytero Cardinale et Apostolicae Sedis Legato A. 1267 acceperunt.¹⁰⁴

A Lambeck-korabeli jelzeteket természetesen máig már többször is megváltoztatták, úgy látjuk azonban, hogy a ma az Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) kéziratárában Cod. 1550 jelzet alatt őrzött kódex azonosítható ezzel a kötettel. Erről a kéziratár 19. század második felében készített kódexkatalógusa azt állítja, hogy 12. századi munkáról van szó, leszámítva az utolsó oldalon található „Decreta

¹⁰¹ SZUROMI: *Esztergomi zsinatok, i. h.* (61. jegyzet) 199–201.

¹⁰² LAMBECIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 61–68.

¹⁰³ Uo. 68.

¹⁰⁴ Uo. 70.

Hungarorum”-ot, amely 13. századi bejegyzés. Régi jelzetként ez a katalógus „Cod. Theol. 302”-t ad meg.¹⁰⁵ A kódex első oldalán azonban megtalálható az „N. 23. Theol. lat” bejegyzés, ami egyértelműen igazolja, hogy ugyanazzal a kézirattal van dolgunk, amit Lambeck is használt.

A kódex 150 pergamenlapból áll. Különböző teológiai tárgyú írásokat tartalmaz, amelyek közül csaknem mindegyik szerzetesekhez szól: Nagy Szent Vazul reguláját latin fordításban, Szent Kolumbán reguláját, Szent Ágoston két művét (a másodiknak, a „De opere monachorum”-nak csak egy kivonatát),¹⁰⁶ egyéb kisebb regulákat, végül pedig Sevillai Izidor „Synonimá”-ját. Ez a mű a 149. lap verzóján végződik. A 150. lap rectója üres, majd a verzón az előzőeknél sokkal kisebb betűs írással következik a Lambeck által kinyomtatott szöveg – mindenféle kapitulum-beosztás nélkül – melynek címe: „Hec sunt decreta hungarorum, que a Gvidone cardinali susceperunt”. Ennél többet azonban az írás nem árul el, nem található sem az 1267-es évszám, sem a bécsi zsinatra történő legkisebb utalás.

A címet látván rögtön feltűnik, hogy a valóban San Lorenzo in Lucina kardinális által kiadott dokumentumok teljesen más formulával kezdődnek. A bécsi zsinati dekrétum első mondata így hangzik: „Frater Gwido divina miseratione tituli Sancti Laurentii in Lucina presbiter cardinalis, apostolice sedis legatus, ad perpetuam rei memoriam.”¹⁰⁷ A záróformula pedig a következő: „Acta sunt hec Wienne a. D. 1267. mense Maii, pontificatus domini Clementis pape quarti anno tertio.”¹⁰⁸ Ha a legátus egyéb okiratainak legalább egy részét szemügyre vesszük, megállapítható, hogy mindig ugyanezt a formulát alkalmazta.¹⁰⁹ Ezzel ugyanis az okirat eleget tesz bizonyos hitelességet igazoló követelményeknek: megnevezi a kiállítót, a kiállítás helyét és időpontját.¹¹⁰ Nem véletlen, hogy ezeket a másolók is mindig megtartották.

¹⁰⁵ *Tabulae Codicum Manu Scriptorum in Bibliotheca Palatina Vindobonensi*. Vol. I. (Cod. 1–2000) Vindobonae, 1864. 251.

¹⁰⁶ Ezeket bővebben l. ALTANER, Berthold: *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*. Freiburg–Basel–Wien, 1963. 395–397.

¹⁰⁷ MGH SS IX. (28. jegyzet) 699.

¹⁰⁸ Uo. 702.

¹⁰⁹ A következő dokumentumokat láttuk: az egykori St. Pölten-i Ágoston-rendi kolostor Úrkundenbuchjában megőrzött négy határozatot (ma a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban (HHSta) található, jelzete 'B 356' 62^v–63^v vö. BÖHM, Constantin Edler von: *Die Handschriften des K. und K. Haus-, Hof- und Staats-Archivs*. Wien, 1873. 296. [1077. tétel]), egy Admontban fennmaradt dokumentumot (l. *Fontes Rerum Austriacarum. [Diplomataria et Acta]* Band 1. Hrsg. von Joseph CHMEL. Wien, 1849. 79–80.); két Zwettlben fennmaradt iratot (l. FRAST, Johann von: *Das 'Stiftungen-Buch' des Cistercienser-Klosters Zwettl*. In: *Fontes Rerum Austriacarum. [Diplomataria et Acta]* Band 3. Wien, 1851. 256–257.); a bécsi Schottenstift részére kiadott határozatot (l. HAUSWIRTH, Ernest: *Urkunden der Benediktiner-Abtei unserer Frau zu den Schotten in Wien*. In: *Fontes Rerum Austriacarum. [Diplomataria et Acta]* Band 18. Wien, 1859. 53.); Két további iratot l. *Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae*. Ed.: Antonii BOCZEK. Tom. III. Olomucii, 1841. 395, 400. Összefoglalóan l. MALECZEK: i. h. (24. jegyzet) 87–91.

¹¹⁰ Részletesen l. SOLYMOSI László: *Bevezetés a diplomatikába*. In: Uő.: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecséttani tanulmányok*. Bp. 2006. 9–22., különösen 16–22.

Mint láttuk, a hely és a dátum a „Decreta Hungarorum”-ból hiányzik, és a cím sem illeszkedik Guido többi dekrétuma közé.

Miután Lambeck más forrást nem ad meg, az látszik valószínűnek, hogy a datálás önkényesen tőle ered. Érdekes ugyanakkor még megvizsgálni a későbbi kiadásokat is, hogy ezek honnét merítették a szövegüket.

Kollár Ádám, aki Lambeck után egy évszázaddal, Mária Terézia uralkodása idején vezette az udvari könyvtárat, egyik művében kiadta a dekrétum szövegét, de teljes egészében – jegyzeteivel együtt – elődje munkájából átemelve.¹¹¹ Néhány évvel később, amikor részben újra kiadta Lambeck munkáját (a saját kommentárjaival ellátva), a „Decrta Hungarorum”-hoz írt rövid kommentárjában feltünteti, hogy a szöveget Lambeck után már kiadta Harduinus és Nicolaus Coletius, továbbá az előbbi nyomán Péterffy Károly.¹¹²

Péterffy szövege ugyanakkor több helyen eltér Lambeckétől, főként ami a szöveg minőségét illeti. Ez egyértelműen annak a rovására írható, hogy nemhogy a kéziratot nem látta, de még csak nem is az első kiadást használta.¹¹³ Ugyanez mondható el Mansi kiadásáról is, amely, forrásként Lambeck művét tünteti fel, ám a Péterffyével mutatott közös eltérésekből alapján kikövetkeztethetően nem azt használta.¹¹⁴ Ennek illusztrálására pedig csak a következő részleteket vezetjük elő (mindig Lambeck kiadásához viszonyítunk, P=Péterffy, M=Mansi):

c. 4.: per canonica intervalla] *per intervalla* P; c. 7.: speciali licentia] *licentia* P; vel capi] *nec capi* P, M; c. 8.: Nullum in Archidiaconum seu Decanum, vel Archipresbyterum, vel Praepositum, seu Abbatem, nisi Presbyterum vel Diaconum promoveatis] *Nullum in archidiaconum seu decanum vel archipresbiterum vel diaconum promoveatis* P; c. 18.: acceperunt] *acceperint* P, M; c. 20.: Praepositis uxoris] *presbyteris uxoris* P, M.

Katona István Péterffy verzióját emelte be a *Historia Criticába*, újabb hibákkal tetéztve az amúgy sem tökéletes szöveget.¹¹⁵

c. 9.: Nullum in Abbatem nisi monachum assumatis] *Nullum in abbatem monachum assumatis*. K.

A későbbiekben Lambeck szövegének Kollár által lenyomtatott variánsa is alapul szolgált újabb kiadásokhoz. Az ő művét használta fel Batthyány Ignác a *Leges Ecclesiasticae*¹¹⁶ összeállításakor, valamint Gombos F. Albin az 1930-as években.¹¹⁷

¹¹¹ KOLLARIUS, Adamus Franciscus: *Analecta Monumentorum omnis aevi Vindobonensi*. Tom. I. Vindobonae, 1761. 22–25.

¹¹² *Petri Lambecii Hamburgensis Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi*. Opera et Studio Adami Francisci KOLLARII. Tom. I. Vindobonae, 1766. 671–674.

¹¹³ PÉTERFFY, Carolus: *Sacra Concilia*. Pars I. Posonii, 1741. 89–90.

¹¹⁴ MANSI: *i. m.* (63. jegyzet) XXIII. 1183–1186.

¹¹⁵ KATONA, Stephanus: *Historia Critica Regnum Hungariae*. Tom. VI. Budae, 1782. 482–485.

¹¹⁶ BATTYÁNY, Ignatus: *Leges Ecclesiasticae Regni Hungariae*. Tom. II. Claudiopolii, 1827. 415–417.

(Batthyány lábjegyzetekben hozza Péterffy variánsait, de megjegyzi, hogy ő nem látta a kéziratot.) Bár ez a két kiadás sem követi tökéletesen Lambeck variánsát, általánosságban mégis elmondható, hogy a színvonaluk magasabb, mint a Mansi-, de legfőképp, mint a Péterffy- és a Katona-féle verzióké. Gombos kiadásában egy helyen mutatkozik nagy eltérés:

c. 10.: (...)in locum alium, nisi canonice, transferatis, et nullum supradictorum, nisi canonice, deponatis.] in locum alium, nisi canonice deponatis. G.

A 19. században még két kutatónk adta ki a szöveget.¹¹⁸ Egyikük, Endlicher a *Monumenta Arpadianá*bán nyomtatta ki, ám nem jelöli meg a forrását.¹¹⁹ Bizonyos olvasatok csak nála bukkannak fel, ám a 14. és 15. kapitulumok összevonásából arra lehet következtetni, hogy Batthyány kiadásából dolgozott. Másikuk, Fejér György a *Codex Diplomaticus*ban közölte a szöveget, és Lambeckot jelölte meg forrásaként.¹²⁰ Az ő kiadása az összes említett közül (Lambeckot és Kollárt leszámítva) a legmegbízhatóbb.

A fentiekből világos, hogy az összes kiadás egyetlen stemmába rendezhető, vagyis újabb kézirat alapján senki nem közölte a határozatokat. Sőt, az utolsó, akiről feltételezhető, hogy látta a bécsi kódexet, Kollár Ádám. A többiek csupán a szöveget publikálták újra és újra, (bár, mint láttuk, Kollár sem bírálta felül Lambeck kiadását) Béccsel mint helyszínnel, és 1267-el mint dátummal, amelyekre nézve az ősforrás, a kézirat semmilyen támpontot nem ad. (Itt jegyezzük meg, hogy a korban teljesen általános volt, hogy az újabb és újabb egyházjogi vagy világi törvénykollekciók összeállítói a korábban már kiadott anyagokat egyszerűen beemelték saját művükbe, azok összes hibájával, hiányosságával, rossz datálásával stb. együtt. A teológiai tárgyú szövegek esetében ennek a folyamatnak a csúcán Mansi legtöbbet idézett, gigantikus sorozata áll, amely a 18. század közepén jelent meg. Az források összegyűjtése és publikálása azonban már másfél évszázaddal korábban elkezdődött Canisius és Binius munkásságával, és a 18. századig már számos kiadáson keresztülment. A „Decreta Hungarorum” példája jól rámutat a kéziratoktól elrugaszkodott szövegközlés „eredményeinek” veszélyeire.)

Újabb kódexet, amely a „Decreta Hungarorum” határozatait tartalmazná, nekünk sem sikerült találnunk, leszámítva egy, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirtárában őrzött kései másolatot.¹²¹ Ez egy 18. század legvégén egybekötött kolligátumban található, amely egykoron Széchényi Ferenc tulajdonát képezte, és amely

¹¹⁷ GOMBOS, Albinus Franciscus: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. Tom. II. Budapestini, 1937. 840–841.

¹¹⁸ WALDMÜLLER [i. m. (6. jegyzet) 186. 7. lábj.] kiadásként hivatkozik Szvorényi egy művére (SZVORÉNYI, Michaelis: *Synopsis Critico Historica Decretorum Synodali*um. Veszpremi, 1807. 27–31.), ám itt csak a határozatok tartalmi összefoglalása olvasható.

¹¹⁹ ENDLICHER: i. m. (88. jegyzet) 515–517.

¹²⁰ FEJÉR, Georgius: *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*. VII/1. Budae, 1831. 340–342.

¹²¹ Jelzete: OSzKK Fol. Lat. 529 (A „Decreta Hungarorum”: fol. 75^r–76^r)

különböző törvényszövegek másolatait tartalmazza. A lejegyzésre került variáns azonban nem a Cod. 1550-re, és nem is más kéziratra megy vissza, hanem Lambeck nyomtatott kiadására, ugyanis annak bevezető- és zárókommentárjait is idézi. A szöveg után olvasható megjegyzés szerint Hevenesí Gábor gyűjteményéből másolták, ám az eredetinek a budapesti Egyetemi Könyvtárban nem akadunk a nyomára.

Arra a kérdésre, hogy Lambeck miért az 1267-es zsinattal kapcsolta össze a „Decreta Hungarorum” szövegét, két lehetséges magyarázatot találtunk, melyek persze csupán feltevések. Az egyik, hogy már az ő korában a Hofbibliothekben őrizték a bécsi zsinat valódi szövegének több példányát, hiszen ő maga is a könyvtár két kézírata alapján adta ki ennek a szövegét.¹²² Nem lehetetlen, hogy a már ezekből, illetve más korábbi munkákból jól ismert Guido kardinálist automatikusan az 1267-es évhez és eseményéhez kötötte, pláne, ha a kódexek írásképe azonos korra utalt. Számításba lehet még venni azt is, hogy Lambeck a kézirat múltjáról vajmi keveset tudhatott – azt leszámítva, hogy a 16. században Johannes Fabri (1481–1541) bécsi püspök tulajdonában volt, mint az ex librisből kiderül.

A másik lehetséges magyarázatot egy elírás adhatja, bár ennek bizonyító ereje még az előző feltevésnél is csekélyebb. A két szöveg (a bécsi zsinat, illetve a „Decreta Hungarorum”) közlése előtt Lambeck felsorolta azokat a forrásokat (korábbi műveket, krónikákat stb.), amelyek a zsinatot, vagy magát a legátust említették. Ebben a bevezetőben Lazius már említett művéből a következőt idézi:

cum sub annum Salutis nostrae 1267 Clemens tertius (leg. quartus) Pontifex Maximus, ruina rei ecclesiasticae exigente, Guidonem Cardinalem S. Laurentii i. L. Presbyterum eo misisset: qui Vngariam ingressus anno Domini 1267, ab Ottocaro Rege et Austriae tum Duce honorifice expectus, mox accitis Metropolitanis et eorum Suffraganeis, cum his de communibus religionis nostrae sacrosancte rebus agere coepit.¹²³ (A kiemelés tőlem M. G.).

Ebből úgy tűnik, mintha a legátus 1267-ben Magyarországon járt volna. Ez azonban természetesen elírás, Lazius művében ugyanis ‘Vngariam’ helyett ‘Viennam’ áll.¹²⁴

VI.

Az maradt hátra, hogy a jelenleg ismert, lehetőség szerint összes forrás alapján megpróbáljuk rekonstruálni a szöveg történetét. Első lépésként azt kíséreljük meg kideríteni, hogy a Cod. 1550 utolsó oldalán található legrégebbi variáns hol kerülhetett lejegyzésre.

¹²² Vö. JOHANEK: *i. h.* (6. jegyzet) 317. 24. láb.

¹²³ LAMBECIUS: *i. m.* (1. jegyzet) 58.

¹²⁴ LAZIUS: *i. m.* (2. jegyzet) 62.

Mivel illuminált példányról van szó, a kódex megtalálható Hermann Julius Hermann ilyen munkákat feldolgozó katalógusában.¹²⁵ A szerző a kézirat eredetét nem tudta meghatározni, csak azt állapította meg, hogy feltehetően Ausztriában készült darabról van szó, ami a 12. század végéről származik. A „Decreta Hungarorum”-ot külön egységként kezelve ugyanazt írta, mint az ÖNB kéziratárának már korábban idézett 19. századi katalógusa, nevezetesen, hogy a 13. században készült. Nemrégiben azonban egy kiegészítő kötet jelent meg Hermann katalógusához, amelyben a kéziratot Andreas Fingernagel heiligenkreuzi munkaként azonosította, amely 1147 előtt íródott.¹²⁶ A „Decreta Hungarorum”-ot viszont érthetetlen módon figyelmen kívül hagyta, még a kódex tartalmának leírásánál sem vette fel a tételek közé. Azonban meg kell jegyeznünk, annak a lehetősége, hogy a 150. lap később került a kódexbe, kizárható, mivel – az egyébként üres – rectón ugyanaz az elővonalazás látható, mint a kézirat összes többi lapján.

A heiligenkreuzi ciszterci kolostor középkori könyvtárolmányáról tudomásunk szerint három összeírás maradt fenn. A legkorábbi még az első apát, Gottschalk idején készült, aki 1148-ban, vagy egy évvel később hunyt el.¹²⁷ Ezt a katalógust először 1891-ben nyomtatták ki a Monarchia területén található ciszterci monostorok történetét tárgyaló *Xenia Bernardina* című munkában.¹²⁸ Ebben az összeírásban szerepel egy „Regula Sancti Basilii” című tétel, ami megfelel a Cod. 1550 első tartalmi egységének. (Az összeírást 1915-ben Theodor Gottlieb ismét közölte az alsó-ausztriai középkori könyvtárak katalógusait tárgyaló művében, amelyben a tételt azonosította is a Cod. 1550-nel, ám ezt az eredményt a későbbi kutatás figyelmen kívül hagyta, és csak Fingernagel használta fel.¹²⁹) Ez azt jelenti, hogy a kézirat törzsanagya a legkorábbi heiligenkreuzi munkák közé tartozik.

Számunkra most érdekesebb a két másik könyvlista, amelyek közül mindkettő a 14. század második feléből származik. Az egyiket, amelyet a St. Gallen-i kolostor egyik kódexe tartalmazza, Gabriel Meier tette közzé 1901-ben.¹³⁰ Ez a lista minden kódexből csak az első művet vette fel, és összesen 308 címet tartalmaz,

¹²⁵ HERMANN, Hermann Julius: *Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich*. II. Band. *Die deutschen romanischen Handschriften*. Leipzig, 1926. 278–279.

¹²⁶ FINGERNAGEL, Andreas–SIMADER, Friedrich: *Ergänzungen und Nachträge zum Katalog der deutschen romanischen Handschriften*. Cod. 1550 (Andreas Fingernagel írása). A munka egyelőre csak az interneten érhető el:

<http://www.onb.ac.at/sammlungen/handschrift/kataloge/ergaenzungen/ergaenzungen.htm>

¹²⁷ Az évszámadatot I. KOCH, Walter: *Heiligenkreuz*. In: *Lexikon des Mittelalters*. Band IV. München, 2003. 2021. Az összeírás keletkezését 1133 és 1140 közé helyezi WALLISER, Franz: *Cistercienser Buchkunst. Heiligenkreuzer Skriptorium in seinem ersten Jahrhundert*. Heiligenkreuz–Wien, 1969. 14–15.

¹²⁸ *Xenia Bernardina*. Band III. *Beiträge zur Geschichte Cistercienser-Stifte der Österreich-Ungarischen Ordensprovinz*. Wien, 1891. 112. (a katalógus kiadója Benedict Gsell).

¹²⁹ GOTTLIEB, Theodor: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*. Band I. *Niederösterreich*. Wien, 1915. 19.; FINGERNAGEL: *i. m.* (126. jegyzet).

¹³⁰ MEIER, Gabriel: *Der Bibliothekskatalog des Stiftes Heiligenkreuz vom Jahre 1374*. = *Archiv für Österreichische Geschichte* (90.) 1901. 401–417.

köztük egy „Regula Sancti Basilii” címűt is.¹³¹ Azt pedig, hogy e kézirat mögött a mai ÖNB Cod. 1550 áll, kétséget kizáróan bizonyítja a harmadik, először Gottlieb által publikált katalógus. Ez szintén 14. századi, s a szerző az összeállítás ‘terminus ante quem’-jeként 1381-et ad meg. Ez a lista ritka módon az egyes kódexekből csaknem minden tételt felvett (ugyanakkor nem írta le a könyvtár teljes állományát), és tartalmazza az általunk keresettet is.¹³² A dolog szépséghibája, hogy a „Decreta Hungarorum” kimaradt a tartalomleírásból, ámde ennek különösebb jelentőséget nem kell tulajdonítanunk, mivel a scriptor két másik rövid tételt is kihagyott a kódexből.¹³³ Az íráskép alapján a „Decreta Hungarorum”-nak a 14. században már mindenképpen benne kellett lennie a kötetben.

A könyvlisták alapján egy dolgot rögzíthetünk: a rejtélyes dekrétumszöveg ma ismert variánsát mindenképpen a heiligenkreuzi kolostor falai között jegyezték le.¹³⁴ (A kódexről a következő biztos támpontunk, hogy a 16. században a már említett Johannes Fabri bécsi püspök tulajdonában volt, majd ennek halála után, de még 1576 előtt a bécsi Hofbibliothekbe került, mivel az ebben az évben összeállított Blotius-féle kézirat-katalógusban már megtalálható.¹³⁵)

A következő kérdés, amely megválaszolásra vár, a lejegyzés időpontja. Ehhez mindössze két támpontunk van: egyrészt az ÖNB már említett 19. századi kézirat-katalógusa, illetve Hermannnak az illuminált kódexeket feldolgozó katalógusa az 1920-as évekből.¹³⁶ Mindkét mű egyformán a kódex tartalmától független, későbbi betoldásnak minősíti a „Decreta” szövegét a 13. századból. A kérdés csak az, nem befolyásolhatta-e a készítőket Lambeck datálása. A Hermann-féle katalógus esetében ez könnyen elképzelhető, itt ugyanis a „Commentariorum” meg van jelölve kiadásként, de a másik esetében sem lehet kizárni.

Mint köztudott, az írást alapul vevő datálás, amennyiben a scriptoriumot nem sikerül azonosítani, és így lehetséges párhuzamok nem állnak rendelkezésre, meglehetősen pontatlan. A „Decreta Hungarorum” esetében azonban a helyzet, mint láttuk, szerencsére nem ez. Újabb kutatási feladat lehetne az írás korának ellenőrzése, most már természetesen heiligenkreuzi kéziratok bevonásával. Ez azonban korántsem egyszerű feladat. Bár a 19. század végén a kolostor kézíratainak jegy-

¹³¹ Uo. 416.

¹³² GOTTLIEB: *i. m.* (129. jegyzet) 71.

¹³³ Ezek a következők: Porcarius abbas: *Monita* (fol. 84^v–85^v) és S. Euagrios: *Proverbia* (fol. 121^v–125^v)

¹³⁴ A kéziratról Csapodi Csaba feltételezte, hogy Magyarországról származhat (CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. I. 60. [107. tétel].) Ez a fentiek ismeretében valószínűtlennek mondható.

¹³⁵ MENHARDT, Hermann: *Das älteste Handschriftenverzeichnis der Wiener Hofbibliothek von Hugo Blotius 1576. Kritische Ausgabe der Handschrift Series nova 4451 vom Jahre 1597 mit vier Anhängen*. = Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften. Band 76. Wien, 1957. 39. A Blotius-féle jelzet N 4078 volt.

¹³⁶ Vö. 101. és 121. lábj.

zékét kiadták, ebben, mint az újabb kutatás kimutatta, számos datálás téves.¹³⁷ A másik probléma, hogy sok kézirat nyilván nem helyben készült munka, így a középkori könyvlistákat is használni kell. Lehetséges továbbá, hogy a szöveg datálását megkönnyítené egy mára már sajnos eltűnt, vagy valahol lappangó kódex. Ez a kötet egykor az – 1142-ben Heiligenkreuzból alapított, majd 1784-ben feloszlott – baumgartenbergi ciszterci kolostor könyvtárában volt. Egy, ennek az állományáról tudósító 13. századi könyvjegyzékben a következő tétel olvasható: „Regula Basilii et alia opuscula in uno volumine.”¹³⁸ Mivel Heiligenkreuz filiájáról van szó, lehetséges, hogy ez a Cod. 1550 másolata volt. Amennyiben a kézirat rendelkezésünkre állna, meghatározható lenne a kora is, valamint kiderülne, megvolt-e már benne a „Decreta Hungarorum” szövege.

A legfontosabb kérdés az, hogy maga a szöveg mikor keletkezhetett. A kódexben található verzió nyilvánvalóan másolat, amelynek keletkezési idejét pillanatnyilag, úgy tűnik, a fent vázolniál pontosabban sajnos nem lehet megállapítani. Az 1267-es kiadási dátumot kritizáló két – a bevezetőben már említett – német kutató közül a kérdésben Waldmüller foglalt állást. Ő ‘terminus post quem’-ként a II. esztergomi zsinatot jelölte meg, és úgy vélte, a határozatoknak mindenképpen a 12. században kellett keletkezniük.¹³⁹

Sem a 12. sem pedig a 13. században nem tudunk Guido nevű szentszéki legátusról, aki Magyarországon járt volna.¹⁴⁰ Az elmúlt évtizedben Stefan Weiss kiadott egy monográfiát, amelyben az 1049 és 1198 közti időszakban a Német-római Birodalomban, valamint Nyugat-Európa országaiban működő pápai legátusok neveit és kiadott rendelkezéseiket gyűjtötte össze.¹⁴¹ A VII. Gergely korától 1198-ig terjedő időszakban mintegy nyolc Guido nevű legátus tevékenykedett a vizsgált területen, de egyikük sem hozható kapcsolatba Magyarországgal. Közülük egy az 1140-es években többször is járt Csehországban, ahol egy fennmaradt levele alapján hasonló problémákkal kellett megküzdenie, mint amelyekre a „Decreta Hungarorum” határozatai is utalnak (nem felszentelt papok, feleséggel, ágyasok-

¹³⁷ A jegyzéket kiadta: GSELL, Benedict: *Codices in der Bibliothek des Stiftes Heiligenkreuz*. In: *Xenia Bernardina*. II, 2. Wien, 1891. 115–272. A datálásokra vonatkozóan l. WALLISER: *i. m.* (127. jegyzet) 27–42., további irodalommal. A kérdéskörrel kapcsolatos legújabb munkákról (FINGERNAGEL, Andreas: *Die Heiligenkreuzer Buchmalerei von den Anfängen bis um 1200*. Dissertation. Wien, 1985., ill. Uő.: *Mainz oder Heiligenkreuz? Zur romanischen Buchmalerei im niederösterreichischen Zisterzienserstift Heiligenkreuz*. In: *Scrinium Berolinense*. Tilo Brandis zum 65. Geburtstag. Wiesbaden, 2000. 43–56.) sajnos későn szereztem tudomást, így ezek a dolgozat írásakor nem álltak rendelkezésemre.

¹³⁸ PAULHART, Herbert: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*. Band V. *Oberösterreich*. Graz–Wien–Köln, 1971. 16.

¹³⁹ WALDMÜLLER: *i. m.* (6. jegyzet) 187.

¹⁴⁰ Az eddigi kutatások adatait összesítve a 12. században Magyarországon tevékenykedő legátusok neveit közli SZUROMI: *Esztergomi zsinatok*, *i. h.* (61. jegyzet) 200.

¹⁴¹ WEISS, Stefan: *Die Urkunden der päpstlichen Legaten von Leo IX. bis Coelestin III. (1049–1198)*. Köln–Weimar–Wien, 1995. /Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters 13./

kal élő egyháziak, bigámisták, kijelölt egyház nélküli felszentelések stb.).¹⁴² Weiss műve bevezetőjében megjegyzi, hogy a Magyarország területén működő pápai követek tevékenységét Waldmüller munkája ismerteti.¹⁴³

A tanulmányban idézett analógiák alapján világosan látható, hogy a határozatok, illetve az azok alapjául szolgáló kánonok nem a 13. század második felében, hanem a 11. század végén, illetve a 12. század első felében íródtak. Bár ez nem bizonyítja azt, hogy Guido 1267-ben biztosan nem adhatta ki a gyűjteményt (például régebbi kánonjogi szövegeket tartalmazó gyűjtemények használatával), mégis hangsúlyozni kell, hogy ezt jelenleg egyetlen forrásadat sem támasztja alá. A határozatokat az utókorra hagyományozó kéziratban ugyanis – mint felhívtuk rá a figyelmet – sem a kiadás helyére, sem pedig idejére nem található információ; az 1267-es bécsi zsinattal való „kapcsolata” pedig, úgy tűnik, Peter Lambecknek köszönhető. A „Decreta Hungarorum” szövegének, mint filológiai egységnek keletkezéstörténetéről annál többet, hogy legkésőbb a 13. század folyamán jegyezték le, pontosabban másolták le a heiligenkreuzi kolostor scriptoriumában, a jelenleg feltárt források ismeretében sajnos nem állíthatunk.

GÁBOR MIKÓ

Das Wiener Konzil von 1267 und die sogenannten „Decreta Hungarorum”

Als Peter Lambeck in seinen *Commentarii de bibliotheca Vindobonensi* die Beschlüsse des Wiener Konzils von 1267 herausgab, publizierte nach der Edition auch eine bis dahin unbekannte Statutensammlung, die er als vom Kardinallegat Guido für die ungarische Kirche bestimmte Dekrete identifizierte. Im 18. und 19. Jahrhundert wurde Lambecks Ausgabe von vielen weiteren Editoren (z. B. Hardouin, Mansi) kritiklos übernommen. Auch Carolus Péterffy hatte keine Zweifel daran, dass die Kanones in seinen *Sacra Concilia* nicht fehl am Platz sind. Die sich mit der Synode befassenden ungarischen Abhandlungen zitieren am häufigsten seine Ausgabe, wenn sie behaupten, am Konzil hätten auch ungarische Prälaten teilgenommen.

Diese Annahme kann jedoch mit keinen wirklichen Daten untermauert werden. Der Kreis jener Kleriker, die auf der Wiener Synode erschienen, lässt sich aufgrund mehrerer Annalen und Chroniken relativ präzise rekonstruieren und es gibt nicht eine einzige Quelle, die Kleriker aus Ungarn erwähnen würde.

Die „Ungarn-Statuten” haben – sowohl was ihren Inhalt, als auch was ihre, im 13. Jahrhundert eher archaisch scheinende Formulierung betrifft – mit verschiedenen, am Ende des 11. und in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts erlassenen „gregorianischen” Synodalbeschlüssen auffallende Ähnlichkeit. Es gibt mehrere Kanons, die mit den Dekreten der beiden, unter König Koloman (1095–1116) einberufenen sog. Graner Konzilien korrelieren. Wie darauf bereits Peter Johannek, sowie Lothar Waldmüller hindeuteten, eine solche strenge Zölibatsregelung, die aus den

¹⁴² WEISS: *i. m.* (141. jegyzet) 147–148.; a legátus személyét kétséget kizáróan azonosítja, és csehországi tevékenységét részletesen bemutatja SPÄTLING, Luchesi: *Kardinal Guido und seine Legation in Böhmen-Mähren (1142–1146)*. = Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (66.) 1958. 306–330.; az említett levelet I. FRIEDRICH, Gustav: *Codex Diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. Tom. I. Prag, 1907. 136–138.

¹⁴³ WEISS: *i. m.* (141. jegyzet) 7.

„Decreta Hungarorum” herauszulesen ist, steht einerseits in keinem Zusammenhang mit der Tätigkeit des Kardinallegats Guido, andererseits kommt höchst merkwürdig vor in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Dazu kann man noch hinzufügen, dass es keine solche, in Ungarn erlassene Urkunde bekannt ist, die als Reflexion über für die Kirche bestimmte Beschlüsse aufgefasst werden könnte.

Die „Decreta Hungarorum” blieben – im Gegensatz zu den wahren Akten des Wiener Konzils – nur durch eine einzige Kopie aus dem 13. Jahrhundert erhalten, deren Text Lambeck – mit manchen Korrekturen – veröffentlichte. Der Kodex, auf dessen letzter Seite diese Version zu lesen ist, findet sich heute im Bestand der Handschriftensammlung der Österreichischen Nationalbibliothek (Cod. Lat. 1550.). Auch der Aufbau der Abschrift unterscheidet sich bedeutend von anderen Urkunden des Kardinallegats. Was aber viel wichtiger ist: es gibt im Text nicht den geringsten Hinweis auf das Wiener Konzil, oder auf dessen Zeitpunkt. Anhand mittelalterlicher Handschriftenkatalogen kann festgestellt werden, dass der Band zwischen 1148 und 1381 in der Bibliothek der Zisterzienserabtei Heiligenkreuz zu finden war. Mit ziemlicher Sicherheit ist es also anzunehmen, dass der heute bekannte Text der „Decreta” in diesem Kloster abgeschrieben worden war. Lambeck dürfte von der Vergangenheit des Kodex so gut wie nichts gewusst haben, abgerechnet die Tatsache, dass er im 16. Jahrhundert im Besitz des Bischofs Johannes Fabri gewesen war. Da heute, wie gesagt, keine andere mittelalterliche Handschrift zur Verfügung steht, in der die „Decreta” zu finden wären, und die späteren Editionen lassen sich aus Lambecks Ausgabe ableiten, scheint so, dass es eben der kaiserliche Bibliothekar war, der die – nach wie vor rätselhafte – „Ungarn-Statuten” mit den Beschlüssen des Wiener Konzils von 1267 verbandete.

KERTÉSZ BALÁZS

Magyar vonatkozású kéziratok törvénygyűjtemény a Bajor Állami Könyvtárban

A Kollár-féle első kódex másolata

A címben megjelölt kézirat Szent István korától II. Ulászló 1514. évi dekrétumáig tartalmaz törvényszövegeket.¹ 1876-ban a Müncheni Udvari Könyvtár latin nyelvű kézíratainak katalógusa néhány sorban ismertette a kötetet.² Ezt a rövid leírást vette át Csontos János, aki 1882-ben a *Magyar Könyvszemlé*ben közölt egy jegyzéket a müncheni könyvtár magyar vonatkozású kézíratairól, melyet a könyvtár addig megjelent nyomtatott katalógusai alapján állított össze.³ A törvénygyűjtemény azonban nem került be a szakmai köztudatba. Jánosi Monika gyűjtmunkájának köszönhetően eddig 13 olyan kézirat vált ismertté, amely tartalmazza Szent István törvényeit,⁴ ugyanakkor a kutató rámutatott, „hogyan további kéziratok felbukkanásának lehetősége sem kizárt”.⁵ A Bayerische Staatsbibliothek tulajdonában lévő kötet az első királyunk törvényeit őrző kéziratok száma is gyarapodott. A kötet első tartalmi egysége – Szent István dekrétumának első könyveként – a Szent István-i *Intelmek*. Erre a szövegváltozatra jelen sorok írója hívta fel Havas Lászlókat, a legújabb *Intelmek*-kiadás elkészítőjének a figyelmét.⁶ Jelen tanulmány célja a törvénygyűjtemény bemutatása – a következő rendben: a kézirat leírása; a kézirat keletkezési körülményeinek vizsgálata; a gyűjtemény utóéletének vizsgálata;

¹ München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 13192.

² HALM, Carolus–KEINZ, Fridericus–MEYER, Gulielmus–THOMAS, Georgius: *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis. Tomi II Pars II. Codices num. 11001–15028 complectens*. München, 1876. 108.

³ CSONTOSI JÁNOS: *A müncheni könyvtár hazai vonatkozású kézíratai*. = Magyar Könyvszemle (7.) 1882. 202–240., a törvénygyűjtemény: 219.

⁴ JÁNOSI MONIKA: *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*. = Magyar Könyvszemle (94.) 1978. 225–254. Az itt bemutatott 12 kézirat közül 3 lappang vagy elveszett. Uő: *Gregoriánczi Pál kéziratok törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről*. = Magyar Könyvszemle (104.) 1988. 54–64.; Uő: *Törvényalkotás Magyarországon a korai Árpád-korban*. Szeged, 1996. 67. /Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9./

⁵ JÁNOSI: i. h. 1978. (4. jegyzet) 226.

⁶ *Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum. Szent István: Intelmek. I.* A szöveget gondozta és fordította HAVAS László. Debrecini, MMIV. LXIII. /ΑΓΑΘΑ [Series Latina II.]/ (A továbbiakban: *Intelmek*, i. m.)

a tartalom ismertetése. A kutatás során kiderült, hogy a kötet kapcsolatban áll egy másik törvénygyűjteménnyel, a Kollár-féle első kódexszel,⁷ így az utóbbira vonatkozó ismereteink is bővültek.

A kézirat leírása

A jó állapotban lévő kötet 469 papírlévléből áll, méretük 307×203 mm.

Az újkori levélszámozás a rektók jobb felső sarkában látható. A számozás az első fólión kezdődik, az utolsón a 468-as szám található. Az egy levélnyi eltérés az összlevélszámhoz képest azzal magyarázható, hogy a 395. fólió után a 395a következik. A továbbiakban az újkori levélszámozást veszem figyelembe.

A kéziratban 47 ívfűzet található a következő sorrendben: 45 quinternio, 1 ternio és 1 sexternio. Az ívfűzeteket tehát így jelölhetjük: 45 V¹⁻⁴⁴⁹ + III⁴⁵⁰⁻⁴⁵⁵ + (VI+I)⁴⁵⁶⁻⁴⁶⁸. Őrszók a verzók többségén és számos rektón is látható.

A keretvonalazásnak csak a felső vízszintes vonalát húzták ki, a két függőleges vonal vakvonalazással készült, az alsó vízszintes vonal pedig egyáltalán nem látszik. Az írástükör mérete 200×113 mm. A sorok száma 23 és 26 között váltakozik. A kéziratot egy kéz másolta kurzív írással. A ff. 452 verzó–455 verzó és a ff. 466 verzó–468 verzó beíratlan.

A kötet következő oldalain található marginális bejegyzés: f. 14 verzó, 94 verzó, 99 rektó, 100 verzó, 103 verzó, 109 verzó, 146 rektó, 168 verzó, 275 verzó. A bejegyzések – a f. 275 verzó kivételével – egy kéztől származnak, írásuk eltér a főszöveg írásától. E kéz minden esetben a főszöveget egészítette ki. A 275. levél hátoldalán olvasható bejegyzés viszont egyértelműen a főszöveget másoló kéztől származik, ebben az esetben is kiegészítésről van szó.

Két oldalon látható pecsét: az első levél rektóján kettő és egy a 466. levél verzóján. Mindhárom pecsét a Münchener Udvari Könyvtáré.

A kéziratot bőrkötés védi. A gerinc felső részén német nyelvű cím olvasható: „Daß Königreichs Vngern Landtrecht Lateinisch.” A cím alatt egy címke található egy korábbi jelzettel: „Ratisb. civ. 192.” A címke a kötet korábbi őrzőhelyére, Regensburg város könyvtárára utal. A feljebb említett katalógus jelzi, hogy a kézirat a regensburgi könyvtárból került Münchenbe.⁸ A gerincen lejjebb még egy címkét találunk – a jelenlegi jelzettel.

⁷ Jelzete: Magyar Országos Levéltár, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Staatsarchiv, magyar vonatkozású kéziratok (I 7) Kollár Ádám gyűjteménye, 32. k. Decreta regum Hungariae. A kódex ismertetését I. JÁNOSI: *i. h.* 1978. (4. jegyzet) 232–234.; SZOVÁK Kornél: *Egy kódex két tanulása*. In: *ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Szerk.: HORVÁTH László, LACZKÓ Krisztina, MAYER Gyula, TAKÁCS László. Bp. 2004. 145–167.; KERTÉSZ Balázs: *Egy II. Ulászló-kori törvénygyűjtemény: a Kollár-féle első kódex*. = Magyar Könyvszemle (126.) 2010. 3. sz. 312–326.

⁸ „Codices num. 13001–13321 ex bibliotheca civitatis Ratisbonensis.” HALM–KEINZ–MEYER–THOMAS: *i. m.* (2. jegyzet) 91.

Az elülső fedőlap külső oldalán egy oválisban két címer látható: felül I. Miksaé,⁹ alul Regensburgé.¹⁰

Mindkét fedőlap belső oldalára papír előzéket ragasztottak, azonban az elől lévő előzék nagy részét kivágták. Az elülső fedőlap belső oldalán felül egy címke található a jelenlegi jelzettel, a bal alsó sarokban pedig a következő bejegyzés olvasható: A „21. 19.”, ami talán egy korábbi jelzet.

A kézirat keletkezése

A másolás idejére, helyére, a másoló személyére vonatkozó bejegyzés nem található a kötetben. A keletkezési körülmények vizsgálatában a legfontosabb eredményt az jelenti, hogy sikerült azonosítani azt a törvénygyűjteményt, amelyről – egyetlen tartalmi egység kivételével – a müncheni kéziratot másolták: ez a korábban már említett Kollár-féle első kódex. A Kollár-kódex a másolás idejét tekintve két részre osztható. A kézirat eredeti szövegállományát (1–7, 13–469.) három kéz másolta, a munka valószínűleg 1514. november 19-e után kezdődött és II. Ulászló 1516. március 13-án bekövetkezett halála előtt befejeződött. Évtizedekkel később egy újabb kéz két helyen megtoldotta az eredeti textust: a kötet elején található krónikát, amely Jánosi Monika megállapítása szerint a Knauz-krónika családjához tartozik,¹¹ 1564-ig, I. Ferdinánd haláláig folytatta (7–10.), a kézirat végére pedig a következő szövegeket másolta be: Mátyás 1468. évi dekrétuma (470–474.); egy Mátyásról szóló anekdota (475.); Mátyás és Bajazid szultán levélváltása (475–478.); végül egy rövid történet Mátyás és Váradi Péter kalocsai érsek összeütközéséről (478.). Abból, hogy a kötet elején található krónikát 1564-ig folytatta, arra következtethetünk, hogy ez a kéz legkorábban 1564-ben írt a kódexbe.¹²

A Kollár-féle első kódex mintapéldány voltára vonatkozó érveket az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A Kollár-kódex és a müncheni kézirat tartalma majdnem teljesen megegyezik, az utóbbiban mindössze egy olyan tartalmi egység található, amely az előbbiből hiányzik.¹³ A tartalmi egységek sorrendje is megegyezik – egyetlen kivétellel: a már említett krónika a Kollár-kódex első, a müncheni kézirat utolsó szövege. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy jelenlegi ismereteink szerint nem maradt fenn még egy olyan törvénygyűjtemény a 16. század vége előtti időszakból, amelynek tartalma megegyezne a szóban forgó két kézirattal.¹⁴

⁹ Vö. GALL, Franz: *Österreichische Wappenkunde*. Wien–Köln, 1977. 43–44., Tafel 3.

¹⁰ NEUBECKER, Ottfried–RENTZMANN, Wilhelm: *Wappenbilderlexikon*. München, 1974. 381.

¹¹ JÁNOSI: *i. h.* 1978. (4. jegyzet) 233., 39. jegyzet.

¹² KERTÉSZ: *i. h.* (7. jegyzet) 312–326.

¹³ Erről a szövegről a későbbiekben lesz szó.

¹⁴ KOVACHICH, Josephus Nicolaus: *Notitiae praeliminares ad Syllogem decretorum comitatum*. Pesthini, 1820. 337–376.; JÁNOSI: *i. h.* 1978. (4. jegyzet) 225–254. A Debreceni kódex ismertetése: IVÁNYI Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése*. Bp. 1926. 57–60.

Ortográfiai különbségektől és néhány jelentéktelen eltéréstől eltekintve a tartalmi egységek címei is azonosak. A Kollár-kódex 119., 122., 128. és 155. oldalán található dekrétumcímeket egy 16. századi kéz megtoldotta: mind a négy esetben megadta a törvény kiadási évét, a 122. oldalon pedig a dekrétum tartalmára is utalt.¹⁵ A müncheni kéziratban mind a négy esetben a módosított dekrétumcím olvasható.¹⁶

A Kollár-kódexben a krónikát tartalmazó oldalak kivételével végig látható élőfej.¹⁷ A müncheni törvénygyűjteményben ugyanezeket az élőfejeket találjuk.

A Kollár-kódex számos egykorú és későbbi bejegyzést tartalmaz.¹⁸ Ezeknek egy része a főszöveg kiegészítése a margón. E több kéztől származó lapszéli kiegészítéseket a müncheni kéziratban – egy kivételével – már a főszövegben találjuk, ami azt jelenti, hogy a másoló beemelte azokat a főszöveg megfelelő helyére.¹⁹ Természetesen arra is gondolhatnánk, hogy a müncheni kézirat másolója olyan mintapéldányt használt, amelyben a főszöveg a kérdéses helyeken jó szöveget hozott, azaz tartalmazta azokat a részleteket, amelyek a Kollár-kódexben utólagos kiegészítésként jelennek meg. Azonban a Kollár-kódex mintapéldány volta mellett szól az a tény, hogy a 301. oldalon található kiegészítés szó szerint megtalálható a müncheni kéziratban is, szintén a margón.²⁰ A másoló ebben az esetben minden bizonnyal elfelejtette beilleszteni a mintapéldányban talált marginális kiegészítést a főszövegbe, ezért utólag kiírta azt az oldal szélére.

A mindkét kéziratban megtalálható krónika is arra utal, hogy a Kollár-féle első kódex volt a müncheni kézirat mintapéldánya. Ahogy azt már Jánosi Monika is megállapította, a Kollár-kódexben található szöveg a Knauz-krónika családjához tartozik, de a kritikai kiadás alapjául szolgáló változatok egyikével sem egyezik pontosan.²¹ Sajnos a textus az elején csonka – egy Szent Lászlóra utaló sorral kezdődik,

Az Ilosvay-kódex és a Mossóczy Zakariás-féle nyomtatott kiadás tartalmának ismertetése: dr. VISKI ILLÉS József: *Ünnepi beszéd a Corpus Juris Hungarici első kiadásának 350-ik évfordulóján*. Különlenyomat a Magyar Jogászegyleti Értekezések 1935. január 9-iki számából. 18–20. A Zsámboky János-féle nyomtatott kiadás ismertetése: PÁRNICZKY Mihály–BÁTYKA János: *A Magyar Corpus Juris. (Az első kiadások forrásai)* Bp. 1936. 43–45. /Az Illés-szeminárium kiadványai 4./ Gregoriánczi Pál törvénygyűjteményének ismertetése: JÁNOSI: *i. h.* 1988. (4. jegyzet) 54–64.

¹⁵ KERTÉSZ: *i. h.* (7. jegyzet) 317.

¹⁶ F. 88v., 91v., 96r., 117r.

¹⁷ KERTÉSZ: *i. h.* (7. jegyzet) 316.

¹⁸ KERTÉSZ: *i. h.* (7. jegyzet) 316–318.

¹⁹ Kollár-féle első kódex: 67, 101, 116, 151, 251, 259, 287, 333; müncheni kézirat: f. 39v, 73r, 85v, 114v, 217r, 227v, 261r, 311r.

²⁰ F. 275 verzó. A kiegészítés szövege: „prima secunda et tertia in capitulo aut conventu”.

²¹ JÁNOSI: *i. h.* 1978. (4. jegyzet) 233., 39. jegyzet. A krónika kiadása: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II*. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938 (Utánnomás és kiegészítés: Az Utószót és Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az első kiadás anyagához illesztette és gondozta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. Bp. 1999. [a továbbiakban: *SRH, i. m.*]). II. 327–345. A korábbi kiadásokat I. uo. 769.

amit Kálmán bemutatása követ –,²² ezért csak ettől a résztől lehet összehasonlítani a müncheni kézirattal. Megállapítható, hogy a két szöveg megegyezik egymással eltekintve a különböző ortográfiától és néhány jelentéktelen eltéréstől.

Ide kívánczik Havas Lászlónak a müncheni kéziratban található *Intelmek*-variánssal kapcsolatos megjegyzése is: „Magam kollacionáltam a szöveget, amely számos jellegzetes közös hibát mutat a *K*-val, miközben ahhoz hasonlóan többször megegyezik az *NF* szövegváltozattal is.”²³ (*K* = Kollár-féle első kódex, *N* = Nádasdy-féle nagyobb kódex, *F* = Festetics-kódex.²⁴) E megállapítás tehát nem mond ellent a Kollár-kódex és a müncheni kézirat viszonyára vonatkozó állításnak.

Véleményem szerint a bemutatott érvek bizonyítják, hogy a müncheni kéziratot a Kollár-féle első kódexről másolták. Ahogy arról már volt szó, a Kollár-kódex eredeti, II. Ulászló-kori szövegállományát egy kéz két helyen megtoldotta – legkorábban 1564-ben, amiből az következik, hogy a müncheni kéziratot legkorábban 1564-ben másolhatták. A kötet utolsó előtti tartalmi egysége segítségével még pontosabban megállapíthatjuk a keletkezés idejét.

Ez az a tartalmi egység (ff. 456r–458r), amelyet nem a Kollár-féle első kódexből másoltak. Címe szerint Enea Silvio Piccolomini-levelekből származó kivonatokat tartalmaz, mégpedig olyan levelekből, amelyek a magyarok törökök elleni küzdelmével kapcsolatosak: „Notabilia de Hungarorum laudibus ex pio Aenea Silvio et libris epistolarum suarum de continua pugna ac fidelitate Hungarorum contra Turcas excerpta.” A tartalmi egység összesen hét önálló szövegből áll, ezek közül az első hat vezethető vissza Piccolominire: a részletek valójában négy beszédből, egy levélből és egy pápai bullából származnak. A hetedik, nem Piccolominitől származó szöveg kivételével mindegyik textus elején olvasható egy rövid cím, amely utal a forrásra. A jobb követhetőség érdekében közlöm a tartalmi egységet.²⁵

Az első szöveg forrása az 1454-es frankfurti gyűlésen elmondott beszéd.²⁶ A textust három idézet alkotja.

²² KERTÉSZ: *i. h.* (7. jegyzet) 313.

²³ *Intelmek*, *i. m.* (6. jegyzet) LXIII.

²⁴ *Intelmek*, *i. m.* (6. jegyzet) LXI., XCV.

²⁵ Néhány esetben, ahol a kézirat szövege nyilvánvalóan romlott, lábjegyzetben közlöm a következő kiadásban található alakot: Aeneas Sylvius PICCOLOMINI: *Opera omnia*. Basileae, per Henrichum Petri, 1551. L. VD 16 P 3093.; *Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. I–III. Összeállította SOLTÉSZ Erzsébet, VELENCZEI Katalin, W. SALGÓ Ágnes*. Bp. 1990. P 560.

²⁶ PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 678–689. A beszédhez l. MERTENS, Dieter: „*Europa, id est patria, domus propria, sedes nostra ...*” *Zu Funktionen und Überlieferung lateinischer Türkenreden im 15. Jahrhundert*. In: *Europa und die osmanische Expansion im ausgehenden Mittelalter*. Hrsg. v. Franz-Reiner ERKENS. Berlin, 1997. 49–52. /*Zeitschrift für historische Forschung*, Beiheft 20./; HELMRATH, Johannes: *Pius II. und die Türken*. In: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Hrsg. v. Bodo GUTHMÜLLER und Wilhelm KÜHLMANN. Tübingen, 2000. 92–94, 106–117. /*Frühe Neuzeit*, Band 54./

A cím:

„Ex oratione CXXXI de clade Constantinopolitana et de bello Thurcis inferendo.”²⁷

„Hungari, qui nostrae fidei clypeus, nostrae religionis murus hactenus fuere, bis victi bello post mortem Alberti regis, bis capti a Thurcis sunt, centum millia hominum aut eo plus duobus praeliis amisere. Non tulerunt integri Turcarum vires, quomodo fracti ferent? Succubuerunt auxiliantibus Polonis, quomodo vincent soli? Magna est Turcarum potentia et in Asia, et in Graecia. Quamvis sint Hungari strenui et potentes viri atque omni laude digni, non tamen tantis viribus pares habentur. Sive vincitur Hungaria, sive coacta iungitur Thurcis, neque Italia, neque Germania tuta erit, neque satis Rhenus Gallos securos reddet.”²⁸

„Pugnandum est vobis omnino, principes, si liberi, si Christiani vitam ducere cupitis. Existimate nunc, an salvus et integris sociis, an fractis atque dimissis id agere magis expediat.”²⁹

„Quod si vos, Germani, Hungaros neglexeritis, non erit denique, cur vos ex Gallis auxilium praestol[a]mini”³⁰, nec rursus illi apud Hispanos opem invenient. Atque ita fiet, ut cum singulis semper gentibus pugnaturi hostes – facile, quod cupiunt –, orbis imperium assequantur. Quod si acceptis armis et Hungaris, et Rascianis, et aliis Christianis, qui vicini sunt Thurcarum potentiae, opem tuleritis, non solum vicinos vestros tuebimini, sed se, vos ipsos, uxores ac liberos vestros ex maximo periculo liberabitis.”³¹

A második szöveg forrása a II. Mohamednek címzett levél 1461-ből.³² A textus két idézetből áll.

A cím:

„Ex epistola eiusdem CCCCX, in qua reserat Thurco fidei nostrae veritatem.”³³

„Nos non ita ignarum te credimus nostrarum rerum, quin scias, quanta est Christianae gentis potentia, quam valida Hispania, quam bellicosa Gallia, quam populosa Germania, quam fortis Britannia, quam audax Polonia, quam strenua Hungaria. Sola Hungaria diu progenitores tuos et teipsum fatigavit: octuagesimum iam annum adversus Hungaros Turcarum signa feruntur, et adhuc circa Sanum”³⁴ et Danubium haerent, una tegens tuasque vires agitat.”³⁵

²⁷ F. 456r. A kiadásban olvasható cím: „Oratio Aeneae de Constantinopolitana clade et bello contra Turcos congregando. Epistola CXXXI.” PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 678.

²⁸ F. 456r. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 682.

²⁹ F. 456r. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 682–683.

³⁰ Az 'a' betű helyén egy bizonytalan olvasatú betű látható.

³¹ F. 456r–456v. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 683.

³² PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 872–904. A levél legújabb kiadása: PIUS II. Papa: *Epistola ad Mahumetem*. Hrsg. v. Reinhold F. GLEI, Markus KÜHLER. Trier, 2001. /Bochumer Altertums-wissenschaftliches Colloquium 50./

³³ F. 456v. A kiadásban olvasható cím: „Reserat Turco fidei nostrae veritatem, et collidit errores Mahometi atque sectam suam. Epistola CCCXCVI.” PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 872.

³⁴ Helyesen Savum.

³⁵ F. 456v. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 872–873.

„Mortuo Ladislao rege Hungariae et Bohemiae nemo praeter te, si Christianus fuisses, sua regna fuisset adeptus. Sperassent Hungari post diuturna bellorum mala sub tuo regimine pacem, et illos Bohemi fuissent secuti. Sed cum esses nostrae religionis hostis, elegerunt Hungari, viri fortes et fidelissimi, religionem potius cum bello tenere, quam ea perdita pacem consequi.”³⁶

A harmadik szöveg forrása az 1459-es mantovai kongresszuson elhangzott beszéd.³⁷ Ebben az esetben egyetlen idézet alkotja a textust.

A cím:

„Ex oratione in conventu Mantuae habita. CCCCXI.”³⁸

„Neque arbitremini longam moram, prius quam vos Thurcas³⁹ adeat. Nam vicinae illae gentes et bellis attritae, nisi opem fertis, amplius arma capere non audebunt. Soli fideles Hungari perseverant, non tamen diu stabunt, nisi adiuti. Et hi quidem muri loco ad orientem vobis remanserunt, quo diruto neque Theutones, neque Bohemi satis tuti erunt. Non asperi montes, non alta flumina iter impediunt. Nihil erit victa Hungaria Thurcis invium, nihil insuperabile orbis imperium quaerentibus.”⁴⁰

A negyedik szöveg forrása egy 1463-ban kiadott pápai bulla.⁴¹ A textus három idézetből áll.

A cím:

„Ex bulla de profectione in Turcos. CCCCXII.”⁴²

„Hungari tantum sub Calixto vigilantes arma sumpserunt, qui tuendo regno solliciti, dum suos fines observant, custodiunt nostros.”⁴³

„Nationes aliae, tanquam nihil ad eas Thurcarum facta pertinerent, in suis sedibus quiete manserunt.”⁴⁴

„Hungari, genus hominum in bello ferox, et iam Thurcas vincere didicerunt. Inclytus rex gentis, Matthias iam coronam et pacem in regno consecutus ingentes poterit elevare⁴⁵ atque in proelium ducere copias.”⁴⁶

³⁶ F. 456v–457r. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 875.

³⁷ PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 905–914. A beszédhez l. HELMRATH: *i. h.* (26. jegyzet) 95–97, 117–124.

³⁸ F. 457r. A kiadásban olvasható cím: „Oratio Pii papae II. habita in conventu Mantuano sexto calendas Octobris anno Domini MCCCCLIX. Epistola CCCXC VII.” PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 905.

³⁹ „Thurcas” a kiadásban nem szerepel, l. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 908.

⁴⁰ F. 457r. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 908.

⁴¹ PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 914–923. A bullához l. HELMRATH: *i. h.* (26. jegyzet) 97.

⁴² F. 457r. A kiadásban olvasható cím: „Bulla de profectione in Turcos et de praerogativis eiusdem passagii. Epistola CCCCXII.” PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 914.

⁴³ F. 457r. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 915.

⁴⁴ F. 457r. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 915.

⁴⁵ A kiadásban „derivare”, l. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 917.

⁴⁶ F. 457r–v. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 917.

Az ötödik szöveg forrása a III. Callixtus pápa előtt 1455-ben elmondott beszéd.⁴⁷
A textust két idézet alkotja.

A cím:

„In oratione ad Calixtum ipsam offerentem obedientiam imperatori.”⁴⁸

„Hungari vero magnanimi et fideles populi annis supra septuaginta hunc hostem perpassi, nunc victi, nunc victores suum sanguinem tutati sunt, qui cum nos servant, optimates suos cum regibus et principibus amiserunt. Nulla domus in Hungaria est digno nomine, quae duobus novissimis bellis contra Turcas habitis egregium et fortem aliqueum virum non deploraverit. Hodie vero non est hoc regnum, quod Turcarum imperium sustinere possit. Attenuatum atque externa indiget ope. Legati eius et in Francofordia, et in Nova civitate coram caesare superos atque homines testati sunt, si reliquorum Christianorum praesidia sentiunt, se iterum atque iterum belli pericula subituros, sin relinquantur a nobis, leges accepturos, quas Turcae dederint.”⁴⁹

„Murus vero Hungaria est et antemurale fortissimum sive clypeus nostrae religionis, sub quo longo iam aevo protecti sumus. At his⁵⁰ nunc clypeus subtrahitur, murus vero bombardis arietibusque quatitur, et nos de remedio cura nulla remordet. O ingratitudinem nostram, quam nunc vicem defensoribus nostris reddimus Hungaris.”⁵¹

A hatodik szöveg forrása az 1452-ben Rómában, a pápa előtt elmondott beszéd.⁵²
A textust egyetlen idézet alkotja.

A cím:

„In oratione coram sanctissimo et senatu cardinalium habita.”⁵³

„Heu quanta passi sunt Hungari diebus nostris, qui dum nostram⁵⁴ servant sanguinem, suum fundunt, quorum pectora nostri sunt muri. Obligamur certe omnes Christiani Hungaricae genti, qui pro nobis mortificantur tota die, et facti sunt sicut oves occisionis.”⁵⁵

A hetedik, cím nélküli szöveg már nyilvánvalóan nem Piccolominitől származik. A textus közvetlenül a hatodik szöveg után következik:

⁴⁷ PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 923–928. A beszédhez l. MARTON József: *Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében.* = Irodalomtörténeti Közlemények (110.) 2006. 472–473.

⁴⁸ F. 457v. A kiadásban olvasható cím: „Oratio Aeneae Sylvii Calixtum papam offerendo obedientiam imperatoris. Epistola CCCXCVIII.” PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 923.

⁴⁹ F. 457v. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 926.

⁵⁰ A kiadásban „hic”, l. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 926.

⁵¹ F. 458r. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 926.

⁵² PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 928–932. A beszédhez l. HELMRATH: *i. h.* (26. jegyzet) 89–91.

⁵³ F. 458r. A kiadásban olvasható cím: „Oratio Aeneae coram sanctissimo senatu cardinalium imperatore coronato pontifice et eius nomine ad passagium inducendum.” PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 928.

⁵⁴ A kiadásban „nostrum”, l. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 926. (A kiadás oldalszámozása hibás, ez helyesen a 930. oldal.)

⁵⁵ F. 458r. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 926. (A kiadás oldalszámozása hibás, ez helyesen a 930. oldal.)

„Pius autem papa in summum pontificem creatus est anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo octavo. Iam eo tempore instabant anni octuaginta, quod Hungari belligerantes cum Thurcis defendunt Christianitatem. Ab eo tempore usque ad praesens annum, utpote 1564, quod Hungari certant cum Thurcis, sunt anni centum octuaginta sex.”⁵⁶

Az idézett források jól ismertek a kutatás előtt: fontos dokumentumai annak a gondolatkörnek, amelyben Magyarország a kereszténység védőbástyájaként, pajzsaként jelenik meg.⁵⁷ A kutatás tisztázta, hogy Enea Silvio Piccolomininek, a későbbi II. Pius pápának (1458–1464) kulcsszerepe volt a titulus fejlődésében, elterjesztésében és elfogadtatásában.⁵⁸

A feljebb bemutatott szövegcsoporthoz a müncheni törvénygyűjteményen kívül Gregoriánczi Pál pécsi, zágrábi, majd győri püspök kéziratban törvénygyűjteményében is megtalálható, amelynek törzsanyagát 1556–1557-ben – tehát a müncheni kézirat létrejötte előtt – másolták.⁵⁹ Ezért meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, hogy a szóban forgó szövegcsoporthoz esetében a Gregoriánczi-féle gyűjtemény volt-e a müncheni kézirat mintapéldánya. A két változat összevetéséből kiderült, hogy nem a Gregoriánczi-féle kézirat volt a mintapéldány. Az állítást az alábbi eredmények támasztják alá: a müncheni kéziratban a szövegcsoporthoz elején olvasható cím a Gregoriánczi-féle gyűjteményben nincs meg; az egyes szövegek címei különböznek a két gyűjteményben;⁶⁰ a szövegek között tartalmi eltérések találhatók.⁶¹ Mivel

⁵⁶ F. 458r. Erről a néhány soros szövegről a későbbiekben még lesz szó.

⁵⁷ VESZPRÉMY László: *A „kereszténység védőbástyája” eszme*. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. V. Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Bp. 2006. 336–337 (további szakirodalommal); VARGA, J. János: *Europa und »Die Vormauer des Christentums«*. *Die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes*. In: *Europa und die Türken in der Renaissance*, i. m. (26. jegyzet) 55–63.; MARTON: i. h. (47. jegyzet) 457–477.

⁵⁸ MARTON: i. h. (47. jegyzet) 457–477.

⁵⁹ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 4126., ff. 353r–v., 362r. JÁNOSI: i. h. 1988. (4. jegyzet) 54–64., a Piccolomini-szövegek: 62.

⁶⁰ A Gregoriánczi-féle kéziratban olvasható címek: „Eneas Silvius in oratione 131. De clade Constantinopolitana.”; „Eneas Silvius in epistola 410 ad Machometem Magnum.”; „Eneas Silvius in oratione 411 in conventu Mantuae.”; „Eneas Silvius in bulla 412.”; „Eneas Silvius in oratione 413 ad Calixtum papam.”; „Eneas Silvius in oratione 414.” Gregoriánczi-féle gyűjtemény, ff. 353r–v., 362r. A címeket Jánosi is közli, l. JÁNOSI: i. h. 1988. (4. jegyzet) 62. A müncheni kéziratban olvasható címeket l. feljebb, a tartalmi egység ismertetésénél.

⁶¹ Az alábbiakban néhány példát mutatok be (**G**: Gregoriánczi-féle gyűjtemény; **M**: müncheni kézirat).

A második szövegben: *Sola Ungaria progenitores tuos et te ipsum fatigavit. G; Sola Hungaria diu progenitores tuos et te ipsum fatigavit. M* Mivel „diu” **G**-ből hiányzik, **M** nem másolhatta onnan. A határozószó a kiadásban is megvan, l. PICCOLOMINI: i. m. (25. jegyzet) 873.

A harmadik szövegben: *Nihil erit victa Ungaria Turcis inimicum, nihil insuperabile orbis imperium querentibus. G; Nihil erit victa Hungaria Thurcis invium, nihil insuperabile orbis imperium quaerentibus. M* A kiadás is az **M**-ben található „invium” kifejezést hozza, l. PICCOLOMINI: i. m. (25. jegyzet) 908.

a Piccolominitől származó részleteket eddig csak az említett két törvénygyűjteményben találtam meg, feltételezhető, hogy a szövegcsoporthoz törvénygyűjteményekben hagyományozódott, s a müncheni kéziratba is egy ilyen gyűjteményből másolták át. További kutatásoknak kell tisztázniuk, hogy a szövegcsoporthoz mikor jött létre, milyen viszonyban van az Enea Silvio Piccolomini-kiadásokkal, megtalálható-e további törvénygyűjteményekben. Említésre méltó, hogy a szövegcsoporthoz nem tartalmazza sem a Nádasdy-féle nagyobb kódex, amelyet a Gregoriánczi-féle gyűjteményről másoltak 1558-ban,⁶² sem az 1583-ban létrejött Festetics-kódex, amely Jánosi Monika véleménye szerint a Nádasdy-kódex másolata.⁶³

A müncheni kézirat keletkezési idejének meghatározásában kulcsszerepe van a szövegcsoporthoz hetedik, cím nélküli szövegének, amely már nem Piccolominitől származik. A textus a Gregoriánczi-féle gyűjteményben is megtalálható, a müncheni kézirathoz hasonlóan közvetlenül a hatodik szöveg után.⁶⁴ A két változat között lényeges eltérés található:

Gregoriánczi-féle gyűjtemény

Pius autem papa in summum pontificem creatus est anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo octavo. Iam eo tempore instabant anni octuaginta, quod Ungari cum Turcis bellabant.

Müncheni kézirat

Pius autem papa in summum pontificem creatus est anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo octavo. Iam eo tempore instabant anni octuaginta, quod Hungari belligerantes cum Thurcis defendunt Christianitatem. Ab eo tempore usque ad praesens annum, utpote 1564, quod Hungari certant cum Thurcis, sunt anni centum octuaginta sex.

Látható, hogy a Gregoriánczi-féle gyűjtemény szövege majdnem szó szerint megismétlődik a müncheni kéziratban, eltérés mindössze a második mondat mellékmondatában található. A szöveg arról tájékoztat, hogy Pius 1458-ban választották pápává, amikor a magyarok már 80 éve – azaz 1378 óta – harcban álltak a törökökkel. A müncheni kéziratban egy további mondat is olvasható, amelyből megtudjuk, hogy a magyar-török harcok kezdete óta „a jelen esztendőig, tudniillik 1564-ig” 186 év telt el. Az eredeti szöveg minden bizonnyal csak az első két mondatból állt, abban a formában, ahogy azt a Gregoriánczi-féle gyűjtemény megőrizte. Ezt

Az ötödik szövegben: *Hodie vero non est hoc regnum, quod Turcorum imperium sustinere possit. Attamen externa indiget ope. G; Hodie vero non est hoc regnum, quod Turcarum imperium sustinere possit. Attenuatum atque externa indiget ope. M* A kiadás is az *M*-ben olvasható „Attenuatum atque externa indiget ope.” mondatot hozza, l. PICCOLOMINI: *i. m.* (25. jegyzet) 926.

⁶² JÁNOSI: *i. h.* 1988. (4. jegyzet) 62. A két kézirat viszonyához l. uo. 57–58.

⁶³ JÁNOSI: *i. h.* 1988. (4. jegyzet) 62. A két kézirat viszonyához l. UŐ: *i. h.* 1978. (4. jegyzet) 236–250, 251.

⁶⁴ Gregoriánczi-féle gyűjtemény, 362r. A textust a tartalmi egységen belül egyedül álló módon az „Item” szó vezeti be, ami jelzi, hogy a hetedik szöveg nem tartozik szervesen a Piccolomini-kivonatokból álló szövegcsoporthoz.

a textust toldotta meg a müncheni kézirat másolója, aki meghatározta, hogy mennyi idő telt el a magyar-török harcok kezdete óta a saját koráig, azaz 1564-ig. (Ha 1564-ből kivonjuk az általa megadott 186 évet, szintén 1378-at kapunk.) Mind-ebből az következik, hogy a müncheni kéziratot 1564-ben másolták. A datálást a kézirat következő – egyben utolsó – tartalmi egysége, a krónika is alátámasztja, amelynek utolsó mondata ugyanúgy I. Ferdinánd 1564-ben bekövetkezett haláláról tájékoztat, mint a forrásául szolgáló Kollár-féle első kódex – tehát a krónikát nem vezették tovább, miként azt várhatnánk abban az esetben, ha a kéziratot később másolták volna.

Itt térek vissza az elülső fedőlapon található címerekre, mégpedig I. Miksa címere miatt. Mivel Miksa 1519-ben hunyt el, valószínű, hogy a kötés jóval korábban készült, mint a törvénygyűjtemény, vagyis a kötés eredetileg egy másik kötetet védett.

A müncheni törvénygyűjtemény datálása révén az annak mintául szolgáló Kollár-féle első kódexszel kapcsolatos ismereteinket is pontosíthatjuk. Eddig annyit mondhattunk a kódex eredeti szövegállományát kiegészítő kézről, hogy legkorábban 1564-ben írt a kéziratba. Most megállapíthatjuk, hogy konkrétan 1564-ben toldotta meg az eredeti szövegállományt, hiszen a Kollár-kódex még ugyabban az évben mintául szolgált a müncheni kézirat másolója számára.

Láthattuk, hogy a Kollár-kódex szövegét számos esetben kiegészítették a margón. E több kéztől származó kiegészítéseket aztán a müncheni kézirat másolója – egy kivételével – beillesztette a főszöveg megfelelő helyére, amiből az következik, hogy a Kollár-kódex lapszéli kiegészítéseit még 1564 előtt írták be a gyűjteménybe.

A Kollár-kódex első tartalmi egysége, a krónika az elején csonka: egy Szent Lászlóra utaló sorral kezdődik, amit Kálmán bemutatása követ.⁶⁵ Ezzel szemben a müncheni kézirat ép szöveget hoz, tehát a másoló előtt még az ép szöveg feküdt, ami azt jelenti, hogy a Kollár-kódexben olvasható krónika 1564 után csonkult meg.

Ami a müncheni kézirat keletkezési helyét illeti, sajnos a mintapéldány, azaz a Kollár-kódex sem nyújt segítséget. Az utóbbi törvénygyűjteményt feltehetőleg Budán állították össze,⁶⁶ azt azonban nem tudjuk, hogy 1564-ben hol őrizték. Első, név szerint ismert tulajdonosa Kollár Ádám (1718–1783) volt.⁶⁷ Jelenlegi ismereteink szerint tehát nem tudjuk meghatározni a müncheni kézirat keletkezési helyét.

A kézirat utóélete

Már esett szó arról, hogy a törvénygyűjtemény számos marginális bejegyzést tartalmaz, ezek közül egy a főszöveget másoló kéztől származik, a többi pedig egy további kéztől. Az eddigiekből következik, hogy a bejegyzéseket legkorábban 1564-ben írhatták a kötetbe.

⁶⁵ KERTÉSZ: *i. h.* (7. jegyzet) 313.

⁶⁶ KERTÉSZ: *i. h.* (7. jegyzet) 323.

⁶⁷ KERTÉSZ: *i. h.* (7. jegyzet) 325.

A kézirat ismeretlen időpontban Regensburgba, a városi könyvtár tulajdonába került, amelyet 1783-ban hoztak létre három korábbi gyűjteményből.⁶⁸ Végül innen került a kötet a Müncheni Udvari Könyvtárba.⁶⁹

A kézirat tartalma

Az alábbi táblázat ismerteti mind a Kollár-féle első kódex, mind a müncheni kézirat tartalmát. Ahogy említettem, a két gyűjteményben a tartalmi egységek címei ortográfiai különbségektől és néhány jelentéktelen eltéréstől eltekintve azonosak. A táblázatban a müncheni kézirat címeit vettem alapul. A latin címmel nem rendelkező szövegeket magyarul neveztem meg. Megemlítendő, hogy a Kollár-kódex esetében arra az oldalszámozásra hivatkozom, amelyik hibátlanul végigmegy az oldalakon 1-től 478-ig.⁷⁰ A szövegkiadásokra lábjegyzetben utalok.

Kollár-féle első kódex	A tartalmi egység megnevezése	Müncheni kézirat
1. (1–10)	A Knauz-krónika családjához tartozó krónikaszöveg. ⁷¹	
2.	In nomine Domini nostri Iesu Christi incipit decretum sancti Stephani regis Hungariae si ne tamen titulo, tempore et sigillo.	1.
2/a (13–23)	Primus liber. ⁷²	1/a (1r–7r)
2/b (23–38)	Secundus liber. ⁷³	1/b (7r–17v)
3.	Incipit decretum sancti regis Ladislai.	2.
3/a (39–49)	Liber primus. ⁷⁴	2/a (18r–26r)
3/b (49–55)	Secundus liber. ⁷⁵	2/b (26r–30v)

⁶⁸ KELLNER, Stephan–SPETHMANN, Annemarie: *Historische Kataloge der Bayerischen Staatsbibliothek München. Münchner Hofbibliothek und andere Provenienzen*. Wiesbaden, 1996. 396–398. /Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis. Tomus XI./

⁶⁹ „Codices num. 13001–13321 ex bibliotheca civitatis Ratisbonensis.” HALM–KEINZ–MEYER–THOMAS: *i. m.* (2. jegyzet) 91.

⁷⁰ A Kollár-kódexben található számozásokhoz l. KERTÉSZ: *i. h.* (7. jegyzet) 314–315.

⁷¹ SRH, *i. m.* (21. jegyzet) II. 327–345.

⁷² Szent István dekrétumának első könyve az *Intelmek*. A „Primus liber” megjelölés nem az első könyv elején olvasható, hanem csak a fejezetcímek felsorolása után, a müncheni kéziratban a 2. levél rektóján. Kiadása: *Intelmek, i. m.* (6. jegyzet) 4–51.

⁷³ ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.)* Bp. 1904 (reprint: Pápa, 2002). 141–156.

⁷⁴ ZÁVODSZKY: *i. m.* (73. jegyzet) 157–165.

⁷⁵ ZÁVODSZKY: *i. m.* (73. jegyzet) 166–171.

Kollár-féle első kódex	A tartalmi egység megnevezése	Müncheni kézirat
3/c (55–64)	Incipit liber tertius. ⁷⁶	2/c (30v–37v)
4.	Incipit decretum Colomanni regis.	3.
4/a (65–79)	Incipit decretum Colomanni regis. ⁷⁷	3/a (38r–52v)
4/b (79–82)	Colomannus Dei gratia rex Hungariae ... ⁷⁸	3/b (52v–55r)
5. (83–116)	Sequuntur decreta quondam serenissimorum principum dominorum Andreae, Ludovici et Sigismundi regum regni Hungariae ac quidam articuli super limitatione iurium et consuetudinum eiusdem regni per serenissimum principem et dominum Matthiam regem confirmati et roborati 1464. ⁷⁹	4. (55v–86v)
6. (116–119)	Confirmatio decretorum Andreae et Ludovici regum per Mariam ⁸⁰ reginam sub pendente sigillo duplici facta.	5. (86v–88r)
7. (119–122)	Gratia per Sigismundum imperatorem infidelibus et rebellibus suis facta ratione erectionis banderii emuli sui, necnon iniuriarum, damnorum, nocumentorum etc. anno Domini millesimo quadringentesimo tertio. ⁸¹	6. (88v–91r)

⁷⁶ Az „Incipit liber tertius” mondat nem a harmadik könyv elején olvasható, hanem csak a fejezetcímek felsorolása után, a müncheni kéziratban a 31. levél rektóján. A törvény kiadása: ZÁVODSZKY: *i. m.* (73. jegyzet) 172–180.

⁷⁷ ZÁVODSZKY: *i. m.* (73. jegyzet) 181–194.

⁷⁸ A Kálmán zsidótörvényének első néhány szavából álló rubrika alatt a kézirat folyamatosan közöl három különböző szöveget, melyek a Závodszy-féle kiadásban a következő címek alatt szerepelnek: Capitula Colomanni regis de Iudeis, Fragmenta constitutionum synodaliū, Synodus altera sub Colomanno rege celebrata, l. ZÁVODSZKY: *i. m.* (73. jegyzet) 195–196, 209, 207–208.

⁷⁹ *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490.* Francisci DÖRY collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius BÓNIS, Geisa ÉRSZEGI, Susanna TEKE. Bp. 1989. /Publicationes Archivi Nationalis Hungarici/Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs II. Fontes/Quellenpublikationen 19./ 140–150. (A továbbiakban: *DRH 1458–1490, i. m.*) Mátyás király 1464. április 6-án kiadott koronázási dekrétumáról van szó, amely magában foglalja I. (Nagy) Lajos 1351. évi, az 1222. évi Aranybullát is tartalmazó törvényét, valamint Zsigmond 1435. március 8-án kiadott Decretum maiusát.

⁸⁰ *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* Collectionem manuscriptam Francisci DÖRY additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius BÓNIS, Vera BÁCSKAI. Bp. 1976. /Publicationes Archivi Nationalis Hungarici/Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs II. Fontes/Quellenpublikationen 11./ 142–145. (A továbbiakban: *DRH 1301–1457, i. m.*)

⁸¹ *DRH 1301–1457, i. m.* (80. jegyzet) 175–179.

Kollár-féle első kódex	A tartalmi egység megnevezése	Müncheni kézirat
8. (122–128)	Decretum primum Sigismundi regis super donationibus possessionum infidelium anno Domini 1404. ⁸²	7. (91v–95v)
9. (128–143)	Decretum secundum Sigismundi regis editum anno Domini 1405. ⁸³	8. (96r–107v)
10. (143–147)	Decretum quintum Sigismundi regis. ⁸⁴	9. (108r–110v)
11. (147–149)	Decretum quartum Sigismundi regis. ⁸⁵	10. (110v–112v)
12. (149–155)	Decretum septimum Sigismundi regis. ⁸⁶	11. (112v–117v)
13. (155–167)	Decretum Alberti regis editum anno Domini MCCCC39. ⁸⁷	12. (117v–128r)
14. (167–168)	Egy rövid V. László-életrajz. ⁸⁸	13. (128r–v)
15. (168–174)	Decretum Ladislai regis filii Alberti regis 1454. ⁸⁹	14. (128v–134r)
16. (174–177)	Decretum Michaelis Zylagy de Horogzeg olim gubernatoris regni Hungariae editum anno 1458. ⁹⁰	15. (134r–137v)
17. (178–179)	Articuli cum iuramento tempore olim Ioannis waiwodae in civitate Pestiensis per praelatos et barones in congregatione generali editi. ⁹¹	16. (137v–138v)
18. (179–182)	Primum decretum Matthiae regis anni 1462. ⁹²	17. (139r–142r)
19. (182–189)	Decretum tertium Matthiae regis 1471. ⁹³	18. (142r–149v)
20. (189–192)	Decretum dominorum regnicolarum 1474. ⁹⁴	19. (149v–153r)
21. (192–197)	Decretum quartum Matthiae regis 1478. ⁹⁵	20. (153r–158v)

⁸² DRH 1301–1457, i. m. (80. jegyzet) 183–188.⁸³ DRH 1301–1457, i. m. (80. jegyzet) 189–213.⁸⁴ DRH 1301–1457, i. m. (80. jegyzet) 255–257.⁸⁵ DRH 1301–1457, i. m. (80. jegyzet) 232–234.⁸⁶ DRH 1301–1457, i. m. (80. jegyzet) 277–282.⁸⁷ DRH 1301–1457, i. m. (80. jegyzet) 301–303.⁸⁸ SZOVÁK: i. h. (7. jegyzet) 147., 6. jegyzet⁸⁹ DRH 1301–1457, i. m. (80. jegyzet) 378–383.⁹⁰ DRH 1458–1490, i. m. (79. jegyzet) 81–87.⁹¹ DRH 1301–1457, i. m. (80. jegyzet) 353–359.⁹² DRH 1458–1490, i. m. (79. jegyzet) 121–127.⁹³ DRH 1458–1490, i. m. (79. jegyzet) 190–202.⁹⁴ DRH 1458–1490, i. m. (79. jegyzet) 210–218.⁹⁵ DRH 1458–1490, i. m. (79. jegyzet) 235–243.

Kollár-féle első kódex	A tartalmi egység megnevezése	Müncheni kézirat
22. (197–203)	Decretum quintum Matthiae regis 1481. ⁹⁶	21. (159r–164v)
23. (203–244)	Decretum sextum Matthiae regis 1486. ⁹⁷	22. (165r–209r)
24. (244)	A tartalmi egységek sorrendjére vonatkozó megjegyzés. ⁹⁸	23. (209r)
25. (244–245)	Constitutiones incliti regni Hungariae tempore regis Mathiae editae. ⁹⁹	24. (209r–210v)
26. (245–248)	Articuli de palatino regni pronunciati. ¹⁰⁰	25. (210v–213r)
27. (248–249)	11 jogi glossza. ¹⁰¹	26. (213r–215r)
28. (250–254)	Decretum primum Wladislai regis. ¹⁰²	27. (215r–221r)
29. (254–308)	Decretum secundum sive maius Wladislai regis. ¹⁰³	28. (221r–284r)
30. (308–311)	Articuli autem nobilium regni Sclavoniae. ¹⁰⁴	29. (284r–287r)
31. (311–331)	Decretum tertium sive additiones prioris maioris decreti Wladislai regis. ¹⁰⁵	30. (287v–309r)
32. (331–364)	Decretum quartum sive minus Wladislai regis. ¹⁰⁶	31. (309r–341v)
33. (364–387)	Decretum quintum sive additiones prioris mi-	32. (341v–364r)

⁹⁶ DRH 1458–1490, i. m. (79. jegyzet) 244–251.

⁹⁷ DRH 1458–1490, i. m. (79. jegyzet) 260–310.

⁹⁸ SZOVÁK: i. h. (7. jegyzet) 146., 4. jegyzet

⁹⁹ Mátyás Decretum maiusa nyomtatott kiadásának előszava. A kiadásokhoz l. HUBAY Ilona: *Mátyás király törvénykönyve*. = Magyar Könyvszemle (63.) 1939. 234–246.; SOLTÉSZ Zoltánné: *Incunabula Hungarica III. Constitutiones incliti regni Hungariae*. = Magyar Könyvszemle (87.) 1971. 270–280.

¹⁰⁰ DRH 1458–1490, i. m. (79. jegyzet) 311–317.

¹⁰¹ A glosszákat Bónis György dolgozta fel, l. BÓNIS György: *Középkori jogunk elemei*. Bp. 1972. 220–221.

¹⁰² *Magyar törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek*. Az 1000–1301 közt alkotott törvényeket fordította és jegyzetekkel ellátta NAGY Gyula, az 1301–1526 közt alkotott törvényeket fordították és jegyzetekkel ellátták KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen. Az 1000–1526. évi törvényeket magyarázatokkal és utalásokkal kíséri MÁRKUS Dezső. Bp. 1899. 472–480. /Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás./ (A továbbiakban: *Magyar törvénytár*, i. m.)

¹⁰³ *Magyar törvénytár*, i. m. (102. jegyzet) 480–554. A tartalmi egység II. Ulászló 1492. évi dekrétuma, amely a következő tartalmi egységgel, a szlávón nemesek artikulusaival együtt az 1495. évi törvénybe foglalva szerepel a kéziratokban.

¹⁰⁴ *Magyar törvénytár*, i. m. (102. jegyzet) 554–561.

¹⁰⁵ *Magyar törvénytár*, i. m. (102. jegyzet) 562–591.

¹⁰⁶ *Magyar törvénytár*, i. m. (102. jegyzet) 592–640.

Kollár-féle első kódex	A tartalmi egység megnevezése	Müncheni kézirat
	noris decreti Wladislai regis. ¹⁰⁷	
34. (387–401)	Decretum sextum sive additiones posteriores minoris decreti Wladislai regis. ¹⁰⁸	33. (364r–378v)
35. (401–407)	Decretum primum Wladislai regis. ¹⁰⁹	34. (378v–385r)
36. (407–414)	Articuli in campo Rakos in diaeta festi beati Georgii martyris anno Domini 1507 reformati. ¹¹⁰	35. (385r–392v)
37. (415–422)	Decretum tertium Sigismundi regis anni 1405. ¹¹¹	36. (393r–398v)
38. (422–435)	Decretum dominorum regnicolarum. ¹¹²	37. (398v–409v)
39. (435–438)	Privilegium Transylvaniense. ¹¹³	38. (409v–412v)
40. (438–446)	Privilegium Sicularum. ¹¹⁴	39. (412v–419v)
41. (446–467)	Decretum septimum Wladislai regis editum anno Domini 1514. ¹¹⁵	40. (419v–442r)
42. (467–469)	Privilegium Sicularum de Wag. ¹¹⁶	41. (442r–443v)
43. (470–474)	Decretum Mathiae regis Hungariae Posony anno 1468 editum, quod apud magistrum Georgium sigillatum habetur. ¹¹⁷	42. (444r–448v)
44. (475)	De clarissimo Hungarorum rege, Matthia talis quaequam narratur veridica historia. ¹¹⁸	43. (448v–449v)
45. (475–478)	Epistolae Matthiae regis et Baiazetis Turcorum imperatoris ad invicem missae. ¹¹⁹	44. (449v–452r)

¹⁰⁷ Magyar törvénytár, i. m. (102. jegyzet) 640–670.

¹⁰⁸ Magyar törvénytár, i. m. (102. jegyzet) 670–691.

¹⁰⁹ Magyar törvénytár, i. m. (102. jegyzet) 472–480.

¹¹⁰ Magyar törvénytár, i. m. (102. jegyzet) 692–703.

¹¹¹ DRH 1301–1457, i. m. (80. jegyzet) 218–225.

¹¹² DRH 1301–1457, i. m. (80. jegyzet) 360–372.

¹¹³ Jelenlegi ismereteim szerint a privilégium kiadatlan.

¹¹⁴ Székely oklevéltár. III. 1270–1571. Szerk. SZABÓ Károly. Kolozsvár, 1890. 138–145.

¹¹⁵ Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete NAGY. Ediderunt Victor KENÉZ et Ladislaus SOLYMOSSI, atque in volumen redigit Geisa ÉRSZEGI. Bp. 1979. 247–283. /Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II. Fontes 12./

¹¹⁶ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I.: 1001–1270. Szerk. SZENTPÉTERY Imre. Bp. 1923. 1677. sz.

¹¹⁷ DRH 1458–1490, i. m. (79. jegyzet) 172–178.

¹¹⁸ BEL, Matthias: Adparatus ad historiam Hungariae. Decadis II. monumentum II. Posonii, 1746. 114; SZOVÁK: i. h. (7. jegyzet) 164.

¹¹⁹ Epistolae Matthiae Corvini regis Hungariae ad pontifices, imperatores, reges, principes aliosque viros illustres datae, nunc primum typis excusae et notis etiam quibusdam illustratae. I–IV.

Kollár-féle első kódex	A tartalmi egység megnevezése	Müncheni kézirat
46. (478)	Egy rövid történet Mátyás király és Várad Péter kalocsai érsek nézeteltéréséről. ¹²⁰	45. (452r)
	Notabilia de Hungarorum laudibus ex pio Aenea Silvio et libris epistolarum suarum de continua pugna ac fidelitate Hungarorum contra Turcas excerpta. ¹²¹	46. (456r–458r)
	A Knauz-krónika családjához tartozó krónikaszöveg. ¹²²	47. (458v–466r)

BALÁZS KERTÉSZ

Eine Ungarn betreffende handschriftliche Gesetzsammlung in der Bayerischen Staatsbibliothek*Die Abschrift des sogenannten ersten Kodex von Kollár*

Die Handschrift Clm 13192 in der Bayerischen Staatsbibliothek ist eine sich auf Ungarn beziehende Gesetzsammlung, die von der Zeit des Heiligen Stephans, des ersten Königs Ungarns (1000–1038) bis zum Dekret von Wladislaus II. (1490–1526) aus dem Jahre 1514 Gesetztexte enthält. Die Sammlung war 1564 durch eine Hand abgeschrieben. Das Musterexemplar war der sogenannte erste Kodex von Kollár, eine Gesetzsammlung aus der Zeit von Wladislaus II.

Die Münchener Handschrift enthält nur eine solche Inhaltseinheit, die in dem Musterexemplar nicht zu finden ist. Die Inhaltseinheit besteht aus sieben selbständigen Texten. Die ersten sechs von denen sind auf Aenea Silvio Piccolomini zurückzuführen: die Einzelheiten stammen aus vier Reden, einem Brief und einer päpstlichen Bulle. Diese Quellen sind wichtige Dokumente des Gedankenkreises, in dem Ungarn als die Vormauer des Christentums erscheint. Es ist schon geklärt, dass Aenea Silvio in der Entwicklung und der Verbreitung des Titels eine Schlüsselrolle hatte. Die Textgruppe ist auch in der handschriftlichen Gesetzsammlung von Pál Gregoriánczi zu finden. Er war der Bischof zuerst von Fünfkirchen, später von Zagreb, schliesslich von Raab. Die Sammlung war 1556–1557 abgeschrieben. Es ist aus dem Vergleich der beiden Handschriften geklärt, dass die Quelle der in der Münchener Handschrift erhaltenen Textgruppe nicht die Sammlung Gregoriánczis war.

In einem unbekannten Zeitpunkt kam die Handschrift in den Besitz der Regensburger Stadtbibliothek, und 1876 war es schon sicherlich in dem Besitz der Hofbibliothek München. In dem letzten Abschnitt der Studie ist die Bekanntgabe des Inhalts der Münchener Handschrift und des ersten Kodex von Kollár zu finden.

Cassoviae, 1743–1744. IV. 1–7 (1–4. sz.); KATONA, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae. Tomulus IX. ordine XVI.* Budae, 1793. 569–571; *Mátyás király levelei. Külügyi osztály. I–II.* Közzéteszi FRAKNÓI Vilmos. Bp. 1893–1895 (reprint: A 2008-as kiadást sajtó alá rendezte és az Utószót írta MAYER Gyula. Bp. 2008). II. 286, 293–294 (169, 174. sz.); SZOVÁK: *i. h.* (7. jegyzet) 164–167.

¹²⁰ SZOVÁK: *i. h.* (7. jegyzet) 167.

¹²¹ L. a „Kézirat keletkezése” c. fejezetet.

¹²² SRH, *i. m.* (21. jegyzet) II. 327–345.

ZVARA EDINA

Ismert könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy-könyvtárban*

Az Esterházy-könyvtár korának egyik legnagyobb, leggazdagabb hazai gyűjteménye volt.¹ A család gyűjteménye azon igen kevés kora újkori, magyarországi bibliotékák közé tartozik, amely ma is megvan, kötetei kézbe vehetők. Létrejötté Esterházy Miklós (1583–1645) nádor idejére vezethető vissza. Fia, Esterházy Pál (1635–1713) egyesítette kismartoni könyvtárát apja lakompaki könyveivel, majd ezt a könyvtárat összevonta a fraknoival. A könyveket, melyeket 1695-ben készült végrendeletében² Esterházy a helyi ferencesekre hagyott, 1756-ban szállították át a kolostorba. A kötetek a 20. század első felében visszakerültek a kastély könyvtárába, ahol 1937-ben Harich János jegyzéket állított össze róluk.³ A II. világháború

* Kutatásaimat a Klebelsberg-ösztöndíj támogatásával végeztem 2006–2010 között. Az Esterházy Privatstiftung Kulturabteilung (Sammlungen der Fürsten Esterházy) munkatársainak itt szeretném megköszönni segítségüket: Stefan Körnernek, Florian Bayernek, Gottfried Holzschuchnak, Margit Koppnak és Angelika Futscheknek.

¹ MONOK István: *Esterházy-könyvtár(ak)*. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*. Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. II. Bp. 2004. 427.; KÖRNER, Stefan: *A Bibliotheca Esterházyana*. In: *Kék vér, fekete tinta: Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700*. Szerk.: MONOK István. Bp. 2005. OSZK, 2005. 105–127; MONOK István: *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai*. In: *Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra: Az Esterházy-család. A 2004. április 22–23-án megtartott konferencia előadásai*. Szerk.: CZOMA László. Keszthely, 2005 [2007!] Helikon Kastélymúzeum. /Kastélykonferenciák 3./ 91–101; *Lesestoffe in Westungarn. II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó), 1535–1740*. Hrsg.: Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER. Red.: István MONOK, Péter ÖTVÖS. Szeged, 1996. Scriptum. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2. – Burgenländische Forschungen, Sonderband 15./ 159–161, 162–181, 189–192; *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1552–1740*. Sajtó alá rend.: BAJÁKI Rita, BUIDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi. Szerk.: MONOK István, mutató: ZVARA Edina. Bp. 2009. OSZK. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4./ 195–248.

² *Testamentum Principis Pauli Eszterházy Palatini...* MOL E 148 NRA Fasc. 353/1. Fol. 40b–41a; Kiad.: MERÉNYI Lajos. = Történelmi Tár 1911. 598–619.

³ „Inventarium librorum per condam Palatinum Principem Esterházy apud PP. Franciscanos ad S. Michaellem in Kismarton depositorum et novissime anno 1937 per eosdem PP. Franciscanos fideicommisso Esterházyano restitutorum nec non a dicto fideicommisso receptorum”, Kismarton, Esterházy-könyvtár, Protokoll Nr. 6341, Inventar-Signaturen 14022–15906.

végén mind a németek, mind az oroszok jelentős mennyiségű könyvet vittek el. A könyvtár nagyobb része ma a kismartoni kastélykönyvtárban, egy másik része pedig Moszkvában, a Rudomino Idegennyelvű Könyvtárban őriztetik,⁴ továbbá a hazai és a szlovákiai intézményekben is megtalálható néhány kötet.

A bejegyzések tanúsága szerint Esterházy Pál megszerezte a család több tagjának is a könyveit: Esterházy László (1626–1652), Esterházy László (†1693), Esterházy István (1616–1641). Ismert a család kiterjedt rokonsága, kapcsolati rendszere, ezzel (is) magyarázható, hogy több kiváló tudós, egyházi személy, diplomata könyvei is a főúri könyvtárba kerültek, pl. a Listi családé⁵ és Oláh Miklósé (1493–1568).⁶ Az Esterházy-birtokokon működő több protestáns lelkész könyvhagyatékát is megszerezte, pl. Ceglédi Pál (†1649)⁷ és Kanizsai Pálfi János (1582–1641)⁸ köteteit. (A fentebb említett személyek könyvei – terjedelmi okból is – külön kötetben, tanulmányban jelennek majd meg.)

Jelen közleményünkben azon könyvek címléírását közöljük, amelyekben a magyar művelődéstörténet számára fontos személyek possessorbejegyzése, vagy nekik szóló dedikáció, ajándékozás ténye szerepel.

Aszalay Mátyás (16. század vége – 17. század eleje)

Vécsi református lelkész 1602-ig. Bejárta Görögországot és Ázsia egy részét. Konstantinápolyban is lakott Bethlen Gáborral „azokban a nyomorúságos időkben, midőn az Mihály vajda és Básta kegyetlenkedések miatt az nemesi rend nem

⁴ *Knigi iz sobraniâ knâzej Èstergazi v moskovskih bibliotekah. Katalog.* In: *Bücher aus der Sammlung der Fürsten Esterházy in Moskauer Bibliotheken. Katalog.* Hrsg.: K. A. DMITRIEVA. Moskva, 2007. Rudomino, 349.

⁵ ZVARA Edina: *A Listi-család könyvei.* In: „Apró cseppekből lesz a zápor”. Bakonyi Géza emlékkönyv. Szerk.: HEGYI Ádám, SIMON Melinda. Szeged, 2008. Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. /Habent sua fata libelli IV./ 45–70.

⁶ SZELESTEI NAGY László: *Oláh Miklós könyvtáráról.* In: *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. jan. 9-10-i kolozsvári megemlékezés anyagából.* Szerk.: MÓZES Huba. Bp. 1993. Szent István Társulat, 51–69. – A Kismartonban és a Moszkvában lévő könyvek kézbevitelével Oláh Miklós könyveinek számát is sikerült nagymértékben pontosítani. Az új, rekonstruált jegyzéket a könyvtár elemzésével Monok István dolgozza fel.

⁷ SZELESTEI NAGY László: *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvtárának kötetei.* In: *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődéstörténethez.* Szerk.: BÁLINT István János. Bp. 1987. OSZK, 97–124. – Kismartoni és moszkvai kutatásaim alkalmával Ceglédi Szabó Pál összes kötetét kézbevettem, és így pontosítottam és kiegészítettem az előző, Harich János összeírása alapján készült könyvlistát. Könyvtárának új rekonstrukciója előkészületben van.

⁸ SZELESTEI NAGY László: *Kanizsai Pálfi János dunántúli püspök könyvei.* In: *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődéstörténethez.* Szerk.: BÁLINT István János. Bp. 1987. OSZK, 125–126. A Kismartonban és Moszkvában lévő könyvek kézbevitelével sikerült kiegészíteni az itt megjelent listát. Vö.: ZVARA Edina: *Kanizsai Pálfi János (1582–1641) könyvei Esterházy Pál gyűjteményében.* = MKsz 2010. 3. sz. 386–398.

maradhatott a maga házában és hazájában.”⁹ „Bizantinum [Itinerarium Graecum et Asiaticum]” címmel megírta utazásainak történetét, ez azonban kéziratban maradt.¹⁰ Az Esterházy-gyűjteményben lévő Szamosközy István: *Analecta lapidum* (Patavii, 1593)¹¹ kötetben szerepel beírása, amelyet maga a szerző ajándékozott neki:

SZAMOSKÖZY István: *Analecta lapidum vetustorum, et nonnullarum in Dacia antiquitatum. Ad generosum et illustrem dominum Volffgangum Kovachocium ...* Patavii, Laurentius Pasquatus, 1593. [16], 124, [8] fol. 8o – RMK III. 835/1, Apponyi H 537

Poss.: Pierijs vates Matthiae dedite(!) (dedit e?) Musis, Hunc librum nostri pignus amoris habe. Egregio domino Matthiae Azalay, auctor D. D. Albae Transilvaniae 1598. (előzék-lap r.); Pierijs vates Matthiae dedite(!) (dedit e?) Musis, Hunc librum n(ost)ri pignus amoris habe. Matthiae Azalay (17. század, uo.) Pecsét: 14,492 B/8. Jelzet: Inv. 612792. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

Bánffy Kristóf (1577–1644)

Főpohárnok, tárnokmester, Somogy és Zala megyei főispán. 1598-ban katolizált, amikor alsólendvai udvarába hívta Simon Bratulich pálos szerzetest. Összes gyermekét túlélte, s vele kihalt a lendvai ág. Birtokát először Nádasdy Ferenc, majd Esterházy Pál szerezte meg.¹² Az Esterházy-könyvtárban két könyve maradt fenn:

1) APPONYI Balázs: *In divini et regii prophetarum David triadem quinquagenariam, seu psalterium interpretatio poetica ...* Viennae Austriae, Matthaeus Formica, 1624. [6], A–Mmm [324], [1] fol. 4° – RMK III. 1355¹³

Poss.: Sp(ecta)b(i)li ac Magnifico D(omi)no D. Christophoro Banfi De Lindua Sac(r)ae Caesareae Regiae(que) M(aies)t(a)tis Consiliario et Cubiculario Debitae obseruantiae causa Author dono dedit m(anu) p(rop)ria (címlap r.) Pecsét: 15,245 G/7. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 4. Regal 1.

⁹ BOD Péter: *Magyar Athenas*. Vál., sajtó alá rend., a jegyzeteket és az utószót írta: TORDA István. Bp. 1982. Magvető. /Magyar Hírmondó/ 261. – SZINNYEI József: *Magyar írók élete és művei*. I. Bp. 1980–1981. 283.

¹⁰ *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700.* = *A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. Összeáll.: KULCSÁR Péter. Bp. 2003. Balassi–OSzK, 31.

¹¹ SZAMOSKÖZY István: *Analecta lapidum* (1593). *Inscriptiones Romanae Albae Juliae et circa locorum* (1598). Sajtó alá rend.: BALÁZS Mihály, MONOK István. Szerk.: MONOK István. Szeged, 1992. Scriptum. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33./

¹² MONOK István: *A Bánffy család alsólendvai udvara és könyves műveltsége*. In: *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700*. Szerk.: MONOK István. Bp. 2005. OSzK, 61–63. – TANTALICS Béla: *A Bánffy család szellemi hagyatéka*. Lenti, 2009. 35, 43–45, 89, 160.

¹³ VÖ.: JANKOVICS József: *Apponyi Balázs könyvbejegyzései*. = MKsz (105.) 1989. 277–283. (itt: 281. 9. tétel)

2) AZPILCUETA, Martín de: *Enchiridion sive manuale confessoriorum et poenitentium* ... Moguntiae, Balthasar Lippius, Arnoldus Mylius, 1603. [16], 1042, [100], 79, [5] p. 8° – VD17 12:107016S

Poss.: 1) Comitibus Christophori Banffii De Also Lyndua (címlap r.); 2) Cathalogo C(on)ventus Kismartoniensis inscriptus [...] (17. század, uo.) Pecsét: 15,506 J/5. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 4. Regal 4.

Batthyány Boldizsár (c. 1537–1590)

Könyvgyűjtő, mecénás, dunántúli főkapitány, humanista főúr. A család német-újvári könyvtárának gyarapítását a 16. században Boldizsár tudós kapcsolatai is biztosították.¹⁴ Könyveire vonatkozóan többféle forrással is rendelkezünk. Többek között ismertek könyvszámlái, melyeket részben a gráci Erhardt Widmar állított ki.¹⁵ Az 1584/(1585)-ben készült számla ötödik tétele alatt szerepel Jeremias Constantinopolitanus és Stanislaus Socolovius kötete,¹⁶ amely ma Moszkvában van:

JEREMIAS Constantinopolitanus; SOKOŁOWSKI, Stanisław, transl.: *Censura orientalis ecclesiae. De praecipuis nostri seculi haeticorum dogmatibus* ... Dilingae, Joannes Mayer, 1582. [16], 399 p. 8° – VD/16 J-220

Poss.: Balthas(aris) de Batthyán (címlap r.) Pecsét: 14,398 B/3. Jelzet: H 633, 627856. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

Beke Zsigmond (17. század első fele)

Batthyány Ádám (s egy rövid ideig Csáky László) deákja, udvari számtartó. Beke személyes íródeáki feladatokat is ellátott, hiszen könyvet is másolt Batthyány számára. A „könyvek értő ismerője volt”,¹⁷ hiszen ő hívta fel ura figyelmét arra,

¹⁴ BOBORY Dóra: *Batthyány Boldizsár és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecénatúra egy 16. századi magyar főúr életében.* = Századok 2005. 923–944. – MONOK István–BUDA Attila–HAPÁK József (fotó): *A magyar bibliofília képeskönyve.* Bp. 2006. Korona Kiadó, 108–109.

¹⁵ MONOK István: *A Batthyány család németújvári udvara és könyves műveltsége.* In: *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700.* Szerk.: MONOK István. Bp. 2005. OSzK. 87–103. – Uő: *Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpates, 1526–1750.* Paris. 2011. Champion, 95–96.

¹⁶ MONOK, István–ÖTVÖS, Péter–ZVARA, Edina: *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek.* Red. István MONOK. Eisenstadt. 2004. /Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI. – Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Band II./ 47.

¹⁷ KOLTAI András: *Beke Zsigmond deák élete és műveltsége.* In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk.: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Bp. 2005. Balassi, 530–546.

hogyan a Batthyány-könyvtárból „minemű és mennyi könyv”¹⁸ volt a birtokról elűzött Kanizsai Pálfi János németújvári prédikátornál. A németújvári ferences kolostor könyvtárában nyolc kötete (huszonegy nyomtatvány) maradt fenn,¹⁹ az Esterházy-gyűjteményben pedig egy:

RUIZ DE MONTOYA, Francisco: *Regulae intelligendi scripturas sacras* ... Antverpiae, Joanes Steelsius, 1553. [30] fol., [1] p., 346 p., [4] fol. 16° – SWB

Poss.: 1) Mgr. Joannes Kissith mpra (címlap r.); 2) 1636 Sigismundus Beke (uo.); 3) Conventus Kismartoniensis 1657. (uo.) Superexlibris: I. M. 1572. Pecsét: 14,047 A/1. Jelzet: 50669 (1056330). Helye: Moszkva, Történelmi Könyvtár.

Beythe András (1564–1599)

Református író, botanikus, Beythe István (1532–1612) fia. A Batthyány-család németújvári birtokán szolgált, udvari pap és Batthyány Ferenc nevelője volt.²⁰ Fő műve a *Fives köntiv*,²¹ melyben 275 növényt ismertet. Batthyány Ádám katolizálása után elzáratta a helyi protestáns iskola könyveit a ferences kolostor könyvtárába. Ide kerültek a lelkészek és az iskola könyvei, köztük Beythe Andrásnak, Imrének és Istvánnak is a legtöbb kötete.²² Possessorbejegyzéseiben többször is használta a „Fratrum christianorum” kifejezést.²³ Az Esterházy-könyvtárban három könyve maradt fenn:

¹⁸ Lónyai Mihály levele Batthyány Ádámnak. Győr, 1635. november 30.: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Sajtó alá rend. és a függeléket összeáll.: HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. JATE Központi Könyvtár. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11./ 206. Nr. 332. – KOLTAI András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. Bp. 2002. OSZK. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai IV./ 94.

¹⁹ TABERNIGG, Theodor OFM: Standort Katalog der Bibliothek in Güssing. Güssing, 1972. Kézirat. – KOLTAI: *Beke Zsigmond* ..., i. h. (17. jegyzet) 539–543.

²⁰ *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. I. Aachen–Bylica*. Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Bp. 2003. Balassi Kiadó, 372–373. (KÖSZEGHY Péter)

²¹ Németújvár, 1595. (RMNy 766, RMK I. 278) – BOBORY: *Batthyány Boldizsár* ..., i. h. 2005. (14. jegyzet) 3, 12. – BOBORY Dóra: *The Sword and the Crucible. Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary*. Cambridge, 2009. Cambridge Scholars Publishing. – CSOMA Zsigmond: *A Batthyány család jelentősége a XVI. század végi európai és magyar botanikában*. In: *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenen, 2005. október 27–29.* Szerk.: NAGY Zoltán. Körmen–Szombathely, 2006. Önkormányzat, 76–79.

²² MONOK István: *Nyugat-magyarországi olvasmányok a XVI–XVII. században*. = Muratáj 2002. 58–59; MONOK-ÖTVÖS-ZVARA: *Balthasar Batthyány* ..., i. m. (16. jegyzet) 51, 60, 72, 86, 130. – KOLTAI: *Batthyány Ádám* ..., i. m. (18. jegyzet) 94.

²³ MONOK István: „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum”. Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról. In: *Szolgálatom ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Szerk.: CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit. Bp. 2009. Balassi Kiadó, 271., 271–272.

1) ARETIUS, Benedictus: *Problemata theologica continentia praecipuos christianae religionis locos, brevi et dilucida ratione explicatos* ... Morgiis, Joannes Le Preux, 1583. 8 fol., 620 p. 2° – GBV

Poss.: 1) Sum Andreae Beythe et Fratrum christianorum (címlap r.); 2) Post exitum Emericj Beythe emptus a Relicta sua certo pretio fl. 3. per me Johannem Szentgyörgyi A(nn)o 1627. (uo.) Superexlibris: M. B. Z. 1589. Harich János jegyzékéből ismert, jelenleg nincs meg.

2) ARIAS MONTANUS, Benedictus: *S. Jesu Christi evangelii latina interpretatio* ... Antverpiae, Christoph Plantin, 1571. 191 p. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) ARIAS MONTANUS, Benedictus; SANTES Pagninus: *Communes et familiares Hebraicae linguae idiotismi, omnibus biblicorum interpretationibus* ... Antverpiae, Christoph Plantinus, 1572. 24, 166, 114, 186, 147 p. 2° – GBV

Poss.: 1) Sum [Andreae Beythe] et fratrum Christianorum Anno Salutis reparaatae 1583. (Utána Ceglédi kezével:) Pauli Cegledini Ecclesiastis Papensis 1630. (coll. 2. utolsó oldal); 2) Andreae Beythe (...) Post sua fata(?) (...) (alatta Ceglédi kézírása:) Paulo Cegledino A(nn)o rogantis gratiae 1630. (coll. 1. 1. p. r.); Jelzet: 15,806 N/5. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 2. Regal 2.

3) GWALTER, Rudolf: *Homiliarum in evangelia dominicalia a vigilia nativitatis Domini nostri Iesu Christi, usque ad festum Paschalis*. Pars 1. ... Lugduni Batavorum, s. typ., 1585. [6], 432 fol. 2° – GBV

Poss.: 1) Beythe sum Stephani, dum illius vita manebit (címlap r.); [Stephanus Beythe] (uo., ráírva:); 2) 1585. Andreae Beythe Lapidani et amicorum eius. Liber ad possessorem. Sum tuus e multis dilectus tempore cuncto. Me retine quaeso, nam [tuus] esse uolo (uo.); 3) Donatus est hic liber a Clariss(im)o ac R(everen)dissimo D(omi)no Paulo Cegledino Michaeli Heles Selleino Die 20 7bris Anno 1637. (uo.) Pecsét: 15,782 M/4. Jelzet: Inv. 629009. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

Beythe Imre (†1624)

Németújvári református prédikátor, Beythe István fia, András testvére.²⁴ Jól ismerte a Batthyány-család könyvtárát, hiszen többször is segítségére volt urának, Batthyány Ferencnek egy-egy könyv megszerzésében.²⁵ Apjához és Szenci Molnár Alberthez hasonlóan ő is befolyásolta a németújvári udvar arculatát.²⁶ 1987-óta ismeretes egy az úrvacsoráról szóló prédikációja, amely Martin Moller művének fordítása.²⁷ Egykorú adat alapján feltételezhető, hogy az ő ösztönzésére Batthyány

²⁴ FABÓ András: *Beythe István életrajza*. Pest, 1866.

²⁵ KOLTAI: *Batthyány Ádám* ..., i. m. (18. jegyzet) 86–87.

²⁶ Uo. 146.

²⁷ RMNy S 1143B »BEYTHE Imre [transl.]: Az Vr Christusnak szentséges vachoráiról való praedicatio, melliet Martinus Mollerus bechülletes feo praedicátor nemet nyelvön irtt, abból magyar nyelvűre fordított, az tekéntetes és nagiságos Batthyáni Ferencz urnák ujjonnan hozót nyomtató bötüivel, mint elsősben probájáival Beythe Imre németh-Vjvári magari praedicátor által. [Németújvár], Johannes Korzenski, 1617. [18] fol. 4°« In: BORSA Gedeon: *Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomatványok” első két kötetéhez*. VI. = MKsz 1987. 59–60.

Ferenc kalendáriumokat nyomtattatott.²⁸ Az Esterházy-könyvtárban fennmaradt köteteinek későbbi tulajdonosai Kanizsai Pálfi János és Ceglédi Szabó Pál voltak. Ő is többször használta az „et amicorum” kifejezést possessorbejegyzéseiben.²⁹ Az Esterházy-könyvtárban három könyve maradt fenn:

1) ARETIUS, Benedictus: *Problemata theologica continentia praecipuos christianae religionis locos, brevi et dilucida ratione explicatos* ... Morgiis, Joannes Le Preux, 1583. 8 fol., 620 p. 2° – GBV

Poss.: 1) Sum Andreae Beythe et Fratrum christianorum (címlap r.); 2) Post exitum Emericj Beythe emptus a Relicta sua certo pretio fl. 3. per me Johannem Szentgyörgyi A(nn)o 1627. (uo.) Superexlibris: M. B. Z. 1589. Harich János jegyzékéből ismert, jelenleg nincs meg.

2) EUSEBIUS Caesariensis; RUFINUS; AQUILEIENSIS; SOCRATES Scholasticus; THEODORETUS Cyrrensis; SOZOMENUS, SALAMINIUS Hermias; THEODORUS Anagnosta; EVAGRIUS Scholasticus; MUSCULUS, Wolfgang, interpr.; CAMERARIUS, Joachimus, interpr.: *Eusebii Pamphili Caesariae Palaestinae episcopi historiae ecclesiasticae. lib. X. ... Ruffini presbyteri Aquileiensis historiae ecclesiasticae. lib. II. Eusebii Pamphili De vita Constantini ... lib. V. Socratis Scholastici Constantinopolitani, eodem interprete, lib. VII. Theodoriti episcopi Cyri ... lib. V. Hermii Sozomeni Salaminii ... lib. IX. Theodori Lectoris collectaneorum ex historiae ecclesiastica ... Euagrii Scholastici, eodem interprete, lib. VI. Index memorabilium rerum sub finem additus est copiosissimus.* Basileae, Frobenius, 1554. [8], 806, [68] p. 2° – VD16 E-4279

Poss.: 1) Sum Stephani Bejthe et amicorum. Posonij, Martij die 9. An(no) M. D. LIX. (címlap r.); 2) Emptus a Relicta D. Emerici Bejthe pro fl. 3. Iterum Pauli Ceglédini ab Anno 1633. 15. Martij (uo.) Jelzet: 15,738 L/7. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 4. Regal 6.

3) SOKOŁOWSKI, Stanislaw: *Nuntius salutis, sive de incarnatione ... sermones quinque.* Cracoviae, off. Lazarus, 1588. 203, [3] p. 4° – BVB

Poss.: 1) Emerici Beythe Magyarokerekini(!) comparatus. 1595. Jan. 10. mp. (címlap r.); 2) Ioh(annes P(aulidaes) Canisaeus (uo.) Pecsét: 15,346 H/3. Jelzet: Inv. 612755. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

Beythe István (1532–1612)

Református író, botanikus, iskolamester, prédikátor, dunántúli püspök, Beythe András és Imre apja. Előbb a Bánffyak, majd a Batthyányak udvari papja.³⁰ Carolus Clusius (1526–1609) segítőjeként részt vett az első magyar–latin növényészótár

²⁸ V. ECESEDY Judit: *Egy dunántúli református nyomda sorsa.* In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve.* Bp. 1979. 303–352. – <Kalendárium és prognosztikon az 1620. esztendőre. Némethújvár, Bernard Máté, 1619. 8°> RMNy 1196

²⁹ MONOK: „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*”..., i. h. (23. jegyzet) 271.

³⁰ MAMŰL I., i. m. (20. jegyzet) 373. (a szerk.)

összeállításában.³¹ Könyveinek nagy része a németújvári ferences kolostor könyvtárában maradt fenn.³² Több kötete Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvtárát gazdagította.³³ Fiaihoz hasonlóan bejegyzéseiben ő is többször használta az „et amicorum” kifejezést.³⁴ Az Esterházy-könyvtárban öt könyve maradt fenn:

1) BEDA Venerabilis: *Secundus operum Venerabilis Bedae ... tomus in quo ... continentur eiusdem commentarii. In Evangelium Marci ...* Parisiis, s. typ., 1521. [14], CCXXI fol. 2° – BVB

Poss.: 1) Stephanus Beythe (címlap r.); 2) Jam Pauli Cegledini 1627. Papae (uo.); 3) Ex liberalitate Basilij Feölseő (uo.) Pecsét: 15,881 N/7. Jelzet: Inv. 1533942. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

2) EUSEBIUS Caesariensis; RUFINUS; AQUILEIENSIS; SOCRATES Scholasticus; THEODORETUS Cyrrhensis; SOZOMENUS, SALAMINIUS Hermias; THEODORUS Anagnosta; EVAGRIUS Scholasticus; MUSCULUS, Wolfgang, interpr.; CAMERARIUS, Joachimus, interpr.: *Eusebii Pamphili Caesariae Palaestinae episcopi historiae ecclesiasticae. lib. X. ... Ruffini presbyteri Aquileiensis historiae ecclesiasticae. lib. II. Eusebii Pamphili De vita Constantini ... lib. V. Socratis Scholastici Constantinopolitani, eodem interprete, lib. VII. Theodoriti episcopi Cyri ... lib. V. Hermii Sozomeni Salaminii ... lib. IX. Theodori Lectoris collectaneorum ex historiae ecclesiastica ... Euagrii Scholastici, eodem interprete, lib. VI. Index memorabilium rerum sub finem additus est copiosissimus.* Basileae, Frobenius, 1554. [8], 806, [68] p. 2° – VD16 E-4279

Poss.: 1) Sum Stephani Bejthe et amicorum. Posonij, Martij die 9. An(no) M. D. LIX. (címlap r.); 2) Emptus a Relicta D. Emerici Bejthe pro fl. 3. (uo.); 3) Iterum Pauli Cegledini ab Anno 1633. 15. Martij (uo.) Pecsét: 15,738 L/7. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 4. Regal 6.

3) GWALTER, Rudolf: *Homiliarum in evangelia dominicalia a vigilia nativitatís Domini nostri Iesu Christi, usque ad festum Paschalis.* Pars 1. ... Lugduni Batavorum, s. typ., 1585. [6], 432 fol. 2° – GBV

Poss.: 1) Beythe sum Stephani, dum illius vita manebit (címlap r.); [Stephanus Beythe] (uo., ráírva.); 2) 1585. Andreae Beythe Lapidani et amicorum eius. Liber ad possessorem. Sum tuus e multis dilectus tempore cuncto. Me retine quaeso, nam [tuus] esse uolo (uo.); 3) Donatus est hic liber a Clariss(im)o ac R(everen)dissimo D(omi)no Paulo Cegledino Michaeli Heles Selleino Die 20 7bris Anno 1637. (uo.) Pecsét: 15,782 M/4. Jelzet: Inv. 629009. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

³¹ *Stirpius nomenclator Pannonicus*. Németújvár, 1583. (RMNy 536, RMK II. 175) – BOBORY Dóra: *Batthyány Boldizsár és a természettudományok*. In: *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmeniden, 2005. október 27–29.* Szerk.: NAGY Zoltán. Körmen–Szombathely, 2006. Önkormányzat, 65, 68. – BOBORY: *Batthyány Boldizsár ...*, i. h. 2005. (14. jegyzet) 3, 8, 11, 12. – CSOMA: *A Batthyány család jelentősége ...*, i. h. (21. jegyzet) 74–79.

³² MONOK: *Nyugat-magyarországi olvasmányok ...*, i. h. (22. jegyzet) 58–59. – MONOK–ÖTVÖS–ZVARA: *Balthasar Batthyány ...*, i. m. (16. jegyzet) 51, 72, 143.

³³ SZELESTEI NAGY: *Ceglédi Szabó Pál ...*, i. h. (7. jegyzet) 97–124.

³⁴ MONOK: „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*” ..., i. h. (23. jegyzet) 271.

4) HEERBRAND, Jakob: *Disputationes theologicae. In inclyta Tubingensi academia publice discutiendae propositae* ... Tubingae, Georgius Gruppenbach, 1575. [32], 631 p. 4° – VD16 H-1031

Poss.: Se(m)pronij[?] Beythe sum numis emptus anticis Me tamen ille suum serviat amore pio (címlap r.); Sum Stephani Bejthe de Kew 1575. (uo.) Pecsét: 15,381 H/6. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 5. Regal 2.

5) IRENAEUS, Sanctus; ERASMUS Roterodamus, Desiderius, emend.: *Opus eruditissimum Divi Irenaei episcopi Lugdunensis in quinque libros digestum, in quibus mire retegat et confutat ueterum haereseon impias ac portentosas opiniones* ... Basileae, off. Frobeniana, 1534. [12], 335, [11] p. (Coll. 1.) – VD16 I-318 – (Coll. 2.) CYPRIANUS, Sanctus; ERASMUS Roterodamus, Desiderius, annot.: *D. Caecilii Cypriani episcopi Carthaginensis ac martyris, universa, quae quidem extare sciuntur, opera ... cum accessione libelli Cypriani inscripti, eruditi admodum ac pij, de martyro duplici ad fortunatum* ... Coloniae, Petrus Quentel, 1544. [36], 451 p. 2° – VD16 C-6515

Poss.: Sum Stephani Beythe Lapidani emptus Posonij solidis 14. (címlap r.) Pecsét: 15,811 M/6. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 4. Regal 7.

Bornemissza János Ferenc (*Abstemi*us) (†1558)

Bécsújhelyi választott püspök.³⁵ Az Esterházy-könyvtárban egy könyve maradt fenn:

BUGENHAGEN, Johann, transl.; LUTHER, Martin, praef.: *Psalterii Davidis nova et perpetua translatio* ... Basel, Bartholomaeus Westheimer für Theodor Lebaeus, 1536. 19, [348] p. 8° – VD16 B-3157

Poss.: Iohan(nes) Coronen(sis) Abste(mius) Transilvanus (hátsó kötéstábla, belül). Pecsét: 15,057 F/7. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 3. Regal 2.

Branik György (17. század)

A források alapján a 17. századból több Branik Györgyöt is ismerünk: 1) Kecskés János felesége Bornemisza Zsuzsanna volt, aki férje halála után feleségül ment Branik Györgyhez (†1656).³⁶ Ő feltehetőleg a Magyar Kamara alkalmazottja,

³⁵ Magyar Katolikus Lexikon. II. Bor–Éhe. Főszerk.: VICZIÁN János. Bp. 1996. Szent István Társulat, 937.

³⁶ FEDERMAYER, Frederik: *Rody starého Prešporka*. Bratislava, 2003. Karol a Michal Rosmány, 65–66.; Valószínűleg ő volt a tagja a nagyszombati *Sodalitas Visitationis Beatissimae Virginis Mariae*nak, amelynek 1656-os katalógusában az elhunytak között találjuk: „G. D. Georgius Branik, Nobilis Hungarus, 7. Decembris, Anno 1656.” Vö.: VISKOLCZ Noémi: *17. századi ismeretlen hazai kismenyomtatványok a Magyar Országos Levéltárban*. = MKsz 2007. 2. sz. 193.

s a pozsonyi káptalan jegyzője volt.³⁷ Azok a könyvek voltak az övéi, amelyekben szerepel Mossóczy Zakariás, Kecskés János és András neve. 2) Esterházy Lászlót (1662–1689)³⁸ zágrábi tanulmányai során Branik György pálos rendi szerzetes kíséerte el 1680 tavaszán, s készítette elő ünnepélyes filozófiai vizsgáját.³⁹ 3) Ismert egy pálos rendi Branik György is, aki 1652 lépett be a szerzetbe.⁴⁰ 4) Branik György (Ignác) (†1706) szintén a Magyar Kamara alkalmazottja volt,⁴¹ talán az első Branik unokája. 5) 1632-ből ismert egy levél, amelyben Branik György mura-szombati iskolamester egy kérelemmel fordul Poppel Évához.⁴²

Zrínyi Miklós (1620–1664) könyvei között két olyan kötet ismert, amelyben szerepel Branik György neve. Pálos kapcsolatait ismerve, a második vagy a harmadik pontban említett Branikról lehet szólni – de nem kizárt az első Branik sem, mivel az egyik Zrínyi-kötetnek, amelyben Branik neve is szerepel, a korábbi tu-

³⁷ *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár.* Összeáll.: FALLENBÜCHL Zoltán. Bp. 2002. OSzK–Maecenas. /Nemzeti téka/ 59. (Továbbiakban: FALLENBÜCHL: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők ...*) – 1635-ben kapott nemességét. Vö.: NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: *Címereslevelek jegyzéke.* 2., jav., bőv. kiad. Bp. 2000. MOL. /A Magyar Országos Levéltár segédletei 7./ 56.

³⁸ Esterházy Pál nádor és Esterházy Orsolya gyermeke volt. Vö.: ESZTERHÁZY János: *Az Eszterházy család és oldalágainak leírása.* Bp. 1901. Athenaeum, 119–120.

³⁹ GALAVICS Géza: *Esterházy László tézislapja (1680) – egy főúri család múlt és jövőképe.* In: *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk.: BARDOLY István, HARIS Andrea. Bp. 2002. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. /Művészettörténet – Műemlékvédelem/ 269. – Ez a Branik György 1686-ban 47 éves, s a váradi püspökök kánoni kivizsgálása során meghallgatott tanúk egyike volt. Vö.: MOLNÁR Antal: *A váradi püspökség a 17. században a püspöki processzusok tanúvallomásainak tükrében.* In: Uő: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez.* Bp. 2004. METEM. /METEM-könyvek 45./ 87. – Branik György rendi tanácsos: KISBÁN Emil: *A magyar pálosrend története. I. (1225–1711).* Bp. 1938. 246.

⁴⁰ Lippay Györgynek írta káplánja, Széchényi Miklós egy 1652-ben kelt levelében: „Branik nevű Nag(yság)od Alumnussa, az Nemes iffiak Conuictussabol, ez napokban az pater paulinusok szerzeteben adta magát...” Leleheltye: Prímási levéltár, Esztergom, AS Acta Radicalia X. Nr. 196. (MOL, Mikrofilm 2652). Köszönöm Viskolcz Noéminek az adatot. – Ha az Esterházy Lászlót kísérő Branik valóban 47 éves volt 1686-ban, akkor szinte kizárt, hogy azonos lenne a Lippayhoz írt levélben említettel.

⁴¹ FALLENBÜCHL: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők ..., i. m.* (37. jegyzet) 2002. 59. – BIKKI István–DÓKA Klára–ÉRSZEGI Géza–KATONA Csaba–KISASSZONDY Éva–MÜLLER Veronika–OBORNI Teréz–PETRIKNÉ VAMOS Ida–RÉFI-OSZKÓ Magdolna–ROSDY Pál–G. VASS István: *A Magyar Levéltártörténet kronológiája.* Bp. 2000. 82.: „17. század vége: Branik György Ignác magyar kamarai irattáros és címzetes kamarai tanácsos elkészíti saját rendezési munkálatai után a kamarai irattár leltárát »Corpus Totius Regestraturae« címmel, hét kötetben.”

⁴² *Források a Muravidék történetéhez. Szöveggyűjtemény. I. 871–1849.* Szerk.: MAYER László, MOLNÁR András. Szombathely–Zalaegerszeg, 2008. Vas Megyei Levéltár–Zala Megyei Levéltár, 9.

lajdonosa Mossóczy Zakariás volt.⁴³ Az Esterházy-könyvtárból nyolc olyan kötet ismert,⁴⁴ amelyekben szerepel a „Georgius Branik” possessorbejegyzés:

1) ARISTOTELES; TOLEDO, Francisco: *Commentaria una cum quaestionibus in octo libros Aristotelis de physica auscultatione ...* Venetiis, Iunta, 1573. [6], 249 fol. 4° – ICCU

Poss.: 1) Francisci Organacz. Emptus Viennae Coron. 1 Anno 1577. (címlap r.); 2) Andreae Kechkes et amicorum eius 1591. (uo.); 3) Jam Georgij Branik m(anu) p(ro)p(ria) (uo.) Pecsét: 15,356 H/4. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 5. Regal 2.

2) CAMERARIUS, Philipp: *Operae horarum subcisivarum, sive meditationes historiae, auctiores quam antea editae ... centuria prima ...* Francofurti, Joannes Saurius, Petrus Kopffius, 1602. 474, [58] p. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) CAMERARIUS, Philipp: *Operae horarum subcisivarum, sive meditationes historiae ... centuria et editio correctior, atque auctior, altera ...* Francofurti, Joannes Saurius, Petrus Kopffius, 1506 [recte 1606]. [24], 391, [50] p. – (Coll. 3.) CAMERARIUS, Philipp: *Operae horarum subcisivarum, sive meditationes historiae ... centuria tertiae ...* Francofurti, Nicolaus Hoffmannus, Petrus Kopffius, 1609. [38], 379, [30] p. 4° – VD17 23:233857P

Poss.: 1) Ex Bybliotheca Joannis Kecskes 1621. (címlap r.); 2) G. Branik (uo. kétszer szerepel) Pecsét: 15,447 J/1. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 4. Regal 3.

3) EUSEBIUS Caesariensis; HOPPER, Marcus, ed.: *Opera, quae magna hactenus doctorum virorum industria ...* continet. Basileae, H. Petri, 1549. [16], 465 [i.e. 765], [1] p., [1], [2], 170 fol. 2° – GBV

Poss.: 1) Anno 1556 14 Die Mense Decembris Emptus (...) fl. Sum Benedicti Fabri Galgocen(sis) (elülső kötetábla, belül); 2) Anno 1568 15 Die Mensis Januarij inter decimam et undecimam horam noctis R(everendissi)mus Dominus Nicolaus Olahus Archiepiscopus Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis etc. e vivis Excessit Tyrnaviae (uo., Fabri keze írása); 3) Anno D(omi)ni 1592. Tyrnaviae die 16. Aprilis emptus per me Nicolaum Benedic(tum) flor. 1 d. 50 (címlap r.); 4) Ab A(nn)o 1641 ex Bibliotheca D(omi)ni Joannis Kecskes com(paravit) Georg(ius) Branik (uo.) Pecsét: 15,750 M/1. Jelzet: Inv. 626004. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

4) HESIODUS: *Opera, quae quidem extant, omnia Graece, cum intrepretatione Latina ... Accessit nunc demum Herculis Scutum doctiss. carmine a Joanne Ramo conversum ...* Basileae, Joannes Oporinus, 1564. [16], 500, [32] p. 8° – VD16 H-2683

⁴³ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya.* Írták és összeáll.: HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1991 [1992]. Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó. /Zrínyi Könyvtár 4./ 28, 359, 370, 568. – BORRIÁN Gellért Előd: *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében.* Előszó: R. VÁRKONYI Ágnes. Pannonhalma, 2004. Bencés Kiadó. /Pannonhalmi füzetek 50./

⁴⁴ Eddig összesen 15 Branik György-bejegyzéses könyv került elő: Kismarton–Moszkva, Esterházy-könyvtár: 8 kötet; Zágráb, Zrínyi-könyvtár: 2 kötet; Turócszentmárton, Szlovák Nemzeti Könyvtár: 3 kötet; Pozsony, Egyetemi Könyvtár: 1 kötet, Székesfehérvári Püspöki Könyvtár: 1 kötet.

Poss.: 1) Gregorius Lowizanus Canonicus Nitriensis 1569. (címlap r.); 2) Jam Zach(ariae) Mossoci Prot(onota)rrij Ap(ostoli)cj Lectoris Nittr(iensis) 1572. (uo.); 3) Georgij Branik mpa (uo.) Pecsét: 14,454 B/6. Jelzet: Inv. 625466. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

5) HESS, Johann Dominicus: *Synodus oecumenica Theologorum protestantium ... Graetii Styriae, Georgius Widmanstadius*, 1593. 199, [1] fol. 8° – VD16 H-2758

Poss.: 1) Andreae Kechkés et amicorum Viennae Austriae 1594 (címlap r.); 2) Sum ex libris Georgij Branik mp. 1644. (uo.) Pecsét: 14,633 C/3. Jelzet: H 586, 628656. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

6) LANDSBERG, Johannes Justus: *Enchiridion christianae militiae, ad novitatem vitae, quae in Christo est, perfecte instituens*. Coloniae, Iasparus Gennepeus, 1538. 246 p. – VD16 J-1189 (Coll. 1.) – (Coll. 2.) HELLER, Johannes: *Malleolus christianus, vera piaque excludens ac confirmans orthodoxa ... Eiusdem de paedobaptismo, atque adeo unius in Ecclesia catholica baptismatis assertio*. Coloniae, Melchior Novesianus, 1535. [8], 112, [52] fol. 8° – VD/16 H-1707

Poss.: „Branik György könyvtárából”. Megj.: Harich János jegyzékéből ismert, jelenleg nincs meg. Pecsét: 14,690 C/6.

7) PARACELSUS: *Operum medico-chimicorum sive paradoxorum tomus genuinus primus ...* S. l., s. typ., 1603. [8], 303 p. 4° – VD17 32:628484R

Poss.: 1) GBranik (címlap r.); 2) Andreae Rutghay(?) (uo.) Pecsét: Zimmer II. Kasten N. Regal 2. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer II. Kasten N. Regal 2.

8) SPAUTER, Johannes de; NOVIMOLA, Sebastian, interpr.: *Grammaticae institutionis libri septem, una cum carminum eiusdem succincta enucleatione, et dictionum compendiarie interpretatione ...* Viennae Austriae, Raphael Hofhalter, [1562?] (Coll. 1.) – (Coll. 2.) SPAUTER, Johannes de; NOVIMOLA, Sebastian: *Syntaxis ... in absolutissimam methodum redacta ...* Viennae, in Aedibus Caesarei Collegii S.J., 1562. (töredék, kézzel pótolva)

Poss.: 1) Martiusnak 1572 12 napian irtam Andreas Bitz von Ingolstat (coll. 1. címlap r.); 2) Andreae Kechkes (uo.); 3) Domini Demetriij Napragy sum modo huius possessor (uo.); 4) Georgij Branik (uo.) Pecsét: 14,209 A/7. Jelzet: D 468, 627954. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

Csirke György, Albani (16. század)

Bécsben, majd Wittenbergben tanult. Gyalui Torda Zsigmond ajánlólevelet írt Philipp Melanchthonnak (1497–1560) Csirke György érdekében. Csirke is verssel búcsúzott el a praeceptortól, aki tanára és egyben szállásadója is volt.⁴⁵ Az Ester-

⁴⁵ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Albani Csirke György, Melanchthon magyar tanítványa*. = Diakónia 1980. 15–21. – KEVEHÁZI Katalin: *Melanchthon-autográfok a történeti Magyarországon*. In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Szerk.: FABINY Tibor. Bp. 1984. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 168–169. Ua.: *Melanchthon-Autographen im historischen Ungarn*. = MKSz 2001. 157–158. – SZABÓ, András: *Die Universität Wittenberg als zentraler*

házy-könyvtárban egy kötete maradt fenn, amelyet Listi I. János (†1577) győri, majd veszprémi püspöknek ajándékozott:⁴⁶

GIOVIO, Paolo: *Elogia virorum bellica virtute illustrium veris imaginibus supposita, quae apud Musaeum spectantur, in libros septem digesta* ... Basileae, Henricus Petri et Petrus Perna, 1561. 592, [14] p. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) GIOVIO, Paolo: *Descriptiones, quotquot extant, regionum atque locorum* ... Basileae, Henricus Petri et Petrus Perna, 1561. [16], 239 p. – (Coll. 3.) GIOVIO, Paolo: *In qua situs regionis antiquis incognitus, religio gentis, mores, etc. Fidelissime referuntur*. Basileae, Henricus Petri et Petrus Perna, 1561. 180, [10] p. – (Coll. 4.) GIOVIO, Paolo: *Elogia doctorum virorum ab avorum memoria publicatis ingenij monumentis illustrium* ... Basileae, [Petri et Perna]. [16], 310, [10] p. 8° – VD16 G-2064

Poss.: Charis aei tiktusa charin⁴⁷ Magnifico Viro, D(omi)no Joanni Listhio, S(acrae) Ro(man)ae Imperatoriae et Regiae Maiestatis a Secretis, memoriae ergo Georgius Albany d(e?) Chyrkey d(ono) d(edit) coll. 1. címlap r.) Pecsét: Zimmer IV. Kasten K. Regal 3. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer IV. Kasten K. Regal 3.

Forgách Simon (1669–1739)

Képzett katona, művelt író. Felesége Esterházy Ágnes. Ő adta ki először Zrínyi Miklós *Afiumát*. Több műve is ismert, nagyobb részük kéziratban maradt.⁴⁸ Hatvan könyvéről a 18. század elején egy összeírás készült.⁴⁹ Az Esterházy-könyvtárban egy könyve maradt fenn:

THOMAS de Kempis; JANSENIUS, Cornelius: *De imitatione Christi, et rerum mundanarum contemptu, libri quatuor* ... Accessit vita Christi ex evangelistis compendio contexta ... Coloniae, off. Birckmannica, Hermannus Mylius Birckmannus, 1606. 144 ff., [14], [31] p. – VD17 12:648774G (Coll. 1.) – (Coll. 2.) THOMAS de Kempis: *Methodus practica aurei libelli Thomae de Kempis de imitatione Christi* ... Coloniae, Hermannus Mylius, 1610. 43 p. 12° – VD17 12:648783F

Poss.: 1) [...] Fra(...)meredi Parochi Alsolind(vensis) 1623. 17. April. (coll. 1. címlap r.); 2) Forgacs Simon [...] (áthúzva, hátsó szenny lap v.) Pecsét: Zimmer III. Kasten B. Regal 3. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer III. Kasten B. Regal 3.

Studienort im 16. Jahrhundert. In: *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg. von Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHINDLING. Stuttgart, 2006. /Contubernium 64./ 61.

⁴⁶ ZVARA: *A Listi-család tagjainak könyvei* ..., i. h. (5. jegyzet) 47–51, 59.

⁴⁷ A görög bejegyzést Ekler Péter olvasta el. Sophocles tartalmi idézése: „A charis mindig charist szül” (vagyis: a barátság barátságot).

⁴⁸ *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. III. Falkonéta–halászat*. Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Bp. 2003. Balassi Kiadó, 162–163. (CSILLAG István)

⁴⁹ *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*. Sajtó alá rend.: VARGA András. Munkatárs: MONOK István. Utószó: MONOK István, VARGA András. Bp.–Szeged, 1986. MTA Könyvtára. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2./ 218–219. – Olvasmányműveltségről: MONOK István: *Nobiles eruditi. A magyarországi nemesség könyves műveltsége a 16–17. században*. Akadémiai doktori értekezés. Szeged. 2010.

Gerengel, Simon (1518(?)–1571)

Író, Sopron első evangélikus lelkésze. 1551-ben a katolikus egyházi törvényszék elítélte a lutheri tanok követéséért. Börtönévei alatt panaszdalokat és egy drámát írt Keresztelő Szent Jánosról. 1565-ben, szabadulása után megszervezte a soproni evangélikus gyülekezetet.⁵⁰ Az Esterházy-könyvtárban egy könyve maradt fenn:

VANNIUS, Valentin: *Grundtliche hystoria von der Mess, aus den Heyligen, Evangelisten, Aposteln, Propheten ... Mit einer Vorred Herrn[!] Joann Brentzen ...* [Tom. I.] Getruckt zu Tübingen, Ulrich Morhart, 1557. [7], cxxxviii fol. – VD16 W-1194 (Coll. 1.) – (Coll. 2.) WESTPHAL, Joachim: *Confessio, oder Bekantnuß, deß Glaubens und der Lehr, von dem Hochwirdigen Sacrament ... gestellet ... auff das Buch Johannis Calvini ...* Gedruckt zu Regensburg, Heirichen Geissler, 1558. [166] fol. – VD16 W-2276 – 3) HEIDENREICH, Esaias: *Zwo Christliche ... vermanungen. Die erste von der frucht ... und wirkung der Heiligen Schrifft ... Die ander vom Hochwirdigen Sacrament des Leibs und Bluts Jesu Christi ...* S. l., s. typ., ca. 1558. [54] fol. – VD16 H-1314 – (Coll. 4.) PAEONIUS, Martin, transl.: *Eine Lustige Disputation, eines ... Bawern, mit Namen B. Nicolaus in einem Synodo geschehen jn Behemen Anno. 1471. mit den Pfaffen der Römischen seitten. Von dem Blute unsers Herren Ihesu Christi ...* Getruckt zu Nürnberg, Georg Kreydla, ca. 1558. [38] p. – VD16 L-3296 – 5) MANDEL, Christoph: *Ein fein Tröstlichs gebet in der verfolgung widerwertigkeit unnd todes noten aus der heiligen schrifft gezogen ...* S. l., s. typ., 1558. – [8] p. 4° – GBV

Poss.: 1) Venerabili viro d(omi)no Simoni Gerengel Rotenburgensis ecclesiae ministro vigilantiss(imo) collegae et amico suo dilecto [...] F. F. (címlap r.); 2) [...] Simon. Ger(engel) Anno C. 60 [...] (coll. 2., címlap. r.); 3) Georg Beinsig [...] (coll. 3., utolsó oldal, v.) Pecset: 1) 15,341 H/3; 2) Simon Gerengel (címlap r.) Jelzet: Inv. 625871. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

Istvánffy Miklós (1538–1615)

Humanista műveltségű, Padovában tanult történetíró, bibliofil könyvgyűjtő.⁵¹ Nevelőjének, mentorának tudhatta többek között Oláh Miklóst, Zsámboky Jánost, Várdai Pált; tagja volt a pozsonyi humanista körnek.⁵² Könyvtára a horvátországi Vinicán, esetleg Paukovecben volt. Könyveinek egy részét a zágrábi jezsuitákra hagyta, a többi pedig leányai örökölték. Berlász Jenő 1961-es tanulmányában még azt írta,⁵³ hogy a könyvek szétszóródása miatt az Istvánffy-kódexről (Forgách

⁵⁰ MAMŰL III., i. m. (48. jegyzet) 264. (KOVÁCS László József)

⁵¹ BERLÁSZ Jenő: *Istvánffy Miklós könyvtáráról. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959.* Bp. 1961. OSzK, 202–240. – Uő: *Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról. Erdélyi analekták 1598-ból – A zágrábi Corvin-kódex. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972.* Bp. 1975. OSzK, 215–244. – BALÁZS Mihály–MONOK István: *Történetírók Báthory Zsigmond udvarában. (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről).* In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Szerk.: R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1987. Gondolat Kiadó, 249–262.

⁵² BOROSS Klára: *A Pozsonyi Humanista Kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében. = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei.* Bp. 2007. 164.

⁵³ BERLÁSZ: *Istvánffy Miklós ..., i. h.* (51. jegyzet) 224.

Ferenc történeti munkája, *Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii*) nem tudható, hogy vajon jelenleg is meg van-e a kismartoni Esterházy-könyvtárban. A könyv megvan.⁵⁴ A 19. század elején a kódexnek még megvolt az eredeti, jellegzetes pergamen kötése, amelynek mindkét kötéstábláján a címeres, feliratos superexlibris szerepelt. A kötetet az Esterházyak a 19. század közepén kötetthették át vörös félbőrbe, amelynek kötéstábláin a családi címer szerepel.⁵⁵ Ez a kéziratos Forgách-kötet egykor Istvánffy Miklósé volt. A kötet leírásából és vizsgálatából tudható, hogy abban Forgách Simonnak és magának Istvánffynak is szerepelnek megjegyzései. Esterházy Pál valószínűleg Draskovich Györgytől szerezte meg.

FORGÁCH Ferenc: 1) *Vita auctoris*. [2] p. – 2) Fran(cis)ci Forgach de Ghimes, de statu Reip. Hung. Ferdi(nan)do Ioh(ann)e Max(imilian)o Regibus, ac Ioh(ann)e secundo Principe Transs(ilvan)iae *Commentarij*. Quibus accessere nonnulla Etiam aliorum Principum gesta. etc. 296 fol. – 3) *Annotationes Lingua Ungarica manu Domini Simonis Forgach, ad marginem historiarum adscriptae, quas non est visum omittere: quod ipse multis rebus cum Lazaro Suendio interfuerit, et praeferit*. [magyar nyelvű] [27] p. – 4) *Calendarium Graecorum*. 1588. [25] p. 2° – Kézirat.

Superexlibris: Esterházy-címer. Pecsét: Zimmer V. Kasten B. Regal 5/24. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. Kasten B. Regal 5.

Kecskés András (16–17. század)

Esztergomi érseki titkár, a bolognai egyetemen szerzett jogi doktorátust. Fia Kecskés János pozsonyi kanonok. Könyvgyűjteményének egy jelentős részét két főpaptól örökölte: 1586-ban Telegdi Miklós (1535–1586) pécsi püspök hagyta rá jogi könyveit,⁵⁶ 1587-ben pedig Mossóczy Zakariás (1542–1587) nyitrai püspök hagyományozta Kecskésre mint sógorára gyűjteményét.⁵⁷ Kecskés András kötetei később fiához, majd a pozsonyi jezsuita kollégiumba, legvégül pedig a könyvek

⁵⁴ A kötet meglétét személyesen ellenőriztem 2006-ban. Kulcsár Péter még bizonytalan volt a meglétében: *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700. – A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. Összeáll.: KULCSÁR Péter. Bp. 2003. Balassi Kiadó, OSzK. 169–172.

⁵⁵ Uo.: 225.

⁵⁶ *Adattár 11., i. m.* (18. jegyzet) 98.: „Libros iuridicos lego Andreae Kechkes, qui iam Bononia doctor rediturus est.” – Könyveinek jegyzéke: *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657*. Sajtó alá rend.: VARGA András. Munkatárs: MONOK István. Utószó: MONOK István, VARGA András. Bp.–Szeged, 1986. MTAK. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13./ 36–43.

⁵⁷ *Adattár 11., i. m.* (18. jegyzet) 444.: „Bibliothecam nostram universam cum omnibus libris, tabulis seu mappis cosmographicis, spheris, imaginibus tam prioribus, quam nuper Viennae emptis, item cum omnibus scriptis et aliis omnibus ad eandem bibliothecam pertinentibus doctori Andreae Kechkes affini nostro legavimus et reliquimus.” – Könyveinek feloldott jegyzéke, tanulmánnyal: KOMOROVÁ, Klára: *Knižnica Zachariáša Mošovského*. Martin, 2009. Slovenská národná knižnica, 301 l.

nagy része a budapesti Egyetemi Könyvtárba került.⁵⁸ Az Esterházy-könyvtárban három kötete maradt fenn, amelyeknek Branik György is tulajdonosa volt. Possessorbejegyzéseiben többször is használta az „et amicorum” kifejezést.⁵⁹

1) ARISTOTELES; TOLEDO, Francisco, comm.: *Commentaria una cum quaestionibus in octo libros Aristotelis de physica auscultatione* ... Venetiis, Iunta, 1573. [6], 249 fol. 4° – ICCU

Poss.: 1) Francisci Organacz. Emptus Viennae Coron. 1 Anno 1577 (címlap r.); 2) Andreae Kechkes et amicorum eius 1591. (uo.); 3) Jam Georgij Branik m(anu) p(ro)p(ria) (uo.) Pecsét: 15,356 H/4. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 5. Regal 2.

2) HESS, Johann Dominicus: *Synodus oecumenica Theologorum protestantium* ... Graetii Styriae, Georgius Widmanstadius, 1593. 199, [1] fol. 8° – VD16 H-2758

Poss.: 1) Andreae Kechkes et amicorum Viennae Austriae 1594 (címlap r.); 2) Sum ex libris Georgij Branik mp. 1644. (uo.) Jelzet: 628656. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

3) SPAUTER, Johannes de; NOVIMOLA, Sebastian, interpr.: *Grammaticae institutionis libri septem, una cum carminum eiusdem succincta enucleatione, et dictionum compendiarum interpretatione* ... Viennae Austriae, Raphael Hofhalter, [1562?] (Coll. 1.) – (Coll. 2.) SPAUTER, Johannes de; NOVIMOLA, Sebastian: *Syntaxis ... in absolutissimam methodum redacta* ... Viennae, in Aedibus Caesarei Collegii S.J., 1562. (töredék, kézzel pótolva)

Poss.: 1) Martiusnak 1572 12 napian irtam Andreas Bitz von Inglstat (coll. 1. címlap r.); 2) Andreae Kechkes (uo.); 3) Domini Demetrii Napragy sum modo huius possessor (uo.); 4) Georgij Branik (uo.) Pecsét: 14,209 A/7. Jelzet: 627954. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

Kecskés János (†1639)

Pozsonyi kanonok, jeles könyvgyűjtő. Apja Kecskés András érseki titkár. Megörökölte Telegdi Miklósnak (1535–1586) és Mossóczy Zakariásnak (1542–1587) Kecskés Andrásra hagyott könyveit. 373 kötetét a pozsonyi jezsuita kollégiumnak adományozta.⁶⁰ Mindkét kötetnek Branik György volt a későbbi tulajdonosa:

⁵⁸ SOLTÉSZ Zoltánné: *Neves possessorok újabban felismert kötetei*. = MKsz 1996. 453–454.

⁵⁹ MONOK: „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum”..., i. h. (23. jegyzet) 270.

⁶⁰ *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. V. Jordánszky-kódex-kolos-torépitészet*. Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Bp. 2003. Balassi Kiadó, 263. (MONOK István) – *Adattár 13., i. m.* (56. jegyzet) 132–143. – PAJKOSSY Györgyné: *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban „Nicasii Ellebodi Casletani et amicorum.”* = MKsz 1983. passim. – *Jezsuita könyvtárak Magyarországon 1711-ig I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*. Sajtó alá rend.: FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András. Szerk.: MONOK István, VARGA András. Szeged. 1990. Scriptum. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/1./ XIII.

1) CAMERARIUS, Philipp: *Operae horarum subcisivarum, sive meditationes historiae, auctiores quam antea editae ... centuria prima ...* Francofurti, Joannes Saurius, Petri Kopffius, 1602. 474, [58] p. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) CAMERARIUS, Philipp: *Operae horarum subcisivarum, sive meditationes historiae ... centuria et editio correctior, atque auctior, altera ...* Francofurti, Joannes Saurius, Petri Kopffius, 1506 [recte 1606]. [24], 391, [50] p. – (Coll. 3.) CAMERARIUS, Philipp: *Operae horarum subcisivarum, sive meditationes historiae ... centuria tertiae ...* Francofurti, Nicolaus Hoffmannus, Petrus Kopffius, 1609. [38], 379, [30] p. 4° – VD17 23:233857P

Jelzet: 15,447 J/1. Poss.: Ex Bybliotheca Joannis Kecskes 1621. (címlap r.); 2) G. Branik (uo.) Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 4. Regal 3.

2) EUSEBIUS Caesariensis; HOPPER, Marcus, ed.: *Opera, quae magna hactenus doctorum virorum industria ... continet.* Basileae, H. Petri, 1549. [16], 465 [i.e. 765], [1] p., [1], [2], 170 fol. 2° – GBV

Jelzet: 15,750 M/1. Poss.: 1) Anno 1556 14 Die Mense Decembris Emptus (...) fl. Sum Benedicti Fabri Galgocen(sis) (elülső kötéstábla, belül); 2) Anno 1568 15 Die Mensis Januarij inter decimam et undecimam horam noctis R(everendissi)mus Dominus Nicolaus Olahus Archiepiscopus Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis etc. e vivis Excessit Tyrnaviae (uo., Fabri keze írása); 3) Anno D(omi)ni 1592. Tyrnaviae die 16. Aprilis emptus per me Nicolaum Benedic(tum) flor. 1 d. 50 (címlap r.); 4) Ab A(nn)o 1641 ex Bibliotheca D(omi)ni Joannis Kecskes com(paravit) Georg(ius) Branik (uo.) Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár, Inv. 626004.

Kopcsányi Márton OFConv. (1579–1638)

Ferences hitszónok, író, versszerző. 1608-ban lett a rend tagja. A kismartoni ferences templom és kolostor fölszentelésén ő mondta el az első prédikációt, magyar nyelven. Esterházy Miklós udvari hitszónoka.⁶¹ Az Esterházy-könyvtárban lévő Káldi György prédikációs kötetet maga a szerző ajándékozta neki:

KÁLDI György: *Az vasarnapokra-valo predikatzioknak első része, advent első vasarnapiatol-fogva Sz. Haromság vasárnapjáig ...* Bécsben–Pozsonyban, Rikesz Mihály et typ. Societatis Jesu, 1631. [2], X, 743, [27] p. 2° – RMNy 1509, RMK I. 601

Poss.: R(everen)d(u)s Pr. Kaldi in perpetuam sui memoriam obtulit hanc Postillam, Pro usu F. Martinj B. Kopcsány Posonij 6 Julij A(nn)o 1632. Obijt mundo huic sanctus hic sacerdos A(nn)o 1634 in fine Octobr(is) (címlap r.); Requiem aeternam dona Domine JESV Patrj Georgio Kaldj (uo.); 3) Conuentus Kismartoni(en)sis (17. század, uo.) Pecsét: 15,651 L/1. Jelzet: Inv. 626005-1. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

⁶¹ Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. VI. Kolostorhálózat–Lestyán. Főszerk.: KŐSZEGHY Péter. Bp. 2006. Balassi Kiadó, 48–49. (LAKATOS Bálint) – KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I.* Bp. 1923. 109, 110, 114, 115, 443.

Lövei Pellionis György (? – ?)

Református lelkész. A wittenbergi, majd a heidelbergi egyetemen tanult. Rektor Komjáton, Sárospatakon, majd mádi pap volt.⁶² Tézisfüzetét saját kezűleg ajánlotta Ceglédi Szabó Pálnak, mely egy 43 művet tartalmazó kolligátum része:⁶³

COPPEN, Bartholomaeus, praes.; LÖVEI PELLIONIS György, defend.: *Theses theologiae de aeterna Dei praedestinatione quas ... in ... Heidelbergensi Academia ... Die XXV. Septemb. Hora locoque consuetis.* Heidelbergae, Johannes Lancelloti, 1613. 12 p. 4° (Coll. 10.) – RMK III. 7536a

Poss.: D. Ornatiss(imo) Paulo S. Cegledino d(ono) d(edit) Respondens (címlap r.) Pecsét: 15,289 G/9. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár, Inv. 615523-1.

Mossóczy Zakariás (1542–1587)

Jogtudós, könyvgyűjtő, humanista műveltségű főpap (tinini, váci majd nyitrai püspök).⁶⁴ Közel ezer kötetes könyvgyűjteményét a Kecskés-családra hagyományozta, innen nagyobb részt a pozsonyi jezsuitákhoz, majd a budapesti Egyetemi Könyvtárba került.⁶⁵ Egyik könyvének Zsámboky János volt a korábbi tulajdonosa, a másik pedig talán a Kecskés-családon keresztül kerülhetett Branik Györgyhoz:

1) GUARNA, Andreas: *Bellum grammaticale ... Certamen, quod habent inter se grammaticorum agmina, cognosces hoc vir amice libro.* Lugduni, Theobaldus Paganus, 1557. 38 p. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) TORDA Zsigmond: *Libellus elegans Galeoti Martii de egregiè, sapienter, jocose dictis ac factis Matthiae Sereniss. Ungariae regis, ad inclitum ducem Joannem eius filium ...* Viennae Austriae, Michael Zimmermann, 1563. [76] fol. – RMK III. 505 – (Coll. 3.) JANUS Pannonius; ZSÁMBOKY János, op.: *Jani Pannonii deinde episcopi Quinqueecclesiarum facti, illius cum omni antiquitate vatis comparandi, lusus quidam, et epigrammata, nunc primum ineunta, et excusa ...* Patavii, s. typ., 1559. [31] fol. 8° – RMK III. 468

Poss.: 1) Jenae Mossouio fr(atr)i suo char(issimo) Legavit manu p(ro)pria (coll. 3. címlap r.); Joannes Sambucus d(ono) d(edit) Zachariae Mossouio (uo.) Superex-

⁶² HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról.* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980. Bp. 1981. OSzK, 299. – ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Szerk.: LADÁNYI Sándor. Bp. 1977. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.

⁶³ A teljes kötet Ceglédi Szabó Pálé volt, ő köttette egybe a műveket. Ebben a kötetben szerepel a Szenci Molnár Albert dedikálta mű is. Lásd ezen tanulmány Szenci Molnár Albert részét.

⁶⁴ *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. VII. Lethenyi-műgyűjtemény.* Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Bp. 2007. Balassi Kiadó, 465–466. (LAKATOS Bálint), 466. (VARGA András)

⁶⁵ IVÁNYI Béla: *Mossóczi Zakariás könyvtára.* In: *Adattár 11., i. m.* (18. jegyzet) 451–484. – KOMOROVÁ: *Knižnica Zachariáša Mošovskéh ..., i. m.* (57. jegyzet) 301 l. – PAJKOSSY: *Elleboldius ..., i. h.* (60. jegyzet) 225–242. – BOROSS Klára: *A Pozsonyi Humanista Kör könyvei ... i. h.* (52. jegyzet) 164.

libris: N. P. – M. D. LXX. VII. Jelzet: No. 8787. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer II. Kasten O. Regal 4.

2) HESIODUS: *Opera, quae quidem extant, omnia Graece, cum interpretatione Latina eregione ... Accessit nunc demum Herculis Scutum doctiss. carmine a Joanne Ramo conversum ...* Basileae, Joannes Oporinus, 1564. [16], 500, [32] p. 8° – VD/16 H-2683

Poss.: 1) Gregorius Lowizanus Canonicus Nitriensis 1569. (címlap r.); 2) Jam Zach(ariae) Mossoci Prot(onota)rij Ap(ostoli)cj Lectoris Nittr(iensis). 1572. (uo.); 3) Georgij Branik mpa (uo.) Pecsét: 14,454 B/6. Jelzet: Inv. 625466. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

Náprági Demeter (1564–1619)

Humanista műveltségű főpap (erdélyi, veszprémi és győri püspök, kalocsai érsek), mecénás.⁶⁶ Egykori bibliotékájáról nem maradt fenn összeírás, nagyságáról csak feltételezéseink vannak. A hagyomány szerint 200–300 kötetes könyvtárral hagyta el erdélyi püspöki székhelyét, Gyulafehérvárt. Könyveinek egy része (50 kötet) ma a győri Székesegyházi Könyvtárat gazdagítja.⁶⁷ Az Esterházy-könyvtárban három kötete maradt fenn:⁶⁸

1) DES FREUX, André: *De utraque copia, verborum et rerum praecepta, una cum exemplis dilucido breuique carmine comprehensa, ut facilius et iucundius edisci, ac memoriae quoque firmitus inharere possint.* Viennae Austriae, Raphael Hoffhalter, 1561. [1], 36 fol. 4° – VD16 D-599

Poss.: 1) Stephanus Szuhaj d(ono) d(edit) [...] (címlap r.) 2) Magister Joannes Mollensis ultima Feb(ruarii) 1583 finem fecit (36. fol. v.); 3) Demetrius Napragj (hátsó kötéstábla, belül). Superexlibris: F. Z. 1580. Pecsét: 15,257 G/7. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 5. Regal 1.

2) SPAUTER, Johannes de; NOVIMOLA, Sebastian, interpr.: *Grammaticae institutionis libri septem, una cum carminum eiusdem succincta enucleatione, et dictionum compendiarie interpretatione ...* Viennae Austriae, Raphael Hofhalter, [1562?] (Coll. 1.) – (Coll. 2.) SPAUTER, Johannes de; NOVIMOLA, Sebastian: *Syntaxis ... in absolutissimam methodum redacta ...* Viennae, in Aedibus Caesarei Collegii S.J., 1562. (töredék, kézzel pótolva)

Poss.: 1) Martiusnak 1572 12 napon irtam Andreas Bitz von Inglatat (coll. 1. címlap r.); 2) Andreae Kechkes (uo.); 3) Dominus Demetrius Napragy sum modo

⁶⁶ Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. VIII. Műhely–paleográfia. Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Bp. 2008. Balassi Kiadó, 126–129. (Ács Pál) – KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok, 1100–1900.* Esztergom, 1900. 188–189.

⁶⁷ VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. I. Náprági Demeter könyvtára.* = MKsz 1980. 117–130. – JENEI Ferenc: *Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter.* = ItK 1965. 137–151.

⁶⁸ Részletesebben: ZVARA Edina: *Náprági Demeter három könyve az Esterházy-könyvtárban.* In: „mint az gyümölcsös és termett szőlővesszőc” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére.* Szerk.: STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett. Bp. 2010. OSzK, 263–268.

huius possessor (uo.); 4) Georgij Branik (uo.) Pecsét: 14,209 A/7. Jelzet: D 468, 627954. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

3) SZILVÁSI János: *Antiquitas et perpetua duratio fidei catholicae. Seu tabulae testimoniorum ex sacris libris, et sanctorum patrum scriptis, seruata serie temporis petitorum, de octo magnis in fide controversiis ...* Claudiopoli, typ. Heltanis, 1597. [12], 115, [1] p. 4° – RMNy 808, RMK II. 272

Poss.: 1) Demetrij Ep(isco)pi Transil(vaniae) m(anu) p(ropri)a (címlap r.); 2) Stephani Szikszaij Secretarij Palatinatis m(anu) p(ropri)a (uo.) Pecsét: 15,357 H/4. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 5. Regal 2.

Öppy Jakab (17. század)

A strasbourggi egyetem hallgatója volt,⁶⁹ az Esterházy-gyűjteményben fennmaradt könyvét valószínűleg diákévei alatt vásárolta meg:

TAUFERER, Johannes: *Disputationes theologicae apologeticae. Oppositae Johannis Piscatoris responsioni ad disputationem contra absolutum reprobationis decretum in Academia Argentineni habitam ...* Argentorati, Marcus ab Heyden, 1616. [12] p. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) TAUFERER, Johannes, praesid.; HAGENOENSIS, Michael Wenceslaus, prop.: *Disputatio apologetica prima, opposita Johannis Piscatoris responsioni ad primum syllogismum specialem disputationis, contra absolutum reprobationis decretum in inclyta Argentineni Academia habitae ...* Argentorati, Marcus ab Heyden, 1616. [48] p. – (Coll. 3.) TAUFERER, Johannes, praesid.; SCHMIDT, Johannes, prop.: *Disputatio apologetica secunda, opposita Johannis Piscatoris responsioni, ad secundum et tertium syllogismum specialem disputationis, contra absolutum reprobationis decretum in inclyta Argentineni Academia habitae ...* Argentorati, Marcus ab Heyden, 1616. [50] p. – (Coll. 4.) TAUFERER, Johannes, praesid.; PISTORIUS, Johannes Petrus, prop.: *Disputatio apologetica tertia, opposita Johannis Piscatoris responsioni, ad quartum et quintum syllogismum specialem disputationis, contra absolutum reprobationis decretum in inclyta Argentineni Academia habitae ...* Argentorati, Marcus ab Heyden, 1617. [56] p. – (Coll. 5.) TAUFERER, Johannes, praesid.; BRECHT, Clemens, prop.: *Disputatio apologetica quarta, opposita Johannis Piscatoris responsioni, ad VI. VII. VIII. syllogismos speciales disputationis, contra absolutum reprobationis decretum in inclyta Argentineni Academia habitae ...* Argentorati, Marcus ab Heyden, 1617. [68] p. – (Coll. 6.) TAUFERER, Johannes, praesid.; BENTZIUS, Samuel, prop.: *Disputatio apologetica quinta, opposita Johannis Piscatoris responsioni, ad nonum et decimum syllogismum specialem disputationis, contra absolutum reprobationis decretum, in inclyta Argentineni Academia habitae ...* Argentorati, Marcus ab Heyden, 1617. [50] p. – (Coll. 7.) TAUFERER, Johannes, praesid.; ANDREAE, Martinus, prop.: *Disputatio apologetica quarta, opposita Johannis Piscatoris responsioni, ad*

⁶⁹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és művei. X. Bp. 1980–1981. 46. Műve: Dodecas VII. Miscellaneorum questionum, ex. C. Cornelii Taciti, de situ moribusque germanorum (sic), libello desumptarum. Quam a se conscriptam ... in inclyta Argentoratensium Academia. Praeside M. M. Mathia Berneggero ... Publicae disquisitioni submittit ad diem 8. Aprilis Jacobus Öppy Raika-Pan.* Argentorati, Joannes Caroli, 1614. [12] p. 4o (RMK III. 1179) – Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők. I. A kezdetektől 1700-ig.* Szerk. és befűzte: P. VÁSÁRHELYI Judit; a szerk. munkatársai: Kis Elemérné és KOVÁCS Zsuzsanna. Bp. 2007. OSzK, 592.

XI. XII. XIII. *sylogismos speciales disputationis, contra absolutum reprobationis decretum, in inçlyta Argentinensi Academia habitae ...* Argentorati, Marcus ab Heyden, 1617. [74] p. 4° – VD17 12:112313S

Poss.: Ex libris Jacobi Öppy (coll. 1. címlap r.) Pecsét: 15,334 H/3. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mitlere, Kasten 4. Regal 2.

Prágai András (1588–1592 között–1636)

Református író, költő, fordító, a magyar manierista irodalom jelentős alakja. Heidelbergi peregrinus, David Pareus egyik tanítványa. Hazatérte után több helyen is szolgált, így Rákóczi György udvari papja is volt.⁷⁰ Baráti kapcsolatban állt többek között Szenci Molnár Alberttel.⁷¹ Legfontosabb munkája Antonio Guevara művének magyar nyelvre fordítása: *Fejedelmek serkentő órája* (Bártfa, 1628).⁷² Az Esterházy-könyvtárban két kötete maradt fenn, melyeket barátjának, Ceglédi Szabó Pálnak ajánlott:

1) BESSE, Pierre de: *Eucharisticum Coppensteinium ex conceptibus Besseanis ... Conciones de eucharistiae et sacramento, et sacrificio, et usu sub una vel utraque specie ...* Mainz; Köln: P. Besse, Pierre de Henning: J. Volmar, 1615. 175 p. – VD-17.12:191911F – (Coll. 1.) – (Coll. 2.) BESSE, Pierre de: *Nucleus Coppensteinus ex conceptibus praedicabilibus ... in ferias quadragesimales ...* Mainz; Köln, P. Henning: J. Volmar, 1615. [2], 355–834 p. 8° – VD-17 12:191844T

Poss.: 1) Clarissimo Viro D. Paulo S. Czegledi Amico suo mellitissimo aeterna memoria, summa observantia colendo curavit Heidelbergae Andreas Pragai (előzőklap r.); 2) Recepti in Synodo Ürmieniensi A(nn)o 1618 15. 7bris. Ego Paulus Cegledinus (uo.) Superexlibris: P. S. CZ. 1618. Pecsét: 14,473 B/7. Jelzet: Inv. 625935. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

2) BESSE, Pierre de; COPPENSTEIN, Andreas: *Nucleus Coppensteinus ex conceptibus praedicabilibus ... in dominicas Hybernas ...* Moguntiae, Petri Henningii, Joannes Volmari, 1615. [32], 623 p. – VD17 12:191839Z (Coll. 1.) – (Coll. 2.) BESSE, Pierre de; COPPENSTEIN, Andreas: *Nucleus Coppensteinus ex conceptibus praedicabilibus ... in festa potiora per annum ...* Moguntiae, Petri Henningii, Joannes Volmari, 1615. 350 p. 8° – VD17 12:191839Z

Poss.: Vitae integerrimo Doctrina Clarissimo Viro D. Paulo S. Czegledi Amico gratissimo / Fratri in Christo Commembri / Sodali Lepidissimo / Curavit Heidelbergae And(reas) Pragaj prius e vivis excedas Paule Czegledi quam noster Vivax: emoriatur

⁷⁰ HELTAI: *Adattár ..., i. h.* (62. jegyzet) 313.; *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. IX. Pálffy-rénes forint.* Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Bp. 2009. Balassi Kiadó, 278–281. (Ács Pál)

⁷¹ Molnár Albert 1616. szeptember 9-ei naplóbejegyzésében említi Págai Andrást: „Heidelbergben Scultetus úr öt tallért adott nekem, a hatodikát Prágai András úr adta hozzá: *Szenci Molnár Albert naplója*. Közzéteszi: SZABÓ András. Bp. 2003. Universitas. /Historia Litteraria 13./ 186. – HERPEI János: *Prágai András emlékei*. In: *Polgári irodalom és kulturális törekvések a század első felében. Herepei János cikkei*. Szerk.: KESERŰ Bálint. Bp–Szeged, 1965. /Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I./ 112–116.

⁷² RMNy 1400, RMK I. 566

amor (előlső kötéstábla, belül); 2) Recepi Ürmenij in Synodo A(nn)o 1618 17 7bris Paulus Cegledinus m(anu) pr(opia) (uo.); Pauli Cegledini 1618 7bris Szerdahel. Lectorem vigilem brevitatis desiderat, atque Dicentem talem, qui amplificare sciat. NB. (címlap r.) Superexlibris: P. S. CZ. 1618. Pecset: 15,029 F/5. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 3. Regal 1.

Rohonczy István (†1652)

Esztergomi kanonok, csanádi püspök.⁷³ Az Esterházy-könyvtárban egy kötete maradt fenn:

LORCHANO, Gaspar: *Mercurii Gallobelgici succenturiati, sive rerum in Gallia et Belgio potissimum: Hispania quoque, Italia, Anglia, Germania, Ungaria, Transylvania, vicinisque locis ab anno 1596. ad medium usque Aprilis, praesentis anni 1603. gestarum, historicae narrationis continuatae; tomus quartus ... Coloniae Agrippinae, Gulielmi Lutzenkirchii, 1603. [8], 472 p. – VD17 23:640556P (Coll. 1.) – (Coll. 2.) ENS, Caspar: *Annalium Mercurio Gallobelgico succenturiatorum tomus quintus in tres libros tributus, in quibus praecipua quae ab anno 1603. usque ad praesentem annum 1606. Memoratu digna contingere describuntur ... Coloniae Agrippinae, Gulielmus Lutzenkirchius, 1606. [8], 408 p. 8° – GBV**

Poss.: 1) Steph(ani) Rohonczij (címlap r.); 2) 1632 Sum[.....] Matthaei (...) (uo.) Pecset: Zimmer III. Kasten L. Regal 1. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer III. Kasten L. Regal 1.

Szenci Molnár Albert (1574–1634)

Költő, író, fordító, bibliakiadó.⁷⁴ Az Esterházy-könyvtárból két olyan mű ismert, amely Molnár Alberthez és a református püspök Ceglédi Szabó Pálhoz is köthető. Életrajzi adataiból, naplójából nem derül ki, milyen szorosabb kapcsolatban állt Szabó Pállal. Szabó a heidelbergi peregrinusok egyik legkiválóbb tagja volt, aki hazatérte után több fontos egyházi tisztséget is betöltött, többek között dunántúli püspök is volt.⁷⁵ Az első könyv egy 43 művet tartalmazó kolligátum, amelyet valószínűleg Szabó köttetett be. A kötet 38. darabja Molnár Albert házasságát ünneplő nyomtatvány, melyet saját maga dedikált Szabó Pálnak:⁷⁶

⁷³ KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok ...*, i. m. (66. jegyzet) 254–255.

⁷⁴ *Új Magyar Irodalmi Lexikon. III. P–Zs.* Főszerk. PÉTER László. Bp. 1994. Akadémiai Kiadó, 1948–1950. (IMRE Mihály)

⁷⁵ HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp. 1994. Balassi Kiadó. /Humanizmus és reformáció 21./ 49. – SZELESTEI NAGY: *Ceglédi Szabó Pál ... i. h.* (7. jegyzet) 97–121.

⁷⁶ Jelen tanulmányban csak a dedikációval ellátott kötet adatait közöljük. A kolligátumban lévő többi mű leírása egy későbbi, a Ceglédi Szabó Pál könyveit bemutató kötetünkben olvasható majd. – A Molnár Albert házasságát ünneplő két kiadványról lásd: P. VÁSÁRHELYI Judit: *Opentheimi nyomtatványok Szenci Molnár Albert esküvőjére*. In: *Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Szerk.: MACZÁK Ibolya. Piliscsaba. 2007. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK. /Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok/ 336–340.

1) *Hymenaeus in nuptias ... Alberti Molnaris Szenciensis Ungari et Kunigundis Ferinariae Marpurgensis Hassae, cui accessit Propempticon ... d. Casparis Sturmii theol. Marpurg. et concio nuptialis germanica a r. d. Valentino Laupaeo, pastore ad D. Catharinam Oppenheimii habita, anno mense, die quem sequens complectitur chronostichon ... Oppenheimii, Hieronymus Galleri, 1611. [13] f. 4° (Coll. 38.)*

Poss.: D(omi)no Paulo Cegledino amoris ergo dedit Molnar Marpurgi 1612. (címlap r.) Pecsét: 15,289 G/9. Jelzet: Inv. 615523-1. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

2) MUSCULUS, Wolfgang: *In Davidis psalterium sacrosanctum commentarii ... Editio postrema. Basileae, Sebastianus Henricpetri, 1599. [72], 1098, [2] p. 2° – VD16 B-3265*

Poss.: 1) Alberti Molnar 1613. Marpurgi (címlap r.); Emptus ab eodem flo. 2 den. 75 per possessorem Paulum Cegledinum Tyrn(aviae) 1615 5 Maij (uo.) Pecsét: 15,843 N/2. Jelzet: Inv. 634547. Megj.: a kötetben egy magyar nyelvű levél található, amelyet Szenci Csene Péter írt Ceglédi Szabó Pálnak. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

Szuhay István (1551–1608)

Váci, egri, nyitrai püspök, kalocsai érsek, a magyar kamara elnöke.⁷⁷ Nagy szerepe volt több magyar protestáns arisztokrata elleni hűtlenségi perben, nevét leginkább Illésházy István elítélésével tette hírhedtté.⁷⁸ Nem tudjuk, hol lehetett könyvtára, könyvei szétszóródtak.⁷⁹ Az Esterházy-könyvtárban több kötetben is szerepel a Szuhay István név, de nem mind köthető a kalocsai érsekhez, hiszen egy-két esetben a név mellett halála (1608) utáni dátum szerepel. Valószínűleg az érsek könyve volt a következő három kötet:

1) AYRER, Jacob: *Historischer Processus iuris. In welchem sich Lucifer uber Jesum, darumb daß er ihm die Hellen zerstöhrt ...* Franckfort am Mayn, Wolffgang Richtern, 1604. [12], 742, [68–] p. 2° – VD17 3:614681H

Poss.: 1) Sum Francisci [...]thij Emptus fl. 4. (címlap r.); 2) Stephani Suhay (uo.) Pecsét: Zimmer III. Kasten J. Regal 4. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer III. Kasten J. Regal 4.

2) CICERO, Marcus Tullius; Lambin, Denis, ed.; Godefroy, Denis, not.: *Opera omnia ...* Lugduni, Sybille a Porta, 1588. [4] fol., 436 col., [1] fol., 958 col., [1] fol., 636 col., [2] fol., 714 col., [39] fol. 8o (4o) – HBZ

Poss.: 1) Sum ex libris Absol(on) a Donig (címlap r.; 16. század.); Absolon a Donig, hunc librum titulo emptionis possidet (címlap r., hátsó kötéstáblán belül); 2) Joh. Nemaniussius(?) (...) Dei (címlap r., 16. század.); 3) Stephani Szuhay (címlap r.; 17. század eleje). Jelzet: Inv. 625873. Helye: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár.

⁷⁷ KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok ... i. m.* (66. jegyzet) 187–188.

⁷⁸ HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században.* Bp. 1980. 29.

⁷⁹ MONOK: „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*”..., i. h. (23. jegyzet) 273.

3) DES FREUX, André: *De utraque copia, verborum et rerum praecepta, una cum exemplis dilucido breuique carmine comprehensa, ut facilius et iucundius edisci, ac memoriae quoque firmius inharere possint.* Viennae Austriae, Raphael Hoffhalter, 1561. [1], 36 fol. 4° – VD16 D-599

Poss.: 1) Stephanus Szuhaj d(ono) d(edit) [...]; 2) Magister Joannes Mollensis ultima Feb(ruarii) 1583 finem fecit (36. fol. v.); 3) Demetrius Napragj (hátsó kötet-tábla, belül). Pecsét: 15,257 G/7. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 5. Regal 1.

Zsámboky János (1531–1584) könyvdedikációi

Filológus, történetíró, orvos, császári tanácsos, neves könyv-, kézirat- és éremgyűjtő. Életének nagyobb részét Bécsben töltötte, könyvtára is ott volt. A magyarországi főurakkal, a főpapság jeles képviselőivel szoros kapcsolatot tartott, akiknek saját gyűjteményének darabjait is kölcsönadta. Könyvtára a császári gyűjteménybe került, amit Hugo Blotius katalogizált 1587-ben, amikor a tudós özvegyétől átvette a könyvhagyatékot. A nagyszámú orvosi és teológiai munka mellett elsősorban a filológiai és a történeti művek tették ki a könyvanyag legjelentősebb részét.⁸⁰ Az Esterházy-könyvtárban két kötete maradt fenn, az első korábban Mossóczy Zakariásé, az utóbbi Oláh Miklósé és Listi I. Jánosé, azaz a Pozsonyi Humanista Kör tagjaié volt:

1) GUARNA, Andreas: *Bellum grammaticale ... Certamen, quod habent inter se grammaticorum agmina, cognosces hoc vir amice libro.* Lugduni, Theobaldus Paganus, 1557. 38 p. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) TORDA Zsigmond: *Libellus elegans Galeoti Martii de egregie, sapienter, jocosae dictis ac factis Matthiae Sereniss. Ungariae regis, ad inclitum ducem Joannem eius filium ...* Viennae Austriae, Michael Zimmermann, 1563. A–I = [76] fol. – RMK III. 505 – (Coll. 3.) JANUS Pannonius; ZSÁMBOKY János, op.: *Jani Pannonii deinde episcopi Quinqueecclesiarum facti, illius cum omni antiquitate vatis comparandi, lusus quidam, et epigrammata, nunc primum ineunta, et excusa ...* Patavii, s. typ., 1559. A–D7 = [31] fol. 8° – RMK III. 468

Poss.: 1) Jenae Mossouio fr(atr)i suo char(issimo) Legauit manu p(ro)pria (coll. 3. címlap r.); Joannes Sambucus d(ono) d(edit) Zachariae Mossouio (uo.) Super-exlibris: N. P. M. D. LXX. VII. Jelzet: No. 8787. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer II. Kasten O. Regal 4.

2) BUECHINGER, Michael: *Historia ecclesiastica nova. Qua brevi compendio, re sin ecclesia gestae, romanorumque pontificum a B. Petro usque ad Paulum III.*

⁸⁰ A Zsámboky-könyvtár katalógusa. Gulyás Pál olvasatában. Bev.: Ötvös Péter. Bibliográfia: VARGA András. Szerk.: MONOK István. Szeged, 1992. Scriptum. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/2./ – MONOK: *Les bibliothèques ..., i. m.* (15. jegyzet) 123–125. – BOROSS: *A Pozsonyi Humanista Kör könyvei ..., i. h.* (52. jegyzet) 160, 163–164. – ALMÁSI Gábor: *Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584).* (I. rész) = Századok 2005. 889–922; (II. rész) 2005. 1131–1168. – MONOK–BUDA–HAPÁK: *A magyar bibliofília ..., i. m.* (14. jegyzet) 94. – ZVARA: *A Listi-család könyvei ..., i. h.* (5. jegyzet) 47–51, 58.

describuntur ... Moguntiae, Franciscus Behem, 1560. [12], 159, [16] p. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) NAUSEA, Fridericus: Ad Paulum III. pontificem max. ... Romanorum, Hungariae, Biemiaeque, etc regis et archiducis ... regis ... Ferdinandi a sacris studijs et consilijs, etc. rerum conciliarium libri quinque. Lipsiae, Nicolaus Wolrab, 1538. [6], XL fol. – (Coll. 3.) PHIGIUS, Albertus: Apologia indicti a Paulo III. rom. pont. concilij aduersus Lutheranae confoederationis rationes plerasque, quibus eidem detrahunt, nuper in orbem sparsas ... Coloniae, Hnr. v. Neuss, 1537. [42] p. – (Coll. 4.) THEOPHILACTUS de Achrida; SIFANUS, Laurentius, interpr.: Explicationes in acta apostolorum, concise ac breuiter ex patribus collectae, Graece nunc primum editae ex Bibliotheca Clarissimi viri Joannis Sambuci Pannonij Tirnauiensis ... Coloniae, haer. Arnoldi Birckmanni, 1567. [8], 212 p. 2°

Poss.: 1) R(everendo) D(omi)no Nicolao Olao Sereniss(imae) Reginae Hungariae etc. Secretario (coll. 3. címlap r.); 2) Mag(nifi)co d(omi)no Joan(ni) Listio consiliar(io) et secret(ario) Caes(ariae) Mai(estatis) semper f(rat)ri Samb(ucus) (coll. 4. címlap r.) Pecsét: 15,748 L/8. Helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 4. Regal 6.

EDINA ZVARA

Notes de possesseurs de collectionneurs connus dans la bibliothèque Esterházy

La bibliothèque Esterházy était une des collections les plus riches de son époque en Hongrie. La collection de la famille appartient aux bibliothèques rares du début de l'Ere moderne, qui existent toujours, ses volumes, sont à examiner. Elle a été fondée à l'époque de Miklós Esterházy (1583–1645), palatin de Hongrie. Son fils, Pál Esterházy (1635–1713) avait uni sa propre bibliothèque du château de Kismarton, avec les livres de son père de Lakompak, puis il y ajouta la bibliothèque de Fraknó. Les livres, que Esterházy, dans son testament de 1695 a légué au couvent franciscain local, ont été transportés dans le couvent en 1756. Les volumes sont retournés dans le château au début du 20e siècle, où János Harich en 1937 en a dressée un catalogue. A la fin de la 2e guerre mondiale, et les Allemands et les Russes ont également enlevé des quantités importantes de livres. La plus grande partie des livres se trouvent aujourd'hui dans la Schloss Bibliothek de Kismarton, une autre partie dans la Bibliothèque de Langues Étrangères de Rudomino à Moscou. Quelques volumes ultérieurs sont conservés dans des institutions hongroises et slovaques. Selon les notes de possesseurs Pál Esterházy avait acquis les livres des autres membres de sa famille également. On connaît la grande étendue de la famille, de ses rapports, cela explique également l'acquisition des livres par la bibliothèque de Kismarton de plusieurs savants, personnages ecclésiastiques, de diplomates, comme la famille Listi et de Miklós Oláh (1493–1568). La collection avait acquis les livres de plusieurs pasteurs protestants exerçant leurs fonctions dans les domaines Esterházy, comme Pál Ceglédi (†1649) et János Kanizsai Pálfi (1582–1641). Dans notre communication présente nous publions les données bibliographiques des livres dans lesquels figurent des notes de possesseurs ou dédications, notes de donation, provenant de personnages importantes de l'histoire de civilisation hongroise.

BARTÓK ISTVÁN–STEMLER ÁGNES

Mivel meglett, most már tudjuk, hogy nincs

*Kazinczy Ferenc 1807. évi Sylvester-kiadása**

Sylvester János párhuzamos latin–magyar nyelvtana, a *Grammatica Hungarolatina* 1539-ben készült el a sárvár-újszigeti nyomdában. Legközelebb Kazinczy Ferenc tette közzé. A régebbi szakirodalom szerint gondozásában a munka kétszer is megjelent, 1807-ben és 1808-ban. Balázs János és Éder Zoltán később idézendő művei azonban az első kiadásnak sem a körülményeiről, sem a példányok fellelhetőségéről nem tudósítanak. A harmadik évezredben az ismert könyvtárakban nem sikerült rájuk találni. Kazinczy levelezéséből és egyéb munkáiból pontosan nyomon követhető a Sylvester-nyelvtan kiadásának sorsa, az ötlet felvetődésétől a jól ismert 1808. évi megjelenésig – legalábbis úgy, ahogyan ő maga beszámol róla. Semmiféle előzményről nem esik szó, sőt néhány mozzanat határozottan el-
lentmond az 1807. évi kiadásnak. Mindezek nyomán kétséggé vált, hogy létezett-e egyáltalán.

Annál öröndetesebb hír, hogy legújabbán előkerült egy példánya. Összevetése az ismert redakcióval – a címleíráson túl – további fontos adalékokkal szolgálhat a *Grammatica Hungarolatina* utóéletéhez.

I. Az újonnan előkerült példány

Az 1807-es kiadás egy példánya pontosan kétszáz évvel később, 2007-ben bukkant fel a Központi Antikvárium 103. könyvárverésén. Az aukciós katalógusban a kötet eddig ismeretlen első kiadasként szerepelt, bár a leírásban Éder Zoltán említésére hivatkoztak.¹ A könyvet az Országos Széchényi Könyvtár az árverésen megvásárolta.²

A kötet alapos vizsgálata azonban arra a meggyőződésre vezetett, hogy ebben az esetben nem egy eddig ismeretlen első kiadással állunk szemben. Ebből a „kiadásból” ugyanis csupán néhány példány készülhetett, feltehetően korrektúra vagy próbanyomtatás céljából, ezért nem található belőle közgyűjteményekben sem példány.

* A tanulmány Stemler Ágnes által készített részét az OTKA K 81537 számú kutatási programja támogatta.

¹ *A Központi Antikvárium 103. aukciója*. Központi Antikvárium. Bp. 2007. 30.

² Jelzete: 635.222

A könyvtestet egy idegen kötéstáblába helyezték, az elő- és a háttábla kb. 1 cm-rel szélesebb is a könyvtestnél. A gerincen az eredeti aranynyomás jóval halványabb és kopottabb, mint a később felvitt, ezért még csillogó „Sylvester”, illetve „Magyar-deák grammatikája” feliratok. Ezeket valószínűleg később festették rá. A könyv belső előzékei sem az eredeti kötéshez tartoznak, kitűnik alóluk a színes, festett papír eredeti előzék. Az ívek nincsenek összefűzve, pedig ez általában még a nyomdában megtörtént, a könyvkötők fűzött példányokat vettek át. Ebből is látszik, hogy ez a kötet valószínűleg nem is került forgalomba. Fűzés helyett az ívek fém kapoccsal vannak rögzítve, a könyvtestet egyszerűen beragasztották egy üres kötéstáblába.

A kötet a benne szereplő pecsétek tanúsága szerint egyszer már az OSzK példánya volt. Az ismételt birtokba vételt jelzi a címlap verzójának felső felében látható, kék tintával (golyóstollal) beírt új jelzet: 635.222, alatta az OSzK gyűszűpecsétje („Orsz. Széchényi Könyvtár” felirattal), ez alatt pedig szintén kék tintával a 2008-as évszám mint az állományba vétel éve.

A kiadvány régebbi történetéről egyéb nyomok árulkodnak. A legújabb gyűszűpecsét alatt egy „Ex Museo Hungarico” feliratú bélyegző látható, amelyhez hasonlókat a 19. század első évtizedeiben használtak,³ de ez a lenyomat furcsán tiszta és éles. Ha a pecsét valódi, akkor a könyv az 1810-es években kerülhetett a könyvtárba. A Nemzeti Múzeum Miller Jakab Ferdinánd által 1803 és 1814 között vezetett kéziratos növedéknaplójában nem szerepel a kötet, azt ellenben regisztrálták, hogy 1808. március 12-én beérkezett a *Grammatica Hungarolatina* kéziratos másolata, amely alapján a kiadás készült.⁴

Található egy duplumbélyegző is ugyanezen az oldalon „Másodlat a M. N. Muzeumi Széch. Orsz. Könyvtárból” felirattal, amely eredetinek látszik, és némi eligazítást nyújthat arról, mikor is kerülhetett ki a kötet a gyűjteményből. Ez a duplumbélyegző nagyjából a 19. század közepén/második felében volt használatban, ezért feltételezhető, hogy a kötet ebben az időben egy téves behasonlítás következményeként kerülhetett ki addigi őrzési helyéről. A könyvtár neve hivatalosan 1909-től változott a ma is használt Országos Széchényi Könyvtárra. De felmerül a kérdés: ha antikváriumba vagy kereskedelmi forgalomba került, miért nem adott hírt senki az addig ismeretlen Kazinczy-kiadásról?

Az oldal alján jól látható még egy régebbi pecsét vagy bejegyzés kivakart helye is, amelyet azonban a restaurálás eltüntetett, sőt piros írón nyomai is kivehetőek. A kötet előélete tehát meglehetősen homályos, a pecsétek alapján nem tudjuk teljes

³ KOLLÁNYI Ferenc: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára 1802–1902*. Bp. 1905. M. N. Múzeum Széchényi Országos Könyvtára, 238.

⁴ *Protocollum Patriophilorum quorum Studio, Munificentia, et Generositate Museum Nationale Hungaricum consurrexit ... et locupletatum est ab Anno 1803–1814*. OSzK Kt. Fol. Lat. 71. fol. 123r. Vö. BARTÓK István: „Nem egyéb, hanem magyar poézis” Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben. Bp. 2007. 299–300. (Továbbiakban: BARTÓK: „Nem egyéb...”)

pontossággal megállapítani, mikor került be, illetve ki a Széchényi Könyvtárból. Ha elfogadjuk azt a feltételezést, amely szerint duplummá nyilvánítás következtében került ki a könyvtárból, akkor az időpont meghatározásában az OSzK-nak az 1808-as kiadásból őrzött példányai is segítségünkre lehetnek.

2. Az 1808-as kiadás példányai

Az 1808-as kiadásból a Széchényi Könyvtár jelenleg 7 példányt őriz. Ezek közül 6 példány található a törzsgyűjteményben, a hetedik pedig a Kézirattárban.⁵ A Kézirattár példánya eleve korrektúrapéldánynak készült, írópapírra nyomtatták és Kazinczy korrektúrajelei is szerepelnek benne, ami arra enged következtetni, hogy Kazinczy a megjelenés után is tovább tökéletesítette a kiadást egy újabb, javított edíciót tervezve. Ezt a kötetet 1893-ban vásárolta a könyvtár Dobrowsky Ágost budapesti antikváriustól.

A törzsgyűjtemény példányai többszörös átszámozáson mentek keresztül. A 19. században csak az alapító Széchényi Ferenc által adományozott könyvek voltak rendezve, a többi szerzemény feldolgozására nem volt mód.⁶ Barna Ferdinánd 1859-ben kezdte el a felgyülemlett sok ezer kötelespéldány feldolgozását, s pár év múlva a müncheni Hof- und Staatsbibliothek akkor modernnek számító rendszerének mintájára az ún. müncheni katalogizálást is bevezették. A kötetek tehát így jelzetet kaptak, de ez sem volt mindig egyértelmű. Látni fogjuk, hogy a *Magyar régiségek és ritkaságok* példányai sem minden esetben kerültek ugyanarra a jelzetre.

Az 1808-as kiadás törzsgyűjteményi példányai a bekerülésük időrendjében a következők. Elsőként a könyvtáralapító Széchényi Ferenc példánya érkezett be, feltehetően a kötet megjelenésének idején. Könyvtári félvászron kötése arra utal, hogy valószínűleg a könyvtárban kötötték be. Müncheni jelzete: „L. Hung. 457.”

Ezt követte Jankovich Miklós példánya, amely a neves könyvgyűjtő hagyatékával került be a 19. század közepén.⁷ Ebben a kötetben nem szerepel müncheni jelzet. Valószínűleg Jankovich köttette be zöld egésszbőr kötésbe.

Harmadikként érkezett az egykor Horvát Árpád történész tulajdonában lévő kötet, amely a benne található bélyegző tanúsága szerint 1896-ban került a nemzeti könyvtárba. A bélyegző szövegében: „Horvát Árpád könyvtára, Szentiváni

⁵ OSzK Kt. Oct. Hung. 474.

⁶ „E nem törődés annyira ment, hogy a beérkezett köteles példányok a legtöbb esetben föl se bontattak, hanem a borítékra rendesen ráíratott péld: »Praesent. 1810 die 14 Aprilis« s azzal egyszerűen egymásra halmozattak, e halmot én bontottam szét” – írja Barna Ferdinánd, akit a feldolgozással megbíztak. BARNÁ FERDINÁND: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi [!] Országos Könyvtárának rendezéséről.* = Magyar Könyvszemle 1876. 128.

⁷ Jankovich gyűjteménye két alkalommal került be a könyvtárba, az ún. első gyűjtemény 1836-ban, a második pedig 1852-ben. BERLÁSZ JENŐ: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa.* = Az OSzK Évkönyve 1970–1971. 109–173.

Dr. Mészáros Károly ajándéka” szereplő szentiváni Mészáros Károly orvos Horvát Árpád halála után megvásárolta a gyűjteményt és a Széchényi Könyvtárnak ajándékozta, azzal a kikötéssel, hogy a könyvtárban már meglévő munkákat más könyvtárak között osszák szét.⁸ Láttuk, hogy ekkor már két példány volt az OSzK állományában, Kazinczy munkája mégis itt maradt. A kötet müncheni jelzete „Hung. I. 290”, ezt másként szakozták, mint a Széchényi-példányt.

Apponyi Sándornak, a neves bibliofilnak is volt példánya a *Magyar régiségek és ritkaságokból*. Ő az 1863-ban elhunyt gyűjtő, Nagy István példányát szerezte meg, s ez Apponyi hagyatékával 1925-ben került az OSzK-ba. A müncheni rend szerinti katalogizálás 1926-ig folyt, tehát még ez a példány is megkapta a „Hung. I. 290” jelzetet.

Az ötödik kötet az államosítások során a Népkönyvtári Központon keresztül jutott a Széchényi Könyvtárba 1954-ben. Előzőleg a csornai prépostságé volt, ahová Ágoston József ügyvéd hagyatékából kerülhetett. Ekkor már az újonnan bekerült könyvek folyószámos numerus kurrens jelzetet kaptak, a könyv a „198.944”-es jelzetet kapta, melyre időközben átszámolták az előző négy kötetet is.

A könyvtárba utoljára bekerült példány a 19. században Révész Imre református lelkész példánya volt. A kötet 1963-ban került az OSzK-ba. Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen: az 1950-es évek közepén a különösen értékes vagy ritka első kiadásokat kiemelték a törzsgyűjteményből, és a Régi Nyomtatványok Tárában (akkor Régi és Ritka Nyomtatványok Tára) helyezték el, ez a kötet tehát bekerüléskor az „RE 999” jelzetet kapta, mint időközben a többi példány is. 1977-ben azután az első kiadások visszakérültek a törzsgyűjteménybe, és így mind a hat példány a „198.944”-es jelzetre került, remélhetőleg már végleg.

Ez a kis kitérő azért lehet érdekes, mert elárulja, hogy a duplummá nyilvánítás és a kikerülés feltételezett időpontjában (a 19. sz. második felében) két példány volt az állományban, ami a másodpéldányok rendezetlen helyzete miatt akár elég is lehetett ahhoz, hogy egy harmadik kötet duplummá váljon és kikerüljön a könyvtárból. Az 1807-es nyomtatvány feltételezhetően kötés és fűzés nélkül érkezett a könyvtárba, s így könnyebben áldozatul eshetett a selejtezésnek. Hanyagságból előfordulhatott, hogy azonosnak vélték az 1808-as kiadással, s inkább megszábadultak tőle, mintsem hogy a beköttetésével foglalkozzanak. A duplumok körül a 19. század során végig nagy volt a kavarodás, már az első könyvtárörrel, Miller Jakab Ferdinánddal kapcsolatban is vizsgálatot indítottak önkényes könyveladogató akciói miatt.⁹ Később, a müncheni szakrendszerű feldolgozás miatt több mint tizennyolcezer kötet bizonyult duplumnak, és csak a nagyon ritka vagy gyakran használt könyvekből tartottak meg másodpéldányt.¹⁰ Az értékesítések során tör-

⁸ WIX Györgyné: *Rég elfelejtett gyűjtőkről*. = Az OSzK Évkönyve 1984–1985. 190–191.

⁹ V. WINDISCH ÉVA: *Miller Jakab Ferdinánd múzeumi igazgató utolsó évei és az Országos Széchényi Könyvtár*. = Az OSzK Évkönyve 1957. 349–368.

¹⁰ SOMKUTI Gabriella: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918*. Bp. 2002. OSzK, 51.

tént visszaélések megelőzésére 1894-ben a minisztérium rendeletben szabályozta a könyvtári állományba tartozó másodpéldányok eladását. Fejérpataky László, a könyvtár igazgatója új duplumbélyegzőt is csináltatott „Duplum venditum e bibliotheca Musei Nationalis Hung.” felirattal.¹¹ Ekkorra azonban feltételezéseink szerint a kötet már kikerült a könyvtárból, bár a benne található korábbi duplumbélyegző használatára is vannak példák a 20. század első évtizedeiből. A kötetben nincs nyoma müncheni jelzetnek, tehát valószínűleg már nem esett bele az ekkori katalogizálásba.

Még egy dolog valószínűsítheti a kikerülés idejét. Petrik Géza, a neves bibliográfus az adott korszakra vonatkozó nemzeti bibliográfiája¹² szerkesztése során alaposan átvizsgálta a Széchényi Könyvtár gyűjteményét is. Az 1807-es Sylvester-kiadást ő sem regisztrálta.

Mielőtt rátérnénk a kétféle redakció összevetésére, érdemes röviden áttekinteni azokat az adatokat, amelyek indokolták a kételkedést az 1807. évi kiadás létezését illetően.

3. Kételyek és bizonyosságok

Balázs János Sylvester-monográfiájában, az első mondatához fűzött jegyzetében, az életműre vonatkozó adatokkal kapcsolatban említi a következőket:

„Kazinczy a GH-t [*Grammatica Hungarolatina*] kétszer is kiadatta, először 1807-ben (=SylvMagyDeák.), majd e kiadást visszavonva újból 1808-ban (=MRég). – E két kiadásnak lényegileg azonos előszavában ő ír először Sylvesterről irodalmi értékű és érdekű méltatást.”¹³

A zárójelben álló rövidítések feloldása a forrásjegyzékben:

„Sylvesternek Magyar–Deák Grammatikája... Újra kiadta Kazinczy Ferenc. Pest 1807”,

illetve

„Magyar Régiségek és Ritkaságok I. Kiadta Kazinczy Ferenc. Pest 1808”.¹⁴

Monográfiájának utolsó mondataiban Balázs Kazinczy Sylvester-méltatását idézi:

„»Erdősi valóban egyike vala nemzetünk’ legtiszteltebb Hérosainak... a’ szerezetre-méltó Melanchthonnak és Erasmusnak indult-el nyomdokain, ’s egész élete azon dicső tárgynak volt intézve, hogy a’ Szépnek tudományát, mely a’ Jóéval és

¹¹ SOMKUTI: *i. m.* (10. jegyzet) 69.

¹² PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. I–IV.* Bp. 1888–1892. Dobrowsky.

¹³ BALÁZS János: *Sylvester János és kora.* Bp. 1958. 393.

¹⁴ BALÁZS: *i. m.* (13. jegyzet) 384, 383.

Igazéval mindig együtt-jár, vagy inkább ezeket mindég megelőzi, Hazánkban virágzatba hozhassa.« [...] »Ő vala az, a' ki, kilesvén nyelvünknek tulajdonságait, mellyet ő előtte senki nem merészlett, ... annak törvényeit ... tudományos rendbe szedte. Ő végre az, a' ki, a' tetrachordont el vetvén, fülünket azon mennyei zengzethez szoktatta, mellyet a' szépegű Hellász boldog fiai az Istenek' magzatjaiktól tanultanak...«¹⁵

A kapcsolódó jegyzetben az 1807. évi kiadásra hivatkozik:

„Kazinczy jellemzése: Kazinczy SylvMagyDeák. XX.”¹⁶

Az idézet pontosan megegyezik az 1808. évi kiadás szövegével, ezért is lehetett feltételezni, hogy valójában abból származik. Pedig alaposabban megfigyelve a hivatkozott lapszámot, gyanakvásra adhatott volna okot, hogy az idézett sorok ott nem a XX., hanem a XVIII–XIX. lapokon találhatók.

A *Grammatica Hungarolatina* utóéletét áttekintve Éder Zoltán is említést tesz az ismert, 1808. évi kiadást megelőző redakcióról. Címét a következőképpen idézi:

„Sylvesternek, Magyar–Deák Grammatikája. Nyomt. Uj-Szigenen, 1539. – A' Krakai 1549. kiadott Orthographia Vngarica – 'S Varjas Jánosnak E vocálisú éneke, Újra kiadta Kazinczy Ferencz, Pesten, Mossóczy I. Károly Könyvárósnál, 1807.”¹⁷

Kazinczy szavahihetőségét tiszteletben tartva a kutatás során még az is felmerült, hogy „Édert valamiféle téves bibliográfiai adat vezethette félre”.¹⁸

Kazinczy az 1808. évi kiadásnak az olvasóhoz szóló előszavában így ír régi tervének megvalósulásáról:

„Így a' könyvnek nyomába vezetettvén, annak birtokosát, Tiszt. SINAI MIKLÓS Urat szinte az erőszakig vitt kérésimmal addig ostromlottam hogy számomra másoltatná-le, míg három esztendei várakozásom után, segédemre kelvén Sándor fijának szent fortélyai, kívánságomat végre teljesedve látom, 's már most sietek azt közre eresztetni, hogy a' mit tőlünk az idők' mostohasága megirigylett, másod ízben bírassuk.”¹⁹

Ugyanez az előző változatban ebben a megfogalmazásban szerepel:

„Végre 1801-ben, életemnek hetedfél esztendei hízagja után, megengedettett azt [a *Grammatica Hungarolatina* unikum példányát] látom; 's három esztendővel aztán megnyertem birtokosától, Nagy-Tiszt. SINAI MIKLÓS Úrtól, azt is, hogy párját

¹⁵ BALÁZS: *i. m.* (13. jegyzet) 378.

¹⁶ BALÁZS: *i. m.* (13. jegyzet) 433.

¹⁷ ÉDER Zoltán: *Sylvester Grammatikájának utóéletéről*. Bp. 1990. 17–18.

¹⁸ BARTÓK: „*Nem egyéb...*”, *i. m.* (4. jegyzet) 301.

¹⁹ *Magyar régiségek és ritkaságok...* Kiad. KAZINCZY Ferenc. Pest, 1808. VI–VIII. (Továbbiakban: KAZINCZY (kiad.): *Magyar régiségek...*)

vétethessem, 's íme megyen sajtó alá, hogy a' mit tölünk az idők' mostohasága megirígylett, másod ízben bírassuk.”²⁰

Ha 1539 és 1808 között a munka megjelent volna, akkor a „másod ízben bírhatás” csakis arra lenne igaz. A következő kiadást 1808-ban Kazinczynak a harmadiknak kellett volna neveznie – hacsak alapos oka nem volt úgy nyilatkozni, mintha az előzmény nem létezett volna.

Az 1808. évi kiadás ugyanazon év augusztus 4-én keltezett „Utóírást”-át így kezdi:

„Éppen most telik három esztendeje, hogy ez a' munka sajtó alá került.”²¹

Említi az 1805-ben megírt előszót is, majd így folytatja:

„Hogy Kiadónak nagy költséget ne okozzak, 's a' munkát tovább ne tartóztassam, meg kell elégednem azzal, hogy ezen első Előszó itt újra nyomtattatik, és hogy e' mellé, igazítás és poltolék gyanánt, egy két jegyzést vethetek.”²²

Mint látni fogjuk, az előszó nem egyszerűen „újra nyomtattatott”, hanem át lett dolgozva. De ami még fontosabb: korábbi kiadásról itt sem esik szó, ahol pedig a leginkább helye lenne egy ilyen hivatkozásnak.

Az első változatot, úgy tűnik, még „szakmai körökben” sem ismerték. A debreceni kollégium tudós professzora, Budai Ézsaiás magyar történetében bemutatja Sylvester munkásságát, így a *Grammatica Hungarolatina*t is, amelynek egy példányát – feltehetően a Sinai Miklós tulajdonában lévő unikumot – neki is módjában volt kézbe venni, sőt kijegyezteni. (Ha valóban ez az egyetlen fennmaradt példány, értelemszerűen más nem is jöhet szóba.)²³ Kazinczy kiterjedt levelezésén kívül 1805-ben a *Magyar Kurír*-ban is beszámolt a kiadás tervéről.²⁴ Budai tudott az előkészületekről, hiszen Sylvester nyelvtanáról azt írta: „Méltán óhajthatni, hogy Erdősi Jánosnak ezen Magyar Grammaticáját, Tek. Kazinczy Ferentz Úr, a' mint megígérte, maga jegyzéseivel mentül előbb kiadja.”²⁵ A *Magyarország históriája* vonatkozó, második kötetének első kiadása 1808-ban jelent meg, az előszó kelte 1808. május 14. Mint az idézetből kitűnik, Budainak nem volt tudomása az előző évi megjelenésről. Innentől kezdve a hivatkozások a Sylvester-grammatika Kazinczy-féle kiadásaira az 1808. évi redakcióra vonatkoznak.

²⁰ Sylvesternek, Magyar–Deák Grammatikája... Kiad. KAZINCZY Ferenc. Pest, 1807. VII–VIII. (Továbbiakban: KAZINCZY (kiad.): Sylvesternek...)

²¹ KAZINCZY (kiad.): Magyar régiségek..., i. m. (19. jegyzet) XXI.

²² KAZINCZY (kiad.): Magyar régiségek..., i. m. (19. jegyzet) XXI–XXII.

²³ Budai Ézsaiás és a *Grammatica Hungarolatina* kapcsolatáról részletesebben: BARTÓK István: Sylvester János Grammatica Hungarolatina mint tankönyv Debrecenben a 18–19. században. = Magyar Könyvszemle 2009. 344–356.

²⁴ Magyar Kurír 1805. júl. 19., 94–95.

²⁵ BUDAI Ézsaiás: Magyar Ország Históriája, a' Mohátsi Veszedelemtől fogva Buda viszszaéveléig. Debrecen, 1808. 133.

Kazinczy 1808 áprilisában már korrektúrát kapott; az ismert kiadás augusztusban jelent meg.²⁶ Levelezésének tanúsága szerint 1805 júniusában tette meg az első lépéseket a megjelentetés ügyében: a pesti Eggenberger Józsefhez fordult. Augusztusban már tudni lehetett, hogy Eggenberger nem vállalja a feladatot. 1806 januárjában Kazinczy Trattner Mátyásnál próbálkozott. A munkát el is kezdték, de októberben kiderült: a folytatásban egyhamar aligha érdemes reménykedni. 1807 februárjában azonban a nyomtatás újból megindult, mivel Kazinczy Nagy Gáboron keresztül küldte vissza Trattnernek „a’ Sylvester Grammaticája ’s Krakкаи Orthographia exemplárját”, melyet előzőleg visszakért, „hogy még eggyyszer megtekinthessem, minekelőtte [Trattner] a’ háború által megakasztott munka hátra lévő árkusait ismét előveszi.”²⁷ Ez a küldemény azonban a levelezés szerint nem érkezett meg áprilisig, mert Kazinczy ekkor ismét érdeklődik a „pakétról” Nagy Gábornál.²⁸

Kazinczy 1807. május 1-jén Cserey Farkashoz írt levelében lelkesedéssel szólt Mossóczy Institóris Károly könyvárusról:

„Az eggy magyarúl mind beszéllő mind író szép tanulású fiatal ember. Kereskedése’ nemét Lipsiában tanulta annál a’ Wolfnál, a’ ki Könyváros is ugyan, de Tudós is eggyzersmind, ’s a’ Jezsuita szerzet historiáját írta...”²⁹

Kazinczy feltehetően már 1807-ben kapcsolatba is került Institórisal, s mivel „Trattnert sok ínség érte”, már ekkor megfordulhatott a fejében, hogy őt kérje meg a kiadásra.³⁰ A nyomtatási munkákat azonban továbbra is Trattner végezné. A Sylvester-kiadás ügyéről ezek után 1807 októberében olvashatunk, amikor Kazinczy Nagy Gábortól kért adatokat az új előszóhoz, s ekkor úgy véli, a kötet novemberben megjelenhet.³¹ Ezek az adatok az 1807-es változatban még nem szerepelnek.

A megjelenés elhúzódásában szerepe lehetett annak is, hogy Kazinczy az 1808-as kiadás „Utóírási”-ában hozzászól Verseggy Ferenc és Révai Miklós 1805 és 1806 között zajló nyelvi és helyesírási vitájához is.³² Verseggy *A tiszta magyarság* című, 1805-ben megjelent vitairatában nyíltan támadta Révait, aki 1805-ben, illetve 1806-

²⁶ A kiadástörténet részletes ismertetése a vonatkozó forrásokkal: BARTÓK: „Nem egyéb...”, i. m. (4. jegyzet.) 292–302.

²⁷ Kazinczy Nagy Gábornak, Széphalom, 1807. február 12. *Kazinczy Ferenc levelezése. I–XXI.* Kiad. VÁCZY János Bp. 1890–1911. (Továbbiakban: *KazLev*) IV. 492.

²⁸ Kazinczy Nagy Gábornak, Széphalom, 1807. április 26. *KazLev* (27. jegyzet) IV. 567.

²⁹ Kazinczy Cserey Farkasnak, Széphalom, 1807. május 1. *KazLev* (27. jegyzet) V. 4.

³⁰ Institóris Károly könyvkereskedése 1814-ben csődbe ment, és a csődeljárás során felvett letartás tanúsága szerint az üzletben krúdában – tehát füzetlenül és kötetlenül – 63 példányt találtak Kazinczy Magyar régiségek és ritkaságok 1808-as kiadásából. GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők*. Bp. 1930. 57.

³¹ Kazinczy Nagy Gábornak, Széphalom, 1807. október 18. *KazLev* (27. jegyzet) V. 202.

³² A vita összefoglalását l. SZALAI Anna: *Pályakezdő évek Pest-Budán. Horvát István és íróbarátai 1800–1815*. Bp. 1990. 117–168.

ban álnéven egy-egy írásban válaszolt a támadásokra. A vitát összefoglaló iratot³³ ugyan tanítványa, Horvát István fogalmazta, ám a nyomtatást Révai személyesen felügyelte, s így módjában állt belenyúlni a szövegbe. Az iratba beillesztette Kazinczynak egy hozzá írott levelét – Kazinczy (és Horvát) tudta nélkül –, azt demonstrálendő, hogy a széphalmi mester is az ő pártján áll. A vitairat ugyan még 1806-ban megjelent, de Kazinczy kezébe csak 1807 augusztusában került. Ez az eljárás módfelett felháborította, erről többeknek is panaszkodott leveleiben.³⁴ Így szándéka ellenére belekeveredett a vitába, s 1807 őszén már azt fontolgatta, nem kellene-e nyilvánosan is felszólalnia. Végül Sylvester-kiadásának utószavában ezt meg is tette.

Kazinczy az „Utóírást”-ban hosszan írt Révairól és a Révai–Verseghy-vita történetéről, és indulatosan fogalmaz a tudta nélkül kinyomtatott levélről:

„Révainak egyik tanítványa – az, a’ ki magát Boldogréti Víg Lászlónak nevezte-el – nékem egy Révaihoz írt levelemet engedelmem sőt hírem nélkül irtóztató titulusú irtóztató munkájának 15d. lapján bényomtatattatta. Elrettentem a’ levél’ meglátására. Fájt nékem, hogy egy szerencsétlen ember’ szenvedései általam is nagyítottak, ’s szántam ötet, bár maga az oka kínjának. Mi szüksége volt a’ világnak azt tudni, hogy én egynek ’s másnak dolgoztatásairól mit tartok, azt én ugyan meg nem foghatom: azonban vigasztalásomra szolgál, sőt kevélykedem benne, hogy ez a levél, a’ mellről nem hittem hogy azt Révain kívül valaki más látni fogja, bizonyosságot tévesen, hogy én barátomnak meg nem érdemlett megtámadásán ’s érzékeny és illetlen bántásain nehezteltem ugyan: *de ezt nem csak bosszúra nem buzdítottam, sőt méltó bosszankodását szelidíteni igyekeztem.*” [Kazinczy kiemelése.]³⁵

Ha már így történt, Kazinczy nyíltan is a győztes Révai mellé állt a vitában, s ezzel saját pozícióját is erősíthette, éppúgy, mint Révai a magáét a levél közzétételével. Mindketten kölcsönösen felhasználták a másik tekintélyét álláspontjuk elfogadtatására. Kazinczy az indiszkrécioért nem Révait, hanem annak tanítványát marasztalja el.³⁶ A *Magyar régiségek és ritkaságok* megjelentetését tehát nemcsak a nyomdász és a kiadó problémái késleltethették, hanem Kazinczynak a Révai–Verseghy-vitában tett állásfoglalása is.

Az 1807-es évszámmal nyomtatott próbapéldány a fenti adatok ismeretében talán 1807. május és szeptember között készülhetett, mivel Kazinczy május környékén még abban reménykedett, hogy a munka hamarosan napvilágot lát. Ekkor még nem volt a kezében Horvát István vitairata, mely hamarosan válaszra sarkalta az 1808-as kiadás „Utóírást”-ában. 1807 októberében azonban a Nagy Gábortól kért adatokra feltehetően már az újabb változathoz volt szüksége.

³³ [HORVÁT István] BOLDOGRÉTI VÍG László: *Versegi Ferencnek megfogytakozott okoskodása a tiszta magyarságban*. Pest, 1806.

³⁴ Kazinczy Cserey Farkasnak, Széphalom, 1807. augusztus 19. *KazLev* (27. jegyzet) V. 124.; Kazinczy Kis Jánosnak. Széphalom, 1807. augusztus 28. *KazLev* (27. jegyzet) V. 132.

³⁵ KAZINCZY (kiad.): *Magyar régiségek...*, i. m. (19. jegyzet) XXXIX–XL.

³⁶ KAZINCZY (kiad.): *Magyar régiségek...*, i. m. (19. jegyzet) XXXIX–XL.

4. A két kiadás összehasonlítása

Az egész könyv és a *Grammatica Hungarolatina* belső címlapja is különbözik a két kiadásban:

1807	1808
<p>SYLVESTERNEK, MAGYAR–DEÁK GRAMMATIKÁJA. NYOMT. ÚJ-SZIGETEN, 1539.</p> <p>A' KRAKKAI 1549. KIADOTT ORTHOGRAPHIA VNGARICA;</p> <p>‘S VARJAS JÁNOSNAK E VOCÁLISU ÉNEKE.</p> <p>ÚJRA KIADTA KAZINCZY FERENCZ.</p> <p>PESTEN, MOSSÓCZY I. KÁROLY KÖNYVÁRÓSNÁL. 1807.</p> <p>-----</p> <p>JOANNES SYLVESTERNEK, AZ AZ SZINNYÉRVÁRALJAI ERDŐSI JÁNOSNAK, MAGYAR–DEÁK GRAMMATIKÁJA. NYOMT. ÚJ-SZIGETEN, 1539.</p> <p>AZON NYOMTATVÁNYBÓL, MELLY A' MI IDŌNKRE, A MENY- NYIRE UGYAN MÉG EDDIG TUDATIK, EGYEDÜL JUTOTT EL, 'S MOST SINAI MIKLÓS ÚRNAK KINCSEI KÖZTT DEBRECZENBEN TARTATIK.</p>	<p>MAGYAR RÉGISÉGEK ÉS RITKASÁGOK. KIADTA KAZINCZY FERENCZ.</p> <p>ELSŐ KÖTET.</p> <p>I. Sylvesternek Magyar–Deák Gramma- tikája. Új-Szigeten, 1539. II. A' legelső nyomtatott Magyar Abécze. Krakkóban, 1549. III. Prof. Varjas János' E vocálisú éne- ke. Debreczen, 1775.</p> <p>PESTEN, Mossóczy Institóris Károly' számára, Trattner Mátyás műhelyében. 1808.</p> <p>-----</p> <p>SYLVESTERNEK, AZ AZ SZINNYÉRVÁRALJAI ERDŐSI JÁNOSNAK, MAGYAR–DEÁK GRAMMATIKÁJA. NYOMT. ÚJ-SZIGETEN, 1539.</p>

A két redakció eltér az előszavak tekintetében is:

1807	1808
Az Olvasóhoz: V–XXIV. (20 lap) Keltezése: Írtam Ér-Semlyéntt, Biharban, Debreczen és Károly, 's Kálló és Nagy-Várad között, Juniusban, 1805. K. F.	Az Olvasóhoz: V–XX. (16 lap) Keltezése: Ér-Semlyéntt, Biharban, Június' közepén, 1805. Utóírá: XXI–XL. (20 lap) Keltezése: Széphalom, Augustusnak 4diken, 1808. K. F.

A két kiadást részletesebben összevetve kitűnnek a további egyezések és különbségek. A következőkben kiemelünk néhány olyan mozzanatot, amelyek irodalom- és kritikatörténeti szempontból fontosak lehetnek.

a) Az előszavak

Az 1807. évi kiadás előszavában Kazinczy elmondja a *Grammatica Hungarolatina* előkerülésének történetét. Hosszú lábjegyzetben rajzolja meg a könyv tulajdonosának, Sinai Miklós debreceni professzornak pályaképét. Ebben a változatban még így fejezheti be jegyzetét:

„Méltó valóban, hogy borúlatos életének késő estvéje kies színbe derüljön.”³⁷

A becses nyomtatvány ismertetése során részletesen leírja a címlap metszeit. Utal a reformáció kibontakozására és elterjedésére, majd áttekinti Sylvester életrajzi adatait, felsorolja nyomtatásban megjelent munkáit. Összefoglalva érdemeit szép szavakkal méltatja tevékenységét. Ezt így fejezi be:

„Hadd légyen azon Cenotáphiumnak, mellyet én ez helytt az ő homályból előhozott árnyékának religiösus tisztelettel emelek, tulajdon az a' koszorú a' dísze, mellyet a' Múzsáknak maga ő fűzött, ez a' dicső férjfiú, honni viráginkból.”³⁸

– és következnek *Az Magyar níphez* címmel az Újtestamentum-fordítást bevezető híres disztichonok teljes terjedelmükben.³⁹ Ez azért rendkívül fontos, mert ezt a helyet eddig nem tartották számon a vers legkorábbi, 18–19. századi szöveggözlései között.⁴⁰ Végezetül munkáját Kazinczy Virág Benedeknek ajánlja, megköszönve bátorítását a közzététel nehézségei során.

³⁷ KAZINCZY (kiad.): *Sylvesternek...*, i. m. (20. jegyzet) VIII.

³⁸ KAZINCZY (kiad.): *Sylvesternek...*, i. m. (20. jegyzet) XXI.

³⁹ KAZINCZY (kiad.): *Sylvesternek...*, i. m. (20. jegyzet) XXII–XXIII.

⁴⁰ A disztichonok kiadásairól: BARTÓK István: „Nem tudom, mitsoda madár”. Sylvester János Újszövetség-fordításának utóéletéből. In: *Biblia Sacra Hungarica. Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*. Szerk. HELTAI János. Bp. 2009. /A Magyar Könyvszemle és a MOKKA–R Egyesület Füzetei 3./ 43–53.

Az 1808. évi kiadásnak az olvasóhoz szóló előszava – egyetlen nagyon fontos különbségtől, a befejezéstől eltekintve – tartalmában lényegileg megegyezik a korábbiéval. A megfogalmazásban előfordulnak kisebb-nagyobb eltérések. A második változat kevésbé terjedős, a fontosabb közlendőkre összpontosít. Jellemző példa erre annak leírása, hogyan tudta meg Kazinczy Weszprémi Istvántól, hol található az általa ismertetett ritkaság:

1807	1808
Gyengéji közé tartozott a' nagy embernek, szere felett rettegni dicsősége' megcsunkulásáért, 's ha mit olykor mástól veve, nem örömet vallotta-meg, melly forrásból merítgetett. Így történt, hogy ámbár a' könyvből és a' könyv felől kelleténél talán többet is hordott-elő, azt, a' minek tudása eránt az Olvasóban lángoló vágyást gyúlasztott, gondosan elhallgatá. Azonban azon kedvezések szerint, mellyekkel a' jó Öreg erántam egyébbel együtt azon tekintetből is bánt, minthogy én az ő ve-jével, Dr FÖLDI JÁNOS-sal sűrű tudományos levelezésben állottam, a' mit a' Publicum előtt titokban tartott, nekem nem vonakodott megsugni. Sok időre haladt kívánsá-gom' bételjesedése. Szemesebben őriztetett a' kincs mint a' mesék arany almája 's úgy tetszett, hogy itt az a' mindent meggyő-ző eszköz is sikeretlen lészen, mellyel az Istenek' és emberek' atyja Acrisiusnak győzött zárjain. ⁴¹	Gyengéji közé tartozott a' nagy-embernek, szere felett rettegni dicsőségéért, 's ha mit olykor mástól veve, nem örömet hagyta tudni, melly kútfőből merítgetett. Itt ezen felyül kincsének becsét akarta nevelni titkolódásával. Azonban azon kedvezések szerént, mellyekkel a' jó Öreg velem bán-ni szeretett, a' mit elrejtve tarta a' Publikum előtt, nekem nem sokáig vonakodott megsugni. ⁴²

Az 1808. évi kiadásban az átdolgozott korábbi előszó keltezéséeként Kazinczy – mint fentebb is utaltunk rá –, meghagyta az 1805. évet. A Sinai Miklósra vonatkozó jegyzetbe csakis utólag illeszthette be az első mondatot: „Ez a színetlen tiszteletet érdemlő szerencsétlen Öreg ez idén, 1808. Júniusnak 17d., hala meg, Debreczenben, életének mintegy 78-dik esztendejében.”⁴³ A terminus post quem nem lehet kétséges. A nyomtatványt ismertetve a metszetekről sokkal rövidebben szól, mint az első változatban, viszont a címlap képeihez kapcsolódva beiktat egy lábjegyzetet Trattner Mátyás dicséretre, aki „kimetszette azt, úgy hogy itten már azt is láthatja az Olvasó.”⁴⁴ Ez a megjegyzés azért furcsa, mert a címlap kezdet-

⁴¹ KAZINCZY (kiad.): *Sylvesternek...*, i. m. (20. jegyzet) VI–VII.

⁴² KAZINCZY (kiad.): *Magyar régiségek...*, i. m. (19. jegyzet) VI.

⁴³ KAZINCZY (kiad.): *Magyar régiségek...*, i. m. (19. jegyzet) VII.

⁴⁴ KAZINCZY (kiad.): *Magyar régiségek...*, i. m. (19. jegyzet) X.

leges reprodukciója ugyanígy látható az 1807. évi kiadásban is. A továbbiakban a gondolatmenet az első változatot követi. A legfontosabb különbség a befejezésben van: Sylvester méltatását közvetlenül a Virág Benedeknek szóló ajánlás követi, kimaradnak a híres disztichonok.

Az *Orthographia Vngarica* kiadása esetében csak „Az Olvasóhoz” című bevezetésben van különbség a két változat között. Az eltérés a 137–138. lapon (I5r–v) mindössze annyi, hogy a későbbi változatban Kazinczy hosszabban ír az artikulusok használatáról.

1807	1808
A' ki magát állatásom' igazsága felől meggyőzni akarja, olvasson valamely czikkelyt egy Római Íróban, kinek szép nyelvét nem disztelenítik-el ezek a' sok monosyllabus, semmit nem jelentő, szó forma nem-tudom-mik, vesse-össze azt a' francia, német vagy magyar fordítással, 's érzeni fogja a' különbséget. ⁴⁵	A' ki magát állításom' igazsága felől meg akarja győzni, vesse-össze Sylvesteremben a' 44. és 45. lapon az artikulus nélkül ellenni épen nem tudó magyar és görög sorokat a' deák textussal, 's érezni fogja a' különbséget – noha más részről feléled, látván, hogy a' mi igen szép nyelvünk mellett megszégyenülve áll mind az egygyik mind a' másik, midőn ez, összeolvasztván a' maga pronómeneit a' substitívumokkal, olly szerencsésen el tudja mellőzni, még pedig az értelemnek minden kára nélkül, a' minden nyelvek' legszébbikének azokat a' sok <i>húmon</i> -jait 's <i>mu</i> meg <i>mu</i> 's ismét <i>mu</i> -jait, 's azokat a' sok <i>vestris</i> -eket <i>meus</i> -okat a' deákban. ⁴⁶

b) A szövegközlés

A *Grammatica Hungarolatina* szövegközlése mindkét kiadásban az A1r–H8v íveken található, 1-től 128-ig lapszámozva. Nemcsak az ívjelzés és a lapszámozás azonos, hanem legnagyobbbrészt a szedéstükör és a nyomtatás is. Egyetlen helyen kellett újraszedni, ahol Kazinczy rövidített egyik terjedelmes lábjegyzetén, amit a szöveghez fűzött. Az egyik magyar mondat ürügyén a kortárs nyelvészeti vitákhoz kapcsolódott. A nyelvtani példaként idézett bibliai szakasz Sylvester fordításában: „Es parantsola ünekiek, hog' mind le ültetnék üköt eg'g' eg'g' lakodalomhelt oßtuan mindennek az zöld füön.”

Kazinczy jegyzete a két kiadásban egy darabig megegyezik:

„Az *n* betű felett mind itt mind más helyeken valóban a' kettőztetés' jele áll. Ezt azoknak kedvéért jegyzem fel, a' kik megbotrántkoztak a' Debreczeni Grammatica' Írójin, hogy a' gerundiumok' *n* betűjít kettőztetik. De egy úttal azt is fel kell tehát

⁴⁵ KAZINCZY (kiad.): *Sylvesternek...*, i. m. (20. jegyzet) 137–138.

⁴⁶ KAZINCZY (kiad.): *Magyar régiségek...*, i. m. (19. jegyzet) 137–138.

jegyeznem, hogy ezen archaizmussal *Debreczenben sem él senki más*, hanem csak az, a' ki *papol*, és azt hiszi, hogy ez által papolásának *méltóságot* ad. – Éppen úgy, valamint azt is csak *papoló-székekből* lehet hallanunk, hogy a' helyben nyugvás' *ban*, *ben* terminatioja a' helyfelé mozdulásnak kitételére fordítatik; p. o. *Vedd füledben* (e' helytt *füledbe*) *az én kiáltásomat*; és: *Bémegyek az Issten házábann*, (e' helytt *házába*). Ezzel még az igaz magyarság' kánonjai is, a' Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomkofák, nem élnek, sőt inkább ők az éppen-ellenkezőbb hibába esnek, a' nyugvást is a' mozdulat' terminatioja által végezvén.⁴⁷

Innentől azonban eltér a két kiadás:

1807	1808
<p>Szabó, a' <i>Baróti</i> és <i>Virthi</i>, a' nyugvás' <i>n</i> betűjét kettőztetve festi; 's úgy hiszem, hogy orthographiai tanítványa, Döme is, úgy fogja. – A' dolog rég olta forog szóban. A' scandált versek Daykának példája szerint, majd hosszúnak, majd rövidnek óhajtják. Révai jónak látta eleitől fogva rövidnek venni, 's maga Virág is rövidnek veszi. Az illy dolgokban a' legjobb Írók' állhatatos példája a' perosztó bíró. – Annyi azonban igaz, hogy ha ebben: <i>azon órában</i> a' <i>zon</i> syllaba keményebb volna is mint ebben: <i>azon óra</i>: de olly kemény mint ebben: <i>fenn áll</i>, bizony nincs; és így a' nyugvás' <i>n</i> betűjének nem szükség kettőztetve irattatni 's mondattatni.⁴⁸</p>	<p>Szabó Dávid a' nyugvás' <i>n</i> betűjét keményen ejti 's kettőztetve festi újabb kiadásaiban. Révai, 's maga Virág is, jónak látták elejétől fogva rövid gyanánt venni, Dayka majd röviden ejti, majd meghúzza. – Hogy a' nyugvás' <i>n</i> betűje keményebb ne legyen mint e' szóban hangzik: <i>azon eset</i>, azt nem vitatom: de olly kemény mint ebben: <i>fenn</i>, bizony nincs, 's a' nyelv a' Révai', Virág' és Dayka' versein meg nem akad.⁴⁹</p>

A nyelvtudomány és a verstan történetének kutatói számára lehet fontos információ az eltérés. Ami a különbségből adódó tipográfiai problémák megoldásait illeti: a jegyzet első, mindkét kiadásban egyező része a 40. lap alsó felét foglalja el, ezek a lapok tökéletesen egyformák. Mivel a jegyzet második része az újabb redakcióban rövidebb, Sylvester szövegéből itt a 41. lap felső felére négy sorral több fért. Ezért a következő, a 42. lapra annyival kevesebb jutott. A szedő ezt a belső alcím (*FIGVRA. Ábrázat.*) elé és után, továbbá az utolsó bekezdés elé beiktatott sorkihagyásokkal ellensúlyozta. Így a 43. laptól ismét pontosan megegyezik a két kiadás.

Az *Orthographia Vngarica* szöveggözlésében (129–180. lap), mint fentebb idéztük, csak az előszavakban van különbség. A harmadik mű esetében (*Varjas János*

⁴⁷ KAZINCZY (kiad.): *Sylvesternek...*, i. m. (20. jegyzet) 40; KAZINCZY (kiad.): *Magyar régiségek...*, i. m. (19. jegyzet) 40.

⁴⁸ KAZINCZY (kiad.): *Sylvesternek...*, i. m. (20. jegyzet) 41.

⁴⁹ KAZINCZY (kiad.): *Magyar régiségek...*, i. m. (19. jegyzet) 41.

nak *E vocálisú Éneke*, 181–223. lap) csupán az utolsó előtti ív (N) utolsó lapján megjelenő őrszó megléte, illetve hiánya mutat eltérést. Az 1807-es változatban a lap alján nincs őrszó,⁵⁰ az 1808-as kiadás N8v levelének (208. lap) alján azonban (12. Kezzdel-) olvasható.⁵¹

Kazinczy Ferenc nem létezőnek vagy elveszettnek hitt 1807. évi Sylvester-kiadása tehát megvan, és most már könnyen hozzáférhető. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy önálló kiadásnak semmiképp sem tekinthető, viszont fontos adalékokkal szolgálhat a *Magyar régiségek és ritkaságok* kiadástörténetéhez. Tüzetesebb vizsgálata ezen túlmenően nemcsak a nyelv- és nyelvjárástörténet, a norma és a normatudat alakulása szempontjából lehet érdekes, hanem a nyelvújítás és a verstan történetének kutatói számára is hasznos lehet. A felvetődő problémák nem közömbösek Sylvester utóélete szempontjából sem, de megoldásuk mégsem annyira a 16. századi kritikátörténetre, mint inkább a Kazinczy-filológiára tartozik.

ISTVÁN BARTÓK–ÁGNES STEMLER

Elle est retrouvée, donc elle n'existe pas

L'édition de 1807 de János Sylvester par Ferenc Kazinczy

La première systématisation connue de la langue hongroise, la grammaire parallèle latino-hongroise de János Sylvester, *Grammatica Hungarolatina*, a été publiée en 1539 à Sárospatak, dans l'Ouest de la Hongrie. Ferenc Kazinczy (1759–1831), éminent personnage de l'histoire littéraire hongroise l'avait rééditée en 1808. D'après certaines sources, cette édition avait été précédée d'une autre en 1807. De toute manière, aucun exemplaire n'en était connu au début du 21e siècle. Étant donné qu'on n'en trouve aucune trace ni dans la correspondance, ni dans d'autres écrits de Kazinczy, l'existence de cette édition préalable est devenue douteuse.

En 2007, à l'occasion de la vente aux enchères de livres de l'Antiquariat Centrale de Budapest un exemplaire en est venu à jour. On peut constater que de cette variante n'a pas été achevés que quelques exemplaires, sans doute en vue d'essai ou d'épreuve. Comparant avec l'édition connue de 1808, certaines différences dans les notes de Kazinczy se présentent. Dans les débats linguistiques de son propre époque, Kazinczy parfois s'est servi de la grammaire du 16e siècle, comme argument. Des différences des commentaires, les changements de son opinion deviennent visibles dues ou bien de point de vue linguistique ou de considérations tactiques.

⁵⁰ KAZINCZY (kiad.): *Sylvesternek..., i. m.* (20. jegyzet) 208.

⁵¹ KAZINCZY (kiad.): *Magyar régiségek..., i. m.* (19. jegyzet) 208.

KÖZLEMÉNYEK

Egy magyar vonatkozású könyvritkaság. A müncheni Zisska und Kistner Buch- und Kunstauktionshaus 1993 tavaszán megvételre kínált egy hiányos, hely év és nyomda megjelölése nélküli, *Communis cursus beatae mariae virginis* című nyomtatványt.¹ Az oldalanként 22 soros, gótikus betűtípussal nyomtatott könyvecskét megvettem, egyrészt bibliográfiai meghatározatlansága, másrészt a benne található magyar vonatkozású kéziratos bejegyzések miatt.

A nyomtatvány címe a hóráskönyvek egyik közismert címváltozata. *Cursus Beatae Mariae Virginis* címmel az 1480-as évektől az 1530-as évekig folyamatosan jelentek meg magánáhitatot szolgáló összeállítások.² Ismeretes, hogy a 'livres d'heures' a középkorban a világi hívők imádságoskönyve volt, készítésének virágkora a 14. századtól a 16. század első feléig tartott. Kéziratos és nyomtatott változatai egyaránt készültek Európa-szerte, s elsősorban nők használták egyéni áhítatgyakorlataikhoz.

A kiadványtípus további sajátossága, hogy tartalma a breviáriumra, a papság közösségi és egyéni imádságoskönyvére épült, ugyanakkor nem kötötte a liturgia rendje. A fontosabb állandó ünnepek kivételével nem követte szorosan az egyházi év állandó és mozgó ünnepeinek rendjét. A hórás-könyvekben általában megtalálhatók a Szűz Máriához, a Szentkereszthez és a Szentlélekhez szóló kötött imádság-összeállítások, melyekhez a bűnbánati zsoltárok, litánia, halottakért való könyörgések és a szentekhez szóló imádságok járulnak. Az általában kisméretű kötetekhez szorosan kapcsolódik az ünnepek és a szentek emléknapijait feltüntető kalendárium is.

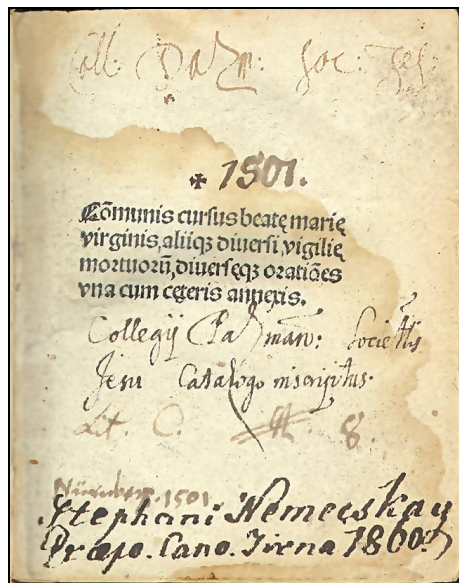
A kis nyolcadrét formátumú kötet (95×72 mm) címlapján a *Cōmunis cursus beate marie // virginis, aliigß diuersi, vigilię // mortuorū, diuerseß oratiōes // una cum ceteris annexis*. címszöveg olvasható, üres verzóját ívjelzés nélküli kalendárium követi, melyből hiányzik a május 4-től július 26-ig terjedő, két levél. A kalendárium utáni első – ugyancsak jelzés nélküli – levél rektóján a következő formában megismétlődik a cím: *Cursus communis beate ma // rie virginis aliigß diuersi cuß // ceteris orationibus annexis*. E belső címlap verzóján gyönyörű, egész oldalas fametszet – holdsarlón álló, bal karjában a gyermek Jézust tartó, dicsfény által övezett, álló Szűz Mária, a Napbaöltözött Asszony – látható. A nyolc levélből (négy levélpárból) álló teljes füzetek száma tizenennyolc (a⁸–s⁸). A példány utolsó, 't' jelű füzete csonka, az átlós irányban félig hiányzó utolsó levél³ ívjele

¹ *Handschriften, Autographen seltene Bücher*. Buch- und Kunstauktionshaus F[riedrich] ZISSKA & R[olf] KISTNER. München, Auktion 21/I, April 1993. Nr. 217.

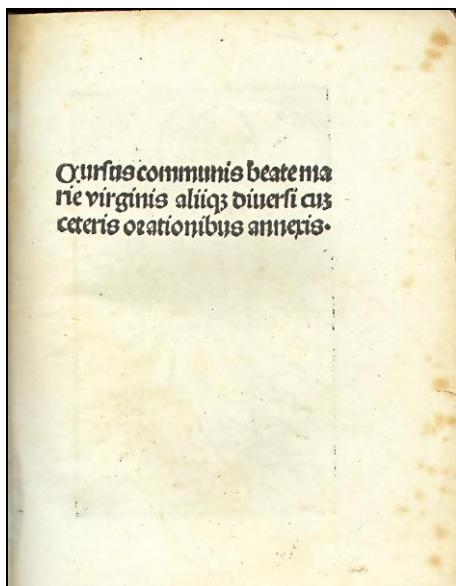
² BOHATTA, Hanns: *Bibliographie der livres d'heures (horae B. M. V.) officia, hortuli animae, coronae B. M. V., Rosaria und cursus B. M. V. des XV. und XVI. Jahrhunderts*. II. vermehrte Auflage. Wien, 1924. 79–80.

³ A levél hiányzó részét a minden valószínűség szerint a 19. századi újrakötés során fehér papírral pótolták.

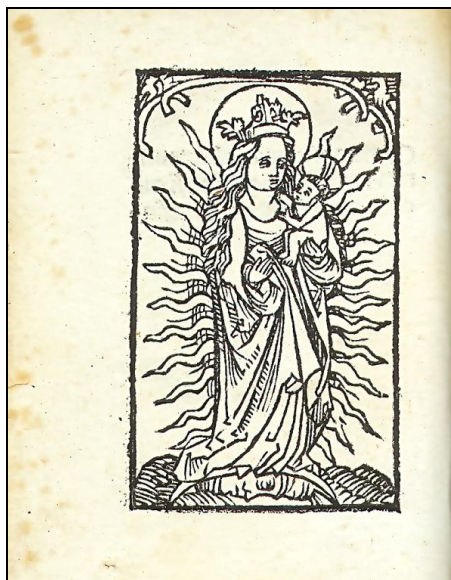
a 't₇' lehetne. Ennek az utolsó levélnek a részben leszakított levélszáma a 'CL'. Mivel unikumról van szó, a hiányos nyomtatvány egykori teljes terjedelmét a rendelkezésre álló adatok segítségével nem lehet pontosan meghatározni.

Az első kiadás (zebegényi példány) címlapja

Az első kiadás belső címlapja
(a második kiadásban nincs belső címlap)

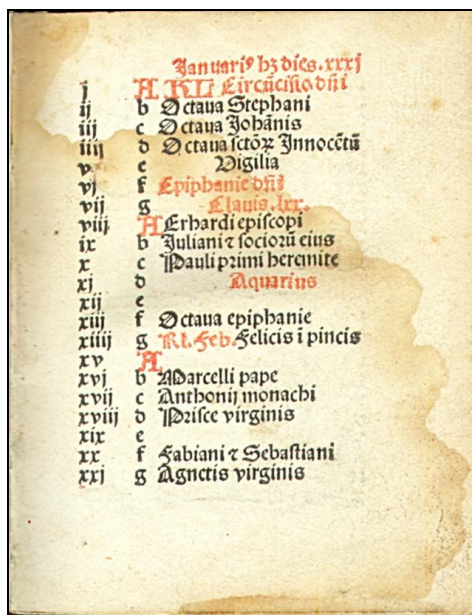

Napbaöltözött Asszony. Fametszet, 67×41 mm

A kiadvány tartalma és a kötetet díszítő fametszetek szövegeket megelőző elhelyezése egyaránt jellemző a óraskönyvekre. Áttekintve a könyvtest előtti kalendárium ünnepeit, Madas Edit hívta fel a figyelmemet a bambergi egyházmegyében különösen tisztelt szentek egy csoportjának hangsúlyos jelenlétére.⁴ Az 1146-ban szentté avatott II. Henrik német-római császár és felesége, az 1200. március 29-én ugyancsak kanonizált Kunigunda császárné (a bambergi dóm egyik építetője) az egyházmegye patrónusai. Mindkettőjük sírja a bambergi dómban található. Ismeretes, hogy Kunigunda császárné földi maradványait 1201-ben vitték Bambergbe és helyezték el II. Henrik császár sírja mellett. A kalendárium részben március 12-én a Gergely pápa ünnepével azonos napon a „Heinrici canonisatio”, a „Canonisatio Kunegundis” pedig március 29-énél szerepel. Ugyanitt további Szent Kunigunda-ünnepek is találhatók: március 3-án a „Kunegundis virginis”,⁵ szeptember 9-én pedig a római Gorgonius mártír neve mellett olvasható a „Kunegund.” névalak. Rajtuk kívül más szentek is jelzik, hogy a kalendáriumban bizonyos előnyben részesítették a bambergi egyházmegyében tisztelt szenteket: így például megtalálható a Nürnbergben és környékén is különösen tisztelt Szent Sebaldu, valamint Szent Ottó, bambergi püspök.

⁴ Itt köszönöm meg Dr. Madas Edit, nemkülönben Dr. Knapp Éva segítségét, aki a zwickau-i könyvtárral volt szíves felvenni a kapcsolatot.

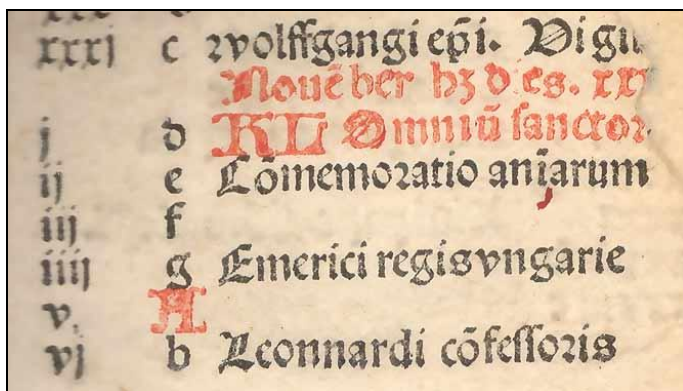
⁵ Ezt az ünnepet minden valószínűség szerint tévesen jelezték Szűz Szent Kunigunda ünnepeként, mert ezen a napon nem őt, hanem a császárnét ünnepelték. Szűz Szent Kunigunda Szent Orsolya egyik útítársa volt, ünnepe június 16.

A kalendárium-rész első oldala

Ugyancsak hangsúlyosan vannak jelen Köln és a Rajna-vidék szentjei, így Gerson és társai, Severinus és Cordula, vagy az „In Colonia sanctorum maurorum”. Nem feledkezhettünk meg az Augsburgban és környékén különösen tisztelt szentekről, így Affráról és a szent bencés szerzetesről, confessor Remachusról sem.

A kalendárium magyar vonatkozása, hogy augusztus 20-ánál tartalmazza Szent István király ünnepét és november 4-énél Szent Imrét, akit tévesen szintén magyar királynak mond.⁶

Szent Imre herceg mint magyar király a kalendáriumban

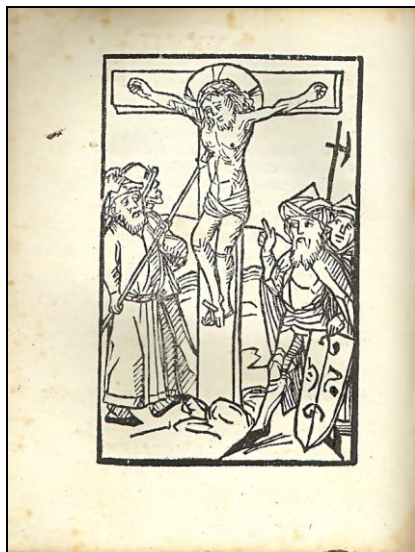
⁶ „Emerici regis ungarie”

A kalendárium-rész után a „Co[m]munis cursus beate et gloriose v[ir]ginis marie te[m]pora per diuersa variabilis iuxta historia[m]” című Mária-officiumot (1–76. levél) a Krisztus szenvedéséről szóló officium („Cursus de Christi passione”, 78–94v. levél) követi, majd a Szűz Mária szenvedésével együttérző officium („Cursus de co[m]passione sacratissime virginis marie”, 95–108. levél) olvasható. E három rész után következik a hét bűnbánati zsoltár („Septe[m] psalmi penite[n]ciales”, 109v–119r. levél) a Mindenszentek litániájával és a megcsonkítás miatt befejezetlen „Vigilie mortuorum maiores” című összeállítás (120v–150v. levél).

Mind az öt nagyobb szövegegységet egy-egy egész oldalt betöltő, kvalitásos fametszet vezet be.⁷ A képek tartalma a legszorosabb egységben áll a szövegekkel. Az öt fametszet közel azonos méretű; 65×42 mm,⁸ és feltehetően egy kéz munkája. A második kiadás ismeretében több mint valószínű, hogy a kötet elveszett részéhez további két fametszet tartozik.

A kötetnek – mint arról már szó esett – csonkasága miatt nincs impresszuma. Eltekintve a korábban elemzett szentnévsorok jellegzetességeitől, semmiféle megjelenési adatot sem tartalmaz. Az imádságoskönyvet a további roncsolódástól megvédő, valószínűleg a 19. század második felében, az előzéklap magyar nyelvű kézíratos bejegyzése szerint Bécsben készült,⁹ vörös bőrkötésű gerincére a „Cursus Comm. B. Mariae Virg. Norimbergae 1501” feliratot aranyozták. Ennek az adatnak a forrása nem az egykori impresszum volt, hanem a címoldal egyik régies írásképű kézíratos bejegyzése: „Nürnberg, 1501.”

Az enyhén vízfoltos kötet csonkasága ellenére viszonylag kevés használatról tanúskodik. Előzéklapján, címoldalán, valamint a 67r és a 97v oldalakon kézíratos bejegyzéseket őriz, amelyek a kötet tulajdonosaira és sorsának alakulására utalnak. A két legkorábbi tulajdonosi bejegyzés a címoldalon a bécsi Pázmáneum könyvtárát nevezi meg: „Coll. Pazm: Soc: Jesu”, illetve „Collegij Pazman:

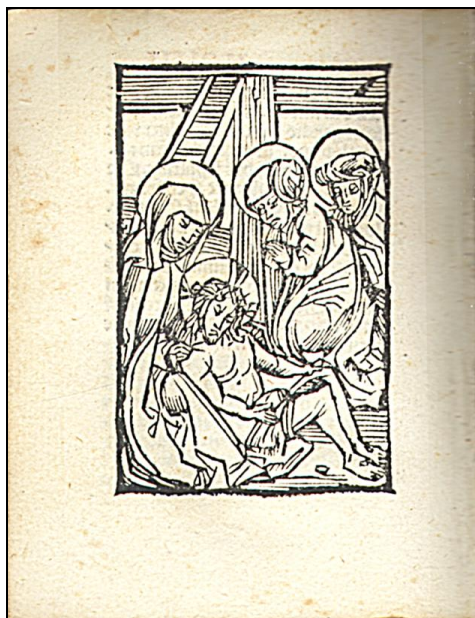

Golgota-jelenet. Fametszet, 70×45 mm

⁷ Richard Muther 1884-ben megjelent, *Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance (1460–1530)* című forrásmunkája az illusztrációkat nem említi

⁸ A metszetek mérete és száma mindkét kiadásban azonos

⁹ „Kötötte Scheibe Károly Bécsben. VI./2. Marchessi Gasse. 4.”

Levétel a keresztről. Fametszet, 66×42 mm

Societ[a]tis Jesu Catalogo inscriptus. Lit. C. N. 8.”. Eszerint a kötetet a jezsuita gondozású kollégiumi könyvtár egykori könyvtárosa a 'C' betűnél a nyolcas szám alatt jegyezte be. A könyvtárnak jelenleg egyetlen történeti katalógusa ismert, amelyet Daneczy György jezsuita gondoskodásából a kollégium alumna, Paulus Medlen 1681-ben jegyzett le.¹⁰ Ez a kéziratos jegyzék azonban nem betűrendes, hanem szakrendi katalógus, melyben a betűrend szakonként megismétlődik, s a köteteknek sehol sincs sorszámuk. Az elnagyolt szerzői és címadatokon kívül a nyomtatásra vonatkozó adatok („Locus. Annus. Forma.”) jelentős részét ki sem töltötték. A *Cōmunis cursus beate marie virginis* cím a katalógus egyetlen szakában sem szerepel. A tartalmilag e nyomtatványhoz legközelebb álló cím az Ecclesiastici szakban az *Officium B. V.* Ennek a kötetnek a leírásához azonban nem tartozik nyomdahely és megjelenési év, s a kötet formátumaként feljegyzett tizenkettedrét, valamint a kötésként feltüntetett „Cor. Alba” sem segíti az azonosítást.¹¹ A nyomtatvány tulajdoni bejegyzése minden valószínűség szerint egy 1681 után keletkezett, a korábbinál modernebbnek számító, ma már ismeretlen vagy hozzáférhetetlen betűrendes katalógus meglétét őrzi.¹²

¹⁰ Daneczy György a szepességi Korompán született 1655. április 22-én. 1671-től Bécsben tanult, 1671. április 18. és 1685. november 25. között a jezsuita rend tagja volt. Paulus Medlen az Esztergom egyházmegyei Egbell településről származik, 1676. május 2-án iratkozott be a bécsi egyetemre. Bécsben 1684. március 17-én szentelték diakónussá, majd 1686–1719 között az esztergomi egyházmegyében teljesített papi szolgálatot.

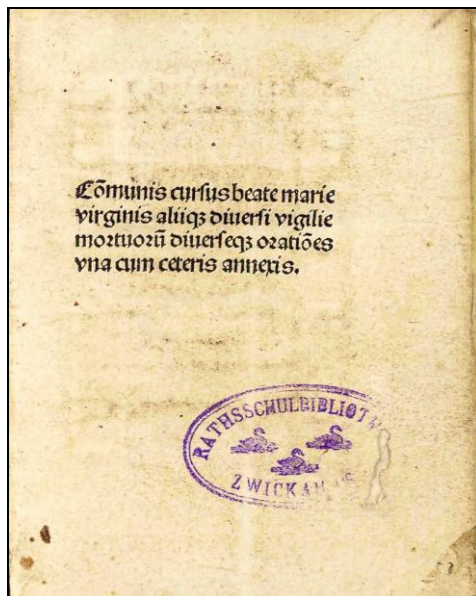
¹¹ *Catalogus Librorum Collegii Pazmaniani*, sub cura R[eve]R[en]dor[um] Patru[m] Societatis Iesu Anno MDCLXXXI, Cura Reverendi Magistri Georgy DANECZY. S. I. Per Me Paulum MEDLEN, Collegii Pazma: Alumnu[m] descriptus. Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár J 10/11, 96.

¹² A Collegium Pazmanianum könyvtára ma is létezik Bécsben. Sem a katalógusát, sem a könyvtár állományát nem tudtam megnézni. A Pázmáneum történetéhez l. RIMELY, Carolus: *Historia Collegii Pazmaniani*. Viennae, 1865.

A címlapon az időrendben következő újabb tulajdonosi bejegyzés Nemecskay István nagyszombati prépost, kanonok emlékét őrzi: „Stephani Nemecskay Praep. Cano. Tirna 1860”. A Nyitra megyei Dojcsón (= Dócs) 1792-ben született Nemecskay István 1811-től – más adat szerint az 1813/14-es tanévtől – volt a bécsi Pázmáneum növendéke. 1816-ban szentelték pappá Bécsben, majd 1844-től nagyszombati kanonok lett, s ott halt meg 1884-ben.¹³ Szlovák és magyar nyelven írt, és jelentős könyvtára lehetett. Nemecskay tulajdonából a kötet szülőfaluja, Dojcs plébánosához, Harmos Kálmánhoz került, aki egy következő, a kötet előzékén olvasható bejegyzés szerint elajándékozta Walter Gyulának, aki primási titkár, kanonok és Esztergom megyei főtanfelügyelő volt.

A kötet Münchenbe kerülése előtti, minden valószínűség szerinti utolsó magyar tulajdonosa Jajczay János (1892–1976) művészettörténész, 1922-től a Fővárosi Könyvtár alkalmazottja, majd egyetemi magántanár volt. Autográf névbejegyzését a nyomtatvány 67r („Jajczay János”) és 97v („Jajczay”) levelei őrzik. Jajczay könyvtáráról és könyveinek sorsáról a rá vonatkozó irodalom nem tartalmaz pontosabb adatokat.¹⁴

A bemutatott, jelenleg Zebegényben őrzött, bibliográfiailag ismeretlen, unikum imádságoskönyv jelenleg ismert egyetlen példányához legközelebb álló, bibliográfiailag számba vett, szintén unikum példányt Zwickauban, a Ratsschulbibliothekban őrzik,¹⁵ jelzete 17.12.36.¹⁶ Címleírása a következő: *Cōmunis cursus beate marie // virginis aliqß diuersi vigilie // mortuorū diuerseqß oratiōes // una cum ceteris annexis. //* (Nurmberge his effigiatus // caracterib[us] explicit feliciter // Anno salutis. M.ccccccj.//)

A második kiadás (zwickauai példány) címlapja

¹³ Magyar Katolikus Lexikon. IX. Bp. 2004. Szent István Társulat, 651.

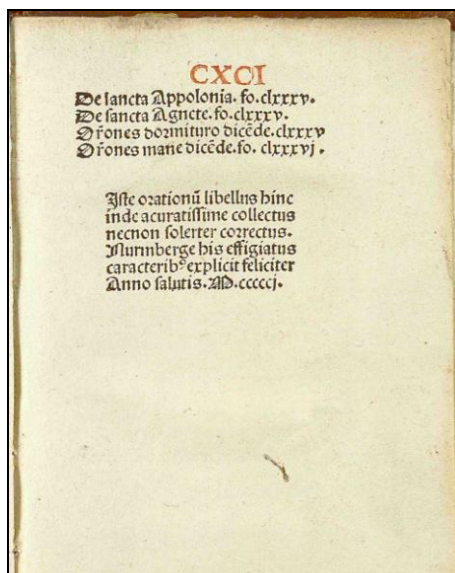
¹⁴ D. I.: Jajczay János nyolcvan éves. = Vigilia (37.) 1972. 350–351; SINKÓ Ferenc: Jajczay János. = Vigilia 1977. 9. sz.

¹⁵ Itt köszönöm meg a zwickauai Ratsschulbibliothek igazgatója, Dr. Lutz Mahnke, Knapp Évának nyújtott önzetlen segítségét.

¹⁶ A kötet a VD 16 kiegészítő sorozatának nyilvántartásában a ZV 20758 számon található.

A gondosan restaurált zwickauai példány teljes. Az üres verzójú címoldalt itt is kalendárium követi, a zebegényi példányhoz hasonlóan kilenc levél terjedelemben. Belső címlapja azonban nincs, és fametszet sem található benne a Mária-officium előtt. A példány teljes terjedelme tíz számozatlan és százkilencvenegy számozott levél, összevethető tartalma és fametszetes képanyaga azonos a zebegényi példányéval. A zwickauai kötetben a fametszetek száma összesen hét. A zebegényi példányból eszerint feltehetően mindössze két fametszet hiányzik, az egyik Gergely pápa miséjét (160v), a másik Szent Annát ábrázolja harmadmagával (180v).

Figyelemre méltó, hogy a kötet utolsó számozott levelének rektóján az explicitben a megjelenési adatokat a következő sorok előzik meg: „Iste orationu[m] libellus hinc // inde acuratissime collectus // necnon solerter correctus.” Azaz itt tudatják, hogy a gondosan összeállított imádságoskönyvet ügyesen (elmésen, okosan – „solerter”) kijavították. Ez a megjegyzés bizonyítja, hogy a hórás-könyvnek az itt ismertetett példány az első, a zwickauai pedig a második, javított kiadása.

A második kiadás kolofonja

Ahogy az előbb említettük, a zwickauai példány explicitje szerint az 1501-ben Nürnbergben nyomtatott mű javított kiadás, melyet a korábbi kiadáshoz képest „ügyesen” kellett korrigálni. A két rendelkezésre álló példány megfelelő részeinek összevetésekor a következő eltéréseket találtam:

1. A címlapot újrasedték, részben más betűket használtak, ami az azonos sormetszetű négy sorban összesen kilenc eltérést eredményezett.

2. A zwickauai példányban nincs belső címlap.

3. Az első szövegegység, a Mária-officium előtt, a zwickauai példányban nincs fametszet.

4. Az azonos ívjelzésű (aij) első számozott levélen a kilencedik sor végéről a zwickauai példányban hiányzik a respondit kifejezés rövidítése, ami valószínűsíti az oldal újrasedését.

5. A rendelkezésre álló összevethető részekben ugyanazok fametszetek találhatók, egyetlen kivétellel ugyanolyan elhelyezésben. A zebegényi példány ismertetésekor már említett első fametszet (Napbaöltözött Asszony) a zwickauai példányban nem a Mária-officium előtt, hanem a 168. levél

rektó oldalán található. Ennek oka egyértelműen a kép erőteljes ikonográfiai kötődése a szöveghez. Az imádság bevezetése szerint az áhitati szöveget egy *Mulier amicta sole* ikonográfiájú kép előtt kell mondani és akkor a hívő részesül a IV. Sixtus pápa által engedélyezett búcsúkiváltásban.¹⁷ Az sajnos ma már eldönthetetlen, hogy az egykor teljes zebegényi példányban vajon ez a kép kétszer szerepelt-e, s ezt hibának tartva javították a második kiadásban.

A különbségek számbavételekor szembeötlő, hogy a korrigáláskor a könyvtestet jelentős részben érintetlenül hagyták, az ott található nyilvánvaló hibákat sem korrigálták. Így például mindkét nyomtatványban az e8/r lapon egyaránt hibás a levélszámozás (XXXXI szerepel XXXIX helyett) és a 97. levél rektó oldalán ugyanúgy rossz az ívjelzés (nij szerepel nij helyett).

Az ügyes korrigálás (*solenter correctus*) fogalma eszerint egykorúan azt jelentette, hogy a már korábban kinyomtatott és még meglévő íveket felhasználták – a lehető legkevesebb terjedelem újraszedése mellett – egy javított kiadás megjelentetéséhez. E korrigálási módszer szerint nyilvánvaló, hogy mind a két kiadás Nürnbergben készült, ugyanabban a második kiadás explicitjében néven meg nem nevezett nyomdában.

A két kiadás egy-egy fennmaradt példánya összevetésének végén megállapítható, a csonka zebegényi példány ismeretében nem válaszolható meg a kérdés, vajon az imádságoskönyv szövege bővült-e újabb részekkel a második kiadásban, illetve mekkora lehetett az első kiadás teljes terjedelme.

A kolofon szerint a javított, második kiadás 1501-ben készült. Kérdés, vajon mikor került ki a sajtó alól az első kiadás? Tekintetbe véve az 1500. december 31-i könyvészeti korszakhatárt, megválaszolásra vár, vajon ősnymtatványnak tekinthető-e a korábbi kiadásból származó hiányos, impresszum nélküli zebegényi példány.¹⁸

Az imádságoskönyv címe – jóllehet egykorúan a 15–16. század fordulóján volt a legdivatossabb – nem segíti a datálást, mivel a címvariáns az 1480-as évektől folyamatosan, még az 1520-as években is szívesen használták, így például Bécsben, 1521-ben.¹⁹ A szöveg és az illusztrációk vizsgálata után a következőket állapíthatjuk meg:

1. A két példány összevethető szöveganyagában – mint arról már szó esett – nincsenek tartalmi eltérések. A zebegényi csonka példányban nem fedezhető fel egyetlen datálást elősegítő szövegrész sem. A zwickau példányban viszont található egy Mária-imádság, amelyhez egy viszonylag pontosan datálható, IV. Sixtus pápa által engedélyezett búcsúengedély kötődik.²⁰ IV. Sixtus pápaságának ideje 1471. augusztus 10-étől 1484. augusztus 12-ig tartott, tehát a búcsút e két időpont között hidethette meg. Mindezt csupán érdekességgént jegyzem meg, véleményem szerint az adat (non ante 1471) az első kiadás datálásához nem visz közelebb.

2. A két kiadás kalendáriumának szedése teljesen azonos. A bennük szereplő szenteket a 15. században kivétel nélkül tisztelték, s egyetlen olyan ünnep sem található, melyet a 16. század első évében vezettek volna be, tehát a kalendárium formája és tartalma nem zárja ki, hogy a korábbi kiadás ősnymtatvány. A kalendárium szerkezetében nem fedezhető fel egyedi sajátosság, nem kü-

¹⁷ „Orationem sequentem devote dicenti ante virginis Marie imaginem in sole Papa sixtus quartus undecim milia annorum indulgentiarum pro qualibet vice largiter tribuit. Oratio. De sanctissima maria [...]”.

¹⁸ Amennyiben például a javított kiadás 1501 első hónapjaiban jelent meg, biztos.

¹⁹ *Cursus gloriosissimae virginis Mariae [...]*. Viennae, 1521. J. Singrenius. – használt példány: Bp. Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 8207.

²⁰ *Cōmunis cursus beate marie virginis [...]*. Nürnberg, 1501. 168v.

lönbözik a kor hasonló összeállításainak kalendáriumaitól.²¹ Változó ünnepeket nem jelez²², csupán általános eligazítást ad azok kiszámításához (például: március 11: „Clavis pasce”; április 29: „clavis penthecost.”). Együttal archaikus is, február hónapnál például valami okból nem jelzi, hogy a hónap 29 napból is állhat.²³ A január 1-jéhez a vasárnapokat jelző vörös színnel szedett „A” betű járul. Amennyiben a kalendárium konkrét évre készült, akkor – figyelembe véve a második kiadás 1501. évi megjelenését és a február 28 napos voltát – a kalendárium az 1497. évre szól, és ebben az esetben a nyomtatás ideje az előző év: 1496. Eszerint a nyomtatvány a 15. században készült, pontosabban, hogy az itt ismertetett első kiadás 1496-ban jelent meg. Ezt valószínűk tartom még akkor is, ha mérlegelni kell azt a lehetőséget is – az év jelzésének elmaradása és a változó ünnepek hiánya miatt –, hogy a kalendárium nem konkrét évre szól. Ez utóbbi esetben ugyanis a kalendárium-rész nem szolgál bizonyítékkal az első kiadás dátumát illetően. Az a már említett tény, hogy a kalendárium archaikus (például a kalenda vagy a mensis intrans et exiens jelzése a középkor végén általánosan megszokott kronológiai terminusok) mégis erős érv az összeállítás középkori volta mellett, és azt a föltételezést erősíti, hogy az első kiadás ősymtatvány.

3. A fametszetek összevetése lehetővé teszi, hogy következtessünk azok nyomódúcainak állapotára és annak változására. A két példány öt azonos nyomódúcról készült fametszete közül az összevetés nem járt kézzelfogható eredménnyel.²⁴ Mindez nem meglepő, mivel – mint később erre visszatérünk – a második kiadás lényegében az első címlapkiadásának tekinthető. A könyv főszövegét nem szedték újra, a kész íveket (valószínűleg a már benyomott fametszetekkel együtt) használták fel a második kiadáshoz. A könyvben szereplő Napbaöltözött Asszony-metszetről azonban maradtak fenn önálló példányok is. Ezek művészettörténeti datálása egyértelműen az 1500 előtti időszakra vonatkozik.²⁵ Dávid király páncéltöze és az ahhoz tartozó páncélsisak a 15. század második felének divatját tükrözi. Hasonló sisakokat viselnek például Flavius Renatus Vegetius *De re militari* című munkájának veronai, 1472-es kiadása fametszetein, valamint ugyanennek a műnek a német nyelvű, 1476 körül Augsburgban készült kiadásában is.²⁶

²¹ Vö. pl. *Ces presentes heures a lusaige de Romme [...] (Almanach 1502–1520)*. [Paris 1502?] – *Officium Beatae Mariae Virginis*. Leodii, 1580.

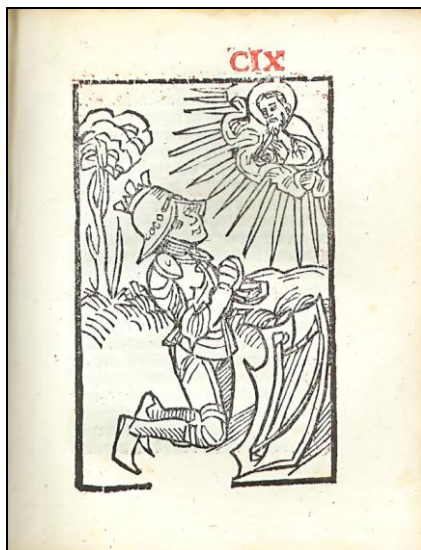
²² Az áttekintett nyomtatott óraskönyvek közül az 1591–1611 közötti évekre vonatkozó *Tabula Temporalia Festorum Mobiliium* összeállítás tartozik az *Officium B. Mariae Virginis ad usum Romanum [...]*. Vesontione, 1591. című kiadványhoz

²³ Erről a kronológiai tényről például nem feledkeztek meg egy hasonló, 1521-ben Bécsben megjelent kiadványban: „Februarius habet dies XXVIII. Sed quando est bissextus habet dies XXIX.” *Cursus [...]*, i. m. (19. jegyzet) a3.

²⁴ Az időbeli sorrendiséget a fametszetekről a nyomdai szedéssel azonos munkafolyamatban történő levonat-készítés biztosítja.

²⁵ Számba vett példányok: Washington, National Gallery of Art, két darab; New York, The Metropolitan Museum of Art, egy darab – *The Illustrated Bartsch 164 (Supplement) German Single-Leaf Woodcuts before 1500. Anonymous Artists: .997–1383*. Ed by Richard S. FIELD. New York, 1992. 119, [nr.] 16 401. 1093.

²⁶ *The Illustrated Bartsch. German Book Illustration before 1500*. 81. (Part II: Anonymous Artists 1476–1477). Ed by Walter L. STRAUSS. New York, 1981. 137, 145, 162, [nr.] 8176; vö. még SCHRAMM, Albert: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke*. Bd. XXIII. Leipzig, 1943. Tafel, 107, [nr.] 476.

Dávid király páncélöltözetben. Fametszet, 70×44 mm

A könyvben található fametszetsorozat tehát egy 15. századi nyomtatvány illusztrálásához készült, ez lehetett akár az itt tárgyalt könyvecske is. Túl ezeken a megfigyeléseken, több további olyan 15. századi augsburgi fametszet-párhuzam is felsorakoztatható, melyeknek részletmegoldásai egybehangzanak a *Cursus* fametszeteivel.²⁷

4. Végezetül vissza kell térni az írás elején már említett tényre, hogy a csonka példány címlapján 15. század első felében keletkezett „Nürnberg, 1501” bejegyzés szerepel. Ez évekkel, évtizedekkel a kötet csonkulását követően, esetleg az eredeti impresszum ismeretében történt. Mindez arra utalna, hogy a két kiadás egyazon esztendőben, gyorsan követte egymást. Ez, amint a következőkben bizonyítani fogjuk, nem valószínű.

5. A második kiadás kolofonjában nyomatékosan hangsúlyozzák hogy a kiadás javított, ezért elvetendő, hogy a nyomtatási folyamat közben változtattak. Mivel a két kiadás különbözősége csupán bibliográfiai szempontból érdekes, és csak alapos vizsgálat után nyilvánvaló, feltehető, hogy a már a 16. század elején csonka, kolofon nélküli példányt egy rendelkezésre álló, első ránézésre azonos második kiadással összevetve, a különbségeket nem észrevéve, vagy ami az akkori ember gondolkodását ismerve valószínűbb, jelentéktelennek tartva írták a címlapra tévesen a második kiadás dátumát.

6. Miután az első kiadás hibái a könyv szövegét és szerkezetét lényegében nem érintik, nyilvánvaló, hogy a második, javított kiadást csak az első kiadás példányainak eladása után jelentették meg. Az a tény azonban, hogy a második kiadáshoz jelentős mértékben az első kiadás megmaradt íveit használták fel, arra utal, hogy az első kiadás példányaiból keveset tudtak eladni. Rosszul becsülték meg a keresletet, és jóval többet nyomtattak, mint amennyire igény volt. Nem tudni mi okból, de a nyomtatvány nagyon rosszul fogyott, olyannyira, hogy jelentős rész krúdában maradt.

²⁷ Így például, SCHRAMM: *i. m.* (26. jegyzet) [nr.] 4, 7, 10, 11.

Ezeket a megmaradt íveket használták fel azután a második kiadáshoz. Miután abban az időben (ellentétben a mai korrall) szinte csak az újra volt kereslet²⁸, a könyvet mint új, és javított kiadást hozták forgalomba. Ez a vevő számára jelezte, hogy az első kiadás elfogyott, vagyis keresett könyvről van szó, amit érdemes megvásárolni, így a nyomda vagy a kiadó szerencsés esetben minimális veszteséggel, akár még csekély nyereséget is elkönyvelve tudott megszabadulni az el nem adott készlettől.²⁹ A könyvtörténetben nagyon sok eset ismert, amikor üzleti kudarc miatt később címlapkiadást³⁰ jelentettek meg az eredeti kiadás íveinek fölhasználásával. Valamennyi, általam ismert esetben a kiadások között legalább egy év telt el, sőt még arra is van példa, hogy száz évvel a kiadás után próbáltak meg újra szedett címlappal (és első füzetrel) túladni a raktárban porosodó íveken³¹. Az elmondottakból egy, a kiadvány datálása szempontjából nagyon fontos tény következik; az, hogy nem logikus feltételezni, hogy a két kiadás gyorsan követve egymást, egy éven belül jelent meg.

Borsa Gedeon annak idején (a zwickaui példányt nem ismerve) úgy vélte, hogy a könyvecske valóban 1501-ben jelent meg Nürnbergben, Balthasar Schleiffer nyomdájában, kinek 1501-ből három nyomtatványa ismert. Ha ez igaz, márpedig nincs okom kételkedni, akkor két feltételezés is adott: a/ Schleiffer nyomdája már 1501 előtt is működött. b./ Schleiffer (ismeretlen eredetű) betűkészletével együtt vette át a *Cursus* megmaradt íveit (ebben az esetben az első kiadás nem nála jelent meg). Ez a hipotézis magyarázatot adna a fő problémára; hogy miért jelentetett meg egy új, hangsúlyozottan javított kiadást 1501-ben egy, feltehetően néhány évvel korábban megjelent, s el sem adott könyvből. Akárhogyan is, a *Cursus* itt ismertetett első kiadásának 1501 előtt kellett megjelenie.

Összefoglalva: *Communis Cursus Beate Marie Virginis* címmel a zwickaui Ratsschulbibliothek őriz egy unikum imádságoskönyvet, amely Nürnbergben, 1501-ben, nyomda megnevezése nélkül, de jelen ismereteink szerint Balthasar Schleiffer nyomdájában jelent meg. Az itt ismertetett hiányos, ugyancsak unikum példány ennek a könyvecskének bibliográfiailag ismeretlen első kiadása, amely – utalva az előző bekezdés b. pontjára – feltehetően ugyancsak Schleiffer nyomdájában látott napvilágot. A címlapon lévő, valószínűleg téves 16. századi bejegyzés kivételével minden arra utal, hogy még a 15. században jelent meg, így helye van a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* folyamatosan bővülő adatbázisában.

BORDA LAJOS

²⁸ Még arra is több példa van, (magam két ilyen példányt láttam több mint harminc év alatt) hogy a korábbi nyomtatási évet, egyes példányok esetében, fáradságos munkával, kézzel későbbire javították. Üzleti okok miatt is jelentettek meg könyveket kiadási év nélkül, mert így mindig, mint új nyomtatványt lehetett kínálni. Emellett nyilvánvalóan a dátum elmaradásának lehetett egyéb oka is, például világnézeti, hiszen minek a dátum, amikor az Isten úgyis tudja, mikor mi történt.

²⁹ Esetünkben például semmi sem utal arra, hogy a könyvecske harmadszor is megjelent. Ez is az elmondottakat támasztja alá.

³⁰ Olykor csak a címlapot szedték újra, de gyakran emellett még néhány levelet, ívet is. Arról kivétel nélkül minden esetben hallgatnak, hogy nem teljesen új, hanem címlapkiadásról van szó, ami érthető.

³¹ V. ECSÉDY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*. No 8. Bp. 1996. Borda Antikvárium.

Johannes Korzenski németújvári nyomdász ismeretlen nyomtatványa 1617-ből. Pótlás az RMNy-hez.* Ceglédi Szabó Pál (†1649) heidelbergi peregrinusaink egyik kiválósága,¹ pápai lelkész, majd dunántúli püspök volt.² Könyveinek nagy része az Esterházyak-könyvtárában maradt fenn,³ amelyek részben ma a kismartoni Schloß Bibliothékban, részben pedig a moszkvai Rudomino Idegennyelvű Könyvtárban találhatók.⁴ Néhány kötete hazai könyvtárakban is fellelhető, köztük az Országos Széchényi Könyvtárban is van hat. Ezek közül az egyik Guilielmus Whitaker *Opera Theologicája* (Aureliae Allobrogum, 1610),⁵ melyet 1612-ben vásárolt Marburgban („Pauli S. Cegledini 1612, Marpurgi Cattorum exeunte Mense IXbri”). A könyvet lapozgatva került elő egy egylevelű kisnyomtatvány, amely az eddigi egyetlen kézzelfogható bizonyítéka Johannes Korzenski németújvári nyomdászati tevékenységének.

A németújvári udvar a 16–17. században a legjelentősebb főúri udvarok, művelődési intézmények közé tartozott.⁶ Batthyány II. Ferenc (1573–1625) folytatta azt, amit apja, Boldizsár (1537–1590) elkezdett. Szoros kapcsolata volt a hazai és külföldi tudományos, kulturális és egyházi élet jeleivel, könyveket gyűjtött, iskolát és nyomdát működtetett. Batthyány 1615-ben megvette a bécsi Johann Fidler nyomdáját, többek között Kanizsai Pálfi János (1582–1641) pápai lelkész javaslatára,⁷ hiszen a nyugat-dunántúli reformátusoknak igen nagy szüksége volt már egy typográfiára.⁸ Nyomdászt egy ideig nem sikerült találni, s Pathai István prédikátor még 1617. január 4-én írt levelében is arra kéri Batthyány Ferencet, hogy „...hozasson egy Typographust, ki minden módon helére állatna, a hol nagyságodnak tetszik, vagy Vyvarat, vagy Rohontzon, az mi szerszám az satuhoz kiúantatik és az botwnek egybe valogatásához. Ne állyon vram heába vesteg...”⁹

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönöm P. Vásárhelyi Judit és V. Ecsedy Judit segítségét.

¹ HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp. 1994. Balassi. /Humanizmus és reformáció 21./; HELTAI János: *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1980. Bp. 1981. OSzK, 269.

² THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. Sajtó alá rend. KONCSOL László. Pozsony, 1998. Kalligram. /Csallóközi kiskönyvtár/ 335–346. – *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. I. 1526–1760*. Szerk.: KÖBLÖS József, KRÁNTZ Zsolt. Pápa, 2009. Pápai Református Gyűjtemények. /A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések 10./ 357.

³ SZELESTEI NAGY László: *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvtárának kotei*. In: *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődéstörténethez*. Szerk.: BÁLINT István János. Bp. 1987. OSzK, 98–100.

⁴ ZVARA Edina: *Ceglédi Szabó Pál könyvei az Esterházy-gyűjteményben*. = MKsz 2011. (elő-készületben)

⁵ Jelzete: 503.949.

⁶ Vö.: MONOK István: *A Batthyány család németújvári udvara és könyves műveltsége*. In: *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700*. Szerk.: MONOK István. Bp. 2005. OSzK, 87–104; Uő: *Die kulturvermittelnde Rolle des Batthyány-Hofes an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*. In: *Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn/Burgenland*. Hrsg. von Wynfrid KRIEGLER, Andrea SEIDLER. Bremen, 2004. Edition Lumière, 75–90.

⁷ V. ECESEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1800*. Bp. 1999. Balassi, 105.

⁸ Batthyány II. Ferenchez írt levelek a nyomda ügyében: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Sajtó alá rend. és a függeléket összeáll.: HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. JATE Központi Könyvtár. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11./ 169. Nr. 265., 169–170. Nr. 266., 170–171. Nr. 267., 174–175. Nr. 271. (Továbbiakban: *Adattár 11.*)

⁹ Uo.: 180–181. Nr. 278.

Johannes Korzenki valószínűleg Batthyány Ferenc felesége, Lobkowitz Poppel Éva kapcsolatainak köszönhetően került Németújvárra, ahol rövid ideig dolgozott. A nyomda gondviselője Beythe Imre (†1624), Batthyány Ferenc udvari papja volt, aki elégedetlen volt a cseh nyomdász munkálataival.¹⁰ A németújvári prédikátor egy valószínűleg 1618-ban írt levelében azt írja urának, hogy „...a beteges könyw nyomtató az zekerekkel elment, es az ulta hozzánk meg nem iütt. Az nekünk való sem vólt, sem lehetet, amint az után ismérőitül meg értettem. Eörizetben tartottam eddig az Typographiát, semmi fogiatkozása, ami it volt, mastis ninnen.”¹¹ Továbbá javasolja, hogy hívják meg Bernhard Mátét, aki éppen akkor hagyta el a Nádasdy-család keresztúri nyomdáját. Ez a nyomdász „tudósb az másiknál es fogadgia, ha kedves lezen Nagyságodnál zolgálatia hog zép rendben es állapotban rendeli es hadgia az typusokat es az egez typographicum instrumentomot, kijs tiztittia az rosdából es porból”.¹²

A Beythe-családból talán Imre (†1624) a kevésbé ismert, ámbar nem kevésbé jelentős személy volt. Kői Beythe István fia, András testvére.¹³ Wittenbergben tanult, majd hazatérve körmendi és németújvári prédikátor, esperes.¹⁴ Németújváron lelkészként apja, Körmenden esperesként pedig testvére utódja volt.¹⁵ Jól ismerte a Batthyány-család könyvtárát, hiszen többször is segítségére volt urának, Batthyány Ferencnek egy-egy könyv megszerzésében.¹⁶ Apjához és Szenci Molnár Alberthez hasonlóan ő is befolyásolta a németújvári udvar arculatát.¹⁷ Egykorú adat alapján feltételezhető, hogy Beythe Imre ösztönzésére Batthyány Ferenc kalendáriumokat nyomtattatott.¹⁸ Batthyány Ádám katolizálása után elzáratta a németújvári protestáns iskola könyveit a helyi ferences kolostor könyvtárába. Ide kerültek a lelkészek és az iskola könyvei, köztük a Beythe családnak is a legtöbb kötete.¹⁹ Halála után könyveiből felesége adott el néhány kötetet, valószínűleg

¹⁰ V. ECSÉDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei. XVII. század. I. Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák*. Bp. 2010. Balassi, OSzK. /Hungaria Typographica II./ 56–57.

¹¹ *A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei. I. 1527–1625. Iványi Béla anyaggyűjtése*. Előszó: MÁLYUSZ Elemér. Sajtó alá rend.: SZILASI László. Szeged, 1990. JATE. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 29/1./ 276. Nr. 308. (Továbbiakban: *Adattár* 29/1.)

¹² Uo. – Beythe Imre ezen levelében még azt is kéri urától, hogy adjon ki egy kalendáriumot, amely egyrészt jól hírnévvel szolgálna a nyomdának, másrészt pedig „halhatatlan nevet talál véle Nagyságod”.

¹³ FABÓ András: *Beythe István életrajza*. Pest, 1866.

¹⁴ *A Dunántúli Református Egyházkerület...*, i. m. (2. jegyzet) 352.

¹⁵ THURY: *A Dunántúli Református Egyházkerület...*, i. m. (2. jegyzet) 122–123, 169, 200, 265, 278.

¹⁶ KOLTAI András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. Bp. 2002. OSzK. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai IV./ 86–87.; *Adattár* 11., i. m. (8. jegyzet) 185. Nr. 287.; *Adattár* 29/1., i. m. (11. jegyzet) 296. Nr. 329.; 233. Nr. 261.

¹⁷ KOLTAI: *Batthyány Ádám ...*, i. m. (16. jegyzet) 146.

¹⁸ V. ECSÉDY Judit: *Egy dunántúli református nyomda sorsa*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. Bp. 1979. 303–352. – <Kalendárium és prognosztikon az 1620. esztendőre. Németújvár, Bernard Máté, 1619. 8°> RMNy 1196

¹⁹ MONOK István: *Nyugat-magyarországi olvasmányok a XVI–XVII. században*. = Muratáj 2002. 58–59. – MONOK, István–ÖTVÖS, Péter–ZVARA, Edina: *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*. Red.: István MONOK. Eisenstadt, 2004. /Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI. – Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Band II./ 51, 60, 72, 86, 130. – KOLTAI: *Batthyány Ádám ...*, i. m. (16. jegyzet) 94.; Könyveire lásd még: TABERNIGG, Theodor OFM: *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*. Güssing, 1972. Manuskript; ZVARA Edina: *Ismert könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy-könyvtárban*. = MKsz 2011. 1. sz. 51–55.

TYPOGRAPHO:

ARTES. LITERÆ. GRATIA.

Ars claret literis, literæ sic arte probatæ

Clarescunt, errant docta per ora vagæ.

Dic tua sint verisut semper consona dicta;

Quid placeant artes? quid literæ valeant?

Artibus ingenuis stet honos, literis decus almis

Arte Typographiæ Gloria docta iuvet.

Anno i 6 i 7.

EMERICVS Breybe faciebat.

Johanni Korzenskio Typographo Vyvariensis.

pénztelensége miatt.²⁰ (Szűkös anyagi helyzetükre maga Beythe Imre is sokat panaszkodott leveleiben Batthyány Ferencnek.)²¹

Johann Korzenskinek eddig két nyomtatványáról tudtunk, ma már mindkettő elveszett. Az egyik Martin Möller műve, amelyet Beythe Imre fordított le magyar nyelvre: *Az Vr Christusnak szentséges vachorááirol való praedicatio...* (Németújvár, 1617).²² Valószínűleg szintén ő volt a nyomdász a Pathai István ágendájának, a *Helvétiai religiónak* (Németújvár, 1617).²³ A harmadik, most előkerült nyomtatvány az egyetlen olyan munka, amelyből jelenleg példány is ismert. Technikai kiállítása igényes: a nyomdász – az üdvözlővers címzettje – az új németújvári nyomda kétféle nagyobb fokozatú betűtípusával készítette, és széles, nyomdai cifrákból összeállított kerettel díszítette.

Johannes Korzinski harmadik, eddig ismeretlen latin nyelvű üdvözlő versének RMNy-száma és címléírása a következő:

S1143 C

BEYTHE Imre: Typographo. Artes, literae, gratia. Ars claret literis, literae sic arte probatae // Claescunt, errant docta per ora, vagae. // Dic tua sint veris ut semper consona dicta; // Quid placeant artes? quid literae valeant? // Artibus ingenuis stet honos, literis decus almis // Arte Typographiae Gloria docta iuvet. // Anno 1617. // EMERICVS Beythe faciebat. // Johanni Korzenskio Typographo Vyvariensi.

(Ujvarini 1617, Korzenski)

[]¹ = [1] fol. -- 4° haránt

A szöveg magyar nyelvű fordítása:²⁴

A nyomdásznak. Művészet, betűk, dicsőség. A művészet a betűk segítségével válik érthetővé, s így a betűket a művészete alapján ítélik meg. Az irodalom elhíresedik, körbe-körbejár a tudós ajkakon.

Úgy beszélj, hogy szavaid mindig egybehangzóak legyenek az igazsággal! Miért arat tetszést a művészet? Mire valók a betűk?

Legyen dicsőség az őszinte művészetnek, tisztelet a tápláló betűknek, a nyomtatás művészetének örvendezzen a tudós dicsőség!

Az 1617. esztendőben Beythe Imre készítette Johannes Korzenski németújvári nyomdásznak.

Az újonnan előkerült kisnyomtatványnak egy másik művelődéstörténeti hozadéka is van. Mint fentebb már említettük, ez a mű Ceglédi Szabó Pál egy kötetéből került elő. Nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy nem véletlenül. Ceglédi Szabónak négy olyan könyve ismert, amely korábban a Beythe család valamely tagjáé (István, András, Imre) volt.²⁵ A könyvekhez részben úgy jutott, hogy a Beythe-hagyatékából vásárolt: „Emptus a Relicto D. Emerici Bejthe pro fl. 3. Iterum Pauli Cegledini ab Anno

²⁰ KOLTAI András: *Beke Zsigmond deák élete és műveltsége*. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk.: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Bp. 2005. Balassi, 537.

²¹ *Adattár* 29/1., i. m. (11. jegyzet), pl.: 232. Nr. 260., 233. Nr. 261., 274. Nr. 305., 279. Nr. 312., 282. Nr. 313.

²² RMNy S1143B – BORSA Gedeon: *Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első két kötetéhez*. VI. = MKsz 1987. 59–60.; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: *Pótlás az RMNy-hez*. = MKsz 1993. 433.

²³ RMNy 1143A; V. ECSEDY: *A régi magyarországi ...*, i. m. (10. jegyzet) 56.

²⁴ Nagyillés János és P. Vásárhelyi Judit fordítása, köszönet Nekik.

²⁵ ZVARA: *Ismert könyvgyűjtők ...*, i. h. (19. jegyzet) 51–55.

1633. 15. Martij”.²⁶ (Arra még nem sikerült adatot találni, hogy személyesen ismerte volna Ceglédi Szabó Pál Beythe Imrét, de életkorukat figyelembe véve egyáltalán nem kizárt, másrészt pedig egy egyházkerületben szolgáltak.) Néhány kötethez pedig úgy juthatott, hogy pápai lelkészként elődje, Kanizsai Pálfi János²⁷ ajándékozta neki, vagy a hagyatékából kap(hat)ta meg. Pálfi egyébként Beythe István és Beythe Imre utóda volt a németújvári lelkészségben, s ő a Beythéktől megörökölt néhány kötetet (két ilyen kötetről biztosan tudunk²⁸), amelyek később Ceglédi Szabó Pál tulajdonába kerültek. A Guilielmus Whitaker-kötet biztosan nem volt egyik Beythe tulajdonában sem, hiszen Ceglédi Szabó possessorbejegyzéséből kiderül, hogy azt külföldi peregrinálása idején vásárolta meg. Az abból előkerült Korzenski-nyomtatvány viszont vagy valamelyik Beythe-kötetben lehetett, vagy a Beythe-könyvek vásárlásakor ezt a kisnyomtatványt is megvette a családhoz való (könyves) kötődése és a mű igen szép tartalma miatt. Így kerülhetett át a Whitaker-kötetbe, ahol mintegy négyszáz évig megőrződött. Bárhogy is jutott hozzá, kötetében fennmaradt ez a ma unikumnak számító munka.

ZVARA EDINA

Officium Rákócianum – Pótlások. Tíz éve jelent meg *Officium Rákócianum: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai* címmel az első és mindez ideig társ nélküli magyarországi imádságoskönyv-monográfia.¹ A kötet bemutatója 2000. november 15-én volt a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének 18. századi Osztálya szervezésében. A kiadványt könyvészeti szempontból Pavercsik Ilona mutatta be.² Irodalomtörténeti vonatkozásait, a több tekintetben populáris szöveganyag érintkezési pontjait az úgynevezett „magas” irodalommal Lukácsy Sándor foglalta össze, s a kiadások sorát díszítő metszetsorozatok művészettörténeti jelentőségéről Szilágyi András beszélt. Szilágyi rámutatott a címlapelőzések egy részén olvasható „Pietas ad omnia utilis” (a kegyesség mindenre hasznos) jelmondat (móttó)

²⁶ *Eusebii Pamphili Caesariae Palaestinae episcopi historiae ecclesiasticae. lib. X. ... Ruffini presbyteri Aquileiensis historiae ecclesiasticae. lib. II. Eusebii Pamphili De vita Constantini ... lib. V. Socratis Scholastici Constantinopolitani, eodem interprete, lib. VII. Theodoriti episcopi Cyri ... lib. V. Hermii Sozomeni Salaminii ... lib. IX. Theodori Lectoris collectaneorum ex historiae ecclesiastica ... Euagrii Scholastici, eodem interprete, lib. VI. Index memorabilium rerum sub finem additus est copiosissimus.* Basileae, Frobenius, 1554. [8], 806, [68] l. 2° – VD16 E-4279 – Mai lelőhelye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer V. mittlere, Kasten 4. Regal 6. Pecsét: Bibliotheca C. P. Esterházy No. Inv. 15,738 L/7.

²⁷ SZELESTEI NAGY László: *Kanizsai Pálfi János dunántúli püspök könyvei.* In: *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődéstörténethez* Szerk.: BÁLINT István János. Bp. 1987. OSzK, 125–126.; ZVARA Edina: *Kanizsai Pálfi János (1582–1641) könyvei Esterházy Pál gyűjteményében.* = MKsz 2010. 386–398.

²⁸ ZVARA: *Kanizsai Pálfi János ...*, i. h. (27. jegyzet)

¹ KNAPP Éva: *Officium Rákócianum. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai.* Bp. 2000. Borda Antikvárium, 200 l.

² PAVERCSIK Ilona: *Knapp Éva: Officium Rákócianum. Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai.* Bp. 2000. Borda Antikvárium, 200 l. = MKsz 2001. 510–512.

közkedveltségére.³ Pavercsik nem tekintette lezártnak a könyvészeti kutatást, s éppúgy, mint a könyv írója, számított újabb kiadások felbukkanására.

Ismeretes, hogy a kötet bibliográfiai részében számba vett példányok jelzésekor a szerző nem törekedett teljességre – még a közgyűjteményekben található példányokat illetően sem. Így – többek között – egyetlen esetben sincs utalás a szerző által már a kötet készítésekor ismert, az Iparművészeti Múzeumban őrzött kilenc példányra, melyek hat, a kötetben kivétel nélkül megtalálható kiadást reprezentálnak.⁴ A számbavétel nem terjedt ki a hasonló tartalmú, de magát címében és keretszövegeiben az *Officium Rákócianum* című összeállítással nem azonosító kiadványokra sem.⁵

A kötet megjelenése óta eltelt egy évtizedben részben a kötetet kiadó Borda Lajos, részben a szerző folyamatosan figyelte és gyűjtötte az új, eddig még nem regisztrált kiadásokra vonatkozó adatokat. Az adatgyűjtés eredményeként sikerült autopszia alapján összegyűjteni öt, eddig ismeretlen kiadást az 1736–1855 közötti évekből, továbbá számba venni egy már regisztrált, de hiányos kiadás teljesebb példányát.

Továbbiakban a megjelent bibliográfia számozására utalva, az ott megjelent leírásokkal egyező módon először közlöm az újabb kiadások könyvészeti leírását, majd bemutatom az 59. szám alatt ismertetett kiadás fellelt teljesebb példányát.

I. Újabb kiadások

12/a

Officium Rakocianum, sive varia pietatis exercitia cultui Divino, magnae matris Mariae, Sanctorumque patronorum honori debita.

Editio novissima, Omnibus prioribus auctor, et locupletior.

Tyrnaviae M. DCC. XXXVI. Typis, et Sumptibus Academiae Societatis JESU Typographiae.

$(C^{10}, []^1, A^{12} - V^{12} X^8, [1]^1 = [22] 492 [6] \text{ lap, } [X_7 \text{ számozatlan!}], 10 \text{ rézm. t.} - 12^\circ \text{ Piros-fekete nyomású címlap.}$

A rézmetszetek a címlével és az 1., 75., 93., 159., 201., 209., 215., 239., 397. lap elé kötve találhatók.

Bibliográfiailag ismeretlen kiadás.

A rézmetszetű címlapelőzék és a 93., 209., 239. lap elé kötött rézmetszetek szignálása b. l. F. S. Sc. Vien., az 1., 75. lap elé kötött rézmetszetek szignálása j. l., illetve b. l. F. Schmitner sc. Vien., a további rézmetszetek szignálatlanok.

Zebegény Borda Antikvárium

³ Szilágyi András Tisza Pál jelmondatában – „Az istenfélő élet mindenre jó” – fedezte fel a mottó értelmezési lehetőségét. Megjegyzem, az imádságoskönyv mottója a 17. században közismert és kedvelt volt az emblematisz ábrázolásokon is. Így például olvasható azon az 1695-ben Anton Schoonjans után az idősebb Georg Andreas Wolfgang által I. Lipót császárt törökverőként bemutató nyolc lapos rézmetszetsorozat áldozati oltárt bemutató lapján az „Ad omnia utilis Pietas” variációban. A rézmetszet ismeretét Tüskés Gábornak köszönöm.

⁴ E példányokra Horváth Hilda hívta fel a monográfiát kiadó Borda Lajos figyelmét. Ezek a monográfia bibliográfiai részének tételszámaival a következők: Nr. 31, 72, 80, 85 (2 példányban), 87 (2 példányban), 94 (2 példányban).

⁵ KNAPP: i. m. (1. jegyzet) 119. Vö. például, SOMMERVOGEL, Carlos-DE BACKER, Augustin et Aloys: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Première partie: Bibliographie. I–XII.* Bruxelles-Paris-Toulouse, 1890–1914. VII, 1791–1793. Köszönöm Borsa Gedeonnak a hasonló tartalmú kiadványokra vonatkozó nemzetközi adatgyűjtését, mely nem része az *Officium Rákócianum* kiadás-sorozatának. – Itt jegyzem meg, hogy a pótlások nem tartalmazzák azokat a tévesnek bizonyult könyvészeti leírásokat, melyek elérhetők például a Virtueller Katalog Karlsruhe révén.

43/a

Officium Rákócziánium, Avagy Külömb-féle Áítatosságok, Az Istennek imadására, Nagy Aszszonyunknak Marianak és minden szenteknek tiszteletére.

Melly ez előtt Kassán, most pedig újonnan ki-nyomtatott.

Kolozsváratt 1762 Az Akadémiai Betükkel.

§¹⁻⁸, A⁸ – Z⁸, Aa⁸–Hh⁸ = 8 levél, 1–480 lap, 2 levél [Hh_{7F-V} üres!], 10 rézm. t. – 8° Piros-fekete nyomású címlap.

A rézmetszetek a címlevél és a 93., 175., 213., 227., 255., 271., 285., 301., 479. lap elé kötve találhatók.

Bibliográfiailag ismeretlen kiadás.

A rézmetszetű címlapelőzők szignálása j. l. Thomas Bohacz sculp. Viennae, a 93. lap elé kötött rézmetszet szignálása j. l. X: Winkler, Sc. Vien., a 227. lap elé kötött rézmetszet szignálása j. l. Spillmann f., a 301. lap elé kötött rézmetszet szignálása j. l. Schmitner sc: Viennae, a további rézmetszetek szignálatlanok.

Kolozsvár (Cluj–Napoca, Romania) Röser Ferenc Gyűjteménye

59/a

Officium Rakoczianum, sive varia pietatis exercitia cultui Divino, magnae matris Mariae, Sanctorumque patronorum honori debita.

Editio novissima, omnibus prioribus auctior, et locupletior.

Cassoviae M. DCC. LXX. Typis Collegii Academiici Soc. Jesu.

)(⁸, A⁸ – Z⁸, Aa⁸ – Ll⁸ = [20] 534 [helyesen 536] [4] lap, 7 rézm. t. – 8° Piros-fekete nyomású címlap.

A rézmetszeteket az 1., 85., 105., 165., 223., 231., 237. lap elé kötötték; a rézmetszetekre metszett szám nem azonos elhelyezésükkel.

Bibliográfiailag ismeretlen kiadás.

A 105. lap elé kötött rézmetszet szignálása j. l. Seb. Zeller sc. Posonii, a további rézmetszetek szignálatlanok. Későbbi kiadása lehet a 84. szám alatt leírt kiadás.

Zebegény Borda Antikvárium

66/a

Officium Rakoczianum, sive varia pietatis exercitia cultui Divino, magnae matris Mariae, Sanctorumque patronorum, honori debita.

Editio novissima, omnibus prioribus auctior, et locupletior.

Viennae 1774 Typis Joan. Thom. Nob. de Trattnern Sac. Caes. Reg. Maj. Aulae Typogr. et Bibl.

[]¹,)(¹¹, A¹² – T¹² U⁶ = [24] 462 [6] lap, 7 rézm. f., 1 rézm. t. – 12°

A rézmetszetek a címlevél elé kötve, illetve az)(¹¹b, 66., 84., 139., 180., 189., 216. lapon találhatók.

Bibliográfiailag ismeretlen kiadás.

A Tabula Temporaria Festorum Mobilium kezdőéve 1763. A megjelenési év utolsó számjegyét tintával – ismeretlen okból – '1'-re módosították. A rézmetszetű címlapelőzők szignálása j. l. Io: Christ: Winkler sc., a további rézmetszetek szignálatlanok. A leírt példány 378. lapja üres, ezen más példányokban a tisztító tűzben szenvedő lelkeket ábrázoló rézmetszet lehetett. A 44. szám alatt leírt kiadás címlapkiadása.

Zebegény Borda Antikvárium – Wissenschaftliche Bibliothek der Stadt Krems

99/a

Officium Rakoczianum sive selecta pietatis exercitia cultui divino beatissimae virginis et matris divinae Mariae sanctorumque honori debita. Jussu et impensis excellentissimi Domini Domini Emerici Palugyay de eadem et in Bodafalva Dei et Apostolicae Sedis gratia episcopi Nitriensis, ins. Ordinum coronae ferreae primae classis ac Leopoldi magnae crucis equitis, item S. Stephani R. A. commendatoris. S. C. et R. A. Majestatis actualis intimi consiliarii.

Editio aucta et emendata.

Viennae in Austria MDCCCLV. Sumptibus Mayerianis et Socii. (Typis Antonii Schweiger).

[]², 1 – 31⁸ és 4 váltakozva = [4] 372 [4] lap, 1 rézm. t. – 8°

A rézmetszetes táblát a címlap elé kötötték.

Bibliográfiailag ismeretlen kiadás.

A rézmetszetű címlapelőzék szignálása j. l. Jos. Kovatsch sc. Viennae. A 44. szám alatt leírt kiadás címlapkiadása.

Zebegény Borda Antikvárium – Nyitra (Neutra, Slovakia) Stecker Emil Gyűjteménye

II. Teljesebb példány

44

Az eddig ismert két csonka példányhoz képest a teljes példányban további két rézmetszet található a 139. és a 378. lapon.

Zebegény Borda Antikvárium

59

Az eddig ismert két példányból hiányzó rézmetszetes táblák száma kilenc. A rézmetszetek a címlevél és a 30, 105, 223, 233, 243, 264, 325, 471. lap elé kötve találhatók.

Pannonhalma Dr. Sólymos L. Szilveszter hagyatéki gyűjteménye

Az újonnan leírt, bibliográfiailag ismeretlen kiadásokkal az *Officium Rákóczianum* kiadássorozata százöttre emelkedett.⁶ Közülük egyet (59/a) a 20. század első felében éppúgy felhasználták családi események (születés – halál) feljegyzésére, mint azt több mint száz évvel korábban tette Vörösmarty Mihály édesapja fiai, Mihály és János születésének és keresztelésének megörökítésére.⁷

KNAPP ÉVA

Egy alkalmi lap: A Kis Hét (1894, 1899). A költő és szerkesztő Kiss József (1843–1921) emlékére rendezett kiállítás (1943/44) óta tudható, hogy létezett valamilyen „Kis Hét” című alkalmi kiadvány, amelyet 1894-ben és 1899-ben József napra adtak ki. A kiállítás katalógusában a 343. tétel ez: „A »Kis Hét« két József-napi száma. – Budapest 1894 és 1899 márc. 19. 4 lev., 8r. A Kiss család tulajdona.”¹ Ám azt, hogy mi is tulajdonképpen ez a „Kis Hét”, nem lehetett tudni; a sajtótörténeti kutatás nem emlegette, példány pedig nem volt belőle ismeretes. Csak sejteni lehetett, hogy ez a két alkalmi kiadvány valamiképpen a „nagy” *A Héthez* tartozik, annak valamilyen leágazása.

⁶ Az újonnan regisztrált öt kiadást 2001–2004 között vettem számba.

⁷ A példány kötéstábláját és a kötéstábla belsején olvasható bejegyzést l. *Vörösmarty Emlékönyve. A költő születésének százados évfordulójára rendezett országos ünnep alkalmából kiadta a székesfejérvári Vörösmarty-Kör.* Szerk. CZAPÁRY László. Székesfejérvárott, 1900. 45–46.

¹ A Kiss József emlékkiállítás katalógusa. Országos Magyar Zsidó Múzeum. Bp. 1943. december–1944. január, 44.

Most ez a probléma megoldható. A költő-szerkesztő dédunokája, a Venezuelában élő Judit Gerendas Kiss (aki maga is író), rendelkezésemre bocsátotta a két, valószínűleg csupán egyetlen példányban fennmaradt alkalmi lapot.

A két szám alapján a következő leírás adható erről az alkalmi lapról. A címe: *A Kis Hét* (tehát – ahogy a „nagy” *A Hét* esetében is – névelő is tartozik hozzá), alcíme: *Politikai és irodalmi közlöny*. Az 1894-es szám az „I. évfolyam”, az 1899-es a „II. évfolyam”, de mindkettő – azonos módon – „József napi szám”-ként nevezi meg magát. A megjelenés helye és időpontja mindkét esetben: „Budapest, Március hó 19.”, de a cím fölötti évszám természetesen különböző: 1894, ill. 1899. A két szám azonos méretű; ahogy a katalógus is jelezte, mindkettő nyolcadrét formátumú: 15,7×22,6 cm. Terjedelme számonként egy levél, azaz négy oldal. A cím, mindkét esetben, pirossal van nyomva, a szöveg pedig kékkel. „Nyomatott az Athenaeum irodalmi és nyomdai r. társulat betűíve.” A lapfej elhelyezése is *A Hét* utánzata, adatai valójában csak azok játékos-ironikus variánsai. A megjelenési gyakoriság az 1894-es példányon ez: „Megjelen egyetlen vasárnap”, az 1899-esen pedig ez: „Megjelen az egész évfolyam egyszerre”. Az „Előfizetési feltételek” ezek: „Egész évre 10 kr. / Félévre 50 kr. / Negyedévre 1 frt.” Ez a második számban kiegészül azzal, hogy „Egyes szám nem kapható”. A lapfej jobboldalán két fontos információ szerepel. Az egyik: „Szerkesztőség és / kiadóhiv. Budapest, Centrál kávéház”. Ez a második számra módosul: „Szerkesztőség és kiadóhiv. / Budapest, / Alsó-Erdősor 3.” A másik információ ez (eltérő sortagolásban): „Hirdetések nem kellenek. Kéziratok sem.” A lapfejnek ezek az adatai már nyilvánvalóvá teszik azt, ami amúgy is sejthető volt: ez *A Kis Hét* az *A Hét* játékos-ironikus alkalmi imitációja, *A Hét* szerkesztőjének névnapjára. A közöntség egyik, a közös munkát imitáló formája.

E komolytalankodó, játékos tónus jele az is, hogy a névleges szerkesztő ezúttal nem Kiss József volt, nem is *A Hét* szerkesztőségének valamelyik neves tagja, hanem a költő fia, Kiss Sándor, aki később, már íróként, a Kiss Jenő Sándor² nevet használta. Kiss Sándor 1885-ben született, a költő ötödik gyermekeként, 1894-ben tehát mindössze kilencéves volt, s még 1899-ben is csupán 14 éves, azaz gyerek. Valószínű tehát, hogy szerepeltetése a szerkesztőség tagjainak ötlete volt, s – legalábbis az első szám esetében – az anyag összerakása és elrendezése is a szerkesztőségi „kemény mag”-hoz kötődik. A fiú nevének szerkesztőként való föltüntetése maga is a játék része volt, az alkalom „fényének emelése”. (A második szám, persze, már némileg más képet mutat. A siker íze rákapott kamasz fiú itt már valószínűleg önállóbban lépett föl, sőt ő kezdeményezhette a jól sikerült akció megismétlését is.) Azaz: *A Kis Héttel* egyszerre lehetett köszöneti a főszerkesztő-laptulajdonos ünnepeltet, Kiss Józsefet, s szerephez juttatni az ünnepelt fiát, az apa nyomdokaiba lépni szándékozó kisfiút.

Maga a gesztus, Kiss József névnapjának ilyen módon való megünneplése önmagában nem lenne különösebben érdekes: mindez a familiáris események sorába tartozna. Az ünneplés e formája azáltal válik irodalom- és sajtótörténeti érdekességüvé, hogy *A Kis Hét* két számát *A Hét* legbelsőbb köréhez tartozó szerzők (Kóbor Tamás, Ignótus, Heltai Jenő, Kozma Andor, Makai Emil, Lovik Károly) írták, s komolykodó, de nyilvánvalóan játékos formában szerkesztőjükre és *A Hét* belső életére vonatkozóan is sok mindent elmondtak. *A Kis Hét* voltaképpen *A Hét* történetének egyik sajátos, áttételes dokumentuma, forrása.

Érdekes, hogy a lap beosztása, az anyag elrendezése is *A Hét* gyakorlatát imitálja. Az 1894-es szám a Krónika rovattal indít, amelyben Semper, azaz Kóbor Tamás „A mi lapunk” címmel cikkeznek (a szöveg közé kép van betörölve, Kiss József portréja), utána programvers következik Ignótus tollából („Programmunk”), a lap alján két aforizma, ezek föltüntetett szerzője Kiss Sándor. A 3. oldalon Incubus, azaz Heltai Jenő „A jubiláló újság” című verses beszámolója (A jövő szá-

² Így írt róla a *Nyugat* is: HAVAS Gyula: *Kiss Jenő Sándor: A gép*. = *Nyugat* 1918. ápr. 16. 703–704.

zad legendái című sorozat IV. darabjaként), valamint egy rövid, „Kiss József” című írás, amely legalább annyira a fiúról szól, mint az apáról. A 4. oldalon, Forgó bácsi aláírással egy „K. J. neve napjára” című vers olvasható, alatta pedig az Innen-onnan rovat két, hatágú csillaggal jelölt, Kozma Andortól származó glosszája: „József napja, Czáfolat”. Ugyancsak a negyedik oldalon olvasható az Irodalom rovat, amelynek cikke ezúttal a „Húsvéti könyvpiac”-ról szól, névtelenül, alatta a Színház rovat „Nemzeti színház” című rövid anyaga, az alatt pedig a Heti posta, a szerkesztői üzenet: ezúttal „Mindenkinek” üzenve. Sőt az impresszum is *A Hét* gyakorlatát másolja: „Felelős szerkesztő és kiadótulajdonos: Kiss Sándor!” Lényegében ugyanez a lapbeosztás érhető tetten a második számban is. Itt a Krónika rovat vezető cikkét „Magamról” címmel ezúttal Kiss Sándor írta, a lapalji aforizmat Szabó Endre, az önreflexív verset („Sándorka szerkeszt” címmel) Makai Emil, a regényfolytatást (amely az előző számhoz képest újdonság) „A boszú” [!] címmel Lovik Károly, a verses levelet Heltai Jenő, a „Saison” cikket Emmácska, azaz Ignotus, az Innen-onnan rovat glosszáját a háromszög jelű Kóbor Tamás, stb. S itt is van Színház, Irodalom, sőt – ezúttal, Heti Posta helyett – Nyílttér-közlemény.

Maguk a szövegek, amelyeknek egy-egy utalása sokféle összefüggésben fölhasználható lesz *A Hét* történetének vizsgálatakor, változó módon, az alkalom, a műfaj és a szerzői észjárás sajátosságai szerint utalnak *A Hét* szerkesztőségében szokásos munkára. Kozma Andor „József napja” című glosszája, amely egyébként formailag is *A Hét* Innen-onnan rovatának gyakorlatához igazodik, *A Kis Hét* műhelytitkaiba épp úgy belevilágít, mint *A Hét* szerkesztőségi viszonyaiba. Érdemes idéznünk:

„Nehéz a becsületes embernek. Szerkesztőnk [ti. Kiss Sándor] már három hónapja, hogy iparkodik becsületes lenni. Végre sikerült neki. Éjjel-nappal törte a gond: vajon a nagy napon nem fogják-e cserbe hagyni a munkatársai? Tudja kedves apjától [ti. Kiss Józseftől], hogy a munkatársak mind gazemberek. Ígérek mindent, s nem csinálnak semmit. Ignotushoz tíz stafétát kellett küldenie, Kóbor Tamást személyesen fenyegette meg, Heltait Gézával [ti. Kiss Gézával, Kiss József másik fiával] egyesítve az ágyból rángatta ki, adott neki témát, küldte a Centrál kávéházba. Verekedett Csátóval [A Hetet előállító Athenaeum nyomda szedőjével], aki nem akart szedetni (Igen ám, mert az utolsó percben kaptam a kéziratokat! *Csátó*) és a gépmesterrel, mert spórolt a festékekkel. Végre megvolt minden. De aztán halálosan aggódott, vajon a kalendáriuma nem hazudott-e s csakugyan felvirrad-e az a vasárnap, mely egyszersmind József-napja? Végre arról is megnyugodott. S most már büszkén viseli piros fezét és szerényen hengeg a lapjával. Nagy szerényen kezébe nyomja kedves papájának s ravaszul pislog feléje, mintha azt akarná mondani: »Isten éltesse kedves papa, jó sokáig, de lapot csinálni tanulj meg tőlem!«” (1894:4.)

Ugyancsak érdekes kép rajzolódik ki Incubus, azaz Heltai Jenő „A jubiláló újság” című verséből is. Ez egyszerre önkritika, önreklám és közvetett önjellemzés. A vers arra a fikcióra épül, hogy a „jövő század”-ból, *A Hét* százéves jubileumakor (azaz 1990-ből!) tekint vissza a lapra, s onnan, ebből a konstruált, fiktív nézőpontból rajzolja ki *A Hét* portréját:

Száz év előtt egy képes újság
Megalapították.
A szerkesztője Kiss József volt,
A neve volt A HÉT.

Volt benne próza, vers, makáma.
S egyéb sok zagyvalék,
De szép papíroson jelent meg
S ezért tetszett A HÉT.

A kárpátoktól Adriáig
Olvasták szanaszét,
Mert bár unalmas volt gyakorta,
De nívón állt A HÉT.

Mindenkit agyba-főbe cáfolt,
Ki akkortájban élt,
Legjobban azt, kinek a képét
Kiadta épp’ A HÉT.

Ma is megvan még az az újság,
Nettó száz évet ért
És annyi hosszú évek múlva
Ma jubilál A HÉT.

Jó bokszozó volt s űzte buzgón
A sport minden nemét,
Az „Athletic-Club” elnöke volt
Szerkesztőd, óh A HÉT.

A hivatott legenda-író,
Azon tőri fejét,
Milyen volt, aki alapított,
Tégedet, óh A HÉT.

A munkatársait pofozta
S a legszebb cikkekért
Nem fizetett egy vak garast sem
Szerkesztőd, óh A HÉT.

Azt mondja egy legenda róla,
Hogy Kiss József nevét,
Éppenséggel nem viselte méltán
Szerkesztőd, óh A HÉT.

S azok remegve liferáltak
Prózát meg versikét,
Mert jól tudott nagyon pofozni,
Szerkesztőd, óh A HÉT.

Mert nemzedékek megcsodálták
Óriás termetét,
Herakles II. volt az első
Szerkesztőd, óh A HÉT.

Az óriások hajh kiveszték
Silány egy nemzedék
Emlékszik rád kegyelettel
Kiss József, mint A HÉT

Szerkesztőjére...

Ebben a verszetben természetesen nem az az igazán érdekes, hogy Heltai az aprótermetű Kiss Józsefet „óriásként” mutatja be, azaz kifigurázza kevésbé sportos alkatát. Érdekesebb, hogy – miközben látszólag leszólja a lapot – százéves jövőt jósol neki. S még érdekesebb, hogy az irónia keretein belül rámutat Kiss József erős szerkesztői egyéniségére, hogy ne mondjuk: erőszakos irányítói stílusára. Ez, nem kétséges, a munkatárs személyes „bosszúja”, elégtétel-vétele.

Ignotus verse, a „Programmunk” más szempontból érdekes. Nemcsak azt mutatja meg, hogy Ignotus, akit Babits költőként becsült leginkább, még ebben az erősen alkalmi megszólalási formában is nivósat produkált, s így új oldaláról mutatkozik meg. De, miközben megmarad az alkalom kínálta keretek közt, három nagyon lényeges dolgot is kimond. Az egyik a Kiss Józsefhez való viszony:

Szép a programm is, amit
Ad a Sándor lapja:
Éljen a mi zsarnokunk,
Mindannyiunk apja!

Ez a Kiss József-kép mélyen árulkodó: zsarnok és apa, egy személyben. Ebben benne van az együttműködés megerősítése és jelentőségének elismerése, de benne van, egyelőre persze csupán látens elemként, a majdani szakítás előlegezése is. (S érdekes, hogy ő is, ahogy Heltai is, szóvá teszi A Hét szerkesztőjének erőszakos irányítási stílusát.)

A másik mozzanat: Ignotus Kiss József szerepét valami ellenzéki szerepkörben véli megtalálni, vagy legalább ilyen felé irányítja. Ennek az irányultságnak szinte emblematisztikus összegzése a vers zárata: „S végezetre, hogy nem írt / S élt legyen hiába: / Soha be ne válasszák az / Akadémiába!” – tudniillik Kiss Józsefet. Itt már a majdani *Nyugat* irodalompolitikájának hangadója szólal meg: az, aki az „igazi” irodalmat és kultúrát már egyféle ellenkultúra keretei közt tudja csak elképzelni. Ami akadémikus, az már e körbe nem tartozhat.

A harmadik megemlítendő mozzanat pedig az a seregszemle, amelyet Ignotus az ifjú szerkesztő, Kiss Sándor mellé föl sorakozókról ad:

Hüledezz ó jövevény,
Essél hanyat vándor:
Apja ellen fia lázad,
József ellen Sándor.

Alighogy a kürtbe fűtt
S zászlaját kitárta,
Ő köréje csoportosul
A titáni gárda.

Napot-éjjel Sándor úr
Csak öneki szentel,
Néki írja krónikáit
A bús Tom O' Shanter.

Zöld nadrágját csak neki
Szövi Ambrus Zoltán,
Kozma, Tóth és Deutsch F. Károly
Csak öneki szolgál.

Neki sír Ignotus is,
Neki szed Csátó is,
A KIS HÉT-nek hűtlenkedik
Incubus-Kató is.

Ez a lap lesz csak nívós,
Ez az aktuális,
Leszállítva győz az elő-
Fizetési ár is!

A kis szerkesztő-palánta szerepe persze itt, a mese szabályai szerint, erősen el van túlozva, a felnőtt író gesztusa ez szerkesztője fia iránt. De a „titáni gárda” számbavétele, ha nem is mint *A Kis Hét* gárdája, hanem mint *A Hét* legszűkebb körének szemléje sajtótörténetileg is becses adalék. Sándor úr = Hajdú Sándor, *A Hét* kiadóhivatalának vezetője, a lap mindenese; Tom O' Shanter = Kóbor Tamás; Ambrus Zoltán (e nevet nem kell külön magyarázni); Kozma = Kozma Andor; Tóth = Tóth Béla; Deutsch F. Károly (az ő kilétét és szerepét még tisztázni kell, alighanem a lap előállítása terén lehetett funkciója); Ignotus (ezt a nevet sem kell magyaráznunk); Csátó = *A Hét* állandó szedője; Incubus-Kató = Heltai Jenő, akinek, ismeretes, a „kis Kató”-ról írt verse a maga idejében széles körben ismert volt; – s íme itt van *A Hét* legszűkebb köre.

A második, öt évvel későbbi számból sajtótörténeti szempontból két írás emelkedik ki. Az egyik megint Ignotus írása, az Emmácska aláírású Saison-cikk, amely voltaképpen az ifjú szerkesztőhöz, Kiss Sándorhoz írott fiktív levél. Fiktív, mert két szempontból is imitáció. A szerző megint Emma asszony³ szerepébe belehelyezkedve, mint nő szólal meg, méghozzá olyan nő, aki ír ugyan olykor, de nem író, hanem háziasszony. S fiktív, mert ez is komolyan veszi a situációt, s teljesen úgy ír, mintha csakugyan egy igazi szerkesztőhöz írna levelet. Az irodalompolitikai csatározások hőseként számon tartott Ignotusnak ez az írás egy másik, egy szerepjátszó, játékos és a stílusimitációban is kedvét lelő „arcát” mutatja meg. Jellemzésére talán elég, ha a levél nyitását idézzük, a szerző említett vonásai e pár sorból is kitetszenek:

„Kedves kis Kiss, / Maga is egészen olyan már, mint a papája. Amikor barátai elhagyják, engem zaklat, engem, aki eddig csak képes levelezőlapokat írtam s aki életben egyszer mondtam bölcset, azt ugyanis: hogy jobb, ha a fiú út a papára, mintha a papa fiára.”

Még e pár sor is többféle következtetés levonására adna lehetőséget, árulkodva Ignotus kvalitásairól, de itt és most az is elegendő, ha csak arra a mozzanatra hívjuk föl a figyelmet, amely *A Hét* belső viszonyaira utal („Amikor barátai elhagyják”). Később, a *Nyugat* megalapítása előtti időkben, tudjuk, maga Ignotus is a kivonulók, a Kiss József lapját elhagyók közé került. Az utalás mindenestre fölhívja a figyelmet arra, hogy a sajtótörténeti kutatásnak érdemes lesz figyelnie *A Hét* munkatársi gárdáján belüli feszültségekre, mozgásokra.

A másik írás, amely az 1899-es számból sajtótörténeti szempontból kiemelkedően fontos, Makai Emil „Sándorka szerkeszt” című verse. Ez a szöveg, mint az ifjú szerkesztő szerkesztői munkájának

³ Vö. KARDOS Péter: *Előszó*. In: IGNOTUS: *Emma asszony levelei*. Bp. 1985. 7–30.

játékos-ironikus bemutatása is érdekes (ha születik majd egy Kiss Jenő Sándor életrajzát fölvázoló cikk, e vers is fontos adalék lesz hozzá). De, szempontunkból, a versnek azok a részletei a legérdekesebbek, amelyek *A Hét* előállítására is utalnak, s amelyek így – ironikus formában ugyan, de – a lap belső életére is vetnek némi fényt. Ilyen szempontból a vers második fele idézhető:

Olló a kezébe' [ti. Sándorkának] –
 Most jut az eszébe,
 Hogy – vinné az ördög! –
 Holnap már csütörtök
 És a szedők állnak,
 Kézíratra várnak.
 Készen A HÉT úgy lesz,
 Ha mint a papa, úgy tesz.
 Hány az óra? Fél egy.
 Hirdetésekért megy.
 Ha a reklám öles,
 Fizet, mint a köles
 Weiner, Mohaszerly,
 Mert ha nem, hát perli
 A pórere fosztott
 Goldberget meg Yosztot,
 Dukeszt úgy mint Perleszt –
 Sándorka szerkeszt.

A Makai emlegette neveknek a laphoz való viszonyát, üzleti kapcsolatát, sajnos, egyelőre nem látjuk át, de a „reklámoknak” (hirdetéseknek) a lap anyagi helyzete szempontjából való fontosságára így is vetnek némi fényt. Bizonyos is, hogy a lapelőállítás költségeinek előteremtése Kiss József tevékenységének egyik fontos területe volt, s erre a sajtótörténeti kutatásnak is figyelmet kell majd fordítania, ha meg akarja érteni a lap valóságos viszonyait. Voltaképpen erre a szempontra hívja fel a figyelmet Heltai Jenő verse is, amely itt harmadikként megemlítenendő, s címe szerint „Levél a szerkesztőhöz”. Ez, aligha véletlenül, azt hangsúlyozta, hogy: „A versírás nehéz kenyér, / Kietlen, zord e pálya. / A kiadóság többet ér. / Tanúm kedves papája. // Elő oly sok egyén fizet, / A hirdetés *non olet*”. Itt a „*non olet*” frazéma meglehetősen nyílt utalás a régi latin elvre, a pénznek nincs szaga, s mint ilyen, egyben rejtett utalás a hirdetési pénznek némileg problematikus eredetére és természetére is. (Részleteket, legalábbis érdemi részleteket, sajnos, e tárgykörben Heltai nem árul el, megmaradt a pusztá utalgatásnál.)

*

A *Kis Hét* két száma beletartozik abba a vonulatba, amely – bár egyelőre csak esetlegesen ismerjük – velejárója volt a magyar újságírás önreflexív gyakorlatának: az egy-egy alkalomra kiadott, humoros, a komoly újságírást játékosan imitáló, de ugyanakkor bíráló alkalmi lapok történetének.⁴ Egyszer remélhetőleg eljön az idő, amikor ezekről a lapokról is összefoglalóan lehet szólni, s bennük megvilágosodik az újságírói önreflexió e sajátos, ám egyáltalán nem érdektelen formája.

A *Kis Hét*, amennyire jelenleg látható, e gyakorlat egyik korai megjelenési formája volt.

LENGYEL ANDRÁS

⁴ Vö. Erről legutóbb: LENGYEL András: *A Pesti Napló „miniatűr” Londeszi Elek-száma (1918)*. in MKsz 2007. 2. sz. 241–244.

FIGYELŐ

A Rehdiger-levelezésgyűjtemény másolata az Országos Széchényi Könyvtárban. 2009–2010 közötti egy éves Magyar Zoltán posztdoktori ösztöndíj támogatta kutatómunkám egyik vállalása a boroszlói (wrocławai) Rehdiger-levelezésgyűjtemény jelentős részének a lemásolása volt. Ez a gyűjtemény már régóta foglalkoztatott, nem utolsósorban, mert korábbi kutatásaim során Dudith András, Zsámboky János és baráti körük leveleit kutatva lépten-nyomon belebukkantam a nevébe. Tudtam, hogy Közép-Kelet-Európa egyik legjelentősebb humanista levelezésgyűjteményéről van szó, és reméltem, hogy számos magyarországi kapcsolatra utaló levél is előbukkanhat. Emiatt vállaltam, hogy a Magyar Zoltán ösztöndíj mellett járó nagyvonalú kutatási támogatás egy részét erre a célra fogom fordítani. Mielőtt azonban a gyűjteményt röviden leírnám és a lemásolt anyagot bemutatnám, érdemes kitérni a gyűjtemény történetére és a névadó Thomas Rehdiger személyére és családjára.

A Rehdiger család és az alapító, Thomas Rehdiger (1540–1576)

A Rehdiger család történetére vonatkozó legalaposabb munka a család egyik leszármazottja, Hans Jürgen von Witzendorff-Rehdiger család- és várostörténész tollából származik,¹ aki annak ellenére felvette a Rehdiger nevet, hogy a család – állítása szerint – 1904-ben kihalt. Rövid tanulmánya rendkívül részletgazdag, hatalmas kutatómunka eredményét összesíti, sajnos jegyzetekkel igen gyengén van ellátva. A család története azonban hosszabb, modernebb feldolgozást is megérdemelne, lévén a 16. század nagy sikertörténetei közé tartozik, ugyanakkor tipikus háromgenerációs családtörténet. Jellemző a család hatalmára és fontosságára, hogy 1576–86 között a 8 tanácsosi és 4 ülnöki helyből 9–10 folyamatosan a Rehdigerek és klientúrájuk kezében volt, míg 1551 és 1635 között csak 3 olyan év volt, amikor nem választottak közülük tartományi vezetőt (*Landeshauptmann*). A század második felében tehát a Rehdigerek megkerülhetetlenné váltak Boroszlóban, történetük összeolvadt a város történetével. Mindezt annak a fényében kell értékelnünk, hogy a család, pontosabban Niklas Rehdiger (akkor még Rudiger) csak 1511-ben települ meg Boroszlóban, és bár viszonylag jómódú családból származik, nem tartozik a patríciusokhoz, és még nem is kifejezetten gazdag. Az út a felemelkedéshez a sikeres és nagyratörő kereskedelmi-befektetői tevékenységen és jól átgondolt házasságpolitikán át vezetett. Niklas és a család irányítását átvevő íj. Niklas igazi, „mindenevő” kapitalisták voltak, mindenhez szívesen nyúltak, amiben pénzt láttak: a távolsági kereskedelemhez (Lengyelország, majd Oroszország és Németország között), a kiskereskedelemhez (elsősorban textilben), a banki tevékenységhez (főleg hitelezés terén), városi ingatlanok bérbeadá-

¹ WITZENDORFF-REHDIGER, Hans Jürgen von: *Die Rehdiger in Breslau*. = Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau (2.) 1957. 93–106.

sához és a földvásárláshoz. Ehhez természetesen Európán átívelő hálózatot kellett kiépíteni, amit európai léptékű házassági stratégiával támogattak meg: így kerültek sógorságba a szintén Sziléziából származó, Augsburgban letelepülő, még náluk is nagyságrendekkel sikeresebb, Fuggerekkal vetélkedő, majd később politikai okokból kudarcot valló Herbrot családdal.² A meggazdagodás még idősebb Niklas életében meghozta a nemesi rangot (1541), ami maga után vont, hogy a befektetői palettán megjelentek a nagybirtokok is. A politikai rangemelkedést az ifjabb Niklas már morvaországi bányabérleti monopóliumokban is kamatoztatni kívánta, ezt azonban az udvarban „megfúrták” és a jogokat elvették tőle. A tanulságot még a testamentumában is hangoztatta: csak semmiféle, fejedelmek által manipulálható állami business. A kudarc azonban nem érinthette túlságosan, mert egy év múlva már Amsterdamban nyitott fiókot, ami később a legfontosabbá vált. Míg idősebb Niklas nem folyt bele a város irányításába, a fia, II. Niklas, amint megtehetette (30 évesen), tanácsossá választotta magát, és felépítette a család politikai hatalmát. Az örökösök sorsáról már máshogy gondoskodott, mint apja: egyaránt gondos, európai szintű neveltetésben részesítette őket, a fiúk kiházasításával pedig már a földbirtokos osztályt célozta meg. Ez részben, mondhatjuk, tipikus második generációs megoldás, részben viszont tökéletes összhangban volt a századvégi konzervatív gazdasági-társadalmi fordulattal. Következésképpen azonban a családi üzlet továbbvitelére II. Niklasnak nem lett magához és apjához illő, alkalmas jelöltje. Legkedvesebb fia, akit tudós kapcsolata miatt már latinosan szokás emlegetni, Nicolaus III. Rehdiger inkább műveltségével és városi közéleti szerepvállalásával tűntette ki magát, mint üzleti tevékenységgel.

A Rehdiger-gyűjtemény megalapítója, Thomas, ifjabb (II.) Niklas öt fivére közül volt az egyik.³ Miután idősebb Niklas testamentumában úgy határozott, hogy a családi üzlet érdekében ifjabb Niklas csak akkor adhatja ki fivéreinek örökségét, amikor a legkisebb is felnőtt korba lépett, a fivérek egy ideig (Thomas esetében 24 éves koráig) a bátyjuktól és anyjuktól függték, ami, érthetően, nem tett jót kapcsolatuknak. Niklason kívül az öt fiútestvér közül csak kettőnek volt kedve az üzletbe belefolyjni, a másik három a tanulás (és az utazás) mellett döntött. Thomas volt közülük a legkitartóbb, tartós hazatérésre sosem sikerült rábeszélni. Nem kell hozzá sok fantázia, hogy elképzeljük ennek okát. Amikor 1567-ben Thomas legkedvesebb testvére, a legidősebb fiúval, Niklasszal hasonlóképp hadilábon álló, császári tanácsossá kinevezett Johann váratlanul elhunyt Prágában, anyja segítségével Thomas azonnal lecsapott művelt testvére könyv- és érmegyűjteményére, azonban mindkettő

² Több modern kutatás is foglalkozik a családdal, melynek vagyonát a század közepe táján már 5 és fél millió guldenre (!) becsülték. Lásd pl. HÄBERLEIN, Mark: *Jakob Herbrot, 1490/95–1564; Großkaufmann und Stadtpolitiker.* = Veröffentlichungen der Schwäbischen Forschungsgemeinschaft bei der Kommission für Bayerische Landesgeschichte (15.) 1997. 69–111; KUHN, Christian: *Urban laughter as a “counter-public” sphere in Augsburg: the case of the city mayor, Jakob Herbrot (1490/95–1564).* In: *Humour and Social Protest.* Ed. by Marjolein t’HART, Dennis BOS. Cambridge, 2007. 77–93. Lásd még HECKER, Paul: *Der Augsburger Bürgermeister Jakob Herbrot und der Sturz des zunftischen Regiments in Augsburg.* = Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben und Neuburg. (1.) 1874. 34–98.

³ Thomas Rehdigerre vonatkozó legfontosabb munka egy általam nem látott doktori disszertáció: BAÉCKER, Jorg: *Thomas Rehdiger, der Mann und sein Werk. Ein Beitrag zur Geschichte des geistigen Lebens im 16. Jahrhundert.* Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen Philosophischen Fakultät der Schlesischen Friedrich Wilhelms-Universität zu Breslau. Breslau, 1921. Lásd még WACHLER, Albrecht: *Thomas Rehdiger und seine Büchersammlung in Breslau.* Breslau, 1828. Vö. BASSEWITZ, See Joachimus–CASELIUS, Johannes–CHYTRAEUS, Nathan: *Memoriae Thomae Rhedigeri juvenis et nobilissimi et clarissimi luctus.* Rostock, 1577; és MARKGRAF, Hermann: *Thomas Rehdiger.* In: *Allgemeine Deutsche Biographie.* 27. 1888. 588–590 = http://www.deutsche-biographie.de/artikelADB_pnd130066311.html.

csak hiányosan érkezett meg hozzá. Rokonai „fosztogatásán” örök szellemi gondviselőjének, a híres császári orvosnak, Johannes Crato von Krafftheimnek fakadt ki levélben: testvérei az ilyen dolgokat nem becsülik és nem is értik: ha otthon lenne, ezt nem hagyná annyiban.⁴ Testvérei, főleg Niklas, azonban távolról sem lehettek annyira tudományellenesek, mint azt Thomas érzékelt. Niklas például támogatta a boroszlói iskolákat és azok szegényebb diákjait, sőt állítólag még (nyilván Johannes Crato hatására) Benito Arias Montano poliglott Biblia-kiadását is pénzelte.⁵ Thomas azonban valóban másféle körökben mozgott, és „humanista” identitását többféleképp is sérthette nagyhatalmú, kereskedő bátyja.

Thomas Rehdiger peregrinációjának állomásai, művelt kapcsolatai egyértelműen ugyanahhoz a ‘*respublica litteraria*’-hoz kötődtek, ahova Zsámboky János és (kevésbé intenzíven) Dudith András is tartozott. A boroszlói híres Elisabethkirche iskolája után Thomas első útja, akárcsak a legtöbb sziléziainak, Wittenbergbe vezetett (1558-ban), ahol egy ideig Philipp Melanchthon házában lakhatott.⁶ A mester halála után egy évvel, 1561-ben Párizsba költözött, csatlakozott Carolus Clusius társaságához, amelyben alkalmanként ott lehetett Clusius régebbi barátja, Zsámboky János is, akinek, mint tudjuk, Clusius Párizsban könyvet ajándékozott.⁷ Párizs és Orleans után Thomas – valószínűleg Clusius tanácsára – Löwenbe utazott, majd egy ideig Jakob testvére társaságában az antwerpeni családi fiók mellett maradt. A kötelező itáliai útra némi francia kitérő után csak lényegesen később, 1567-ben adta a fejét a filológus Johannes Caselius társaságában, itt ismerkedett meg többek között Zsámboky (és Crato) közös barátjával, a firenzei Piero Vettorival. Padova, ahol a jogi tanulmányokat ismét megpróbálta komolyan venni, az ifjú boroszlói patriciusnak túlságosan zűrzösnek és veszélyesnek tűnt, Bologna viszont túl pápistának. 1569-ben Velencéből visszautazott Clusiusához Antwerpenbe, majd két évet Speierben időzött, végül Kölnben telepedett le. Ide már nem jött vele korábbi kísérőtársa és a gyűjtőmunka szervezője, Johannes Neodicus (Jungscholz), új partnere a tehetséges holland filológus Gerhard Falkenburg lett, aki korábban hozzá hasonlóan a francia jogtudósnál Jacques Cujaciusnál tanult.

1574-ben útban Heidelberg felé Thomas kocsis balesetben sérülést szenvedett, amelyet a helyi olasz orvos félrekezelt, és ami végül, két évvel később halálához vezetett. Egészsége megromlásának hírére bátyja, Niklas megpróbált kibékülni vele, és egyben híres könyv- és antikvitásgyűjteményére is rátenni a kezét. Elküldte egyik fivérét Kölnbe, és bár Thomas mindent megígért, halálakor mégis kizárta Niklast az örökségből. Örökségét Adam és Jacob testvérére hagyta, akiket megbízott, hogy Boroszlóban külön épületbe helyezve tegyék gyűjteményét a nyilvánosság számára elérhetővé, „hogy ne feltétlen a Rehdiger családnak váljék a díszére, hanem inkább mások hasznára és örö-

⁴ Thomas elveszett levelét idézi WACHLER: *i. m.* (3. jegyzet) 22., 64. jegyzet. Crato és a Rehdigerek viszonyára lásd GILLET, J. F. A.: *Crato von Crafftheim und seine Freunde*. Frankfurt, 1860. Band 1. 77–87.

⁵ WITZENDORFF-REHDIGER: *i. h.* (1. jegyzet) 102.

⁶ A külföldi diákok közül a sziléziaiak voltak a legtöbbben Wittenbergben: 3330-an iratkoztak be 1560–1620 között. Lásd KOHLER, Alfred: *Bildung und Konfession. Zum Studium der Studenten aus den habsburgischen Ländern an Hochschulen im Reich (1560-1620)*. In: *Bildung, Politik und Gesellschaft. Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens vom 16 bis zum 20 Jahrhundert*. Ed. by Grete KLINGENSTEIN et al. Vienna, 1978. 64–123 (itt 116.); Vö. ZONTA, Claudia: *Schlesische Studenten an italienischen Universitäten. Eine prosopographische Studie zur frühneuzeitlichen Bildungsgeschichte*. Stuttgart, 2004.

⁷ Lásd ALMÁSI Gábor: *The Uses of Humanism. Andreas Dudith (1533–1589), Johannes Sambucus (1531–1584), and the East Central European Republic of Letters*. Leiden, 2009. 75, vö. 212.

mére”.⁸ Természetesen a családfő, Niklas ebbe nem nyugodott bele, és a kirobbant per következtében a könyvtár megnyílása majdnem egy évszázadot várattott magára.

Thomas Rehdiger életútja tehát kísértetiesen hasonlít Zsámboky és társainak történetére, és ha felsorolnánk azoknak a nevét, akikkel levelezésbe került, vagy akik könyvet ajánlottak e bőkezű, művelt gyűjtő-patrónusnak, világosan láthatnánk: ugyanabba a körbe tartoztak.⁹ Kettőjük között nemcsak a személyes kapcsolatban lehetünk szinte bizonyosak, hanem azt is méltán feltételezhetjük, hogy az ifjabb Rehdigerre hatott Zsámboky gyűjtőszenvédélye. Ha közvetlen kommunikációra nincsenek is nyomok, érdemes megemlíteni azt a dedikációt, amelyet a kiváló filológus és oszmán-ill. keletkutató Johannes Löwenklau írt Zsámboky Jánoshoz.¹⁰ A kérdéses dedikáció az ötödik század végén élő bizánci finánc és keresztényellenes történetíró, Zosimus művének kiadása elé készült, ami mellesleg részben Eunapius szintén keresztényellenes szofista író történeti művét is megőrizte.¹¹

Löwenklau a dedikációban kifejti, mekkora fájdalommal értesült Gerhard Falkenburgtól Thomas Rehdiger korai haláláról. Fájdalmas e nagy patrónus és gyűjtő elvesztése, de annál is fájdalmasabb, hogy oly kevesen tartják nemesi létükhöz méltónak az efféle tevékenységet és értékelik igazán nagyra Thomas munkásságát. Remélhetőleg az örökösök, Adam és Jacob, máshogy gondolkodnak, és valóban megnyitják a gyűjteményt a nyilvánosság számára – szállt be Löwenklau a maga módján a könyvtár melletti kampányba. Thomas karakterére és gyűjtőszenvédélyére rávilágítva ezek után kifejti, mi köze volt az elhunynak Zosimus kiadásához. Miután ugyanis Thomas Rehdiger értesült róla, hogy Eunapius kéziratát a Vatikánban őrzik, az író művének pogányságával mit sem törődve (hiszen a történi értékelés a források összevetésén és nem az előítéleteken alapul, jegyzi meg Löwenklau) azon fáradozott, hogy Eunapiust megszerezze.¹² Mikor ez a „római kapcsolaton”, Fulvio Orsinin keresztül nem sikerült, Löwenklau Zosimus kiadására bízta Rehdigert, hiszen, mint mondotta, Zosimus révén Eunapiust is kiadnák, és a szerző Konstantin császár elleni kritikája dacára kivételes történeti forrásnak számít. Hozzátehetjük, Löwenklau szeretett volna Zsámboky Zosimus-kéziratának kiadásához patrónust szerezni.

Zosimus kiadása (és annak támogatása) tehát egyáltalán nem volt egyértelmű cselekedet. Hogy mennyire határeset volt még a késő reneszánsz idején is, arra példa, hogy amikor a vatikáni könyvtáros és cenzor, a szintén megszállott gyűjtő és filológus Guglielmo Sirleto kardinális (Zsámboky levelezőtársa) értesült a Zosimus iránti érdeklődésről, a vatikáni kéziratát azonnal elzáratta; a 19. századig nem is lehetett hozzáférni.¹³ Hozzátehetjük azt is, hogy talán Zosimus kiadása is hozzásegítette Löwenklaut, hogy műveit végül egységesen indexre helyezték.

⁸ A végrendelet szövegét lásd WACHLER: *i. m.* (3. jegyzet)

⁹ A dedikált publikációkat felsorolja WACHLER: *i. m.* (3. jegyzet) 20. Levelezőpartnerei között érdemes még megemlíteni Berzeviczy Mártont, Obertus Giphaniust, Franciscus Hotomanust, Jean Matalt, Hubertus Languetust, Justus Lipsiust, Paulus Melissus Schedát, Theodor Pullmannust, Henricus Stephanust és Carolus Uttenhoviust.

¹⁰ Löwenklau Zsámboky könyvtárából származó kéziratok legszorgalmasabb kiadója volt. Vö. ALMÁSI: *i. m.* (7. jegyzet) 224. Löwenklaura legújabbán lásd ÁCS Pál: „*Pro Turcis*” és „*Contra Turcos*”. *Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541–1594) török történetében.* In: „*Ez világ, mint egy kert...*” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére.* Szerk. BUBRYÁK Orsolya. Bp. 2010. 79–93.

¹¹ *Zosimi comitis et exaduocati fisci Historiae novae libri VI.* Ed. J. LÖWENKLAU. Basel, 1576.

¹² Löwenklau valóban leszámol bizonyos előítéletekkel, így például védelmébe vette Julianus apostátát, a ‘humanitas’ és a gondolatszabadság nevében. Lásd ÁCS: *i. h.* (10. jegyzet) 88–89.

¹³ PASCHOUD, François: *Introduction.* In: ZOSIMUS: *Histoire nouvelle.* Ed. François PASCHOUD. Paris, 1971. XVI–XVIII.

A Rehdiger-féle levelezésgyűjtemény

A Bibliotheca Rehdigeriana, mint Boroszló városi könyvtára végül 1661-ben nyílt meg az Elisabethkirche sekrestyében (jelenleg már az egyetemi könyvtár része). Nem lehet pontosan tudni, hogy Thomas Rehdiger 17 000 forintra becsült, kb. 6000 kötetes és 300 kéziratot magába foglaló gyűjteményéből addigra mi kallódott el,¹⁴ de annyi bizonyos, hogy a kollekció már a könyvtár megnyitásakor tovább bővült, többek között a szóban forgó tudós levelezésgyűjtemény első köteteivel, melyeket Christianus Fridericus Henelius ab Hennenfeld in Olbersdorf et Grünheida adományozott, és amelyek főszereplője Johannes Crato von Krafftheim volt, akinek a leveleit már fiatalabb kortársai gyűjtötték.¹⁵ A gyűjtemény egészen a 19. század végéig bővült; például az Erasmusnak írt (eredetileg) 166 autográf levél (R. 254, másolata most már az OSzK-ban) ‘ex dono anonymi’ 1840-ben érkezett.

A gyűjteményhez jelenleg két kézirat katalógus tartozik, az egyik a 16. századi, a másik a 17. századi levelekre vonatkozik. Sajnos az anyag egy igen jelentős része vagy elpusztult a második világháborúban, vagy „elvádorolt”, és a jelen pillanatban a berlini Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz részlegében olvasható. Éppen ezért különös jelentősége van a 18. század második felében tevékenykedő boroszlói történész, Samuel Benjamin Klose munkásságának, aki rengeteg levelet (egész köteteket) szó szerint átírt, vagy kivonatokban megőrzött.¹⁶ Érdemes megemlíteni, hogy a több mint hatvan év nem volt elég arra, hogy Berlin és Boroszló beszélő viszonyba kerüljenek. Jellemző a viszonyukra, hogy a boroszlói katalógus alapján az egyik elveszettnek jelölt kötet megvan Berlinben (ami Kristeller *Iter italicum*-ából is kiderül). Ennek jegyében nem meglepő, hogy a könyvtárosoknak fogalmuk sincs pontosan mennyi levél van a birtokukban, különösképp, mert vannak vonatkozó levelek, amelyek más úton kerültek az egyetemi könyvtár gyűjteményébe. A hozzávetőleges szám így is lenyűgöző: a 16. századi anyag 4000–5000 darabból állhat, a 17. századi 3000–4000-ból.

Az OSzK gyűjteménye

Az OSzK gyűjteményébe a teljes anyag töredéke, főleg a 16. századi levelezésanyagból kb. 2570 levél került digitális másolatban, de két kötetben (a Vol. 9 és 17-ben) sok 17. századi levél is található (köztük Alsted, Comenius, Grotius és Kircher levelek), amelyeket viszont a mellékelt katalógus nem ír le. E budapesti gyűjtemény különlegessége, hogy a boroszlói és berlini anyag egy helyen olvasható. Az anyag – a 16. századi levelek kézirat katalógusának másolatával együtt – hozzáférhető a könyvtárban, és tartalmazza a gyűjtemény részletesebb leírását is. A 19. század végi katalógus nagy előnye, hogy a lapok bal oldalán a levelező személyek egyéb, kiadott levelezésére is utal. A gyűjteményben a domináns figura nem az alapító, Thomas Rehdiger (a neki írt leveleket az általam le nem másolt R 402-es jelzetű kötet őrzi), hanem annak egykori mentora, a sokat emlegetett Johannes Crato. Így nem meglepő, hogy rendkívül nagyszámú a Camerarius családdal kapcsolatos levelezésanyag, és mindjárt jobban érthető Dudith és Zsámboky jelenléte

¹⁴ A kéziratokat és a könyveket elsőként leírta WACHLER: *i. m.* (3. jegyzet)

¹⁵ Lásd Cratónak a Laurentius Scholz által kiadott *Consilia et Epistola Medicinales*-ét, amely 1591 és 1595 között hét kötetben jelent meg.

¹⁶ E kötetek egy része ugyan szintén elpusztult. Sokáig Klosénak volt köszönhető számtalan Dudithra vonatkozó információ is. Lásd KLOSE, B. S.: *Neue litterarische Unterhaltungen*. Breslau, 1774.

is.¹⁷ Az anyag legnagyobb része azonban vegyes (a Rehdigerek közül leginkább III. Nicolaus van képviselve), és sokan csak egy-egy levéllel vannak jelen, sajnos a magyarországiakra is többnyire ez jellemző. A híresebb 16. századi és 17. század eleji nevek közül rengetegen megtalálhatók. Lássunk a korábbiak kihagyásával egy válogatást: Luther, Melanchthon, Andreas Osiander, Flacius Illyricus, Caspar Peucer, Theodore Beza, Filip Callimachus, Andreas Alciati, Caspar Ursinus Velius, Joachim Vadianus, Jacob Micyllus, Lelio Sozzini, Pietro Vettori, Johannes Sturm, Johann Georg Rheticus, Hieronymus Wolf, Carolus Clusius, Hubertus Languetus, Carlo Sigonio, Jacobus és Petrus Monau, François Hotman, Theodor Zwinger, Justus Lipsius, Karel ze Žerotína, Tycho Brahe, Paulus Melissus Scheda, Thomas Savile, Johannes Matthaues Wacker, Caspar Dornavius, Georg Xylander, Isaac Casaubon, Melchior Goldast és Martin Opitz. Kifejezetten magyarországi szempontból a következő figurákat érdemes még megemlíteni: Sebastian Ambrosius, Bekes Gáspár, Berzeviczy Márton, Giovanni Michele Bruto, Nicolaus Bucella, Gyalui Torda Zsigmond, Forgách Imre és Péter, Jan Jessenius, Jordán Tamás, Jacobus Palaeologus, Christophorus Pannonius Preyss, Radéczi Pál, Julius Salm, Marcello Squarcialupi, Lazarus von Schwendi és Thurzó János.

ALMÁSI GÁBOR

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum tudományos tanácskozással köszöntötte a megújult Apor-kódex hazatértét. 2010. április 22-én, Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeum az ünnepélyes átadást-átvételt követően az esemény rangját hangsúlyozandó tudományos tanácskozást rendezett gyűjteménye egyik legértékesebb darabjának, a megújult *Apor-kódex*nek hazatérte alkalmából. A Székely Nemzeti Múzeum Bartók Termében Vargha Mihály, az intézmény igazgatója vette át a megújult kódexet Boka Lászlótól, az Országos Széchényi Könyvtár tudományos igazgatójától. Vargha Mihály egyben tolmácsolta Elena Tîrziannak, a restaurálási programban együttműködő partner Román Nemzeti Könyvtár főigazgatójának üdvözlését is. A távollévő Kelemen Hunor román művelődési miniszter köszöntését Tamás Sándor Kovászna megyei tanácselnök adta át. Boér Hunor, a kódexet őrző gyűjtemény vezetője bejelentette, hogy az Országos Széchényi Könyvtár nemcsak a kötet restaurálását végezte el, hanem annak digitalizálását is. Értékes nyelvemlékünk ez által nemcsak a szűk szakma, hanem az érdeklődő széles publikum számára is megismerhetővé vált.

Az esemény előzménye, hogy a Székely Nemzeti Múzeum közel egy esztendővel korábban a tulajdonában lévő igen értékes nyelvemléket tartalmazó, de nagyon rossz állapotban lévő *Apor-kódex*et annak restaurálása fejében engedte bemutatni az Országos Széchényi Könyvtár „Látjátok feleim ...” című nyelvemlék-kiállításán. Ily módon megvalósulhatott a Madas Edit kurátor által rendezett kiállítás egyik tudományos szennációja. Nevezetesen az első magyar bibliafordítás, az ún. *Huszita Biblia* (1416–1435 k.) részleteinek egymástól függetlenül készült másolatait őrző három kódexeknek – a *Bécsi*-, a *Müncheni*- és az *Apor-kódex*nek – együttes bemutatása.

Az első ismert tulajdonosáról, báró Apor Péter (1676–1752) íróról elnevezett *Apor-kódex* szintén három egymástól független kézirat egybekötéséből jött létre. A *Huszita Biblia* zsoltárkönyvét örököltette meg kései másolatban (15. század vége–16. század eleje) a zsolozsmákhoz tartozó him-

¹⁷ Zsámboky levelezésanyagát Hans Gerstinger adta ki 1968-ban, de készülő levelezés-kiadásomhoz szerettem volna lemásoltatni: érdekes módon az anyag szintén elpusztult a második világháborúban, amiből csak az következhet, hogy Gerstinger már a háború előtt lemásoltatta.

nuszosokkal és bibliai kantusokkal együtt. Nagy valószínűséggel a premontrei apácák számára készült, de bizonyosan általuk használt másolat a zsolozsmában latinul recitált zsoltárokat segítette számukra megérteni. A zsoltáros könyvhöz a későbbiekben két premontrei eredetű kiegészítő rész kapcsolódott: a *Három jeles szolgáltatás* a rend tagjaiért és a jötevőieért való imaalkalmak felsorolása, valamint egy párbeszédés Mária-siralom, a Szent Anselm-passió dialógusa.

Az *Apor-kódex* reneszánsz kötése megegyezik a premontrei apácák számára összeállított *Lányi-kódex* kötésével, amely a budai (domonkos?) műhelyben készült. A két kötetet a szegedi eredetű somlővásárhelyi premontrei apácák köthették be együtt Budán. Mindkét könyvet később a török elől menekülő budai apácák vihették magukkal Pozsonyba vagy Nagyszombatba. Utóbb az *Apor-kódex* ajándékozás révén lett a Cserey család tulajdona. Előbb az özv. Cserey Jánosné, Zathureczky Emilia által 1875-ben Imecsfalván alapított Székely Nemzeti Múzeumba, majd 1880-ban mai végleges helyére, a Sepsiszentgyörgyre átköltöztetett Székely Nemzeti Múzeumba került. Az évszázadok alatt jelentősen megrongálódott, nagyon rossz állapotú kódexet Tóth Zsuzsanna az Országos Széchényi Könyvtár restaurátora több hónapi aprólékos munkával restaurálta.

Az átadást-átvételt követően kezdődő tudományos tanácskozás első felszólalója Boka László tudományos igazgató volt. A „Látjátok feleim ...” címmel megtartott előadásában lényeges hangsúlyt kapott a múltunk megismerése szempontjából oly fontos középkori magyar nyelvemlékek szakavatott ismerete. A latin és a magyar írásbeli érintkezése mellett a magyar nyelvű kolostori irodalom a másolt kódexek révén a bibliafordításokat emelte a kutatások középpontjába. Az Országos Széchényi Könyvtár nyelvemlék-kiállításának bemutatása kapcsán felvázolta a magyar nyelvű írásbeliség kibontakozásának történeti fejlődését. Kezdvé a latin szövegekben szórványosan található első magyar szavak megjelenésétől az évszázadokig tartó folyamat eredményeként megszületett irodalmi nyelv kialakulásáig. Ezzel párhuzamosan a magyar nyelv térhódítását a mindennapi íráshasználatban. Előadása végén Boka László hallgatóságának, amelynek döntő része nem láthatta az eredeti kiállítást, a legújabb technika segítségével teremről-teremre, virtuálisan is bemutatta a magyar nemzeti könyvtárban rendezett nagysikerű nyelvemlék-kiállítást.

Tóth Zsuzsanna restaurátor előadásában bemutatta az *Apor-kódex* restaurálásának igényes és igen aprólékos munkálatait. Az elvégzett munkafolyamatok alkalmával felfedezett kötetéstörténeti érdekességeket, valamint a felmerülő problémáknak eredményes szakmai megoldásait. „Az *Apor-kódex* restaurálása” címen megtartott vetített képekkel gazdagon illusztrált előadásában részletesen szemléltette azokat, leginkább a víz által okozott károsodásokat, amelyek az évszázadok alatt komolyan megrongálták a kötetet. Első látásra szembeötlő a kitépelt lapok hiánya miatt összeesett könyvtest. A legveszélyesebb pusztítást mégis a rosszul összekevert tinta okozta. A tintamarás következtében a betűk elhalványultak, illetve a betűk vonala mentén a papír eltört és szétnyílt. A kódex írásából betűk, sorok estek ki. Ezt a roncsoló folyamatot Tóth Zsuzsanna a kötet restaurálása során sikeresen megállította, továbbá a már láthatóvá vált kárt türelmes munkával, betűről-betűre haladva pótolni tudta. Sikeresen helyreállítva így a kódex jelentős részét.

Gábor Csilla egyetemi tanár és Korondi Ágnes tanár (Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Tanszék) „Az *Apor-kódex* és a késő középkori magyar kódexekben található műfajok” című közös előadásukban a tudományos tanácskozás résztvevői számára átfogó képet rajzoltak az *Apor-kódex*nek a magyar bibliafordítások kontextusában a többi kódexhez való viszonyáról. A legrégebb fennmaradt magyar bibliafordítás zsoltárait magába foglaló kódex tartalmával, eredetével kapcsolatos irodalomtörténeti problémákat úgy közelítették meg, hogy szövegemlékeit elhelyezték a késő középkori magyar nyelvű kódexirodalomban.

Végül Egyed Emese egyetemi tanár (Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Tanszék) „A felvilágosodás sokkoló magyar nyelvemlékei” címmel tartotta meg előadását, amelyben a 18. században nyomtatásban közzétett nyelvemlékek hazai fogadtatását

vizsgálta. Elemezte, hogy a magyar nemesi hagyományokkal azonosuló, tanult vagy többé-kevésbé tanulatlan közösség milyen módon viszonyult hozzájuk. Röpiratokban és magán leveleikben megőrződött ellenvetéseiket leginkább a nemesi (rendi) magyar szimbólumok, a magyar nyelv tekintélyének védelme indokolta, amelyet az akkori németesítő birodalmi politika, valamint a latin nyelvűségnek a térségben még mindig erős hagyománya fenyegetett. Pozitív hatásként viszont a 18. században a nyelvi eredet és a nemzeti lét gyökerei iránti egyre növekvő érdeklődés elvezetett a nyelvi, irodalmi, történeti kutatások megélénküléséhez. A régi szövegek nyilvánossá tétele és tanulmányozása nyelvészeti, irodalmi, történeti, jogi természetű kérdések sokaságát vetette fel, ami új tudományágak megszületését eredményezte.

BÁNFI SZILVIA

NEKROLÓG

F. Csanak Dóra (1930–2010). 2010. november 23-án, életének 81. évében hosszú, méltósággal viselt betegség után elhunyt F. Csanak Dóra irodalomtörténész, sajtó- és művelődéstörténész, 1952-től a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteményének munkatársa, 1975 és 1997 között osztályvezetője. Debrecenben született értelmiségi családban. Felmenői nemzedékekre visszamenőleg fontos szerepet játszottak a cívisváros kulturális életében. (Dédapja, Csanak József a város ismert mecénása kulcsszerepet játszott az Izsó-féle Csonkai-szobor fölállításában. Úti leveleit *Egy debreceni kereskedő Nyugat-Európában* címmel Csanak Dóra adta ki.) Csanak Dóra élt a művelt, kultúrákedvelő családi környezet nyújtotta előnyökkel, ‘von Haus aus’ csaknem anyanyelvi szinten tudott németül, és más idegen nyelvek iránt is korán felébredt az érdeklődése. Végzős gimnazistaként a centenáriumi tanulmányi versenyen franciából második, angolból első helyezést ért el. A sors kegyeltjeként magyar irodalomra Szabó Magda tanította. Kitűnő érettségi vizsgája után, 1948 őszétől a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem angol–francia szakán kezdte meg tanulmányait. Professzorai hamar fölfigyeltek tehetségére, s ha a ‘Történelem’ nem szól közbe, minden bizonnyal ragyogó tudományos pálya várt volna rá szülővárosában. A Rákosi-rendszer azonban 1950-ben egy tollvonással megszüntette a „burzsoá” nyugati nyelvek oktatását a vidéki egyetemeken, s mivel polgári származása miatt is zaklatták, Csanak Dóra jobbnak látta Budapesten folytatni tanulmányait. Két nyugati idegen nyelv párosítása a fővárosban is tilos volt, ezért az Ötövös Loránd Tudományegyetem könyvtáros–francia szakára felvételizett. Csanak Dóra tehát – Várkonyi Nándorhoz, Bibó Istvánhoz, Vekerdí Lászlóhoz hasonlóan – azok közé a nagyműveltségű értelmiségiek közé tartozott, akik nem készültek könyvtárosnak, hanem a kommunista rendszer elől húzódtak vissza a könyvtár csöndjébe. 1953-ban kitűnő eredménnyel államvizsgázott, de a „minisztérium valamilyen arctalan szerve” már 1952-ben az Akadémiai Könyvtárba helyezte. Előbb a folyóiratcsoportban dolgozott, majd hamarosan a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményébe került kézirattárosnak. 46 éven át, 1997-es nyugdíjba vonulásáig dolgozott itt, 1975-től osztályvezetőként. A több mint négy évtized alatt számos kéziratot hagyatékként beszerzésében és feldolgozásában vett részt; csak néhányat említek meg közülük: Ady Endre, Balázs Béla, Bibó István, Ágoston Péter, Dutka Ákos, Forbáth Imre, Fülep Lajos, Hatvany Lajos, Szabó Lőrinc, Szilády Áron, Veres Péter hagyatéka. Az „MTAK Kézirattárának Katalógusai” című sorozatban – amelynek 1976-tól szerkesztője volt – négy kötete nyomtatásban is megjelent: *Balázs Béla kéziratok hagyatéka az Akadémiai Könyvtár Kézirattárában*. Bp. 1966; *Vörösmarty Mihály-levelezés, Csonkai Vitéz Mihály-levelezés, Ady Endre-gyűjtemény*. Bp. 1967; *Szabó Lőrinc kéziratok hagyatéka*. Bp. 1973; *Fülep Lajos kéziratok hagyatéka*. Bp. 1984.

A mindennapi kézirattárosi feldolgozó munka mellett kiterjedt tudományos kutatásokat végzett. Több tudományos és népszerűsítő cikket tett közzé az Akadémiai Könyvtár és gyűjteményei történetéről. „Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig” című tanulmánya 1959-ben akadémiai jutalmat kapott. Ezek a kutatásai vezették el az MTA Könyvtárát 1826-ban megalapító

Teleki család, és tágabban a felvilágosodás irodalom- és művelődéstörténete tanulmányozásához. A könyvtáralapító Teleki József nagyapjáról, gróf Teleki Józsefről írott kandidátusi disszertációját – „Teleki József és a 18. századi művelődés” – 1978-ban védte meg. Csanak Dóra ezúttal sem másodkézből dolgozott, hanem vérbeli filológushoz és kéziratároshoz illően korabeli levéltári és kéziratári források alapján. Kiváló kutatói eredményekről tanúskodó munkája átdolgozott, bővített változata 1983-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományőr és a felvilágosult gondolkodó* címmel. A felvilágosodás időszakából nemcsak a Telekikkel foglalkozott; rangos szakfolyóiratokban közleményei jelentek meg Orczy Lőrinc és Besenyei György munkásságáról, a Ratio Educationisról, az Erdélyi Magyar Kéziratkiadó Társaság megalakulásáról. Több gyűjteményes kötet anyagának összegyűjtésében is részt vett (*Magyar énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, Magyar Népzene Tára *Párosítók* című kötete).

Közel állt hozzá a 20. század első felének magyar irodalma. Ő rendezte sajtó alá és látta el jegyzetekkel Móricz Zsigmond leveleit (*Móricz Zsigmond levelei. I–II.* Bp. 1963). A szülővárosához, Debrecenhez kötődő Tóth Árpádról két közleményt is publikált. Értekezett Ady és Csinszka levelezéséről, s még sok minden másról. A kortárs magyar irodalomnak közvetlen szemtanúja volt, sok, ma már iskolai tananyagnak számító író, költő ismert személyesen: Illyés Gyulát, Weöres Sándort, Károlyi Amyt, Kormos Istvánt, Vas Istvánt, Fodor Andrást, Simon Istvánt, Beney Zsuzsát, Lator Lászlót és másokat.

Mindenkinél nagyobb hatással volt azonban rá Fülep Lajos. Bátran kijelenthetjük, hogy családtagjain kívül Fülep játszotta a legfontosabb szerepet az életében. Társaságába Fodor András vezette be 1950-ben, s a minden szépre, jóra és igazra fogékony és nyitott „Öreg” azonnal felismerte emberi és szellemi értékeit. Csanak Dóra azon kevesek közé tartozott, akit a kíméletlenségig szigorú, igényes és zárkózott Fülep közel engedett magához. Az Akadémiai Könyvtáron keresztül ő intézte Fülep külföldi könyvrendeléseit, ő hajtotta végre végrendeletét, s ő rendezte az MTA Kézirattárába került hagyatékát is. (Ez a kötet, mint már említettük, a Kézirattár katalógussorozatában jelent meg.) Csanak Dóra Fülep érdekében kifejtett szolgálata azonban az 1990-es évektől bontakozott ki igazán. Húsz évet áldozott Fülep hatalmas terjedelmű levelezése kiadására, amelynek első kötete 1990-ben, a befejező hetedik kötet pedig 2007-ben jelent meg. 3333 levelet gépelt le hagyományos írógépen, és ezekhez hozzávetőleg húszezer jegyzetet írt. Amit népes kutatócsoportok, intézetek szoktak elvégezni, azt ő egyedül végezte el. Teljes felelősséggel ki lehet ugyanis jelenteni, hogy Csanak Dóra a levelezés kritikai kiadását tette le az asztalra. Nemcsak a hagyatékban található leveleket adta közre, hanem a magánszemélyeknél és vidéki levéltárakban lappangó Fülep-leveleket is felkutatta. Jegyzeteinek nemcsak a mennyisége, hanem még inkább a minősége lenyűgöző. Számos közülük a legapróbb részletre is kiterjedő, bravúros filológia tanulmány. Ezzel a hét hatalmas kötettel F. Csanak Dóra nemcsak a Fülep-kutatás és magyar filológia történetébe írta be a nevét örökre, hanem a fiatal Fülep egyik alapvető felismeréséről is tanúságot tett: a kultúra – áldozat.

Érdeklődése nem szűkölt le az irodalomra, a művészetek más ágaiban is jó érzékkel és biztos ízléssel tájékozódott. Minden fontosabb kiállítást, tárlatot megnézett, rendszeresen járt komolyzenei koncertekre, sokat hallgatott zenét. Kiváló nyelvtudását fordítóként kamatoztatta. Kisebb munkáin kívül az ő magyaritásában olvashatjuk Jane Austen *Emmáját*, Sztravinszkij *Életem* című önéletrajzát, Lifar Serge Gyagilevről írott monográfiáját. Szerette a szép környezetet, nagy gonddal válogatta meg az őt körülvevő bútorokat, festményeket, tárgyakat. Mesteréhez, Fülephez hasonlóan csak akkor írt, ha fölkérték, ellenben élvezettel és színesen mesélt. Élményszámba mentek kéziratári, kávézás közbeni beszámolóit külföldi tanulmányútjairól, utazásairól.

Kollégaira, környezetére nemcsak szakmai felkészültségével, műveltségével hatott, hanem finom viselkedésével, előkelő modorával is. Soha nem emelte fel a hangját, a legkielegettebb helyzetben

is megőrizte méltóságát, higgadtságát. 2001-ben, a *Magyar Tudomány*ban megjelent „Emlékeimből” című rövid cikkében említi, hogy az 1956. október 25-ei vérengzés több sebesültjét a Könyvtár előterébe hozták be, ahol az Akadémia akkori orvos elnöke kötözte a sebeket, a könyvtárosok pedig segítettek neki. Elegáns szerénységére jellemzően hallgatott arról, hogy az asszisztens éppen ő volt. Fegyelmezetten viselte a fájdalmat is. Férjének, Fülöp Gézának, az ELTE könyvtártanszéke hajdani vezetőjének váratlan, idő előtti halálakor ugyanolyan bámulatosan tartotta magát, mint a gyógyíthatatlan kór szorításában. Nemcsak a kiváló könyvtárost, hanem a nagyszerű embert is gyászoljuk. Emlékét megőrizzük.

BABUS ANTAL

SZEMLE

Fukári, Valéria: Felső-magyarországi főúri családok. (A Zayak és rokonaik 16–19. század.) Pozsony, 2008. [Kalligram kiadó], 157 l.

A Zay család az egyik legjelentősebb magyarországi főúri dinasztia, számos neves államférfit, katonát, művészet- és tudománypártoló mecénást adott az országnak, történetükről ennek ellenére eddig nem készült átfogó monográfia. Ezt a hiányt pótolja Fukári Valéria könyve, amely a család legragyogóbb korszakát mutatja be, a felső-magyarországi letelepedéstől a hányatott sorsú Zay Károly haláláig. A kötet megjelenését többéves kutatómunka előzte meg a Szlovák Nemzeti Levéltárban (Slovenský národný archív, Bratislava), a Magyar Országos Levéltárban (Budapest), az Osztrák Állami levéltárban (Österreichisches Staatsarchiv, Wien), valamint a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtár (Slovenská národná knižnica, Martin), a pozsonyi Líceumi Könyvtár (Lyceálna knižnica, Bratislava) és a Bécsi Városi és Tartományi könyvtár (Wiener Stadt- und Landesbibliothek) kéziratárában. A források mellett a szerző összefoglalta a témában eddig magyar, szlovák és német nyelven megjelent szakirodalmat is.

A Zay család 1547-ben költözött a trencsén megyei Ugrórcra (Zayugróc), miután valkó megyei birtokaikat a törökök elpusztították. Zay Ferenc I. Ferdinánd hűséges híveként, a törökök elleni harcokban szerzett érdemeiért a birtok mellé az uralkodótól 1560-ban fiaival együtt bárói címet kapott. A család férfitagjai valamennyien kivették részüket a törökök elleni küzdelmekből, Zay Ferenc fiai közül András és Lőrinc fogságba is esett, ahonnan nagy összegű váltságdíj fejében

szabadulhattak. A Zay család később szembefordult a Habsburg házzal. 1619-ben II. Zay Lőrinc saját zászló alatt szervezett csapatokat Bethlen Gábor számára. A vaskvári béke után a család több tagja is részt vett a Wesselényi összeesküvésben. Zay Ferenc dédunokája, Petrőczy István még várát is felajánlotta, hogy ott tartsák fogva I. Lipót, akit egy vadászat alkalmával akartak foglyul ejteni, hogy kikényszerítsék sérelmeik orvoslását. Később fiai, Miklós és István rokonuk, Thököly Imre seregében harcoltak a Habsburgok ellen. A Rákóczi szabadságharcban Petrőczy István mellett a Zay családból IV. Zay András és III. Zay Zsigmond vett részt. A szabadságharc utáni békeidőkben a Zayak a magyarországi evangélikus egyház támaszai voltak. Zay Péter már huszonhároméves korában a magyarországi evangélikus egyház első egyetemes felügyelője lett, és egész életében küzdött azért, hogy az evangélikusok mindenütt szabadon gyakorolhassák vallásukat. Nagy örömmel fogadta II. József türelmi rendeletét, meghagyta, hogy a templomokban Te Deumot tartsanak és imádkozzanak a császárért, ugyanakkor felszólította az egyházi vezetőket, ne engedjék, hogy a nép esetleg a katolikusok ellen forduljon.

A Zay családdal rokonságban álló Prónay Gábor Acsán már a tilalom idején kötemplomot épített, és mire elkészült, megszerezte az engedélyt a felszentelésre. A 19. századi magyarországi közélet egyik legkiemelkedőbb alakja Zay Károly volt. Saját költségén taníttatta a birtokain élő tehetséges parasztfiúkat, nagyapjához hasonlóan a magyarországi evangélikus egyház egyetemes felügyelője volt, komoly összegekkel támogatta felekezetét. 1827-ben az uralkodó császári és ki-

rályi kamarássá nevezte ki, majd 1831-ben grófi rangra emelte. Ennek ellenére a bécsi udvari politika egyik legnagyobb bírálója és a magyarországi reformok lelkes híve volt. Szorgalmazta a magyar oktatási nyelv kötelezővé tételét. Szívesen áldozott Széchenyi reformjaira, elsősorban a Magyar Tudós Társaság, az Akadémia céljaira, de a löversenyekre is. Tagja volt a Kossuth által létrehozott Iparegyesületnek, 1845-ben Zayugrócon posztógyárat alapított. Örömmel üdvözölte az 1848-as forradalom eredményeit, a pozsonyi nemzetőrség egyik kapitánya lett. A forradalom leverése után visszavonultan élt, különféle német és magyar folyóiratokban publikált. Cikkeiben továbbra is kiállt a reformmozgalom céljai mellett, de a változásokat a Habsburg-Lotharingiai-házzal együttműködve képzelte el, amiért sok kritika érte. 1871-ben hunyt el. Az örökösök életét alapjaiban rendítette meg az elmúlt század. A Zay család utolsó tagja Kanadában halt meg 1994-ben.

Fukári Valéria már régóta elkötelezett művelődéstörténeti kutató, a Zay család történetéről is jelentek már meg kisebb írásai. Pozsonypüspökiben született, ma is ott él. A prágai Károly egyetemen szerzett diplomát magyar-szlovák szakon. A kiváló Rákos Péter professzor növendéke volt, akivel komoly tudományos levelezést is folytatott. Irodalmárként a pozsonyi *Új Szó*, *Természet és Társadalom*, *Tatran*, illetve a Madách Könyv- és Lapkiadó szerkesztőjeként dolgozott. 1968 után szilenciumra ítélték, hivatalosan máig nem térhetett vissza az irodalmi életbe. Ez alatt fordult érdeklődése a családtörténeti kutatások felé. Ezzel párhuzamosan cseh, szlovák, magyar irodalom és művelődéstörténettel is foglalkozott. Korábban már publikált egy, a mostanihoz hasonló fontosságú tudományos monográfiát a pozsonyi evangélikus líceum és teológiai akadémia történetéről. (*Egy régi alma mater. A pozsonyi evangélikus líceum és teológiai akadémia utolsó negyven éve 1882–1923*. Pozsony, 2003. [Kalligram kiadó]) Szintén önálló kiadványt készített Pozsonypüspöki múltjáról (*Hazahív a harangszó – Haza a mélyben [A régi Püspökiről, Szunyogdiról szóban és képen]*. Pozsonypüspöki, 1997. Csemadok.).

A szerző műveltségének, korábbi tudományos kutatásainak és kiterjedt érdeklődési körének köszönhetően a most megjelent monográfia nemcsak hagyományos családtörténet, hanem átfogó képet nyújt a korszak politikai és művelődéstörténeti viszonyairól is. Alapos kutatómunkája eredményeként a kötet rendkívül gazdag forrásokban. A családi levezés legszebb, vagy tartalmilag legfontosabb nem magyar nyelvű levélrészleteit a szerző saját fordításában közli, így nemcsak a család történetét ismerhetjük meg, hanem a családtagok személyes érzéseit, nyelvi gondolkodásmódját is. A levelek hangneméből következtetni lehet a házastársak, testvérek, szülők és gyermekek bensőséges viszonyára, egymáshoz való ragaszkodására, arra, hogyan nevelték felelősségre gyermekeiket, mint a jövő földesurait, állami vezetőit, emlékeztetve őket jobbágyaik, cselédek, beteg vagy elszegényedő családtagjaik iránti kötelességeikre. Ezek alapján nyomon követhető, milyen családi környezetben nőttek fel a családjukhoz ragaszkodó, hazájukat szerető, a szegények iránt elkötelezett, mélyen vallásos Zayak.

A monográfia nem korlátozódik csupán központi témájára, a Zay család történetére. A Zayak házasságaik révén szoros kapcsolatban álltak más főnemesi családokkal, így a kötet betekintést nyújt a Soós, Petrőczy, Bánffy, Forgách, Calisch, Mérey, Thököly és más fontos főnemesi dinasztiák életébe is. A Zay ivadékok sorsán keresztül mutatja be a korszak politikátörténetét, amelynek eseményeit történelmi realitással értékeli.

A családtörténettel párhuzamosan érdekes nyomon követni, hogy a különböző érdeklődésű Zayak hogyan gyűjtötték össze azt a gazdag könyvanyagot, amelynek ránk maradt köteteit ma a Szlovák Nemzeti Könyvtárban őrzik. A könyvgyűjtés és művészeti gyűjtés mellett a Zay család tagjai közül többen írtak kisebb irodalmi műveket, verseket, imákat. I. Zay Péter egy imádságoskönyvet állított össze, amely nyomtatásban nem jelent meg, kézírata eddig még nem került elő. Közismert I. Zay Ferenc emlékirata Nándorfehérvár elvesztéséről. Zay Anna egy magyar nyelvű imádságoskönyv és néhány istenes vers szerzője, rokona Zay Mária Krisztina imádsága

gyermekieért biblikus cseh nyelven maradt ránk. Zay Károly édesanyja, Marie Calisch a homeopátia egyik magyarországi megalapítója, emelt német nyelvű vígjátékokat és elbeszéléseket írt. A család levelezése önmagában is komoly irodalmi érték. A szerző filológiai képzettségét is kamatoztathatta, amikor felfigyelt a Petrőczy Erzsébet leveleiben található nyelvi érdekességekre.

Szerzőnk érdeme, hogy a Zay család példáján keresztül rendkívül jól érzékelteti a 16–18. századi Magyarország nyelvi viszonyait. A családi levelezést vizsgálva nemcsak a levelek tartalmát ismerteti, hanem rámutat arra is, milyen szerepet töltött be egy felső-magyarországi főúri család életében a latin, a német, a francia, a magyar és a szlovák nyelv. Pontos képet ad a sokszínű nyelvi környezetről, amelyben a Zay gyerekek felnőttek, de nem bocsátkozik meddő vitákba az egyes családtagok anyanyelvéről, vagy nemzeti hovatartozásáról. Ugyanígy reálisan látja a 19. századi nemzeti mozgalmak háttérét. A két politikus író, L'udovít Štúr és egykori mecénása, Zay Károly kezdetben baráti, majd folyamatosan megromló viszonyán keresztül mutatja be a nemzetiségek reakcióját a magyar nyelv államnyelvvé tételére, és az erre adott magyar választ. A vita tényén kívül felhívja a figyelmet egy eddig nem ismert levélrészletre, amelyből arra lehet következtetni, hogy kevéssel Štúr halála előtt kettejük viszonya rendeződött. A kötet terminológiája figyelemreméltóan előremutató. Kerüli a Felvidék kifejezés használatát, helyette a tudományosság követelményeinek jobban megfelelő Felső-Magyarország, illetve Felföld terminust alkalmazza.

A kiváló kötet használhatóságának van néhány hiányossága. Minden fejezethez külön jegyzék készült a felhasznált forrásokról, és irodalomról, de a könnyebb ellenőrizhetőség miatt célszerűbb lett volna minden új adatot lábjegyzetes hivatkozásokkal igazolni. Nagyon hiányzik, hogy a kötethez nem készült családfa, amely alapján az olvasó eligazodhat az időnként igen szövevényes rokoni kapcsolatok között.

A gazdag forrásközlések mellett igényesen összeállított képanyag emeli a kötet értékét. Nemcsak a család tagjairól találunk jó minőségű szí-

nes és fekete-fehér képeket, hanem fontos közéleti személyiségekről, helyekről, használati tárgyakról és a legérdekesebb családtörténeti forrásokról is. A tartalmas, jól felépített, érett történelemszemléletű, új kutatási eredményekben gazdag kötet nemcsak a magyar genealógiai és művelődéstörténeti irodalmat gazdagítja, hanem továbbá hasonló jellegű kutatások mintájául is szolgál.

KOVÁCS ESZTER

Szenci Molnár Albert: Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás. Hanovia 1624. P. VÁSÁRHELYI Judit és SZABÓ András tanulmányával. Bp. 2009. Balassi K., az MTA Irodalomtudományi Intézete, Országos Széchényi Könyvtár, 1538, 511. l. /Bibliotheca Hungarica Antiqua XLIII./

A „Bibliotheca Hungarica Antiqua” sorozat – különösen, mióta Kőszeghy Péter irányításával a Balassi Kiadó gondozásában jelenik meg – tudatos művelődéstörténeti koncepciót megvalósítva adja közre a magyar irodalom- és művelődéstörténet ritkán hozzáférhető, ám alapműként értelmezhető kiadványait. Teszi ezt függetlenül a politikai, ideológiai, vallási felfogástól és nem utolsósorban a terjedelmi korlátoktól, tehát kiegyensúlyozottan jelenteti meg minden szellemi irányzat kiadványait, és az elanyagiasodott világban nem kevés áldozatot hozva azért is, hogy terjedelmes (tehát: drága) művek újra kézbe foghatóak lehessenek. Ékes példa erre a több mint 1500 lapnyi Szenci Molnár-féle Kálvin-fordítás, amelynek a magyarországi közgyűjteményekben negyven példánya maradt fenn. A megjelenési alkalommal – Kálvin születésének 500. évfordulója – a Kiadó még az impresszum-adatokban sem hivatkozik, mert sem a Kiadó, sem a közreműködők számára nem a formális ünneplés a fontos, hanem kulturális értékeink megőrzése és a korszerű ismeretek nyomán történő újraértelmezése. A korrektség kedvéért hozzáteendő, hogy a kiadást a Nemzeti Kulturális Alap és a Hungarofest is támogatta, a kísérőtanulmányok pedig az OTKA Szenci Molnár Albert levelezése, ira-

tai és Zsoltárkönyve c. pályázata keretében készültek.

A két kísérőtanulmány olyan szerzők – P. Vásárhelyi Judit és Szabó András – műhelyéből került ki, akik mindketten több évtizedes szakmai múltat tudnak maguk mögött, és ez a sokéves munka mindkettőjükénél főleg Szenci Molnár tevékenységéhez kapcsolódik. Mindketten nagydoktori disszertációval koronázták meg a Szenci Molnár-kutatást, és egymás munkájára építő, azt becsülő tevékenységük sem zárja ki, hogy szuverén kutatói egyéniségek maradjanak, és időnként kiegészítsék, máskor cáfolják tudós kollégájuk megállapításait. Minderre jó példa a mostani két kísérőtanulmány is, amelyek időnként egymásra hivatkozva, időnként ellentmondva próbálnak eligazítani Szenci Molnár- és a Kálvin-kiadások világában.

Noha mindkét tanulmány címe az egész Szenci Molnár-műre vonatkozik (*Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása* és *Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítása*) a tanulmányok inkább annak a megállapításnak felelnek meg, amelyet Szabó Andrásnál olvashatunk: „A művet kiemeli egyedülálló rézmetszetes címlapja, amelynek elemzése szinte önálló kutatási ággá nőtte ki magát.” Természetesen mindkét szerző felvázolja az életrajzi hátteret is, és értékes megállapításokat olvashatunk Kálvin művének 16. századi, különböző nyelvű kiadásairól és Szenci Molnár fordítói tevékenységéről. A fordítás alapját képező kiadással behatóbban P. Vásárhelyi Judit foglalkozik. Feltérképezve a francia, latin és német nyelvű kiadásokat, meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy a magyar fordítás alapja nem Kálvin 1559. évi vagy valamelyik későbbi latin nyelvű kiadása lehetett, hanem, miként a zsolttárok esetében, Szenci Molnár itt is német nyelvből fordított. P. Vásárhelyi Judit megpróbálja a német kiadások szerkesztését, a címlapokat, az életrajzi körülményeket és egyéb Szenci Molnár-dokumentumokat felsorakoztatni, hogy valamely német kiadás mellett egyértelműen állást tudjon foglalni, azonban a meglévő információk ma még csupán ahhoz elegendők, hogy valamelyik német kiadást tételezhessük fel mint alapszöveget. (Mindezzel talán nem győzte meg Szabó Andrást, aki ugyanebben

a kötetben azt írja, hogy a „vaskos könyv” „az 1559-es nagy *Institutio* fordítása”.) P. Vásárhelyi Judit is részletesen foglalkozik a kötet rézmetszetes címlapjával, figyelembe véve és értékelve a szakirodalom korábbi címlapértelmezéseit (Kovács Sándor Iván, Viskolcz Noémi). Kár, hogy a többször idézett Kovács Sándor Iván-mű címe a jegyzetekben csak „i. m.” megjelöléssel szerepel, így csupán Szabó András jegyzeteiből következtethetünk arra, hogy itt is a *Szenci Molnár redivivus* c. kötetről lehet szó. P. Vásárhelyi Judit is helyesen állapítja meg, hogy Szenci Molnár a már elterjedt motívumkincsből oly módon alakította ki fordításának címlapját, hogy az válasz is legyen Pázmány Péter *Kalauzának* – nem a Viskolcz Noémi által feltételezett 1623-as –, hanem az 1613. évi kiadására. Ugyancsak értékes az egyes képek értelmezéséről tett megállapítás. Különösen az a nyitva maradt kérdés, amely szerint (Dézsi Lajos Szenci Molnár-kiadása alapján) Vásárhelyi Judit is lehetségesnek tartja, hogy az „Értelme a Religió képének” című vers, amely a címlapmetszet baloldali nőalakját ábrázolja, egy mára ismeretlen, egyleveles Szenci Molnár-dokumentumot őrizhet. A Religió alakjának művészettörténeti előképét Kovács Sándor Iván intenciói alapján (Váci) Kovács Gábor azonosította Pieter Baltens (Custodis) Fortuna-ábrázolásában (*Németalföldi párhuzam Rimay „Religio”-emblémájában.* = Irodalomismeret 2000. 100–102.) A két metszet szoros kapcsolatát a mostani hasonló kiadás mindkét tanulmány-írója elfogadja.

Problemátikusabbnak tűnik a címlap jobb oldalán álló Fides-metszet. P. Vásárhelyi Judit nem foglalkozik külön a metszettel, hanem egyetértőleg írja, hogy „Az újabb kutatások során kiderült, hogy e Fides-embléma Jan Pietersz Saendram (1567?–1607) holland mester egyik metszetének módosított változata”. Az újabb kutatás Szabó Andrásához vezet, aki most közreadott tanulmányában és egy korábbi dolgozatában is részletesen foglalkozik a metszettel. Igaz ugyan, hogy sajnálatos elírás folytán azt írja „A másik oldalon álló *Religió*val kapcsolatban én magam fogtam kutatásokba”, azonban a szövegből egyértelmű, hogy Szabó András wolffenbütteli kutatásai a Fi-

des-emblémára vonatkoznak. Mivel az előttünk levő kiadásban nem szerepel a Szabó András által egyértelmű előképnek tartott metszet, tanulmányoznunk kellett a szerző korábbi közleményét is, így állapíthattuk meg, hogy a szerző némileg leegyszerűsítette öt évvel ezelőtti – akkor még több bizonytalanságot rejtő – megállapításait (vö. SZABÓ András: *A hit allegóriája Szenci Molnár Albert Kálvin-fordításának címlapján*. In: *Labor omnia vincit. Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*. Bp. 2005. 38–39.). Mindenekelőtt egy névelírást kell tisztázni, amely azért is fontos, mert a néhány betűnyi eltérés megnehezíti az utánjárást. A Szabó András által megnevezett Jan Pietersz Saendram (1567?–1607) rézmetszéről az interneten csak egy régi lexikonutalás és néhány blogbejegyzés található, számtalan fontos cikk és illusztráció van viszont Jan Pietersz Saenredamról és születési évét az írásk többnyire 1565-ben jelöli meg. (Egyébként Saenredam névalak szerepel a Szabó András által tévesen idézett Walter L. Strauss-kiadás címében is.) Szabó András Saenredam metszetének azonosítását a következőkkel indokolja: „a hasonló kéz- és ujjtartás egyértelműsítette a kapcsolatot, még akkor is, ha az eredetileg ülő nőalakot a rendelkezésre álló keskeny hely miatt fel kellett állítani, s kezéből ki kellett venni az Oltáriszentséget jelképező kelyhet (mivel ez a reformátusok számára teológiailag nem elfogadható). Ezen az azonosságon még a különbségek sem változtattak, az hogy az eredeti alak lefelé néz (az 1624-es fölfelé), ül és keresztbe rakja a lábait, a kereszt szára a fej mögött lefelé látszik mutatni (Szenci Molnárnál felfelé), s fölötté két szárnyas puttó repkedve virágot szór.” Már magában a szövegben is több a különbség, mint az azonosság, a két kép egymás mellé helyezésével mindez még szembeötlőbb. És van még más is, ami a mostani, leegyszerűsített értelmezésből kimaradt. Korábbi tanulmányában Szabó András még azt írja, hogy Fides „jobb kezében láthatóan van valami, de hogy az egy kehely lenne, azt nem lehet biztosan kivenni”, itt erről a „valamiről” már nem szól. Ugyancsak nem említi a különbségek között azt a héber betűs tetragrammatont (JHVH),

amely az égből sugárzik a felfelé néző nőalakra. Ez sem található meg a mintaképnek tartott Saenredam-metszeten. Ezúttal azt sem említi meg Szabó András, hogy Saenredam Hendrick Goltzius „előképe nyomán dolgozott”, tehát – korábbi dolgozata szerint – többszörös átvételtől lehet szó. Ha nem is fogadhatjuk el, hogy „az azonosság vitathatatlan”, abban viszont egyetérthetünk Szabó Andrással, hogy „az ismeretlen mester kilétéhez még így sem kerültünk közelebb”. (Az idézett mondatok mind Szabó András korábbi dolgozatából származnak.)

Mindezek ellenére van számos nagyon meggyőző megállapítása Szabó András címlapelemzésének. Egyetértőleg – és hosszan – idézi Szabó az 1903-as Nagy Károly-féle fordítás kísérőtanulmányát (KÁLVIN János: *A keresztyén vallás alapvonalai (Institutio religionis christianae)*. Bp. 1903), továbbá Kovács Sándor Iván már idézett dolgozatát. Ugyancsak elismerően és továbbgondolva bontja ki Viskolcz Noémi feltételezését, aki egyrészt a rózsakeresztes kapcsolatokra utal, másrészt hangsúlyosan figyelmeztet Pázmány Kalauzának és Szenci Molnár fordításának és címlapjának konfrontációjára (VISKOLCZ Noémi: *„Vagyon egy kis város Moguntian innen” Hanna és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben*. = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve (XI.) 2005. 69–84). Miután Szabó András is megállapítja, hogy „továbbra sem tudjuk, hogy ki volt az a művész, aki ezt az egyedülálló címlapot megalkotta”, nagyon elgondolkodtató javaslatokat tesz a kutatás további irányát illetően. Szóba kerülhet – és talán a későbbi kutatás megerősíti – Jacobus de Zetter vagy Friedrich van Hulsen (Hulsius) neve, akiknek hasonló tematikájú vagy szerkezetű címlapja mellett a Szenci Molnárral való személyes kapcsolata is vizsgálódás tárgyát képezheti. A rózsakeresztes kapcsolatokat illetően meglepő hasonlóságokat talált Szabó András, amikor a korabeli rózsakeresztes irodalom metszetes címlapjait vonta be a vizsgálódás körébe. A további kutatásoknak foglalkozniuk kell ezzel a vonallal is, Szenci Molnár oppenheimi nyomdásza, Hieronymus Galler szerzői, munkatársi körével, a nürnbergi Johannes

Hornung munkáival és a heidelbergi alkímisták könyveinek nyomdászati megoldásaival. Szabó András eredeti módon nemcsak a címlap egyes képeinek előzménye után kutatott, hanem újdonságszámba menő megállapításokat tett a címlap szerkezetével, az alkímisták gondolatvilágában fontos négyes felosztás rendszerével és értelmezésével kapcsolatban is. Továbbgondolandó fejtegetése szerint a négyes felosztás összefüggései nem csupán nyomdatechnikai, képzőművészeti megoldásként értelmezendők, hanem a szerkezet alkalmassá válhatott arra, hogy „Szenci Molnár mélyen személyes mondanivalóját, a jó és a rossz közötti döntést, az igaz vallás és hit melletti kiállást, a heidelbergi ostrom idején bekövetkezett személyes mártíriumot, s nem utolsósorban a hazaszeretetet kifejezzék”.

Szenci Molnár Albert Kálvin-fordításának hasonló kiadásával a magyar művelődéstörténet egyik kiemelkedő szövege vált elérhetővé, a kísérőtanulmányok pedig számos kérdés tisztázása mellett az újabb kutatásoknak is utat nyitottak. Mindennek a termése remélhetőleg a reformáció félévezredes évfordulóján majd újabb eredményekkel gazdagodva érik be.

NÉMETH S. KATALIN

Noblet, Julien: En perpétuelle mémoire. Collégiales castrales et Saintes-Chapelles à vocation funéraire en France (1450–1560). Préface Vincent TABBAGH. Rennes, 2009. Presses Universitaires de Rennes, 320 l. /Collection Art et Société/

Julien Noblet könyvének célkitűzése az 1450 és 1560 között Franciaországban hercegi vagy főúri temetkezési célra alapított huszonöt társaskáptalan történetének monografikus feldolgozása. Ez a száz év köztudomásúan igen izgalmas korszaka a francia történelemnek és művészettörténetnek egyaránt. Az egyházi építészett ezen műfajának vizsgálatával azonban csak az utóbbi időben foglalkoznak behatóbban a francia kutatók (Jean Guillaume, Michel Lauwres, Jean-Michel

Matz). A szerző két módszert ötvöz munkájában: az építészeti és épületszobrászati stílus-elemzést, illetve a szövegkritikát és -magyarázatot. A vizsgált épületek közös jellemzője, hogy az emlékezés és temetkezés pontosan meghatározott funkciójára az alapító család kastélyának közvetlen közelében emelt sírtemplomok speciális jogi állással. A Francia Királyság néhány legkiemelkedőbb családja építteti ezeket Normandiától, Anjou-n és Touraine-en keresztül Auvergne-ig, és világi kanonokok testülete szolgálja ki. Az építtető motivációja többféle: az oltár vagy szent ereklye közelében nyugvás, a sír közvetlen közelében mondott imák által a megváltásba vetett remény és a halott békéjének biztosítása a feltámadásig, családi és politikai megfontolások, a család dicsőítése, a dinasztikus emlékezet és a földesúri hatalom hangsúlyozása. Az építtető vagy teljesen új templomot építtet, vagy meglévő korábbi újjáépíttet flamboyant vagy all’antica italianizáló reneszánsz stílusban. A szerző a levéltári források alapján összeállítja a káptalanok korpuszát, és vizsgálja e magas kvalitású épületek gazdasági és humán erőforrásait.

Noblet doktori értekezésének kibővített és átdolgozott változatát adja itt közre, melynek egyes részei már korábban megjelentek tanulmánykötetekben és rangos régészeti és művészettörténeti folyóiratokban (*Revue historique du Centre-Ouest*, *La revue des musées de France*, *Bulletin de la Société Archéologique d'Eure-et-Loir* stb.). A bevezetésen és az összegzésen kívül a könyv négy fő fejezetre tagolódik. A bevezetésben Noblet világosan kijelöli céljait: az alapítás történeti szempontjainak és politikai vonatkozásainak vizsgálata; a káptalan liturgikus működésének és kötelezettségeinek bemutatása; az építészeti megoldás és a temetkezési funkció elemzése. A vizsgált periódus határait a százéves háború vége és a vallásháborúk kezdete jelöli ki, ez utóbbit az indokolja, hogy a reformáció hatására a 16. század második felétől a temetkezési céllal létrehozott káptalanok alapítása eltűnik. A szerző kiemeli, hogy a halál központi szerepet töltött be a 15–16. századi társadalomban, amelyet alátámaszt a templomba, s azon belül is az

oltárhoz minél közelebbi temetkezés vágya és a gyászmenet teatralitása.

Az első fejezetben Noblet az alapítók származását vizsgálva megállapítja, hogy mindegyik a király közvetlen környezetében volt családjá vagy munkája révén: hercegek, régi és új nemesek egyaránt alapítottak káptalan birtokuk szívében, néhol előbb épült fel a káptalani templom, s utána fogtak a kastély újjáépítéséhez. A hercegek a párizsi Sainte-Chapelle mintájára Krisztus szenvedéserekyeit befogadó templomot építenek; a királyi udvarban szolgáló „régí” nemesség aszerint választja ki, melyik birtokán építse fel a végső nyughelyül szánt templomot, hogy az minél közelebb legyen a királyhoz; az „új” nemesek pedig újonnan szerzett birtokuk hangsúlyozására kezdenek építkezni. A nőknek másodlagos szerep jut, általában elhunyt férje akaratának végrehajtója, ritkán említik társalapítóként a feleséget a források.

A második fejezet a káptalan alapítását, mint presztízsvállalkozást mutatja be az erekyék és a berendezés vizsgálatával. Noha a belső bútorzat nagyrészt elpusztult legkésőbb a francia forradalomban, a műalkotásokat részletesen felsoroló alapítólevél alapján ezekről is viszonylag jó képet alkothatunk. A festett mészkőből, alabástromból vagy márványból készült szobrok főként szenteket, apostolokat és a Madonnát ábrázolták. A festmények egy részét Itáliából rendelték, néhol Mantegna és Benedetto Ghirlandaio egy-egy műve díszítette a templom főoltárát. A gyakran több generáció alatt felépülő káptalani templom mellé kanonoki házakat is építettek. A káptalan összetételét, felszerelését, illetve a kanonokok feladatait és javadalmazását pontosan leíró források alapján részletes képet ad a szerző a káptalan életéről, a liturgikus szolgálat nehézségeiről, és a püspöktől való függetlenségből adódó konfliktusokról.

A harmadik fejezet a kastély, a templom és a kanonoki negyed egymáshoz való viszonyát tárgyalja. A méretét és alaprajzát tekintve egymástól jelentősen eltérő káptalani templom leggyakrabban a főúri birtok falain belül épült,

vagy a kastély közelében álló, korábbi plébánia-templomot építettek újjá. Az egyhajós, esetleg keresztházás templomban világosan elkülönült egymástól a főúri tér a hívőkétől, melyet a szentélyrekesztő, az eltérő megvilágítás és boltozás is hangsúlyozott. Az építettőnek gyakran külön bejárata és útvonala volt. Az építészeti megoldások tükrözik a megrendelő ízlését, gazdaságát és rangját. A források tanúsága szerint a kanonoki negyed, melyben minden egyes kanonoknak külön háza és kertje volt, általában a kastély mellett terült el, néhol azonban a kanonokok egy része a kastély körül, a többi pedig a városban lakott.

A negyedik fejezet megvilágítja, hogy a temetkezés a dinasztia presztízspolitikai stratégiájának része, az alapító végrendeletében részletesen meghagyja a halotti menet összetételét. Ugyanígy a síremlék is a dinasztia kultusz szimbóluma: a legtöbbször színes márványokból, alabástromból vagy rézből készült alkotás a főúri méltóságot hangsúlyozza az elhunyt fekvő alakjában és a rangot tükröző öltözékekkel, jelvényekkel és rendjelekkel.

Az összegzésben a szerző összeveti a temetkezési célra alapított társaskáptalan francia emlékeivel rokon párhuzamos jelenségeket más országokban, így például a firenzei Medici és Pazzi kápolnát, illetve a rimini Tempio Malatestianót említi futólag, megjegyezve azonban, hogy ezek Itáliában elszigetelt jelenségek. Az összegzést tizenegy forrás átirata és a vizsgált huszonöt épület monografikus leírása követi. Az értekezést százhuszonkét fekete-fehér és tizenkilenc színes kép illusztrálja. A könyv végén találjuk az idézett források és a lábjegyzetekben előforduló szakirodalom harminc oldalas bibliográfiáját, illetve a személy- és helynévmutatót. Julien Noblet munkája egy eddig alig vizsgált emlékcsoport levéltári forrásokon és helyszíni kutatásokon alapuló, kiemelkedő elemzését adja, amely a dinasztikus sírtemplomok műfajára irányuló további kutatások kiindulópontja lehet.

A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705–1944. I. A–J. Összeáll. LAKATOS ÉVA. Bp. 2010. OSzK, 372 l.

Lakatos Éva alighanem a régi bibliográfus-gárda egyik „utolsó mohikánja”, egymagában is intézménypótló személyiség. Sok évtizedes kitartó munkával kézbe vette, leírta s – mint most új munkájából kiderül – sajtótörténeti szempontból kicédelázta a magyar nyomtatott sajtó jelentős részét. Mint minden ilyen egyszemélyes vállalkozásnak, az övének is vannak kikerülhetetlen buktatói (itt-ott ez az új bibliográfián is látszik), a hozadék azonban fölmérhetetlenül nagy. Jellemző teljesítményére, hogy az az anyaggyűjtés, amelynek első, már megszerkesztett kötetét most vehetjük kézbe, a ma szokásos gyakorlat szerint, „normál” üzemmódban, külön kutatócsoportot igényelt volna – Lakatos Éva azonban egymaga csinálta meg.

Mit ad bibliográfiája? A cím szerint a magyar sajtótörténet „válogatott” bibliográfiája ez az 1705 és 1944 közti időszakról, s a mostani kötet csak az első kötet, az A–J betűig terjedő lapok irodalma. A cím nem biztos, hogy szabatos, de nehéz lenne pontosabban megfogalmazni, mit is ad ez a mostani gyűjtemény. Lakatos Éva ugyanis, bár tételeiket – szeméremből és takarékoságból – nem ismétli meg, röviden utal az eddigi bibliográfiák vonatkozó anyagára is, majd saját, „kiegészítő” gyűjtését mutatja be, tételesen. Szoros értelemben véve tehát „csak” kiegészítést ad az eddigi – bibliográfiákban szétszórtan regisztrált – sajtótörténeti irodalomhoz, s bibliográfiája „csak” a többivel együtt fedi le teljesen az irodalmat. Ez, mai, elkényelmesedő világunkban természetesen nem gyakorlatias megoldás, a mai kutató (már aki még e területen dolgozik) szereti, ha mindent egy helyen, készen kap, s nem kell a szükséges irodalmat könyvekből összekeresnie. Az „okos” bibliográfus tehát gyors kézzel kummulálta volna az eddigi gyűjtéseket, s a maga neve alatt egyesítette volna az elődök munkájának eredményeit is. Lakatos Éva azonban, mint utaltam rá, még a „rég”i gárda tagja, nem érezte volna ildomosnak az elődök mun-

kájának ilyesféle kiaknázását, s ő csakugyan „teljesen új, még nem regisztrált anyaggal” akart hozzájárulni a munkához. A bibliográfiákból bibliográfiát gyakorlata helyett ő csakugyan az újonnan föltárt anyag prezentálását látta feladatának. S az eredmény, azt kell mondanunk, őt igazolja. Lakatos Éva bibliográfiája oly gazdag, hogy a „kiegészítés” mennyiségileg voltaképpen messze felülmúlja az eddigi, ide vonható bibliográfiák anyagát. Az eddigi legjobb, legteljesebb munka, a József Farkas szerkesztette, önmagát ugyancsak „válogatott”-ként megnevező sajtótörténeti bibliográfia (1972) például jó esetben is csak akkora anyagot ad, mint az új bibliográfia első kötete (amely pedig Lakatos Éva tényleges gyűjtésének csak erősen szelektált változata). Az új bibliográfia tehát, ha minden kötete megjelenik, a legszerényebb becslés szerint is legalább négyszerese lesz az eddigi leggazdagabb anyagú vállalkozásnak. (Lakatos Éva teljes gyűjtése, kb. 200 ezer tétel pedig, számításai szerint, tízszerese az eddig regisztrált anyagnak.) Ez a mennyiségi összefüggés önmagában is olyan mutatója a munkának, amely jelzi az új bibliográfia súlyát és jelentőségét.

Teljesítményének igazi jelentőségét azonban csak akkor foghatjuk föl, ha – átlapozva összeállítását – látjuk, hogy a leírt tételek igen nagy százaléka, mondhatnánk döntő többsége nem a mai, sajnos eleve nagyon gyér és esetleges, s úgy-ahogy másképpen is elérhető sajtótörténeti földolgozásokat regisztrálja, hanem – azok mellett, azokon túl – az egykori sajtó önmagára reflektáló, „forrásértékű” adalékait. Ezzel ugyanis szinte tálcán kínálja föl a megírandó anyagot a mai s holnapi sajtótörténészeknek. S ezt az önzetlen „szolgáltatást” nem egyik vagy másik lap esetében teszi csak, hanem szinte a teljes mezőnyt illetően – a határon túli magyar lapokról is. Egyik-másik lap most fölgyűjtött anyaga pedig oly nagy és gazdag, oly sok mindent megvilágító, hogy szinte kiköveteli a sajtótörténész földolgozó munkáját. Az anyagból hosszan lehetne szemezgetni, megírandó témák sorát fölvetve. Az alig ismert *Egyetértés*, vagy a névleg jól ismert, valójában érdeme szerint alig-alig föl-

tárt Az *Est* anyaga egyebek közt jó példa lehet erre. Maga a bibliográfia – talán mondani sem kellene – kettős fénytörésben mutatja meg a szakmát. Nyilvánvalóvá teszi, hogy milyen sok az adóssága az újabban steril elméletek bódulatában veszteglő sajtótörténet-írásnak, de – szerencsére – azt is jelzi, mily nagy lehetőségek rejlenek e kutatási területben.

A bibliográfia fölépítése a lehető legegyszerűbb. Az ábécébe szedett lapcímek rendjében sorakoznak az adott lapra vonatkozó tételek. A verzálisból szedett lapcím alatt előbb az eddigi bibliográfiákban szereplő adatok vannak regisztrálva, utalásszerűen (a bibliográfia rövidítése plusz oldalszám, ahol a már korábban föltárt vonatkozó irodalom megtalálható), majd e tömb alatt tételenként az új anyag. Minden tételt a címléírás elé „kiugrasztott” tételszám vezet be, alatta pedig folyamatosan jön a címléírás, annotációval. Az első kötetben összesen 4762 tétel szerepel. A kötet elején, még a tulajdonképpeni anyag előtt, rövid előszó, majd a földolgozott tanulmánykötetek, a hivatkozott kézikönyvek és a földolgozott folyóiratok jegyzéke áll. A kötet végén, a lapcímek betűrendjében adott címléírásokhoz kapcsolódva, az egyes tételeket visszakereshetővé tevő névmutató van. Ez a szerkezet, egyszerűsége ellenére, két keresési szempontot maradéktalanul kielégít. Könnyen meg lehet találni, ha az adott, konkrét lapra vonatkozó irodalmat keresem, s az is egyszerű, ha valamely „nevet” keresek. Ez a megoldás elsődleges keresési lehetőségnek elég. De ha az anyag gazdagságát és sokrétűségét is figyelembe vesszük, óhatatlanul fölmerül annak igénye is, hogy ezt a sokféleképpen kiaknázható anyagot jó lenne más szempontok szerint is kereshetővé tenni. S úgy gondolom, a plusz keresést lehetővé tevő komplex mutatórendszer még nem is késett el. Az utolsó kötet végére helyezve, s már az egész regisztrált anyagra vonatkoztatva, érvényesíteni lehetne egy sokrétűbb keresés lehetőségét is. Magam például megoldás elsőleges keresési lehetőséggel, a következő szempontok szerint is lehetne kereshetnünk:

– újságírók nekrológiája – szerkesztők – kiadó-hivatali munkatársak – nyomdák – nyomdászok – cenzúrázás – lapterjesztés – lapbetöltés – újság-írószervezetek – újságírói sztrájkok stb.

Ezt a pluszkeresést is lehetővé tevő mutatót az OSzK néhány fiatal munkatársa igazán elvégezhetné. A bibliográfus munkájához mérten elenyészően csekély ráfordítással nagyban megkönnyítenék a fölhasználók dolgát, s közben maguk is sokat tanulnának. A legideálisabb megoldás természetesen egy speciális sajtótörténeti tárgyszórendszer kidolgozása lenne – ennek realitása azonban, mai viszonyainkat ismerve, aligha van.

Sajnos, e ponton meg kell mondanunk, az anyaggyűjtés technikai „megszerkesztése”, gépbetevete nem hibátlan. Lakatos Éva nem kapta meg azt a segítséget, amelyet az ügy megkívánt s az anyag megérdemelt volna. A nagy anyag számítógépbe vitele ugyanis, amelyhez Lakatos Évának eddig is segítséget kellett igénybe vennie, nem mentes az egyébként könnyen elkerülhető hibáktól. A számítógépbe-vitel hibájaként előfordul például tételmegismétlődés, tételek sorrendjének fölcserélődése, egyes címléírasi elemek fölösleges duplikálódása, fölöslegesen és rossz helyen adott lapcím (s ebből következően indokolatlan előfőjmegnevezés) is. Előfordul hibás névírás is, Schmitt Jenő Henrik neve például többször is hibásan, Schmiadt-ként szerepel stb. Ezek voltaképpen nem „lényeges” dolgok, de olyan szeplők a nagy munkán, amelyekért kár, s amelyeket megkövetelhető figyelemmel, könnyen el lehetett volna kerülni. A bibliográfia használhatóságát, értékét azonban siessünk leszögezni, ezek a hibák nem kérdőjelezik meg. Az anyagban kereshető kutató így is megkapja azt, amit egy ilyen bibliográfiától megkaphat.

Az anyag ugyanis előhívja a böngészés ösztönét. S ismeretes, a jó kutató számára nemcsak a különféle címtárak és telefonkönyvek szólnak meg, de a bibliográfiák is. Kivált az olyan bibliográfia, mint a Lakatos Éváé is, amely nyugodtan mondhatjuk, hála egy dolgozós élet erőfeszítéseinek, sajtótörténeti kincsesbánya.

S egy valami, úgy hiszem, máris bizonyos: az új „Lakatos”, ha teljessé válik, hosszú ideig megkerülhetetlen kézikönyvként fogja szolgálni a kutatók nemzedékeit.

LENGYEL ANDRÁS

Gyurgyák János: Huszonöt év a magyar könyvkiadásban. Századvég Kiadó 1985–1994. Osiris Kiadó 1995–2010. Bibliográfia. Bp. 2010. Osiris Kiadó, 196 l.

Születésnap buli, vagy gyászünnepe? Azt hiszem többen feltették maguknak ezt a kérdést az Századvég – Osiris Kiadók 25. születésnapján az Országos Széchényi Könyvtárban. Az elmúlt negyedszázad egyik legjelentősebb szakkönyvkiadója, annak vezetője, Gyurgyák János számos írásában kongatja a vészharangot a szakkönyvek kiadásával kapcsolatosan. Tény, hogy az elmúlt 10 évben nem változó, vagy inkább növekvő éves kiadványszám mellett a magyarországi könyvkiadásban alig 20 %-al van jelen a szakkönyv, és a komolyan vehető tudományos ismeretterjesztés. Ez a jelenség akkor is szomorú, tragikus, ha az életmódváltással, egészségőrzéssel kapcsolatos nagyon komoly kiadványok száma nő (szép kertek, házak, sport, egészség stb). Egy egészséges, jómódú, de bunkó országban élni ugyanúgy nem jó, mint a nagyon okos, szegény és egészségtelen emberek között.

Az alapvető kérdés az állam szerepének elvi, és gyakorlati meghatározása. Nincsen olyan ország a világban, ahol a szakkönyvkiadás állami támogatás nélkül működne, ahogy a posztmodern demagógia istene, A PIAC nem alkalmas ennek a gondnak a kezelésére még olyan helyeken sem, ahol nem 10 milliós a lakosság, és lerongyolódott közigazgatási hálózat tengeti nyomorúságos életét (például Olaszországban, vagy Németországban jelentős állami szubvenció nélkül nem jelenik meg egyetlen szakkönyv sem). Akarja-e a magyar állam, hogy megmaradjon a magyar szakkönyvkiadás? Félreértés

ne essék: a digitális könyvet is szerkesztett, lektorált formában adják ki a tisztességesebb kiadók, aki meg nem tisztességes, inkább ne tegye. Vagyis digitálisan sem olcsóbb, és a könyv sem lesz olcsóbb, ha az állam nem vállal szerepet a hozzáférés megvásárlásával. A költségvetés körül döntéshozó helyzetben lévőknek kellene végre felfogni, hogy a költségvetésben akkor is csak kerekítési összegnek számít a szakkönyvkiadás támogatása, ha megtízszerezik a szubvenciók alapokat. Annyi meg nem is kellene. Egyetlen mérnöki önmegvalósító aktus (ami kétségtelen világszínvonalú, például egy szükségtelen völgyhíd) árkülönbözete 100 évre biztosíthatja a szakkönyvkiadás színvonalas továbbélését Magyarországon.

De ennyit a gyászról, és még két megjegyzést: Gyurgyák János gyakran mondja, „én befejeztem”. Hála Istennek még nem tette meg, ahogy más szakkönyvkiadók sem, és ne is adják fel. A másik megjegyzés a kiadóknak szól: az évnél kell nyereségesnek lenni, és nem mindegyik kiadványnak. Ha a kiadói profilban még elfogadható kompromisszumok mentén olyan könyveket is elhelyeznek, amelyek nagyobb nyereséget hoznak, ‘ad absurdum’ azért a kiadó is szubvencionálhat egy-egy tudományos kiadványt (teszik ezt néhányan, de nem jellemző).

És most ünnepeljünk: a Századvég folyóirat, majd az Osiris Kiadó olyan szerzői névsort vonultat fel, amelynek olvasása során a jóérzésű embereknek kicsordul a könnye. Ha a közéletben is ennyire együtt lenne a magyar értelmiség, és nem hagyná magát az érdekek mentén szerveződő pártok, pártocskák által nevelés mértékig megosztani, akkor nem itt tartana Magyarország. Azok az emberek, akik ma már csak az egyik televíziót nézik, és az ahhoz tartozó nyomtatott sajtót olvassák, magukat sokkolják, és a másikkal találkozáskor csak a „... meg róka a gereblyédet”-re futja, huszonöt éve még együtt gondolkodtak valamennyi, a rendszerváltást remélő kollégájukkal. A pártfüggetlen, ténylegesen szakmai értékek mentén való gondolkodás kipusztult az országban, pedig – éppen a Századvég, és az Osiris kiadói politi-

kája mentén látható példa mutatja – lehetséges az együttes munka. Az Osiris 119 könyvsorozatában 1597 könyv jelent meg. A tartalomjegyzék mutatja – ez egyben a bibliográfia szerkezete –, hogy nem vádolható a kiadó szakmai elfogultsággal. Az egyes humán szakterületek arányosan képviseltetik magukat. A szerzőgárda szakmai iskolák szerint is sokszínű. Valamennyi diszciplína több tudományos ízlést mutat meg egy-egy társadalmi, történeti stb. kérdés megjelenítésében.

És még egy fontos szempont, amely a bibliográfiából jól látható: a kiadó kiváló intézmé-

nyi kapcsolati rendszert ápol. Egyetemek, akadémiai intézmények, múzeumok, levéltárak, könyvtárak, szabad értelmiségi csoportok is megmutatkoznak a kiadott művek tablóján. Intézmények nélkül ugyanis nem megy, ahogy civil mozgalom nélkül sem.

Végülis ez a bibliográfia olyan, mint az állatorvosi tankönyvek legendás szereplője „az állatorvosi ló”. A magyar társadalom, az állami élet számos betegsége megmutatható általa, és a gyógymódot is sugallja.

MONOK ISTVÁN

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. fél oldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézirathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formások mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

127. ÉVFOLYAM 2011. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társ szerkesztő*
TÓDOR ILDIKÓ *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2011-től egy évre 2400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Tóth Péter</i> : Görög egyházatyák a Corvinában I.	137
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Ismeretlen ritkaságok a Kornfeld-könyvtárban	149
<i>Tóth Gergely</i> : Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a <i>Collectio scriptorum Hungaricorum</i>	173
<i>Vulkán Vera Tünde</i> : Mártonfi József cenzori kinevezése és működése	193
<i>Lengyel András</i> : A <i>Hét</i> „Toll és tör” rovatáról (1908–1913)	206

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bánfi Szilvia</i> : Ki volt valójában Bornemisza Péter magyar <i>Elektrájának</i> a nyomtatója?	222
<i>Saktorová, Helena</i> : Daniel Schultz krakkói nyomdász levele Thurzó Györgyhez (1615)	232
<i>Gömöri György</i> : Sárospatakat dicsérő londoni Comenius-kiadvány 1664-ből	234
<i>Lengyel András</i> : A <i>Hét</i> két nyomdászamlája (1901, 1909)	239

FIGYELŐ

<i>Rózsa Mária</i> : A magyar sajtótörténet mozaikjai egy osztrák kiadványban	244
<i>Monok István</i> : Könyv, Románia, Európa. Konferencia-sorozat a bukaresti Fővárosi Könyvtárban	248
<i>Farkas Gábor Farkas</i> : Az MTA Könyvtörténeti Munkabizottságának tevékenysége (2000–2010)	252

NEKROLÓG

Tóth Sándor (1919–2011) (<i>Lengyel András</i>)	258
Botka Ferenc (1929–2011) (<i>Tverdota György</i>)	259
Botka Ferenc emlékére – egy tanítvány gondolatai (<i>Szalai Zoltán</i>)	261

SZEMLE

Bényei Miklós: Művelődési törekvések az erdélyi reformországgyűléseken. Debrecen, 2008. (<i>Buda Attila</i>)	263
Balogh F. András: Studien zur deutschen Literatur Südosteuropas. Cluj-Napoca–Heidelberg, 2008. /Klausenburger Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe der Babeş–Bolyai Universität, Bd. 3./ (<i>Simon Sarolta</i>)	266
Egenhoff, Uta: Berufsschriftstellertum und Journalismus in der frühen Neuzeit. Eberhard Werner Happs <i>Relationes Curiosae</i> im Medienverbund des 17. Jahrhunderts. Bremen, 2008. /Presse und Geschichte – Neue Beiträge, Band 33./ (<i>Horváth Hajnalka</i>)	267
Knapp Éva–Tüskés Gábor: Sedes musarum. Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon. Debrecen, 2009. /Csokonai Könyvtár 44./ (<i>Bartók István</i>)	272
Bostoen, Karel: Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542–1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer. Hilversum, 2009. (<i>Eredics Péter</i>)	274
Farkas Ferenc: A jázsági nyomdák krónikája, 1867–1949. Budapest–Jászberény, 2010. – A Jázság könyvészete. Szerk.: Gulyás Erzsébet, 2., bőv. átdolg. kiad. Jászberény, 2008. (<i>Buda Attila</i>)	276
Komorová, Klára: Knižnica Zachariáša Mošovského. Martin, 2009. (<i>Monok István</i>)	280
Saktorová, Helena: Turzovské knižnice. Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzovcov. Martin, 2009. (<i>Monok István</i>)	282
Bitskey, István: Petrus Cardinalis Pazmany, Archiepiscopus Strigoniensis. Trnava, 2010. (<i>Monok István</i>)	284

Ára: 600 Ft

SOMMAIRE

<i>Tóth, Péter</i> : Pères de l'Église grecs dans la Bibliothèque Corvina. I.	137
<i>Ecsedy, Judit, V.</i> : Rarités inconnues dans la bibliothèque Kornfeld	149
<i>Tóth, Gergely</i> : Projet de publication de source historique inconnu de Matthias Bél: <i>Collectio scriptorum Hungaricorum</i>	173
<i>Vulkán, Vera Tünde</i> : La nomination et l'activité de censeur de József Mártonfi	193
<i>Lengyel, András</i> : A propos de la rubrique „Plume et poignard” de 'A Hét' (<i>La Semaine</i>) (1908–1913)	206

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Bánfi, Szilvia</i> : Qui était en réalité l'imprimeur de l'Électre hongroise de Péter Bornemisza?	222
<i>Saktorová, Helena</i> : Épître de Daniel Schultz, imprimeur de Cracovie adressé à György Thurzó (1615)	232
<i>Gömöri, György</i> : Publication de Comenius imprimée à Londres en 1664, faisant l'éloge de Sárospatak	234
<i>Lengyel, András</i> : Deux notes d'imprimerie de 'A Hét' (<i>La Semaine</i>) (1901, 1909)	239

CHRONIQUE

<i>Rózsa, Mária</i> : Les mosaïques de l'histoire de presse hongroise dans une publication autrichienne	244
<i>Monok, István</i> : Livre, Roumanie, Europe. Série de sessions scientifiques dans la Bibliothèque de Capitale de Bucarest	248
<i>Farkas, Gábor Farkas</i> : L'activité du Comité d'histoire de livres de l'Académie Hongroise des Sciences (2000–2010)	252

NÉCROLOGUE

Sándor Tóth (1919–2011) (<i>Lengyel, András</i>)	258
Ferenc Botka (1929–2011) (<i>Tverdota, György</i>)	259
A la mémoire de Ferenc Botka – Les réflexions d'un disciple (<i>Szalai, Zoltán</i>)	261

REVUE

Bényei, Miklós: Aspirations à la culture générale aux assemblées de réformes de Transylvanie. Debrecen, 2008. (<i>Buda, Attila</i>)	263
Balogh, F. András: Studien zur deutschen Literatur Südosteuropas. Cluj-Napoca–Heidelberg, 2008. /Klausenburger Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe der Babeş-Bolyai Universität, Bd. 3./ (<i>Simon, Sarolta</i>)	266
Egenhoff, Uta: Berufsschriftstellertum und Journalismus in der frühen Neuzeit. Eberhard Werner Happs <i>Relationes Curiosae</i> im Medienverbund des 17. Jahrhunderts. Bremen, 2008. /Presse und Geschichte – Neue Beiträge, Band 33./ (<i>Horváth, Hajnalka</i>)	267
Knapp, Éva–Tüskés, Gábor: Sedes musarum. Littérature, histoire de sciences et théorie littéraire néolatines, en Hongrie de l'Ere moderne précoce. Debrecen, 2009. /Bibliothèque Csokonai 44./ (<i>Bartók, István</i>)	272
Bostoen, Karel: Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542–1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer. Hilversum, 2009. (<i>Eredics, Péter</i>)	274
Farkas, Ferenc: Chronique des imprimeries de Jászság. 1867–1949. Budapest–Jászberény, 2010. – Bibliothéconomie de Jászság. Sous la rédaction de Erzsébet Gulyás. Éd. 2., revue, augmentée. Jászberény, 2008. (<i>Buda, Attila</i>)	276
Komarová, Klára: Knižnica Zachariáša Mošovského. Martin, 2009. (<i>Monok, István</i>)	280
Saktorová, Helena: Turzovské knižnice. Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzovcov. Martin, 2009. (<i>Monok István</i>)	282
Bitskey, István: Petrus Cardinalis Pazmany, Archiepiscopus Strigoniensis. Trnava, 2010. (<i>Monok, István</i>)	284

TÓTH PÉTER

Görög egyházatyák a Corvinában I.*

„*Sapientiam ac pietatem cum eloquentia*”
Beatus Rhenanus

A 14–15. századi humanizmussal foglalkozó szakirodalom már régóta hangoztatja, hogy a korszak reneszánsz műveltsége nemcsak a klasszikus görög–római antikvitás „újjaszületését”, újrafelfedezését jelentette, hanem a keresztény ókorra, a későantikvitás keresztény gondolkodóinak, a görög és latin egyházatyák műveire való rátalálást, rádöbbenést is. A reneszánsz és humanista kultúra ugyanis Petrarcától egészen Ficinóig vagy Picóig alapvetően vallásos kultúra maradt, s ha szembe is fordult a középkor hagyományos értékrendjével, az többnyire nem az egyházzal vagy a kereszténységgel való szembenállást, hanem csupán a hagyományos, az arisztotelianus filozófiára és logikára épülő skolasztikus teológiával való polémiát jelentette.¹

A reneszánsz-kutatás legújabb irányvonalai között éppen ezért mind gyakrabban találkozunk a 15. század vége felé egyre határozottabb alakot öltő ún. humanista teológia vizsgálatával, amely az antik filozófia, elsősorban a platonizmus alapjaira építve, az antikvitás és a keresztény ókor legfontosabb szövegeit integrálva egy megújult keresztény világlátást hirdetett.² Ez az új keresztény gondolkodás, mint erről Huszti József és nyomában már mások is írtak, a 15. század végén Magyarországon is erőteljesen érezte hatását. A kor legfontosabb gondolkodói ugyanis szinte kivétel nélkül szoros kapcsolatban álltak Mátyás humanista udvarával, s az újabb és újabb neki ajánlott és küldött humanista művek révén az új eszmék és

* A tanulmány a K75693 számú „Corvina Graeca” OTKA pályázat keretében készült.

¹ A reneszánsz vallási arculatáról többek között lásd: BUCK, August: *Der Rückgriff des Renaissance-Humanismus auf die Patristik*. In: *Festschrift Walter von Wartburg zum 80. Geburtstag*. 1. Hg. Kurt BAIDINGER. Tübingen, 1968. 153–175.; STINGER, Charles: *Italian Renaissance Learning and the Church Fathers*. In: *The reception of the Church Fathers in the West: From the Carolingians to the Maurists*. Ed. Irena BACKUS. Leiden, 1997. Brill, 473–510.; CORTESI, Mariaros: *Tradizioni patristiche nell’Umanesimo*. Firenze, 2000. Edizioni Del Galluzzo; ill. RITOÓK-SZALAY, Ágnes: *Der Humanismus in Ungarn zur Zeit von Matthias Corvinus*. In: *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*. Ed.: Winfried EBERHARD und Alfred A. STRNAD. Köln–Weimar–Wien, 1996. 157–171.

² Legújabbán lásd: EDELHEIT, Amos: *Ficino, Pico and Savonarola: The Evolution of Humanist Theology 1461/2–1498*. Leiden, 2008. Brill.

az őket közvetítő, hozzájuk kapcsolódó könyvek szinte azonnal megérkeztek Budára is.³

Ez a még a nemzetközi kutatásban is viszonylag újnak számító, a humanizmus és a reneszánsz keresztény alapjait és a teológia új irányait feltáró megközelítési mód a hazai kutatásban eddig csak viszonylag elszigetelten volt jelen. Ez azért is érdekes, mert a *Bibliotheca Corviniana* állományával, összetételével foglalkozó kutatók általában rendre megemlítik, hogy a könyvtár egyáltalán nem csak a görög–római klasszikusok szövegeinek reprezentatív másolatait tartalmazta, hanem számos más, elsősorban egyházi jellegű, főleg patrisztikus, s kisebb részben skolasztikus és liturgikus jellegű szövegek is megvoltak benne. E keresztény, elsősorban patrisztikus jellegű munkák jelenlétére és a könyvtár szerkezetében betöltött szerepével azonban – a Didymus-korvina kimerítő értelmezésének kivételével⁴ – mindeddig nem foglalkoztak behatóan. Jóllehet a kötetek tartalmának, azaz a korabeli olvasói igények pontos ismeretének fényében pedig talán nagyobb biztonsággal próbálkozhatunk meg a könyvtár állományának rekonstruálásával is, s választ találhatunk a megmaradt gyűjteményben érezhető különböző tendenciák, egyenlenségek kérdésére is.

A következőkben tehát a Corvina e kissé elhanyagolt „másik felének”, a könyvtár patrisztikus anyagának, illetve annak is egy kisebb részlete, a görög egyházatyák Mátyás könyvtárához köthető műveinek áttekintésére és a könyvtár koncepciójában betöltött szerepének értelmezésére teszünk kísérletet.

A görög egyházatyák művei két formában voltak jelen a Corvinában. Elsősorban a művek különböző latin fordításai révén, ám ezek mellett a korabeli beszámolók szerint igen jelentős lehetett a könyvtárban a görög nyelvű kódexek jelenléte is, amelyek között – mint majd látni fogjuk – számos patrisztikus szöveg is képviseltette magát.

E két csoport közül először a görög egyházatyák latin fordításait vesszük számba. Egyrészt azért, mert a latin nyelvű korvinák csoportjának azonosítása sokkal biztosabb alapokon nyugszik, mint a görög kódexeké. Másrészt mert a latin fordítások vizsgálata segítségünkre lehet abban is, hogy a latin és a görög anyag egymáshoz való viszonyát feltérképezhessük, s ennek fényében jobban megérthessük a görög kódexek összetételét is, s választ találjunk arra a kérdésre, vajon mi és miért volt meg görögül is a könyvtárban, s így talán tisztázható lesz néhány ma még bizonytalan besorolású darab problémája is.

³ HUSZTI József: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában.* = Minerva 1924. 153–222; 1925. 41–76. ill. KULCSÁR Péter: *Az újplatonizmus Magyarországon.* = ItK 1983. 1–3. sz. 41–47., valamint JANKOVITS László: *Janus Pannonius filozófiai alpműveltségéről.* In: JANKOVITS László–KECSKEMÉTI Gábor: *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány.* Pécs, 1998. 25–35.

⁴ PÓCS Dániel: *Holy Spirit in the Library. The Frontispiece of the Didymus Corvina and Neoplatonic Theology at the Court of King Matthias Corvinus.* = Acta Historiae Artium (41.) 1999/2000. 63–212.

I. Görög egyházatyák és humanista kultúra

A görög nyelvű keresztény irodalom a kezdetektől fogva igen nagy szerepet játszott a latin kereszténység történetében. A bibliai perikópákat, a zsoltárokat és egyéb őszövségi könyveket is először görögből fordították le latinra, s kezdetben a római liturgia is görögül vagy legalábbis két nyelven folyt, s természetesen igen korán megjelentek a görögből készült egyéb fordítások is. Ez a folyamat azután a 4–5. század fordulóján, Jeromos és Rufinus fordítói tevékenységében érte el egyik csúcspontját, akik a görög keresztény irodalom olyan alpműveit jelentették meg latinul, mint Órigenész legfontosabb írásai, Didümosz, Nagy Szent Vazul vagy Teológus Gergely művei.⁵

A későbbiekben azonban a görög egyházatyák műveinek latin fordításai többnyire valamely határozott egyháztörténeti vagy személyes impulzus hatására készültek. A legfontosabb ilyen hatást természetesen a különböző az egyház egészét érintő eretnokségek megjelenése, illetve az ezeket tárgyaló zsinatok jelentették, amelyek anyagát, illetve a hozzájuk kapcsolódó legfontosabb dogmatikus iratokat sok esetben igen hamar lefordították latinra is. Ennek az időszaknak, a 6. század elejének legfontosabb fordítói, Dionysius Exiguus, Rusticus, Facundus, illetve a különösen termékeny és határozott koncepcióval dolgozó Cassiodorus azonban a zsinati és dogmatikus irodalom mellett számos exegetikai és hagiográfiai művet is átültettek latinra.⁶ A későbbiekben ez a típusú tudatos válogatás mindinkább háttérbe szorult, s a latin fordítások között egyre nagyobb lett a személyes indíttatásra lefordított szövegek száma, amelyek többnyire egy-egy fordító vagy megrendelő személyes élményének hatására keletkeztek, mint például egy-egy külföldi utazás nyomán lefordított különböző szentéletrajzok vagy aszketikus művek fordításai.⁷

A középkor folyamán latinul is hozzáférhető görög patrisztikus anyag tehát – talán a zsinatokhoz kapcsolódó teológiai irodalom és néhány korai, főleg Jeromos vagy Rufinus által készített fordítás kivételével – elég esetleges és hézagos volt,

⁵ Minderről újabban lásd: NORELLI, Enrico: *Greek Culture Accessible to the Latins: Rufinus of Aquileia and His Translations*. In: MORESCHINI, Claudio: *Early Christian Greek and Latin literature: a literary history*. 2. Peabody, MA 2005. Hendrickson, 321–329. Ill. a máig használatos nagy összegző munkát: COURCELLE, Pierre: *Les lettres grecques en Occident. De Macrobe à Cassiodore*. Paris, 1943. E. de Boccard.

⁶ Dionysius Exiguus a II. Konstantinápolyi zsinat dogmatikai vitáinak előestéjén készítette el az I–II–III Egyetemes Zsinat aktáinak latin szövegét. Rusticus ezt a munkát folytatta a Khalkedóni (V. Egyetemes) Zsinat aktáival, Facundus pedig az VI. Egyetemes zsinat a Justinianus-féle *Három fejezet* vitája kacsán készített fordításokat. Minderről lásd BERSCHIN, Walter: *Greek Letters and the Latin Middle Ages: from Jerome to Nicholas of Cusa*. Washington, D. C. 1988. Catholic University of America Press, 67–69.

⁷ Lásd minderről GOUNELLE, Rémi: *Traductions de textes hagiographiques et apocryphes latins en grec*. = *Apocrypha* (16.) 2005. 35–73. ill. a hagiográfia vonatkozásában TÓTH Péter: *Szent Demeter, Magyarország elfeledett védőszentje*. Bp. 2007. Balassi, 76–82.

így a középkori latin kereszténység viszonylag keveset tudott a görög nyelvű keresztény irodalomról.

A görög patrisztikához való e meglehetősen távolságtartó viszony azonban a reneszánsz idején, elsősorban a 15. század elejétől gyökeres változáson megy keresztül, s a humanisták szemében a görög–római antikvitás szerzőivel együtt a késő ókor keresztény gondolkodói által írott latin és görög művek is nagyon felértékelődnek. A humanizmusnak az egyházatyák műveihez fűződő megújuló kapcsolatában, s ennek nyomán a humanista patrisztikus fordítások történetében is láthatóan három fontos korszakot különböztethetünk meg.⁸

Az első, a 14. század végétől a Firenzei Zsinatig tartó időszakot továbbra is nagyfokú személyesség, ám ezúttal egy új, megváltozott jellegű szubjektivitás jellemzi. A 14–15. század fordulójának humanistái a késő ókor keresztény íróiban elsősorban keresztény filozófusokat láttak, akiknek sikerült az, amivel ők maguk eddig csupán próbálkoztak: össze tudták egyeztetni a klasszikus görög–római műveltséget a kereszténység értékrendjével. Éppen ezért új módon kezdték olvasni az egyházatyák műveit, a nagy latin atyák, Ágoston, Jeromos és Ambrus s nyomukban a görög atyák már meglevő latin fordításai már nem csupán nagy tekintélyű ‘auctoritas’-ok voltak, hanem – a korszellemnek megfelelően – elkezdték őket „retorikusan” olvasni. A művek a korábbi kivonatok, ‘sententiae’ és ‘dicta’ helyett egészükben lettek érdekesek mint művészi alkotások.⁹ Így vették elő a feledés homályából a 15. században szintén „reneszánszt” élő Lactantiust vagy a sajátos latinsága miatt sokat csodált Tertullianust.¹⁰

A retorikusság mellett azonban egy másik igen fontos dimenzióra is rátaláltak az atyák műveiben: felfedezték bennük a személyességet. Az egyházatyák írásai már nemcsak az egyház tanításának megkérdőjelezhetetlen tekintéllyel rendelkező hordozói voltak, hanem a művelt, ám hívó ember személyes vívódásainak, harcainak hangja, amely épp e személyes hangvételnél és retorikusságnál köszönhetően az ember legmagasztosabb vonására, a szabad akaratra tudott hatni, s így

⁸ Minderről lásd STINGER, Charles: *Italian Renaissance Learning...*, i. h. (1. jegyzet) 481–499.

⁹ A retorika jelentőségéről a 15. századi humanizmusban lásd: MONFASANI, John: *Humanism and Rhetoric*. In: *Renaissance Humanism: Foundations, Forms and Legacy*. III. Philadelphia. 1988. 171–235, ill. a ‘theologia rhetoricá’-val kapcsolatban: TRINKAUS, Charles: *Themes for a Renaissance Anthropolgy*. In: *The Scope of Renaissance Humanism*. Ann Arbor, 1983. University of Michigan Press, 364–403: 385–396.

¹⁰ Lactantius és Tertullianus humanista recepciójáról lásd: STINGER, Charles: *Humanism and the Church Fathers: Ambrogio Traversari (1386–1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance*. Albany, 1977. State University of New York Press, 113–124. Tertullianus szerepéről részletesen ír. PETITMENGIN, Pierre: *Tertullien entre la fin du XIIe et le début du XVIe siècle*. In: *Padri Greci e Latini a confronto: Atti del Convegno di studi della Società Internazionale per lo Studio del Medioevo Latino*. Ed. Mariarosetta CORTESI. Firenze, 2004. SISMELE, 63–88.

vezette őt Istenhez.¹¹ Ennek eredménye lett a nagy egyházatyák levelei iránti humanista kultusz, s ekkor jelentek meg Jeromos, Ágoston,¹² illetve később a nagy görög atyák, Nagy Szent Vazul vagy Nüsszai Gergely leveleit tartalmazó gyűjtemények.¹³ Ugyanennek a személyes tendenciának eredményeképpen születtek meg a 15. század elején a különböző alkalmakra készült patrisztikus fordítások vigasztalásul, intésül vagy gratulációképpen.¹⁴

A patrisztikus irodalomra való rácsodálkozás azután fokozatosan az arisztotelészi logikára épülő és a humanisták által a Szentírás szövegétől és a misztikus istenél-ménytől mind távolabb érzett skolasztikus teológiával való szembefordulássá változott,¹⁵ amellyel szemben az egyházatyák személyes, szentírási ihletettségu szövegeit sorakoztatták fel. Így kerültek elő a kolostori könyvtárak mélyéről Órigenész homiliáinak rég elfelejtett latin fordításai s születtek meg később Aranyszájú Szent János evangéliumi homiliáinak és az apostoli levelekhez írott kommentárjainak első latin fordításai a 15. század húszas éveiben.¹⁶

A „rácsodálkozás” és a számtalan alkalmi fordítás azonban további mélyreható változásokat hozott. Megindult a latin és görög nyelvű patrisztikus kéziratok gyűj-

¹¹ STINGER, *Italian Renaissance Learning...*, i. h. (1. jegyzet) 479–481 és RICE, Eugene F.: *The Humanist Idea of Christian Antiquity: Lefèvre d'Étaples and his Circle*. = *Studies in the Renaissance* (9.) 1962. 126–160.

¹² Jeromos humanista kultuszáról lásd: MCMANAMON, John M.: *Pier Paolo Vergerio (the Elder) and the Beginnings of the Humanist Cult of Jerome*. = *The Catholic Historical Review* (71.) 1985. 353–371.

¹³ Nüsszai Gergely leveleinek reneszánsz fordításairól lásd: *Catalogus translationum et commentariorum. Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*. 5. Washington DC. 1986. 26–27.

¹⁴ Így például Ambrogio Traversari, aki különböző személyes megfontolásokból fordította latinra Nazianzoszi Szent Gergely *De obitu patris* (GEERARD, Maurice: *Clavis Patrum Graecorum*. II. Turnhout, 1974. Brepols, Nr. 3010/18/, a továbbiakban: CPG) című művét, amelyet az apját nemrég eltemető Alonzo de Cartagenának ajánlott, illetve Gergely *De pace* (CPG 3010/6; 23, 22/) című három beszédét, amelyet Francesco Pizolpasso († 1443) milánói érseknek készített. Illetve Traversari Palladius *Dialogus de vita Johannis Chrysostommi* c. munkáját (CPG 6037) is lefordította, amelyet IV. Jenő pápának küldött vigasztalásul a nehézségekben. Minderről lásd STRINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 147–150.

¹⁵ Minderről részletesen ír Salvatore Camporeale Lorenzo Valla teológiája kapcsán: CAMPOREALE, Salvatore I.: *Renaissance Humanism and the Origins of Humanist Theology*. In: *Humanity and Divinity in Renaissance and Reformation*. Edd.: John W O'MALLEY, Thomas IZBICKI, Gerald CHRISTIANSON. Leiden, 1993. Brill, 101–124., lásd még TRINKAUS, Charles: *Lorenzo Valla on the Problem of Speaking about the Trinity*. = *Journal of the History of Ideas* (57.) 1996. 27–53.

¹⁶ A humanisták és a skolasztika viszonyáról lásd: TRINKAUS, Charles: *Italian Humanism and Scholastic Theology*. In: RABIL, Albert: *Renaissance Humanism: Foundations, Forms, and Legacy*, 3, Philadelphia, 1988. 327–348. Órigenész reneszánsz megítéléséről lásd: WIND, Edgar: *The Revival of Origen*. In: MINER, Dorothy: *Studies in Art and Literature for Belle da Costa Greene*. Princeton, 1954. 412–424., ill. a második részben az Órigenész-korvína kapcsán. Az Aranyszájú művei közül ekkor készülnek el a Titusz, Timóteus és Philemon-levelekhez írott homiliák latin fordításai, vö. STRINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 151–153.

tése, s az újabb és újabb felfedezések másolása és latinra fordítása.¹⁷ Ennek nyomán egyre határozottabban kialakult az egyház történetének tudata: a különböző zsinati gyűjtemények tanulmányozása és fordítása során ugyanis megdöbbenéssel vették tudomásul, hogy az egyház dogmatikus tanítása határozott fejlődés eredménye, mely az egyetemes zsinatok teológiai vitái során formálódott. Ekkor ismerték fel, hogy a dogmatikai kérdésekben nemcsak az egyházi tekintély, hanem a korabeli források, egyháztörténetek, zsinati jegyzőkönyvek és a kortárs egyházatyák művei a legmértékesebb források.¹⁸

Ennél is fontosabb azonban, hogy e 20–30 év során létrejött egy, a görög patrisztikát szakértő módon értő és fordító szellemi elit, amely azonban a Firenzei Zsinat összehívásáig többnyire csupán saját szellemi kalandozásaihoz igazodva fordítgatott. A zsinat 1438. január 8-i megnyitásával azonban ezt a szellemi potenciált egy határozott egyházpolitikai cél: a görög és latin egyház uniójának szolgálatába állították.

Az 1438–39 között üléselő Ferrara–Firenzei Zsinat tehát a görög patrisztikához való nyugati viszony új korszakát jelenti. A török előrenyomulás által tárgyalóasztalhoz kényszerített bizánci egyháziak és a latin teológusok első megbeszéléseinek egyik fontos eredménye az a rádőbbenés volt, hogy a két fél valójában elbeszél egymás mellett.¹⁹ A görögök ugyanis képtelenek voltak megérteni a nyugatiak arisztotelészi logikára épülő skolasztikus teológiáját, míg a latinok nem tudtak mit kezdeni a görögök hagyomány-központúságával, és az egyházatyák tanításához való hűség állandó hangoztatásával, amelynek eredményeképpen a keleti érvelés nem állt másból, mint különböző, a latinok állításait cáfoló egyházjogi és patrisztikus idézetek és részletek felsorakoztatásából.²⁰

¹⁷ Lásd erről: SABBADINI, Roberto: *Le scoperte dei codici Latini et Greci ne' secoli XIV et XV*. Firenze, 1905. G. C. Sansoni, 48–71, ill. STINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) passim. Ill. újabban CORTESI, Mariarosa: *Umanisti alla ricerca dei Padri greci*. In: *Umanesimo e Padri della Chiesa. Manoscritti e incunaboli di testi patristici da Francesco Petrarca al primo Cinquecento*. Firenze, 1997. Biblioteca Medicea–Laurenziana a cura di S. GENTILE, Milano. 63–75.

¹⁸ Minderről Traversari egyháztörténeti tanulmányai kapcsán Stinger írt részletesen, lásd STINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 136–138.

¹⁹ A török hódítás szerepéről a bizánciak zsinaton történő részvételéről lásd: TSIRPANLIS, Constantine: *Mark Eugenikos and the Council of Florence: a Historical Re-evaluation of his Personality*. Thessalonica, 1974. Kentron Vyzantinon Ereunon, 27–29.

²⁰ A két fél teljesen eltérő érvelésmódjáról jól tájékoztat az egyik résztvevő, Szilvesztrosz Szüropulosz, aki emlékirataiban leírja, hogy az egyik grúz küldött a latinok érvelésére állítólag a következőket mondta: „Miért Arisztotelész, Arisztotelész? Arisztotelész nem jó. Mire megkérdezték tőle: Akkor mi a jó? Mire a grúz azt válaszolta: Szent Péter, Szent Vazul, Teológus Gergely, az Aranyszájú – de nem Arisztotelész, Arisztotelész.” Vö. *Les mémoires du grand ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438–1439)*. Paris, 1971. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 464. Minderről részletesen lásd: WARE, Kallistos: *Scholasticism and Orthodoxy: Theological Method as a Factor in the Schism*. = *Eastern Churches Review* (5.) 1973. 16–27.

A két fél közül – annak ellenére, hogy görög oldalról korábban már többen is megpróbálták a latin skolasztika érveit görög nyelven tolmácsolni, megérteni és megértetni²¹ – mégis a nyugati fél volt az, amely célratorősen és pragmatikusan felismerte, mit kell tennie céljai elérése érdekében. Giuliano Cesarini bíboros már a dogmatikai viták megkezdése előtt a következőt írta a kor legnevesebb görög patrisztikai szakértőjének, Ambrogio Traversarinak.

Tisztségedre és kötelességedre kérlek, jöjj ide azonnal, mert jelenléted bizony rendkívül szükséges. Félek ugyanis, hogy ügyünk nagy kárt szenved, ha nem vagy jelen. Próbálj szerezni Firenzében egy, a VII. Egyetemes Zsinat aktáit tartalmazó másik kódexet, mert ha ez egyezik a mi könyvünkkel, nagy erőt adhat érveinknek. Hozd magaddal összes görög kódexedet, Niccoliét és másokéit is, mindent, ami kapcsolatban áll a vita kérdéseivel Hitvallás ágazatainak különbségével... Főleg azokat, amiket ez a Kalekasz emleget, s amelyeket már fel is jegyeztél magadnak. Hozd magaddal Cirill Thesaurusát is. A szállítási költségre ne legyen gondod, mert a Medicikkel elintéztük, hogy minden könyvet küldjenek ide, amit csak szükségesnek találasz. Felejtsd el a kamalduliakat és rendi reformot és jöjj. Siess, mert Krisztus hite a tét...²²

A levélből jól látható, hogy a bíboros azonnal felismerte, hogy a győzelemhez a görögök nyelvén kell beszélnie, s a hagyomány, az egyházatyák, elsősorban a görög atyák tekintélyét kell latba vetnie, s Traversari megérkezésével valóban el is kezdődött a „filológiai hadviselés”.

A görög és latin egyház közötti, akkor már csaknem fél évszázados szakadás egyik legfontosabb okának a Hitvallás Szentlélekre vonatkozó ágazatának eltérő megfogalmazását tekintették, a görög egyház ugyanis a Nikaia-Konstantinápolyi hitvallásra hivatkozva azt tanítja, a Szentlélek „az Atyától ered”, míg Nyugaton a mondatot a Karoling kor óta a Filioque-vel kibővítve, „az Atyától és a Fiútól

²¹ Több görög fordítás is készült például Aquinói Tamás és Anzelm műveiből, sőt íródtak ezeket cáfoló görög nyelvű traktátusok is. Vö. minderről: KARPOZILOS, Apostolos: *Thomas Aquinas and the Byzantine East (De essentia et operatione)*. = Ekklesiastikos Pharos (52.) 1970. 129–147; KIANKA, Frances: *Demetrius Cydones and Thomas Aquinas*. = Byzantion (52.) 1982. 164–186. Ezek azonban mindvégig elszigetelt próbálkozások maradtak, s csak igen kevesen voltak kíváncsiak a latinok érvrendszerének részleteire.

²² Epist. XXIV. 5. MEHUS, Lorenzo: *Ambrosii Traversarii Generalis Camaldulensium Aliorumque Ad Ipsum, Et Ad Alios De Eodem Ambrosio Latinae Epistolae*. Romae, 1759. Ex Typographio Caesareo, 66. „Rogo pro honore tuo, et debito statim venias huc: quia in verbo veritatis praesentia tua est supra modum necessaria: et timeo quod res istae patientur magnum praeiudicium, nisi adsis. Vide si posses habere Florentiae aliquam VII Synodum, quia, si concordaret cure libro nostro, esset nobis ad magnum robur. Ferte vobiscum omnia illa volumina graeca tam vestra, quam Nicolai, vel alterius, quae tangunt istos differentiarum articulos, et praesertim volumina illa, quae allegat ille Kaleka, quae alias descripsisti in una schedula. Portes inter alia librum Thesaurorum Cyrilli. Nihil tibi constabit vectura; quia ordinatum est cum Banco de Medicis quod libros per te ei assignandos statim huc mittat. Dimitte Camaldulum, et totum Ordinem, et veni: propterea propter fidem Christi.” Vö. STRINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 212–213.

származik” formában vallják.²³ A görögök ezért eretnekséggel az ősi hitvallás meghamisításával vádolták a latinokat, míg azok az egyházatyák tekintélyével próbálták igazolni, hogy a nyugati Hitvallás voltaképpen egyszerű megszövegezése annak, amit az egyházatyák mindig is tanítottak.²⁴ A latinok célja tehát az volt, hogy minél több olyan – lehetőleg görög – patrisztikus szöveghelyet találjanak, ami azt bizonyítja, hogy a Szentlélek a „Fiútól is” származik. Ennek érdekében Traversari minden eddigi szakértelmére és tapasztalatára szükség volt.

Az eredmény nem is maradt el, néhány hét múlva megkezdődtek a tárgyalások. Traversari egy Ciprusi Szent Epiphániosztól és egy Nagy Szent Vazul Eunómiosz ellen írott művéből származó szöveghellyel igyekezett megvédeni a latinok tanítását.²⁵ A görög küldöttség vezetője, Efezusi Márk püspök erre csupán annyit válaszolt, hogy a Traversari által idézett szöveghelyeket a nyugatiak meghamisították. Erre mindkét fél elkezdte a művek görög kódexeinek felkutatását, mindketten igyekeztek olyan – lehetőleg minél régebbi – kéziratot találni, amely saját igazukat támasztotta alá. Furcsamód a görög küldöttség, amely a Konstantinápolyban fellelhető összes Nagy Szent Vazul-kéziratot begyűjtötte, megdöbbenéssel tapasztalta, hogy azok nagy része, főleg a régebbi kódexek a latinok olvasatát támogatja.²⁶ Mindezek után a zsinat szinte állandó eseménye volt, hogy az idézett görög és latin

²³ A vita történetéről újabban lásd: GEMEINHARDT, Peter: *Die Filioque-Kontroverse zwischen Ost- und Westkirche im Frühmittelalter*. Berlin, New York, 2002. Walter de Gruyter. ill. a 13. századtól PAPADAKIS, Aristeides: *Crisis in Byzantium: the Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283–1289)*. New York, 1983. Fordham University Press.

²⁴ A görögök ugyanis arra hivatkoztak, hogy a III. (Efezusi) Egyetemes zsinat megtiltotta, hogy a Hitvalláshoz bárki bármit is hozzátegyen, s a latinok ezt a kánont megszegték. A latinok azonban egy olyan – feltehetőleg nem eredeti – dokumentumot szegeztek ezzel szembe, amely szerint a Hitvallás kiegészítését már az I. (Nikaiai) Egyetemes Zsinat is megtiltotta, amelyet azonban a II. (Konstantinápolyi) Egyetemes Zsinat a Hitvallás átszövegezésével nyilvánvalóan „megszegett”. Erre az érvre a görögök azután többet nem tudtak érdemben reagálni. Minderről részletesen lásd: ERICKSSON, John H.: *Filioque and the Fathers at the Council of Florence*. In: *The Challenge of our Past: Studies in Orthodox Canon Law and Church History*. Crestwood, NY, 1991. St Vladimir’s Seminary Press, 157–169. Magáról a nikaiai hitvallás megváltoztathatatlanságáról tudósító levélről, amelyet a kutatás nagyjából 362-re datál, lásd: TETZ, Martin: *Zur Theologie des Markell von Ankyra I.* = *Zeitschrift für Kirchengeschichte* (75.) 1964. 217–270: 232–235.

²⁵ Az ülés részletes bemutatását lásd: GILL, Joseph: *The Council of Florence*. Cambridge, 1959. University Press, 194–200.

²⁶ A szöveg olvasatával – épp e rendkívül éles vita miatt – azóta már többen is foglalkoztak, s kiderítették, hogy a Vazul-szöveghagyományban két kézirat-család létezik, egyik a több kéziratot magába foglaló latinok érveit támogatja, míg a másik, a kisebb csoport a görögökét (vö. LOHN, L.: *Doctrina S. Basilii M. de processionibus divinarum personarum.* = *Gregorianum* (10.) 1929. 329–364, 461–500. Ám a szöveg korai szír fordítása furcsamód mégis a görögök olvasatát támasztja alá. Minderről lásd: VAN PARYS, M.: *Quelques remarques a propos d’un texte controversé de Saint Basile au Concile de Florence.* = *Irénikon* (40.) 1967. 6–14.

szöveghelyeket az eredeti kéziratokból nyilvánosan is közszemlére tették a firenzei Santa Croce templom sekrestyéjében.²⁷

Traversari lázas erőfeszítéseinek eredményeképpen 1439 márciusára elkészült egy, a latinok érveit támogató, minden eddiginél terjedelmesebb patrisztikus idézet-gyűjtemény, amely a szöveghelyeket görögül és latinul egyaránt tartalmazta.²⁸ A szövegeket a tárgyalások akkori vezetője Giovanni Montenero ismertette a görögökkel 1439. március 23-án, a zsinat utolsó ülésén. A patrisztikus idézeteket minden esetben görögül is bemutatták, s maga Traversari olvasta fel őket, aminek következtében a beszéd csaknem nyolc órán keresztül tartott.²⁹ Az eredmény tökéletes diadal volt, a görög küldöttség, az előljáró Efezusi Márk és néhány társa kivételével meghajolt az érvek előtt, s az uniós deklarációt 1439. július 6-án alá is írták. A latinok sikeréről a görög küldöttség egyik kulcsembere, a később katolizált és bíborossá lett Bészarión a következőképp számolt be:

Nemcsak a nyugati atyák szövegeit idézték, hanem számos keletiét is... s mi nem tudtunk válaszolni, csak azt mondtuk, romlottak a szövegek, s a latinok meghamisították őket. Saját Epiphánioszunkat tették elénk, mondván, hogy ő számos helyen egyértelműen azt állítja, a Szentlélek az Atyától és a Fiútól származik: mi azt mondtuk a hely romlott. Felolvasták a Nagy Szent Vazul Eunomiosz elleni művéből vett idézetet: szerintünk ez is interpolált volt. Nyugati szentek szavait idézték: minden válaszuk annyi volt: ez is romlott. Napokon keresztül tanácskoztunk, mit feleljünk, de semmi jó érvet nem találtunk.³⁰

Még ha e beszámoló, melyben Bészarión saját katolizálását próbálja igazolni, nem is mentes a torzításoktól, nyilvánvaló, hogy a tárgyalások középpontjában a görög atyák művei álltak. Nem csoda tehát, hogy a zsinat lezárulta után, amely korántsem jelentette, hogy a görög egyház „be- vagy összeolvadt” volna Rómával, egyre másra jelentek meg az idézett művek teljes latin fordításai.

Cesarini bíboros egy évvel az előbb idézett levele után, még a zsinat ülésézése idején arra kérte Traversarit, hogy

Hagyj el minden más munkát, s minden figyelmedet a görög könyvek fordítására fordítsd éjjel és nappal. Felettébb hasznos lenne, ha le tudnád fordítani Vazul *Eunomiosz ellen* írott könyvének egészét. Te is tudod jól, milyen fontos és kegyes munka ez... Ezért, oh nemes atyám, kérlek fordítsd le Vazul művét mihamarabb, késlekedés nélkül.³¹

²⁷ STRINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 219.

²⁸ Firenze: Biblioteca Nazionale Laurenziana: Con. Soppr. 603, vö. ORTIZ DE URBINA, Ignatio: *Un codice fiorentino di raccolte patristiche*. = *Orientalia Christiana Periodica* (4.) 1938. 423–440.

²⁹ A beszéd szövegét lásd: GIUSTINIANI, Octavio: *Acta sacri Oecumenici Concilii Florentini*. Roma, 1638. Sac. Congr. de Fide Propaganda. 269–281. Angol nyelvű bemutatása: GILL, Joseph: *The Council of Florence*. Cambridge, 1959. University Press. 217–223.

³⁰ *De Spiritus sancti processione ad Alexium Lascarium*: PG 161, 358.

³¹ Epist. XXIV. 6. MEHUS: i. m. (22. jegyzet) 66. col. 977: Opus est ut cunctis aliis negotiis indicas ferias et solum graecis transferendis voluminibus diebus ac noctibus totus incumbas. Supra modum prodesset, si haberemus ex integro Basilii Contra Eunomium translatum. Nosti, optime quam hoc sit necessarium et pium opus... Quare, optime pater, transfer sine mora Basilium ipsum.

Traversari azonban, aki a zsinat lezárása után nem sokkal meghalt, már nem készíthette el a munkát, így az csak 1442-ben jelent meg latinul Trapezuntiosz fordításában.³² Trapezuntiosz nem sokkal ezután Alexandriai Szent Círill a zsinaton szintén nagyon gyakran idézett *Thesaurus de Sancta Trinitate* című művének latin verzióját is elkészítette.³³

Traversari már közvetlenül a zsinat megnyitása előtt elkészítette az egyik legfontosabb szöveg, Areopagita Dénes művei, az ún. *Corpus Dionysiacum* latin fordítását is, melynek megjelenése azonban ekkorra már a diadalt ünneplő pápai hatalom propagandájának szolgálatában állt. A dénesi egyetlenben (monaszban) koncentrállódó mennyei hierarchia földi képét, az egyházi hierarchiát ugyanis a pápaság saját magára, Róma primátusára értelmezte.³⁴ Ugyancsak a primátus gondolatának jegyében születtek meg a különböző görög Mózes-életrajzok, Nüsszai Gergely (CPG 3159), illetve az Alexandriai Philón Mózesről írott traktátusának latin fordításai is.³⁵ A pápaság ugyanis a szakrális hatalmat az Izráel feletti tényleges politikai hatalommal egyesítő Mózes képében szintén önmagát látta.³⁶ Ezek után mintegy az intellektuális hódítás jeleként egymást érték a különböző nagy volumenű fordítási munkák, s elkészült Aranyszájú Szent János Újszövetség-kommentárjai nagy részének, Eusebiosz *Praeparatio Evangelicá*jánk és számos más mű első latin fordítása.³⁷

A legérdekesebb azonban talán épp a reneszánsznak a patrisztikus örökséghez fűződő viszonyában jelentkező harmadik korszaka, amely egyrészt a Firenzei Zsinat teológiai vitái, illetve az azok nyomán megszületett új fordítások eredményeként egy új, keresztény filozófiát hoz létre, amelynek a pogány, elsősorban platonikus örökség mellett épp az egyházatyák, különösen Areopagita Dénes és Órigenész jelentik egyik legfontosabb alapját. Ez a filozófia már a firenzei zsinaton kiérlelt szentháromságtani kifejezésekkel írja le az emberi lélek természetét, s annak fel-emelkedését, s az Istenséggel való egyesülését már a dénesi hierarchia rendszerében képzei el, s leírásához a nemrégiben megismert görög misztikus írók, elsősorban

³² Trapezuntiosz azonban meghagyta azokat a részeket, amelyeket Traversari már lefordított, s csak kiegészítette a latin szöveget. Minderről lásd: BACKUS, Irena: *Deux traductions latines du De Spiritu Sancto de saint Basile. L'inédit de Georges de Trébizonde (1442–1467?) comparé à la version d'Erasmus (1532)*. = *Revue des Etudes Augustiniennes* (31.) 1985. 258–269.

³³ A latin fordításról lásd CHARLIER, N.: *Le Thesaurus de Trinitate de S. Cyrille d'Alexandre*. = *Revue d'histoire ecclésiastique* (45.) 1950. 25–81: 47–49.

³⁴ Minderről lásd: MONFASANI, John: *Pseudo-Dionysius the Areopagite in Mid-Quattrocento Rome*. In: *Supplementum Festivum. Studies in Honor of Paul Oskar Kristeller*. Edd.: John HANKINS, John MONFASANI, F. PURNELL. Binghamton, NY. 1987. *Medieval & Renaissance Texts & Studies*, 189–219. STINGER: *Humanism and the Church Fathers...*, i. m. (10. jegyzet) 190–191.

³⁵ Philón Mózes-életrajzát Lilius Tifernas (1417–1486) fordította latinra 1479-ben, s IV. Sixtusnak ajánlotta, vö. JAITNER-HAHNER, Ursula: *Humanismus in Umbrien und Rom: Lilius Tifernas, Kanzler und Gelehrter des Quattrocento. I*. Baden Baden: Valentin Koerner. 1993. 144.

³⁶ STINGER, Charles: *The Renaissance in Rome*. Indiana University Press, 1998. 214–215.

³⁷ *Uo.*, 167–170.

Lépcsős Szent János képeit és metaforáit használja.³⁸ Egyik legfontosabb témája pedig az ember méltósága, a teremtett világ egészében betöltött szerepe lesz, amelynek kifejtéséhez, megvilágításához a Teremtés könyvének, különösen pedig az ember „kép és hasonlatosság” szerinti teremtésének értelmezéséből indul ki, s éppen ezért erősen támaszkodik a patrisztikus Genézis-kommentárokra.³⁹

Az „újjászületett” vagy újrafelfedezett görög egyházatyák tehát a 15. század hetvenes-nyolcvanas éveitől kezdve újra fokozottan előtérbe kerülnek, ekkor azonban már nem, mint a keresztény retorika és filozófia legkiválóbb művelői vagy az eretnekellenes viták legfontosabb fegyverei, hanem mint egy új filozófiai rendszer tanúságtevői és legitimálói.

Nagyjából tehát ez az a pont: a Firenzei Zsinat után induló fordítási hullám és a humanista teológia megjelenésének periódusa, ahol Mátyás könyvtárépítő tevékenysége belekapcsolódik a görög patrisztika európai, elsősorban itáliai újrafelfedezésének tendenciáiba.

A következőkben tehát a fentiekben ismertetett előzmények fényében megpróbáljuk értelmezni a Corvina patrisztikus darabjait, s meghatározni a fennmaradt darabok helyét az európai, illetve itáliai szellemi kontextusban. A vizsgálatok során a fennmaradt hiteles korvinák Madas Edit-féle listájából indulunk ki,⁴⁰ s az elemzést kizárólag egyetlen olyan darabra terjesztjük ki, amely ebben nem szerepel. Egy valaha Varsóban őrzött kódexre, amely egészen biztosan valódi korvina volt, ám 1944-ben a Varsói Nemzeti Könyvtár több ezer értékes kéziratával együtt elpusztult.

³⁸ Az új humanista teológia részletes tárgyalására itt nem vállalkozhattam, csupán utalok Pócs Dániel ezzel kapcsolatos érdekes fejtegetéseire (PÓCS: *i. h.* (4. jegyzet), 158–166), illetve az egyházatyák és az aszketikus irodalom felhasználása szempontjából: LACKNER, Dennis F.: *The Camaldolese Academy: Ambrosio Traversari, Marsilio Ficino and the Christian Platonic Tradition*. In: *Marsilio Ficino: His Theology, His Philosophy, His Legacy*. Leiden, 2002. Brill. 15–44. Lépcsős Szent János művének jelentőségéről lásd a második részt a Didymus-kódexszel kapcsolatban.

³⁹ A Genézis könyvének, illetve ezen belül az ember istenképiségének jelentőségéről a reneszánszban lásd: TRINKAUS, Charles: *In Our Image and Likeness: Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought*. I. London: Constable. 1970. xiii–xxvii. III. O’MALLEY, John: *Praise and Blame in Renaissance Rome*. Durham, 1979. Duke University Press. 130–137. III. Pico *Heptaplus* című műve kapcsán a második részben az Órigenész-korvina kapcsán.

⁴⁰ MADAS, Edit: *La Bibliotheca Corviniana et ses corvinas „authentiques”*. In: *Matthias Corvin. Les bibliothèques princières et la genèse de l’État moderne*. Éd.: Jean-François MAILLARD, István MONOK, Donatella NEBBIAI. Bp. 2009. OSZK. 35–80. <http://mek.oszk.hu/07400/07400/>

PÉTER TÓTH

Greek Church Fathers in the Bibliotheca Corvina of King Matthias of Hungary I.

The fourteenth and fifteenth century renaissance, as it is more and more highlighted in post-modern scholarship, brought not only the „rebirth” of classical Greco-Roman tradition, but also the revisiting and re-finding of the Christian Antiquity. This resulted in a deeper study of the works of the great Christian authors of 4th-7th century concentrating on their original Latin and Greek texts and contexts. In sharp contrast with the medieval practice, for the humanists Church Fathers were not only important theological authorities of the past, but authors whose works are interesting sources of the erudition, thought and struggles of the fathers who undoubtedly managed to create balance between the pagan Greco-Roman tradition and Christianity. The rediscovery of the church fathers in Italy has started in fourteenth century Italy and had a very interesting history consisting of various stages which stand in close connection with the most important events of the evolution of renaissance thought.

The library of King Matthias of Hungary, which apparently kept up with the flourishing ideologies of the Italian renaissance, was also deeply influenced by this renewing interest towards the works of the church fathers. As it is often stressed in the scholarship of the Corvina, the patristic material has played a very important role in the formation of the library of Matthias, and beside classical authors, contemporary humanist writers and historiographers, the works of the Latin and also of the Greek church fathers constituted a considerable part of the famous humanist library in Buda. Contemporary descriptions of the holdings of the Corvinian Library always stressed how rich Matthias' collection of the fathers was and how precious patristic material was preserved in it. Fortunately, a number of these manuscripts are still extant which allow us to make an attempt to put the patristic collection into a wider European context and to make an attempt to draw some conclusions about the main interests of the intellectuals at the late fifteenth century Hungarian Royal Court in acquiring patristic manuscripts for the library. The present paper aims at sketching a short history of the renaissance of the Christian Antiquity in fourteenth and fifteenth century Italy and attempts to place the patristic material of the Corvinian Library in this wider ideological context.

V. ECSÉDY JUDIT

Ismeretlen ritkaságok a Kornfeld-könyvtárban

Az elmúlt 20. század nem bővelkedett könyvgyűjtőkben. Nem kedvezett ennek a magyarországi történelem sem, amely nem arra az állandóságra, maradandóságra épült, amelyből nagyszabású könyvgyűjtemények alakulhatnának ki. Az a könyvgyűjtemény, amelyről a következőkben szólunk, annyiban is kitűnik, hogy legértékesebb része az unikumokat is magába foglaló régi magyar könyvgyűjteménye volt. Magyarországon erre specializált magánkönyvtár a 20. században már nem létesült, különösen olyan nem, amelynek unikumai még a nagy múltú hazai könyvgyűjteményekben sem voltak meg.¹

Kornfeld Móric, a könyvgyűjtő

Kornfeld Móric (1882–1967) életét és pályáját a közelmúltban Széchenyi Ágnes foglalta össze. A következőkben az általa szerkesztett tanulmánykötet életrajzi adatait használtuk fel.²

Apja, Kornfeld Zsigmond (1852–1909) Prága közeléből származott, és mint németül beszélő, zsidó vallású bankember került 1878-ban Magyarországra, hivatali kiküldöttként, de véglegesen itt maradt. Döntő szerepe volt a budapesti tőzsde felvirágoztatásában, a banki konverzió, a valutareform, vagyis az aranyalapról a valutára való áttérés megszervezésében. Abban az időszakban érkezett Magyarországra, amikor nemcsak az iparszervezőkben, hanem az önálló műszaki alkotó egyéniségekben is bővelkedett az ország, gazdasági növekedésben pedig Ausztria-Magyarország Európában a második-harmadik helyen állt. Kornfeld Zsigmond Wekerle Sándor miniszterelnök közeli munkatársaként részt vett több magyarországi vasútvonal finanszírozásában, és szerepe volt abban, hogy a vasúti járműgyártás is ki-

¹ Rövidített változata elhangzott azon az orosz–magyar könyvtörténeti szemináriumon, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár 2009. május 15-én rendezett, orosz részről Valentina N. Marusova és Anna O. Marjeva részvételével.

² SZÉCHENYI Ágnes: *Iparbáró, mecénás, filozopter*. In: KORNFIELD Móric: *Trianontól Trianonig*. Tanulmányok, dokumentumok. Közreadja SZÉCHENYI Ágnes. 2. jav. kiad. Bp. 2006. 10–88. (Továbbiakban: *Trianontól Trianonig*.)

emelkedő ágazattá vált. Megtanult magyarul, és 1887-ben megtartotta első magyar nyelvű előadását a Magyar Tudományos Akadémián.

Fia, Kornfeld Móric (Budapest, 1882. dec. 30.–Washington, 1967. nov. 5.) dr. báró, az államtudományok doktora, nagyiparos, földbirtokos, több magyar nagyvállalat, köztük a Ganz gyár igazgatója. Bőkezű mecénása folyóiratoknak, egyetemeknek, több hallgatói ösztöndíj adományozója, jeles műgyűjtő. Pályája az apja nyomdokain haladt, jogász és gazdasági szakember letére apjától örökölte irodalmi és filozófiai érdeklődését. Jogi tanulmányai után egy évet Lipcsében tanult. Rendszeresen publikált aktuális gazdaságpolitikai írásokat a *Pester Lloyd*-ban, de a *Nyugat*-ban is. Hamarosan a legnagyobb magyarországi gazdasági érdekeltségnek, a Ganz és Társa, Danubius Rt.-nek helyettes vezérigazgatója lett, majd ügyvivő igazgatósági tag a Gyáriparosok Országos Szövetségében. Kapcsolata a Ganz-gyár tulajdonosával, a Weiss-családdal már korán elkezdődött, ezt megerősítette házassága Weiss Manfréd leányával, Weiss Marianne-nal (1913). Házasságukból négy gyermek született.

Nagy megrázkódtatás volt számára az 1919-es proletárdiktatúra. Abban, hogy 1925-ben feleségével együtt katolizált, döntő része volt a Tanácsköztársaság alatt szerzett megrázó tapasztalatainak, de mélyen vallásos meggyőződésének is. 1924-ben apja, Kornfeld Zsigmond emlékére 200 millió koronás alapítványt tett a Magyar Tudományos Akadémián, amelyet bármely tudományág művelője elnyerhetett. Utoljára 1944-ben osztották ki a díjat. Nagy összegű orvosi ösztöndíjakat alapított a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen, amely 20 éven át 100 szegény sorsú orvos-tanhallgató ellátását biztosította. Mecénási tevékenysége, bizonyára az adományozó akaratából nem kapott nagy nyilvánosságot.

Kulturális, művészeti célokat jelentős összegekkel támogatott. Figyelme új folyóiratok alapítására is kiterjedt, így egyike volt azoknak, akik a *Nyugat* megjelenését lehetővé tették, sőt, bizonyítottan támogatta a folyóiratban publikáló költőket, így például Ady Endrét, Babits Mihályt. Jelentős szerepe volt a *Magyar Szemle* (1927) megindításában, a *Le Nouvelle Revue de Hongrie*, majd a *The Hungarian Quarterly* létrehozásában, e két utóbbival a szerkesztők célja a francia, illetve az angolszász világ tájékoztatása volt elméleti gazdasági és kulturális, irodalmi tanulmányok révén. Kornfeld szemlélete liberális konzervatív, a Bethlen István miniszterelnök nevéhez köthető konszolidáció híve.

A magyar nemességet még apja, Kornfeld Zsigmond kapta I. Ferenc József királytól, a bárói címet azonban már fia, Kornfeld Móric vehette át. Címerük hagyományos, nem utal a családfő hivatására: kék mezőben koronába helyezett fészekben négy fiát vérével tápláló pelikán ül. A jelmondat: „BREVE EST TEMPUS”, azaz rövid az idő.

Kornfeld ex libris

Apjához hasonlóan ő is az országgyűlés felsőházi tagja (1927), vagyis elnyerte a legmagasabb társadalmi rangot. Már ebben az évben ő képviselte Magyarországot a genfi világgazdasági konferencián. Tagja az országgyűlés közgazdasági és közlekedési bizottságának, és a Magyar Nemzeti Bank főtanácsának, bár ekkor már nem aktív vállalatsszervező gazdasági szereplő, hanem inkább földbirtokosként az agrárpolitika gyakorlati kérdései érdeklik.

Bár a köztudat iparbároként tartja számon, több mint 4000 holdas birtokos volt, és az 1920-as évektől magát elsősorban gazdálkodónak tartotta. A Tolna megyei Ireget a hozzátartozó birtokkal apósától Weiss Manfrédtól kapták nászajándékkul. A birtokán több helyen, és több művelési és tenyésztési ágban mintagazdaságot hozott létre, emellett mintaszerű szociális ellátást biztosított az ott élő és dolgozó családoknak. A harmincas években eredeti osztályától távolabb került. Az iregi kastélyban nemcsak a banki és gazdasági élet vezető szereplői vendégeskedtek rendszeresen, hanem a szellemi és kulturális élet képviselői is. Budapesti, Lendvai utcai bérelt lakóházukban és iregi kastélyukban jelentős műgyűjteményt és több mint 10 000 kötetes könyvtárat gyűjtött össze. Gótikus faszobrainak egy része a Szépművészeti Múzeumban maradt meg.

A háború közeledtével, és a háború évei alatt előbb a francia majd az angolszász orientációban látta a megoldást. A II. zsidótörvény (1939) őt és családját személy szerint is érintette, ezért írásba foglalta kéréseit és javaslatait a katolizált zsidóság érdekeinek védelmére, és Serédi Jusztinián hercegprímáshoz fordult. Már korábban is volt kapcsolata katolikus főpapokkal, és támogatta a katolikus egyház szociális törekvéseit. A német megszállás elől nem szándékozott elmenekülni, rövid ideig a zirci apát bújtatta őt és sógorát Chorin Ferencet, majd visszatértek Budapestre. Angolszász orientációjuk miatt 1944. márciusában mindkettőjüket elfogták. Kornfeld tíz hetet a mauthauseni koncentrációs táborban töltött, családja pedig a fővárosban bujkált. A Ganz gyárban betöltött fontos pozíciója miatt kiengedték,

de egy megállapodás értelmében a családnak el kellett hagynia Magyarországot, ahová a háború után sem volt lehetőségük visszatérni. Kornfeld előbb Portugáliában és Svájcban élt, majd 1947-től az Egyesült Államokban, ahol 1955-ben az állampolgárságot is elnyerte. Az emigrációban továbbra is foglalkoztatták gazdaság- és társadalompolitikai kérdések, megírta mauthauseni fogva tartásának történetét,³ és ekkor írta említett, töredékes visszaemlékezéseit is.

Kornfeld Móric könyvtára, amelyről az alábbiakban szólnunk, feltehetően nem sokban különbözött más gazdag polgári, főúri könyvtárak állományától. Azt, hogy a 10 000 kötetes könyvtár pontosan mit tartalmazott, arról nincsenek közvetlen ismereteink. A gyűjteményt valószínűleg még édesapja alapozta meg, aki ugyan mint sikeres bank szakember (a pesti Hitelbank elnöke), tőzsdeelnök lett a 19. század végének nevezetes személyisége, de köztudott volt róla, hogy kedvelt olvasmánya a bölcsélet, a filozófia, a klasszikus latin szerzők voltak. Kornfeld Zsigmond már két évvel Magyarországra érkezése után birtokot vásárolt Nyitra megyében, és ettől kezdve a család minden nyarat Rakovicán (Rákfalván) töltött – mindaddig, amíg az I. világháborút lezáró béketárgyalások eredményeként Magyarország el nem vesztette azt a területet, amely az akkor alakuló Csehszlovák állam része lett. Egy jellemző epizód az apa életéből: egyszer egy szombaton Rakovicára utazva a vasúti fülkében felejtette az olvasott könyvet, Kempis Tamás 15. századi németalföldi latin nyelvű szerzetesíró Krisztus követéséről szóló munkáját. Hétfőn a kalauz átnyújtotta az elveszett olvasmányt, és a csodálkozó kérdésre, honnan tudja, hogy övé a könyv, azt felelte: „ezen a vonalon csak méltóságod olvas latinul”.⁴

Kornfeld Zsigmond már Magyarországon tanult meg magyarul, de a cseh nyelven kívül németül, franciául is beszélt. A korai itáliai festmények gyűjtését mindenestre már ő megkezdte, amely később jelentős műgyűjteménnyé nőtte ki magát. Mindazonáltal nem sokat tudunk az apa gyűjtőköréről, motivációjáról. Biztosra vehetjük, hogy könyvtárában soknyelvű szépirodalom, és a hivatásához tartozó magyar és idegen nyelvű alapvető szakmunkák is megtalálhatók voltak – a kedves latin auktorokon kívül.

A személyes érdeklődését tükröző szépirodalmi, bölcséleti könyvek mellett könyvtárának túlnyomó része inkább használati könyvtár lehetett kezdetben, bár bizonyára nem hiányoztak két kedvenc költőjének Petőfi Sándornak és Arany Jánosnak versei sem. A 20. századi mecénás és könyvgyűjtő báró Kornfeld Móric bizonyára apjától örökölte irodalmi és filozófiai érdeklődését. Ugyanakkor Kornfeld Móric volt az, aki tudatosan kezdte gyűjteni a régi, magyar nyelvű könyveket, ezenkívül a könyvnyomtatás legkorábbi emlékeit, az ősnymtatványokat, és a legkorábbi budai kiadók Magyarország számára készített díszes köteteit.

³ KORNFIELD Móric: *Tíz hét története 1944-ben*. In: *Trianontól Trianonig*, i. h. (2. jegyzet) 148–181.

⁴ SZÉCHENYI Ágnes: *Iparbáró...* In: *Trianontól Trianonig*, i. h. (2. jegyzet) 23–24.

Így vált könyvtárának legértékesebb részévé egyrészt ősnymtatvány-gyűjteménye, és a több mint 500 kötetből álló, régi magyar könyveket tartalmazó hungarika-gyűjteménye. Ez utóbbiakat nagy szeretettel és szakértelemmel gyűjtötte. Számos pótolhatatlan unikum van köztük, a korai magyar könyvnyomtatás egyedi emlékei. Töredékes visszaemlékezéseinek utalásaiból arra lehet következtetni, hogy legföltettebb könyveit az iregi kastély földszintjén lévő könyvtárszobában tartotta, abban a rendben, amint olvasta őket, és az ex libris alján volt feljegyezve az olvasásnak éve és hónapja. Az ex libris a családi címer mása volt. Csupa kötött könyv, nehogy ívenként széthulljanak a gyakori használatban. A kötések különböző színűek, de egy sem ríktó: hozzájárulnak ahhoz a nyugalomhoz, amely a könyvtárt eltölti. Minden polccsoport elé függöny húzható, amelyet csak a legbizalmasabb barátok jelenlétében húztak félre. Ez volt a családfő legkedvesebb tartózkodási helye.⁵

A hungarika-gyűjtemény és katalógusa (Index)

Az alábbiakban csupán a Kornfeld-könyvtár hungarika-gyűjteményének sorsával kívánunk foglalkozni. A régi magyar könyvek gyűjtésében Kornfeld Móricnak többen is segítségére voltak szakértelmükkel, tanácsaikkal, így alakulhatott ki ez a ritkaságokat tartalmazó könyvtár. Név szerint említhető Balogh József, aki alapos klasszika-filológiai tudásával, egyháztörténeti jártasságával barátja és közeli munkatársa volt, és a jelek szerint rá volt bízva a könyvtár hungarika-gyűjteményének gondozása is. A könyvek kiválasztásában több antikvárius, de a régi magyar irodalom olyan szakértője is részt vett, mint Dézsi Lajos.

Hogy tulajdonosa is tisztában volt hungarika-gyűjteményének ritkaságával és egyedi jellegével, azt az is mutatja, hogy 1913-ban nyomtatásban is közreadta ennek katalógusát, amelyet B[alogh] J[ózsef]⁶ állított össze: *Index librorum Hungaricorum, Bibliotheca Mauriti Baronis Kornfeld* címmel (Budapest 1913), (továbbiakban: *Index*). 217 számozott tételben, betűrendben sorolja fel a könyveket. A leírások a könyvek teljességére, kötésükre és egyéb külső jellemzőjükre is kitérnek. Bár a katalógus címe latin, a könyvek leírása magyar. Még ugyanebben az évben kiegészítő jegyzék készült gépiratban a gyarapodásról, amely a 218.-tól a 265. sorszámgig további 48 művet sorol fel. A jegyzéket Balogh József átadta a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának, ahol azt ma is a Kézirattár őrzi.⁷ Balogh egyébként Melich János (1920–1922) és Fitz József (1934–1945) főigazgatókkal is levelezett, utóbbival 1944-ig folyamatosan tartotta a kapcsolatot.⁸

⁵ KORNFIELD Móric: *Önéletrajzi töredékek*. In: *Trianontól Trianonig, i. h.* (2. jegyzet) 442–459.

⁶ Balogh József életrajzát lásd GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái. II.* Bp. 1940. 129–130. – Minden bizonnyal ő ismerte legjobban a Kornfeld-könyvtár anyagát. A gyűjtemény szét-szóródásának már nem volt tanúja, mert 1945-ben elhunyt.

⁷ OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 2602

⁸ OSzK Kézirattár, Balogh József és Fitz József levelezése, Fond 45/25

A második világháború alatt, ahogy a család veszélyeztetettsége nőtt (a zsidó-törvények a katolikus vallású, de zsidó származású személyeket is érintették), a biztonság reményében a család több helyre is vitt értékeket. Így a budapesti Hitelbankban 6 láda festményt és szobrot, 2 láda ezüstöt, az ugyancsak budapesti Kereskedelmi Bankban 6 láda képet, ezüstöt, porcelánt és üveget, és 2 láda hungarikát és korai német nyomtatványt helyeztek el,⁹ vagyis a könyvtár legértékesebb részét, amelynek megővását elsőrendű fontosságúnak tartották. A Kereskedelmi Bankban elhelyezett, sértetlen ládáról 1944 májusában vettek fel leltárt,¹⁰ további sorsuk pontosan nem ismert, mindössze annyi, hogy egy részüket a németek elkobozott zsidó vagyonként Nyugatra vitték, más részük pedig az akkori Szovjetunióba került. Csak az 1990-es évek derekán, a restitúcióval kapcsolatban Oroszországban megkezdett kutatások adták az első támpontot arra vonatkozóan, hogy a pesti Kereskedelmi Bankban őrzött könyvek némelyike Nyizsnyij Novgorodba került.

A Kornfeld család további négy láda régi magyar könyvet és több láda egyéb műkincset a Weiss család Budakeszi út 48. szám alatti villájában helyezett (remélt) biztonságba.¹¹ Ezek további sorsával a jelen tanulmány nem foglalkozik, annyi azonban megállapítható, hogy a könyvek egy része az 1980-as években antikvár forgalomba került (addigra az eredeti ex librist eltávolították róluk), egy részük (mintegy 290 mű) vásárlás útján a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárba került – ezek között azonban unikumok nincsenek.

A háború pusztítását sem a család iredi kastélyának, sem pesti bérelt házuknak a berendezése nem élte túl. A könyvtár töredéke, mintegy 100 db könyv 1948-ban felbukkant a kereskedelembe (többségükben modern könyvek), de egy időre nyoma veszett a legértékesebb résznek, a több mint 500 kötetből álló régi magyar könyveket tartalmazó hungarica-gyűjteménynek. Ezek között számos pótolhatatlan unikum van, a korai magyar könyvnyomtatás egyedi emlékei.

Bár a régi könyvekkel foglalkozók számára közzismert volt, hogy Kornfeld Móric hungarika-gyűjteménye az *Index* megjelentése után is nagy ütemben gyarapodott, ennek teljes anyagáról valóban nem maradt fenn leltár, ahogy azt jegyzeteiben Széchenyi Ágnes megállapította a *Trianontól Trianonig* című könyvhöz írott tanulmányában.¹²

⁹ SZÉCHENYI Ágnes: *Iparbáró...* In: *Trianontól Trianonig*, i. h. (2. jegyzet) 67, 87.

¹⁰ SZÉCHENYI Ágnes: *Iparbáró...* In: *Trianontól Trianonig*, i. h. (2. jegyzet) 87., 222. jegyzet. – Abban azonban téved, hogy a *Trofejnűje knyigi* – *Displaced books* (Moszkva, 1997) c. katalógusban szereplőnek Kornfeld Móric hungarika és ősnymtatvány-gyűjteményének darabjai, mert az csak a sárospataki könyvtár könyveit tartalmazza (vö. 218. jegyzet)

¹¹ I. m. (2. jegyzet) 67, 87 A kötet szerkesztője, Széchenyi Ágnes további adatokat közöl a Budakeszi úti villa háború utáni történetéről, amelyek ugyan nem adnak felvilágosítást a könyveket tartalmazó ládák sorsáról. A Weiss-család a háború után Sztchlo Gábor rendelkezésére bocsátotta a villát, és Sztchlo itt rendezte be gyerekvárosát a megmentett fiatalok számára. Később Tildy Zoltánt internálták ide: 1948-tól hat éven át, 1956. májusáig itt tartották háziörizetben a koalíciós időszak köztársasági elnökét.

¹² SZÉCHENYI Ágnes: *Iparbáró...* In: *Trianontól Trianonig*, i. h. (2. jegyzet) lásd a 224. jegyzetet

Szerencsére, egy véletlen folytán – ha leltár nem is maradt fenn – mégis pontos és megbízható ismereteink vannak arról, hogy mivel gyarapodott Kornfeld Móric hungarika-gyűjteménye 1913 után.

A II. világháború után az ország minden pontjáról a megmenekült magán- és egyházi könyvtárak maradványaiból a könyveket egy központi szerv, a Könyvelosztó gyűjtötte össze és osztotta szét nagykönyvtáraknak, tudományos és közművelődési gyűjteményeknek. A könyvelosztást Borsa Gedeon felügyelte. 1954 nyarán telefonon arról értesítették, hogy az egyik ház pincéjében van egy láda, amelyet a házban lakó ügyvéd hagyhatott ott, amikor kitelepítették (azaz lakóhelye és lakása elhagyására kényszerítették 1951-ben). Borsa azonnal kiment a helyszínre, és megtudta, hogy az ügyvéd Kornfeld Mórícnak volt a jogtanácsosa (neve nem maradt fenn), aki bizonyára megőrzésre vette át azt a ládát, ezért nem került az a többi, régi könyveket tartalmazó ládák közé. Amikor Borsa lement a házfelügyelő kíséretében a pincébe, azonnal felismerte, hogy ez a láda az Országos Széchényi Könyvtár kincseinek menekítésekor használt, úgynevezett „mentési” ládák pontos mása. (Az Országos Széchényi Könyvtár legértékesebb anyagát, középkori kéziratokat, korvinákat ugyanis 1944-ben külön erre a célra rendelt ládákba csomagolták, és biztos helyre menekítették.) Kornfeld Móric személyesen járt az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójánál, dr. Fitz Józsefnél, mert ugyanolyan módon akarta becsomagoltatni a saját könyvtárának legértékesebb részét is, mint a Nemzeti Könyvtár. Vagyis a pesti Kereskedelmi Bankban a Kornfeld-könyvtár értékei ugyanilyen, egy köbméternél valamivel kisebb űrtartalmú ládákban voltak, amelyeket speciálisan mentési célra készítettek. A négyzet alakú faládákat szakszerűen pántokkal erősítették meg, belül horganyzott lemezzel bélelték ki, ennek a tetejébe horganyzott fedelet forrasztottak. Ezek után erősítették rá a fatetőt úgy, hogy teljesen vízhatlanná vált, tehát akár vízbe is dobhatták.

A pincében talált láda lexikonokat, szótárakat és általában a Kornfeld-könyvtár kézikönyveinek darabjait tartalmazta, amelyeket talán még a legutolsó időkig használtak, ezért valószínűleg a megrendelt ládákba utolsóként ezeket csomagolták. Majd Kornfeld ügyvédjének gondjára bízta, aki kitelepítése alkalmával ezt nem vihette magával.¹³ A ládában talált könyvek a Könyvelosztóba kerültek, onnan feltehetően különböző nagykönyvtárakba.

Borsa Gedeon már a helyszínen felfigyelt a kézikönyvtári kötetek között a Kornfeld-könyvtár nyomtatott katalógusának, az *Index*nek üres lapokkal bővített példányára, amelybe kézírással szisztematikusan bevezették az *Index* megjelenése (1913) óta eltelt mintegy 30 év újabb régi magyar könyvbeszerzéseit, bibliográfiailag azonosítható adatokkal. Ez volt a hungarika-gyűjtemény *Index*ének házi példánya. Egyedi, pótolhatatlan voltát felismerve, Borsa Gedeon személyesen be-

¹³ Dr. Borsa Gedeonnak, az Országos Széchényi Könyvtár ny. osztályvezetőjének szóbeli közlése (2009. május)

vitte a kötetet az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárába, ahol azóta is őrzik.¹⁴ Innen lehet pontosan tudni, hogy milyen régi magyar könyveket tartalmazott a Kornfeld-könyvtár, amelyek száma a kézírással beírt újabb gyarapodással együtt már 542 művet tett ki. A kézírásos bejegyzések között szerepelnek azok is, amelyeket folytatólagos sorszámmal ellátva, gépirat formájában az Országos Széchényi Könyvtárnak megküldtek,¹⁵ de ennél jóval több kézírásos bejegyzés tanúsítja a további gyarapodást, amelyekről semmilyen más forrásból nem értesülhettünk. A kézírásos bejegyzések többsége Balogh Józseftől (az eredeti *Index* összeállítójától) származnak: minden bizonnyal ő ismerte legjobban ezt a ritkaságokat tartalmazó hungarika-gyűjteményt. A könyvek későbbi sorsát azonban nem kísérhette figyelemmel, mert 1945-ben meghalt. Mindenesetre az *Index* házi példányának adatait a magyarországi retrospektív bibliográfia (*RMNy*) a kezdetektől fogva figyelembe veszi példánynyilvántartásában.

A Kornfeld-könyvtárból származó unikális hungarikumok, amelyeket a Nyizsnij Novgorod-i Állami Könyvtárban őriznek

2007-től fogva vált köztudottá, hogy az egykori Kornfeld-könyvtár hungarikáinak egy részét: a pesti Kereskedelmi Bank pánccéltérképében őrzött ritkaságokat jelenleg a Nyizsnij Novgorod-i Állami Könyvtárban őrzik – ugyanott, ahonnan a sárospataki református kollégium könyvei is visszaszármaztak eredeti tulajdonosukhoz. Ekkor rendezett ugyanis a Nyizsnij Novgorod-i Állami Könyvtár kiállítást azokból a régi magyar könyvekből, amelyekben a Kornfeld-ex libris megtalálható. A kiállításához kétnyelvű orosz–angol reprezentatív katalógus készült, amely tartalmazza a bemutatott 74 kötetet, címlapjuk színes reprodukciójával.¹⁶ A könyvek leírása bibliográfiai hivatkozást és az *Index*re való utalást is tartalmaz. A katalógus munkálataiban részt vevő magyarországi szakembereknek köszönhetően, az oroszországi kollegák az *Index* kézírással kiegészített példányának másolatát is figyelembe vették, és „Kornfeld Index” illetve „Kornfeld Index ms” megjegyzéssel különböztették meg hivatkozásaiban az *Index* nyomtatott részében és a kézírásos részben található könyvcímeket. Ezáltal követték a *Régi magyarországi nyomtatványok*¹⁷ köteteiben bevezetett gyakorlatot.

¹⁴ OSzK, Régi Nyomtatványok Tára, S 4990 jelzetten

¹⁵ Lásd a 7. jegyzetet

¹⁶ *Knyigi sz ekszlibriszami barona Morica Kornfelda v fondah Nyizsegorodskoj goszudarsztvennoj oblasznoj unyiverszalnoj naucsnoj biblioteki im. V. I. Lenyina. Katalog – Books with Baron Moritz Kornfeld's ex libris int he collections of Nizhny Novgorod State Scientific Library im. V. I. Lenina. Catalogue.* Compiled by T. ANDREEVA, N. GOLUBEVA, L. MISHINA. Introd.: Natalya KUZNETSOVA, István MONOK, Judit V. ECSÉDY. Nyizsnij Novgorod, 2007. – (Továbbiakban: NN Katalógus 2007, és katalógus sorszám.)

¹⁷ *Régi magyarországi nyomtatványok – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum I–III.* Bp. 1971–2000. (Továbbiakban: *RMNy*)

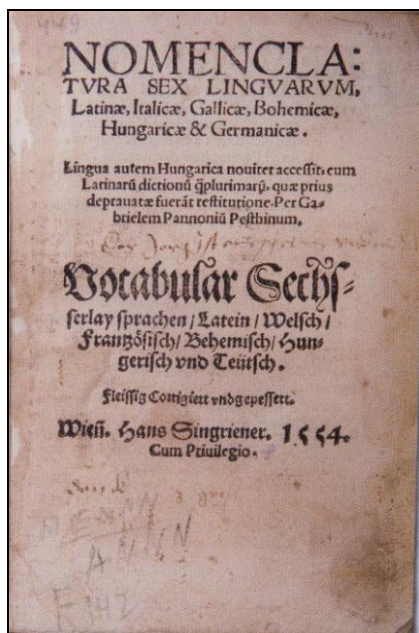
A Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtárban található, egykor a Kornfeld-könyvtár tulajdonában lévő hungarikumokról még egy másik katalógus is tájékoztat, amely azokat a könyveket sorolja fel, rövid címleírás formájában, amelyek Magyarországról Nyizsnyij Novgorodba „származtak el”.¹⁸ Közülük 33 mű 27 kötetben egykor szintén a Kornfeld-könyvtár tulajdona volt, amint azt az *Index* kézírásos bejegyzése bizonyítja, Kornfeld-ex libris azonban nincs bennük.

A fenti két katalógusban ismertetett, immár példányból ismertté vált Kornfeld-ritkaságok sorából kiemelkedik az a hat régi magyar könyv, amelyekről eddig csupán a két *Index* alapján tudtak a szakemberek. Némelyiknek még a címlapja sem volt ismert, némelyiknek a szövege ismeretlen. Felbukkant továbbá egy hetedik, bibliográfiailag ismeretlen tétel, amelynek címét most közöljük először. Időrendben az alábbi könyvekről van szó:

1) PESTI Gábor: *Nomenclatura sex linguarum*. [Wien 1554 Singriener.]¹⁹

RMNy 103 – Kornfeld, Index ms (ex libris) – NN Katalógus 2007. 52. – Jelzete:

II 17 010.1

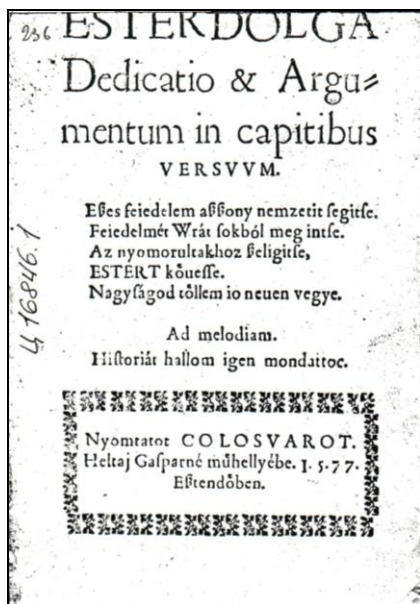
¹⁸ *Knyigi peremennije v Szozuz SzSzR v rezul'tate Vtoroj mirovoj vojnũ v fondah IGOUN im. V. I. Lenyina*. Nyizsnyij Novgorod, 2008. – (Továbbiakban: NN Katalógus 2008, és katalógus sorszám.)

¹⁹ RMNy 103 – Címlap-reprodukciója azért az RMNy-ben sem szerepel.

Magyar értelmezéssel ellátott hatnyelvű (latin, olasz, francia, cseh, magyar, német) szójegyzék. Mostanáig mindössze egy elején és végén csonka példánya volt ismeretes. Az egyetlen teljes pedig az egykor Kornfeld Móric könyvtárában található példány. Valójában még az is bizonytalan, hogy nyomdása a bécsi Singriener volt-e, vagy más bécsi nyomdász? A magyar irodalom- és nyelvtörténet kutatóira vár az eddigi csonka, és a most ismertté vált teljes példány összevetése.

2) *Ester dolga. Eszes fejedelem asszony nemzetit segítse.* Kolozsvár 1577 Heltai Gáspárné.

RMNy 386 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 102 – Jelzete: II 16 846.1 (coll. 1, 2)

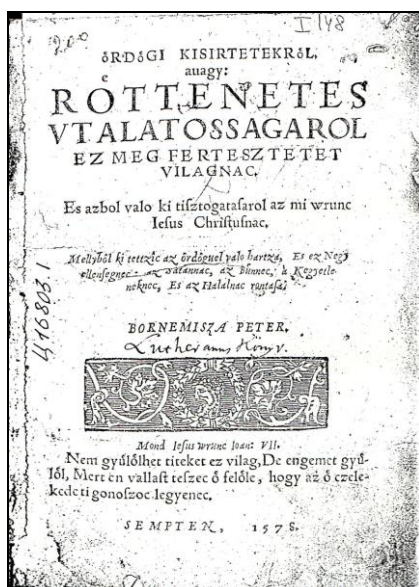
Verses bibliai história. Ma csak két olyan példányt ismerünk (OSzK és MTA), amelynek első levele hiányzik, így a *Régi magyarországi nyomtatványok* című bibliográfia e könyv címlapképét nem is tudta közölni. A címlapnak mostanáig csupán a szövege volt ismeretes. Az ezzel egybekötött SZTÁRAI M: *Historia de vita...*²⁰ című széphistóriának is ez az egyetlen teljes példánya.

3) [BORNEMISZA Péter:] *Ördögi kísértetekről.* (Sempten 1578) [recte Detrekő 1579 typ. Bornemisza].²¹

RMNy 433 – Kornfeld, Index ms (ex libris)– NN Katalógus 2007. 11 – Jelzete: II 16 803.1

²⁰ RMNy 323

²¹ RMNy 433 – Címlap-reprodukciója ezért az RMNy-ben sem szerepel.

Evangélikus prédikációk példatárral. Szövegkiadása ugyan megjelent,²² de csak egy elején és végén is csonka példány alapján, vagyis éppen a kiadás körülményeit összefoglaló vonatkozó bevezető részek és ajánlások hiányoznak belőle. Ezek a részek csak a Kornfeld-féle teljes példány alapján válhatnak ismertté.

4) PÉCSI Lukács: *Lelki pais minden háboruk ellen*. Nagyszombatban 1592 [typ. Capituli].

RMNy 698 – Kornfeld, Index ms (ex libris) – NN Katalógus 2007. 51. – Jelzete: II 16 808.1 (coll.1., egybekötve az 5) tétellel)

Katolikus elmékedések. Emlékét csak a címlap fényképe őrizte meg: a mű szövege ismeretlen. Egyetlen példánya Kornfeld Móric könyvtárában volt meg, innen származik a címlapról még a háború előtt készült fénykép, amelyet az RMNy is közölt.

5) PÉCSI Lukács: *Mindennapi lelki kenyér*. Nagyszombatban 1593 [typ. Capituli]. –

RMNy 727 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2007. 51. – Jelzete: II 16 808.1 (coll. 3, egybekötve a 4) tétellel)

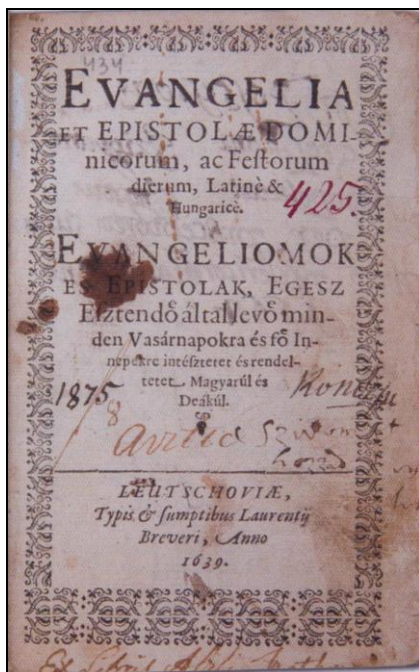
Katolikus elmékedések. Pécsi Lukács egy másik műve ugyanabban az unikum kötetben található, mint a *Lelki pais*, és a rákövetkező évben jelent meg. A mű csak egyetlen példányban létezik. A mű szövege ismeretlen, emlékét mostanáig csak a Kornfeld-gyűjtemény darabjáról készült néhány töredékes fényképmásolat őrizte meg. A kolligátum második tagja PÉCSI Lukács: *Az keresztyén szűzeknek koszorúja*

²² BORNEMISZA Péter: *Ördögi kísértetek*. Gondozta és jegyzetekkel ellátta ECKHARDT Sándor. Bp. 1955.

című munkája,²³ amelyből eddig négy csonka, de egymást kiegészítő példánya volt ismeretes.

6) *Evangelia et epistolae – evangéliumok és epistolák egész esztendő által*. Lőcse 1639, Brewer Lőrinc²⁴

RMNy 1774 – Kornfeld, Index ms (ex libris) – NN Katalógus 2007. 21. – Jelzete: II 16 995.1

Evangélikus perikópáskönyv latinul és magyarul. Egyetlen példánya az egykori Kornfeld-könyvtárban volt.

7) *Nyomoruságnak idején...imádság*. [Nagyszombat 1690 körül, Akadémiai ny.] Kornfeld, Index ms (ex libris) – NN Katalógus 2007. 43. – Jelzete: II 17 004.1

Eddig ismeretlen magyar nyelvű nyomtatvány, amelyet nyomdai jellemzői alapján a nagyszombati akadémiai nyomda 1690 körül készült kiadványaként lehet meghatározni.

²³ RMNy 670

²⁴ RMNy 1774 – Címlap-reprodukciója ezért az RMNy-ben sem szerepel.

Adalékok a 16. századi magyarországi sokszorosított grafika történetéhez

Az elmúlt években megjelent a 16. századi magyar nyomtatványokban előforduló könyvdiszkek repertórium. Ez tartalmazza az összes fametszetes könyvdiszt és illusztrációt, amelyet a régi magyarországi nyomtatványokban megtalálni, azaz ez a 600 lap terjedelmű összeállítás a legkorábbi magyarországi sokszorosított grafika teljes emlék-anyaga.²⁵ A teljesség érdekében összeállításakor minden 16. századi magyarországi nyomda összes fennmaradt kiadványát át kellett nézni. Voltak azonban olyan régi könyvek, amelyeknek emlékezetét az irodalom megőrizte ugyan, de mára elvesztek, vagy lappanganak.

2007 októberében elsőként volt alkalmam átvizsgálni a Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtárban őrzött, Kornfeld-könyvtárhoz tartozó köteteket, közöttük azokat az előbbieken felsorolt unikumokat is, amelyeket csak hírből ismertünk. Az ismeretlen, korai magyar nyomtatványok művelődéstörténeti érdekessége mellett az újonnan felfedezett, eddig nem látott fametszetes díszek a korai magyar grafikátörténethez is újabb adatokat szolgáltattak. Az alábbiakban ezek számbavételére kerül sor:

Az új fametszetek többsége a nagyszombati Káptalani (Telegdi) nyomda díszeihez szolgál további adalékkal:

– Pécsi Lukácsnak, a nyomda szellemi és művészeti irányításában legfőbb szerepet játszó alakjának címerét variáns formában látjuk viszont. Eddig is két változatát ismertük, egyiken szerepelt évszám, másikon nem. A mostani változaton az 1591-es évszám 1592-re van javítva (71×64 mm).²⁶

²⁵ V. ECSÉDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei 1473–1600*. Bp. 2004. /Hungaria typographica 1./ (Továbbiakban: Hung. typ. I.)

²⁶ PÉCSI Lukács: *Az keresztyén szüzeknek koszorúja* c. művének 192. lapján szerepel a címer (RMNy 670). Az eddig ismert példányokban a címer vagy évszám nélküli, vagy az 1591-es évszámmal ellátott változata szerepelt, vö. Hung. typ. I. (25. jegyzet) a Telegdi nyomda 4. címere

– virágos keretbe foglalt díszes kelyhet és ostyát ábrázoló fametszetes könyvdísz (60×60 mm)²⁷

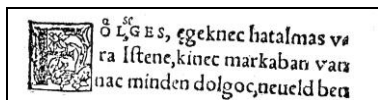
– a nagyszombati nyomda álló téglalap alakú újszövetségi képsorozatából eddig kettőt ismertünk, most két újabb jelenettel gyarapodott a sorozat, az egyik a tékozló fiú történetét ábrázolja, a másik Mária Magdolnát, amint Jézus lábát drága olajjal keneti (mindkettő mérete 54×36 mm).²⁸

²⁷ Pécsi Lukács: *Mindennapi lelki kenyér*. Nagyszombat, 1593 = RMNy 727, 62.

²⁸ RMNy 727, (:)1b és 49. l. Hung. typ. I. (25. jegyzet) Telegdi-nyomda 61–62. illusztráció

- egyik stilizált indadiszes iniciálé-sorozata az újabb, F betűvel gazdagodott a sorozat, egy (14×12 mm)²⁹
- a kolozsvári Heltai-nyomda 45 kisméretű képből álló evangéliumi képsora az utolsó ítéletet ábrázoló jelenettel egészült ki (26×26 mm).³⁰

Adalékok a legújabb kori könyvtártörténet kutatásához

Az előbbieken felsorolt hét könyvről biztosan állíthatjuk, hogy irodalmi, akár nyomdatörténeti szempontból újdonságok. Vannak azonban további régi magyar könyvek is, amelyekből ma csak csonka példányt ismerünk, és nem tudjuk, hogy a Kornfeld-példány nem volt-e teljesebb? Ezt csak a könyvek kézbevétele és alapos összehasonlítása alapján lehet majd eldönteni. Ezenkívül vannak olyan unikum példányok, amelyekről még mindig nem tudni, hogy elpusztultak-e, vagy megmaradtak, és valahol ismeretlen helyen őrzik-e őket? Bár az egykori Kornfeld-könyvtár unikumai közül a fent részletesen leírt hét könyvet a hazai könyvészet nagy öröme sikerült fellelni a Nyizsnyij Novgorod-i könyvtárban, további tíz unikuma továbbra is lappang. A jobb áttekintés és a későbbi könyvtártörténeti kutatások megkönnyítése érdekében alfabetikus rendben közöljük e lappangó művek jegyzékét:

Abecedarium. (Pápa 1630) = RMNy 1484 – ez lenne az egyetlen teljes példány

Budák György: *Rövid elmélkedés a közönséges anyaszentegyházról* (Csepreg 1637) = RMNy 1669 – ez lenne az egyetlen ismert példány

Imádságos könyvecske (Bécs 1655) = RMNy 2566 – ez lenne az egyetlen ismert példány

Kalendárium 1584-re. (Nagyszombat 1583) = RMNy 531 – ez lenne az egyetlen teljes példány

²⁹ Pécsi Lukács: *Lelki pais minden háboruk ellen*. Nagyszombat, 1592 = RMNy 698 A_{2a} Hung. typ. I. (25. jegyzet) Telegdi-nyomda 10. iniciálé-sorozata.

³⁰ *Catechismus Canisius Pétertől*. Vásárhelyi Gergely fordításában (Kolozsvár 1599) = RMNy 860, 240. lapján található az utolsó ítéletet ábrázoló kisméretű illusztráció, a sorozat többi tagját l. Hung. Typ. I. (25. jegyzet) Heltai-nyomda, 8–52. illusztráció-sorozata. A könyv Nyizsnyij Novgorod-i jelzete II 17 008.1 – a katekizmus eddig ismert példányainak vége hiányos, így ez az illusztráció nem szerepelt bennük.

Károlyi Péter: *Az halálról* (Debrecen 1575) = RMNy 358 – ez lenne az egyetlen teljes példány

Károlyi Péter: *Az egy igaz Istenről*. (Debrecen 1570) = RMNy 277 – ez lenne az egyetlen ismert példány

Prognosticon astrologicum (Debrecen 1610) = RMNy 978 – csak töredéke van jelenleg, ez lenne az egyetlen teljes példány

Szenci Molnár Albert: *Imádságos könyv* (Frankfurt 1620) = RMNy 1206 – ez lenne az egyetlen ismert példány

Temesvári István: *Historiás ének az jeles győzelemről* (Kolozsvár) = RMNy 326 – ez lenne az egyetlen ismert példány

Vizaknai Gergely: *Az keresztényi tudománynak fő articulusról* (Sicz 1593) = RMNy 733 – ez lenne az egyetlen teljes példány

A valamikor 542, többségében magyar nyelvű könyvet tartalmazó hungarika-gyűjteményből jelenleg 111-ről lehetett megállapítani, hogy azok a Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtárban vannak. Ezek közül 74 kötetet (valójában 78 művet) Kornfeld ex libris díszít, a fiókáit etető pelikán a „BREVE EST TEMPUS” jelmonddal és Kornfeld Móric névével.³¹ A már említett, Nyizsnyij Novgorodban 2007-ben kiadott reprezentatív katalógus ezt a 74 kötetet mutatja be.³²

A Kornfeld-könyvtár hungarikáinak nem minden kötetében volt ex libris. Az ex librisek alkalmazásában némi következetlenséget tapasztalni, ugyanis a már 1913-ban meglévő, tehát a nyomtatott *Index*ben szereplő kötetek egyikébe sem került ex libris, ugyanakkor a később vásárolt, és az *Index*be kézzel bejegyzett kötetek közül jó néhányban megtalálható. Sőt, a Nyizsnyij Novgorod-i Kornfeld-könyvekről kiadott 2007-es katalógusban van öt olyan régi magyar könyv, amelyek Kornfeld-ex librist viselnek, de sem az *Index* nyomtatott, sem annak kézírásos bejegyzései közt nem szerepelnek. Ezek talán a legkésőbbi beszerzések közé tartoznak.³³

Attól kezdve, hogy 1997-ben a restitúciós kutatások során bizonyossá vált, hogy a Kornfeld-könyvtár jelentős része Nyizsnyij Novgorodban található, az örökösök felkérésére az Országos Széchényi Könyvtár minden rendelkezésre álló eszközzel azon fáradozott, hogy a könyvek visszakerüljenek jogos tulajdonosukhoz, aki azonban már előre lemondott a könyvekről az Országos Széchényi Könyvtár javára. Dr. Kornfeld Tamás, Amerikában élő orvosprofesszor mindössze egyetlen könyvet szeretett volna emlékebe megtartani.³⁴ Mindeddig sajnós a Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtárral ápolt jó kapcsolatok ellenére, a könyvgyűjtemény visszaszerzése nem sikerült.

³¹ Lásd NN Katalógus 2007. (16. jegyzet)

³² A kötetet H. HUBERT Gabriella ismertette a *Magyar Könyvszemlében: Books with Baron Moritz Kornfeld's ex libris in the collections of Nizhny Novgorod State Scientific Library im. V. I. Lenina. Catalogue*. Compiled by T. ANDREEVA, N. GOLUBEVA, L. MISHINA. Nizhny Novgorod, 2007. = Magyar Könyvszemle 2008. 2. sz. 226–228.

³³ NN Katalógus 2007. 4, 7, 27, 61, 73. sz. (az alábbi jegyzékben az 5, 8, 28, 66 és 77. tétel)

³⁴ L. OSZK Irattár, 1997. október 26. kelt levél

Általában elmondható, hogy az *Index* leírásai alkalmasak arra, hogy annak alapján a kötetek azonosíthatók legyenek. H. Hubert Gabriella, akinek 2007-ben volt alkalma megnézni a Nyizsnyij Novgorod-i könyvtárban éppen kiállított Kornfeld könyveket, felfigyelt arra, hogy vannak közöttük olyan kötetek, amelyek valaha megvoltak a kiskartali Podmaniczky–Degenfeld könyvtárban is. Ez a mintegy 27 000 kötetet számláló főúri gyűjtemény a tulajdonosok halála után ajándékozás révén került 1929-ben az evangélikus egyház tulajdonába, jelenleg az Evangélikus Országos Könyvtár védett különgyűjteménye. A könyvtár 1930-as átvételekor kiderült, hogy számos ritkaság, több mint ezerkétszáz kötet hiányzik. A magánnyomozás során világossá vált, hogy a hiányzó könyvek egy részét a Kiskartalról Budapestre való felszállítás előtt az egyik rokon eladta budapesti antikváriumokban, előtte gondosan eltávolítva a Podmaniczky–Degenfeld-ex libriseket. Az eladott könyvek nagy részét megtalálták az antikváriumok raktáraiban, de mintegy 60 kötetet időközben az antikváriumok már eladtak. Bornemisza Péter *Ördögi kísértetekről* és az *Evangéliumok és epistolák* c. könyvet Ranschburg Gusztáv antikváriuma adta el, a vevők nevét azonban nem közölhette. A jóhiszemű vásárlók között lehetett Kornfeld Móríc: ma mindkét könyv az egykori Kornfeld-könyvtár unikuma és Nyizsnyij Novgorodban van.

Tehát az előbbieken a 3) és 6) szám alatt leírt két unikum esetében biztosra vehető, hogy az egykori Podmaniczky–Degenfeld-példányokról van szó. A 3), az *Ördögi kísértetek* esetében ugyanis a könyvön szereplő kézírásos szöveg alapján lehet az egykori Podmaniczky-példánnyal azonosítani, a 6) az *Evangéliumok és epistolák* esetében pedig a Kornfeld-féle példány címlapján kivehető Koncz Józsefnek, a korábbi tulajdonosnak neve. Szabó Károly *Régi magyar könyvtárában*³⁵ az egyetlen fellelhető példány³⁶ tulajdonosáról a következőt jegyezte be: „Koncz József m.-vásárhelyi ref. tanárnál.” Ez a Lőcsén 1639-ben nyomtatott könyv azután Koncz Józseftől vétel útján került a kiskartali Podmaniczky-könyvtárba – onnan antikvár vétel útján a Kornfeld-könyvtárba, majd Nyizsnyij Novgorodba. Igazat kell adnunk H. Hubert Gabriellának,³⁷ mert valóban, a 20. századi könyvtárak történetének feltárása legalább olyan izgalmas és nehéz feladat, mint a több évszázaddal ezelőtti könyvtáraké.

Jegyzék Kornfeld Móríc hungarika-gyűjteményének a Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtárban található darabjairól

A kiemelkedően fontos, mert unikális értékű könyvek után, könnyebb áttekin-
tés és hozzáférés érdekében közöljük a Nyizsnyij Novgorod-i Állami Könyvtár-
ban őrzött, és a Kornfeld-könyvtárhoz tartozó művek – mai ismereteink szerinti –

³⁵ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. I-II.* Bp. 1879–1885. (Továbbiakban: *RMK*)

³⁶ *RMK* I 696=*RMK* II 540

³⁷ H. HUBERT Gabriella: *i. h.* (32. jegyzet)

teljes jegyzékét. Hivatkozunk az Oroszországban 2007-ben és 2008-ban publikált katalógusokra és azok alapján a példányok mai jelzetére is. Az 1–78. tételekben³⁸ ma is megtalálható a Kornfeld-ex libris, a 79–111. szám alatt leírt tételekben ugyan nincs ex libris, de eredetük nem kétséges, minthogy mindegyikük szerepel vagy a nyomtatott *Index*ben, vagy annak pótlólagos, kézírásos bejegyzéseiben. Az itt felsorolt 111 mű nagyjából egyötöde az egykori hungarika-gyűjteménynek. Meglehet, hogy valóban nincs több Nyizsnyij Novgorodban, mert körülbelül ennyi könyv férhetett abba a két ládába, amely a pesti Kereskedelmi Bankból hadizsákmányként az akkori Szovjetúnióba került. Ugyanakkor vannak és lehetnek további értékes könyvek a Kornfeld-könyvtárból a Nyizsnyij Novgorod-i Szépművészeti Múzeumban. Nem kétséges az eredete az ott őrzött, ex librisszel ellátott 1685-ös lőcsei Comenius *Orbis pictus* példánynak³⁹ és két, egykorú színezéssel díszített, ugyancsak ex libriszes német ősnymotatványnak. Ez utóbbiak nem tartoznak szorosan dolgozatunk tárgyához, de valószínű, hogy ezeket – s talán a többi ősnymotatványt és a budai kiadók korai nyomtatványait is, amelyeket eddig nem mutattak meg magyar kutatóknak – mint műkincseket helyezték el az Állami Könyvtár helyett a Nyizsnyij Novgorod-i Múzeumban.

- 1) [Ádám J.]: Az igaz, iambor és teokelletes baratsagrol. (Kolozsvár 1599) – *RMNy* 857 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 1 – II 17 022.1
- 2) Agendarius. Liber continens ritus... (Nagyszombat 1583) – *RMNy* 528 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 2 – II 16 742.1
- 3) Approbatae constitutiones Regni Transilvaniae – (Kolozsvár 1696) – *RMK* I 1486 – Kornfeld, Index 4, ex libris – NN Katalógus 2007. 3 – II 16 814.1 (coll. 1)
- 4) Compilatae constitutiones (Kolozsvár 1695) – *RMK* I 1469 – II 16 814.1 (coll. 1)
- 5) Az igaz isteni tiszteletnek tiszta tüköre. (Pozsony 1638) – *RMNy* 1741 – Kornfeld, Index 0, Index ms: 0, de ex libris van – NN Katalógus 2007. 4 – II 16 992.1
- 6) A Mi Urunk Jesus Christusnac Uj Testamentoma. (Debrecen 1586) – *RMNy* 584 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 5 – II 17 028.1
- 7) [Baranyi P.]: Lelki paradicsom – (Csiksomlyó 1700) – *RMK* I 1572 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 6 – II 16 810.1
- 8) Ugyanaz, másik példány – *RMK* I 1572 – Kornfeld, Index 0, Index ms 0, ex libris van rajta – NN Katalógus 2007. 7 – II 16 984.1
- 9) Batai B. Gy.: Lelki próbakö. (Szeben 1666) – *RMK* I 1040 = *RMNy* 3316⁴⁰ – Kornfeld, Index ms és Suppl. 222, ex libris – NN Katalógus 2007. 8 – II 16 873.1
- 10) [Beythe A.]: Fives könnv. (Németújvár 1595) – *RMNy* 766 – Kornfeld, Index ms, ex libris-- NN Katalógus 2007. 9 – II 16 832.1

³⁸ A Nyizsnyij Novgorod-i 2007-es Katalógus 74 tételt tartalmaz ugyan, de 78 művet. – Az alábbi jegyzék tételei viszont a műveket sorolják fel, 1–78-ig.

³⁹ *RMK* I 1339

⁴⁰ A *Régi magyarországi nyomtatványok* kéziratban már elkészült, megjelenés alatt álló 4. kötetének tételszáma

- 11) Beythe I.: Eztendő által való vasarnapi epistolák – (Németújvár 1584) – *RMNy* 553 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 10 – II 16 809.1
- 12) Bornemisza P.: Ördögi kisirtetekről. (Sempte 1578) – *RMNy* 433 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 11 – II 16 803.1
- 13) Comenius, J.A.: Orbis sensualium pictus trilinguis. (Norimbergae 1702) [vagy 1708? Kissé sérült] – *RMK* I 1748 – Kornfeld, Index 18 [ott 1708-as évszámmal], ex libris – NN Katalógus 2007. 12 – II 16 874.1
- 14) Comenius, J.A.: Orbis sensualium trilingvis. (Brassó 1703) – *RMK* I 1665 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 13 – II 16 795.1
- 15) Compilatae Constitutiones regni Transylvaniae. (Kolozsvár 1671) – *RMK* II 1113 – Kornfeld, Index 19, ex libris – NN Katalógus 2007. 14 – II 6650.2
- 16) [Czeplédi I.]: A megh-tért bünösnek...első része. (Kassa 1659) – *RMK* I 942 = *RMNy* 2829⁴¹ – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 15 – II 16 994.1
- 17) Czeplédi I.: Már minden épületivel...el-készült Sion vara. (Sárospatak—Kolozsvár 1675) – *RMK* I 1187 – Kornfeld, Index 25, ex libris – NN Katalógus 2007. 16 – II 16 811.1
- 18) Debreceni J.: Christianus suspirans az az... (Debrecen 1615) – *RMK* I 1081 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 17 – II 16 842.1
- 19) Derekay Gy.: Az örök életnek uttya. (Nagyszombat 1678) – *RMK* I 1226 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 18 – II 16 718.1
- 20) Eladando es veiendő műveknek...limitatio. (Gyulafehérvár 1642) – *RMNy* 1925 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 19 – II 6689.2
- 21) [Eszéki I.]: Halotti magyar oratio. (Sárospatak 1668) – *RMK* I 1075 = *RMNy* 3479⁴² – Kornfeld, Index 37, ex libris – NN Katalógus 2007. 20 – II 17 033.1
- 22) Evangelia et epistolae... evangeliomok. (Lőcse 1639) – *RMNy* 1774 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 21 – II 16 995.1
- 23) [Félegyházi T.]: A keresztieni igaz hitnek... (Debrecen 1580) – *RMNy* 454 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 22 – II 16 817.1
- 24) [Geleji Katona I.]: A váltáság-titkanak ötödik része. (Várad 1647) – *RMNy* 2197 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 23 – II 16 848.1
- 25) Gyarmathi M.: Kerersztyeni felelet. (Debrecen 1598) – *RMNy* 830 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 24 – II 17 098.1
- 26) Gyöngyösi I.: Uj életre hozatott Chariclia (Lőcse 1700) – *RMK* I 1564 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 25 – II 16 802.1
- 27) Heltai G.: Chronica az magyaroknak (Kolozsvár 1575) – *RMNy* 360 – Kornfeld, Index 49, ex libris – NN Katalógus 2007. 26 – II 6741.2
- 28) Honter, J.: Rudimentorum cosmographicorum (Tiguri 1548) – *RMK* III 380 – Kornfeld, Index: 0, Index ms: 0, de ex libris van – NN Katalógus 2007. 27 – II 16 966.1
- 29) Illyés A.: Megrövidítettett ige, 1. r. (Nagyszombat 1691) – *RMK* I 1415 – Kornfeld, Index 60, ex libris – NN Katalógus 2007. 28 – II 16 840.1
- 30) Illyés A.: Megrövidítettett ige, 1. r. (Bécs 1696) – *RMK* I 1485 – Kornfeld, Index 61, ex libris – NN Katalógus 2007. 29 – II 17 019.1
- 31) Kászoni J.: Rövid igazgatás (Gyulafehérvár 1647) – *RMNy* 2171 – Kornfeld, Index ms és Suppl. 246, ex libris – NN Katalógus 2007. 30 – II 17 032.1

⁴¹ *RMNy* 4. kötet tételszáma (megjelenés alatt)

⁴² *RMNy* 4. kötet tételszáma (megjelenés alatt)

- 32) [Kopcsányi J.:] A bodog Szűz Mária élete. (Bécs 1631) – *RMNy* 1489 – Kornfeld, index 85, ex libris – NN Katalógus 2007. 31 – II 17 014.1
- 33) Lepes B.: Az halando es itéletre menendő (Prága 1616) – *RMNy* 1119 – Kornfeld, Index 94, ex libris – NN Katalógus 2007. 32 – II 17 020.1 (coll.1)
- 34) Lépes B.: Pokoltól (Prága 1617) – *RMNy* 1146 – Kornfeld, Index 95 – NN Katalógus 2007. 32 [külön címleírás nélkül] – II 17 020.1 (coll.2)
- 35) [Medgyesi P.:] Dialogus politico...az az (Bártfa 1650) – *RMNy* 2309 – Kornfeld, Index 107, ex libris – NN Katalógus 2007. 33 – II 16 798.1
- 36) Melius Juhász P.: Az egéz Szent Irasbol (Debrecen 1570) – *RMNy* 279 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 34 – II 17 024.1
- 37) Milotai Ny. I.: Speculum trinitatis az az... (Debrecen 1622) – *RMNy* 1262 – Kornfeld, Index 114, ex libris – NN Katalógus 2007. 35 – II 6643.2
- 38) Molnár A., Szenci: Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum. (Heidelberg 1621) – *RMNy* 1239 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 36 – II 16 818.1
- 39) Molnár A., Szenci: Dictionarium Ungarico-Latinum-Graeco... (Frankfurt 1644) – *RMNy* 2099 – Kornfeld, Index 185, ex libris – NN Katalógus 2007. 37 – II 16 841.1
- 40) Molnar A., Szenci: Dictionarium quadrilingue (Nürnberg 1708) – *RMNy* 1749 – Kornfeld, Index 188, ex libris – NN Katalógus 2007. 38 – II 17 027.1
- 41) Monoszlói A.: Apologia. A közönséges.... (Nagyszombat 1588) – *RMNy* 620 – Kornfeld, Index 119, ex libris – NN Katalógus 2007. 39 – II 16 990.1
- 42) Monoszlói A.: De gratia...Az Isten malasztyarol (Nagyszombat 1600) – *RMNy* 1600 – Kornfeld, Index 122, ex libris – NN Katalógus 2007. 40 – II 16 989.1
- 43) Nánási L. I: Szű titka (Kolozsvár 1670) – *RMK* I 1103 = *RMNy* 3647⁴³ – Kornfeld, Index 123, ex libris – NN Katalógus 2007. 41 – II 17 160.1
- 44) Némethi M.: A négy evangelistak szerént. (Kolozsvár 1675) – *RMK* I 1179 – Kornfeld, Index 168, ex libris – NN Katalógus 2007. 42 – II 16 988.1
- 45) Nyomoruságnak idején, imádság [Nagyszombat 1690 körül] – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 43 – II 17 004.1
- 46) Novum Testamentum (Bécs 1536) – *RMNy* 16 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 44 – II 16 789.1
- 47) Otrokoci F.F.: Róma Istennek sz. városa (Nagyszombat 1698) – *RMK* I 1535 – Kornfeld, Index ms és Suppl. 252, ex libris – NN Katalógus 2007. 45 – II 16 787.1
- 48) Pápai Páriz F.: Pax corporis az az... (Lőcse 1701) – *RMK* I 1636 – Kornfeld, Index 132, ex libris – NN Katalógus 2007. 46 – II 16 794.1
- 49) Pápai Páriz F.: Pax corporis az az (Kolozsvár 1690) – *RMK* I 1387 – Kornfeld, Index 129, ex libris – NN Katalógus 2007. 47 – II 16 836.1
- 50) Pázmány P.: Igasságra vezérő kalauz (Pozsony 1623) – *RMNy* 1293 – Kornfeld, Index 141, ex libris – NN Katalógus 2007. 48 – II 6642.2
- 51) Pázmány P.: Isteni igazságra vezérő kalauz (Pozsony 1613) – *RMNy* 1059 – Kornfeld, Index 140, ex libris – NN Katalógus 2007. 49 – II 6647.2
- 52) Pázmány P.: Kereztieni felelet (Graz 1607) – *RMNy* 961 – Kornfeld, Index 138, ex libris – NN Katalógus 2007. 50 – II 16 813.1
- 53) Pechi L.: Lelki pais (Nagyszombat 1592) – *RMNy* 698 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 51 – II 16 808.1 (coll. 1.)
- 54) Pechi L.: Az keresztyen szűzeknek koszoruja (Nagyszombat 1591) – *RMNy* 670 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 51 – II 16 808.1

⁴³ *RMNy* 4. kötet tételszáma (megjelenés alatt)

- (coll.2). Pechi L.: Mindennapi lelki kenyér (Nagyszombat 1593) – *RMNy* 727 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 51 – II 16 808.1 (coll.3)
- 55) [Pesti G.:] *Nomenclatura sex linguarum* (Bécs 1554) – *RMNy* 103 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 52 – II 17 010.1
- 56) [Hoffmann P.] *Predikatioja* (Bécs 1653) – *RMNy* 2459 – Kornfeld, Index 50, ex libris – NN Katalógus 2007. 53. – II 6652.2 (csonka, kézírással pótoltt példány)
- 57) Revay P.: *Commentarius ... de Sacra Regni Hungariae corona* (Pozsony 1749) – Petrik III. 218 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 54 – II 16 756.1
- 58) Samarjai J.: *Az helvetiai valláson levő ecclesianak* (Lőcse 1636) – *RMNy* 1654 – Kornfeld, Index 161, ex libris – NN Katalógus 2007. 55 – II 16 987.1
- 59) Sárpatoki N. M.: *Noe barkaja* (Kolozsvár 1681) – *RMK* I 1264 – Kornfeld, Index 162, ex libris – NN Katalógus 2007. 56 – II 17 021.1
- 60) *Serenissimi ... Rákóczi Ferenc [Regulamentum]* (Nagyszombat 1706) – *RMK* I 1723 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 57 – II 6690.2
- 61) Soós K.: *Az szent prophetaknak* (Bártfa 1601) – *RMNy* 873 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 58 – II 16 838.1
- 62) Szenci Csene P.: *Confessio et expositio... az az* (Debrecen 1616) – *RMNy* 1109 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 59 – II 17 006.1
- 63) *Szent Biblia* (Várad—Kolozsvár 1660–1661) – *RMK* I 970 = *RMNy* 2982⁴⁴ – Kornfeld, Index 72, ex libris – NN Katalógus 2007. 60 – II 6645.2
- 64) *Szent Biblia* (Amsterdam 1685) – *RMK* I 1324 – Kornfeld, Index 0, Index ms 0, de ex libris van – NN Katalógus 2007. 61 – II 16 982.1
- 65) Szentiványi M.: *Négy rövid első könyvetskek* (Nagyszombat 1702) – *RMK* I 1660 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 62 – II 16 862.1
- 66) [Tarnóczi I., *recte*: Hevenes G.:] *Régi magyar szentség* (Nagyszombat 1695) – *RMK* I 1483 – Kornfeld, Index 194, ex libris – NN Katalógus 2007. 63 – II 16 947.1
- 67) Telegdi M.: *Az evangeliomok első része* (Bécs 1577) – *RMNy* 374 – Kornfeld, Index 198, ex libris – NN Katalógus 2007. 64 – II 16 812.1
- 68) Telegdi M.: *Egy néhány jeles okai* (Nagyszombat 1581) – *RMNy* 496 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 65 – II 16 996.1
- 69) [Tofeus M.:] *Az szent soltarok resolutioja* (Kolozsvár 1683) – *RMK* I 1302 – Kornfeld, Index 202, ex libris – NN Katalógus 2007. 66 – II 16 833.1
- 70) [Vásárhelyi G.:] *Catechismus* (Kolozsvár 1599) – *RMNy* 860 – Kornfeld, Index 15, ex libris – NN Katalógus 2007. 67 – II 17 008.1
- 71) [Veresmarti M.:] *Tanáchkozás* (Pozsony 1640) – *RMNy* 1850 – Kornfeld, Index 212, ex libris – NN Katalógus 2007. 68 – II 16 983.1
- 72) [Werbőczy I.:] *Decretum az az ...* (Kolozsvár 1571) – *RMNy* 307 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 69 – II 16 831.1
- 73) *Ugyanaz, másik példány* – *RMNy* 307 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 70 – II 16 804.1
- 74) Zólyomi B.: *Szentseges elmélkedések* (Bártfa 1710) – *RMK* I 1771 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 71 – II 16 816.1
- 75) Zrínyi M.: *Adriai tengernek syrenaia* (Bécs 1651) – *RMNy* 2360 – Kornfeld, Index ms és Suppl. 264 – NN Katalógus 2007. 72 – II 16 819.1
- 76) Zrínyi M.: *Symbolum* (Kolozsvár 1705) – *RMK* I 1710 – Kornfeld, Index: 0, Index ms: 0, de ex libris van – NN Katalógus 2007. 73 – II 17 012.1

⁴⁴ *RMNy* 4. kötet tételszáma (megjelenés alatt)

- 77) Zvonarics I.: Pazman Peter pironsági (Keresztúr 1615) – *RMNy* 1091 – Kornfeld, Index ms, ex libris – NN Katalógus 2007. 74 – II 16 834.1
- 78) Tolvaj Menyői F.: Arithmetica (Kolozsvar 1703) – *RMK* I 1672 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 15 – II 16 998.1
- 79) Approbatae constit. (Kolozsvar 1677) – *RMK* I 1212 – Kornfeld, Index 3 – NN kat.2008. 10 – II 6648.2
- 80) Articuli 1666 Febr. Fogaras [Szeben] (1666) – *RMK* I 1050a = *RMNy* 3314⁴⁵ – Kornfeld, Index 5 – NN Katalógus 2008. 9 – II 6651.2
- 81) Articuli (Gyulafehérvár 1642) – *RMNy* 1924 – Kornfeld, Index 8 – NN Katalógus 2008. 13 – II 6697.2
- 82) A bölcS Salamon (Kolozsvar 1551, 1552) *RMNy* 96 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 1 – II 16 999.1
- 83) Bogáti Fazekas M.: Az nagy Castriót (Kolozsvar 1592) – *RMNy* 683 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 33 – II 16 839.1
- 84) Bornemisza P.: Evangéliumok I. része (Sempte 1573) – *RMNy* 333 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 36 – II 17 031.1
- 85) Csáktornyai M.: Régenten az római... (Kolozsvar 1599) – *RMNy* 858 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 75 – II 16 844.1
- 86) *Ester dolga (Kolozsvar 1577) – *RMNy* 386 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 102 – II 16 846.1 (coll.1)
- 87) *Sztárai M.: Historia de vita... (Kolozsvar 1573) – Kornfeld, Index ms (fentivel egybekötve) – NN Katalógus 2008. 102 – II 16 846.1 (coll. 2)
- 88) Felvinczi Gy.: De conservanda... (Lőcse 1694) – *RMK* I 1459 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 79 – II 17 018.1
- 89) Pataki Füstös J.: Királyok tüköre (Bártfa 1626) – *RMNy* 1347 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 227 – II 16 806.1
- 90) Hoffmann, P.: Predikatio (Bécs 1653) – *RMNy* 2459 – Kornfeld, Index 50 – NN Katalógus 2008. 141 (teljes példány) – II 6746.2
- 91) Káldi Gy.: Istennek szent (Nagyszombat 1681) – *RMK* I 1268 – Kornfeld, Index ms. – NN Katalógus 2008. 156 – II 6639.2
- 92) Liszti L.: Magyar Márs (Bécs 1653) – *RMNy* 2461 – Kornfeld, Index 102 – NN Katalógus 2008. 179 – II 6641.2
- 93) Margitai P.: Temetéskorra... (Debrecen 1644) – *RMNy* 2056 – Kornfeld, Index ms. – NN Katalógus 2008. 189 – II 16 792.1
- 94) Magyarai I.: Az országokban.... (Sárvár 1602) – *RMNy* 890 – Kornfeld, Index ms. – NN Katalógus 2008. 186 – II 16 837.1
- 95) Melius P.: Az egész szent írás (Debrecen 1570) – *RMNy* 279 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 195 (másik példány) – II 16 793.1
- 96) Melius P.: Herbarium (Kolozsvar 1578) – *RMNy* 413 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 196 – II 16 835.1
- 97) Mikolai Hegedüs J.: Az mennyei igazság (Utrecht 1648) – *RMNy* 2249 – Kornfeld, Index 116 – NN Katalógus 2008. 203 – II 17 005.1 (coll. 1)
- 98) Mikolai Hegedüs J.: Biblia tanui (Utrecht 1648) – *RMNy* 2247 – Kornfeld, Index 117 – NN Katalógus 2008. 203 – II 17 005.1 (coll. 2)
- 99) Mikolai Hegyedüs J.: Az istenes... – (Szentek napi száma) (Utrecht 1648)– *RMNy* 2248 – Kornfeld, Index 0, Index ms 0 – NN Katalógus 2008. 203 – II 17 005.1 (coll.3)
- 100) Náray Gy.: Lyra coelestis (Nagyszombat 1695) – *RMK* I 1479 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 217 – II 17 026.1

⁴⁵ *RMNy* 4. kötet tételszáma (megjelenés alatt)

- 101) Pázmány P.: Imádságos könyv (Bécs 1665) – *RMK* I 1021 = *RMNy* 3190 (1)⁴⁶ – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 228 – II 16 991.1
- 102) Paskó K.: A nemes Erdély (Szeben 1663) – *RMK* I 1007 = *RMNy* 3127⁴⁷ – Kornfeld, Index ms. – NN Katalógus 2008. 225 – II 16 845.1
- 103) Szenci Molnár A.: Psalterium (Herborn 1607) – *RMNy* 962 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 208 – II 16 964.1
- 104) Szentpéteri I.: Tánc pestise (Debrecen 1697) – *RMK* I 1501 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 297 – II 17 016.1 (coll. 1)
- 105) Szentpéteri I.: Hangos trombita (Debrecen 1698) – *RMK* I 1521 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 297 – II 17 016.1 (coll.2)
- 106) Szentpéteri I.: Ördög szigonya (Debrecen 1699) – *RMK* I 1578 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 297 – II 17 016.1 (coll. 3)
- 107) Telegdi M.: Az evangéliumok 3. része (Nagyszombat 1580) – *RMNy* 474 – Kornfeld, Index 200 – NN Katalógus 2008. 301 – II 17 030.1
- 108) Telegdi Miklós: Felelete (Nagyszombat 1580) – *RMNy* 476 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 302 – II 17 025.1
- 109) Tyukodi Gy.: Eghi zengés (Kassa 1677) – *RMK* I 1211 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 2008. 308 – II 17 013.1
- 110) Az confoederalt... (Béccségről való punctumok) (Bécs 1706) – *RMK* I 1711 – Kornfeld, Index ms – NN Katalógus 0 – II 6633.2

JUDIT ECSÉDY V.

Unknown rarities in the Kornfeld-library

Kornfeld Móric dr., baron (1882–1967) industrial magnate, patron of arts was also a collector of arts objects and books. His library amounted to ten thousand volumes, of which his hungarica-collection was especially valuable. He was fully aware of the value of these early Hungarian printings, therefore he issued their catalogue consisting of 217 items under the title *Index librorum Hungaricorum Bibliotheca Mauritií Baronis Kornfeld* (Budapest 1913).

In the meantime owing to a coincidence the original „home-copy” of the 1913 *Index* was found in Budapest in the cellar of a house. Into this unique copy all the new acquisitions that happened since 1913 were entered, thus making the number of early and rare hungarica-books 542. That is, in the course of the decades between 1913 and 1944 the collection was more than reduplicated. This amended catalogue is now in the possession of the National Széchényi Library.

During the Second World War the Kornfeld-family deposited in the vault of the Commercial Bank in Budapest besides 6 chests of valuable paintings, silver, china and glass objects two chests of the most valuable and rare Hungarian books of his collection together with some early German printings. During the last months of the war the bank deposits were robbed first by German troops, later by Soviet troops. For almost fifty years there was no knowledge about the fate of the art objects and the hungarica books deposited in the bank.

It was only in the middle of the 1990s, in connection with the restitution activities in Hungary, that certain signs hinted at the survival and existence of these precious books in the Nizhny Novgorod State Library – the same library from where the books of the Sárospatak Reformed College were returned (in 2006, when the Hungarian state had to pay, according to certain sources, 400 thousand dollars to the Nizhny Novgorod Library for preserving the books). In 2007 the State Li-

⁴⁶ *RMNy* 4. kötet tételszáma (megjelenés alatt)

⁴⁷ *RMNy* 4. kötet tételszáma (megjelenés alatt)

brary arranged an exhibition about the books with Kornfeld-exlibris and also issued a representative Russian-English bilingual book about these 74 volumes. There is a further catalogue about other „displaced” books of Hungarian origin, where there are 33 further early Hungarian printings from the Kornfeld-collection, although without exlibris. However, knowing the completed list of the Kornfeld Hungarica-collection (the *Index* of 1913 with hand-written additions) these books could be easily identified as those belonging originally to the Kornfeld-library. To our knowledge there are in Nizhny Novgorod 110 books from the Kornfeld-library, the list of which with bibliographical references is given by the author. Of these there are 7 unique books, all early relics of printing in Hungary.

However, according to the *Index* with hand-written additions, there must have been 11 other unique books, the whereabouts of which is not known at present. As the books deposited in the Commercial Bank were only a part of the whole Kornfeld Hungarica-collection, several hundred books remained in Budapest, of which some cropped up in antiquarian book-shops. However, the above-said 11 unique books were not among them – they are hiding as yet.

TÓTH GERGELY

**Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete:
a *Collectio scriptorum Hungaricorum****

Bél Mátyás (1684–1749), a jeles történész-polihisztor¹ forráskiadó munkássága kapcsán két művet szokott emlegetni a kutatás: az egyik az *Adparatus* 1735-től 1746-ig részletekben megjelent sokszínű gyűjteménye, a másik pedig a Johann Georg Schwandtner neve alatt napvilágot látott *Scriptores rerum Hungaricarum*, illetve eme kiadvány három kötetéhez Bél által írt előszavak.² Ám éppen a *Scrip-*

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Személyével kapcsolatos irodalom 1984-ig: BELÁK, Blažej [et al.]: *Matej Bel 1684–1749. Výberová personálna bibliografia k 300. výročiu narodenia Mateja Bela*. [Martin], 1984.; a frissebb irodalomra l. TÓTH Gergely: *Bél Mátyás Notitiájának kritikai kiadása. Bél eredeti elképzelései és az új kiadás terve* = Fons 2008. 425–443.

² A két munka: BEL, Matthias: *Adparatus ad historiam Hungariae sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium. I–II*. Posonii, 1735(–1746.); SCHWANDTNERUS, Johannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini, partim ex Bibliotheca Augusta Vindobonensi eruti; partim antehac quidem editi, nunc vero ex rarissimis et optimis editionibus ab innumeris mendis vindicati... et cum amplissima praefatione Matthiae Belii... in hanc nitidissimam formam redacti. I–III*. Viennae, 1746–1748. A két kiadványra és benne Bél szerepére l. HAAN Lajos: *Bél Mátyás*. Bp. 1879. 55–59.; HÓMAN Bálint: *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században (1920)* In: Uő: *Történetírás és forráskritika*. Szerk. BÁRÁNY Attila. Máriabesenyő–Gödöllő, 2003. /*Historia Incognita* I. 6./ I. 335–357., itt: 349.; Uő: *A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon (1925)*. In: Uo. I. 363–408., itt: 378–380.; GÁRDONYI Albert: *A magyar történettudomány kezdetei*. = Protestáns Szemle 1926. 361–372. (az *Adparatus*ról nem szól, a *Scriptores*ben lévő, Bél által írt előszókat viszont – bár röviden és hiányosan – ismerteti); V. KOVÁCS Sándor: *Elvesztettnek hitt decasok Bél Mátyás kézíratos Adparatusából*. = MKsz 1973. 150–157; WELLMANN Imre: *Bél Mátyás (1684–1749)*. = Történelmi Szemle 1979. 381–391, itt: 391; MARSINA, Richard: *Matej Bel ako historik a editor*. In: *Matej Bel. Doba – život – dielo*. Ed. Ján TIBENSKÝ. Bratislava, 1987. 238–246; KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. ³1996. 148.; SZABADOS György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Bp. 2006. 173–177; TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: *A magyarországi neolatin irodalom kutatása a 18. században*. = ItK 2006. 233–256., itt: 238–239. Újabb kiadása: KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor: *Sedes Musarum. Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*. Debrecen, 2009. /Csokonai Könyvtár 44./ 48–83.; ERŐS Vilmos: *A XVI–XVIII. századi történetírás. (II.)* = Világosság 2009. Ősz, 127–137, itt: 130.

tores első kötetében Bél említést tesz egy mindeddig nem ismert vállalkozásáról is:

„Jómagam, amikor VI. Károly császár felséges kedvezéséből ki lettem választva erre a pályára, a honi történetben olyan tárgyköröket tűztem magam elé, amelyek az *Új Magyarország ismertetése*, e hatalmas és nehezen legyűrhető munka mellett magukban foglalták az írók egyfajta gazdag *gyűjteményét* is, illetve a *magyar történelemhez való előmunkálatot*. A császár nemcsak tudott e vállalkozásokról, hanem pártolta is ezeket. Már megkezdtem a szerzők vizsgálatát, akiket számos kötetbe rendeztem: de ekkor lépten-nyomon késedelmet szenvedtem el, akadályok kerültek utamba, ezer meg ezer nehézség merült fel. Ilyen helyzetben volt a vállalkozásom, amikor a halál váratlanul elragadta a felséges császárt, munkálkodásunk egyetlen, ugyanakkor hatalmas erejű oltalmazóját. Fölöttébb gyászos esemény volt ez egész Európa számára, amely hazámat új és veszedelmes háborúba sodorta – bár még a török veszedelem is alig csitult el –; ami pedig engem illet, hátráltatta munkáimat (különösen az *Új Magyarországét*, amelyen éppen akkor lázasan dolgoztam), a *Magyar írók gyűjteményét* pedig végleg kiütötte a kezemből.”³

Az idézetben három munkára utal Bél: elsőként nagy országleíró-történeti művére, a *Notitiára*,⁴ majd egy bizonyos „magyar írók gyűjteményére”, végül pedig a fent már említett *Adparatusra*. A „magyar írók gyűjteménye”, vagyis a *Collectio scriptorum Hungaricorum*,⁵ amint az alábbiakból kiderül, Bél különálló kiadvány-

³ „Ipse egomet, cum augustali D. Caesaris, Caroli VI. indulgentia, in hunc campum fuisset prolectus; eos mihi, in Historia Patria, designaveram circulos, qui, praeter *Notitiam Hungariae Novae*, opus vastum et refractarium; locupletem quandam *Scriptorum collectionem*, *Adparatum* item *ad Historiam Hungaricam*, complecterentur. Conscio haec non modo, sed etiam propitio, numine Caesaris suscipiebantur. Iam vero, auctorum, quos in Tomos numerosiores digesseram, recognoscendorum initium feceram; cum remorae undique se ingerere, obices poni, et sexcenta sufflamina alia, ex aliis subnasci, coeperunt. Ita cum se rationes instituti nostri haberent; mors, Augustum Imperatorem, unicum studiorum nostrorum, idemque validissimum praesidium, nec opinato, rebus humanis exemit. Tunc vero demum, funestissimus, toti orbi Europaeo, eventus hic, sicuti patriam nostram, Turcica tempestate vix dum composita, novo ac pernicioso bello implicuit: ita studiis quoque meis, *Hungariae* in primis *Novae*, cuius tunc fervebant operae, sufflamen posuit; *Collectionem* vero *Scriptorum Hungaricorum*, prorsus e manibus mihi elisit.” BEL, Matthias: *Praefatio ad Lectorem*. In: SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) I. i–xxi., [továbbiakban: BEL: *Praefatio (I.)*] itt: iv–v. Fent idézett fordítása: BÉL Mátyás: *Előszó*. Ford. TÓTH Gergely. In: *Magyarországi gondolkodók. 18. század. Bölcsészettudományok I. Vál., szerk., utószó: TÜSKÉS Gábor*. Bp. 2010. /Magyar Remekírók. Új folyam/ 666–685, itt: 669–670.

⁴ BEL, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor, quarum prima, Hungariam Cis-Danubianam; altera, Trans-Danubianam, tertia, Cis-Tibiscanam, quarta, Trans-Tibiscanam: universibus XLVIII. Comitatus designatam, expromit... I–V. Viennae Austriae, 1735–1749(?)*.

⁵ Nem „hivatalos” cím – pl. az alább ismertetett tervezetben Bél nem is ad meg pontos címet. Mivel azonban a fent idézett előszóban így nevezi, ráadásul az eredetiben is kurzíválja (ahogyan azt szabályos címeznél szokta), „munkacímként” ezt használtuk a tanulmányban (az alábbiakban *Collectióként* hivatkozunk rá).

terve volt, amellyel azonban csak az előkészületekig jutott el. Szerencsére a munka tervezete fennmaradt, sőt, a tervezetben foglaltak részben meg is valósulhattak – bár nem úgy, ahogy Bél eredetileg elképzelte.

A Collectio tervezete és a benne szereplő művek

A lipcsei tudományos folyóirat, a *Nova Acta Eruditorum* 1748-ban mutatta be a Schwandtner-féle *Scriptores* addig megjelent első két kötetét. Ebben a recenziós fontos információt közöl az első kötet előszavában Bél által említett *Collectió*ról, ugyanis megjegyzi, hogy Bél ezen elhatározását Johann Gottlieb Buder ismertette művében, a *Bibliotheca historica selecta* c. munkában.⁶ Buder 1740-ben megjelent nagy bibliográfiai-historiográfiai művében valóban megtalálható Bél Mátyás tervezete, amelyet – a német történész közlése szerint – maga a pozsonyi tudós jutott el hozzá.⁷

⁶ „Erat quidem Matthias Belius, Vir Celeberrimus, eruditorum atque Historicorum Hungariae facile princeps, qui, vivente adhuc imperatore Augusto Carolo VI., novam exactissimamque Scriptorum rerum Hungaricarum collectionem, observationibus passim suis illustratam, multis Tomis, meditabatur: quam doctissimi viri destinationem Buderus, Vir Cl. exhibitis simul singulorum voluminum argumentis, in Bibliotheca historica, non sine laudibus recensuit...” *Nova Acta Eruditorum anno MDCCXLVIII. publicata*. Lipsiae, 1748. mensis Aprilis, 193–205, itt: 194.

⁷ „Idem ad ornandam Patriam suam huiusque historiam natus celeberrimus Belius, de conducendis in unum corpus exemplo Bongarsii praestantissimis historicis cogitat, Syllabumque eorum, quos coniungere apud animum constituit, benevole ad me misit, quem omnino inserendum hic putavi, enixe optans, ut nobiles Hungariae, aut bibliopolae prudentes et ad literariae rei commoda provehenda excitati, eodem nitore hosce egregios scriptores educant quo Palatini Socii, Mediolanenses, et ad posteritatem commemorandus Petrus van der Aa, Italicos prodixerunt.” STRUVIUS, Burcardus Gotthelfius–BUDER, Christianus Gottlieb: *Bibliotheca historica selecta in suas classes distributa. I–II*. Ienae, 1740. II. 1482. [A továbbiakban: STRUVE–BUDER.] Bél tervezetét I. uo. 1482–1484. A kötet az interneten is megtekinthető: <http://catalog.hathitrust.org/Record/001765231> A tervezetet Haan is olvasta és a benne szereplő műveket felsorolta Bél-monográfiájában (a Buder-szöveghely pontos közlése és bármiféle kommentár nélkül), de tévesen úgy tüntette fel őket, mintha az *Adparatus* majdani részei lettek volna. L. HAAN: *i. m.* (2. jegyzet) 57. Buder egyébként Burkhard Gotthelf Struve 1705-ben megjelent művét (*Selecta bibliotheca historica...* Jenae, 1705.) jelentette meg kiegészítésekkel. Struve és Buder munkájáról (egyben az utóbbi historiográfiai jellegű megközelítéséről), s a korabeli történelmi szakbibliográfiákról I. WITSCHI-BERNZ, Astrid: *Main Trends in Historical-Method Literature: Sixteenth to Eighteenth Centuries* = History and Theory Vol. 11. Beiheft 12. *Bibliography of Works in the Philosophy of History 1500–1800* (1972) 51–90, különösen 70, 84.

A Collectio tervezett kötetbeosztása (STRUVE–BUDER: i. m. (7. jegyzet) II. 1482–1484.)	A mű kiadásának további sorsa Bél munkásságban (BÉL: Adparatus..., i. m. (2. jegyzet), SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) I–III.)
I. köt. THURÓCZY J.: <i>Chronica Hungarorum</i> , és a teljes Bongars-kötet	SCHWANDTNER: i. m. I.
II. köt. A. BONFINI: <i>Rerum Ungaricarum decades</i> (és az 1581-es Zsámboky-féle kiadás többi darabja)	–
III. köt. – RÉVAY P.: <i>Centuriae</i> – C. JONGELINUS: <i>Catalogus Palatinorum</i> – RÉVAY P.: <i>Commentarius</i> – „addentur analoga”	SCHWANDTNER: i. m. II. 602–837. SCHWANDTNER: i. m. II. 838–859. SCHWANDTNER: i. m. II. 416–485. SCHWANDTNER: i. m. II. 486–601.
IV. köt. ISTVÁNFY M.: <i>Historiae</i>	–
V. köt. – C. ENS: <i>Commentaria</i> – NADÁNYI J.: <i>Florus Hungaricus</i> – L. TUBERO: <i>Commentarii</i>	– – SCHWANDTNER: i. m. II. 107–381.
VI. köt. – J. SOMMER.: <i>Reges Hungariae</i> – S. TAURINUS: <i>Stauromachia</i> – N. GABELMANN: <i>Monomachia</i> – J. CSERNOVICIUS: <i>De bello Pannonico</i> – C. SCHESAEUS: <i>Ruinae Pannonicae</i>	(Az <i>Adparatus</i> meg nem valósult folyta- tásában) <i>Adparatus</i> , Dec. II. (III.) Mon. III. (nem jelent meg) <i>Adparatus</i> , Dec. II. (III.) Mon. IV. (nem jelent meg) <i>Adparatus</i> , Dec. II. (III.) Mon. VII. (nem jelent meg) <i>Adparatus</i> , Dec. II. (III.) Mon. VI. (nem jelent meg) <i>Adparatus</i> , Dec. II. (III.) Mon. V. (nem jelent meg)
VII. köt. – BETHLEN F.: <i>Historiae</i> – BETHLEN J.: <i>Rerum Transilvanicarum</i> <i>Libri IV.</i> – L. TÖPPELT: <i>Origines</i> – SZAMOSKÖZY I.: <i>Analecta</i>	– – – –
VIII. köt. – J. LUCIUS: <i>De Regno Dalmatiae...</i> – RÁTTKAY Gy.: <i>Memoria Regum...</i> – ANONYMI <i>nuperus tractatus de Bosnia</i>	SCHWANDTNER: i. m. III. 1–465. – –

A tervezet alapján megállapítható, hogy Bél a magyar történelemmel kapcsolatos legfontosabb elbeszélő forrásokat kívánta megjelentetni, Thuróczytól Nadányi Jánosig, vagy éppen Johannes Luciusig. A nyolckötetesnek szánt sorozatban többféle rendezőelv érvényesül: egyrészt kronológiai – amennyiben a korábbi szerzőkkel kezdi, s halad a későbbiek felé –, másrészt különböző tematikai csoportosítások. A harmadik kötetben Révay Péter művei vannak összegyűjtve (illetve a Révay *Monarchiájával* együtt megjelent Jongelinus-mű), az ötödik kötetben kisebb, 16–17. századi munkák (bár itt a két kortörténet, azaz Ens és Tubero műve mellé nem annyira illik Nadányi *Florusa*). A hatodik kötetben kizárólag verses (epikus), de történeti tárgyú művek szerepelnek. Végül két, „földrajzi” szempont alapján összeállított kötet következik – a hetedikben az erdélyi történetírók, a nyolcadikban pedig a Dalmáciával, Horvátországgal, Szlavóniával, illetve Boszniával kapcsolatos történeti munkák szerepeltek volna. Bél a tervezet végén azt írja, hogy mindegyik művet előszóval, jegyzetekkel kívánja kiadni, vagyis az *Adparatus*ból is ismert módon kívánja közölni a szövegeket; emellett azt is ígéri, hogy a legnagyobb gondossággal fogja átfésülni őket, a szöveghibákat kijavítandó.⁸ Az egyes művekhez kisebb megjegyzéseket is fűz arról, hogy melyik kiadásukat akarja közzétenni, s hogy milyen (formai) módosításokat, illetve kiegészítéseket (jegyzetek stb.) kíván a szöveg közlésénél végrehajtani (ezeket alább részletesen ismertetjük).

A forráskiadvány-tervezet előzményeinek, mintáinak felkutatásában fontos lehet Bél 1744-ben írt egyik levele. Azt írja benne ugyanis – a *Collectióra* utalva –, hogy a magyar írókat olyan nagy gyűjteményben szeretne volna kiadni, „amely Muratoriéval versengett volna”.⁹ Ezek szerint Lodovico Antonio Muratori (1672–1750) nagy forráskiadvány-sorozatát, a *Rerum Italicarum scriptores*¹⁰ követendő példának tartotta. Az itáliai történész hatását mutatja egyébként a kötetek tematikus-kronológikus összeállítása, továbbá az előszó és a jegyzetek ígérete is; de a „mintakövetés” még egyértelműbbnek tűnik, ha az *Adparatus* megvalósult decasaival hasonlítjuk össze az itáliai forráskiadványt (az egyes művek elé írt előszók és azok tartalma stb.). Mindazonáltal, bár Bél többször is nagy tisztelettel emlegeti Muratori mun-

⁸ STRUVE–BUDER: *i. m.* (7. jegyzet) 1484.

⁹ L. Bél Mátyás levelét Andreas Mohrnak. Pozsony, 1744. jún. 25. In: *Bél Mátyás levelezése*. Kiad. SZELESTEI N. László. Bp. 1993. /Magyarországi tudósok levelezése 3./ nr. 855.

¹⁰ MURATORI, Lodovico Antonio: *Rerum Italicarum scriptores, ab anno aerae Christianae quingentesimo ad millesimumquingentesimum, quorum potissima pars nunc primum in lucem prodit ex Ambrosianae, Estensis, aliarumque insignium bibliothecarum codicibus*... I–XXV. Mediolani, 1723–1751. Megjegyzendő, hogy Buder a *Collectio* tervezetének közlése előtt szintén a Muratori-féle sorozattal példálózik (l. a 7. jegyzetet), amihez gyaníthatóan Bél adta neki az ötletet (nyilván úgy, hogy a Budernek írt levélben ugyancsak Muratori munkájához hasonlította a sajátját). A *Scriptores* I. kötetének előszavában viszont Bél már abban bíz, hogy a Schwandtner nevét viselő kiadvány fog Muratori munkájával „versengeni”. L. BEL: *Praefatio* (I.), *i. m.* (3. jegyzet) xviii., fordítása: BÉL: *Előszó, i. h.* (3. jegyzet) 682. Mindez együttesen jól jelzi, hogy Bél szemében etalonnak számított az itáliai vállalkozása.

kasságát,¹¹ természetesen nem feltétlenül, sőt bizonyosan nem csupán a *Rerum Italicarum scriptores* volt az egyetlen mintája. A pozsonyi tudós igen tájékozott volt az európai történettudomány eme területén. A *Scriptores rerum Hungaricarum* elé írt, fentebb idézett előszavát azzal kezdi, hogy rámutat: a „legműveltebb nemzetek” már régóta elkezdtek saját történelmi emlékeik összegyűjtését.¹² Hogy pontosan mely művekre, vagy legalábbis mely szerzőkre gondolhatott, kideríthető abból a kis „szerzőkatalógusból”, amely az *Adparatus* előszavában olvasható:

„Mert biz mindeddig nem volt Magyarországnak akkora szerencséje, hogy Pistoriusokat, Frehereket, Goldastokat, Schardiusokat, Lindenbrogokat, Reineckeket, Reubereket, Meibomokat, Schiltereket, Menckéket, Struvékat, Petzeket tudjon felmutatni, mint Németországot; vagy Muratorikat, mint Itáliát; Duchesne-kat, Labbékat, Baluze-okat, mint Franciaországot; Camdeneket, Seldeneket, Felleket, Gale-eket, mint Angliát; Schottokat, mint Spanyolországot, és Grotiusokat, mint a belgák, s nem dicsekedhet ezekkel a gyűjteményeivel, akik összességükben és egyenként különböző írók maradványainak összeállításával nemcsak megmentették a feledéstől, hanem dicsőbbé is tették népüknek történetét.”¹³

Részletes elemzésére e listának itt nincs hely, de tanulságait érdemes néhány mondatban összefoglalni. A legfontosabb jellemzője a felsorolásnak a német szerzők túlsúlya: Bél tizenkettőt sorol fel közülük, míg a többi nemzet írói összesen tesznek ki tízet. Az arányok azonban nem állnak messze a valóságtól – beszédes párhuzam, hogy Muratori szerint is a németek az elsők ezen a téren, s egyben „ragyogó példát nyújtanak” – számára is – arra nézve, mire képes a tudósok közössége, ha a nemzet dicsőségét öregbíteni kell.¹⁴ Német területen már a 16. század-

¹¹ Muratori a francia Saint-Germain-des-Prés bencés kolostor, illetve az ott szerveződő tudós történész közösség emblematisz alakját, a forráskiadásban és a diplomatikában egyaránt jelentőset alkotó Jean Mabillont tartotta mesterének; de a *Rerum Italicarum Scriptores* megírásakor, amint arról alább szó lesz, a német történettudomány eredményeit is hasznosította. A saint germani bencészekre, Mabillon itáliai hatására, illetve Muratorira l. FUETER, Eduard: *Geschichte der neueren Historiographie*. München und Berlin, 1911. /Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, Abteilung I./ 310–315, 318–320.; MOMIGLIANO, Arnaldo: *Mabillon's Italian Disciples*. In: *Uő: Essays in Ancient and Modern Historiography*. Oxford, 1977. 277–293; BREISACH, Ernst: *Historiográfia*. Bp. 2004. 201; legújabban ERŐS Vilmos: *A XVI–XVIII. századi történetírás (I.)*. = Világosság 2009. Nyár, 111–125, itt: 112–113.

¹² L. BÉL: *Praefatio (I.)*, i. m. (3. jegyzet) i.; fordítása: BÉL: *Előszó*, i. h. (3. jegyzet) 666.

¹³ BÉL: *Adparatus...*, i. m. (2. jegyzet) I. *Praefatio*)(1^v; Fordítása: BÉL Mátyás: *Adparatus. Előszó*. Ford. DÉRI Balázs. In: BÉL Mátyás: *Hungariából Magyarország felé*. Kiad. TARNAI Andor. Bp. 1984. 183–191, itt: 187.

¹⁴ „Germanica gens, quae reliquas procul dubio in eiusmodi aemulatione post se reliquit, illustre nobis exemplum ac documentum paravit, quid possit, et simul quid debeat Eruditorum Respublica ad suae nationis ornamentum, et laudem. Tot ac tantae veterum scriptorum utilissimae collectiones ibi factae posteros minime deteruerunt, quo minus nova in dies additamenta facerent, et adhuc faciant successu plane laudabili.” MURATORI: i. m. (10. jegyzet) I. *Praefatio* f[1]r.

ban megkezdődött a középkori krónikák és egyéb források kiadása. Ezek a formájukban, tartalmukban is jellegzetesen késő-humanista munkák – ide kapcsolhatók a Bél által felsorolt első hét német szerző forrásgyűjteményei – legtöbbször nem többek pusztá szövegközlésnél, s valójában nem ezek voltak a pozsonyi tudós mintái, csupán a hagyomány régiségét jelölik. A történeti források kiadása a 17. század végén vett újabb lendületet a Német-római birodalom területén, s már egy egészen más minőséget hordozott. A Bél által is említett Meibom, Schilter, Mencke, Struve, illetve az elsősorban filozófusként ismert Leibniz már forgatták a hollandiai jezsuita „bollandisták” és a francia bencés mauristák munkáit, akik a forráskritikát és forráskiadást a 17. század folyamán magas szintre emelték; némelyikük (pl. Leibniz) levelezésben is állt eme iskolák képviselőivel.¹⁵ Az új módszerek, s az új szemlélet egyértelműen tükröződik a felsorolt német szerzők munkáin: olyan forrásgyűjteményeket adtak ki (vagy éppen már korábbi gyűjteményeket jelentettek meg újra), amelyekben nagy hangsúlyt fektettek az egyes művek szerzőinek bemutatására, a művek értékelésére, a kiadáshoz felhasznált kéziratok bemutatására, a szöveget pedig kritikai és magyarázó jegyzetekkel és indexekkel látták el. A főleg középkori forrásokat magukban foglaló, egymásra is építkező, reflektáló, gazdag gyűjtemények – amelyek leggyakrabban a *Scriptores rerum Germanicarum* címet, illetve ennek variációit, bővítményeit tartalmazták – valóságos „műfajt” teremtettek. Struve, a jeles történész 1726-ban megjelent kollekciójában hosszú oldalakon tárgyalja a német *Scriptoreseket*, az 1740-es, fentebb említett *Bibliotheca historica*-ban pedig már tizenkilenc ilyen gyűjtemény van felsorolva (nem számítva a csak egyetlen tartomány, fejedelemség kútfőit bemutató, szintén német gyűjteményeket).¹⁶ Muratori egészen bizonyosan a német *Scriptores* műfaját vette át – erre előszavában, mint láttuk, határozottan utal –,¹⁷ vagyis egy olyan sorozatot indított el, amely Itália középkori történeti műveit volt hivatott magában foglalni. Megkockáztatjuk azt a kijelentést, hogy bizonyos ideológiai párhuzamosságok is megfigyelhetők a német *Scriptoresek* és Muratori alkotása között: míg a németeknél az össznémet, birodalmi gondolat sejlik fel, addig Muratorinál Itáliának, mint hazának a képzete. Ami pedig Bélről illeti, megnyilatkozásaiból és

¹⁵ A történettudomány és különösen a forráskritika 17. századi fejlődésére I. KRAUS, Andreas: *Grundzüge barocker Geschichtsschreibung*. = Historisches Jahrbuch (88.) 1968. 54–77., különösen: 56–60.; WAGNER, Fritz: *Die Anfänge der modernen Geschichtswissenschaft im 17. Jahrhundert*. München, 1979. 19–25. Leibniz történeti munkásságára igen gazdag szakirodalom áll rendelkezésre. Kifejezetten forráskiadói tevékenységére – s a maurista Mabillonnal, illetve a bollandista Papebrochhal való levelezésére –, valamint általában a németországi forráskiadás Leibniz előtti történetére I. SCHRÖCKER, Alfred: *Leibniz als Herausgeber historischer Quellen*. = Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 1976. 122–142., különösen: 130–131.

¹⁶ *Rerum Germanicarum scriptores aliquot insignes... primum collectore Joanne Pistorio Nidano...* Ed. Burcardus Gotthelffius STRUVIUS. Ratisbonae, 1717. I. a3^r–b2^r; STRUVE–BUDER: *i. m.* (7. jegyzet) 776–842.

¹⁷ L. a 14. jegyzetet!

a *Collectio* tervezetéből arra következtethetünk, hogy egyszerre hatott rá a már hosszú múltra visszatekintő német forráskiadói hagyomány, és az e hagyományt követő Muratori óriási (a német előképeket is sok szempontból felülmúló) vállalkozása. Ezek a hatások ösztönözték egy, a teljes magyar történetírói korpuszt felölelő kiadvány elkészítésére.

Adódik a kérdés, hogy mi különbözteti meg a tervezett *Collectiót* az *Adparatus*-tól, egyáltalán miért akart Bél egy külön sorozatot indítani. Erre az *Adparatus* Bél által megfogalmazott célja adhat választ. Bél ugyanis az 1735-ben útjára indított forrásgyűjtemény előszavában világosan leírja, hogy az *Adparatus*ban azokat az – elsősorban kéziratos – forrásokat adja ki, amelyeket a *Notitia* készítése közben felkutatót és felhasználó.¹⁸ Az *Adparatus* tartalma ennek megfelelően igen vegyes (a címében is a *Collectio miscella* szerepel), a kiadott források között vannak országleírások, emlékiratok, naplók, jegyzőkönyv stb., ráadásul ezek mindenféle kronológiai vagy tematikus rend nélkül következnek egymás után. Ezzel szemben a tervezett *Collectió*ban Bél nem alkalomszerűen talált kéziratokat akart kiadni, hanem a legfontosabb honi elbeszélő kútfőket, jól átgondolt koncepció szerint. Hogy az *Adparatus* valósult meg, s nem a *Collectio*, annak részben bizonyosan anyagi okai voltak: az előbbi ugyanis Bél „dokumentumonként” adta ki, s csak akkor köttette be (s készített hozzá mutatót), amikor összegyűlt a megfelelő mennyiség, így azt könnyebb volt finanszírozni; míg a *Collectió*val – például Thuróczy, Bonfini műveivel – nyilván nem lehetett ezt megtenni, s a nyolc kötetnyi sorozat eleve óriási összegeket igényelt volna.

Érdeemes megvizsgálni, hogy Bél mely műveket válogatta be a *Collectio* tervezetbe. Thuróczy János, Antonio Bonfini, illetve Istvánffy Miklós művei a tervezetben (1, 2, 4. kötet) nem okoznak meglepetést, hiszen ezek voltak az alapvető történeti elbeszélő kútfők a korszakban – legalábbis az 1730-as években, amikor a tervezet készült. Bél rosszallóan jegyzi meg az *Adparatus* elején, hogy egyesek úgy tartják: „Iliászt ír Homérosz után” az, aki e három szerző után „akár a maga, akár a mások munkáit ki akarja adni.”¹⁹ Természetesen számára is e három történetíró, illetve munkáik volt a kiindulópont a *Notitia* történeti részeiben, bár mindig törekedett azok adatait más kútfőkkel bővíteni, vagy éppen felülbírálni. Thuróczy *Chronica Hungarorum*át ama szövegváltozat alapján akarta kiadni, amely a Jacques de Bongars francia diplomata által összeállított *Rerum Hungaricarum Scriptores* (1600) című gyűjteményben van; sőt – amennyiben Bél szavait helyesen értelmezzük – a Bongars-kötet teljes tartalmát újra meg akarta jelentetni, amely gyűjtemény

¹⁸ BÉL: *Adparatus*..., i. m. (2. jegyzet) I. *Praefatio*)(1^{r-v}. A *Scriptores* harmadik kötetének előszavában ehhez hasonlóan nyilatkozik az *Adparatus* céljáról, ami nem más, mint hogy az általa használt kéziratos forrásokhoz a nagyközönség is hozzá tudjon férni. L. BEL, Matthias: *Lectori benevolo*... In: SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) III. i–xlii. [Továbbiakban: BEL: *Praefatio* (III.)] vii.

¹⁹ BEL, *Adparatus*..., i. m. (2. jegyzet) I. *Praefatio*)(1^r. Fordítása: BÉL Mátyás: *Adparatus. Előszó*..., i. h. (13. jegyzet) 185.

akkoriban rendkívül fontos volt, ám egyre inkább hiánycikknek számított.²⁰ Bonfini művét átláthatóbbá akarta tenni, a 18. századi szövegkiadások normái szerint: a benne szereplő könyveket fejezetekre, azokat pedig paragrafusokra akarta felosztani, továbbá tartalomjegyzékkel, és marginálisokkal akarta ellátni a szöveget (l. erre az *Adparatus* kiadási gyakorlatát). Gondolt továbbá a textusban hibásan szereplő tulajdonnevek javítására is. Az 1581-es Zsámboky-féle Bonfini-edíciót szerette volna újra kiadni, a benne szereplő többi szerzővel együtt.²¹ Végül a triász utolsó tagjának, Istvánffy Miklósnak a művét – amelynek a fontosságát sohasem kérdőjelezte meg, sőt folyton hangoztatta – a Bonfini kapcsán leírtakkal egyezőleg tagoltabbá és áttekinthetőbbé akarta tenni, s ami még érdekesebb, saját koráig szerette volna folytatni, igaz, csak „kivonatosan”. A szándék világos: a nagy tekintélynek örvendő Istvánffy – kisebb átfedéssel – a Thuróczy és Bonfini által a 15. század végéig vezetett honi históriát vitte tovább, így az ő kiegészítésével akarta Bél a magyar történeti hagyományt teljessé, folyamatossá tenni.²²

Révay Péter két műve ugyancsak bekerült a tervezetbe (3. kötet), ami több tényezővel is magyarázható. Egyrészt a *Commentarius* és a *Centuriae* új szemléletével, struktúrájával nagy hatást tett a kortársakra, sűrűn olvasták, idézték.²³ Bél

²⁰ A tervezetben Bél így ír Thuróczyról: „M. Ioh. Thurocz, Chronicon Hung. ex edit. Iacobi Bongarsii, sicuti ea prodiit, Francof. ap. haeredes Andreae Wechelii a. 1600. cum XX. scriptoribus aliis, eidem adnexis.” L. STRUVE–BUDER: *i. m.* (7. jegyzet) II. 1482. Bongars kiadványa: *Rerum Hungaricarum scriptores varii...*, [ed. Jacques de BONGARS], Francofurti, 1600. Thuróczy krónikáját l. *uo.* 1–177. Kritikai kiadása: THURÓCZ, Johannes de: *Chronica Hungarorum*. I. *Textus*. Ed. Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ; II–III. *Commentarii*, Composuit Elemér MÁLYUSZ adiuvente Julio KRISTÓ. Bp. 1985–1988. /Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. [=BSMRAe] Series nova Tomi VII–IX./ Bongars kiadványára l. BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 220–221, illetve újabban SZABADOS: *i. m.* (2. jegyzet) 90. Bongars kiadványának hiánycikké válására l. BEL: *Praefatio (I.)*, *i. m.* (3. jegyzet) v.

²¹ Bél Bonfini kiadásával kapcsolatos elképzeléseit l. a tervezetben [STRUVE–BUDER: *i. m.* (7. jegyzet) II. 1482.]. A Bél által megjelentetni kívánt edíció: BONFINIUS, Antonius: *Rerum Ungaricarum Decades quatuor cum dimidia. His accessere Ioan. Sambuci aliquot appendices, et alia...* [ed. Io. SAMBUCUS.] Francofurti, 1581. /RMK III. 706./ Bonfini kritikai kiadása: BONFINIUS, Antonius de: *Rerum Ungaricarum decades*. Ed. I. FÖGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ. Lipsiae, 1936–1941. I–IV., illetve Tom. IV., pars II., *Appendix, Fontes, Index*. Ed. Margarita KULCSÁR, Péter KULCSÁR. Bp. 1976. /BSMRAe Saec. XV./

²² A Bél által használt (akkor még egyetlen) kiadás: ISTHVANFI, Nicolaus: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae, 1622. /RMK III. 1350./ Istvánffyra legújabbban l. NAGY Gábor: „*Tu patriae, illa tuis vivet in historiis*”. *Előkészület egy új Istvánffy Miklós életrajzhoz*. = Századok 2008. 1209–1248. (Szántén jelzi Bél nagyrabecsülését Istvánffy iránt. L. *uo.* 1211.) Istvánffy tervezett „folytatását” Bél eképpen fogalmazta meg a *Collectio*-tervezetben: „Addetur unius seculi, compendiaria continuatio.” STRUVE–BUDER: *i. m.* (7. jegyzet) II. 1483.

²³ A két mű: REWA, Petrus de: *De Sacrae Coronae Regni Hungariae Ortu... Brevis Commentarius*. Augustae Vindelicorum, 1613. /RMK III. 1118./; Uő, *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem... Quas emendatas et auctas publicabat Comes Franciscus de Nadasd... Quibus accessit seorsim Catalogus Palatinorum et Iudicum ejusdem Regni, opera et studio Gasparis Longelini...* Francofurti, 1659. /RMK III. 2058./ Révay munkásságára általában

is nagymértékben támaszkodott rá a *Notitiában*, Pozsony város leírásában, amikor a koronázásokról, illetve a magyar koronaékszerekről írt terjedelmes fejezeteket (így elmondhatjuk, hogy Révay tematikájában is hatott, hiszen Bél alighanem az ő műveinek ösztönzésére fordult ilyen nagy érdeklődéssel e tárgykörök felé).²⁴ Lehetek azonban további okok is, amiért Bél a Révay-művek újbóli kiadására gondolt. A *Scriptores* második kötetének előszavában elárulja, hogy gyakori segítője, Czemanka András evangélikus lelkész a Révayak családi levéltárában megtalálta a történész-koronaőr saját kezű, utólagos jegyzeteit a *Commentarius* első kiadásához: ez bizonyosan arra ösztönözte Bél, hogy egy új edícióval álljon elő.²⁵ Ami pedig a *Centuriae*-t illeti, ugyanebben az előszóban azt írja, hogy Révay IV. Péter „talán tizenöt évvel ezelőtt” (vagyis valamikor 1731 körül) szeretne volna egy újabb, javított kiadását létrehozni elődje posztumusz alkotásának, amely tervébe beavatta Bél, sőt, őt kérte fel a javított kiadás elkészítésére.²⁶ Vagyis Bél Révay mindkét művével behatóbban foglalkozott, illetve a *Commentarius* esetében fontos felfedezés volt a kezében. Ugyanebben a kötetben akarta kiadni Caspar Jongelinus nádor- és országbíró-katalógusát,²⁷ és nem csupán azért, mert annak idején a *Centuriae*-vel együtt jelent meg: többször jelét adta ugyanis annak, milyen fontosnak tartja az ilyesfajta archontológiákat.²⁸ Hozzátette viszont, hogy Jongelinus műve javításra és kiegészítésre szorul.²⁹ A harmadik kötet terjedelmét e három művel nem érezte elégségesnek, ezért „hasonló” munkák hozzáadását helyezte kilátásba – ami alatt alighanem a koronázással, koronával kapcsolatos munkákat kell érteni.³⁰

Az ötödik kötetben lévő kisebb szerzők kiválasztásának háttere már nem ennyire egyértelmű. Gaspar Ens műve főként a Mohács utáni időszakra nyújt néhol többletet Istvánffyhoz képest; Bél esetleg ezért tartotta érdemesnek az újbóli ki-

I. BARTONIEK: *i. m.* (20. jegyzet) 389–403.; BÓNIS György: *Révay Péter*. Bp. 1981. /Irodalomtörténeti Füzetek 104./; SZABADOS: *i. m.* (2. jegyzet) 93–103.; Révay *Commentarius*ára, és művének utóéletére gazdag eligazítást nyújt TESZELSZKY, Kees: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Szerk. CZIBERE Mária, ford. TROSTOVSKY Gabriella. Pannonthalma, 2009. 215–323.

²⁴ BEL: *Notitia...*, *i. m.* (4. jegyzet) I. 279–352.

²⁵ Erre vonatkozó szavait I. BEL, Matthias: *Lectori erudito...* In: SCHWANDTNER: *i. m.* (2. jegyzet) II. i–xxxiii. [Továbbiakban: BEL: *Praefatio* (II.)] xx. Az utólagos Révay-jegyzetek kérdésére még I. alább a 61. jegyzetet.

²⁶ BEL: *Praefatio* (II.), *i. m.* (25. jegyzet) xxix.

²⁷ Révay 1659-ben kiadott *Centuriae* c. munkájával együtt jelent meg. L. a 23. jegyzetet. Jongelinus életrajzát I. RÓZSA György: *A Nádasdy-Mausoleum és Nicolaus Avancini*. = ItK 1970. 466–478, különösen: 471–472.; művének értékelésére I. SZABADOS: *i. m.* (2. jegyzet) 103–105.

²⁸ Bővebben I. TÓTH Gergely: Bél Mátyás „*Notitia Hungariae novae...*” c. művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése. I–II. Doktori disszertáció. ELTE BTK Történeti Könyvtár. Bp. 2007. I. 66–69., 72–73.

²⁹ L. STRUVE–BUDER: *i. m.* (7. jegyzet) II. 1482.

³⁰ „Addentur analoga, ut sua sit volumini moles.” Uo. 1483.

adásra.³¹ Nadányi János *Florusa* Révayhoz hasonlóan új szemlélete, népszerűsége, emellett a külföldi források nagymértékű használata és a szigorú forráskritika (többek között Bonfini bírálata) miatt kelthette fel Bél figyelmét.³² Ludovico Tuberóról alkotott véleményéről tudunk a legtöbbet: a *Scriptores* Tubero művét is tartalmazó második kötetének előszavában dicséri a dalmát szerző letisztult, világos stílusát, illetve leginkább azt, hogy ahol *Commentarius*a „átfedésben” van Bonfini művével (1490-es évek), ott olyanokat is tartalmaz, amelyek az itáliai szerző munkájában nem olvashatók.³³

A hatodik kötet történeti témájú verses műveinek az összeválogatásánál két szempont látszik érvényesülni: az adott mű forrásértéke, vagy művészi értéke. Taurinus *Stauromachiájáról* Bél a *Notitiában* megjegyzi, hogy azért használja a Dózsa György vezette felkelés leírására, mert egykorú szerző, s nem eléggé ismert.³⁴ Gabelmann *Monomachiája* ugyancsak tartalma, a máshol le nem írt 1581. évi török–magyar párviadal miatt volt becses neki, amelynek adatait a *Notitiában* igen kimerítően hasznosította.³⁵ A többi szerzőt inkább az „emelkedettebb” téma miatt használta Bél, legalábbis a *Notitiában*: Sommer magyar királyokról írt elégiáit Székesfehérvár leírásában, Schesaeus, Czernovicz munkáit pedig az 1566. évi török háború, illetve a tizenöt éves háború hadi cselekményeinek, a keresztény katonák vitézsé-

³¹ Megjegyzendő, hogy „Commentarius” című műve tudomásunk szerint nincs Ensnek, ez vagy Bél, vagy Buder elírása [I. STRUVE–BUDER: *i. m.* (7. jegyzet) II. 1483.]. Nyilvánvalóan a következő művére gondolt Bél: ENS, Gasparus: *Rerum Hungaricarum Historia, novem libris comprehensa...*, Coloniae Agrippinae, 1604. Ezt a kötetet egyébként Bél használja is. L. BELIUS, Matthias: Comitatus Békésiensis. Kézirat. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (=EFK), Hist. I. o. 35.

³² NADANYI, Johannes: *Florus Hungaricus*. Anstelodami, 1663. /RMK III. 2192./. Kritikai kiadása és fordítása: *Johannis Nadányi Florus Hungaricus* – Nadányi JÁNOS: *A magyar Florus*. Kiad. HAVAS László [et al.]. Debrecen, 2001. /ΑΓΘΑ XI./

³³ TUBERO, Ludovicus: *Commentariorum de rebus, quae temporibus eius... gestae sunt, libri XI*. Francofurti, 1603. Tubero és Bonfini összehasonlítására l. BEL: *Praefatio* (II.), *i. m.* (25. jegyzet) xii. Tuberóra l. VAJDA György, *Tubero Lajos történetíró*. Bp. [1909.]; PETROVICH, Michael B.: *Croatian Humanists and the Writing of History in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. = *Slavic Review* 1978. 4. sz. 624–639, különösen 627, 634.

³⁴ TAURINUS, Stephanus: *Stauromachia*. Viennae Pannoniae, 1519. /RMK III. 5099./. Kritikai kiadása: TAURINUS, Stephanus: *Stauromachia*. Ed. Ladislaus JUHÁSZ. Bp. 1944. /BSMRae Saec. XVI./. Fordítása: TAURINUS István: *Paraszi háború*. Ford. GERÉB László. Bp. [1946]. A mű kutatásának eddigi történetét bemutatja, illetve új értelmezési lehetőségeket kínál SZÖRÉNYI László: *Neolatin Dózsa-eposz – homéroszi paródia és lucanusi történeti ironia*. In: Uő: *Philologica Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*. Bp. 2002. 51–64. Bél indoklását Taurinus használatára l. BEL: *Notitia...*, *i. m.* (4. jegyzet) III. 52.

³⁵ GABELLMANN, Nicolaus: *Monomachia Hungaro Turcica*. [Monyorókerék], 1588. /RMNy I. 618./. Részletes ismeretése Bélnél: BEL, *Notitia...*, *i. m.* (4. jegyzet) II. 478–484.

gének, vagy drámai jeleneteknek a leírásához citálta.³⁶ Bizonyos, hogy ennek a szempontnak köszönhették itteni szereplésüket a *Collectió*ban is – Bél Schesaeus kapcsán ezt jelzi is³⁷ –, hiszen forrásértékük nemigen jöhetett számításba.

A hetedik, „erdélyi” kötet azért bír jelentőséggel, mert Bél – habár a *Notitiában* nem ír Erdélyről – tudatosítani akarta, hogy a magyar történetírói korpuszból nem hiányozhatnak a fejedelemség historikusainak az alkotásai. A pozsonyi tudós bizonyára felismerte, hogy a fejedelemségnek volt egy saját, virágzó történetírása, ezért szentelt neki egy külön kötetet. Közülük Bethlen Farkast emeli ki a *Scriptores* első kötetének előszavában: bár stílusa egyenetlen és gyengébb, mint Istvánffyé – írja – történeti forrásokkal jobban fel van vértézve, mint amaz. Egyébként a keresdi csonka példány szövegét akarta Bél kiadni, amelyből volt egy neki is, és gyakran használta a *Notitiában*.³⁸ Bethlen János munkája – kisebb hiátussal – mintegy „folytatása” volt unokatestvérének (bár korábban keletkezett),³⁹ így Bél logikusan őt is bevette a kötetbe, hogy ezáltal egy megközelítőleg teljes erdélyi történet alakuljon ki. Emellett a hajdani kancellár műve a szemtanú-jelleg, a sok levéltári forrás miatt is becses lehetett Bélnek.⁴⁰ Töppelt Lőrinc *Origines*e Erdély népeinek bemu-

³⁶ SOMMER, Johannes: *Reges Hungarici...* Witebergae, 1580. /RMK III. 4809./; SCHESAEUS, Christianus: *Ruinae Pannonicae libri quatuor...* Witebergae, 1571. /RMK III. 613./; CZERNOVICIUS, Johannes: *De bello Pannonico libri sex.* Pragae, 1619. Sommer idézését Fejér vármegye leírásában I. BELIUS, Matthias: Comitatus Alba Regalis. Kézirat. EFK Hist. I. c. 50–81. Schesaeus művéből a Szigetvár 1566. évi ostromáról szóló részt Bél teljes terjedelmében idézi. L. BELIUS, Matthias: Comitatus Simegiensis. EFK Hist. I. ddd. 145–163. Bél az idézés előtt kifejti, hogy a költők sokszor olyan „élő színekkel” képesek leírni egy-egy történeti eseményt – s ezzel az olvasót egyszerre gyönyörködtetni és tanítani –, amire a próza nem képes: „Habent enim id in laudibus poetae, ut rerum gestarum speciem, quam vix adsequitur pedestris oratio, vivis quasi coloribus expriment, lectoresque suos cum insigni voluptate et doceant, et oblectent.” Uo. 144. Czernovicus idézését I. BEL: *Notitia...*, i. m. (4. jegyzet) III. 67–72.

³⁷ A Schesaeus-mű tartalmának ismertetését így fejezi be: „...et plura alia, venuste cantata”. L. STRUVE-BUDER: i. m. (7. jegyzet) II. 1483.

³⁸ Bethlen munkája: BETHLEN, Wolfgangus: *Historiarum Pannonico-Dacicarum Libri X.* [Keresd, 1684–1690.] /RMK II. 2036./ Fordítása: BETHLEN Farkas: *Erdély története. I–V.* Ford. BODOR András, jegyz. PÁLFFY Géza, szerk. JANKOVICS József. Bp.–Kolozsvár, 2000–2010. Bethlen művére I. BARTONIEK: i. m. (20. jegyzet) 480–499. Bél véleménye Bethlen művéről: I. BEL: *Praefatio (I.)*, i. m. (3. jegyzet) iii., fordítása: BÉL: *Előszó*, i. h. (3. jegyzet) 668.

³⁹ Bethlen János műve: BETHLEN, Joannes: *Rerum Transylvanicarum libri IV.* [Szeben, 1663.] /RMK II. 1022./, majd Amszterdamban is megjelent 1664-ben /RMK III. 2238./ Fordítása: BETHLEN János: *Az erdélyi történelem négy könyve...* In: Uő: *Erdély története, 1629–1673.* Ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, jegyz., utószó: JANKOVICS József. Bp. 1993. 5–168. Bethlen János életére és művére I. BARTONIEK: i. m. (20. jegyzet) 460–479.; JANKOVICS József: *Bethlen János, a politikus és a történetíró. Erdély története Szalárdi és Cserei között.* In: BETHLEN J.: *Erdély története...*, i. m. (39. jegyzet) 603–619.

⁴⁰ BARTONIEK: i. m. (20. jegyzet) 472–473., JANKOVICS: *Bethlen János...*, i. h. (39. jegyzet) 615–616.

tatása – illetve az akkor egyre aktuálisabb és heves vitákat kiváltó „öslakos-kérdés” boncolgatása – miatt kerülhetett be a *Collectióba*;⁴¹ Szamosközy Istvánnak az Erdély területén talált római és egyéb feliratokat tartalmazó *Analectája* pedig bizonyára különleges témája és tartalma, illetve Bél epigráfiai érdeklődése miatt lett a tervezet része.⁴²

A nyolcadik, „délsláv” kötet első és legfontosabb műve Johannes Lucius *De regno Dalmatiae...* c. munkája.⁴³ Bélnek korán feltűnt, hogy Lucius milyen nagy mennyiségű Árpád-kori, illetve általában középkori oklevelet tudott felkutatni a dalmáciai püspökségek és más egyházi intézmények levéltáraiból, s hogy ezeket milyen jó forráskritikai érzékkel használta fel. Ezért sűrűn elővette a trogiri (traguriumi) származású tudós munkáját *Notitiájában*, különösen püspök- és érsek-archontológiák összeállításához.⁴⁴ A *Scriptores* harmadik kötetében pedig – amelyben Lucius munkája végül megjelent – többek között azt emelte ki előszavában a dalmáciai szerzőről, hogy számos esetben rácáfol Thuróczy és Bonfini állításaira az általa talált oklevelek alapján⁴⁵ – ami megmagyarázza, miért akarta elhelyezni a *Collectióban*. Ráttkay György *Memóriája* bizonyára szintén az okleveles anyagon alapuló fontos kutatási eredményei miatt, illetve hiánypótló jellege révén – főként Szlavóniát tekintve – került bele a *Collectióba*, illetve azért is, mert Luciust jól kiegészítette (gondolva itt ismét Szlavóniára, vagyis arra, hogy Ráttkay főleg

⁴¹ TOPPELTINUS, Laurentius: *Origines et occasus Transsylvanorum*, Lugduni, 1667. /RMK III. 2391./ Művere általában I. BARTONIEK: *i. m.* (20. jegyzet) 209–220. Az öslakos-kérdésről ír TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Bp. 1969. /Modern Filológiai Füzetek 6./ 67–69.; a kérdés aktualitására Bél műveiben I. TÓTH Gergely: „*Qua dialecto loquantur?*” *A Magyarországon beszélt nyelvek és nyelvjárások feltérképezésének kísérlete Bél Mátyás Notitiájában* In: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. KOROMPAY Klára [et al.]. Bp. 2009. /A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 229./, 163–185., itt 171–172, 176, 178.

⁴² Szamosközy műve: ZAMOSIUS, Stephanus: *Analecta Lapidum vetustorum...*, Patavii, 1593. /RMK III. 5530./, Francofurti, 1598. /RMK III. 917./; újabb kiadása (Szamosközy egy másik, hasonló tárgyú, de kéziratos munkájának közlése mellett): SZAMOSKÖZY István: *Analecta lapidum (1593) – Inscriptiones Romanae Albae Juliae et circa locorum (1598)*. S. a. rend.: BALÁZS Mihály, MONOK István. Szerk. MONOK István. Szeged, 1992. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33./

⁴³ LUCIUS, Johannes: *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Amstelodami, 1668. Kétnyelvű kiadása: LUCIĆ, Ivan: *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske* – LUCIUS, Johannes: *De regno Dalmatiae et Croatiae*. [Kiad.] Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ. Zagreb, 1986. /Biblioteka [!] Latina et Graeca, Knjiga 7./, Köszönöm Varga Szabolcsnak, hogy felhívta a figyelmem erre a kiadásra.

⁴⁴ Vö. TÓTH Gergely: *Katolikus egyháztörténet – protestáns szerző tollából. Bél Mátyás a magyarországi római katolikus egyházzól = Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra. (1700–1740)*. Szerk.: GÓZSY Zoltán, VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár. Pécs, 2009. /Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis VII./ 103–119., itt: 113.

⁴⁵ BEL: *Praefatio (III.)*, *i. m.* (18. jegyzet) xxii.

eme országrész eseményeivel foglalkozott).⁴⁶ Ami az „ismeretlen szerző minap megjelent, Boszniáról szóló értekezését” illeti, alighanem a *Spicilegium observationum historico-geographicarum de Bosniae regno...* című, 1737-ben kiadott propagandaműről van szó, amely már a címével is jelzi, hogy a Boszniába nyomuló császári csapatok jogi-történeti „támogatására” készült.⁴⁷ Annak ellenére azonban, hogy nyilvánvalóan politikai célokat szolgált (erről tanúskodik „naprakész” megjelenése is), meglehetősen alapos munkáról van szó, amely egyszerre adja – persze a császár Bosznia feletti jogának bizonyítása mellett – a terület történeti és földrajzi ismertetését, igen nagy elbeszélő forrásanyagot felvonultatva (köztük a *De administrando imperio*t, Spalatói Tamást, Luciust és a teljes magyar történetírást, Thüroczytól Istvánffyig, Ráttkayig). Ám a mű gyorsan elvesztette aktualitását – amiként a császár seregei a háborút –, így nem meglepő, hogy később Bél nem említi, s műveiben sem tűnik fel.

A Collectio további sorsa és részleges megvalósulása

Bél a *Scriptores* első kötetének előszavában azt írta, hogy legfőbb támogatójának, VI. Károlynak a halála húzta keresztül a *Collectio* terveit. Ez elég hihető indok, hiszen Bél a *Notitián* köztudottan császári jóváhagyással dolgozott, s az idézett előszóban is megjegyzi, hogy a császár tudtával és támogatásával készítette elő a „magyar írók gyűjteményét”. Felmerülnek azonban más okok is. Andreas Mohr császári tanácsosnak címzett levelében Bél azt írja, hogy pártfogójának, Pius Nicolaus Garelli császári könyvtárosnak és orvosnak a halála (1739) is közrejátszott a terv megghiúsulásában⁴⁸ – ami ugyancsak elég valószínű, hiszen Garelli korábban sokat segített Bélnek, így a császárnál kijárta, hogy a *Notitia* harmadik kötete anyagi támogatást kapjon.⁴⁹ Végül a *Nova Acta Eruditorum* fentebb már említett recenziója azt tartja a kudarc okának, hogy egyeseknek érdekükben állt elragadni Béltől a *Collectio* kiadásának dicsőségét, továbbá, hogy nem akadt mecénása sem a munkának.⁵⁰

⁴⁶ RÁTTKAY, Georgius: *Memoria Regum, et Banorum Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae*. Viennae Austriae, 1652. Ráttkay életére és munkásságára l. BARTONIEK: *i. m.* (20. jegyzet) 415–424.; BENE Sándor: *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája*. Bp. 2000. /Irodalomtörténeti Füzetek 148./

⁴⁷ [Johann Gottfried von Meiern(?):] *Spicilegium observationum historico-geographicarum de Bosniae regno Hungarici quondam juris occasione armorum Caesareorum hoc anno MDCCXXXVII. in Bosniam motorum*. Lugduni Batavorum, 1737.

⁴⁸ A levélre l. a 9. jegyzetet.

⁴⁹ L. Bél Mátyás levelét Pius Nicolaus Garellinek. Pozsony, 1739. január 26. BÉL: *Levelezése...* *i. m.* (9. jegyzet) nr. 753.

⁵⁰ Folytatva a 6. jegyzetben megkezdett idézetet: „...quia vero reperiebantur eo tempore, qui sua interesse crediderunt, eam instauratae Hungaricae Historiae gloriam Belio eripi; neque praebitor inventus est, qui consilium sumtibus [!] iuvaret; accidit, ut, mortuo inprimis Augustissimo Carolo, omnis ea destinatio sensim evanesceret.” *Nova Acta...*, *i. m.* (6. jegyzet) 194.

Bél azonban nem adta fel azonnal a kiadás tervét. 1741-ben, a pozsonyi országgyűlés alatt meglátogatta őt többek társaságában Johann Anton Cerovac de Benzoni (1693–1745) zenggi és modrusi püspök, aki megkérdezte Béltől, hogy fog-e készíteni országleírást Horvátországról és Dalmáciáról is. Bél nemmel válaszolt, de elárulta, hogy tervezett forrásgyűjteményének (vagyis a *Collecti*ónak) a nyolcadik kötetében a dalmát és horvát történetírókat, elsősorban Luciust szeretné kiadni, éspedig javítva, kiegészítve és magyarázva, amihez a dalmát és horvát urak, illetve Benzoni segítségét kérte. A püspök segítőkésznek mutatkozott, s azt javasolta Bélnak, hogy kívánságait pontosan jegyezze le, amit aztán a pozsonyi tudós – kissé későn, 1743-ban – meg is tett.⁵¹ A Benzoninak elküldött, nagyszabású forrásgyűjtést (oklevelek, feliratok) és jelentős kiegészítéseket (királyok táblázatai, püspök-, prépostarchontológiák stb.) megcélzó vázlat világosan jelzi, hogy Bél fellelkesült a püspök váratlan ajánlatától, és komolyan számolt a *Collectio*, de legalábbis a Lucius-mű kiadásával. Ám Benzoni halála (1745) újból keresztülhúzta a számításait. Hogy végül feladta eredeti elképzelését, sejteti az a tény, hogy a *Collectio* tervezett hatodik kötetének darabjait „áthelyezte” az *Adparatus* jövőbeni *deca*-saiba (bár az „áthelyezés” időpontja nem tisztázott), ám ezek sem készültek el.⁵²

1744-ben Bél értesült a bécsi könyvkiadó, Paul Kraus, illetve a császári könyvtárban kutató bécsi történészek, Andreas Mohr, majd Johann Georg Schwandtner kezdeményezéséről, amely Bongars gyűjteményének, s benne leginkább Thuróczy művének újbóli, javított és kiegészített kiadására vonatkozott.⁵³ Mohr tájékoztatta Bélt az ötletről, amelyet az kedvezően fogadott, bár jelezte, hogy hajdan neki is volt hasonló terve.⁵⁴ Hozzátehetjük: eredetileg ő is éppen Thuróczy, illetve – ha jól értelmezzük szavait – a Bongars-kötet kiadását képzelte el, az lett volna

⁵¹ L. Bél Mátyás levelét Johann Anton Benzoninak. Pozsony, 1743. május 6. In: BÉL: *Levelezése...*, i. m. (9. jegyzet) nr. 837. Az 1741. évi eszmecesteréről a *Scriptores* harmadik kötetében van egy rövid beszámoló, ahol alighanem maga Bél emlékezik meg (bár egyes szám harmadik személyben) a püspökkel való beszélgetéséről. A szövegben egyébként hivatkozás van a Struve–Buder-féle kötet vonatkozó helyére is, ahol a *Collectio* tervezete (így a nyolcadik köteté is) található. L. SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) III. 793–794. Bél Benzoninak adott válaszát (ahol hivatkozik Buderre) teljesen félreértette Gárdonyi Albert, aki szerint Bél „felemlítette azonban, hogy Lucius művét a Struvius–Buderius-féle »Bibliotheca historica selecta« VIII. kötetében tervezi kiadni.” L. GÁRDONYI: i. h. (2. jegyzet) 365. A szövegben szereplő „ubi Tomo VIII.” természetesen a *Collectio* tervezett nyolcadik kötetére vonatkozott (s a tervezetben valóban ott szerepel Lucius). L. SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) III. 794. Ugyanitt közölve van az 1743-ban Benzoninak küldött, Lucius kiadására vonatkozó vázlat néhány ponton módosított változata is. L. uo. 790–793. (A két szöveg közötti különbségeket Szelestei N. László rögzítette a fent említett levélhez fűzött jegyzetekben. L. BÉL: *Levelezése...*, i. m. (9. jegyzet) 613–614.)

⁵² L. V. KOVÁCS: i. h. (2. jegyzet) 151–152. Még l. táblázatunkat.

⁵³ A kiadás előkészületeire l. BEL: *Praefatio* (I.), i. m. (3. jegyzet) v–vi., fordítása: BÉL: *Előszó*, i. h. (3. jegyzet) 670–671. Mohrról itt nem ír, az ő szerepe a Béllal való levelezéséből ismerhető meg. L. a következő jegyzetet.

⁵⁴ Csak Bél válaszlevelét ismerjük, amelyre l. a 9. jegyzetet.

a sorozat első kötete. Mindazonáltal Mohrnak írt válaszlevelében idős korára hivatkozva jelezte, hogy nem kívánt komolyabb részt vállalni a kiadás munkájában.⁵⁵ Az előszó írására vonatkozó felkérést azonban elfogadta, de csak úgy, ha már megkapta a kész munkát.⁵⁶ Ebből is látszik, hogy a bécsiek vállalkozásából kinövő *Scriptores* első kötetének összeállításában nem volt szerepe, bár értesült az abban megjelenő, Anonymus által írt *Gesta Hungarorum*-ról, illetve a Képes Krónika felhasználásáról is.⁵⁷

A sorozat második és harmadik kötetének összeállításában azonban Bél igen aktívnak mutatkozott. Az előszókat e kötetekhez is ő írta, s ezekben sokat elárul azok elkészültéről. Kiderül belőlük egyrészt, hogy a második kötet elején Vitéz János levelei (amelynek kéziratát a császári bibliotékában találták meg), illetve az azt követő, Johann Zermegh által írt *Commentarius* még bizonyosan a bécsiek kezdeményezésére került be a kötetbe,⁵⁸ bár az utóbbi kiadásához már Bél – jegyzetekkel ellátott – kézírata szolgált alapul, amelyet aztán fia, Bél Károly András rendezett sajtó alá a kötetben (vagyis Bél bevonta a fiát is a munkába).⁵⁹ Tubero művének a közlése⁶⁰ már esetleg Bél ötlete volt, aki, mint láttuk, maga is ki akarta adni; de még inkább valószínűsíthető ez Révay két munkája és a kötet egyéb darabjai kapcsán. Ami Révayt illeti, láttuk, hogy Bél alaposan ismerte és használta mindkét munkáját, ugyanúgy Jongelinusét, s maga is ki akarta adni őket. Elég logikus, hogy ő javasolta megjelentetésüket a *Scriptores*-ben, amit az is erősít, hogy a *Commentarius* szövege Révay utólagos jegyzeteivel együtt jelent meg, amelyeket, ahogy már írtuk, Bél szerzett meg Czemankán keresztül, s amelyek révén – mint büszkén megjegyzi – a *Commentarius* e kiadása jobb lett, mint az 1613-as és 1732-es edíciók.⁶¹ A kötetben lévő kisebb munkák, amelyek a *Commentariushoz* kapcsolódva

⁵⁵ L. uo.

⁵⁶ L. Bél Mátyás levelét Andreas Mohrnak. Pozsony, 1744. nov. 16. In: BÉL: *Levelezése...*, i. m. (9. jegyzet) nr. 873.

⁵⁷ L. Bél Mátyás levelét Radvánszky Lászlónak. Pozsony, 1744. dec. 10. Uo. nr. 874.

⁵⁸ Vitéz János leveleit I. SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) II. 1–106; Zermegh munkája: uo. 382–415.

⁵⁹ L. BEL: *Praefatio* (II.), i. m. (25. jegyzet) xvi–xvii.

⁶⁰ A Tubero-mű kiadását I. SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) II. 107–381.

⁶¹ L. BEL: *Praefatio* (II.), i. m. (25. jegyzet) xx. Megjegyzendő, hogy Kees Teszelszky, a Szent Korona recepció-történetének kutatója kiváló könyvében kétségbe vonja, hogy valóban léteztek volna ezek a Révay által írt utólagos jegyzetek, s azzal véli megcáfolni azok valóságát, hogy rámutat: a Schwandtner-féle kiadásban szerepel – Révay szövegének kiegészítéseként – a koholt „Szilveszter-bulla”, ám a hamisított irat csak 1644-ben, jóval Révay halála (1622) után keletkezett. L. TESZELSZKY: i. m. (23. jegyzet) 315–317. Úgy gondolta tehát, hogy Bél a Szilveszter-bulla közlését Révay utólagos jegyzeteként próbálta „eladni”, s mivel ez képtelenség, következésképpen a Révay-jegyzetekre való hivatkozás is csak egy kitaláció. Nem vette azonban észre, hogy a Schwandtner-féle kiadás részben az 1732-es nagyszombati jezsuita edíción alapul (ez már Bél előszavából is kiderül, I. BEL: *Praefatio* (II.), i. m. (25. jegyzet) xx.), s annak összes kiegészítését, bővítményét, sőt, még az előszavát is tartalmazza. Ezért szerepel a Szilveszter-bulla is benne (SCHWANDTNER: i. m. (2. jegyzet) II. 438–439.), mivel azt is a jezsuita kiadványból vette át. (L. REWA, Petrus de: *Com-*

ugyancsak a koronázásról, koronaékszerekről szólnak, egyértelműen Bél ötlete alapján kerülhettek be a kötetbe: Schmeitzel Márton munkájáról még csak sejteni, de Torkos József győri evangélikus rektor Mária Terézia koronázásáról szóló műve kapcsán már egyértelműen kijelenti, hogy ő vette fel a kiadandó munkák közé.⁶² A korona és a koronázás tematikája már csak azért is világosan Bél kezdeményezésére mutat, mert a tervezett *Collectio* harmadik kötetében, mint írtuk, ő is kisebb „hasznos” munkák kiadását képzelte el a kötet terjedelmének a növelésére, ami aztán itt meg is valósult.

A *Scriptores* harmadik kötetében Lucius nagy műve, illetve a mű 1666-os kiadásában megjelent egyéb dalmát és horvát vonatkozású történeti munkák jelentek meg újból. Volt emellett néhány egyéb darab is, így Jacobus Pfiaczevich *Illyricum* című munkája, amelyet Bél Károly András válogatott be a kötetbe,⁶³ illetve megjelentek nyomtatásban azok az adalékok (püspöklisták, feliratok) is, amelyeket Georg Wilhelm Chiolich von Löwensberg (1699–1764), zenggi és modrusi püspök osztott meg Béllal, miután „átvállalta” elődje, Benzoni adatgyűjtésre vonatkozó ígéretét – bár Bél szerint csak „bizonyos mértékig” (*quadam tenus*).⁶⁴ Végül közzé lett Bél pontokba szedett tervezete Lucius művének kiegészítéséről, amelyet még 1743-ban írt Benzoninak, de a *Scriptores*-be módosítva, és friss, 1748-as dátummal és

*mentarius Petri de Réwa... de Sacra Regni Hungariae Corona, ad nostra usque tempora continuatus. Dum in... Universitate Tyrnaviensi... theses prooemiales logicae propugnaret... Paulus Okolicsanyi... praeside R. P. Ioanne Szegedi... Tyrnaviae, 1732. 7–11. Megjegyzendő, hogy e 'liber gradualis'-on kívül megjelent ugyanebben az évben egy másik változat is ugyanannál a nyomdásznál (Berger), amely nem tartalmazza a Révayokról szóló tudós bevezetőt, de törzsszövege megegyezik a Bél által használttal. L. Uő: *De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, brevis commentarius... Tyrnaviae, 1732.*) Egyébként a jezsuiták sem úgy tűntették fel a bullát, mintha az Révay saját szövege lenne (bár a rész betoldás-jellegére elég szerencsétlen módon csak egy lapszéli NB. – nota bene – illetve a betoldás végén lévő „pergit Auctor” utal. L. uo. 6, 11.). Következésképpen Tészelszky cáfolata félreértésen alapul, mivel senkinek – sem a jezsuitáknak, sem Bélnek – nem állt szándékában Révay sajátjaként feltüntetni a bulla közlését. Nem segít persze a helyzeten a jezsuiták fent már említett megtévesztő eljárása, illetve az sem, hogy Bél Károly András, akit apja megbízott a Révay-szöveg közlésével, nem jelölte külön, hogy melyek Révay utólagos jegyzetei. Bizonyosan e jegyzetek közé tartozik azonban a magyarok eredetével kapcsolatos kiegészítés (I. SCHWANDTNER: *i. m.* (2. jegyzet) II. 436–437.), amely nem szerepel sem az 1613-as, sem az 1732-es edícióban. Ami az adatközlő Czemanka Andrást illeti, Bél szorgalmas segítőtársa volt, aki sok iratot másolt Bélnek Turóc vármegye levéltárából (I. TÓTH: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae”... i. m.* (28. jegyzet) I. 96–97.): ez szintén alátámasztja Bél állításait a Révay-jegyzetekről és azok forrásáról. De hogy pontosan melyek ezek a jegyzetek, azt a három edíció (1613-as, 1732-es és 1746-os) alapos összevetése és „szétválasztása” döntheti el, amire a közeljövőben kísérletet fogunk tenni.*

⁶² L. BEL: *Praefatio* (II.), *i. m.* (25. jegyzet) xxi, xxiv–xxv.

⁶³ L. BEL: *Praefatio* (III.), *i. m.* (18. jegyzet) xxxviii. A művet I. SCHWANDTNER: *i. m.* (2. jegyzet) III. 784–790.

⁶⁴ L. BEL: *Praefatio* (III.), *i. m.* (18. jegyzet) xxxix. Az adalékokat I. SCHWANDTNER: *i. m.* (2. jegyzet) III. 466–473.

bevezetővel került bele.⁶⁵ Mindez eléggé nyilvánvalóvá teszi, hogy a harmadik kötet Bél ötletéből született. Ő volt az, aki nagyra tartotta Luciust és ki akarta adni művét, ráadásul a Benzonival való kapcsolatfelvétel hatására bizonyára még inkább foglalkoztatta a dalmát történetíró munkája. Ehhez járult még, hogy a Löwensberg-től kapott anyag is a kiadás megvalósítására ösztönözhetette. Ezért tette félre a *Collectio* többi, tervezett kötetét, s „ugrott” rögtön a nyolcadik kötethez, hogy azt a *Scriptores* keretein belül elkészíthesse. E munkába ismét bevonta a fiát is, ami szintén kezdeményező szerepére utal. Schwandtner, ahogy arra Bél többször is utal, a filológiai munkát, a kéziratok, illetve nyomtatványok ellenőrzését, gondozását végezte el (bár nem minden esetben, hiszen Bél Károly András is kivette a részét ebből) – ennyiben tekinthető a gyűjtemény kiadójának. Az irányítás azonban bizonyosan Bél kezében volt, aki a *Scriptores* második és harmadik kötetével részben pótolhatta azt, amit a *Collectió*val nem tudott megvalósítani.

Összegzés

A *Collectio scriptorum Hungaricorum* – ha már Bél felvetette a párhuzamot – nem „versenghetett volna” Muratori művével. Az itáliai történész-filológus nagyszabású gyűjteménye középkori, főként addig kéziratban lévő munkákat tartalmaz, míg Bél felvázolt sorozata – éppen fordítva – kivétel nélkül már korábban is ki-nyomtatott, és nagyrészt újkori munkákat foglalt volna magába. Az összehasonlítás persze igazságtalan, hiszen amellet, hogy a középkori magyar kútfők sokkal kisebb számban maradtak fenn, Bélnek is sokkal nehezebb volt hozzájutnia ezekhez (ahogy arról nem győz elégszer panaszkodni), mint itáliai kollégájának, aki ráadásul a modenai hercegi könyvtár vezetője volt. A pozsonyi tudós ezért – jobb híján – a legfontosabb, de korábban már megjelentetett magyar vonatkozású történeti műveket akarta kiadni, a kor színvonalán álló tagolással, filológiai és magyarázó jegyzetekkel, kiegészítésekkel, illetve előszóval ellátva. Bél összeállítása jól átgondolt konstrukció, és a céljai is világosak: legfontosabb történetíróink legyenek könnyen hozzáférhetőek, s jó minőségben olvashatók. A 17. században készült, új szemléletet, szigorúbb forráskritikát alkalmazó, vagy más okból hiánypótló munkák (Révay, Nadányi, Ráttkay és különösen Lucius) „beemelésevel” pedig a honi történetírói kánont akarta gyarapítani, frissebbé, naprakészebbé tenni. Fontos vonás az erdélyi és a dalmát, horvát történetírók felvétele a tervezetbe, ami akár jelzésként is értelmezhető: a magyar történettudomány nem mondhat le Erdély és a Dráván túli területek történelméről, kútfőiről, mégha e területek politikai és kulturális kötelékei meg is lazultak Magyarországgal. Végül hangsúlyozni kell, hogy Bél plánuma gazdag nyugat-európai előzményekkel rendelkezik: a *Collectió*val a német területen már nagy hagyománnyal rendelkező műfajt, a „nemzeti történetírók gyűjteményét” szerette volna megvalósítani, miként Muratori, akinek a munká-

⁶⁵ L. az 51. jegyzetet.

ja szintén nagy hatással volt Bélre. Munkájához azonban nem tudta megszerezni a kellő támogatást.

Folytatva a Muratori-párhuzamot: jellemző, hogy a rendkívül fontos középkori kútfőket (Anonymus, Képes Krónika, Vitéz-levelezés) közlő, vagy legalábbis felhasználó Schwandtner-féle *Scriptores*, amelyhez Bél is csatlakozott, a bécsi császári könyvtárból, az ott megtalált kódexek révén indult el, mint ahogy Muratori is egy jelentős gyűjtemény vezetőjeként adhatta ki a *Rerum Italicarum Scriptores* köteteit. Csakhogy a bécsi könyvtárosok a második kötethez, úgy tűnik, már nem tudtak elegendő magyar vonatkozású kéziratot felkutatni (a Vitéz-levelezésen kívül), így Bél tanácsát kérték, aki saját *Collectió*ja tervezett harmadik kötetének darabjait, vagyis a Révay-műveket és a koronázással kapcsolatos egyéb munkákat ajánlotta. A *Scriptores* harmadik köteté pedig már talán egyenesen Bél kezdeményezésére született meg, hiszen a pozsonyi tudós Lucius kiadásával korábban különösen sokat foglalkozott. Tehát a Schwandtner-féle kiadvány második és harmadik köteté javarészt Bél elgondolásai alapján, illetve hathatós közreműködése révén (a terjedelmes előszók mellett gondolva itt a Zermegh- és Révay-kéziratok elküldésére, Lucius esetében a Löwensberg-től kapott anyag és saját tervezete közlésére, fia bevonására stb.) készült el. Ebből következőleg viszont Bél nem csupán a *Scriptores* „előszó-írójának”, hanem sokkal inkább társszerzőjének, szerkesztőjének kell tekintenünk, s így kell tárgyalnunk életművében is.

GERGELY TÓTH

Mátyás Bél's unknown plan of edition of sources: the *Collectio scriptorum Hungaricorum*

Mátyás Bél (1684–1749), exquisite historian and polyhistor, felt it very important to publish Hungarian historical sources: an ambition shown in his collection, the *Adparatus*. However, beside the *Adparatus*, which contains miscellaneous materials, Bél also wanted to publish a series of seven volumes in order to issue the most important Hungarian historical works, provided with proper section arrangements, philological as well as explanatory notes, additions and introductions, according to contemporary standards. Bél sent the plan of the series to Johann Gottlieb Buder, who published it in Burkhard Gotthelf Struve's bibliographic work's new and supplemented edition (*Bibliotheca historica selecta... I–II*. Ienae, 1740. II. 1482–1484.). Bél's concept is well structured and its goals are equally clear: he intended the works of the most significant Hungarian historiographs known in his time (Thuróczy, Bonfini, Istvánffy etc.) to be easily accessible and readable in good quality. By including the works created in the 17th century, applying new perspectives, themes and more rigid text criticism – the works of Révay, Nadányi, Ráttkay and especially the one by Lucius – Bél wanted to enrich the Hungarian historiographical canon, rendering it fresher and more up-to-date. An important characteristic of the plan is that it contains Transylvanian, Dalmatian and Croatian historiographs, which can be conceived as a warning: Bél suggested that the Hungarian historiography could not neglect the history and sources of Transylvania nor the territories over the Drava, even though the political and cultural links of these territories with Hungary had loosened. Finally it has to be emphasised that Bél's plan was based on rich Western-European antecedents: with the *Collectio* he meant to create a work in a genre of great tradition in German territory, the „collection of national historiographs”, similarly to Mura-

tori (whose work, the *Rerum Italicarum scriptores* had also had a great influence on Bél). Unfortunately Bél could not get the support needed for his collection.

Bél was requested in 1744 to write an introduction to the critical text edition of *Scriptores rerum Hungaricarum* by the Viennese historian, Johann Georg Schwandtner. Although the first volume of the edition brought a scholarly sensation by publishing Anonymus's work, the librarians of Vienna were not able to explore enough manuscript sources of Hungarian interest to fill up the second volume, therefore, they probably asked Bél's advice who suggested the selection of the planned third volume of his own *Collectio*, namely the works of Révay and other works related to the coronations of the Hungarian kings. As for the third volume of *Scriptores* with its Croatian and Dalmatian writers – containing first of all the work of Lucius, entitled *De regno Dalmatiae...* –, it was probably carried out following Bél's initiative, knowing the fact that Bél had spent considerable time on publishing Lucius. Consequently, the second and third volumes of the Schwandtner-edition were framed on Bél's conceptions and were prepared with his effective cooperation – as can be seen from many allusions in the introductions by Bél written for the three volumes of *Scriptores*. As a result, we have to consider Bél as a co-author and editor of the *Scriptores* rather than a mere writer of introductions, and thus treat the work when studying his oeuvre.

VULKÁN VERA TÜNDE

Mártonfi József cenzori kinevezése és működése

Mártonfi József (1746–1815) erdélyi püspök cenzori tevékenysége nem teljesen ismertetlen, mégis kiegészítésre, pontosításra szorul. Ebben a munkában nagy segítséget jelent a Kolozsvári Állami Levéltárban újólág előkerült iratcsomó,¹ ami a 18. század végi, 19. század eleji cenzori bizottság működését követi nyomon, illetve György Lajos irodalomtörténésznek (1890–1952) a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban őrzött hagyatéka,² melyben a szerző nagy mennyiségű anyagot gyűjtött össze főként a Levéltárban és a Batthyaneumban őrzött anyagból. Sok esetben ez a hagyaték az egyetlen fennmaradt forrása az általa is feldolgozott anyagnak, mivel a nemrég kiadott monográfiájához³ felhasznált anyagot keresve, ezek közül elég soknak már csak a hült helyét találhatja a kutató.

Mártonfi József cenzori kinevezésének időpontjáról, e felelősség súlyáról az elmúlt idők folyamán több életrajzíró munkája alapján értesülhettünk, de eltérő minősítések kíséretében. Az 1781-es évszám minden esetben ugyanaz, ám Mártonfi könyvvizsgálói működésének értékelése eltérő. Szinnyei József hatalmas művében a Mártonfi cenzori kinevezését illetően a következőt jegyzi meg:

„1781-ben a könyvvizsgálói korlátlan hatalom is reá bízott, mely hivatalában igazságság eljárásával a közszeretetet vívta ki magának.”

Szinnyei Vass Józseftől,⁴ Mártonfi első életrajzírójától (1813–1873) vette át ezt az adatot, aki 1858-ban a *Vasárnapi Újság* nevű ismeretterjesztő hetilapban⁵ majdnem ugyanezekkel a szavakkal él:

¹ Kolozsvári Állami Levéltár (a továbbiakban KÁL), *A cenzori bizottság iratai (Oficiul central de revizuire a cartilor)*, Fond 205.

² *György Lajos hagyatéka*, Mártonfi József püspökre vonatkozó iratok, Gyulafehérvári Érseki Levéltár (a továbbiakban: GyÉL), VI., 11/B/1. doboz. – A szerző tematikusan csoportosította az általa átvitt forrásanyagot, s ezen csoportok egyike az erdélyi cenzúrai ügygel kapcsolatos leveleket tartalmazza.

³ GYÖRGY Lajos: *Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815) életrajzából*. Bp. 2009. METEM.

⁴ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. VIII.* Bp. 1902. 758.

⁵ VASS József: *Mártonfy József, püspök*. = *Vasárnapi Újság* 1858. 8. sz. 85–86.

„A könyvvizsgálói korlátlan hatalom is kezére bízott 1781-ben, melyet, hogy mily részrehajlatlan igazsággal kezelt, már csak az is eléggé bizonyítja, hogy a sajtót egy részről sem engedte meg más vallás, vagy nemzet rovására felhasználni.”

Az idézett szövegrészek alapján tehát Mártonfi 1781-ben egyedüli meghatározója cenzúrai ügyek folyásának, tőle függött minden kinyomtatandó műnek a sorsa, illetve ő engedélyezte vagy nem a könyvek behozatalát.

Ezen fenti megállapításokat a tisztelet és csodálat mondatta tollba íróival. A cenzori teendők pontosabb megjelölése Jakab Elek történészre (1820–1897) várt, aki 1881-ben elsőként írta meg az erdélyi cenzúra történetét. Levéltárosi működése során Jakab olyan iratokat tárt fel, amelyeket ebben a témában közölhetett is. Cenzúratörténetében megjegyzi, hogy II. József 1781. júl. 25-i rendelete alapján a királyi főkormánysház elöadójává gr. Teleki Károlyt, könyvvizsgálóvá Soterius Mihályt, a vallásos tárgyú művekre nézve pedig Mártonfi Józsefet nevezte ki.⁶ Ezt az adatot György Lajos is átvette művében.⁷

Mártonfi József cenzori kinevezése nem történt váratlanul, hiszen a tanári pályáján elért eredményeiről, mély tudásáról, nyelvi műveltségéről még Mária Terézia is értesült. A sorsát és tudományos útját többszörösen meghatározó királyi rendeletek (a jezsuita rend feloszlata 1773-ban, majd a kolozsvári tanári állását a kegyesrendieknek átadó 1776-os rendelet) a kényszerű változtatások mellett mindig egy új lehetőséget adtak neki azáltal, hogy a személye iránti elismerésből fakadóan őt ajánlották, ha szükség volt tanult, művelt férfira valamilyen fontos állás betöltésére. Pályájának ebben a szakaszában, a 70-es, 80-as években a változtatások és változások tanúja és szenvedő alanya. Ezekben az években lesz előbb kisegítő cenzorrá, majd cenzorrá, később pedig már püspökként az erdélyi cenzúrai bizottság elnökévé.

Neve többször is előfordul a királynő és az erdélyi püspök közt folyó levelezésben.⁸ 1776. július 10-én Kollonitz László püspök, a királynő június 7-i rendelete után – mely szerint a kolozsvári alsó-, középfokú és főiskolákat a konvikttal és a szemináriummal együtt, valamint az akadémiai templomot a piaristáknak kell átadniuk – levelet ír Mária Teréziának. Pártfogásába ajánlja a több nyelvet beszélő, mély tudású és műveltségű Mártonfi Józsefet olyan nagynevű, tudós ex-jezsuitákkal együtt, mint Benkő Miklós⁹ bölcsélet- és hittudós (1724–1801), Fridvaldszky

⁶ JAKAB Elek: *A cenzúra története Erdélyben* = Figyelő 1881. 174.

⁷ GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 159.

⁸ A tanulmányban felhasznált forrásanyagok egy része a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban (a továbbiakban: GyÉL) található meg György Lajos hagyatékában (jelzete: VI. 11/B/1. doboz) átiratok formájában. Ezeket vetettem össze az ugyanabban a Levéltárban található eredeti kéziratokkal.

⁹ Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I.* Bp. 1891. 870; GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 82.

János bölcseleti doktor, Erdély mineralógiájának a leírója (1740–1783)¹⁰ és Hartmann Ferdinánd¹¹ csillagász (?–1777).¹² E gondoskodás eredménye nem marad el: Benkő és Fridvaldszky Szebenbe kerülnek cenzoroknak 1777-ig. Hartmannról és Mártonfiról a királynő válaszelevelében újra megemlékezik német nyelvtudásuk miatt, és olyan városba kívánja őket helyezni, ahol szükség van e nyelv ismeretére. Így kerül Hartmann Brassóba, Mártonfi pedig egy kis gyulafehérvári kitérő után Szebenbe 1776. november 6-án mint a Bajtay püspök által létrehozott árvaház matematika professzora.¹³

Úgy tűnik, ez a kis kitérő, mely csupán néhány hónapból állt, és azt a célt szolgálta, hogy Mártonfi elmélyíthesse teológiai tudását, szemet szűrt a királynőnek. Fridvaldszky János és Benkő Mihály 1777-ben, egy év cenzori hivatalnokoskodás után Erdélyt elhagyták, így a megüresedett cenzori állásokat újra be kellett tölteni. Mária Terézia Szilágyi Márton cenzor mellé Mártonfit és Liszi Andrást nevezné ki segítőnek, ám megjegyzi, ez előbbi a nagy fizetéséért, melyet a megmaradt jezsuita alapból kap (500 ft), nem nyújt annak megfelelő odaadást a munkában.¹⁴ Nem lehet tudni, milyen forrásai lehettek a királynőnek Mártonfi József munkáját illetően, de hogy a hír nem volt igaz, bizonyítja az odaadó munkáján kívül az a levél, amelyet ugyanazon év április 23-án a püspök válaszként ír a királynőnek. Kollonitz megvédi Mártonfit, végül meggondolja magát, és kihúzza a róla írt dicsérő mondatot. A levél fordításának kivonatát György Lajos kéziratából¹⁵ közlöm, mivel az eredeti levél elveszett:

„P. Fridvaldszki és P. Benkő Miklós eltávozásával könnyen az a látszat kerekedhetik felül, hogy a könyvvizsgálat ügye kárt szenved, mégis megfontolva azt, hogy itt Erdélyben kevés az új könyvek száma, talán ezt a feladatot elvégezhetné Szilágyi Márton és Grieb András még igénybe véve Mártonfi József segítségét. Mártonfi a szebeni árvaházban az ifjúságot olyan kitűnően oktatja, hogy Felsőged kegyesség-

¹⁰ Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. III.* Bp. 1894. 759; GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 87.

¹¹ GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 89.

¹² GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 62–63. – A szóban forgó levelet sajnos már nem találtam meg a GyÉL-ben. A szerző jegyzete alapján a Prot. Ep. 1776. 365. szám alatt kellene lennie.

¹³ GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 101. – Ez a levél sincs már meg. György jelzete: Pp. Lev. 205–1776.

¹⁴ „...Martinus Szilagyi cum reliquis individuis hucusque in subsidium vocatis non sufficient, quo in casu Patri Mártonffi, qui aliunde moderna destinatione sua vix continue occupabitur, et ob majus, quod e fundo Societatis percipit, salarium, publico quoque utilia servitia praestare tenetur, nonnullorum librorum revisio concedi, imo, si necessarium invenerit, etiam P. Andreas Liszi, qui juxta superius citatam relationem Marus Vásárhelyinum ad docendam poesim, et Rhetoricam destinatus fuit, ast donec juvenitus illuc concurrans grammaticam et syntaxim recenter introductam absolvet, professuram auspicari non potest, Cibinium in subsidium laborum, ad tempus vocari poterit, de factis dispositionibus, aut aliis praemissum in finem surrogandis adminiculis vero Fidelitas Vestra horsum referet.” – A levél nincs meg csak a György Lajos hagyatékában átirat formájában, az eredeti, aminek a jelzete Pp. Lev., 81–1777 volt, hiányzik.

¹⁵ GyÉL, *György Lajos hagyatéka*. VI. 11/B/1.

géből élvezett javadalmára nagyon rászolgál.¹⁶ A püspök a továbbiakban kifejti, hogy Liszi András, a poétikai és retorikai osztály tanítója Marosvásárhelyt nélkülözhetetlen. Igaz ugyan, hogy most kevés a tanulók száma, de ennek oka az, hogy az iskola megnyitása későn történt. Olyan hely, mint Mvásárhely, ahol kir. tábla van, jövőre az ifjúságot is nagyobb számmal fogja oda vonni.”

Kollonitz a laudatio helyett azzal bizonyítja Mártonfi lelkiismeretességét, hogy még aznap ajánlólevelet ír Mária Teréziának, amelyben Mártonfi Józsefet kiegészítő cenzornak javasolja:

„Die 23 Aprilis 1777. Recepto Suae Maiestatis Sacratissimae B. Rescripto de informatione submittenda cum intuitu Censurum Librorum. Exellentissimus D. Episcopus Repraesentatione N 727. sig. respondit D. Andream Grieb, et Martinum Szilágyi libris hactenus aliunde perpaucis editis revidendis sufficere, praesertim si D. Josephus Mártonffi in subsidium advocetur.”¹⁷

Kiegészítő cenzorok alkalmazása nem volt kivételes eljárás abban az időben. Előzményeit az 1770. május 4-én kiadott rendeletben láthatjuk, amely alapján a püspök, ha túl sok volt a beérkezett megvizsgálandó mű, felkérhetett más jámbor, tudós férfit is a kinevezett cenzorokon kívül, akik a munkájában segíthettek. A kiegészítő cenzorok előzetesen írásba foglalt véleményét azonban a bizottság tagjai adhatták elő, s döntést is ezek hoztak az ügygel kapcsolatban.¹⁸ Az ő tiszttük tulajdonképpen az volt, hogy jegyzékbe vegyék a mű átvételének napját, a könyv címét, kiadása helyét és évét, a szerző és nyomtató nevét, s írásban összefoglalják a teljes mű lényegét kiemelve azokat a pontokat, amelyeket sérelmeseknek tartanak.¹⁹ Ezt a jegyzéket átadták a helytartótanácsban belül működő cenzúrai bizottság egyik tagjának, aki majd a gyűlésen tolmácsolta véleményét.

Mártonfi József 1777-től 1781-ig működött kiegészítő cenzorként. 1779-ben, midőn Szilágyi Márton és Grieb András állása megüresedett,²⁰ az egyházi bizottság nem őt, hanem Frierberth Sámuel és Kováts Józsefet ajánlotta cenzoroknak.²¹ 1779-ben azonban még más feladatok vártak Mártonfira, akit október 20-án a nemzeti iskolák főigazgatójának (Inspector primarius Scholarum Nationalium) nevezett ki a királynő, amivel együtt királyi tanácsosi ranggal ruházta fel.²²

¹⁶ Ezt a mondatot, amely megvédte Mártonfit a királynő azon feltételezése ellen, mintha 500 ft-os fizetéséért semmit sem csinálna, a püspök fogalmazványából törölte. – György Lajos megjegyzése. GyÉL, *György Lajos hagyatéka*. VI./11/B/1.

¹⁷ Ez a levél is csak átiratban van meg. Jelzete GyÉL, Prot. Ep. 1777. 219. l. 727.

¹⁸ GyÉL, Pp. Lev. 140–1770.

¹⁹ JAKAB: *i. h.* (6. jegyzet) 169.

²⁰ Szilágyi Márton a pozsonyi cenzúrai hivatalhoz ment át, Grieb pedig eltűnt szó nélkül. Vö. GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 159.

²¹ GyÉL, Pp. Lev. 1779, 299 és Prot. Episc. 163.

²² György Lajos megjegyzí, hogy a rendelet eredetijét nem ismerjük, de az általa megjelölt Commissio jegyzőkönyve, aminek a jelzete Pp. Lev. 1065–1784 is hiányzik. Vö. GYÖRGY: *i. m.* (3. jegyzet) 117.

Az új cenzorok kinevezéséről nincsen adat, de az 1780-as Szebenben megjelent *Calendarium*²³ tiszti névtárában szerepel Frieberth mint a Cenzúrai Bizottság tagja, 1782-ben kiadott példányában pedig Kovács József is. A bizottság szervezetében követik valamennyire az 1770. május 4-én kiadott rendeletet, mely szerint két katolikus, egy református és egy lutheránus vallású tanácsos kell tagja legyen. 1780-ban a *Commissio Regia Librorum Censoria* tagjai Frieberthet kivéve valóban mind a kormányzó tanácsosai, ám úgy tűnik, a tíz évvel korábban elrendelt négy tagú tanácsosi összetétel csupán kényszerűségből maradt meg, mivel a többi helyet nem volt ki betöltse.²⁴ Erre utal a „Caeteri vacant” megjegyzés, ami a funkció betöltetlenségét jelenti.²⁵

Mártonfi József nevével a cenzori bizottság jegyzőkönyvében 1781-ben találkozunk. Az évszám jelentős a sokat emlegetett új cenzúrendelet miatt is, amit II. József vezetett be. Ezen új rendelet átirata teljes egészében fellelhető a Kolozsvári Állami Levéltárban őrzött cenzúrai bizottság anyagában német nyelven.²⁶

A cenzúra bizottság dokumentumait őrző gyűjteményben²⁷ megtalálható a Mártonfi József kinevezéséről szóló rendelet és annak másolata 1781. október 10-i keltezéssel. Ebből kiderül, hogy Mártonfit elsősorban a külföldről behozott akatolikus könyvek vizsgálatával bízták meg, ami tulajdonképpen felölelt minden olyan művet, ami protestáns nyomdákban jelent meg, legyen a tematikájában vallásos, avagy nem. Revizori minőségéhez tartozott, hogy a harmincad hivatalokhoz érkezett könyvek jegyzéke alapján jelentést tegyen arról, hogy közöttünk van-e olyan, ami a katolikus vallást, az államot gyalázza, vagy az erkölcsöt sérti. Mindez nem zárja ki azt a fent említett tény, miszerint Mártonfi a vallásos könyvek cenzoraként is működött volna, bár a kinevezése utáni első években működését a revízió keretei határozták meg. Azonban miután Batthyány Ignác erdélyi püspök székét a cenzori bizottság élén Bruckenthal Sámuel kormányzóéki főhivatalnok foglalta el, papi hivatásától fogva is rá hárulhatott ez a feladat.

A Gubernium szeptemberben terjeszthette fel azon javaslatát, hogy Mártonfi foglalja el a revizori állást, ennek megerősítését október 10-én küldték el Bécsből,²⁸

²³ *Calendarium Titulare et Historicum Magni Principatus Transylvaniae eidemque adnexarum partium, pro Anno Domini M.D.CC.LXXX.* Martini Hochmeister, Cibini, 1780.

²⁴ „Praeses: Excellentissimus D. Comes Ladislaus Kollonits Episcopus Transylvaniae. – Assesores: Excellentissimus D. Liber Baro Wolfgang Bánffy, Illustrissimus D. Comes Antonius Haller, Illustrissimus D. Michael de Huttern, Samuel Frieberth Presbyter Saecularis. – Caeteri vacant. Actuarius: Antonius Horváth, qui et Registrator Gub.” – uo. 7.

²⁵ Mártonfi József halála után is betöltetlen maradt egy ideig a bizottság elnöki tiszte, és ezt is ugyanúgy jelölték még két évig.

²⁶ Kolozsvári Állami Levéltár (a továbbiakban: KÁL), *A cenzori bizottság iratai (Oficiul central de revizuire a cartilor)*, 205, *Normales Ordinationes in rebus librorum censoriam Commissionem Spectantibus emanata*, 12r–27r.

²⁷ KÁL, *A cenzori bizottság iratai*, 205, 28.

²⁸ KÁL, *A cenzori bizottság iratai*, 205, 39.

Szebenből pedig 30-án írták a választ²⁹, hogy megkapták a jóváhagyást. A kinevezést jegyzőkönyvbe vették, Mártonfi pedig ezennel már nem csak kisegítő cenzor, hanem a beáramló könyvek ellenőre:

„Decretum Regium circa constituendum Revisorem Librorum Acatolicorum e Ditionibus exteris inductorum die 30ma 8bris 1781, emanatum publicatumque die 30ma 8bris 1781.

Informatio plaudati R. Gubernii circa Josephum Martonffi Supremum Scholarum Normalium Directorem pro librorum Aatholicorum ex Ditionibus exteris inductorum Revisione constituendum de dato A(nn)o 28ma Aug. a. c. N(ume)ris 5922. et 5923. Submissa demisse relata, Altefata sua Majestas praefatum Martonffi, virum de doctrina et justa moderatione commendatum benigne confirmavit.”

Az Erdélyben 1781. augusztus 28-án közölt 5922-es és 5923-as iktatószámú rendeletok közül az első a fent is említett tulajdonképpeni sajtórendelet, a második ennek a kiegészítése. Mártonfi kinevezése ez utóbbin alapszik, mivel az előírt feltételek szerint a protestánsok által behozott könyvek vizsgálására egy „Theologus Catholicus vir de doctrina et juxta moderatione commendatus constituuntur.”³⁰ A rendelet utasítása, hogy a könyvvizsgáló ne engedjen át semmi olyan könyvet, ami a katolikus vallást és tanítást sértegeti, támadja.³¹

Az 1781-es cenzúrarendelet következtében a cenzori bizottságot mint önálló hivatalt felszámolták, és a kormányshoz alá rendelték. Az új hivatal ezentúl már nem „Commissio Censurae Librorum”, hanem „Officium Revisoratus”, élén pedig egy előadó áll, akit a kormányshoz nevez ki a tanácsosok közül. Az ily módon felállított hivatal előadója bár Teleki Károly, még mindig Batthyány Ignác volt az elnök. A katolikus püspökök fennhatósága alatt működött a könyvvizsgálat már 1770. május 4-től fogva,³² amikor is Mária Terézia a magyarországi minta alapján felállított cenzori bizottság élére Bajtay Antal püspököt nevezte ki elnöknek.³³ Ezt a tiszteletet folyamatosan az erdélyi katolikus püspökök töltötték be egészen az új cenzúra-rendeletig.

Az átállás nem történt meg egyik napról a másikra, mivel 1782-ben még mindig Batthyány Ignác elnökölt a revizori hivatal élén. Az ugyanazon évben Szebenben kiadott *Calendarium*³⁴ sematizmusa „Commissio in Re Literaria” cím alatt sorolja

²⁹ KÁL, *A cenzori bizottság iratai*, 205, 38.

³⁰ KÁL, *A cenzori bizottság iratai*, 205, 39, 31 r–v.

³¹ „[...] nullos libros, qui injuriosa contra Religionem Catholicam scomata vel Dogmata Religioni Catholicae [...] admissen(?) iri.” – uo.

³² Gyulafehérvári Érseki Levéltár, 1770. 140. sz.

³³ A hat tagú Commissio elnöke tehát a katolikus püspök, tagjai pedig két katolikus, egy református és egy evangélikus tanácsos, valamint egy katolikus jegyző. Név szerint Kornis Mihály, Kemény Farkas, Bánffy Farkas, Hutter Mihály és Éltés István, vagy Biró Antal. Ezen a bizottságon kívül nem volt még egy másik, amely a politikai műveket vizsgálná. Minden mű cenzúrázása tulajdonképpen a püspök fennhatósága alá tartozott.

³⁴ *Calendarium Titulare et Historicum Magni Principatus Transylvaniae eidemque adnexarum partium, pro Anno Domini M.D.CC.LXXX.* Martini Hochmeister, Cibini, 1782.

fel a tagok nevét, és elnökként még mindig Batthyányt jelöli meg.³⁵ Elnöki tisztségét gyakorolva 1781. december 18-án püspöki körlevélben magához kéreti a papok által írt műveket átnézés és engedélyezés végett.³⁶ Érdekes, hogy nem aszerint választja szét a műveket, hogy azok vallásosak, vagy nem, hanem a saját erőből létrehozott, illetve a fordított művek osztályozást használja, mivel ezek feltételezhetően mind vallásos tematikájúak voltak.³⁷ Tehát a püspök ellenőrizte a vallásos műveket, s így ez a szerep nem hárulhatott Mártonfira.

A változás azonban elkerülhetetlen: 1786-ban már a püspöki körleveleket is a Guberniumhoz kellett küldeni cenzúráztatás végett. A kormánysház tehát teljesen bekebelezte a bizottságot, az elnök pedig a gubernátor, Bruckenthal Sámuel. A „Commissio Literaria” tagjai között az egyetlen papi személy már csak Mártonfi József, aki a Gubernium tanácsosaként cenzori tevékenységet is folytat.³⁸ A püspök eddigi helyét a Guberniumban is világi ember, Teleki Károly foglalja el.

Az 1781-es józsefi sajtórendelet³⁹ külön foglalkozik a behozott akatolikus könyvek ügyével. A Ballagi Géza⁴⁰ által közölt rendelet fordításához képest az erdélyi másolatban az első paragrafus kitér a protestáns könyvekre is, megengedve behozatalukat, ha nem sértik a katolikus egyházat, de óvatosságra int, ha az illető tartományban az a vallás nem elfogadott, kivételt képezve azok a könyvek, amelyek elnyerték már a bécsi cenzor engedélyét.⁴¹

Mártonfi József revizori feladata e paragrafus értelmében az volt, hogy a külföldről behozott akatolikus könyveket átnézzék, s jelentésében ezek tartalmáról jelezze, ha az állam, vallás, jó erkölcs, illetve a fejedelem ellen szólót talál-e bennük, vagy sem.

³⁵ Benkő József 1782. január 5-én levelet ír Batthyánynak, a bizottság elnökének, melyben kéri, hogy az *Erdélyi História Szekrény* című művéből csak egyetlen példányt küldhessen be a kötelező kettő helyett. – vö. BENKŐ József *Levelezése*. Kiad. TARNAI Andor. Bp. 1988. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. /Magyarországi tudósok levelezése/ 154–155.

³⁶ GyÉL, Prot. Episcop. 1781. Conceptus.

³⁷ „...hujusmodi opus, sive proprio Marte confectum, seu ex alieno idiomate traductum praevis semper iudicio, et approbationi meae substantur...” GyÉL, uo.

³⁸ A Bruckenthal elnöklété alatt működő bizottságban Mártonfi József mellett még tagok Eszterházi Nep. János, Teleki László, Fronius Mihály, Koszta István, Lerchenfeld József, Kovács József (nagyenyedi ref. tanár) és Bruckner József ülnökök, illetve Cserei Farkas jegyző.

³⁹ KÁL, 205, Normales Ordinationes in rebus librorum censoriam Commissionam spectantibus emanata. Benignum Decretum Regium d(icto) A(nn)o 25ta Julii 1781. Nro. Gub. 5922. 12–28.

⁴⁰ BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. Franklin-Társulat, 106–110.

⁴¹ „Akatholische Werke dahin zur Ausübung der ein Lande bestehenden Religionen erfordert werden, wenn sie sonst keine Schmähungen gegen die Katholische Kirche enthalten, müssen frei und gegen der alleinigen Vorsicht gestattet werden, das solche in die übrige Erblände wo diese Religionen nicht recipirt sind ausser wenn solche noch der Hauptstadt, um daselbst der Revision untergeben zu werden, gerichtet wären den dortländigen Unterthanen auszuführen bei Straffe verboten sayn solle” – KÁL, uo. 13. A rendelet fordítását JAKAB is közli, i. h. (6. jegyzet) 174–179.

Hivatala gyakorlását bizonyító első fennmaradt irat egy jelentés, amit kinevezése után négy hónappal írt egy külföldről érkező könyvszállítmányról. Többszörsen érdekes ez az irat, mivel összekapcsolódik a marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárának történetével:

**Excellentissime ac Illustrissime S. R. I. Comes Cancellarie,
Domine Patrone Gratosissime!**

Jussu Excellentiae Vestrae Catalogum librorum Joannis Nemegeyi (quem ut accepi, hic reverenter adcludo) contuli cum catalogis librorum prohibitorum, quos prae manibus habeo, et comperi; nullum ex hic connotatis libris inter prohibitos recenseri quidem; verum ut alias iam Excelso Regio Gubernio humillime declaravi, e solo titulorum conspectu diiudicari haud posse, an aliquis eorum talia non contineat, propter quae, vi instructionis meae, prohibendus foret. Sunt enim ex his libris nonnulli, quos mihi ignotos esse fateor, et quidem eo tempore scripti, quo partes in religione dissidentes nondum ad hodiernam humanitatem excultae liberius sese multus proscindebant. Scio praeterea Caluini institutiones sub Nro 36 adnotatas ex eo esse genere, quae religionem Catholicam systematica adgrediuntur, et acerbioribus scomatibus insectantur: sed quia hic liber Classicus est Reformatorum, hoc titulo fortasse prohibitus non est. Vniuerse Catalogi librorum ad reuisionem in duplici exemplo submitti, et editionis formam, locum, tempus adcurate indigite debent, ut hac ratione eo facilius cum catalogo prohibitorum conferri possint: quanquam ne sic quidem pientissime Sacratissimae Suae Maiestatis intentioni, religionem ab omni scomatica insectatione sartam, sectamque(?) consternere volenti satisfieri poterit, nisi libri ipsi reuisioni subiiciantur.

Excellentiae Vestrae

Humillimus, et obsequentissimus servus

Mártonfi mpr.⁴²

Cibinii, 21. Dec. 1781.

Az 1781. december 21-én, Szebenben írt jelentés egy bizonyos Nemegeyi János által hozott könyvek jegyzékéről, és a szállítmány tartalmáról szól. Nemegeyi János, a marosvásárhelyi Kollégium volt diákja a hollandiai peregrinációjából való hazatértében egy megbízatást teljesít volt tanárai kérésére, amikor, amúgy a korban szokásos módon, személyes dolgai mellett a Kollégium könyvtára számára vásárolt könyveket is magával hozza. A vásár lebonyolítója nem ő, hanem az iskola egyik volt könyvtárosa, Zilahy Sámuel,⁴³ akinek a nevével a Kollégium könyvtári számadásaiban⁴⁴ is akár tógátus diákként, akár tanárként mindig könyvekkel és azok vásárlásával kapcsolatban találkozhatunk. Nem térünk ki ezennel sokrétű működésének ismertetésére, mivel a Nyelvművelő társaságbeli tagsága, könyv-

⁴² KÁL, 205, 43.

⁴³ KONCZ József: *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895)*. Marosvásárhely, 2006. Mentor, 200–201.

⁴⁴ Marosvásárhelyi Teleki Téka. CB/144–151.

kiadói tevékenysége, illetve Ráday Gedeonnal való baráti levelezése már ismert az érdeklődők számára.⁴⁵

Nemegyei János, a későbbi nagyenyedi nyelvész tanár⁴⁶ 1781-ben hollandiai egyetemi éveit után hazatérve a Kollégium felkérésének eleget tesz, s elhozza a Zilahi által megvásárolt könyvek egy részét. A Mártonfi által írt jelentés alapján tudjuk, hogy legkevesebb 36 könyvet szállított, mivel azt állítja, hogy a könyvjegyzék 36-ik pontjában Calvin *Institúciója* található. A Kollégium könyvtári számadását megvizsgálva az 1782. január 27-én, Kádár György⁴⁷ akkori könyvtáros által bevezetett könyvek száma 24 művet tartalmaz, amihez ha hozzáadjuk a külön nem megjelenített kötetek számát, akkor pontosan 36 kötetet tartalmaz a lista:

1782 27a Januarii

Tiszteletes Zilahi Samuel Uram által Hollandiában Trajectumban vasarolt Tiszteletes Prof. Nemegyei János Uram által pedig lehozott Könyvek Vektorájára tett költség, melyekis meg méretetvén találtattak 129 ½ fontnak fontyára eset dr. 30. mellyért kell in Summa 38 Fl 85 ½ dr.

Melly könyvek eszerint következnek

In Folio

1. Philonis (Judaei) Opera quae supersunt, cum obser(vationis) et notis Thomae Mangey – 1742. Vol. 2. Lig(atura) gall(ica)
2. Flavii (Josephi) Opera omnia Graece et Latine ex editione Sigeb(erti) Havercampii Amstelaed(ami) 1726. Tom. Vol. 2. Lig. gall.
3. Simpsonis (Eduardi) Chronicon Catholicum ex editione Petri Wesselingii Amstelaed(ami) 1752. Lig. gall.
4. Sallengre (Alberti Henrici) Antiquitum Romanum Novus thesaurus cum figuris aeneis Hagae Comitum 1716. Tom. 3. Lig. perg.
5. Historia et Monumenta Joh(annis) Hus et Hieronymi Pragensis confessorum Christi Norimbergae 1716. Tom 2. Lig. perg.
6. Basnagii (Samuelis) Annales Politico-Ecclesiastici Annorum 645. ab Augusto Caesare usque ad Phocam in Baronium Rotter(dami) 1706. Tom 3. Lig. perg.
7. Novum Testamentum Graecum cum lectionibus variantibus studio et labore Joh(annis) Millii ex editione Ludolphi Kusteri ibidem 1710. Lig. perg.

⁴⁵ Vö. JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság iratai*. Bp. 1955. Akadémiai Könyvkiadó; SEBESTYÉN Mihály: *A marosvásárhelyi egykori református kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765–1800* = MKsz 1994. 4. sz. 357–375; Uő: *Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára* = Erdélyi Múzeum (57.) 1995. 1–2. sz. 1–16; LADÁNYI Sándor: *Zrínyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáihoz* = ItK 1975. 482–498.

⁴⁶ Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. IX. Bp. 1903. 875; JANCsó: i. m. (45. jegyzet) 168; SEBESTYÉN Mihály: *A marosvásárhelyi egykori református kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765–1800*. = MKsz 1994. 4. sz. 357–375; Uő: *Zilahi Sámuel és a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára*. = Erdélyi Múzeum (57.) 1995. 1–2. sz. 1–16.

⁴⁷ Vö. SEBESTYÉN Mihály: *A marosvásárhelyi egykori református kollégium diákkönyvtárosainak számadásai 1765–1800*. = MKsz 1994. 4. sz. 357–375.

8. Reinesii (Thomae) Syntagma inscriptionum Antiquitatum Lipsiae 1682. Lig. perg.
9. Dignorum laude virorum immortalitas et vita Germanorum et exterorum a Melch(iore) Adamo Silesio. Francoforti 1706. Lig. perg.
10. Limborchii (Philippi) Historia inquisitionis – Lig. perg.

In 4to

11. Disseratio Latine et Belgice ad Theologiam Naturalem Spectantes pro praemio Legati Stolpiani conscriptae Lugduni Batavorum 1760 Tom 5. Lig. pap.
12. Euripidis Tragediae Hippolitus cum adnotationibus Ludovici Caspari Valckenarii Lugduni Batavorum 1768. Lig. pap.
13. Ludovici Caspari Valckenarii Diatribe in Euripidis. perditorum Dramatum reliquias Lugduni Batavorum 1767. Lig. pap.
14. Burmanni (Petri) Orationes antea sparsim editae. Hagae Comitum 1757. Lig. perg.
15. Aeliani (Sophistae) Variae Historiae Cura Abrahami Gronovii Lugduni Batavorum 1731. Lig. perg.
16. Ammonius de affinium Vocabulorum Differentia ex editione Ludovici Caspari Valckenarii Lugduni Batavorum 1739. Lig. pap.

In octavo

17. Paterculi Vallei Historiae Romanae Quae supersunt curante Davide Ruhnkenio Lugduni Batavorum 1754. Tom. 2. Lig. pap.
18. Timaei Sophista Lexicon vocum Platoniarum curante Davide Ruhnkenio Lugduni Batavorum 1754. Lig. pap.
19. Elogium Tiberii Hemsterhusii auctore Davide Ruhnkenio ibidem 1768 Lig. pap.
20. Rutilii Lupi de Sententiarum Figuris et elocutionis Libri duo ex editione Davidis Ruhnkenii Lugdunum Batavorum 1768. Lig. perg.
21. Homeri Iliadis Libr. I. M. cum Scholiis Monhopuli Amstelodami 1702. L. perg.
22. Aristophanis Comoedia Plutus ex editione Tiberii Hemsterhusii. Harlingae 1744. L. perg.
23. Graevii (Georgii) Orationes quas Ultrajecti habuit. Lugduni Batavorum 1717. Lig. perg.
24. Ruperti (Christophori) Observationes ad Historiae Universalis sinopsin Besoldianam minorem, Franequerae 1688. Lig. perg.⁴⁸

Az esetet bonyolítja, hogy a könyvtári számadásban nem található a felsorolt könyvek között az előbb említett *Institutio*. Ebből arra következhethetünk, hogy 36-nál több művel térhetett haza Nemegyei. Calvin írásai alapműveknek számítottak, és az eltiltások ellenére is megvoltak általában a református magán-, illetve iskolai könyvtárakban. A Kollégium könyvtárában is több példányban és kiadásban vol-

⁴⁸ A marosvásárhelyi Református Kollégium levéltára. Teleki-Bolyai Könyvtár Mvhely. Iratcsomó CB. III. 145. 4.

tak jelen Calvinnek különböző művei. Mivel a behozott könyvek között más olyan mű is van, mint például Husz János iratai, amit katolikus szempontból elvetendőnek ítéltettek volna, de mégsem koboztak el, arra gondolhatunk, hogy a hiányzó mű vagy Nemegyei személyes tulajdona lehetett, vagy másvalakinek, például Teleki Sámuelnek szállította. Nem ismeretlen, hogy Zilahi Sámuel Teleki kérésére könyveket vásárolt külföldi útján. Másfelől Kádár György feljegyzéseiben sem tudhatjuk, milyen mértékben bízunk meg, mivel őt éppen pénzbeli üzérkedései miatt bocsátották el később könyvtárosi minőségéből... Igaz ugyan, hogy 1782. augusztus 16-án tanárai, Kovásznai Sándor és Basa István, a könyvtárért felelős professzorok átnézték számadásait, és még nem találtak hibát benne,⁴⁹ s csak a következő évben, 1783. nov. 6-án fedezték fel, hogy Kádár György a Théka jövedelmét vesztegeti.⁵⁰

Ha azonban a cenzúra lefoglalta volna a könyvek egy részét, a számadásban ez valószínűleg fel lenne jegyezve, főleg mivel ez a veszteség nem a könyvtáros hibája volt. A kollégiumi számadást átnézve megállapíthatjuk, hogy 1776-tól, Zilahi Sámuel könyvtárkodásától kezdve az iskola több alkalommal vásároltatott külföldről könyveket, és hozatta el azokat ugyanígy volt diákjai által, de egyszer sem olvashatunk arról, hogy a könyvtár állománya csonkult volna a cenzúra beavatkozása miatt. Sőt, „közönséges kótya-vetyéken” is ellenőrizetlenül vehettek részt a hivatalos rendeletek ellenére. Mindenesetre azt megállapíthatjuk, hogy ha a kollégium által megvásárolt könyvek mind meg nem is érkeztek, az nem a jelentést író Mártonfi miatt történt. Ha ugyanis az ő véleménye volt a mérvadó, és miért ne lett volna, feltételezhetjük, hogy a cenzúrai jelentésben szereplő könyvek nemcsak elindultak Hollandiából, hanem mind meg is érkeztek.

A könyvek megérkezésében a könyvvizsgálók által írt jelentéseknek nagy szerepük volt. A szóban forgó jelentés őszinte, de nem kedvezőtlen. Mártonfi az 1781. július 25-i új sajtórendelet szellemében gyakorolta revizori hivatalát. Átnézte a szállítmány könyveinek katalógusát, és összevetette a tiltott könyvek listájával („contuli cum catalogis librorum prohibitorum”), és semmit sem talált, ami tiltott lett volna. Megállapítása szerint minden művet ismertettek vele, és csak egy könyvet emel ki, mint részben kifogásolhatót, a Calvin *Institutióját*. Érdemes felfigyelni arra, hogy exjezsuita léte nem támadó a hangvétele. Nem az a célja, hogy elkoboztassa, bár a fent idézett rendelet részlete alapján lehettek volna kifogásai a Calvin-mű ellen. Megállapítása szerint a mű szisztematikusan támadja a katolikus vallást, mégis átengedhetőnek ítéli, mivel a reformátusok klasszikus művének lehet tekinteni.

„Suo praeterea Caluini institutiones sub Nro 36 adnotatas ex eo esse genere, quae religionem Catholicam systematica adgrediuntur, et acerbioribus scematibus insectantur: sed quis hic liber Classicus est Reformatorum, hoc titulo fortasse prohibitus non est.”⁵¹

⁴⁹ CB. III. 145. 4.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ KÁL, uo. 43.

Magatartása kétszeresen is különleges, egyfelől azért, mert őt még Mária Terézia ideje alatt alkalmazták cenzori munkák elvégzésére, s íme, katolikus pap létére át tudott siklani a mű vallástámadó jellegén. Másfelől ezt a megfogalmazást, miszerint azért lenne átengedhető a mű, mert az erdélyi bevett vallások közül az egyiknek a klasszikus könyve, előre mutat az 1787-es és 1788-as II. József által kiadott rendeletekre,⁵² illetve az 1790–91-es országgyűlés 56. törvénycikkére,⁵³ amelyben lehetővé tették a bevett vallások számára, hogy szimbolikus könyveiket előjáróik engedélyével kiadhassák.⁵⁴

Mártonfi József, mint láthattuk, az erdélyi lelkületnek megfelelően, a bevett vallásokat tiszteletben tartva járt el könyvvizsgálói munkájában. Emlékeztetnék itt Bajtay Antal katolikus püspökre, aki a Mária Terézia felkérésére írt cenzúra-szabályzatában az állam és jó erkölcs után rögtön az Erdélyben bevett vallások védelmét helyezi sorrendben a második helyre, és csak ez után következik a katolikus egyház védelmének a szempontja.⁵⁵ Nagy elődjéhez hasonlóan Mártonfi is a vallási türelem jegyében cselekszik, s ha Vass Józsefnek és Szinnyeinek a tanulmány elején idézett szavaival teljesen egyet nem is értünk – hiszen 1781-ben nem korlátlan Mártonfi könyvvizsgálói hatalma – azt mindenképp elfogadhatjuk, hogy „részhajlatlan” volt, és nem akarta hivatalát más vallás, vagy nemzet rovására felhasználni.

⁵² Vö. JAKAB: *i. h.* (6. jegyzet) 180.

⁵³ Vö. BALLAGI: *i. m.* (40. jegyzet) 268.

⁵⁴ Az 1788-as 10395-ös számú rendelet, melyet Erdélyben december 19-én hirdettek ki, öt tételben sorolja fel a protestánsok által kiadható szimbolikus műveket: „1-mo Die drey ältere Symbola der Cristlichen Kirche als das Symbolum Apostolicum, Viconum, und Athanasium. / 2-do Die Augsgurgische Confession die Anno 1330. zu Augsgurg übergeben worden ist. / 3-tio Die Apologie derselben die von Philippe Melanchton verfaßt und 1532 als ein allgemeines Bekänntniß Buch von der Protestanten angenommen worden ist. / 4-to Die Schmalkaldische Artikel die Anno 1536 von Luthero aufgesetzt, und Anno 1737. von dem sämtlichen Protestanten angenommen, und bestätigt worden sind. / 5-to Lutheri grosen und kleinen Catechismum die 1529. herausgekommen. Anno 1580 ein Concordie Buch aufgenommen und den übrigen Libris Symbolicis beigefügt sind; jedoch aber blos in Ansehung des Jeztes und keines weges der verschiedenen Commentarien und Auslegungen für Symbolischen gehalten werden. Besonders denen Evangelischen Kirchen Vorsteher, als die von ihnen eigentlich angenommen Symbolische Bücher zum Eigenthum zugesprochen seye welches ihm hinmit zur Wissenschaft eröffnet wird.” – KÁL, uo. 87.

⁵⁵ Erről a kolozsvári BBTE Bölcsészkarának 2010. jún. 18-án tartott évzáró konferenciáján tartottam előadást „Az erdélyi cenzúrai bizottság megszervezése és a magyarországi minta” címmel.

VERA TÜNDE VULKÁN

La nomination et l'activité de censeur de József Mártonfi

Les études de l'histoire de la censure avaient déjà déposé les bases des recherches ultérieures. D'après les résultats de Elek Jakab et de Lajos György, la recherche d'aujourd'hui connaît une situation plus facile, vue l'examen des documents de langue latine et allemande déjà rangés. Malgré tout, aux Archives Nationales de Kolozsvár, on ne trouve qu'un petit nombre de documents qui puissent éclaircir, en outre des instructions officielles, l'attitude personnelle des censeurs. D'une part, les textes des arrêtés sont déjà connus, d'autre part l'examen de leur transcription transylvaine paraît toujours nécessaire.

De l'activité de censeur de József Mártonfi on ne lit que dans quelques documents de cette décennie. Toutefois on peut constater, contrairement des opinions antécédentes, en 1781 Mártonfi n'était pas investi de plein pouvoir de censure, mais il est nommé réviseur, et il contrôlait les livres importés, non-catholiques. Non seulement sa nomination, mais encore un compte-rendu, d'un envoi de livres destinés à la bibliothèque du Collège Protestant de Marosvásárhely prouve son classement.

Comparant le compte-rendu aux relevés de comptes bibliothécaires de l'époque du Collège, on peut arriver à des suites intéressantes autant de l'activité de l'office de révision qu'à la personne de József Mártonfi.

LENGYEL ANDRÁS

A Hét „Toll és tör” rovatáról (1908–1913)

A „Toll és tör” rovat viszonylag kései fejleménye a lap történetének. Csak az 1908. október 25-i számban bukkan föl először – azaz már a *Nyugat* megindulása után. Az új rovatot az első alkalommal ‘kopf’ vezette be:

„ezt az új rovatunkat nem egy ember írja, hanem a szerkesztőség összes tagjai. Mind, akinek valami a begyiben van. Szívesen vesszük, ha az olvasóközönség is érdeklődik e rovat iránt és figyelmeztet egyre-másra, ami figyelmünket kikerülte volna: irodalomban, művészetben, társadalmi ferdeségekben. Ide mindenkinek szabad entréje van, aki a modern ízlést védelmezi meg a lábra kapott ízléstelenségekkel szemben”.¹

A glosszák, hasonlatosan az „Innen-onnan” rovat írásaihoz, rövidек és „névtelenek”, azaz csupán jellel megjelöltek. De amíg az „Innen-onnan” rovat írásainak jelölőit a nyomdában használatos jelekből válogatták, a „Toll és tör” írásait kis rajzok: piktogramok jelölik. Az első írást, amely mellett már fölbukkan piktogram, egy tollat és tört ábrázoló rajz kíséri: ez akár a rovat emblémája is lehet. Az „álló” tollat és a rá ferdén elhelyezett tört megjelenítő piktogram csak viszonylag rövid ideig maradt használatban: ezt az 1908. november 8-i számban már új „toll és törös” piktogram váltja föl. Az új jel hasonló ahhoz, amilyen a „leváltott” változat volt, de itt a toll tintatartóba van beállítva. Azaz az emblémafunkció változatlan, de a grafikai kivitelezés módosul. Ez a piktogram a többihez viszonyítva mindig különleges helyzetben szerepelt: mindig ez nyitotta meg a rovatot, az e jelhez tartozó írás volt a rovat első cikke. Nehéz is eldönteni, rovatembléma ez, vagy szerzői jel – ennek is, annak is fölfogható. De abból kiindulva, hogy ez a jel nem a rovatcím mellett, hanem a mindenkor első glossza mellett (előtt) áll, s elhelyezése olyan, mint a többi piktogramé, arra kell következtetnünk, hogy – bár kiemelt helyzetű – mégis csak szerzői jelről van szó. A rovat többi írása mellett szintén piktogramokat találunk, de ezek sorrendje mindig változik, s egy-egy számban nem is fordul elő minden jel. Itt a jelek (piktogramok) sorrendjét és előfordulását – ahogy az „Innen-onnan” rovat esetében is – a szóban forgó írások beszerkesztésének sorrendje határozza meg: a szerző, aki egy meghatározott jelet használ írása jelölésére, megírja szövegét, majd a szerkesztő (aki nem föltétlenül azonos

¹ A Hét 1908. 685.

a főszerkesztővel, Kiss Józseffel) kialakítja sorrendjüket, egymás után következésüket. Ezek a piktogramok tehát szerzőazonosító jelek, névalírás helyett állnak a glosszák előtt.

Az új rovat viszonylag hamar népszerű lett, legalábbis a lap ezt a képet alakította ki róla. Az 1909. január 3-i szám, Kiss József aláírásával, „Előfizetési felhívás”-t tett közzé. Ebben, egybeként, ezt is olvashatjuk:

„két apróbb rovatunk pedig: a *Toll és tör* és az *Innen-onnan* egészen specialitásai A Hét-nek. Az utóbbiban a hét eseményeit glosszájuk élvezetes, ötletes, szatirikus módon, az előbbi pedig, bár még csak rövid ideje hogy megkezdettük, szókimondásával, bátorságával, tekintet nem ismerő igazságosságával és tartalmasságával már is kedveltjévé vált A Hét olvasó-közönségének”.²

Ami ebből bizonyos: a rovat csakugyan a polémia eszköze volt. S ha egy mondatban kell jellemezni, a „Toll és tör” a lap polemikus glosszarovataként határozható meg.

A piktogramok, amelyeket a rovat indításakor rajzoltattak meg, nem egészen egy és háromnegyed évig voltak használatban: 1910. nyarán lecserélték őket. Az 1910. július 24-i számtól teljesen megváltozik a piktogramok „stílusa”. Az addigi rajzos ábrákat vaskosabb, fa- vagy linómetszetre emlékeztető piktogramok váltják föl: ezek grafikai képe erőteljesebb. Mi állt a váltás mögött, nem tudjuk; maga a lap nem kommentálta a dolgot. Elképzelhető, hogy „stiláris”, ízlésbeli okok motiválták a változtatást, bár az eredeti, rajzos változat kivitele grafikailag tetszetősebb. Az új piktogramok némelyike pl. kimondottan primitív – igaz, egyik része a maga nemében csakugyan jól megkomponáltnak tekinthető. Elképzelhető az is, a szerzők dekonspirálódását megakadályozandó változtatták meg a jeleket. A váltás legvalószínűbb oka alighanem mégis az, hogy a polemikus rovathoz erőteljesebb, kevésbé finomkodó grafikai képet akartak társítani.

Egy valami többé-kevésbé bizonyos: a váltás szerkesztési megfontolásokból következett be. Jellemző e vonatkozásban, hogy a július 24-i számból (egyetlen egyszer a rovat történetében!) a „toll és törös” piktogram hiányzik. Azaz: új módon akarták szerkeszteni a rovatot. A „toll és törös” piktogram azonban, úgy látszik, már olyannyira a rovathoz tartozott, hogy nem lehetett kihagyni: a következő számtól újra szerepel a lapban. S ami föltűnő, a stílusváltozás ellenére ez a piktogram utóbb már nem változik meg, nem rajzolják (metszik) újra. Megmarad az új stílusú grafikai jelek között is.

Szerzőinek állneveiről a lap viszonylag sűrűn lerántotta a leplet, olykor az „Innen-onnan” rovat jelei mögött megbújó szerzőket is „leleplezte”, a „Toll és tör” rovat piktogramjainak használóit azonban nem fedte föl. Ez, polemikus rovatról lévén szó, érthető; ezzel védte szerzői inkognitóját. S mivel jórészt e rovatban zajlott a *Nyugat* elleni csatározás is, ez az óvatosság indokolt is volt: így ugyanis a modern irodalom fő áramlatával szemben védte meg szerzőit az esetleges meg-

² A Hét 1909. 1.

bélyegző, kiközösítő gesztusoktól. Ez a speciális helyzet magyarázza azt is, hogy e rovat műhelytitkairól a lap nem beszélt, s csak annyit „ismert el”, amennyi amúgy is nyilvánvaló volt mindenki előtt. Az 1912. április 7-i szám „Heti postá”-jában, azaz szerkesztői üzenetében például ezt: „A Toll és tör, meg az Innen-onnan rovatot a szerkesztő szerkeszti”³. De valójában még ez sem bizonyosan igaz, hiszen tudjuk, ez időben a főszerkesztő, Kiss József (aki egyébként is személyében viselte a felelősséget a lap minden megnyilvánulásáért) már sűrűn betegeskedett: hosszabb-rövidebb időszakra ki-kiesett a napi munkából. Úgyhogy itt a „szerkesztő szerkeszti” formula inkább csak a tényleges szereplők elrejtését, hivatalból való megvédését szolgálta, semmint a valóságos helyzetet rögzítette.

*

A rovatban publikált írások szerepének megértéséhez előzetesen jó lenne tudni, melyik cikket ki írta. Az azonosításhoz külső adatunk nem nagyon van, magukból a glosszákból s a hozzájuk tartozó piktogramokból lehet csak kiindulni. A rovatban az indulástól 1910. július 24-éig 9, ezt követően 11 piktogram volt használatban. Ez a két szám együttesen azonban nem húsz különböző piktogramot ad ki. A váltás után ugyanis a „toll és törös” jelet továbbra is rendszeresen használták, az egyik első időszakból származó jel (‘ördög’) pedig utóbb (1913-ban) még néhányszor újra előkerült. Összesen tehát nem húsz, hanem csak 18 jelről van szó, de egyszerre, egy periódusban ezek sem fordulnak elő. Ha a jelek előfordulásait áttekintjük, megkapjuk a jelek használatának időrendjét, ritmusát, a más jelekkel való együttes előfordulásuk gyakoriságát. (A „toll és törös” piktogramot természetesen nem érdemes külön regisztrálni, hisz ez – a korai változtatás után – mindig jelen volt.) A regisztrálásban az látszik célravezetőnek, ha a jel után megadjuk, hogy melyik évben, s az év mely lapszámaiban fordul elő az adott jel.

[‘ördög’]

1908: 43, 45, 46, 47, 48, 51, 52, **1909:** 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 36, 37, 38, 39, 47, 49, 50, 51, 52, **1910:** 1, 2, 6, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, // 39, **1913:** 13, 19, 33, 36, 47, 49, 50.

[‘darázs’]

1908: 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, **1909:** 3, 4, 5, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 16, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, **1910:** 5, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29.

³ A Hét 1912. 231.

[‘páva’]

1908: 43, 46, 48, **1909:** 2, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 43, 44, 45, 46, 52, **1910:** 3, 5, 6, 9, 14, 19, 20, 21.

[‘le- és fölfelé hajló virág’]

1908: 44, 47, 51, **1909:** 2, 3, 5, 9, 10, 40, 43, 48, 52, **1910:** 4, 6, 8, 9, 13, 16, 17, 18.

[‘sárkány’]

1908: 44, 46, 47, 48, 49, 50, 52, **1909:** 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 21, 27, 30, 39, 45, 51, 52, **1910:** 4, 8, 11, 15, 24, 29.

[‘figura, tollal’]

1908: 46, 47, 49, 50, 51, 52, **1909:** 1, 4, 7, 8, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 48, 49, 50, 51, 52, **1910:** 1, 2, 6, 7, 10, 11, 12, 17, 24, 25, 26, 27, 28, 29.

[‘macska’]

1908: 47, 48, 49, 50, 52, **1909:** 1, 3, 4, 8, 14, 20, 21, 22, 24, 27, 28, 30, 32, 34, 35, 37, 40, 41, 42, **1910:** 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 12, 13, 14, 19, 22, 23.

[‘balra néző női fej’]

1910: 30, 32, 34, 36, 38, 41, 47, 50, **1911:** 1, 3, 6, 10, 13, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38, 41, 45, 53, **1912:** 3, 9, 12, 18, 20, 23, 25, 29, 37, 40, 44, 49, 52, **1913:** 5, 7, 10, 18, 22, 24, 25, 32, 34, 36, 39, 41, 43, 49.

[‘üstökös’]

1910: 30, 34, 36, 38, 42, 46, 50, **1911:** 1, 4, 5, 10, 13, 16, 19, 24, 27, 29, 32, 35, 38, 40, 42, 44, 48, 51, **1912:** 2, 4, 6, 8, 14, 16, 19, 22, 27, 31, 32, 35, 39, 42, 45, 46, 49, 51, **1913:** 2, 4, 7, 10, 14, 15, 17, 19, 22, 25, 29, 31, 35, 38, 40, 43, 47.

[‘női fej, küllők mögött’]

1910: 30, 33, 37, 52, **1911:** 2, 7, 11, 14, 17, 21, 24, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 51, **1912:** 2, 9, 11, 14, 19, 22, 25, 28, 30, 32, 34, 43, 46, 48, 51, **1913:** 4, 8, 12, 14, 16, 21, 23, 26, 30, 37, 42, 50.

[‘béka’]

1910: 30, 32, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, **1911:** 1, 3, 5, 7, 9, 11, 14, 16, 18, 20, 22, 25, 27, 30, 33, 36, 39, 42, 45, 47, 49, 52, **1912:** 1, 3, 5, 7, 9, 10, 12, 15, 17, 20, 24, 26, 28, 30, 33, 35, 36, 38, 40, 42, 45, 47, 50, **1913:** 1, 3, 6, 9, 11, 15, 17, 20, 22, 24, 26, 29, 33, 39, 41, 46.

[‘rózsa’]

1910: 31, 34, 36, 38, 41, 43, 45, 51, **1911:** 2, 8, 12, 15, 17, 22, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 47, 49, 52, **1912:** 1, 4, 6, 8, 11, 13, 16, 21, 24, 26, 27, 34, 36, 38, 41, 43, 46, 48, 51, **1913:** 2, 4, 8, 11, 15, 18, 23, 31, 33, 35, 38, 40, 43, 47, 48, 51.

[‘sokszirmú virág’]

1910: 31, 32, 35, 37, 40, 42, 44, 46, 47, 49, 52, **1911:** 1, 2, 6, 9, 11, 14, 16, 18, 20, 22, 25, 27, 30, 33, 36, 39, 42, 48, 51, **1912:** 3, 5, 10, 14, 16, 19, 22, 25, 29, 32, 34, 36, 41, 43, 46, 52, **1913:** 5, 7, 9, 12, 17, 24, 28, 30, 35, 42, 44, 48, 51.

[‘orrszarvú, jobbra néz’]

1910: 31, 33, 35, 40, 42, 44, 50, 52, **1911:** 4, 7, 12, 16, 18, 21, 24, 26, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 50, 53, **1912:** 3, 5, 7, 10, 12, 15, 17, 20, 23, 27, 31, 33, 35, 37, 39, 40, 42, 44, 47, 49, 52, **1913:** 2, 3, 6, 8, 10, 13, 16, 20, 21, 25, 28, 31, 32, 35, 39, 41, 44, 46, 49, 51.

[‘autó, fölötte repülőgép’]

1910: 31, 33, 35, 37, 40, 42, 44, 46, 49, **1911:** 3, 6, 9, 12, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 30, 33, 36, 39, 41, 44, 46, 50, 52, **1912:** 1, 4, 6, 8, 11, 13, 15, 17, 21, 24, 26, 28, 30, 31, 33, 35, 37, 42, 44, 47, 50, **1913:** 1, 5, 9, 12, 14, 16, 20, 28, 30, 32, 34, 37, 38, 42, 44, 46, 48, 50.

[‘vitorlás hajó’]

1910: 37, 39, 41, 43, 45, 51, **1911:** 5, 8, 10, 13, 15, 19, 23, 26, 28, 29, 32, 35, 38, 41, 44, 47, 49, 53, **1912:** 2, 7, 13, 18, 21, 23, 25, 29, 32, 34, 37, 38, 39, 41, 45, 48, 50, **1913:** 1, 3, 6, 9, 11, 13, 18, 19, 21, 23, 26, 29, 33, 36, 37, 40, 48.

Milyen következtetések vonhatók le ebből a listából?

1. A jelek előfordulási ritmusa kizárja, hogy itt pusztán illusztrációról, tértagoló tipográfiai eszközről volna szó. Ezt éppen az előfordulások szabálytalanságai árulják el. Bizonyos periodicitás ugyan kimutatható, van olyan jel, amelyik hosszú időn keresztül minden második számban előfordul, van olyan, amelyik minden harmadik számban, de – s ez a figyelemre méltó – ez a periodicitás is rendre megdöccen: a szünetek nőnek vagy szűkülnek, majd újra fölveszik a ritmust. A szabályosságok itt jól magyarázhatók, a szerzők előre megtervezett kötelezettségvállalásával: volt, aki minden második, volt, aki minden harmadik számban vállalt írást. Ám ezt a rendet az aktuális körülmények rendre felülírták, módosították. Ez a ritmus a szerkesztőségekben szokásos munkarendek ismeretében teljességgel életszerű. S arra vall, hogy a jelek csakugyan szerzőazonosító jelek, nem pedig önkényesen használható tipográfiai eszközök.

2. A jelek ismétlődő előfordulása, illetve az adott számokon belüli elhelyezési sorrendje (amit itt nem reprodukáltunk), szintén nem tipográfiai elemekként állítja elénk a jeleket. Ezek – valamiképpen – szerzőket szimbolizálnak. Erre vezethető vissza, hogy vannak többet, s vannak lényegesen kevesebbet szereplő jelek: ahogy az írással jelentkező szerzők is változó ütemben és gyakorisággal szoktak egy-egy lapban megjelenni.

3. Magukból a jelekből nem állapítható meg, hogy egy adott jel mindig, minden esetben ugyanazt a szerzőt jelölte-e. Sőt, az ‘ördög’ piktogram nagy valószínűséggel legalább két szerzőt jelölt. 1908-10-ben egy adott szerzőt, aki 1910 nyarától, a jelcsere időpontjától új jelet kapott; majd 1913-ban ezt a „régí” piktogramot egy teljesen új szerző, egy olyan szerző kapta meg, akinek addig nem volt jele. S az, hogy az idők folyamán egyesek kiváltak a rovat munkájából, mások viszont beléptek a rovat szerzői közé, miközben jelük továbbélt, nagyon valószínű. De az egyéni váltások ténye és időpontja magukból a jelekből nem állapítható meg.

4. A piktogramok szimbolikája nem esetleges, bizonyos szervezőelvek jól érzékelhetők. A jelek elég nagy számban attitűd-kifejező funkciójuk, s összefüggenek a bíráló, támadó szerepkör valamely modalitásával. A darázs, az orrszarvú, az ördög piktogram például tipikusan ilyen szimbólum. Érdekes viszont, hogy bizonyos szimbólumok nem a bírálói, hanem egyéb szempontokat emelnek ki: az autó és a repülő kettőse például a technikai haladásban kifejeződő, „modern” nézőpont jelképe, a vitorlášhajó (amely tágabb jelentéskörű s így nehezebben konkretizálható szimbólum) talán a ‘szabadság’, a távlatok szimbóluma (de lehet, hogy a Kiss József megverselte Knyáz Potemkin-re, azaz a lázadó, forradalmár hajóra alludál), stb. A női fejek (kétféle változatban) bizonyosan a társadalmi nem, a gender jelzései, de egyáltalán nem bizonyos, hogy a szerzők, akik e jelek alatt publikáltak, csakugyan nők lettek volna. (Ismeretes, hogy *A Hér*-ben használt állnevek egyik legnevezetesebbje, Emma, nem nőt, hanem férfit – Ignotust – takarta.) A női szerzők föltételezésénél valószínűbb, hogy e két női fej csupán a „női” nézőpont, a feminista irányultság jelzése. Megint merőben más allegoricitású piktogram a békáé. A nádszálla fölkapaszkodó s ott „brekegő” béka szimbóluma valószínűleg a dolgokba való belebeszélés attitűdjét jeleníti meg. A sokszirmú virág valamiféle esz-

téticista álláspont kifejeződésésként értelmezhető. Az ‘üstökös’ a perspektíva kivételességét, a zsenialitást fejezheti ki: az üstökös megvilágítja a dolgokat. Egészeben azt mondhatjuk, a piktogramok értelmezése (bármily bizonytalan is egy ilyen értelmező munka) arra enged következtetni, hogy szerepük a szerzők vonatkozásában részben a szerepkör, részben a szerzői alkat és nézőpont kifejezése, szimbólizációja lehetett. Valamiképpen tehát ezek is a szerzőkre (s rovatbeli szerepkörükre) utalnak. Ez egy újabb oldalról is megerősíti a már kimondott összefüggést: a piktogramokat szerzőazonosító jelekként kell értelmezni.

A piktogram-listából adódó kérdés az is: hány szerző húzódik meg a jelek mögött? A kézenfekvő válasz az lenne, hogy ahány piktogram, annyi szerző. Ez azonban aligha helytálló következtetés. A rovatot is fémjelző „toll és törös” embléma megváltoztatása mögött ugyan elvileg lehetett szerzőcsere is, de nem valószínű. (A jel kicserélése, illetve módosítása időpontjában még aligha volt indokolt szerzőt, méghozzá irányító pozíciójú szerzőt cserélni.) De a piktogramok 1910 nyári lecserélése már aligha lehetett egyben szerzőcsere is: ez ugyanis azt jelentené, hogy a rovatot író teljes szerzőgárda cseréjére került sor, két ilyen, polémikus alkatú és hajlandóságú gárdája *A Hének* viszont aligha volt. És semmi nem is indokolta, hogy ilyen teljes szerzőcserére szánják rá magukat. (Sokkal inkább a szerzők elfedésének megerősítéséről, esetleges dekonspirálódásuk hatálytalanításáról lehetett szó.) Ha viszont arra gondolunk, hogy a piktogramcsere csupán a szerzőket elfedő szimbólumok lecserélése volt, s az új szimbólumok mögött ugyanazok a szerzők írtak, akik addig is dolgoztak e rovatba, némileg megint csak leegyszerűsíténénk a helyzetet. Részben, kisebb részben azért, mert a jelcsere után nem ugyanannyi új piktogram bukkant föl, mint amennyi korábban volt, hanem valamivel több. A cserével együtt tehát néhány új szerző bevonása is megtörtént, noha – föltételezhetően – a törzsgárda ugyanaz maradt. Az a kínálkozó újabb következtetés azonban, hogy a jelcsere előtt nyolc (esetleg kilenc) szerző írt e rovatba, utána viszont csak néhány új szerző csatlakozott hozzájuk, megint csak félígazság lehet. A csere után ugyanis a piktogram-állomány tartósan változatlan maradt, még 1913-ban is csupán egyetlen régi szimbólumot vettek újra elő kiegészítésként, – márpedig a szerzőgárda bizonyos részleges változása logikusnak látszik. Egyáltalán nem életszerű, hogy a rovat szerzőgárdája teljességgel változatlan maradt volna, miközben *A Hét* szerzőgárdája fluktuált. S azt is tudjuk, számolni kell a rovat szerzőinek esetenkénti kényszerű kiesésével (betegségével, halálával) is. Maga a főszerkesztő, Kiss József például, tudható, ekkoriban már egyre hosszabb időre esett ki a munkából, a lap egyik legtermékenyebb munkatársa, Cholnoky Viktor pedig 1912 nyarán meghalt. Ha tehát föltételezzük, hogy ők is írtak a rovatba (márpedig minden a mellett szól hogy írtak), akkor ideiglenes (Kiss J.), illetve végleges (Cholnoky) kiesésükkel is számolni kell. Azaz: a változatlan összetételű jelkészlet használói köre, legalább alkalmilag, néhány esetben változott. Az a piktogram például, amit Cholnoky használt, az ő halála után bizonyosan gazdát cserélt: új munkatárs vette át.

Fölmerül egy csupán technikainak látszó probléma is: A rovat szerzői hogyan jegyezték kézírataikat? Névalírás vagy könnyen lejegyezhető jel e rovatban értelemszerűen nem volt, a piktogramok alkalmi reprodukálása, lerajzolása pedig

– tapasztalatból mondhatjuk – gyakorlatilag megoldhatatlan. Elvileg két eset látszik lehetségesnek. Vagy előrenyomott kéziratpapírra írta mindenki a maga cikket, s a nyomdász onnan tudta, melyik szöveg mellé melyik piktogramot kell oda-tenni. Vagy, s ez a másik eshetőség, a szerzők jelzés nélkül adták le kéziratukat, s a rovat irányítója – élőszóban – utasította a nyomdászokat, hogy melyik szöveg mellé melyik piktogram illeszthető. Ha a második eshetőség volt a gyakorlat *A Hét*-nél, akkor maga e gyakorlat is magában hordozta a hibázás, azaz a jelkeveredés lehetőségét, a szerzői piktogramok elvétele pedig tovább nehezíti az azonosítás munkáját.

Mindebből két lényeges következtetés adódik. Az egyik: a rovat szerzőgárdája, bár nyilvánvalóan módosult az idők során, összesen kb. 10–15 főből állhatott. A pontos létszám azonban magukból a piktogramokból nem állapítható meg. A másik, s még rosszabb következmény: bizonyossággal nem állíthatjuk, hogy ha azonosítjuk egy adott írás szerzőjét, ezzel a hozzája tartozó piktogram „állandó” szerzőjét is azonosítottuk. A szerzők azonosítása során tehát, a legnagyobb óvatossággal kell eljárni.

*

De kik lehettek a szerzők? Mely körben kell keresnünk őket? A legvalószínűbb lehetőség az, hogy azok dolgoztak e rovatba, akik a lap belső köréhez tartoztak, akik szerződött munkatársak voltak. (Ezt a föltevést gyöngíti, de nem cáfolja, hogy az 1910. január 16-i „Heti posta” egyik üzenete szerint: „A Toll és tör rovatba olyanok is írhatnak, akik nem munkatársai »A Hét«-nek.”⁴) Ha *A Hét* évfolyamait ilyen szempontból tekintjük át, a potenciális rovatszerzők listája a következő: Waller Jenő, Kiss József, Kóbor Tamás, Cholnoky Viktor, Kosztolányi Dezső, Lovik Károly, Szini Gyula, Szöllősi Zsigmond, Décsi Imre (1910-ig), Rózsa Miklós, Sztrakonitzky Károly, Szabolcsi Lajos, Fodor Gyula, Kárpáti Aurél, Lengyel Ernő, Sebestyén Károly és Márkus László. Érdekes, s talán nem is véletlen, hogy ez a lista nagyjából ugyanannyi nevet tartalmaz, mint amennyit – más megfontolásból – a rovat szerzőiként következtettünk ki. Bizonyítéknak nyilvánvalóan ez kevés, de azonosítás közben, munkahipotézisként a gyanúba veendő szerzők körét mégiscsak kijelöli. Úgy vélem, ezeket a szerzőket célszerű első menetben rávetíteni a piktogramokra, keresve közöttük az összetartozás lehetőségét.

Nyilvánvaló azonban, hogy a szerzők azonosítása csakis hosszadalmas folyamat lehet. S bár törekedni kell az egyes piktogramok és a hozzájuk tartozó szerzők összekapcsolására, könnyen elképzelhető, hogy ez a munka még jó ideig csak részleges eredményt hoz. Magam, egyelőre, nem is mernék vállalkozni a szerzőség tisztázására. Néhány, a rovat tapogatódzó áttanulmányozása során szerzett tapasztalatot azonban, úgy hiszem, érdemes itt is rögzíteni.

1. Bizonyos, a „toll és tör”-ös piktogrammal megjelölt írások külön problémát jelentenek, ezek – folyamatos jelenlétük és állandósult vezető helyük révén – elv-

⁴ A Hét 1910. 48.

ben is különböznek a többitől. Hogy ki lehetett a piktogram használója, szerencsére, nem megválaszolatlan kérdés. A megoldás kulcsát *A Hét* 1913. karácsonyi – ünnepi – száma adja a kezünkbe, amely a munkatársaknak a lappal kapcsolatos emlékeit és vallomásait közli. Itt az egyik írás előtt, címpozícióban, ott van a „toll és tör”-ös piktogram, az írás végén azonban ezúttal aláírás is olvasható: Lynkeusz-Wallesz Jenő.⁵ A cikk jegyzésének ez a kettős formája (elején a piktogram, végén az aláírás) csakis egyféleképpen értelmezhető: a szerző, aki ezúttal megnevezi magát, elárulja, hogy a rovatot szimbolizáló piktogram az ő jele. Maga a cikk, amelynek szoros értelemben vett címe nincs (hacsak magát a piktogramot nem tekintjük címnek!) ezt az önleplezést, persze, explicit alakban nem mondja ki. De az elbeszélt anekdotát keretező nyitó és záró szövegrész indirekt beismerés. A nyitás ez:

„Gyakran találkoztam velük, a haragosokkal. Gyűlölet lobog a szemükben, de én állom a tekintetüket. Valamikor megbántottam őket, de nekem ez nem fájt és lelkiismeretem nem háborgott. Most, hogy körülenyelegnek az ünnepi hangulatok, olyasfélét érzek, mintha elégtétellel tartoznék azoknak, akiket megbántottam. Vajjon beérik az elégtétellel?”⁶

Ez a szöveg félreérthetetlenül a polémikus rovat szerzőjének megnyilatkozása. S az anekdotát záró részlet is ilyen jellegű:

„Talán beérik ezzel [ti. az elmesélt anekdotával]. Sohase bántottam meg senkit, aki rücskösebb volt, mint én.”⁷

(Itt a „rücskösség” valószínűleg a bírálhatóság metaforája.)

A „toll és tör”-ös piktogram ilyen, önleplező használatának nyilvánvalóan oka volt. Wallesz Jenő ezzel nemcsak azt „ismerte be”, hogy rendszeresen dolgozott a rovatba, de – a toll és tör-ös piktogram címbe emelésével – további két dolgot is hallgatólágosan elismer. A piktogram az ő jele, s e kiemelt helyzetű jel viselőjeként ő szólal meg a rovat nevében is. Azaz, jogosnak látszik a következtetés, ő volt a rovat irányítója. Ezt erősíti meg, hogy ő volt ez időben a lap segédszerkesztője is, azaz a tényleges napi munka irányítója. Az önleplezés oka, persze, aligha csak az ünnepi hangulatban keresendő: ilyen szerepkört tartósan titokban tartani úgysem lehetett. Az újságíró szakma, ha nyilvánosan nem is írt róla, alighanem tisztában volt Wallesz Jenő szerepkörével. Konspirálnia tehát már fölösleges volt. Ám így is óvatosságra vall, hogy még e helyzetben sem beszélt nyíltan, tételesen. Szövege inkább csak sejtet, mintsem tételesen leír. Meghagyja az esetleges visszavonulás és tagadás lehetőségét.

2. Az alkalmi excibihizmus is segítségünkre van. *A Hét* 1911. március 15-i számának egyik „toll és tör”-e „A Magyar Tudományos Akadémia” címet viseli.⁸ Eb-

⁵ *A Hét* 1913. 870.

⁶ *A Hét* 1913. 870.

⁷ *A Hét* 1913. 870.

⁸ *A Hét* 1911. 147–148.

ben a glosszában a jel mögé bújó szerző a *Magyar Nyelv* című folyóiratot emlegeti, amelynek – mint írja – „utolsó számában a következő épületes stílusban fogalmazott kérdést intézi hozzám [vagyis a szerzőhöz!]:

»Kiss Józsefnek. Tisztelettel kérdem, e versében:
ez itt a Táttra! egy világsoda!
a sík mezőről púpja égbe mállik,
vajjon mit jelent itt a mállik?«⁹

A megfogalmazás kétségtelenné teszi, hogy a glosszában idézett szöveg címzettje Kiss József, s a válaszoló, aki a glosszát írja, csakis ő lehet: ezt a szerző a „hozzám” szóval hallgatólagosan elismeri. Bizonyos tehát: „A Magyar Tudományos Akadémia” című glossza szerzője Kiss József. S mivel a glossza jele, piktogramja egy vitorlášhajó, kimondható, hogy – legalábbis egy esetben – ez Kiss József jele volt. A kérdés az, mindig ő használta-e a vitorlášhajós piktogramot?

A válasz, sajnos, nem egyszerű. Van, ami amellett szól, hogy máskor is ő használta ezt a jelet, s van írás, amelyet – bár a jel azonos – bizonyosan nem ő írt.

Vitorlášhajós piktogram jelöli „A »Világ« című lapot” címmel megjelent cikket is.¹⁰ Ennek érdekessége, hogy ez a glossza voltaképpen Kiss József sérelmének fölpanaszolása: a *Világ* nem tudósított egyik fölolvadásáról, amelyet az Izraelita Magyar Irodalmi Társaságban tartott. Hogyan értelmezhető ez a témaválasztás? Pontosabban: kizárja-e ez, hogy a szerző maga a sérelmet szenvedett költő volt? Hogy Kiss József saját sérelmeit panaszolja föl, megítélésem szerint egyáltalán nem kizáró ok; az ilyesféle eljárás, név nélkül közölt írásokban, meglehetősen általános gyakorlat volt a korban. A glossza nyelve, stílusa, s az a mód, ahogy a szerző elégtételt vesz a *Világon*, ráadásul nagyon is jellemző Kissre. A „tör”-használat a maga nemében mesteri teljesítmény. Úgyhogy úgy vélem: Kiss József nevének és esetének fölemlgetése nemhogy Kiss szerzősége ellen szól, de megerősíti azt.

Merőben más a helyzet az 1913-ban publikált „A nevét nem tudtuk” című glosszával.¹¹ Itt, bár a piktogram ezúttal is a vitorlášhajós jel, a következőket olvassuk:

„Fiatal jogászok voltunk, ő [ti. Lengyel Zoltán] obstrukciós hős, és neki is jól esett, nekünk is, ha azt kiálthattuk: éljen doktor Lengyel Zoltán”.¹²

Ez a cikk, amely a tárgyalt időszakban (1908–1913) az utolsó ‘vitorlášhajós’ cikk, nem lehet a Kiss József. Kiss sohasem volt joghallgató, önmagáról nem beszélhetett úgy, mint aki valamikor „fiatal jogász” volt. Aki ezt a glosszát írta, az az utalásokból következtetve Kissnél jóval fiatalabb volt.

⁹ A Hét 1911. 147.

¹⁰ A Hét 1911. 753.

¹¹ A Hét 1913. 765.

¹² A Hét 1913. 765.

Ez az adat elbizonytalanítja a piktogram szerzőjének azonosíthatóságát. Vagy, talán helyesebb, ha úgy fogalmazunk, arra világít rá, hogy a piktogramot nemcsak Kiss használta, hanem – legalább egy esetben – valaki más is. A legvalószínűbbnek azt látom, hogy a piktogram eredetileg a Kissé volt (ez erősíti a piktogramnak „A Knyáz Potemkin” című verssel való lehetséges szimbolikus összetartozása is), ám – valamikor 1911 után, betegség vagy más okból – a jelet átvette tőle valaki. Teljes világosságot ez ügyben csak az teremtene, ha valamennyi e piktogrammal megjelölt írást módszeres tárgyi és stíluskritikai elemzésnek vetnénk alá. Most már mindenesetre van egy cikkíró, aki szerzőként megalapozottan gyanúba vehető.

3. A Hét 1911. április 9-i számában a „Toll és tör” rovat egyik cikke „Shakespeare-fordításból” címmel (s kezdettel) jelent meg.¹³ A glossza a magyar Shakespeare fordításokat, közülük is elsősorban a klasszikusok fordításait bírálja.

„Fordították irodalmunk klasszikusai, akik a maguk eredeti soraiban soha ezekhez a fordításokhoz fogható zörgést véghez nem vittek.” Ez a vélekedés, nemzeti klasszikusokról szólván, már-már bálványromboló, de éppen ez a gesztus teszi lehetővé a szerző azonosítását. Sánta Gábor¹⁴ gazdagon adatolt, alapos tanulmányából tudható, hogy ez a vélekedés Cholnoky Viktorra vall. Ő képviselte, több írásában is. S hogy e glossza a szerzőnek korábban már kifejtett véleményét ismétli meg, ill. gondolja tovább, maga a cikk is jelzi:

„A mi klasszikusaink nevével megszentelt fordítások is egyszerűen értelmetlenek. A Július Caesar például – utánanéztünk – *mégegyszer*, mielőtt ezt a képrombolást véghez vittük – lehetetlen”.¹⁵

E bírálat korábbi részletezőbb változata meglelhető Cholnoky írásai közt, Sánta Gábor hivatkozik is több ilyen írásra. Úgy gondolom tehát, e „képromboló” hevület, amelyet Cholnoky képviselt, de kortársai e téren nem követték, önmagában is eldönti a szerzőség kérdését. Ezt a „toll és tör”-t Cholnoky írta. Szerzőségét megerősíti, hogy a glosszában van egy intertextuális utalás Szabó Dezső nevezetes kijelentésére – tagadó formában: „az apagyilkosoknak nem kell megkegyelmezní”.¹⁶ Ez a gondolat, úgy látszik, erősen foglalkoztatta Cholnokyt, mert több, névvél jegyzett írásában¹⁷ is főlemlegeti. Az utalás itt mindenesetre az ő szerzőségét valószínűsíti.

Az íráshoz tartozó piktogram egy rózsa’, az így jelölt glosszák tehát a Cholnoky írásaiként vehetők gyanúba.

Az azonosítást azonban komplikálja, hogy a Cholnoky-kutatásban komoly érdemeket szerző, s már hivatkozott Sánta Gábor a rovat egy másik (más piktogramú)

¹³ A Hét 1911. 228.

¹⁴ SÁNTA Gábor: *Irodalomtári kalandozások*. Szeged, 2008.

¹⁵ A Hét 1911. 228.

¹⁶ A Hét 1911. 228.

¹⁷ Vö: „ő nem tartja magukról azt, hogy olyan kevesen vannak, hogy még az apagyilkosoknak is meg kell kegyelmezní”. *A cettinjei ítélet*. = A Hét 1908. 436.

írását gyanítja a Cholnokyénak. A Cholnoky Shakespeare-kultuszát vizsgáló írásában ezt írja: „A Hét [...] 1910. február 6-i számának *Toll és tör* című rovatában név nélkül megjelent írárok egyikének szerzője is Cholnoky Viktor lehet”.¹⁸ S állításához lapalji jegyzet is tartozik: „[Cholnoky Viktor?]: Shakespeare-bojkott. A Hét, 1910. febr. 6. 86.”¹⁹ Sánta Gábor ugyan az írást jelölő piktogramról nem szól, azt nem kívánja azonosítani, de szerzőazonosító gesztusa – közvetve – ezzel is jár. Márpedig ez a február 6-i glossza más piktogrammal van jelölve, mint az általunk azonosított 1911. április 9-i.

Mit jelent mindez? A két azonosítás közül legalább az egyik nem stimmel? Úgy vélem, más a helyzet. Sánta Gábor föltevése nem zárható ki. A tematika csakugyan jellemző Cholnokyra, a vitában elfoglalt pozíciója is egybevág az övével. Akár ő is írhatta tehát. S ha jobban meggondoljuk, az sem zárja ki szerzőségét, hogy a rovatban egy másik piktogram már az övéként lett azonosítva. Mivel a két különböző piktogram egyike, a korábbi, „rég” stílusú, a másika pedig már „új” stílusú, a két jel különbsége egyszerű „átjelölés”, szimbólum-korszerűsítés eredménye is lehetne – amely az 1910 nyári piktogramcsere során keletkezett. Azaz, mindkét piktogram lehetne a Cholnokyé. Az egyik az ő régi, a másik pedig az ő új jele. Stílusát tekintve azonban ez a Sánta Gábortól – hipotetikusan – azonosított glossza megítélésem szerint más, mint amilyeneket Cholnoky írni szokott. E szöveg nyelvi jellemzői, „dallama” inkább a másik Shakespeare-rajongóra, Kosztolányi Dezsőre vallanak, semmint Cholnokyra. Egyelőre tehát az időben korábbi piktogram mögötti szerző azonosítását nyitva hagynám.

Egy dolog így is bizonyos: a ‘rózsás’ piktogrammal jelölt írárok közül más darabok is Cholnokyéként vehetők gyanúba. Az egyik, ugyancsak 1911-ben publikált glosszában például így emlegeti Shakespeare-t: „rég elhalt kollegánkat, Shakespeare *Vilmost*”.²⁰ Márpedig ez a „magyaros” keresztnév használat Cholnoky jellemző stílusjegye volt, így, „magyarosan” használta a nevet például a drámaíró édesapjáról írott kitűnő, s Cholnokyra nagyon jellemző cikkében is.²¹

A ‘rózsás’ piktogram azonosításában azonban mégiscsak van egy zavaró momentum. Ha kigyűjtjük a megítélésem szerint Cholnokyt jelölő piktogram előfordulási adatait (ahogy korábban meg is tettük), nyilvánvalóvá lesz, hogy a ‘rózsás’ piktogramot *A Hét*-ben Cholnoky halála (1912. jún. 6.) után is használták. Elvben tehát legalább két eset lehetséges. 1. A ‘rózsás’ piktogram mégsem az ő jele volt (akkor azonban Cholnoky semmiképpen nem írhatott a rovatba, hisz ott Cholnoky halálának időpontja egyetlen piktogram előfordulási sorozatát sem szakítja meg!), vagy 2. halála után (esetleg már korábban) valaki más átvette, s a továbbiakban a sajátjaként használta a jelet. Teljes bizonyossággal nem lehet eldönteni a kérdést, de nagyon valószínű, hogy a második eshetőséggel kell számolnunk. Valaki valamikor (leginkább a Cholnoky halála körüli időkben) átvette tőle a piktogramot.

¹⁸ SÁNTA: *i. m.* (14. jegyzet) 124.

¹⁹ Uo.

²⁰ *A Hét* 1911. 839.

²¹ CHOLNOKY Viktor: *Beszélgetések*. Bp. 1910.

Itt is tehát csak a megalapozott gyanúig jutottunk el. A bizonyosság megszerzése további módszeres elemző munkát igényel. De hogy milyen nagy a tét, azt az egyik (még Cholnoky halála előtt, 1912. január 7-én született) 'rózsás' piktogramos glossza mutatja meg, amelyben a szerző ezeket írja:

„Hatvany Lajos két évvel ezelőtt életet adott a Nyugatnak s apasága hetedik esztendejében azt látja, hogy kár volt a csemetét meg nem fojtani, még mielőtt szegyént hozott a szülők tisztos nevére”.²²

Majd, miután Ady, Osvát és Fenyő Miksa is kap egy-két éles hangú minősítést, így folytatja:

„Hatvanynak nemcsak a két jó baráttól [Osvát, Fenyő], hanem a Nyugattól is el kellett távolodni, hogy tisztán lássa azt a kárt, melyet a lap a magyar irodalomnak és a magyar jó ízlésnek okoz. Másfél évvel kellett megnagyobbítani a distanciát, hogy Hatvany felismerje a Nyugat hibáit és bűneit. Másfél évig kellett remetéskednie Berlinben, hogy kultúrmissziójába vetett hitét kikezdje a saját lelkiismerete. Gondolkodási időnek ez elég hosszú, de mi meg tudjuk érteni, ha az emberek soká készülődnek ahhoz, hogy lebecsméreljék múltjuknak egy olyan fejezetét, amelyre a legbüszkébbek voltak valamikor. Hatvanyban becsüljük a kiméletlenséget, mellyel saját múltját és legsajátabb alkotását kritizálja, de ugyanakkor őszintén irigyeljük a siker miatt, melyet fellépése máris hozott neki. Mert az események csak ritkán igazolnak valakit oly hamar, mint amily hamar Osvát Ernő igazolta Hatvany Lajost. Osvát egy harmincsoros nyilatkozattal felel Hatvanynak, s ez a harminc sor megdöbbenő bizonyítványa annak a sokoldalú impotenciának, melyet Hatvany Lajos rászabadított valamikor az irodalomra. Fenyő Miksa okosabb és hallgat. Miután Alfred Kerr még soha sem nyilatkozott Hatvany Lajos ellen, a Kerr-imitátornak semmisem áll rendelkezésére, amit mintául használhatna fel nyilatkozatához. Inkább hallgat tehát és türelemmel vár egy Hatvany–Kerr afférra”.²³

Ha ezt az élesen *Nyugat*-ellenes glosszát is Cholnoky írta, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a hajdan Osvátot respektáló, s a *Nyugat* indulásakor is még Osváttal együttműködő Cholnoky ekkorra teljesen szembefordult Osváttal és a *Nyugattal*. Mindez a modern magyar irodalmon belüli jelentős szakadásra utalna. Ha azonban ezt a glosszát már nem Cholnoky, hanem csak a lap valamelyik „névtelen” újságírója írta, e glossza nem több mint az öregedő Kiss József *Nyugat*-ellenes „magánháborújának” egyik, igaz paradigmatisz dokumentuma. Az írás helyi értéke tehát szerzőjétől függően akár jelentősen is különbözhet.

A megalapozott gyanú mindenesetre Cholnokyra vetül.

A szerzőség tisztázása, túl az elvi megfontolásokon, más esetekben is perdöntő lehet. *A Hét* 1912. április 14-i számában jelent meg a 'békás' piktogrammal jelölt „Ankét lesz” című írás. A glossza, amely picit hosszabb, mint a rovat legtöbb írása, a magyar sajtótörténet egyik alapkérdéséhez szól hozzá, s jellegzetes álláspontot foglal el. Érdemes teljes egészében idézni:

²² *A Hét* 1912. 6.

²³ *A Hét* 1912. 6.

„Ankét lesz, a társadalmi tudósok, szociológusok megankéteznek a kérdést, hogy összeegyeztethető-e az erkölccsel, a publicisztikai erkölccsel az a kettős alapra épített foglalkozás, mely nappal az ellenzék, este pedig a kormánypárt politikáját szolgálja. A problémáról hetekig írnak és beszélnek majd azok, akik nappal ügyvédek, orvosok, törvényszéki jegyzők, bankhivatalnokok, este pedig úgynevezett zsöllye-szociológusok. Mert akinek zsöllyéje van, az okvetlenül szociológiára adja magát, hisz a szociológia az a tárgy, mely a leggyorsabban elálmosít, tehát leginkább alkalmas arra, hogy egy ember jól kihasználja drága pénzen vásárolt zsöllyéjét. És amit az urak a zsöllyében kieszelnek, azt feltálatják nekünk, publicistáknak, mint erkölcs-filozófiai kiskátét. Érdekes, nagyon érdekes lesz ez az ankét. Meghalljuk, hogy a szövetkezeti direktornak mi a véleménye a politikai cikkíró erkölcséről. És hallunk még sok más véleményt, mert az erkölcs és a szociológia olyan, mint a vidéki ripacstársulatok primadonnája: mindenki hozzányúlhat. Pedig ha kissé komolyan foglalkoztak volna a problémával, még mielőtt az ankét boncoló asztalára feltálatták, maguktól is rájöttek volna, hogy a téma alkalmatlan a fejtegetésre. Miért ne szolgálhatna a politikai cikkíró két különböző irányú politikai pártot? Ő maga egyik párthoz sem tartozik, mert neki tökéletesen mindegy, hogy melyik párt politikája diadalmaskodik, nyugodtan és minden lelkiismereti konfliktus nélkül szolgálhatja akár az összes politikai pártokat. Egyikkel sem szolidáris, tehát nem vét se a meggyőződése, se a pártfegyelm ellen, ha este az ellenkezőjét írja annak, amit reggel írt. Nem ír meggyőződésből, tehát nem is jut összeütközésbe a meggyőződéssel. Mert elképzelhető ám az is, hogy vannak publicisták, akik semmiféle párthoz sem tartoznak, mert egyetlen párt politikáját sem tartják jónak. Avagy talán okvetlenül muszáj valamely párt kötelekébe tartozni? Nem, és a magyar publicisták érettségére vall, hogy a legtöbbjük nem is tagja a politikai pártköröknek. És ebben a különválásba mutatkozik legvilágosabban a publicisták tiszta erkölce. Ez az exkluzivitás dönti el, hogy erkölcsük minden kétségen felül áll, mert hiszen azzal, hogy nem párttagok, bizonyosságot tettek amellett, hogy semmiféle párt politikájával sem azonosítják magukat s így tehát tökéletesen mindegy, hogy eszükkel és tollukkal ezt vagy azt a pártot, vagy akár mind a kettőt szolgálják. És végül, miért erkölcsösebb egy pártot szolgálni, mint kettőt? Ahol minden pártpolitikának súlyos szépséghibái vannak, miért erkölcsösebb dolog, ha csak egy pártot szolgálunk s nem kettőt? Elvégre az erkölcsösséget nem a pártok száma, hanem a pártok politikája teszi. S ha már annyira erkölcsstelenek vagyunk, hogy egy ilyen párt politikáját szolgáljuk, az erkölcsünk semmivel sem sülyednek, hogy egy párt helyett kettőnek toljuk a szekerét”.²⁴

Aki ismeri a Kosztolányi-életrajzot, és ismeri a „Pardon”-okat író Kosztolányit leleplező Göndör Ferenc „interjúját” Kosztolányinéval,²⁵ az nem tudja elfojtani „ahá”-élményét: ez bizony az az érvelés, amelyet, önmaga védelmében, felesége közvetítésével Kosztolányi adott elő a bécsi emigránsoknak. Még a ‘reggel’, illetve ‘este’ szó metaforikája is ugyanaz: Kosztolányi és Kosztolányiné ugyanezzel a metaforikus szóhasználattal él, amikor az ellentétes lapokba való egyidejű dolgozás lehetőségéről beszélt. De kérdés, ő írta-e *A Hét* glosszáját? Vagy a ‘békás’ piktogrammal jelölt cikk csak előképe, érvelési mintája lett az élete nagy kríziséhez érkező „új nemzedékes” Kosztolányinak?

²⁴ A Hét 1912. 236–237.

²⁵ Vö. GÖNDÖR Ferenc: *Pardon! Kosztolányi Dezsőné kalandjai és viszontagságai a destruktív Bécs városában.* = Az Ember 1921. máj. 1. Csaknem egészében újraközi: Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi.* Bp. 1979. 105 skk.

A válasz, sajnos, nem egyszerű. Az érvelés logikáján túl olyan szöválasztás is Kosztolányira vall, mint a 'zsöllye' szó használata. A 'zsöllye' Kosztolányi egyik kedvenc, gyakran használt szava volt. Bizonyos megfontolások azonban óvatosságra intenek. Mindenekelőtt: van valami a mondatépítkezésben, amit nem érzek kosztolányisnak. Ilyen mindjárt a 'zsöllye' szó egy bekezdésen belüli túl gyakori használata. Kosztolányi általában nagyobb nyelvi választékosságra törekedett. Az 'És'-sel való, többszöri mondatkezdés sem az, ami tipikusan rá lenne jellemző. Leginkább azonban: az egész írásban van valami olyan újságíró-cinizmus (mondhatnánk ezt persze „bölcesség”-nek is), amelyhez 1912-ben Kosztolányi még nem volt elég öreg, elég tapasztalt. S ha ő írta *A Hét* glosszáját, voltaképpen kenyér-adó napilapjának, a *Világnak* az irányultságát vonta – igaz, inkognitóban – kétségbe.

Summa-summárum: egyelőre nem merném azt mondani, hogy ez az érett Kosztolányira oly erősen emlékeztető glossza, s következésképpen a 'békás' piktogram az ő számlájára írandó.

A kérdés eldöntéséhez itt is további filológiai és stíluskritikai vizsgálat szükséges.

*

Mindaz, amit jelenleg a „Toll és tör” rovatról tudunk, túlzottan sok bizonytalanságot tartalmaz. S ez, azt kell mondanunk, hogy nem is pusztán a véletlenek műve. Bizonyos jelek arra vallanak, a lap szerkesztői tudatosan törekedtek a rovat valóságos szerzőinek homályban tartására, sőt a velük kapcsolatos összefüggések elfedésére. A dezinformatív szerkesztésmód, természetesen, „érzékeny” területről lévén szó, érthető. De jó lenne minél nagyobb világosságot teremteni a rovat körül, mert a modern magyar irodalom (s szellemi élet) olyan folyamatai dokumentálódnak e rovat anyagában, amelyeknek módszeres föltárása elengedhetetlen.

A *Nyugat* indulása (1908) utáni *A Hét* eljelentéktelenedésének mítosza nem több mint az egykori harcok közben született *A Hét*-ellenes legendárium.

ANDRÁS LENGYEL

A propos de la rubrique „Plume et poignard” de 'A Hét' (*La Semaine*) (1908–1913)

L'inauguration de la rubrique „Plume et poignard” a été un résultat relativement tardif de l'hédomadaire fameux de József Kiss, intitulé 'A Hét' (*La Semaine*). La nouvelle rubrique est née en 1908, donc après le départ de 'Nyugat' (*L'Ouest*), et elle a été devenue dépôt des écrits polémiques. Son importance est due – entre autres – au fait, que la majorité des débats de 'A Hét' avec 'Nyugat' se sont également déroulés dans cette rubrique: donc le rapport des deux organes importantes de la littérature moderne hongroise peut être analysé à partir des articles de cette rubrique. Malheureusement, les écrits de la rubrique „Plume et poignard”, représentant les variants polémiques des écrits de la rubrique „A bâtons rompus”, conformément à sa pratique bien éprouvée, sont marqués par des signes qui symbolisent les auteurs.

L'étude présente procède au recensement de ces pictograms, cachants mais à la fois quand-même identifiants les auteurs, préparant avec la collection et la systématisation des données la base à une identification ultérieures des auteurs, actuellement anonymes. L'enjeu d'une pareille identification est grand, puisque c'est seulement à partir la définition des auteurs qu'on peut éclaircir les rapports personnels des débats de 'A Hét' et 'Nyugat'.

L'étude s'occupe des années de 1908 jusqu'en 1913 de la rubrique.

KÖZLEMÉNYEK

Ki volt valójában Bornemisza Péter magyar *Elektrájának* a nyomtatója?¹ A magyar irodalomtörténet által réges-rég óta számon tartott, korábban csak bibliográfiák leírásában említett² első, teljes egészében fennmaradt magyar nyelvű drámafordításunknak, Bornemisza Péter: *Tragoedia magiar nyelvenn, az Sophocles Electraiabol* mai napig egyetlen fennmaradt példányát 1923-ban Herman Anders Krüger találta meg a gothai Tartományi Könyvtárban.³ A számára rejtélyes magyar nyelvű nyomtatványról sürgősen tájékoztatta a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatóját, Ferenczi Zoltánt,⁴ akinek gondozásában és utószavával, tekintettel a felfedezés jelentőségére, már a következő esztendőben közadakozásból megjelent a Bornemisza magyarította *Elektra* fotólitográfiai fakszimile kiadása.⁵ Az igen értékes felfedezés napjainkig felbecsülhetetlen hatással van irodalomtörténetünkre. A hasonmás kiadást követően viszonylag rövid időn belül szövege újból megjelent.⁶ Később a „Régi Magyar Drámai Emlékek” ugyancsak közzétette a mű latin nyelvű utószavának magyar fordításával, valamint szövegkritikai jegyzetekkel és a korábbi szövegkiadások bibliográfiai vonatkozásaival együtt.⁷ Legutóbb pedig, mivel napjainkra a fakszimile kiadás maga is megfogyatkozott, újra napvilágot látott az *Elektra* hasonmás kiadása Oláh Szabolcs kísérőtanulmányával.⁸ E dolgozat bevezetőjében olvasható az a széles körben elterjedt megállapítás – az addigi

¹ BORNEMISZA Péter: *Tragoedia magiar nyelvenn, az Sophocles Electraiabol...* (Kolofon: Vienne Avstriae. Octauo calend: Iunij. 1558). *RMK* I 35 – *RMNy* 144 – VD 16 ZV 22964.

² Szabó Károly (*Régi Magyar Könyvtár* I. Bp. 1879, 35. sz. tétel) említést tett arról, hogy 1778. július 17-i levelében Kapronczai Ádám Bécsből küldött levelében pontosan idézte a mű címét. Sándor István példány ismerete nélkül *Clitemnestra Tragédiája* címen hivatkozott rá (Magyar Könyvesház, 14). Bessenyei György az egykor nála meglévő példány alapján a *Holmiban* (1779: 106–111) részleteket közölt Bornemisza drámafordításából.

³ A gyűjtőkötet annak a Georg Tannernek volt a tulajdona, aki Bornemisza Péter görög tanárként javasolta tanítványának éppen ennek a Szophoklész műnek a fordítását.

⁴ Ferenczi Zoltán (1857–1927) irodalomtörténész, könyvtáros. 1891-től a kolozsvári, 1899–1925 között a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója volt. 1905-től az MTA levelező, 1917-től rendes tagja.

⁵ *Tragoedia magiar nyelvenn, az Sophocles Electrajabol*. FERENCZI Zoltán az Elektra fakszimile kiadásához írt utószava. Bp. 1923. I–VII.

⁶ A Magyar Irodalmi Ritkaságok 21. kötetként DIÓSZEGHY Erzsébet sajtó alá rend. és kiad. [Bp. 1933].

⁷ *Régi magyar drámai emlékek. I.* Kiad. és bev. KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla. Bp. 1960. 791–843.

⁸ OLÁH Szabolcs: *Bornemisza Péter: Tragédia magyar nyelven az Szophoklész Elektrajából*. Bp. 2009. /BHA XLII./ 1–60.

kutatások összefoglalásaként –, amely szerint a Szophoklész drámája alapján Bornemisza Péter által nemcsak magyar nyelvre átültetett, de „az keresztényeknek erkölcsöknek jobbtításokra például szépen játéknak módja szerint rendeltetett” görög tragédia Raphael Hoffhalter bécsi nyomdájában készült.⁹ A császárvárosban tevékenykedő tipográfus nyomdai készletének ismeretében azonban ezt az uralkodó nézetet cáfolnunk kell. Az irodalomban és a nyomdászattörténeti szakirodalomban meghonosodott téves állítás forrásának feltárását követően a betűtípus-kutatás módszerét alkalmazva választ kívánunk adni a címben feltett kérdésre: Vagyis, a magyar irodalomtörténet szempontjából oly jelentős irodalmi alkotást tulajdonképpen melyik bécsi tipográfiában nyomtatták ki?

A *Tragoedia magiar nyelvenn...* 1558. május 25-én jelent meg Bécsben. A nyolcadrét formátumú nyomtatvány címlapján az impresszumban a megjelenés helye és dátuma mellett a nyomdász nem tüntette fel nevét, miképpen később a kolofonban a kiadás megismételt és napra pontosan megjelölt időpontjának közzététele után úgyszintén nem tette ezt meg. Ennek tudható be, hogy sem Szabó Károly bibliográfiájában¹⁰ a példány ismerete nélkül készült leírásakor, sem a korabeli bécsi kiadványokat számba vevő munkájában a magyar bibliográfusra hivatkozó Anton Mayer¹¹ nem nevezte meg a Bornemisza-féle irodalmi alkotás tipográfusát. Miként nem közölte ezt Ferenczi Zoltán a fentebb hivatkozott kísérettanulmányában, valamint az akadémiai előadásában sem.¹² Gulyás Pál a 16. századi magyar nyomdászattörténetet összefoglaló, az 1931. esztendőben megjelent monográfiája szintén nem tett említést arról, hogy az *Elektra* megjelentetője Raphael Hoffhalter lett volna.¹³ Ez azért is figyelemre méltó, mert ugyanakkor ebben a tanulmányában szóba hozta a legfrissebb kutatási eredményt, a Bornemisza Péter által fordított, 1562. évre szóló magyar nyelvű, Bécsben Raphael Hoffhalter tipográfiájában kinyomtatott kalendáriumot.¹⁴ De nem említette, és összefüggésbe sem hozta e magyar nyelvű naptárat Bornemisza korábbi másik magyar nyelvre átültetett művével, az *Elektrával*.

A szakirodalomban elsőként Pukánszky Béla említette az *Elektrát* a Hoffhalter-műhely nyomtatványaként a magyar nyelvű könyveket megjelentető korabeli német nyomdákról 1939-ben publikált tanulmányában.¹⁵ Német nyelvű értekezésében ugyan nem indokolta feltételezését, de valószínűsíthetően a titkon református tipográfus és a protestáns Bornemisza 1561. évi együttműködését¹⁶ alapul véve – szemben Gulyással – gondolhatott arra, hogy kettőjük kooperációja már korábban is létezhetett. Ezért vélelmezhet a Bornemisza-művet a Hoffhalter-officina termékének.

⁹ Uo. 5. Oláh Szabolcs követve a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* 144. sz. tétel leírását –, ahol a betűtípusokra hivatkozva a Hoffhalter műhely nyomtatványának vélték az *Elektrát* – elfogadta, hogy a nyomtató személye, Raphael Hoffhalter.

¹⁰ *RMK* I 35.

¹¹ MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1682*. I. Band. Wien, 1883. 99. „Sine anno et typographi nomine” felsoroltak között az 530. számú tétel.

¹² Ferenczi Zoltán előadását az MTA I. osztályában 1923. október 8-án tartotta meg.

¹³ GULYÁS PÁL: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV–XVI. században*. Bp. 1931. 131–134.

¹⁴ *RMNy* 165.

¹⁵ PUKÁNSZKY Béla: *Deutsche Offizinen im Dienste des ungarischen Buches*. = Gutenberg Jahrbuch 1939. 218.

¹⁶ *RMNy* 165.

Ugyancsak 1939-ben jelent meg Schulek Tibornak a Bornemisza Péter életét és tevékenységét gazdag forrásanyag felhasználásával feltáró monográfiája, amelyben ő úgyszintén Raphael Hoffhaltert nevezte meg az *Elektra* nyomdászának.¹⁷ Álláspontja szerint az 1558-ban a bécsi tipográfustól nyomdai készletet vásárló, a császárvárosban Bornemiszával ekkoriban ugyancsak ismeretséget kötő Huszár Gál közvetítésével jött létre a kapcsolat a görög drámát magyarra fordító szerző és Bécs jeles nyomdása, Raphael Hoffhalter között. Ennek ésszerű következményeként gyaníhatta Schulek az *Elektrát* Raphael Hoffhalter kiadványának. Álláspontja logikus, különösen annak ismeretében, hogy Huszár Gál és Raphael Hoffhalter 1557-től személyesen ismerhették egymást.¹⁸ Bornemisza Péter életrajzából pedig köztudott, hogy 1557 őszén beiratkozott a bécsi egyetemre, ahol a filozófiai kar hallgatója lett.¹⁹ Elviekben tehát a három érintett személy, akiknek sorsa a későbbiekben valóban összefonódott, csakugyan tarthatott fenn kapcsolatot egymással már 1558-ban. Ezt az érvelést elfogadva vált a szakirodalomban általános érvényű állítássá, hogy az *Elektra* kiadója Raphael Hoffhalter volt.

A valós tények azonban cáfolják az ésszerű feltételezést. Az *Elektrában* alkalmazott nyomdai anyaga ugyanis nem egyezik a Hoffhalter-officina tipográfiai jellemzőivel, az ott használt betűtípusok összességével. Bornemisza híres művét nem Raphael Hoffhalter, hanem más nyomtatta ki. A következőkben állításunk bizonyítására ismertetjük a bécsi Hoffhalter-műhely tipográfiai jellemzőit, részletesen felsorolva a műhely által ebben az időszakban, a kiadványaiban alkalmazott antikva és kurzív betűtípusokat.

Raphael Hoffalter 1557-től kezdve rendelkezett azokkal az antikva betűsorozatokkal,²⁰ amelyeket bécsi tevékenysége alatt mindvégig a latin, illetve később a magyar nyelvű nyomtatványokban szerepeltetett. A reá jellemző tipográfiai sajátosságok szerint: a húsz sor méretű 292 mm-es szövegtípus a cím, fejezetcím, valamint a szedett iniciálék kiszedésénél alkalmazta. A legtöbb esetben a fő-rész szövegét a 118 mm-es antikva szövegtípussal,²¹ míg az elő- illetve utószót felváltva a 96 mm-es antikva vagy az ugyancsak 96 mm-es kurzív szövegtípusokkal szedte. Ez utóbbit, a 96 mm húsz sor méretű kurzív betűsört esetenként felváltva a 80 mm-es antikva szövegtípussal, használta a marginális jegyzetek kiszédésekor is. Az 1558. esztendő jelentős változásokat hozott a Hoffhalter nyomda életében. A műhely felszerelése számottevően gyarapodott. Kiadványaiban ekkor tűnnek fel azok

¹⁷ SCHULEK Tibor: *Bornemisza Péter*. Sopron–Bp.–Győr, 1939. 20. és 22.

¹⁸ Huszár Gál 1557. október 26-án Heinrich Bullingerhez írott levelében a választ Raphael Hoffhalter bécsi címére kérte. LAMPE, Friedrich Adolf: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 115.

¹⁹ VÉGH Ferenc: *Bornemisza Péter ifjúsága*. = It 1952: 516. – NEMESKÜRTY István: *Bornemisza Péter az ember és az író*. Bp. 1959. 47. – KATHONA Géza: *Bornemisza Péter névbejegyzése a wittenbergi egyetem anyakönyvében*. = ItK 1987–1988: 91. – SCHULEK: i. m. (17. jegyzet) 14.

²⁰ A 20 mm-es antikva kiemelőtípus, a húszsorméretük alapján 292, 118, 96 és 80 mm-es antikva szövegtípusok, valamint a 96 és 80 mm-es kurzív szövegtípusok.

²¹ A vizsgált időszakban a 118 mm-es betűtípus csak Raphael Hoffalternél fordult elő Bécsben, amelynek matricájával is rendelkezett. (L. 1. ábra). Ezért tudott újabb változatot önteni Huszár Gál Magyaróvárott felállított tipográfiája számára. Majd később, Debrecenbe menekülését követően a Huszár Gál által hátrahagyott nyomdai anyag részeként 1564-ben felújította ezt a betűsört. BÁNFI Szilvia: *Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa*. = MKSz 1986: 12.

az újonnan beszerzett, saját tulajdonú nyomdai díszek, illusztrációk, iniciálé sorozatai, nyomdász-jelvénye, amelyek megjelenésüket követően a tipográfus bécsi működése során nyomtatványaiiban végig felismerhetők, nyomdatermékeit pontosan azonosítják.

A Raphael Hoffhalter által 1558. esztendőben kinyomatott latin nyelvű kiadványokat az előzőekben leírt, a felsorolt betűsorozatok és könyvdíszek felhasználásával szerkesztett tipográfiai megjelenítés jellemzi. Ez lényegesen eltér a Bornemisza *Elektrájában* alkalmazottól. Ugyanis ott a címet, a fejezetcímet és a szedett iniciálékat egy másik, mérete szerint 7,5 mm-es antikva kiemelőtípussal, míg az előszót, valamint a dráma szövegét a 116 mm-es antikva szövegtípussal szedték. Az utószó a Hoffhalter nyomdában is előforduló, azzal egyező 96 mm-es kurzív szövegtípussal készült. A nyomtatvány illusztrálására egyedül a címlap hátoldalára (A₁b) nyomtatott két fametszet szolgált. A szerzőnek a keresztény közönség morális jobbítását célzó szándékát nyomatékosító 62×49 mm-es metszetek a Tízparancsolat „Ne ölj,” és „Ne paráználkodjál” erkölcsi parancsát illusztrálják.²² Díszítőelemként még szerepel a 7,0 x 4,5 mm méretű nyomdai cifra, amely a dráma szövegét zárja le, elválasztva egyben azt a latin nyelvű utószóztól. A Hoffhalter által megjelentetett nyomtatványokban sohasem fordulnak elő az említett könyvillusztrációk, sem a cifra. Vagyis a Hoffhalter-féle tipográfia díszkészletével, beleértve a nyomdai cifráit is nem egyeznek az *Elektrában* találtakkal.

1558-ban Raphael Hoffhalter sajtója mellett Bécsben még két nyomda dolgozott. Nevezetesen az 1549-ben Ágád Adler által alapított officina, amely a tulajdonos halálát követően az özvegygel kötött házasság révén 1553-tól Michael Zimmermann tulajdonába került. A másik a Johannes Singriener által 1510-ben alapított tipográfia volt. Ekkorra már az alapító fiának, ifjabb Johannesnek tulajdonát képezte. A három nyomda anyagának összehasonlító vizsgálatát követően megállapítható volt, hogy a Bornemisza-műben található nyomdai anyag – a betűtípusok, valamint a nyomdai cifra – a korábbi Adler majd Zimmermann műhelyben alkalmazott nyomdai készlettel azonos.

Raphael Hoffhalter bécsi nyomtatványainak ismerete azonban tovább árnyalja a képet. Ugyanis éppen az 1558. évben két olyan nyomtatványról is tudomásunk van, amelyeknél kimutatható a tipográfusnak Michael Zimmermann-nal való együttműködése.²³ Ennek egyik bizonyítéka a né-

²² A 16. század közepén Bécsben működő nyomdák közül mind a Singriener, mind a Zimmermann nyomda rendelkezett olyan fametszetsorozattal, amely a bibliai Tízparancsolat illusztrálására szolgált. A tíz tagból álló fametszetsorozatot legtöbbször a nagyméretű falinaptárak illusztrálásakor használták fel. A Bornemisza műben szereplő Káin által elkövetett testvérgyilkosságot, illetve a paráznaságot szimbolizáló, a fürdőző Bethsabét megleső Dávid királyt ábrázoló metszetek nem egyezők a Singriener nyomda azonos témájú metszeteivel. A feltehetően a Zimmermann officina nyomdai készletébe tartozó fametszeteket még nem sikerült azonosítani. Erre csak az említett nyomda teljes készletének ismeretében van remény, ami további kutatást igényel.

²³ A nyomdai vállalkozásból élő, egy városban tevékenykedő Michael Zimmermann, valamint Raphael Hoffhalter tipográfusok, akik elvileg egymás konkurensei voltak, mégis szokatlan módon együtt működtek. Ebből arra következtetünk, hogy a bécsi Adler nyomdában való 1553-as foglalkoztatása előtt a Zürichből a császárvárosba érkező Zimmerman (DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich*. Wien, 1982. 49.) és Raphael Hoffhalter korábbi ismerhették egymást. Nagy valószínűség szerint Zimmermann már a svájci városban, mint nyomdász dolgozhatott, és ennek során még akkor, ott kapcsolatba kerülhetett a betűöntő és mintametsző Raphael Hoffhalterrel. Feltevésünket erősíti, hogy Hoffhalter 1556-ban bécsi működését azzal az elwangen-i Kaspar Krafttal közösen kezdte meg, aki korábban, mint betűöntő az Adler–Zimmermann-tipográfiával szoros munkakapcsolatban volt. Közös együttműködésük eredményeként 1555-ben a szír nyelvű János evangéliumát (Denis 541), 1556-ban pedig szír nyelvkönyvet (Denis 546) adtak ki. Mindezek alapján elképzelhetőnek tartjuk, hogy Raphael Hoffhalter Zimmermann hívásának eleget téve változtathatta meg hirtelen Lengyelországba való visszatérésének szándékát és költözött családjával

met-római császárrá megválasztott Ferdinándot köszöntő, *Triumphus D. Ferdinando I.*²⁴ című kötet volt. Köztudomású, hogy Miksa nagy ünnepségeket rendezett apja, I. Ferdinánd tiszteletére, amikor császárrá koronázásáról Frankfurtból visszatért Bécsbe. Az ünnepségeken az egyetem vezetése is képviseltette magát. Az újdonsült császár köszöntésén Georg Ederrel együtt több tanártársa is részt vett. Az egyetem rektora köszöntő beszéde mellé átnyújtotta I. Ferdinándnak, az ünnepi alkalomra elkészült ajándékkötetet. Ez tartalmazta Georg Edernek ott, akkor elmondott szónoki köszöntőbeszédét is, valamint az egyetem tanárai által az új császár tiszteletére írt üdvözlő verseket.²⁵ Ezt az ünnepi kiadványt nyomtatójának, Raphael Hoffhalternek erre az alkalomra időzítve kellett kinyomtatnia. Ám minden bizonnyal kicsúszhatott a megadott határidőből.²⁶ Véleményünk szerint ezért fordulhatott elő szokatlan módon, hogy a konkurens Michael Zimmermann is segédkezhetett felszerelésével az ajándékba adott kötet kinyomtatásában. Ugyanis az utolsó két füzetnek saját készletével²⁷ történt kinyomtatásakor maga is hozzájárult ahhoz, hogy az újdonsült császár számára átadandó ünnepi kötet időre elkészülhetett. Az impresszumban viszont egyedül csak Raphael Hoffhalter neve olvasható.

együtt Bécsbe. (1553. május 27-i keltezésű az az írásos tanúsítvány, amelyet a zürichi tanács Hoffhalter eredeti lengyel nevére – Skrzetusky – állított ki „Posnonia in Polen” történő visszatérése céljából. BORSA Gedeon: *Hoffhalter-problémák*. In. *Könyvtörténeti írások*. I. Bp. 1996. 209). Így értelmet kap, hogy miért segítette ki az időzavarba került Hoffhaltert a konkurens Zimmermann nyomda 1558-ban.

²⁴ EDER, Georg: *Triumphus D. Ferdinando I. Ro. Imperator i... archigymnasii Viennensis nomine... renunciatus... Ad eundem Panegyrica aliquot doctissimorum hominum ... carmina*. Denis 590 – RMK III 5271 – VD 16 E 550.

²⁵ A 16 szerző, közöttük Zsámboky János verseit tartalmazó kötet elnyerte az uralkodó tetszését, amelynek következtében hamarosan megerősítette az egyetem privilégiumait, valamint nagyapja, I. Miksa idejében meghonosodott ünnepi alkalmakkor rendezett költőkoronázások hagyományának felelevenítését is engedélyezte. Érdemes itt megemlítenünk azt is, hogy a feltételezések szerint július 12-én a bölcsészeti kar megtartotta első ünnepélyes „költőkoszorúzását,” amelyen talán a bécsi magyar diákság előadhatta Bornemisza *Elektráját* SCHULEK: *i. m.* (17. jegyzet) 17. – OLÁH: *i. m.* (8. jegyzet) 5. – ALMÁSI Gábor: *A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében*. = AETAS 2005: 28–29. – FULTON, Elaine: *Catholic belief and survival in late sixteenth century Vienna: the case of Georg Edre (1523–87)*. Aldershot, 2007. 56–57.

²⁶ Ebben minden bizonnyal nem a nyomdász, Hoffhaltert terhelhette a felelősség. Valószínűleg a szerzőktől csak későn kaphatta meg a publikálásra szánt írásait. Megjegyzendő, hogy Hoffhalter pontosan az üdvözlő kötettel azonos időpontban nyomtatta ki azt az egyleveles nyomtatványt, amely Bartholomeus Reisacher *Corona Caesare* című képversét jelenítette meg. A fába metszett császári korona gyöngydiszeibe illesztett betűk ügyes elhelyezése bravúros tipográfiai megoldást, s vele együtt időt igényelt. Ezt az egyleveles nyomtatványt az ajándékba szánt kötetbe ragasztva adták át az új császárnak.

²⁷ Az utolsó két, „S” és „T” jelű füzet a Zimmermann officina készletébe tartozó 7,5 mm-es antikva kiemelőtípussal, valamint a 116 mm-es antikva szövegtípussal nyomtatták, akárcsak az *Elektrát*. (L. 4. ábra).

A másik munka, amelyet szintén Hoffhalter nem egymaga készített, Wolfgang Lazius *Commentarium rerum Graecarum libri II, quibus tam Helladis quam Peleponnesi...* című műve volt.²⁸ Ennek nyomtatásában a betűtípusok alapján megállapíthatóan Hoffhalter mellett saját készletével ugyancsak részt vett Michael Zimmermann, továbbá az ifjabb Johannes Singriener is. Feltételezhetően, mivel a három bécsi nyomdász közösen működött közre a díszes, reprezentatív kötet megjelentetésében, ezért hármójuk nevének a címlapon történő szerepeltetésétől ez esetben inkább eltekinthettek. Ezért a mű a tipográfusok nevének feltüntetése nélkül jelent meg. Az említett két nyomtatványnak jelentős részét saját felszerelésével azonban Raphael Hoffhalter nyomtatta. Az ifjabb Singriener és Michael Zimmermann a maga betűkészletével csupán csak a kötet néhány füzetének megjelentetésében működött közre. A későbbiek során nincs ismeretünk más olyan, a Hoffhalter-officina által megjelentetett kiadványról, amelynek nyomtatását ne egyedül, hanem másokkal együtt közösen végezte volna. Raphael Hoffhalter a nyomtatóműhelyében készült köteteket saját készletével nyomtatta. Amikor pedig más műhely számára dolgozott, mint például 1560-tól a Jezsuita Kollégium nyomdájában, akkor nevét az esetek döntő többségében feltüntette az impresszumban.²⁹ Éppen ezért kizárjuk annak lehetőségét, hogy az *Elektrát* a Zimmermann-féle készlettel esetleg Hoffhalter nyomtatta volna.

A fentiek összegzéséeként megállapíthatjuk, hogy az eredeti görög szöveg alapján Bornemisza Péter által átdolgozott és magyarra fordított Szophoklész tragédia kiadója Bécsben Michael Zimmermann tipográfiája volt. Ezek alapján az *RMNy* 144. tétele az alábbiak szerint módosul:

BORNEMISZA Péter: Tragoedia magiar nelyenn az Sophocles Electraiaabol.
Nagiob rezre forditatot éz [!] az kerezeneknek erkoeczöknek iobitasokra peldaul
szepen iateknek mogia szerint rendeltetet Pesti Bornemizza Peter deak által.
(Viennae Avsriae) MDLVIII [Michael Zimmermann].

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* bibliográfiája eddig a Zimmermann műhelyben (1553–1565) készült magyar nyelvű nyomtatványt nem ismert, de számon tartja az előd, Ägidius Adler tipográfiájában 1549–1551 között nyomtatott magyar nyelvű munkákat (*RMNy* 80, 81). Vagyis az utód, Michael Zimmermann számára nem volt előzmények nélküli magyar nyelvű nyomtatvány megjelentetése.

BÁNFI SZILVIA

²⁸ VD 16 L 846. A reprezentatív kiállítású nyomtatvány három tipográfus közös munkája. Michael Zimmermann készletével készül az első, számozatlan füzet 2–4 levele, a címlap verzójára nyomtatott Lazius portréját ábrázoló rézmetszet, az „L–M” füzetek közé kötött ugyancsak számozatlan két levél, továbbá a két térképmelléklet (rézmetszet). Raphael Hoffhalter felszerelésével nyomtatták a címlapot, a „B–R” (utóbbi csak két levélből álló) füzeteket, míg az „S–Y” füzeteket a Singriener nyomda betűtípusaival szedték ki.

²⁹ OLÁH Miklós: *Catholicae ac Christianae... religionis praecipua quaedam capita de sacramentis*. VD 16 O 530 – DES FREUX, André: *De Vtraque Copia, Verborum Et rerum praecepta, una cum exemplis dilucido breuique carmine comprehensa, ut facilius & iucundius edisci, ...* VD 16 D 599 – DESPANTERIUS, Johannes: *Io. D. Ninivitae, grammaticae Institutionis Libri Septem: una cum carminum eiusdem succincta enucleatione, et dictionum compendiarum interpretatione, per Sebastianum Duisburgensem in compendium redacti*. Viennae, Austriae: In Aedibus Iesv. Excubant Raphael Hoffhalter, [1560–1562?] Prievizda, SK Piarista könyvtár, jelzete: Pr 3422.

A Hoffhalter- és a Zimmermann-féle betűtípusok összehasonlítása

ABCDEF GHIKLMN
 OÖPQQ QRSTV
 WXYZ aaæbcdeçëffff
 ghijklmnoöpqrsffsiffst
 tuuuüüvxyyz&t+,:=

AAÆBCDEFGHIKLMNOPQRSSTVW
 XYZ Qui AÆBCDEFGHILMNOPQRSTUVWXYZ A
 BCDEFGHIKLMNOÖPQRSTVÜWXYYZQZQY aaüü
 ãæabcdẽçëëêëëëffffffiffggghiiijklmnoóóóó
 δœppppppq;q;g;g;grsffsttuuüüüüvwxyz&
 &ſOOΔ .,:-~?~? (OI23456789

SEQVVNTVR
 Selectiora aliquot pa-
 negerica & congratū=

E Quis cum sessor suo, est Decursionis symbolum, vt
 saepe in numismatibus occurrit. Erat autem triplex
 Decursio: Vna militaris, sicut hodie habemus delectum,
 & in musterung/ in quo equites cogebantur, in militia qui-
 dem, coram Magistro equitum, ordine currere, & suæ indu-
 striae, ac equi virtutis specimen ostendere, vt in præsentii laxo,

118 4

A Æ B C D E G H I K L M N
O P Q R S T V X Z, =

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V Y Z Q u

A B C E G I K L M N O R S T V Z a a ä ä æ b c d e c c e e f f f i g

h i j k l m n o o o o o o æ p q q ; r s f f f f f t u u u u u u u

v x y z & ., : ? - =)

M Vsa gedum breuibus mihi suggere grata ca
Omnibus inuicti præconia Cæsaris, vltro (nēti
Exoptata diu melioribus vtere pennis,
Cæsar adest etenim nostri spes vnica regni,
Ferdinandus, auis Germanis editus, vnus
Ceucaput Imperij, qui Teutona regna gubernat.
A prima repetam si cuius origine stirpem,
Hei mihi deficient in tali carmine vires.
Est quia ceu referunt annales, regibus ortus,
Haud quibus exiguam debet Germania laudem
Quorum si tenui præconia debita versu,

2. ábra. A Zimmermann-nyomda 7,5 mm-es kiemelőtípusa és 116 mm-es szövegtípusa

A Æ B C D E F G H I K L M N O P Q R R S T V W X Y Z Qui Qu
a a ä ä ä æ a s a t b c d e e e e e e e f f f g h i i i i i i j j k l m n o o o o o æ
p p p q q q q q r s f s f f f f f f t u u u u u u v w x y y z Et & §
. : , ? ! ' (o i 2 3 4 5 6 7 8 9 9

Thomas Bakocz de Erdewd, Cardinalis Stri
goniensis mortuus in mense Iunio. Anno 1521.
Cui successit Georgius Zachmar eodem anno.
Eodē Anno, Maria Regina deducta in Hun
gariam, excepta fuit Buda, à Rege Ludonico in
mense Iunio.

3. ábra. A Hoffhalter- és a Zimmermann-nyomdában is használt 96 mm-es kurzív szövegtípus

TRIVMPHVS D. Ferdinando I. Ro.

IMPERATORI INVICTISS. P. P.

AVGVSTISS. ARCHIGYMNASII VI-
ennensis nomine pro fœlicibus Impe-
rij auspicijs renunciatus.

PER D. GEORG. EDER I. V. D.

*Cæf: S. Maiestatis Confiliarium, & pro
tempore Rectorem.*

AD EVNDEM PANEGYRICA A-

liquor doctissimorum hominum carmina, ciuf-
dem scholæ nomine, pro communi congratula-
tione de Imperij fœlicibus tam fœliciter
adeptis, conscripta. Quorū A V-
TORVM nomina se-
quens exhibet pa-
gina.

VIENNÆ Austriæ excudebat

Raphael Hofhalter.

ANNO M. D. LVIII.

Sic quoq; longa trahent triplices tibi fila sorores,
Regnum bonis abundet vt fluentibus.

MAGNIFICVS RECTOR D.

Georgius Eder I. V. D. &c. suo &
Academiz nomine.

Hic quodcunq; vides, quiddam tenet ambitus orbis,
Fluminis instar abit,
Omnia vertuntur, premit vrgens cuncta vetustas
Nil sine fine manet,
Ardua rumpuntur vallatis moenia fossis,
Altaq; tecta cadunt,
Magnanimus vires Heros amittit, & omne
Quod fuit ante, fugit,
Magnus Alexander quorsum, quorsum Hector &
Gloria Dardanidum? (ingens
Nonne velut fumus tenuis fugere per auras,
Nil nisi fama subest,
Sed manet æternos durans doctrina per annos,
Ingenijq; decus.
Cuncta quidem mortis telo rapiuntur acerba
Interitumq; ferunt,
Sed floret studijs dos acquisita probatis,
Nec perijisse potest.
Doctorumq; licet membris mors sæua minetur,
Non nocet ingenio.

Corpore

Corpore sed viuit fragili tellure sepulto,
Perpetuoq; manet.
Mœonides tellis vates, quem scripta celebrem,
Et sua vena facit.
Ergo triumphali rediens nunc Cæsar honore,
Imperijq; caput.
Te tali reducem plaudens Academia vultu,
Excipit atq; petit,
Vt se defendas, nullo monitore quod ante
Cæsar amice dabas.
Perfarum vtq; tibi Regis succurrat imago,
Egregiusq; labor.
Qui quauis dubio traheretur Marte, ne hostis
Tutus ab ense foret.
Attamen eximium capiti substrauit Homeri,
Strennus ille librum.
Et sic cum redijt superato Victor ab hoste,
Legit in Iliade.
Sic licet incubant tibi grãdia sceptræ Monarchæ,
Quem caput orbis habet?
Non tanie ex animo tibi turba Scholastica ceda
Sed veneranter ames.
Sic te perpetua donabit laude vicissim,
Esseq; grata volest.
Hoc ego Rectoris qui nunc insignis honore,
Muneribusq; feror:

S Nomi-

4. ábra. Az I. Ferdinánd számára készült ajándékkötet,
Georg Eder: Triumphus D. Ferdinando I. Ro. imperatori... című mű címlapja
a Raphael Hoffhalter által nyomtatott részlete (R.b),
valamint a Michael Zimmermann készítette „S” jelű első levél

TRAGOEDIA MAGIAR NELVENN, AZ

SOPHOCLES ELECTRAIABOL

Na giob rezre fordítatot, ez az Kerez
teneknek erkoec zóknek iobita sokra

peldaül szepen iateknak mogia
fze rint rendeltetet Pesti

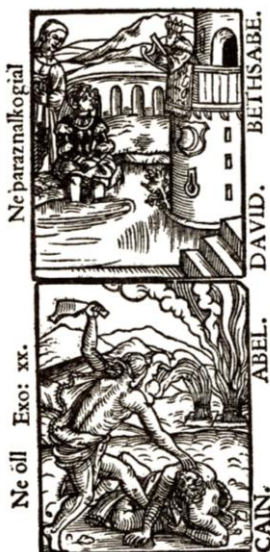
Bornemizzà Peter
deak altal.

*Electra Sophoclis à Petro Apöte
mo Pestino, Georgij Tamiery Áudi
tore, Ungarico Idiomate reddita.*

Luc: VI.

Iai ne ctekek kik ueuettekek most,
mert meg sirtok.

M. D. LVIII.

NEMES, ES VI TEZLOE PERNESZICH

Giorginek. Az Nagifagos Nadaídi
Thamas vramnak, Magiar orszagnak
Nadríspania, Es az Romai Kiral oe
felsege heíll tartoia fue szolgálaiának es
Tanaczofának Nekem bizot vramn-
ak, es Istenben szerelmes Atiamnak.
minden Isteni kegelmet es Bekefeg-
et, az Chriítfusnak alta
la keua nok.

* *

Míkor az Beczi tanulo nemes v-
raim kertek volna hagi valami iate.
kot magiarul szerzenek Kiuel az vra-
kat vigasztalnak. Iollehét elegnek ma-
gam nem tartot tam mert ez fele iraf-
ba nem forgotam, mind azon altal.

A ij keua

5. ábra. Bornemisza Péter: Tragoedia magyar nyelvén, az Sophocles Electraiabol...
(Kolofon: Viennae Avstriae. Octauo calend: Iunij. 1558).
Címlapja és a Perneszych Györgyhoz írt ajánlás részlete

Daniel Schultz krakkói nyomdász levele Thurzó Györgyhöz (1615). A Thurzó-udvarok majdnem két századon keresztül (a 15. század végétől a 17. század első feléig) fontos szerepet töltek be Közép-Európa művelődéstörténetében. A család biccsei udvara a magyarországi későhumanizmus jelentős központja volt a 17. század elején. A családfő ekkor a nádor, Thurzó György (1567–1616) volt. A Thurzók mecenatúrájáról, könyves műveltségéről megjelent monográfia és adattár¹ összegzi azokat az adatokat, amelyek a szakirodalomból, illetve a saját kutatásaimból ismertté váltak. Itt csak utalnék arra a tényre, hogy Thurzó Györgynek kiterjedt hazai és nemzetközi levelezése csak részben ismert, főként a wittenbergi egyetemmel kapcsolatos iratanyag.² Thurzó Györgyöt mint gyűjtőt, művelt embert és magas rangú királyi méltóságot tisztelte több krakkói személyiség is. Ezek közé tartozott a bölcész- és orvosdoktor Sebastjan Sleszkowski, aki Thurzó Györgynek ajánlotta orvosi munkáját a flebotómiáról és lázról (*Opera medica duo*. Kraków, 1616).³ A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia (RMNy) mutatóiból jól követhető a Thurzók és a bártfai nyomdász, id. Klöss Jakab, illetve a lőcsei (1617–1623), majd kassai (1623–1629) tipográfus Daniel Schultz kapcsolata, de azt nem tudtuk, hogy utóbbit már Magyarországra költözése előtt is ismerte a nádor. Ennek bizonyítéka az alább közölt levél: Krakkó, 1615. május 19.⁴ Schultz krakkói évei azonban továbbra sem ismertek.

A levél szövege:

Illustrissime Domine D. Domine colendissime.

Praemissa salute seruitiorum meorum paratissima commendatione etc.

Historia testantur Alexandrum Magnum adeo delectatum fuisse scriptis Homeri, vt illum ad verbum edidicerit, ac dormiens etiam cervicali suppositum voluerit, quo facto Imperator et Monarcha suo tempore inuictissimus significare voluit, nihil esse laudabilius et conuenientius homini ad nobilitatem nato virtutis studio et amore literarum quae literae perpetua possunt esse monumenta, vel nominum ipsorum apud posteros et subsequentes publicanda. Cum autem Illustrissimam Celsitudinem Tuam non dissimilem quoque commendet fauor et beneuolentia, qua in honestas disciplinas et earum cultores natura quadam propensus es, hanc *Scholae Salernitanae de conservanda valetudine institutionem* tuo nomini consecrare volui, nihil dubitans Illustrissimam Celsitudinem Tuam, illam laeto ac lubenti animo excepturam.

Interim me singulari munificentiae Illustrissimae Celsitudinis Tuae cum obsequijs meis quam diligentissime commendatum esse cupio.

Datum Cracouiae 19. Maij Anno Domini 1615

Illustrissimae Celsitudinis Vestrae Infimus Seruitor

Daniel Schvltz
Typographus Cracouiensis

¹ SAKTOROVÁ, Helena: *Turzovské knižnice. Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzo*. Martin, 2009, Slovenská národná knižnica. A kötet tartalmaz egy teljes, a Thurzókkal kapcsolatos könyvtártörténeti bibliográfiát is. A szerző magyar nyelvű összefoglalását a kérdésről lásd: SAKTOROVÁ, Helena: *Thurzó György nádor és az Illésházyak családi könyvtára*. In: *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700*. Szerk.: MONOK István. Bp. 2005. OSzK, 142–157.

² *A Thurzó család és a Wittenbergi egyetem. Dokumentumok és rektor Thurzó Imre irasai 1602–1624*. Sajtó alá rend.: DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós. Szeged, 1989. JATE BTK. /Fontes rerum scholasticarum. I./

³ S. Sleszkowski levele a biccsei Állami Levéltárban (Štátny archiv Bytča, Fond Oravský komposesorát, Turzovská korešpondencia) OK–TK, j.č. 543.

⁴ Biccse, Állami Levéltár (Štátny archiv Bytča, Fond Oravský komposesorát, Turzovská korešpondencia) OK–TK, j.č. 526.

Ebben a levélben Daniel Schultz összehasonlítja Thurzó Györgyöt mint kivételesen művelt és egyben nagytekintélyű embert Nagy Sándor személyiségével, aki ismert volt arról, hogy csodálta Homérosz műveit, melyeket fejből megtanult és alvás közben a váncos alatt tartotta azokat. Dicséri Thurzó György mecénási tevékenységét, és tájékoztatja arról, hogy neki ajánlja az egészségtani kézikönyvet, a *Scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine institutió*t. Kinyilvánítja reményét, hogy ezt a könyvet Thurzó György elfogadja.

Daniel Schultz a levelet, mint „Typographus Cracouiensis” írta alá. Sajnos krakkói tevékenységéről sem adatokat, sem szakirodalmi utalást nem találtam.

V. Ecsedy Judit röviden összegezte az eddigi adatokat Daniel Schultzról:⁵ tudjuk, hogy Bártfán tanult könyvkötőnek és nyomdásznak és id. Klöss Jakab löcsei nyomdában dolgozott. 1617–1622 között saját officinát vezetett Lőcsén és utána 1623-ban, a kassai nyomdász Festus János halála után, letelepedett Kassán. Ide átvitte a löcsei nyomdájának berendezését és itt működött haláláig, 1629-ig.⁶ Feltételezhetjük, hogy Krakkóban nem volt önálló nyomdája, lehetséges, hogy más krakkói műhelyben dolgozott.

A levél szerint Daniel Schultz Thurzónak ajánlotta a fent említett, ismert, kedvelt és gyakran kiadásra került egészségtani kézikönyvet. Miután ilyen krakkói nyomtatvány még nem került elő, feltehetjük, hogy csak a kiadási szándék létezett. Mindenesetre Schultz Lőcsén megjelentette 1617-ben (*RMNy* 1143).⁷ Ezt azonban a szepesi káptalan kanonokjainak Franyay Istvánnak, Feyerdi Mártonnak, Sicula Balázsnak és más tisztviselőnek ajánlja.⁸

A Thurzó család kapcsolatai Daniel Schultzcal nem szakadtak meg Thurzó György halálával. A löcsei műhelyben jelent meg Izák Abrahamides (1557–1621) gyászbeszéde, melyet a nádor felett mondott el (1617: *Oratio exequialis*).⁹ Abrahamides ezt Thurzó Imrének, Thurzó György fiának ajánlotta. Daniel Schultz adta ki Elias Ursinus (1580–1627) prédikációjának szövegét III. Thurzó Szaniszló (1576–1625) halálakor, ajánlotta az elhunyt fiainak IV. Szaniszlónak († 1627), Ádámnak († 1635) és I. Mihálynak († 1636).¹⁰ A kassai műhelyben jelent meg (1625) Peter Zabeler (1578–1645) halotti beszéde a család szepesi ágából való Thurzó Szaniszló felett, aki 1622-től volt az ország nádora.¹¹ Temetése Lőcsén volt 1626. január 12-én.¹²

SAKTOROVÁ, HELENA

⁵ ECSÉDY Judit, V.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Bp. 1999. Balassi Kiadó, 91–94.; *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. V. zvázok. Martin, 1992. Matica slovenská, 242.

⁶ *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. V. zvázok. Martin, 1992. Matica slovenská, 242. ECSÉDY J., V.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Bp. 1999. Balassi kiadó, 92, 94.

⁷ ČAPLOVIČ, Jan: *Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700*. Martin, 1972. Matica slovenská, Nr. 748.

⁸ A káptalan tagjainak tevékenységére lásd: HRADSKÝ, Josephus: *Initia progressus ac praesens status capituli ad sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio*. Szepesváralja, 1901. Typis Dionysii Buzás, 419, 425, 417.

⁹ ČAPLOVIČ: i. m. Nr. 745.; *RMNy* 1141.

¹⁰ ČAPLOVIČ: i. m. Nr. 520.; *RMNy* 1364.

¹¹ ČAPLOVIČ: i. m. Nr. 522.; *RMNy* 1366.

¹² *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. VI. zvázok. Martin, 1994. Matica slovenská, 152.

Sárospatakat dicsérő londoni Comenius-kiadvány 1664-ből. Jan Amos Komensky, latin nevén Comenius, változatlanul a 17. század leggyakrabban idézett pedagógusai és nyelvészei közé tartozik. Néhány évtizeddel ezelőtt olyan jelentős pedagógus méltatta munkásságát, mint Jean Piaget és pár éve Genfben újra kiadták latin eredetiben és azzal párhuzamos francia fordításban egyik kevésbé ismert nyelvészeti munkáját, az 1648-ban vagy 1649-ben Elbingában kinyomtatott *Novissima Linguarum Methodus*.¹ Nem hiszem, hogy létezne teljes és tökéletes Comenius-bibliográfia, bár néhány éve Anežka Bad'urova készített egy ilyen igényű bibliográfiát Prágában² – engem mindenképpen meglepett a British Libraryben található, csupán angol földön megjelent Comenius-nyomtatványok sokasága. Ezek 1620-tól a század végéig kisebb-nagyobb hullámokban öntötték el az angol könyvpiacot, többnyire a latin nyelv tanítását, vagy népszerűsítését célozva, de van köztük számos angolra fordított politikai vagy kegyességi mű is. A fáradhatatlan Samuel Hartlib mellett (aki egyébként 1662-ben elhunyt) a „Comenius angol hívei” címszó alatt legalább annyi nevet lehetne összeszedni, mint hajdan Herepei János tette a „Az öreg Comenius néhány magyar híve” című dolgozatában.³

Ezúttal egy olyan Comenius kiadványt szeretnék ismertetni, amelyiknek szövegei néhány rövidebb szövegrészlet (pl. a „Ratio Methodi Comenianae”) kivételével jöllehet már Sárospatakon korábban⁴, valamint az 1657-as amszterdami összkiadás második és harmadik kötetében⁵ megjelentek, a londoni könyvpiacra csak 1664-ben, a Magyarországra és a magyarokra irányuló angol figyelem csúcspontja idején láttak napvilágot. 1664 Angliában nem csak a Gusztáv Adolf-kultusz óta külföldivel szemben példátlan, az angol Zrínyi-életrajz által jelzett óriási Zrínyi Miklós-kultusz éve, de ebben az évben jelenik meg Nadányi János *Florus Hungaricus*ának angol kiadása is, meg több általános tájékoztató mű Magyarország és Erdély földrajzáról és történelméről. Ekkor indul többéves diadalútjára „Berenius”, a Londonban megtelepedett Jászberényi P. Pál kétnyelvű, latin–angol nyelvkönyve, a *Fax nova linguae latinae*, amelynek latin előszavában a szerző természetesen hivatkozik Comeniusra, akit személyesen ismert és nagyon tisztelt. 1664 olyan év, amikor Magyarország még Samuel Pepys naplójába is belekerül, mert a londoni kávéházakban nagy izgalmat keltenek a török felett aratott győzelmek hírei.⁶ Ebben az évben több Comenius-mű is megjelenik Londonban, tehát úgy tűnik, ekkor találkozunk a nagy pedagógus angliai kultusza a magyar vonatkozású kiadványok iránti szélesebb körű érdeklődéssel. Thomas Parkhurst könyvkereskedő költségén kiadják például a Sárospatakon írt, és már Comenius távozása után, 1656-ben ott kinyomtatott *Schola ludus*.⁷ Ez az iskoladráma az amszterdami összkiadásra alapul, benne van

¹ Franciára fordította Jean Honoré, a bevezetőt írta Etienne Krotky, Librairie Droz, Genève, 2005.

² BAD'UROVA, Anežka: *Bibliography of Works of John Amos Comenius printed before 1800*. Prague, 2007. Academy of Sciences.

³ *Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei*. Szerk. KESERŰ Bálint. Bp.–Szeged, 1971. /Adattár XVII századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3./ 394–418.

⁴ *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1636–1655*. 2431. Míg a pataki kiadvány nyolcadrét alakú és 267 lapos, a londoni összesen 299 lap terjedelmű negyedréti kiadvány. Mivel a pataki kiadványt címlapja kivételével nem tanulmányozhattam, a teljesen pontos összehasonlításra nem volt alkalmam.

⁵ COMENIUS, J. A.: *Opera Didactica Omnia*. Amsterdam, 1657. Tom. II. pars III. 451–717., Tom. III. 108–112.

⁶ *The Diary of SAMUEL PEPYS* (with an introduction by G. Gregory SMITH): London, 1920. 274, 275.

⁷ Teljes címe: *JOHAN-AMOS COMENII Schola- Ludus seu Encyclopaedia Viva, h. e. Januae Linguarum Praxis Comica*. London, 1664. (RMK III. Pótlások: 6468). Bár Bad'urova bibliográfiája számontartja, az RMK szerint Magyarországon nincs példány belőle.

Comenius már ott írt előszava (a kötet A2–A5 lapjain), valamint az eredeti, 1654. április 24-én kelt, hat sárospataki magyar iskolai kurátornak ajánlott előszó, és ezt követi a nyolc részből álló, voltaképpen „*Janua Linguarum Praxeos Comica*” 417 lapon. Aki tehát kézbevette ezt a már 1663/64 januárjában hatóságilag kiadásra engedélyezett művet, nem fog csodálkozni azon, hogy egy másik, ugyancsak Londonban kiadott Comenius-nyelvkönyv legelső lapján felbukkan egy, a fejlődmi lelkész Medgyesi Pálénál sokkal kevésbé ismert, sárospataki tanár neve.

Az illetőt Ecsedi Jánosnak hívják, aki ha latinosan írja a nevét, „Etsedi”-ként szerepel a korabeli kiadványokban. Ő az, akinek a neve azonnal szembeötlik az *Ars oratoria* előszavában. Comenius, mint a sárospataki ‘*triclassis*’ moderátorához,⁸ vagyis tanárához, hozzá intézi lelkes kezdőmondait:

„Si Ternarius recte numerus perfectus, omnisque in rebus perfectionis mensura est, ut Aristoteli visum, illud... scriptum reliquit: gaude, Etsedi, honorem cum contingere Tibi, ut Latinae Scholae nostrae Triclassis tertia, hoc est, suprema, ad perfectionem adspirans, Tuae committatur Prudentiae. Tu ecce Latinae Linguae studium hac in Schola absolves! Tu Latinitatis purae candidatulis nostris Latinus pater eris!”

Más szóval Comenius Ecsedit itt a tanítványok „tisztá latinságának atyjaként” üdvözli és élteti. Mielőtt rátérnék arra, mit tudunk még Ecsedi Jánosról, részletesebben szeretném ismertetni a szóban forgó és az *RMK*-ban eddig nem szereplő 1664-os londoni kiadványt.

A szakirodalom már régóta tud róla, hogy bár Comenius Sárospatakon hét osztály felállítását tervezte, ezekből csupán hármat sikerült felállítania, de ezeknek megnyitásakor mindhárom alkalommal hosszabb-rövidebb felavató beszédet tartott.⁹ Ezek közül az elsőt Tolnai Istvánhoz, a másodikat Kaposi Pálhoz, végül a harmadikat Ecsedi Jánoshoz intézi, az ajánlásokat latin nyelvtannal, illetve nyelvkönyvvel egybekötve. A harmadik, 1652-es, 267 lapra rúgó kiadvány az „*Eruditionis Scholasticae Pars III. Atrium, rerum et linguarum ornamenta exhibens, in usum scholae Patakinae editum*” címet viseli.¹⁰ Miután Comenius Amszterdamba költözött, a pataki szövegeket újranyomatta az *Opera didactica omnia*-ban, ahol azok a „*Pars III. Exhibens ea quae ab Anno 1650 usque ad annum 1654 in Hungaria fuerunt acta*” alcímmel jelentek meg. Ennek a több mint ezer oldalas szöveggyűjteménynek a 451-től 756 lapig terjedő része az „*Eruditionis scholasticae*”, amin belül az Ecsedi Jánoshoz írt előszó három fólió lapot tesz ki.¹¹ Fennmaradt Comenius pataki búcsúbeszéde is, ami megjelent az *Opera didactica*-ban csakúgy, mint egy külön, *Latinitatis Schola Triclassis* című amszterdami kiadványban, ahol a morva pedagógus köszönetet mond a már elhunyt Rákóczi Zsigmond, a pataki iskola fő támogatója mellett Tolnai Dali Jánosnak, Klobusiczky Andrásnak és Veréczy Ferencnek, továbbá név szerint a pataki osztályok öt tanítójának.¹² Érdekes módon Ecsedi János neve hiányzik ebből a szinte minden fontosabb pataki embert méltató búcsúbeszédből.

⁸ Az előszót említi az *RMNy*: 2431. Ecsedi azonosításában segítségemre volt P. Vásárhelyi Judit, akinek ezúton mondok köszönetet.

⁹ HÖRCSIK Richárd: *Comenius és a magyar művelődés*. Bp. 1994. 38. Az avatóbeszédnek külön kiadványként sorra megjelentek.

¹⁰ Lásd a 4. lábjegyzetet: *RMNy* III. 1636–1655. 2431.

¹¹ COMENIUS, J. A.: *Didacticum Operum*. Pars III. Amstelodamii, 1657. 451–453.

¹² COMENIUS, J. A.: *Latinitatis Schola Triclassis per Vestibulum, Januam, Atrium...* Amstelodami, 1657. 104.

A fent említett 1657-es amszterdami kiadvány előszavában a Lorántffi Zsuzsannának kijáró obligát köszönet mellett Comenius még külön megköszöni a „Gyöngyösi László nevű igen kiváló ifjúnak”, hogy egy hiányzó könyvének példányát magával hozta Hollandiába. (Itt a többi közt a *Lexicon Atriale Latino-Latinum*ról van szó, ami csak 1657-ben Amszterdamban láthatott napvilágot, de mint az *Opera didactica* IV. részének bevezetőjéből kiderül, az Utrechtbe peregrináló magyar diákok, köztük Gyöngyösi II. Rákóczi György parancsára elhozták Comeniusnak a *Ianuae Linguarum Praxeos, Schola Ludus*nak egy Patakon frissen megjelent példányát is).¹³ A fentebb dicsért Gyöngyösi szintén sárospataki diák volt, Utrechtben 1656-ban Daniel Voetiusnál disputált *De divisione entis in substantiam...* címmel,¹⁴ s talán az ő testvéröccse volt az a Gyöngyösi András, aki másodmagával 1663 tavaszán Oxfordban járt és ott kapott segítyt az egyik kollégiumtól.¹⁵

Az *Ars oratoria* teljes címe nem érdektelen, címlapján ugyanis ez áll:

Johannis-Amos COMENII... *Ars Oratoria, sive Grammatica Elegans et Eruditionis Scholasticae ATRIUM, Rerum & Linguarum Ornamenta exhibens*

amit négy újabb sor követ, majd egy kurzívval szedett információ arról, hogy ez az anyag első ízben jelenik meg Angliában, ami az eladhatóság szempontjából lényeges:

Omnia Autoris ex mente et suasu nunc primo in Anglia recusa. Kiadta Roger Daniel, Londonban.

A mű terjedelme mintegy 299 oldal, amiből az „Epistola Nuncupatoria” (ez az „Etsedit” köszöntő ajánlólevél) négy oldal, utána „Ratio Methodi Comenianae” két lap, hogy aztán azt az „Artis Oratoriae sive Grammaticae Elegantissimae” kövesse 102 és az „Eruditionis Scholae Atrium” 127 oldalon. Ezt kiegészíti egy „Grammatica Janualis” (48 oldal) és egy 16 oldalas „Praefatio”-val ellátott szöveg, amit 127 lapon követ az „In Latinitatis Atrium”.

Mint már említettem, mindez kisebb változtatásokkal már megjelent Amszterdamban, az 1657-es Comenius-összkiadásban. Ugyanakkor az Ecsedinek írt ajánlólevél néhány helyen eltér az amszterdami kiadás szövegétől, így például az ötödik sorban „hoc est” áll az amszterdami „h. e.” rövidítés helyett, a következő sorban a londoni kiadás nagy kezdőbetűvel írja a „prudential” szót és ugyancsak nagybetűvel a hetedik sor „pater” szavát. Végül (itt csak az első oldal eltéréseivel foglalkozom) a tizenegyedik sorban „partim” áll az alighanem sajtóhibás amszterdami „partam” helyett. Más szóval az angol nyomdász, vagy annak latinul jól tudó lektora gondosan végigolvasta Comenius szövegét, mielőtt hozzáfogtak volna kinyomtatásához.

Comenius legkedveltebb angol nyomdásza Roger Daniel volt, aki 1667-ben hunyt el –, nyomdája címéül a Pater-noster Row-t adja meg, nem messze a Szent Pál katedrálislól, az akkori London egyik legforgalmasabb környékén. Daniel már 1662-ben kiadta Comenius *Janua Linguarum Trilinguis*ét, s az angol–latin–görög szójegyzék előszavából kiderül, hogy az amszterdami száműzött egyenesen Roger Danielnek „az igen híres könyvtárosnak” küldte azt kiadásra még 1659-ben.¹⁶

¹³ „... jussu Celsitudinae Principis typis excusum, cujus & exemplar accepi”, *Comenii Didacticum Operum*. Pars IV. 1. A *Schola Ludus* pataki, Georgius Renius által nyomott kiadásáról lásd az *RMK* II. 860 tételét.

¹⁴ *RMK* III: 7645. Egyetlen ismert példánya a British Libraryben.

¹⁵ GÖMÖRI György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*. Bp. 2005. 32.

¹⁶ Ez a mű nem kevesebb, mint 16 angol, latin és görög nyelven írott üdvözlő verssel jelent meg, ami jelzi Comenius rendkívüli elismertségét Angliában.

Ezt követte az *Ars oratoria*, aminek példányaiból a Wing-katalógus néven ismert *STC 1641–1700* (New York, 1994) szerint viszonylag kevés maradt fenn – négy Angliában és egy (a Yale egyetem könyvtárában) az Egyesült Államokban; a könyv számos példánya alighanem a nagy londoni tűzvész martalékává lett. Pédányait az *STC 1641–1700* az 5504 és 5540/a jelzetek alatt tartja számon, ezek szerint az első kiadásból¹⁷ egyet Londonban, egyet a cambridge-i egyetemi könyvtárban, illetve a cambridge-i Gonville és Caius kollégiumban, az 1671-es másodikból pedig egy unikumnak látszó példányt a washingtoni Folger könyvtárban találunk.¹⁸ Mivel az 1664-as kiadás két példányának más-más címlapvariánsa van (az egyiken római betűkkel van megadva a kiadás éve), nincs kizárva, hogy Daniel gyors egymásutánban kétszer nyomta ki ugyanazt a könyvet, alig különböző címlapokkal, s mivel a „Janualis” szó hibásan szerepel az „1664”-os évszámmal ellátott példányban, az lehetett az első, és a római betűs címlapú (a cambridge-i egyetemi könyvtári példány) a második, „javított” nyomtat.

Végül térjünk vissza ahhoz a személyhez, akire Comenius „Isten áldását” kéri az *Eruditionis scholasticae, pars III.* illetve az *Ars oratoria* előszavában. Ecsedi Jánosról már korábban is tudott a Comenius iránt érdeklődő olvasó, ha máshonnan nem, a *Comenius and Hungary* című gyűjteményből, ahol ez áll vele kapcsolatban: „Comenius igen dicsérőleg említi őt az 1652-ben Sárospatakon kiadott ÁTRIUM előszavában, amelyet hozzá [ti. Ecsedihez] intéz”.¹⁹ Ugyanebből a könyvből értesülünk, hogy Ecsedi János 1651. június 20-án szénior diákja volt a pataki iskolának, s egy másik szénior kora alapján meg lehet határozni az ő életkorát is: szénior Dobrai P. Mihály, a későbbi hollandiai orvostanhallgató is, aki ekkor tizenkilenc éves, tehát Ecsedi is 1631–32 táján születhetett. Valószínűleg 1652-ben vette át a triclassis legfelső osztályának tanítását – ugyanebben az évben született egyetlen jelenleg ismert latin verse, a *Musae Patakiniae*²⁰ című antológiában (amiben Comeniusnak is volt gyászverse) közölt 46 soros, Rákóczi Zsigmondot gyászoló latin költemény. Ez a gördülékeny hexameterekben megírt „Purpureos Pollux radios ut spargit in astris” sorral kezdődő vers nagyfokú költői tudatosságra, s a klasszikus latin verselés kitűnő kezelésére mutat. Nem tudni, miért nem lett folytatása, illetve feltételezhető, hogy ha Ecsedi több latin verset írt, azok kéziratban elvesztek. Ami az 1652 után alighanem már Sárospatakot elhagyó ifjú klasszika-filológus további sorsát illeti, erre csupán egy adatunk van, a sárospataki lista szerint ugyanis: „Ductus Kereszturinum”,²¹ vagyis Patak után Ecsedi János Bodrogkeresztúron lett rektor – talán a helyi iskolára vonatkozó adatokból (ha fennmaradtak ilyenek) ki fog derülni, meddig teljesített itt szolgálatot. Mindenesetre az a tény, hogy a *Schola ludus* kiadásával egy időben, egy másik 1664-es londoni kiadvány ennyire dicsérő hangon, kiemelt helyen emlékezik meg Ecsediről és kiváló latintudásáról, mutatja, milyen híre volt, vagy lehetett a latinul olvasó angolok között, tíz évvel az Európa-szerte ismert Jan Amos Comenius Sárospatakról való távozása után, az általa „Rakocianum Atheneum”-nak tisztelt²² pataki iskolának a távoli Angliában.

GÖMÖRI GYÖRGY

¹⁷ Az *STC* nem tartja számon a manchesteri John Rylands könyvtár példányát.

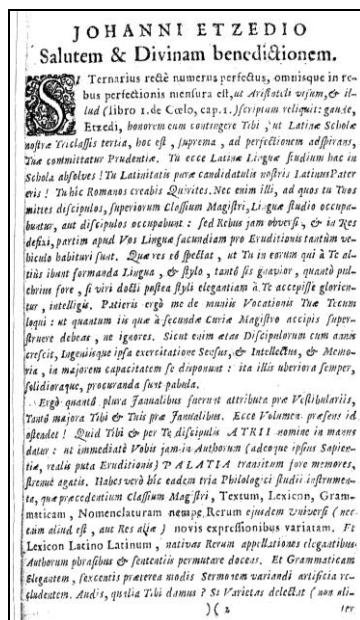
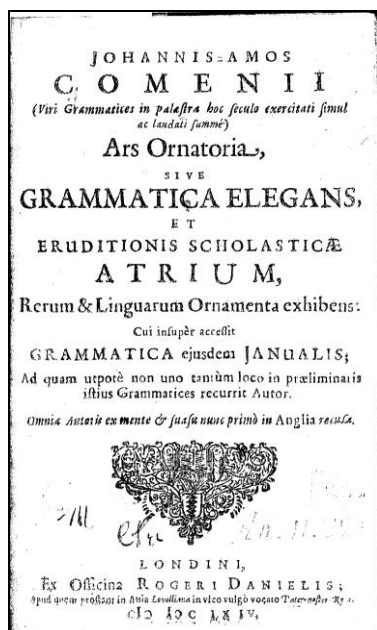
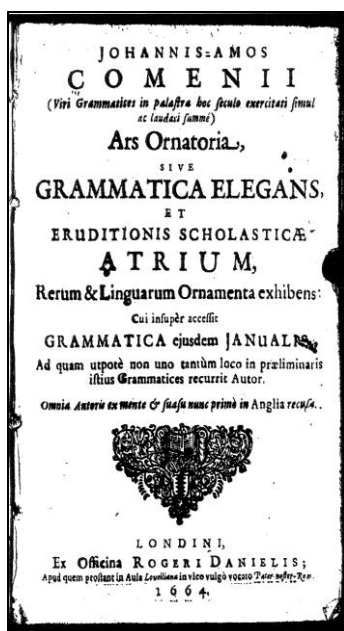
¹⁸ Az 1664-es kiadáshoz képest változatlan címlappal és római betűs számozású dátummal. Ez a John Redmayne-féle kiadás nem szerepel az új prágai bibliográfiában.

¹⁹ FÖLDES, Éva–MÉSZÁROS, István: *Comenius and Hungary*. Bp. 1973. 163.

²⁰ *RMNy* III: 2435 *Musae Patakiniae iterum ad Luctum vocatae*... Patakinis repraesentate typis, Anno MDCLII

²¹ FÖLDES–MÉSZÁROS: *i. m.* (19. jegyzet) Fig. 25

²² COMENIUS, J. A.: *Primitiae Laborum Scholasticorum*. Patakinis, 1652. (MDCI és MDCII), 37.

Az *Ars Ornatoria* cambridge-i, illetve yale-i könyvtári példányának címlappja és előszavának első lapja

A Hét két nyomdászamlája (1901, 1909). A magyar sajtótörténet-írás tagadhatatlan egyoldalúsága, hogy – érzéketlenségből-e, vagy kényszerűségből, egyre megy – nemigen figyel az egyes lapoknak, mint intézményeknek a gazdasági helyzetére. A szövegek irodalmi és/vagy politikai értelmezése mindent maga alá rendel. Ám ez már csak azért is hiány és egyoldalúság, mert a lapok gazdasági háttere, könnyű belátni, magára a lapelőállítás során születő szövegekre is kihat. A pénztelenség, a mecénásokra való rászorultság például nyilvánvalóan következményekkel jár. S nagyban meghatározza a munkatársi gárda lehetséges összetételét, a megszerezhető-megírátható írások minőségét, sőt a lap ilyen vagy olyan tipográfiai arculatát is. Több pénz, több lehetőség, nagyobb tér a szerkesztői invenció és kreativitás érvényesülésére. A pénzügyi háttér vizsgálata tehát az eminenen sajtótörténetinek vélelmezett földolgozáshoz is szükséges. S igazán jó munka csak akkor születhet, ha ezek (s az itt most nem említett, egymástól nagyon különböző) részfeladatok egyaránt teljesülnek.

A Hét most előkerült két nyomdászamlája,¹ amelyet a szerkesztő-tulajdonos Kiss József hagyatéka őrzött meg, s ma a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában van – különösen becses forrás tehát. A két dokumentum becse részben ritkasáértékükből fakad (ilyen típusú forrás *A Hét* történetéhez eddig nem került publikálásra!), részben jellegükből. Ez a két nyomdászamlamla ugyanis a lapelőállítás olyan összefüggéseibe enged bepillantani, amelyekről eddig sejtelmünk sem nagyon volt, tényszerű, konkrét ismeretünk pedig egyáltalán nem lehetett. Külön szerencse, hogy e nyomdászamlák összefoglaló jellegűek, több szám költségeit tartalmazzák, s a két számla más-más évből (1901, 1909) való, így két különböző metszetben is informál *A Hét*ről.

Mindkét számlát az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat állította ki, amely sok más kiadvány mellett *A Hét* nyomdai előállítója is volt. Mindkét számla a cég hivatalos, grafikus rajzolatú firmáján olvasható, az előrenyomatott rovatok egy részét kitöltetlenül hagyva. Közlésünkben, kerülve a fölösleges technikai bonyodalmakat, nem a nyomtatványt, hanem csak a beléje írott releváns információkat reprodukáljuk, s a nyomtatott szövegből csak azt adjuk, ami a kézírásos szöveggel szerves egységet alkot.

Az időben korábbi számla:

AZ „ATHENAEUM” IRODALMI ÉS NYOMDAI R. TÁRSULAT
KÖNYVNYOMDÁJA

Budapest 1901 decz 21.
VII Kerepesi út 54.

Nagyságos Kiss József
úrnak

Budapesten
Fizetendő Budapesten

Példány		Kor.	Fl	Kor.	Fl.
1900	<i>A Hét</i> 45 szám – 2 ív	186	40		
1900	-- „-- boríték	54	60		
890	-- „-- expedálás postán	5	34		
415	-- „-- kihordókkal	4	15		
450	-- „-- külön kiadás	19	80	270	29
1900	-- „-- 46 szám – 2 ív	186	40		
1900	-- „-- boríték	54	60		
898	-- „-- expedálás postán	5	39		

¹ PIM Kézirattár V. 5239/448/1., V. 5239/448/2.

Példány		Kor.	Fl	Kor.	Fl.
419	-- „ -- kihordóknál	4	19		
450	-- „ -- külön kiadás	19	80	270	38
	Átvitel			540	67
	Áthozat			540	67
1900	A Hét 47 szám – 2 ív	186	40		
1900	-- „ -- boríték	54	60		
894	-- „ -- expedíálás postán	5	37		
420	-- „ -- kihordókkal	4	20		
450	-- „ -- külön kiadás	19	80	270	37
1900	-- „ -- 48 szám – 2 ív	186	40		
1900	-- „ -- boríték	54	60		
898	-- „ -- expedíálás postán	5	39		
424	-- „ -- kihordókkal	4	20		
450	-- „ -- külön kiadás	19	80	270	39
500	Levélpapír 8			14	–
500	Levélborték			10	–
80 drb címszalag f 44–47				8	–
				1113	43
Tartozási áthozat				13238	05
Összesen Korona				14351	48

A második, évekkel későbbi számla:

Az „ATHENAEUM” IRODALMI ÉS NYOMDAI R. TÁRSULAT
KÖZ-, FÉNYNYOMDÁJA ÉS FÉNYMETSZET OSZTÁLYA

Budapest 1909. április 30.
VII. Kerepesi út 54.

Nagyságos Kiss József úrnak

Budapest
fizetendő Budapesten

Példány		Á	KOR.	FL	KOR.	FL.
2050	A Hét 14 szám – 2 ív 75.– 2.30	99.15	198	30		
2050	boríték 37.50 2.50		63	75		
1133	példány expedíálása postán	7.50	8	50		
447	„ „ kihordókkal	12.-	5	36		
420	külön kiadás	6.-	25	20	301	11
2100	A Hét 15 szám – 3 ív 75.– 2.30	100.30	300	90		
2100	borítók 37.50 2.50		65	–		
1114	példány expedíálása postán	7.50	8	36		
450	„ „ kihordókkal	12.-	5	40		
420	külön kiadás	8.-	33	60	413	26

Példány		Á	KOR.	FL	KOR.	FL.
2050	A Hét 16 szám – 2 ív	99.15	198	30		
	Átvitel		198	30	714	37
	Áthozat		198	30	714	37
2050	boríték		63	75		
1101	példány expedíálása postán	7.50	8.	26		
447	„ „ kihordókkal	12.–	5	36		
340	külön kiadás	6.–	20	40	296	07
2000	A Hét 17 szám – 2 ív	98.	196	--		
2000	boríték		62	50		
1100	példány expedíálása postán	7.50	8	25		
440	„ „ kihordókkal	12.	5	28		
840	külön kiadás	6.–	20	40	292	43
2000	A Hét 18 szám – 2 ív	98.–	196	--		
2000	boríték		62	50		
1102	példány expedíálása postán	7.50.–	8	27		
441	„ „ kihordókkal	12.–	5	29		
340	külön kiadás	6.–	20	40	292	46
110	czímszalag 17-22-5 forma 15 fill				16	50
					1611	83
	10 % felár				16	12
	3 ½ oldal eldobott szedés	8.–			28	--
500	felszólító levél 13 157.				11	--
200	karton				2	50
200	levélboríték 13 245.				2	50

Tartozási	áthozat	K 19, 872.95–	1671	95
	IV/2 K 1000			
	IV/5 „ 1000			
Fizetés	IV/12 „ 1000	„ 3000.–	16872	95
		Korona	18544	90

Mi állapítható meg ezekből a számlákból? Ha figyelmesen áttanulmányozzuk őket, kiderül, ezek voltaképpen havi nyomdászamlák, egy-egy hónap adatait rögzítik. Az 1901. éviben a 45–48. számokról, az 1909. éviben a 14–18. számokról kapunk képet. Ez arra vall, *A Hét* elvileg nem számonként, hanem négy–öt számonként, azaz havonta fizette a nyomdászamlát. A lap előállításában – s ez is kiderül a számlákból – rendszeresen hitelből történt. *A Hét* 1901-ben is, 1909-ben is jelentős összeggel tartozott korábbi számai nyomdai előállításáért. Amíg 1901-ben egy havi költség 1113 korona 43 fillér volt, 1909-ben pedig 1671 korona 95 fillér, addig a fölhalmozódott tartozás mindkét évben kb. egy-egy évi előállítási költséget tett ki. 1901-ben 13 238 korona 05 fillér, 1909-ben 16 872 korona 95 fillér. A tartozást, mint az 1909. évi számla egyik bejegyzéséből kikövetkeztethető, *A Hét* alkalmasszerűen, részletekben fizette meg, egy-egy nagyobb összeget törlesztve. Érdekes, hogy 1909-ben, az április 30-i számla kiállítása előtt röviddel, három alkalommal is törlesztett *A Hét*: április 2-án, április 5-én és április 13-án ezer-ezer koronát. (A három törlesztőrészlet összege együtt szűken két hónapi nyomdai költséget fedezett. A fennmaradt adósság azonban így is a három törlesztés együttes összegének még mindig több mint hatszorosa volt.) Mindez arra vall, *A Hét* – előfizetési bevételei, hirdetési jövedelmei és pausaléi ellenére – likviditási gondokkal küzdött, szüksége volt a nyomdai hitelre. (A hitelt nyilván azért kapta meg, mert rendszeres megrendelő volt, aki folyamatos munkát adott a nyomdának.)

Ha egy-egy szám nyomdai költségeire figyelünk, kiderül, 1901-ben kb. 270 korona volt egy szám előállításí és terjesztési költsége, 1909-ben ez 292-től 301 koronáig terjedt, sőt a szokásosnál nagyobb terjedelmű 15. szám költsége fölment 413 koronára. Ez a növekedés akár a tarifa esetleges emelkedésére is visszavezethető lenne, de ha jobban figyelünk, rájövünk: a költségemelkedés mögött a példányszám-emelkedés állott. *A Hét*ből 1901-ben számonként 1900 példányt nyomtak, 1909-ben pedig – váltakozva – 2000, 2050, 2100 példányt. A növekedés nem nagy s nem is igazán stabil (egy hónapon belül is vannak visszaesések), de kétségtelen.

Külön figyelmet érdemel a kinyomtatott példányszámok és a (nyomdai közvetítéssel) terjesztett példányok alakulása. A számlákból kiderül, a lap terjesztése részben vagy egészen a nyomdából, a nyomda révén történt, méghozzá kétféle technikával: postán keresztül és kihordókkal. (Postán keresztül nyilván a „vidéki” előfizetők kapták meg példányukat, a kihordók pedig helyben, a fővárosiakhoz juttatták el a lapot.) Tanulságos adat, hogy 1901-ben a posta számonként 890, 898, 894 és 898 példányt kézbesített, a kihordók pedig 415, 419, 420, 424 példányt. Ugyanez 1909-ben így alakult: 1133, 1114, 1101, 1100, 1102 példány postán keresztül, 447, 450, 447, 440 és 441 példány pedig a kihordók által jutott el az olvasókhöz. Ha összesítjük a kétféle technikával terjesztett példányszámadatokat, kiderül, hogy 1901-ben *A Hét* olvasóinak száma 1305 és 1322 között mozgott, 1909-ben pedig 1500 és 1564 között. Ez a két adatsor több szempontból is figyelemre méltó. Érdemes megjegyezni, hogy 1901-hez mérten 1909-re számottevő növekedés következett be – az a közkeletű irodalomtörténeti vélekedés tehát, amely szerint 1908-tól, a *Nyugat* megindulásától kezdve *A Hét* elvesztette jelentőségét, közönségtörténeti szempontból nem igazolható. Elterjedtsége éppenhogy növekedett. A másik megjegyzésre érdemes dolog az, hogy *A Hét* elterjedtsége valahol középen állott a korabeli folyóiratok pár száz példányos valósága és az irodalmi tervekben vizionált 5-6 ezres megjelenés között. De így is felülmulta valamivel a Krúdytól ismert² (s már Krúdynál is némileg folklorisztikusként ható) ezerpeldányos helyzetet. A számlák adatai azonban nyilvánvalóan az olvasóközönségnek csak az alsó határát jelölik ki. Részben azért, mert nem számolnak el a kinyomtatott és a terjesztett példányok közötti különbséggel. Nem lehet tudni, hogy a fennmaradó példányok, azaz a különbözet (amely számonként 1901-ben 600, 1909-ben 500 példány körül mozgott) tudatosan tervezett remittenda volt-e, amely kézen-közön „elfolyt”? Vagy, esetleg, a lapnak volt még egy harmadik terjesztési módszere is? (Elképzelhető, hogy valamilyen formában közvetlenül maga a kiadóhivatal is terjesztette a lapot.) Másrészt módosul az olvasóközönség létszáma és aránya azáltal is, hogy – mint Krúdytól is tudható – a lapot sokan a különböző kávéházakban olvasták. A kávéházi egy (előfizetett) példány tehát egyáltalán nem egy olvasót jelentett. Vagyis a hozzáférhetőségnek ez a formája és alkalma a tényleges elterjedtséget „fölfelé” módosította.

Közönségtörténeti szempontból alighanem a számláknak azt az információját is érdemes figyelembe venni, hogy a fővárosiként azonosított, a helyi kihordók által példányhoz juttatott olvasóközönség száma nyilvánvalóan „kis” Budapestre vonatkozik. Arra a Budapestre, amelyhez akkor közigazgatásilag Kispest, Újpest stb. még nem tartozott hozzá – azaz *A Hét* „vidéki” olvasóinak egy része valójában az utóbb Budapestként kezelt területen élt.

Nyomdászattörténeti szempontból érdekes a számlák egyik, mindkét esetben érvényesülő distinkciója is: megkülönböztették (s külön is számolták el) az úgynevezett belívek nyomdai költségeit és a „boríték”, azaz a borító árát. Ez persze teljesen természetes eljárás volt: a belívek és a borító papírja különbözik, s mivel a „boríték” eleve más jellegű volt (fénypapír, grafika stb.), előállításí is komplikáltabb és költségesebb, mint a belíveké. S mivel a belívekhez képest arányaiban a „borí-

² Vö. KRÚDY Gyula: *Mese a varrógépről*. In: Uő: *A tegnapok kódlovagjai. II.* Békéscsaba, 1925. 211.

ték” ára érzékelhetően nagyobb, a képes borító alkalmazását mindenképpen tudatos szerkesztői (kiadói) megoldásként kell értelmeznünk. A „boríték” kivitelezése ténylegesen vagy vélelmezett olvasócsalogató funkciót töltött be.

Ugyancsak nyomdászattörténeti adalék az is, hogy az 1909. évi egyik számhoz 3 és fél oldal „fölösleges”, eldobott szedés is készült, s a számlából kiderül ennek ára is. Ez a fölöslegesen elvégzett munka a lapnak 28 koronájába került, de magánál az összegnél ez esetben érdekesebb a szedés egységára, amely oldalanként 8 korona volt. Sajnos, ez az adat is csak részlegesen világítja meg *A Hét* szedéseinek tarifáját. A lap szövegei ugyanis különböző méretű betűkkel voltak kiszedve. Ha *A Hét* egységesen azonos méretű betűkből lett volna szedve (ami, ismételjük meg, nem így volt), akkor egy szám szedése a fenti adat szerint 32×8 , azaz 256 koronába került volna. Ez az ár azonban jóval fölötte van az 1909-es számok teljes belív-költségeinek. Az eldobott szedés tehát alighanem valamelyik kisebb grádusú betűből készült.

Végezetül megemlítendő még, hogy a számlák következetesen ismétlődő tétele bizonyos „külön kiadás”. Hogy ez a meghatározás mit fed, nem tudjuk, csak annyi bizonyos, hogy ez a költség csak a példányok egyik, kisebbik részére vonatkozik. A példányok egy részét tehát külön kezelhették. (Ez esetleg összefügghet a hipotetikusan fölvetett harmadik-féle terjesztés lehetőségével.) De hogy mi volt ez a „külön kiadás”, annak tisztázása további munkát igényel. S nem világos az 1909. évi számla némely tétele sem. Nem tudjuk például, mit jelölnek a munka megnevezése mellé (de nem az árak közé) írt számok. Csak vélelmezhető, hogy ezek valamilyen rész- vagy egységárak lehetnek. A számla szerkezetéből annyi mindenesetre kiderül: ezek akármik voltak is, beépültek az árba.

*

Nem tudható, előkerülnek-e még további számlák; Varga Katalin szíves közlése szerint e kettőn kívül a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára több ilyet nem őriz. Más kéziratári vagy levéltári gyűjteményben azonban rejtőzhetnek még további számlák. Pár éve, Kiss József családjának elöregedése, az örökösök elhalálózása stb. miatt a Kiss-hagyaték egy része különböző gyűjtők közt szétszóródott. Innen, a szétszóródott anyagból is kerülhet még elő a most bemutatottakhoz hasonló, de más időpontban született irat. Ha szerencsénk lesz, talán egy-egy számla az 1890-es évek elejéről, közepéről, és/vagy az 1910-es évekből is előkerül. Ha igen, sok mindent pontosabban fogunk látni.

LENGYEL ANDRÁS

FIGYELŐ

A magyar sajtótörténet mozaikjai egy osztrák kiadványban.* Az Osztrák, majd Osztrák–Magyar Monarchia története utolsó nagy korszakának a társadalmi nyilvánosság és annak meghatározó faktorai, az egyesületek, a pártok, a nőmozgalom, de főként a sajtó sorsa alakulásának bemutatására vállalkozott a sok kutató munkáját összefogó kötetben az Osztrák Tudományos Akadémia. A parlamenten kívüli társadalmi mozgások, a szélesebb néprétegek politikai és kulturális aktivizálódásának és ezzel a társadalom demokratizálódásának folyamata képezi tehát a kötet írásainak tárgyát. A soknemzetiségű Monarchia egyes országrészeinek sajtójog- és sajtótörténeti kérdéseivel itt nem kívánok foglalkozni. Én a kötetet kizárólag a magyar sajtótörténetre vonatkozó részekkel kapcsolatban vizsgálom, azt nézve, hogy ezekből a fejezetekből összeállítható-e a korszak magyar sajtójának összefoglaló története németül, mely korszerű formában még nem létezik a téma iránt érdeklődő, németül olvasó szakmai közönség számára.

Thomas Olechowski az 1848 és 1914 közötti Magyarországot is érintő sajtótörvényeket mutatja be nagyon alapos és a németül hozzáférhető legmodernebb jogtörténeti szakirodalom felhasználásával készült írásában. A '48 előtti szituációról megállapítja, hogy a Lajtán túl kevésbé vették a cenzúrát szigorúan. A magyarországi reformkori cenzúra elleni harc vezéralakjának Kossuthot tartja, aki már az 1832-es országgyűlésen sajtószabadságot követelt. Az 1848-as magyar sajtótörvényt kimondottan liberális sajtótörvényként értékeli. Olechowski részletesen bemutatja a magyar sajtóviszonyok ezt követő változását, vagyis hogy az 1848. október 3-án feloszlott országgyűlés után a '48-as magyar sajtótörvény lényegében formálisan érvényben maradt, de az 50-es években az utólagos „rendőri felügyelet” intézménye lépett életbe, vagyis az elkészült lappéldányokat kellett bemutatni a rendőrségnek, aminek esetleges elkobzása nagy anyagi veszteséget okozott a szerkesztőknek és kiadóknak. 1853-ban öt helytartósági kerületre osztották fel Magyarországot, s e kerületek székhelyein a rendőrigazgatóságok foglalkoztak a sajtó ellenőrzésével. Az '57-es, majd '58-as császári rendelkezés vezette be a bélyegadót a kaucióköteles, vagyis a politikával foglalkozó lapok számára. Az '59-es sajtótörvény jogegységesülést teremtett a Monarchiában. Az 1867-es kiegyezéssel a magyar alkotmányt helyreállították, a század második felében a magyar sajtó fellendülést ért meg, a század végén problémát a szocialista sajtó elleni harc jelentett. Az 1914 áprilisában született sajtótörvény (XIV. tc.) kimondta, hogy elvileg mindenki szabadon kifejezheti véleményét, de ez mégis inkább megrendszabályozni törekedett a sajtót, például helyreigazítási kényszert írt elő bizonyos esetekben. A korszak sajtójogi viszonyait részletesen elemzi Buzinkay Géza is a kötetben található tanulmányában, illetve magyarul 2008-ban megjelent *Magyar hírlaptörténet 1848–*

* *Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. 2. Teilband : Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung.* Hrsg. von Helmut RUMPLER und Peter URBANITSCH. Wien, 2006. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, XVI, 1493–2832. 1. /Die Habsburgermonarchie 1848–1918./

1918 című könyvében. A kötet szerkesztőit dicséri, hogy el tudták kerülni e két tanulmány esetében a sajtó jogtörténettel kapcsolatban az ismétléseket.

Az 1864 és 1945 között létezett és külföldön is olvasott *Pester Lloyd* („Magyarország Európára nyíló kapuja”) mindenképpen megérdemel egy önálló fejezetet. Petronilla Ehrenpreis *Pester Lloyd*-bemutatása igen alapos. A szerző nemcsak ismeri a lapra vonatkozó régebbi (itt Brachfeld Siegfried könyve jöhet szóba) és újabb szakirodalmat (Ujvári Hedvig írásai), hanem a korszak néhány fontos politikai eseményének az újságban való visszhangját, a *Pester Lloyd* állásfoglalását egy adott politikai helyzetben saját kutatásai alapján tárja fel és elemzi. Ez a történeti vizsgálati módszer objektivitása mellett azért is újszerű, mert a magyar kutatók eddig főleg irodalomtörténeti és kultúrtörténeti szempontból vizsgálták lapot. A szerzőnő először röviden ismerteti az újság alapításának körülményeit. Helyesen szögezi le, hogy a *Pester Lloyd* Magyarország szócsövénév vált, célja volt a magyar érdekek képviselete külföldön, mindenkor szerkesztői azt akarták segítségével elérni, hogy a külföld ne csak osztrák közvetítéssel informálódjék Magyarországról. Mivel Bécsben újságos üzletekben (újságos trafikokban) nem lehetett újságokat árusítani, a kávéházakban és vendéglőkben olvasták, illetve a postahivatalokban lehetett rá előfizetni. Még a bécsi német követségen is nagyra értékelték, mert a lap fontos világpolitikai eseményekkel kapcsolatos tudósításai alapos értékelést tartalmaztak, és tisztességes hangnemben íródtak. Belpolitikai nézeteiben mindig Deák mögött állt, a ’48-as alkotmány helyreállításáért emelt szót a kiegyezésig. Külpolitikai tekintetben a *Pester Lloyd* erőteljesen oroszellenes beállítottságú volt, Bosznia-Hercegovina 1878-as annektálásakor óvta a Monarchiát egy „kulturálisan fejletlen elem” betagozásától.

Lothar Höbelt a magyarországi német nyelvű sajtó történetének összefoglalására tesz bevallottan „kísérletet”. Höbelt úttörő munkát végez, összegyűjti a számára elérhető régebbi szekunder irodalmat, a források tekintetében sajnálkozik, hogy a bécsi Nationalbibliothek a magyarországi kötelező példányok be nem érkezése miatt hiányos anyaga alapján nehéz a Magyar Szentkorona országaiból származó anyag kézbevétele. Bizony, ezt a munkát leginkább az Országos Széchényi Könyvtárban lehet elvégezni. Rendkívül sajnálatos, hogy a külföldi kutatók egy része nem ismeri Busa Margit magyar sajtóbibliográfiáit. Höbelt bibliográfiai kiindulópontja Réz Henrik 1935-ben megjelent munkája. Írásához mind bibliográfiai, mind történeti szempontból két megjegyzés kívánczik: Jómagam – kapcsolódva Busa Margit munkájához – bibliográfiailag feldolgoztam az 1850 és 1920 közötti magyarországi német nyelvű sajtót (*Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920*. 1. Teil: *Zeitschriften und Fachblätter*. In: *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. Bd. 9. 2001. és 2. Teil: *Zeitungen*. In: *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. Bd. 11. 2003.). Sajnos azonban a perifériák (ma Horvátország, Szerbia területén lévő városok) német nyelvű sajtójának kézbevétele nem volt módomban, és így bizony hiányzik a Höbelt által említettek közül néhány cím bibliográfiámból. Ezen kívül korábban kísérletet tettem a magyarországi német nyelvű sajtó „vázlatszerű” bemutatására, ami német nyelven is hozzáférhető (*Die deutschsprachige Presse in Ungarn im Überblick. Eine Budapest-Dokumentation*. In: *Beiträge der Tübinger Fachtagung vom 25–27. Juni 1992*. München, 1996.). Ugyanakkor Höbelt részletesen foglalkozik az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc német nyelvű sajtójával. Ehhez tudom figyelmébe ajánlani „*Ihr Männer auf, jetzt ruft die Zeit*”. *Deutsche Texte aus Ungarn zur Revolution und zum Freiheitskampf 1848/1849*. (Bp. 2006.) című kötetemet. Ezt azonban ő nem ismerhette munkája előkészítése során, mivel a jelenleg ismertető osztrák kötettel egy évben látott napvilágot. Magyarország határain ma kívül eső pozsonyi és erdélyi száz sajtóról is publikáltam már német nyelven, igaz egy kevésbé ismert müncheni folyóiratban (*Preßburg in der deutschsprachigen Presse der Stadt (1850–1920)*. = *Spiegelungen* 3/2006. és *Die Kronstädter Presse im 19. Jahrhundert*. = *Spiegelungen* Heft 1/2008).

Sajnálatos, hogy a szerzőnek ilyen sok munkát, több esetben autopszia alapján alapkutatót kellett újra elvégeznie. A kiegyezés utáni évek sajtójánál megjegyzi, hogy a budapesti lapok politikai irányultságának bemutatása a kutatás hiányosságai közé tartozik. Mivel ő kizárólag német nyelven hozzáférhető szakirodalmat használ, nem ismeri *A magyar sajtó története* II/1–2. (1848–1892. Bp. 1985.) idevágó kötetét, illetve a Kókay–Buzinkay–Murányi Gábor-féle több kiadást megért *A magyar sajtó történetét* (Bp. 2001.). Ezt a hiányérzetét azonban remélhetőleg megszünteti Buzinkay Géza jelen kötetben közölt írása. Az *Ungarischer Lloyd*ről, amit szintén említ írásában, később Ujvári Hedvig publikált „Von Lloyd zu Lloyd. Die pressehistorische Verortung des *Ungarischen Lloyd* (1867–1876) im deutschsprachigen Pressewesen Ungarns” címen a Jahrbuch der ungarischen Germanistik 2007-ben megjelent kötetében. Höbelt hatalmas kutatómunkája mindenképpen dicséretes, csak az sajnálatos, hogy a történeti Magyarország sajtójával kapcsolatos kutatások nem egymással összeegyeztetve, hanem párhuzamosan folytak/folynak Bécsben és Budapesten.

Buzinkay Géza, a korszak kitűnő ismerője, a reformkori magyar sajtóviszonyok bemutatásával kezdi az első világháborúig terjedő időszak magyar sajtótörténetének ismertetését. Ekkor vált ugyanis – főleg Kossuth publicisztikai tevékenysége miatt – az újságok vezető rovatává a vezércikk, amely lehetőséget nyújtott a politikai reformgondolatok kifejtésére és azok egymással való polemikus ütköztetésére. A liberális nemesi ellenzék lapjával, a *Pesti Hírlappal* a konzervatív *Budapesti Hírlap* állt szemben. Az 1848. március 15-ei események, a cenzúra eltörlésének felidézése után Buzinkay sorra bemutatja az újonnan létrejött forradalmi sajtóorgánumokat. Az állandó változásban, mozgásban lévő két év, mely alatt – tegyük hozzá, hogy háborús körülmények között sok rövid életű lap jött létre és szűnt meg – sajtótörténeti jelentőségét a szerző abban látja, hogy ez alatt az idő alatt új újságműfajok (néplap, vicclap, alkalmi lap, hadilap) és színvonalas illusztrált lapok jöttek létre, míg a korszak „vesztesei” az addig népszerű irodalmi és divatlapok, folyóiratok voltak. A levert szabadságharc után az újságírók, szerkesztők szétszéledtek, külföldre menekültek, vagy itthon bujkáltak. Sokakat üldöztetés ért, de elsősorban nem publicisztikai munkájuk, hanem politikai tisztségvállalásaik miatt. Olechowski írásával szemben Buzinkaynál mindig a magyar szempont, a magyar érdekek figyelembe vétele a döntő. Így állapítja meg, hogy bár számszerűen visszaesett a forradalom utáni évtized magyar sajtótermése, de a reformkori és a forradalom által életrehívott és megerősödött nemzeti öntudatot a bachi elnyomás sem tudta megsemmisíteni, és a kormánynak egyetlen abszolút megbízható, lojális kormánylapot sem sikerült létrehoznia.

Az 50-es években a magyar hírlapok előfizetői kevesebben voltak, mint a forradalom előtti években. 1851-ben a kormány a büntető-törvénykönyv korszerűsítése keretében kiadott egy ideiglenes szabályozást, ezt követte az 1852-es sajtórendtartás, amely egészen a kiegyezésig életben maradt. A törvény szabályozta a kaució nagyságát, amit a politikával foglalkozó lapoknak kellett induláskor letenniük, ez tulajdonképpen óvadék volt, amely a lap elleni esetleges vizsgálati költségeket és pénzbüntetéseket volt hivatott fedezni. Tehát az előzetes cenzúrát egy sokkal szigorúbb utólagos, vagy öncenzúra váltotta fel. E mellett létezett az ún. „megintési rendszer”, amennyiben egy időszaki kiadványban túllépik a törvényben meghatározott kereteket, két írásbeli megintés után felfüggeszthető a lap megjelenése három hónapra.

A polgári publicisztika két megteremtőjével, Kecskeméthy Auréllal és Falk Miksával, akik mindketten éltek hosszabb ideig Bécsben, külön alfejezet foglalkozik. Ezek után Buzinkay a korszak újonnan alapított politikai lapjait (*Pesti Napló*, a Bécsben megjelenő *Magyar Sajtó*, *Bécsi Napló*, majd a *Budapesti Hírlap*, *Sürgöny*, *A Hon*) mutatja be, részletesen kitérve szerkesztőik politikai irányultságára. A hetilapokkal nem foglalkozik annyira behatóan, röviden érinti a vidéki sajtót s a vicclapokat, amelyekről korábban könyvet publikált. Az 50-es években kialakultak a lapokra jellemző rovatok, megjelentek az emigráció vezető alakjai köré szerveződő külföldi sajtóirodák.

Az 1860/61-től bekövetkező enyhülés folyamatában a 60-as évek közepére a sajtó a magyarországi közélet fontos tényezőjévé vált.

Az 1860-as évek közepén a sajtó volt a politikai nyilvánosság eszköze és tere, a kiegyezés szükségének megvitatása is a lapokban, a mellette érvelő *Pesti Napló*ban, valamint a Kossuth ellenérveit támogató *A Hon*ban zajlott.

1867 és 1875 között élte a magyarországi sajtó legszabadabb korszakát. A törvényesség működött, sajtóvétségek ügyében az esküdtszékek jártak el. A kormány a támogatás eszközével élt a sajtó irányításával kapcsolatban: hogy a lapok lojalitását biztosítsa, szubvencionált egyes lapokat, ingyempéldányokat terjesztett, illetve átvállalta a kauciókötelezettséget. A sajtó helyzetén jelentősen javított a politikai lapok hírlap bélyegének eltörlése 1870. január 1-jétől. Így már csak a lap alapításakor leteendő óvadék, a kaució intézménye maradt meg. 1867 után a lapok terjesztésében jelentős változás következett be, ezt követően példányaikat már az utcán is lehetett szabadon árusítani. A '70-es években számszerűen megnőtt a kiadott lapok száma mind Budapesten, mind vidéken és a példányszámok is – bár ezek a hiányos források miatt nehezen rekonstruálhatóak – megnövekedtek. A magyar politikai hírlapok, melyek eddig elsősorban véleményformálásra törekedtek – a nyugati példákat követve –, egyre inkább az olvasók friss információkkal való ellátását tűzték ki célul, ennek elérése érdekében építették ki a Béctől független, magyar hivatalos hírszolgálat intézményét.

Az '70-es években a sajtó pártpolitikai csatározások színtere lett, sok lapot képviselők irányítottak, vagy egyes politikusok használták fel őket nézeteik, akár parlamenti beszédek kifejtésére, agitációra. A kormányhoz közelálló, liberális lapok, elsősorban a *Pesti Napló* magas színvonalon működött, Deák a háttérből irányítva nem engedte, hogy elkötelezetten kormánypárti legyen, a lap mindig megőrizte függetlenségét. 1875-ben a Deák-párt és a balközép fúziója után inkább ellenzéki irányba ment el. Buzinkay bemutatja a Deák-párt többi orgánumát, az emigrációból visszatért Klapka György két évet megélt s 1869-ben a *Pesti Napló*ba beolvadt lapját, a *Századunkat*, a *Reformot*, valamint a balközép fő lapját, az 1869-ben alakult, *A Hontól* kilépett Csernátony Lajos alapította *Ellenőrt*, amelynek nagy szerepe volt az eldurvult, agresszív, manipulatív hangvétel meghonosodásában. A Deák-párt konzervatív szárnyának a lapja a *Kelet Népe* lett, 1878-ban a párt beolvadt a Mérsékelt Ellenzékbe, s lapjuk a következő évtől *Magyarország* címen jelent meg. E mellett megemlíti a katolikus politikai napilapot, az *Idők Tanúját*, valamint néhány nem politikai lapot, így a vicclapokat, első sorban a *Borsszem Jankót*, valamint a legfontosabb vidéki lapokat.

Az 1870-es évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy csak az ellenzéki párt sajtó tudott megélni, akármilyen jó publicistákat tudtak a kormánylapok megszerezni, ezek az orgánumok nem voltak életképesek. Ez vezetett arra a felismerésre, hogy a sajtónak nem csak a párthívekhez, hanem a sokkal szélesebb közvéleményhez kell szólnia. Ezért alapította Légrády Károly könyv- és lapkiadó-vállalattulajdonos 1878-ban a *Pesti Hírlapot*, a kormányhoz lojális, de nem kormánypárti, független napilapját. Amikor egy parlamenti beszédével ellentétes szellemű vezércikket közölt a lap, Légrády letiltotta megjelenését. Erre a teljes szerkesztőség elhagyta a lapot és *Budapesti Hírlap* címen új lapot alapítottak. A *Budapesti Hírlap* a nemzeti eszmék szócsöve lett, szította a sovinizmust. Ezek az eszmék nagy fogadóközönségre találtak, a millennium idejére az újság elérte a 30 ezres példányszámot. Az üzleti siker elérése volt az illusztrált napilapok (*Budapest, Kis Újság*) kiadóinak is a célja.

A következőkben megtudhatjuk, hogy a '80-as években az antiszemitizmus terjedésének fő helyszíne a sajtó volt, amely aztán 1882/83-ban a tiszaezlári perrel érte el csúcspontját. A 19. század utolsó évtizedeiben az általános gazdasági fejlődéssel a sajtó is – mind a példányszámokat, mind az előállítás technikáját tekintve hatalmas fejlődésnek indult. A budapesti sajtó számszerűleg némileg visszaesett a rohamosan növekvő vidéki nagyvárosok sajtójával összehasonlítva. Néhány

lap példányszáma százezres volt, ez már a valódi tömegsajtó korszaka. Megjelenik a szenzációkra éhes bulvársajtó, magával hozva a lapterjesztés új formáját, az utcai árusítást.

Ezt követi a nagy független lapok (*Pesti Hírlap*, *Budapesti Hírlap*, *Pesti Napló*, *Budapesti Napló*) sorsa alakulásának, politikai irányvonalának felvázolása, s több, a lapok „életében” nagy szerepet játszó zsmnalizsita, tulajdonos, szerkesztő, munkatárs (így például Mikszáth Kálmán, Rákosi Jenő, Ady Endre, Vészi József és Gajári Ödön) mini portréja. A következő részben az ideológiailag elkötelezett sajtóval, a katolikus egyház által támogatott lapokkal, a Függetlenségi párt orgánumaival, az *Egyetértéssel* és a *Magyarországgal*, a Szociáldemokrata párt lapjával, a máig megjelenő *Népszavával*, valamint a radikális *Magyar Hírlappal* és az abba 1926-ban beolvadt *Világgal* foglalkozik Buzinkay Géza. A modern magyar sajtó történetének csúcspontja, az üzleti vállalkozásként is sikeres *Az Est* című napilap létrejötte 1910-ben. Az újság megjelenését hatalmas reklámkampány vezette be, rövid idő alatt sikerpályát futott be, példányszáma már az első évben elérte a 80 000-et. Igazi bulvárlap volt, a fő hangsúly nem a politikán, hanem az érdekes információk közzétételén volt, jól szervezett tudósítói gárdája a világ legkülönbélebb pontjairól küldte tudósításait. A lap tulajdonosa és szerkesztője Miklós Andor meggazdagodott, más lapokat, kiadót, épületeket is megvásárolt, valódi sajtókonszernt hozott létre, ugyanakkor vagyonából jótékony célokra is fordított.

Végezetül Buzinkay kedvelt témáját, a korszak politikai vicclapjainak történetét foglalja össze; e témáról már korábban publikált munkáiban olvashatunk részletekben. Rövid jellemzést kapunk még a korszak legjelentősebb folyóiratairól, a *Husadik Századról*, a *Nyugatról* és *Magyar Figyelőről*. Befejezésül az 1914. április 11-én életbe lépett új sajtótvény pozitív és negatív hatásairól tudhatunk meg többet. Az egész korszak lezáró eseménye, a világháború, a sajtót a háborús propaganda eszközüvé tette, a lapok siettek haditudósítókat (az egyes újságok tudósítóinak nevét is felsorolja a szerző) küldeni a háborús helyszínekre.

Buzinkay Géza tanulmánya azért is jelentős, mert lényeglátóan, adatgazdagon, ugyanakkor élvezetes, színes stílusban foglalja össze a magyar politikai sajtó történetének hetven évét, és teszi mindezt a németül olvasó szakközönség számára első ízben hozzáférhetővé. Tanulmánya sajnos azért nem tekinthető a korszak egész magyar sajtója történetének, mert egyedül nem vállalhata fel a meghatározott időhatárok között megjelent magyar folyóirat-irodalom és a szaksajtó-termés részletekbe menő tárgyalását. A magyar sajtó történetének német nyelven való korszerű összefoglalása még várat magára, Walter Raichle 1939-ben Berlinben kiadott és nemzeti szocialista jegyeget mutató könyve óta nincs újabb magyar sajtótörténet németül.

Összefoglalva elmondható, hogy e kitűnő kézikönyv tanulmányai a Monarchia társadalomtörténetének és a nyilvánosság fórumainak bemutatása mellett a magyar sajtótörténet német nyelven való megismertetéséhez is nagymértékben hozzájárulnak.

RÓZSA MÁRIA

Könyv, Románia, Európa. Konferencia-sorozat a bukaresti Fővárosi Könyvtárban. A román állam sok mindenben következetesebb, mint a magyar. Az egyik következetesség a Magyarországon minden kormány által emlegetett, de soha ki nem alakított „nemzeti minimum” megfogalmazása. A románok már a 18. században kialakították ezt, azóta király, kommunista diktátor, több párti berendezkedésű államformáció, mindenki ezt követi. A kulturális politika is ehhez igazodik. A román kultúra európai kapcsolatrendszerének tudatos kutatása, felmutatása, akár az állami propaganda szintjén is, hozzátartozik ehhez a kulturális politikához. Ráadásul ez olyan téma, amelyhez nem kell hamis állításokat megfogalmazni, mert a román kultúra alapjaiban keleti keresztény,

sok szálon kötődik a nyugati kereszténységhez, szekularizált tendenciái pedig egyértelműen a nyugat-európaiakat követik.

Az Európai Unió tagjává vált Románia azonban túllépett ezen az elképzelésen, vagyis a román kultúrát már nem egyszerűen az európai kultúra részeként mutatja meg, hanem olyannak, amely a globális kulturális és tudományos kihívásokkal is képes szembenézni, annak sokszínűségéhez aktívan hozzájárulni. Ennek megfelelően a szimpózium egyes szekciói közül legalább egy mindig valamilyen globális témát tárgyal (pl. szóbeliség és írásbeliség), vagy a román kelet-kutatás emlékezetének témaköréhez kapcsolódik.

A gazdasági csodát nem várva, a pozitív diszkriminációt a kulturális és a tudományos rendezvényekkel kapcsolatosan alkalmazva – végül ez is kisebbségápolás, hiszen nagyon-nagyon kisebbségbe szorult Európában az értelmiség – a Fővárosi Könyvtár (Biblioteca Metropolitană) Bukarestben 2008-tól évente nemzetközi konferenciát rendez „Cartea, România, Europa” címmel. Mindig valamilyen román évfordulót ünnepelnek ezzel a szimpóziummal. A megnyitón megjelenik a román állam valamelyik magas rangú tisztségviselője, így számos külföldi diplomata is. Erre a rendezvényre a román állam meghívja a résztvevőket, vállalja minden felmerülő költségüket (utazással együtt) pusztán azért, hogy Bukaresthez kössön olyan szakmai köröket, amelyek éves konferenciájukat amúgy is megtartanák. Ezek a szakmai körök örömmel mennek Bukarestbe, hiszen a román állam támogatja ezzel a tevékenységüket. A plenáris előadások tartására nemzetközi tekintélyű tudósokat hívnak meg, akiknek felajánlják a lehetőséget, hogy kialakíthassanak egy szekciót, ahova azokat hívhatják meg, akiket akarnak. A román fél csak hazai szakembereket javasol a külföldiek mellé. A külföldiek meghívásánál külön figyelnek arra, hogy emigrált román tudósokat is hazahívjanak a rendezvényekre. A vendéglátók aztán bemutatják a hazai tudósokat, kapcsolatot teremtenek köztük és a világban működő műhelyek között, no meg megmutatják Romániát (kirándulások). Így a véleményalkotó, a közvéleményt formáló értelmiségiek közül egyre több nagyon pozitív élménnyel tér haza, megismerve Románia értékeit. A román állam ezt teszi akkor is, amikor éppen gazdasági válságot játszatnak el a világgal, és akkor is, amikor prosperitást kell hinnünk. A kongresszuson elhangzott előadásokat, az elhangzás nyelvén (francia, angol, ritkán spanyol, olasz, vagy német), ki is adják, mindig a következő konferenciára, vagyis egy éven belül (így szakmai haszna is van ennek).

És még egy fontos momentum a konferencia-sorozat kapcsán: a kulturális politika céljainak a megvalósítása nem valamely minisztérium, vagy ismerősök magánvállalkozásainak a feladata, hanem a meglévő, történelmileg kialakult kulturális intézményeké. Nekik van ugyanis nemzetközi hitelük. A pénzt is ők kapják erre a rendezvényre. Florin Rotaru, a Fővárosi Könyvtár főigazgatója így szakmai célokat tud megvalósítani abban a keretben, olyan stratégiával, amellyel egyébként ő maga is egyetért.

Lucrările simpozionului internațional Cartea. România. Europa. Ediția I – 20–23 septembrie 2008. 500 de ani de la prima carte tipărită pe teritoriul României. Biblioteca Metropolitană București. Cuv. înainte Florin ROTARU. București, 2009. Editura Biblioteca Bucureștilor.

Az első konferencia megrendezésével főként az ősnymondász Macarienek állítottak emléket, aki 1508-ban Cetinjéből Bukarestbe (vagy Tîrgovistebé) ment nyomtatni. Ekkor még csak 30 előadás hangzott el (2010-ben már 186!), amelyeket három szekcióba osztottak: „Az európai könyv története”, „A hagyományos és az elektronikus könyvtárak”, „A keleti románság, kultúra és civilizáció”. Ez utóbbi téma évfordulós aktualitását adta, hogy 300 éve tűnt el Nicolae Milescu, aki egy orosz expedíciót vezetett Kínába.

Az első szekció vezető előadása Frédéric Barbier-é volt, aki a Gutenbergről írt monográfiájának (vö.: MKsz 2007. 254–257.) tézisszerű összefoglalását adta a nyomdászat megjelenésének olyan összefüggéseiről, mint a könyvtörténeti hagyomány folytatása, az újítás, illetve az újítások mentén keletkező újabb innovációkra készítő, azokat lehetővé tevő technikai változások. Az előadása címét magam ügyesen provokatívnak érzem: „1452: Une date pour l’Europe”, vagyis nem 1453, jöllehet, a könyvtörténeti találmányok datálása bizonytalan, de a francia történész szándékosan nem Paul Oskar Kristeller szellemében (a latin és a görög reneszánsz) értelmezi Európa új-jászületését, hanem azt a könyvhöz köti (erről természetesen ő nem beszélt előadásában). A szekció másik, nem román könyvvel kapcsolatos előadása az 1480–1520 között Kasztíliaiban megjelent jogi kiadványok társadalmi szerepét (uralkodói reprezentáció, közvélemény formálás, hagyományrögzítés stb.) elemzi (Elisa Ruiz García), vagyis egy kis ország könyvkiadását mutatja be abban az időben, amikor román földön megjelent a nyomdászat. A legtöbb előadó a román könyvek jelenlétével foglalkozik különféle gyűjteményekben (Cantemir a British Libraryben és a francia nemzeti könyvtárban, román munkák a nagyobb francia bibliotékákban, Bukovinában, Görögországban), Elena Chiaburu pedig a könyv moldvai és havaselvi kereskedelméről (17–18. század) ad átfogó képet, a könyv társadalmi szerepének elemzésével. Alin Mihai Gherman egy bibliográfiai újdonságot mutatott be: a bukovinai Cernăuți-ban (ma Ukrajna: Csernovszi) megjelent ABC-s könyvet, amely egyben bizonyítja annak, hogy Eduard Viniarj az 1830-as évekig működött a városban.

Számunkra, magyarok számára is az első szekció a legérdekesebb. Macarie meghívásának és valachiai tevékenységének körülményeiről Radu Ștefan Vergatti beszélt („Le règne de Radu le Grand”), részletesen tárgyalva a nagy román vajda és II. Ulászló kapcsolatát is. Előadása lényegében Radu művelődéspolitikájáról szólt, és ebben a kontextusban helyezte el a tényt, hogy a nyomdászat művészet megjelent román földön. Coresiről, könyveinek díszéről Stela Toma tartott előadást, Ruxandra Moașa Nazare pedig a 19. század elején Brassóban, a Boghici testvérek számára nyomtatott (Michael Dürr) román kiadványok illusztrációiról. Könyvtártörténeti szempontból fontos Vasile Oltean előadása, aki a brassói Szent Miklós román ortodox templom 1680-as összeírásának könyves tételeit elemzi. Olvasmány, illetve olvasástörténeti szempontból két előadás hangzott el. A 19. század kiemelkedő tudós egyénisége, a moldvai ortodox metropolita Iosif Naniescu régi román könyveiről (Dan Jumară), köztük számos erdélyi kiadványról, illetve a szilágysági, szolnok-dobokai és máramarosi könyvbejegyzésekkel fennmaradt román nyelvű kiadványok 17–19. századi használatáról (Ioan Oros).

A második szekció megszokott általánosságokkal telt az elektronikus médiumokról, illetve a digitális könyvtárak szerepéről. A harmadik szekció érdekesebb volt, néhány előadás egyértelműen az elsőbe tartozhatott volna, így Corina Teodoré, aki a 17–18. századi román női olvasókról beszélt. A legtöbben azonban a románok jelenlétéről az Athosz kolostoraiban, illetve a macedónok romániai jelenlétéről a 20. századi sajtó kapcsán (a balkán-háború idején, illetve a két világ-háború között). Két előadás foglalkozott a román kelet-kutatások történetével is.

Lucrările simpozionului internațional Cartea. România. Europa. Ediția II-a – 20–24 septembrie 2009. 550 de ani de la prima atestare documentară a orașului București.
Redactor Julieta ROTARU. București, 2010. Editura Biblioteca Bucureștilor.

A Bukarest napja alkalmával megrendezett konferencián már 77 előadás hangzott el öt szekcióban. „A könyv története és a könyvkultúra” szimpózium ezúttal nagyobb részt a 18–19. századra koncentrált, bár voltak kivételek. A Párizsban élő Monica Breazu például a protestáns embléma használatról, főként Jean Borel és Pierre Haultin nyomdászjelvényeiről beszélt, a londoni Geoffrey Poper pedig a 16–18. századi bibliai filológiai kiadványok arab forráshasználatáról, az európai nyomdák arab betűkészletéről. Többen adtak elő mai könyvtárak román állományáról, illetve tör-

téneti gyűjteményekről. A bukovinai 18. századi könyvgyűjtemények anyagát Olimpia Mitric korabeli összeírások alapján mutatta be, míg a Neamt megyei kolostorok Szent Vazul kéziratait Aurel Florin Tuscanu. Fontos tanulmányak tartom Vioria Aura Păuşet, aki a francia nyelv, és kiadványok moldvai és havaselvi elterjedésével foglalkozik (19. század). A magyar könyvtörténetírás számára érdekes Alin Mihai Gherman tanulmánya az „Erdélyi iskola” (Şcuola Ardeleană) tevékenységéről, hiszen egységben mutatja be a balázsfalvi 18. századi művelődési törekvéseket az iskolák fejlesztésétől, a román könyvek írásán át a könyvhasználatig. Elena Chiaburu ezúttal az 1804–1805-ben Budán megjelent 12 kötetes *Minee* moldvai terjesztését követi nyomon. A Ioan Piuariu Molnár kiadó, Hagí Constantin Pop, a szebeni kereskedő és Iosif, Argeş püspöke összefogásával megjelent kézikönyv alapvetően járult hozzá a moldvai románok művelődéséhez, és bár a tulajdonosok nagyobb része volt egyházi személy, a kultúra polgári nyilvánosságának kezdetei is tetten érhetők a könyv terjesztése kapcsán.

A Könyvtár- és Információtudomány szekció népes előadói közönsége valóban nemzetközi volt, Kanada, Algéria, Oroszország, Moldova, Franciaország, Finnország, Hollandia, és Bénin képviseltette magát, és a különféle könyvtártípusok szerepének történeti változása, illetve a digitális világ volt a fő téma.

A harmadik szekció a „Mítoszoktól a rituáléig” címet viselte, és számos ázsiai, afrikai ország is képviseltette magát az európaiak mellett. A kongresszus egyetlen magyar előadója, Dobrovits Mihály, a közép-ázsiai és az ókori mítoszok párhuzamairól beszélt. A negyedik szekció ismét a románok, a román tudomány nyomába eredt, jelenlétüket vizsgálta az Athosztól, Törökországon át a keleti világban.

A harmadik konferencia 2010-ben volt, anyaga 2011. szeptemberére (a negyedik szimpózium idejére) jelenik meg. Ezúttal már Magyarországról is hívtak előadókat, Dobrovits Mihály mellett Verók Attila, és ezen ismertető írója szerepelt.

Simpozionul internațional Cartea. România. Europa. Ediția III – 20–23 septembrie 2010. 300 de ani de la începutul domniei savantului român Dimirie Cantemir.

Ebben az évben négy nagyobb szekcióban 186 előadás hangzott el. A plenáris előadásokat az egyes szekciók vezetői tartották. Az első szekció („Könyv és művelődés – Istoria și civilizația cărții”) előre meghatározott vezérfonala a francia eszmék közép-, kelet- és déleurópai elterjedése volt, illetve erre is figyelemmel a kiadványok, illetve könyvtermés nyelvi összetételének változásai. A szekció szakmai koncepciójának kidolgozását Frédéric Barbier-ra bízta. A francia hatás kérdéskörében ezért sem korlátozódott a szekció a „köztes-európai” régióra, Maria Midori Deaecto példának okáért a francia kiadványok 19. századi braziliai terjedéséről beszélt, Maria-Luisa Lopez-Vidriero pedig a Bourbonokkal Spanyolországba érkező francia tisztek, nemesek könyvhasználatáról.

A kiadói stratégiák, illetve a terjesztés nyelvi problémáit Frédéric Barbier plenáris előadása vázolta, majd számos esettanulmány következett. Marie-Hélène Tesnière a francia nyelvűsége irányuló első kulturális politikáról, V. Károly francia királyéről értekezett. A tudományos nyelvhasználat moldvai és havaselvi változásáról, a francia térhódításáról, illetve az ezzel kapcsolatos moldvai vitákról Radu Păun tartott nagyszerű előadást. Raphaele Mouren a velencei és a lyoni 16. századi kiadó stratégiáinak nyelvi elemeit elemezte, Daniel Baric pedig a glagolita írás használatának újjáéledését, illetve ennek okait. Az európai kereskedelmi kérdésekről Claire Madl (a prágai Gerle kiadó), Otto Lankhorst (a 17–18. századi hollandiai kereskedők), Sabine Juratic (párizsi kiadók kereskedelmi hálózata), Jacques Hellemans (a 19. századi belga kiadók nemzetközi kapcsolati) előadását hallgathattuk.

Néhány nyomdászattörténeti téma (kiadói jelvények, keleti karakterkészletek használata) mellett a közép-európai (főként moldvai, havaselvi) könyvtárak francia anyagáról számoltak be a meghívottak.

A további szekciók: „Információtudomány, könyvtártörténet – Științele informației, istoria bibliotecilor”; „Euro-, és afroázsiai kutatások – Studii euroasiatice și afroasiatice”; „Cantemir és kora – Cantemir și epoca sa”. A könyvtártörténeti előadások különböző könyvtártípusok társadalmi, történeti szerepét vizsgálták főként a 19–20. században. A Dimitrie Cantemir munkáinak elterjedését vizsgáló előadások is jól hasznosíthatóak az olvasmánytörténet kutatói számára.

A konferenciák aktái egyre terjedelmesebben, és tematikusan is egyre összetettebbek. Kétségtelen azonban, hogy számos alapvető tanulmány jelenik meg ezekben, olyanok, amelyek hozzá tartoznak a tájékozott szakemberek kulturális horizontjához.

MONOK ISTVÁN

Az MTA Könyvtörténeti Munkabizottságának tevékenysége (2000–2010). 2000-ben újjáalakult a Művelődéstörténeti Bizottság. E bizottság szakmai hatáskörében tevékenykedett a Könyvtörténeti Munkabizottság is. A Művelődéstörténeti Bizottság a Könyvtörténeti Munkabizottság elnöki teendőinek ellátására Bitskey Istvánt (DTE) kérte fel. A vele való megbeszéléseken kialakult a Könyvtörténeti Munkabizottság elképzelte új névsora.

[2000.] *Az első ülésre* Debrecenben, a Déri Múzeumban került sor. Heltai János (OSzK) egy rövid előadást tartott az *RMNy* megjelent III. kötetéről, majd a jövőre tett kitekintést P. Vásárhelyi Judit (OSzK). Ezután a bizottság meghallgatta Madas Edit (MTA–OSzK) beszámolóját a fragmentum-kutatás helyzetéről. Heltai megemlítette a kötet összeállításának új módszerét, a nyomda-meghatározás pontosságát illetve a műfaji felosztás fontosságát. P. Vásárhelyi Judit megrajzolta a következő három *RMNy*-kötet beosztását, s felvetette a digitalizálás kérdéseit. Madas Edit a töredék-kutatás problémáit sorolta fel, s kiemelte az előttük álló feladatokat.

[2001.] *A második ülésnek* az Országos Széchényi Könyvtár adott helyet. Először Király Péter (Arcanum Kiadó) számolt be az Újkori Kéziratok Tára jelenleg folyó munkálatairól. Három munkafázist különítettek el a munkatársak: 1. szövegrögzítés 2. egyes adatelemek jelölése 3. szabványos könyvtári címléírás létrehozása. A második előadást Domokos György (PPKE) tartotta egy készülő magyar italika-repertóriumról. Ennek célja, hogy a Magyarországon fellelhető italikákról pontos információkat szolgáltatson külföldi és hazai kutatóknak egyaránt. A harmadik előadás V. Ecsedy Judité (OSzK) volt, aki az Európai Tudományos Könyvtárak Konzorciumának (Consortium of European Research Libraries) megalakulásáról és terveiről tájékoztatta a bizottságot.

A harmadik ülésre – a bizottság előzetes terveinek megfelelően – Szegeden került sor, az Egyetemi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában. Először Monok István (OSzK) tartott előadást, amelyben felvázolta a szegedi könyvtörténeti kutatások több mint két évtizedét. Beszámolt az eddig elkészült kötetekről, az élő sorozatokról, a kutatás anyagi finanszírozásáról és személyi kérdéseiről. Külön kiemelte a szegedi régi könyves képzés jelentőségét, amely már tíz éve működik sikeresen, tanítványaik számos fórumon arattak sikert, s bevonják őket már az oktatás elején az alapkutatásokba. Röviden kitért a szegedi könyvtár történetére, az állomány és a külön-gyűjtemény kialakítására, s a velük kapcsolatos szakmai problémákra. Hangsúlyozta a nemzetközi összefogás fontosságát, utalva a soproni könyvtörténeti kötet példamutató együttműködésére. Kiemelte a szlovák és a román közös munkákat, s a tervbe vett köteteket, amelyek egyaránt jól hasznosulhatnak mindegyik ország művelődéstörténeti kutatásában. Ezután Keveházi Katalin (SZTE) mutatta be az Eruditio-

adatbázist. Szót ejtett az adatbázis bonyolult, ám mégis átlátható szerkezetéről, a különböző kutatási szakaszok összehangolásáról, s a munkálatok közben felmerült kérdésekről és az ezekre adott válaszokról.

[2002.] A *negyedik ülés* helyszíne ismét az Országos Széchényi Könyvtár lett. A bizottsági ülés egybeesett a muzeális állományt őrző könyvtárak III. országos találkozójával. A konferencia előtt egy munkamegbeszélés zajlott a főigazgató irodájában, ahol a várható feladatokat összegeztük. Elhangzott javasolt programként, hogy eddig olyan be nem mutatott kutatóhelyeket ismerjenek meg a bizottsági tagok részletesebben, mint például az Akadémiai Könyvtár vagy az ELTE Egyetemi Könyvtár. A bizottság tagjai meghallgatták a konferencián Monok István előadását a Nádasdy család könyvkultúrájáról, s Kokas Károly (SZTE) beszámolóját a Zrínyi-könyvtár 3D-s rekonstrukciójáról az Eruditio-program keretében.

[2003.] Az *ötödik ülés* helyszíne az Országos Széchényi Könyvtár volt. Karsay Orsolya (OSzK) előadást tartott a modenai Corvina-kiállításról. Az itt bemutatott 67 olasz és külföldi kódex mellett Borso d'Este kétkötetes Bibliáját is láthatták az érdeklődők. A rendezők a legegyszerűbb megoldást választották a kódexek elhelyezésére, lelőhelyük szerint csoportosították a korvinákat: 15 modenai, 17 magyar, 4 bécsi, 6 német, majd a 11 firenzei kötet mellett szerepelt még könyv Veronából, Milánóból, Rómából, Nápolyból és Velencéből is. Majd Kedves Csaba (Sárospatak Ref. Koll.) számolt be az októberben rendezendő sárospataki régi könyves konferenciáról. Szót ejtett a református kollégium tudományos gyűjteményéről, s az ott folyó munkálatokról is. Ezután Tóth Gábor (MTAK) beszélt egy olvasmánytörténeti szakmunka fordításáról, amely a középkori olvasási szokások etológiáját igyekezett megrajzolni. Illich könyvének alaptétele az, hogy a nyugati társadalmak a 20. század utolsó évtizedének kezdetére lemondtak a tanulás könyvalapú – George Steiner kifejezésével „könyvbeli” (bookish) – technikáiról.

A *hatodik ülés* helyszíne, a megbeszéltek szerint, Sárospatak, az egyházi könyvkultúráról szóló régi könyves konferencia volt. Monok István beszámolt a 2002-es párizsi könyvtörténeti kiállítás tanulságairól. A kiállítás, s a köré szervezett konferencia és posztgraduális képzés a könyv három forradalma köré csoportosult. Ez a forradalom a könyv előállítási technológiájának változását jelenti, s ezt mutatta be a rendezvényen. Erényének mondható, hogy a technológia oldaláról közelítette meg a hagyomány átörökítését, s kitért olyan speciális területekre is, mint Kína, Japán vagy a zsidó kéziratosság. Két szempontból mindenképpen tanulságos volt, egyrészt kiválóan alkalmazták a kiállítási erényeit és hátrányait a doktori képzésben, hiszen több esetben a hiányzó tematikára szerveztek előadókat. Ezután következett Farkas Gábor Farkas (ELTE EK) beszámolója az Egyetemi Könyvtárban folyó raktár- és állományrendezés tanulságairól. A budapesti Egyetemi Könyvtár antikva gyűjteménye a második legnagyobb az országban, s egy fél évszázada húzódik a teljes állomány rendbetétele és modern feldolgozása. 2000-ben hozták létre a könyvtárban a Régi Nyomtatványok Osztályát, amelynek elsőrendű feladata lett az 1501–1800 között külföldön nyomtatott nem magyar nyelvű művek, amelynek szerzője nem magyarországi személy, katalógizálása hagyományos módon és számítógép segítségével, s a bibliográfiai feltárás mellett a példányleírás, a kötés- és possessor-katalógus elkészítése is. Majd a szegedi régi könyves műhely elmúlt években megjelent kötetéről beszélt Monok István, P. Vásárhelyi Judit és Zvara Edina (SZTE). Koltay Klára (DTE) a „Könyv és könyvtár” című debreceni sorozatot ismertetette.

[2004.] A bizottság *hetedik ülésének* helyszíne az ELTE Egyetemi Könyvtára volt. Az ülés része volt a 15–18. századi nyomtatványok feldolgozásáról és elektronikus feltáráról rendezett konferenciának. Az előadások témája volt a kézirat és nyomtatott könyvek új szempontú feltárása és a digitalizálás problémái. A magyar előadók között Borsa Gedeon (OSzK), P. Vásárhelyi Judit, Hegyi Ádám (SZTE), Farkas Gábor Farkas, Csóka-Jaksa Helga (PTE), Véber János (MTAK), Keveházi

Katalin, Papp Júlia (ELTE EK), Koltay Klára, Tóth Péter, Bene Sándorné, Boross Klára, Szvórenyi Róbert (ELTE EK munkatársai).

A *nyolcadik ülés* helyszíne ismét az Országos Széchényi Könyvtár lett. Monok István az újonnan előkerült corvinákról számolt be. Kiemelte, hogy szükség lenne egy átfogó Corvina-programra. Új corvinák kerültek elő Besançonban, az eddig ismert 2 corvina mellé 7 bizonytalan és 4 biztos provenienciájú kötet is felkerült a listára. Ezután Nagy László (PPKE) beszámolója következett az Egyházi Könyvtárak Konferenciájáról. Az egyesülés 1994-ben alakult, 2004-ben már a 10. születésnapját ünnepli. A mára 68 tagkönyvtárat összefogó egyesülés könyvtárai nem alkotnak homogén csoportot. Valamennyi fenntartója valamelyik egyház vagy felekezet ugyan, de gyűjteményük, gyűjtőkörük, feladataik eltérők. Nagy László a „régit” összekapcsolta az „újjal”, sürgetve a kapcsolatok felvételét és ápolását a határon túli egyházi könyvtárakkal. Monok István és Hegyi Ádám a „régit” megőrzéséről beszélt. Az 1850 előtt nyomtatott könyvek és kéziratok központi nyilvántartása és közös feldolgozása megkezdődött, a felmérésben az egyházi könyvtárak is részt vettek. Az előadás a MOKKA-R projekt eddigi eredményeit ismertette. A konferencia két záró előadását az egyesülés egy-egy könyvtárának munkatársa tartotta: Hegedűs András az esztergomi Érseki Simor Gyűjtemény digitalizálási projektjéről számolt be, Homor Ferenc – a Piarista Központi Könyvtár munkatársa – a SZIKLA-21 könyvtári programot mutatta be röviden.

[2005.] A *kilencedik ülésre* az Országos Széchényi Könyvtárban került sor. Először az OSzK három munkatársa, Bánfi Szilvia, Gígler Gábor és V. Ecsedy Judit a kéziszámított nyomdászatanak internetes adatbázisát mutatták be, szemléletes példákkal fűszerezve. Ezután következett Brem Walter, az Erdélyi Műszaki Tudományos Egyesület munkatársa az erdélyi muzeális gyűjtemények kincseinek digitalizálásáról, ennek problémáiról és technikai hátteréről tartott bemutatót. Majd Sipos Gábor, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem kutatója, levéltárosa a most elkészült erdélyi Régi Magyar Könyvtárról tartott munkabeszámolót, számos bibliográfiai érdekességgel és problémafelvetéssel színesítve.

A *tizedik ülés* helyszíne az Akadémia Könyvtára volt. Először Rozsondai Marianne, a Kézirat-tár vezetőjének bevezetése hangzott el, melyben általános ismertetést kaptunk a könyvtár és az állomány történetéről, összetételéről és az elmúlt évszázad feltárási munkáiról. Majd Tóth Gábor előadása következett az Akadémián őrzött RMK I–III-as állományának elektronikus kataszteréről, amelyet a Folio adatbázisban készített el. Utána meghallgathattuk Rozsondai Béla kérdésekben és megoldásokban gazdag referátumát az ősnymtatványok katalogizálásáról, illetve kaptunk egy részletes áttekintést az ALEPH integrált könyvtári rendszer főbb sajátosságairól, előnyeiről és hátrányairól. Végül a sort Véber János zárta, aki beszámolt az Akadémia 16. század második felében nyomtatott könyveinek virtuális katalógusáról.

[2006.] A *tizenegyedik ülés* házigazdája az Országos Széchényi Könyvtár lett. Bitskey István számos egyéb teendője miatt nem tudta tovább vállalni a bizottság elnöki megbízatását. Az akadémiai tisztújításhoz igazodva a Munkabizottság előző ülésén új elnököt választottak Madas Edit személyében, s a bizottság összetétele is megújult. Madas Edit egy rövid áttekintést adott a Munkabizottság történetéről. A történeti áttekintéshez fontos adalék, hogy 1970-ben, Köhalmi Béla halála után Mezey László vette át a Könyvtörténeti Bizottság vezetését. Madas Edit 1974 óta dolgozott Mezey mellett, a bizottság iratanyaga Mezey László 1984-ben bekövetkezett halálakor a Fragmenta Kutatócsoportban maradt. A bizottság titkára egy ideig Vízkelety András volt, aki a kutatócsoport vezetését átvette Mezey halála után. Maga a bizottság Köhalmi Béla vezetésével 1954-ben alakult meg Könyvtártudományi Bizottságként, majd 1961-ben újjáalakult Könyvtörténeti és bibliográfiai Munkabizottság címen. Köhalmi Béla (elnök: 1954–1970) az ELTE Könyvtár Tanszékének vezetője, Kossuth díjas könyvész, a *Magyar Könyvszemle* szerkesztője volt. Ebben az időben a titkára Mezey László. A bizottság feladatkörébe a könyvtörténet – beleértve az írás,

a sajtó és a könyvtártörténet – szakterülete tartozott, ennek tudományszervezői és elvi irányításával. A feladatok között az első helyen a tudományos kutatás segédeszközeinek elkészítése, vagyis az írott és nyomtatott források számbavétele szerepelt. A Munkabizottság kutatási témákat nevezett meg és támogatott. Ilyen volt például a Sajó–Soltész-féle ősnymatvány-katalógus (CIH), a *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy)* vállalkozás elindulása, és a retrospektív sajtórepertórium 1867-ig (Busa Margit), az ELTE Egyetemi Könyvtár Mezey László által készített latin kódex-katalógusa és Vizkelety András katalógusa a magyarországi könyvtárak középkori német kézíratairól. A Munkabizottság folyóirata a *Magyar Könyvszemle* lett a kezdetektől fogva. Mezey 1970-ben vette át az elnökséget (1970–1984), ekkor még közvetlenül az MTA I. Osztályához tartozott a bizottság. Ebben az időben a titkár először Kókay György, majd Vizkelety András lett. Mezey folytatta a Köhalmi Béla által elkezdett kutatási témákat újabbakkal bővítve. Ezek közül a legjelentősebbek voltak az *RMNy*, Csapodiék Corvina-kutatása, Hungarica-kutatás (Bibliotheca Hungarica), a hazai könyvtárakban kötéstáblákon fennmaradt kódextöredékek rendszeres kutatása, a kódexekkel és régi könyvekkel foglalkozó tudományos utánpótlás nevelése stb. Kezdetben a bizottságnak a tudományszervezésben is fontos szerepe és súlya volt. Ez az Akadémia átszervezésével erősen csökkent. A Köhalmi idejében folyósított anyagi támogatás, bár megcsappanva, még Mezey idejében is megvolt, így a fent felsorolt kutatási témákat maga a bizottság is támogatta. Később ez a csekély mértékű támogatás is teljesen megszűnt. Mezey László halála után Kulcsár Péter lett az újjáalakuló Munkabizottság elnöke (1988–2000), aki már a jogosítványoktól és pénzügyi forrásoktól teljesen megfosztott bizottságot irányította. Ebben az időszakban Monok István volt a titkár, aki jelen pillanatban a Művelődéstörténeti Bizottság elnöke. A köztes négy évről (1984–1988) Kulcsár Péter röviden tájékoztatást adott, a régi elnök váratlan halálával gyakorlatilag hibernált állapotban volt a Munkabizottság, semmilyen érdemi munka nem történt. Kulcsár az 1988–2000 közötti korszak iratanyagát átadta a 2000-ben titkárnak választott Farkas Gábor Farkasnak, aki azóta is őrzi ezeket az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában. Ezután Madas Edit pontokba szedve megfogalmazta a Munkabizottság feladatait. A bibliográfia és a sajtótörténet feladatköre időközben levált. Az Országos Széchényi Könyvtár ma őrjási feladatokat vállal magára a nemzeti könyv- és könyvtártörténeti kutatások szervezéséből, koordinálásából, adatbázisok építéséből stb.

1. A bizottsági munkát csak a Széchényi Könyvtárral szoros együttműködésben érdemes végezni. A személyes kapcsolatok ezt lehetővé teszik. De ugyanilyen fontos lehetőségnek tartja azt, hogy a bizottság tagjai számos intézményt képviselnek.
2. A Munkabizottság érdekkörébe tartoznak továbbra is az írás-, a nyomtatott könyv és az olvasás történetének forrásai: ezek feltárása, hozzáférhetővé tétele; s tanulmányokban, monográfiákban, végül pedig egy kézikönyvben (kézikönyvsorozatban) való feldolgozása.
3. A korábbiakhoz képest mára igen nagy szerepet kapott a források digitalizálása és adatbázisokba vitele.
4. Végül, figyelemmel kell kísérni a tudományos utánpótlás nevelését (hogyan működik a valóságban, mi folyik ez ügyben az egyetemeken, a doktori iskolákban és a könyvtárakban).
5. A Munkabizottság tájékozódik a folyó kutatásokban, tekintélyével támogatja azokat, s ha módja van rá, segítséget nyújt. Szakmai kérdésekben állást foglal, javaslatot tesz.
6. Évente két ülést tart.

[2007.] A tizenkettedik ülés helyszíne az ELTE Egyetemi Könyvtára volt. A bizottság elnöke egy kerekasztal-beszélgetést szervezett három muzeális dokumentumokat őrző könyvtár főigazgatójának részvételével. Náray-Szabó Gábor (MTAK) a könyvtár új stratégiájáról beszélt. Ez három pilléren nyugodna: az olvasóterem fejlesztésén, s modernizálásán, az elektronikusan elérhető dokumentumok bővítésén (1000 folyóirat ingyenes, konzorciumok megszervezése), agora kialakításán és a közösségi tér megteremtésén. Kiemelte a különgyűjtemények fontosságát, hiszen az itt lévő anyag miatt izgalmas és vonzó a magyar illetve a külföldi kutatók számára. Szorgalmazta a szoros együttműködést az ELTE könyvtáraival és az Országos Széchényi Könyvtárral. Ezután Szőgi

László (ELTE EK) beszámolója következett. A főigazgató hangsúlyozta a finanszírozási válságot, a költségvetési megszorítások miatt a könyvtár létszáma 103 főről 70 főre csökkent. Az intézmény költségvetésének 95%-a bérköltség, ami erősen behatárolja a mozgásteret. A gyarapításra csekély az esély, folyamatosan kell lemondani folyóiratokat, nemzetközi sorozatokat. A külföldi folyóiratok többségét ajándékba kapjuk, vásárlásra gyakorlatilag nincs pénz. Az egyetemi integráció következtében a könyvtári hálózat decentralizációja tovább növekedett. Cél az egységes kari könyvtárak létrehozása, az intézeti–tanszéki könyvtárak megszüntetése egységes könyvtári integrált rendszert bevezetése minden karon. Kérdéses, hogy a félcentralizációs vagy a teljes centralizációs fejlesztési tervet fogadják el majd az egyetemi tanács 2007 végén. Szögi kiemelte a marketing munka, s a gyűjtemény nemzeti kulturális örökség voltának fontossága. Az 1800 előtti nyomtatványok külön-gyűjteményekbe kerültek: antikva, barokk és felvilágosodás kori gyűjtemények. Folyamatosan dolgoznak a kollégák a 16–17. századi nyomtatványok elektronikus feltáráson (bibliográfiai és példányleírás). Távolabbi cél, hogy a 18. századi anyagot, amelynek száma tekintélyes (mintegy 45 000 kötet) a korábbi gyűjteményekhez hasonlóan elkezdje a Régi Nyomtatványok Osztályán feldolgozni: első lépcsőben készülne egy elektronikus leltárkönyv. Készül az RMK, s az ősnymtatvány elektronikus leltárkönyve is. A Régi Nyomtatványok Osztályának személyi erősítését fontosnak tartja. Közlebbi cél az ún. Egyetemi Közgyűjtemény létrehozása: könyvtár, levéltár és múzeum hármas egysége. Az ELTE Egyetemi Könyvtár a kutatás-feltárás prioritása szavatolt. A könyvtár utolsó 100 évének feltárása elkészült, könyv formájában meg is fog jelenni. 2011-ben a könyvtár 450. születésnapját fogjuk megünnepelni egy nagymonográfiával. Létrejött egy egyetemtörténeti különgyűjtemény. Új raktári rend kialakítását tervezik, az alkatalógust digitalizálni fogják. Monok István (OSzK) szerint nagy erővel készül a nemzeti intézményekre vonatkozó törvény, ez függ az államháztartási törvény módosításától, s a közintézményeknek új finanszírozási módot alakítanak ki. Felvetődik a kérdés, melyik intézet lesz közintézmény, s hogyan alakul a privatizáció kérdése. Monok István kitért az elbocsátások (32 fő) és a bevételek (130 millió Ft.) kérdésére. A legnagyobb bevételre a reprografiából számíthatnak, napi 1000 cikket küldenek el e-mailben. A Libinfón 5000 kérdést tesznek fel naponta. Problémák, hogy a megszorítások miatt a könyv egyre kevesebb, s nehéz beszerezni a határon túli irodalmat. Kialakítottak egy Európai Könyvtörténeti Gyűjteményt (EKGY), feltehetően több mint 50 000 kötettel. Szóba került az 1850 előtti könyvek digitalizálása is.

[2008.] A *tizenharmadik ülés* helyszíne ismét az Országos Széchényi Könyvtár lett. Először Hans Erich Bödeker (Göttingen) tartott előadást „Traditionen des gelehrten Lesens in der Frühen Neuzeit” címmel, majd Ekler Péter (OSzK) az Europa Humanistica programot, a tervet, s a már megjelent kiadványokat mutatta be.

A *tizennegyedik ülés*en P. Vásárhelyi Judit a frissen megjelent *Régi magyarországi szerzők* c. kötetét ismertette. Ezután Káldos János (OSzK) beszélt az új elektronikus magyarországi ősnymtatvány-katalógusról (ECIH). Majd Ásványi Ilona (EKE) következett, aki részletesen tájékoztatta a bizottságot az egyházi gyűjtemények állományvédelméről, feltárájáról és a felvetődő szakmai kérdésekről, problémákról. Végezetül Monok István kutatási beszámolója zárta az ülést. A bizottság tagjai részletes áttekintést kaptak a Hungarika-kutatás lehetőségeiről oroszországi közgyűjteményekben.

[2009.] A *tizenötödik ülés* gazdag programjában régen esedékes problémák kerültek napirendre. Buzinkay Péter (KÖH) a műtárgyvédelem kérdéseiről, jogi háttereiről beszélt esetbemutatókkal. Majd Madas Edit következett, aki beszámolt az ősi nyelvemlék-kiállítás koncepciójáról. Borsá Gedeon (OSzK) az újonnan felfedezett 1525-ös nyomtatvány-töredéket mutatta be. Ezután Pelbárt Jenő (MAPAVIT) a hazai vízjel-adatbázis kiépítését és a kutatás főbb területeit vázolta fel.

A *tizenhatodik* ülésen Földesi Ferenc (OSzK) a tervezett magyarországi kézirat-nyilvántartás (MOKKA-MS) szerkezetéről beszélt és a vele kapcsolatos kérdéseket vetette fel a bizottság tagjainak. P. Vásárhelyi Judit a német–magyar bibliográfiai kutatások (VD/17) összehangolásáról tartott munkabeszámolót. Monok István folytatta kutatási beszámolóját az oroszországi hungarika-kutatásokról és a Kárpát-medencei katalogizálási programról. Az ülést Pohánka Éva (PTE) előadása zárta, aki a pécsi régi könyves kutatásáról és a püspöki könyvtár kiállításáról beszélt.

[2010.] A *tizenhetedik* ülésen fiatal kutatók Hajdú Vera, Stempely Irén, Horváth Mária (PPKE) egy kutatóút tanulságairól beszámolva a nagykarolyi könyvtár állományát és történetét mutatták be. Ezután Monok István (Eger) következett, aki előadást tartott a kulturális örökség tanulmányok, művelődéstörténet, bor és könyvkultúra hasznosításáról az egri oktatásban. Majd Somfai Balázs, Hudi József (Pápa) Pápa város friss térképkiállításáról beszéltek. Végül Zsupán Edina (OSzK) a wolffenbütteli corvinákkal kapcsolatos újabb kutatási eredményekről számolt be.

A *tizennyolcadik* ülésünkön Marti Tibor (PPKE) a füleki könyvtár rekonstrukciójáról tartott előadást. Majd V. Ecsedy Judit beszámolt a CERL 2010. évi közgyűléséről, s az európai proveniencia-kutatásáról rendezett szemináriumról. Ezután Rozsondai Marianne következett, aki röviden felvázolt egy uniós kötetéstörténeti vállalkozást (Ligatus-projekt). Végezetül Mikusi Balázs (OSzK) az Erkel-év kapcsán a hagyatékról, a zenei kéziratokról és a kiállításról számolt be.

A bizottság üléseit a legtöbb esetben egy szakmai program zárta, az éppen aktuális régi könyves kiállítás megtekintése, szakmai vezetéssel. A gazdag programból egy kis ízelítő: „Debreceni festett pergamenkötések” a Debreceni Déri Múzeum, „Ment-e a könyvek által a világ elébb?” a szegedi Somogyi Könyvtár, „Könyvtárak rongya” az ELTE Egyetemi Könyvtár, „Uralkodók és Corvinák”, „Csillag a holló árnyékában”, „Biblia világa” „Magyar Nyelvemlék” illetve „Nyomtatott magyar föld- és éggömbök a kezdetektől napjainkig” az Országos Széchényi Könyvtár kiállításai.

* * *

Az MTA Könyvtörténeti Munkabizottságának tagjai 2000–2010. között:

Kulcsár Péter (volt elnök 1980–2000, 2000-től tag), Bitskey István (2000–2006 volt elnök, 2006-től tag), Madas Edit (2006-től elnök, előtte tag), Farkas Gábor Farkas (titkár 2000-től), Csóka-Jaksa Helga (2006-től tag), Domokos György (2000-től tag), Heltai János (2000-től tag), Hudi József (2006-től tag), Imre Mihály (2006-től tag), Koltay Klára (2000-től tag), Lengyel András (2006–2010. között tag), Monok István (2000-től tag), Németh S. Katalin (2000-től tag), Ötvös Péter (2000-től tag), Ághé Ring Éva (2000–2006. között tag), Rozsondai Marianne (2000-től tag), Sz. Nagy László (2000-től tag), Tóth Zsuzsanna (2000-től tag), P. Vásárhelyi Judit (2000-től tag) és Zvara Edina (2000-től tag).

FARKAS GÁBOR FARKAS

NEKROLÓG

Tóth Sándor (1919–2011). A kolozsvári egyetem hajdani filozófiatanára, Tóth Sándor 2011. március 10-én halt meg Budapesten. Halála nem keltett figyelmet, a szokásos sztereotíp nekrológokat sem kapta meg. Jelentőségét mégis jelzi, hogy az egyetlen búcsúztatót, amelyik e sorok írásáig megjelent róla (*Élet és Irodalom* 2011. ápr. 8. 12.), az a Tamás Gáspár Miklós írta, aki mindig bátran szembe mer fordulni az uralkodó, ám hamis vélekedésekkel. E-mailjeim közt pedig Tóth Sándor halálára nem más figyelmeztetett, mint Ilia Mihály, aki a magyar kultúra egységének szelíd és halk szavú, de következetes és morálisan kikezddhetetlen őrzője. Számomra e két gesztus, a két ember minden különbsége ellenére, önmagában is jelzésértékű: Tóth Sándor haláláról meg kell emlékeznünk. A romániai magyar szellemi életben játszott szerepének áttekintése és mérlegelése, nyilvánvalóan, nem e folyóirat feladata. Itt még az 1977-ben Párizsban, álnéven megjelent nevezetes *Jelentése*, amely pedig az erdélyi magyarság sorsának világ elé tárása volt, sem tárgyalható. Itt is rögzítendő azonban tevékenységének egyik, egyáltalán nem elhanyagolható szegmense: a „rég” *Korunk* és annak szerkesztője, Gaál Gábor körül végzett áldozatos munkája.

Természetesen az, ami a szakma számára csupán szokványos kutatói témaválasztás volt, mélyen benne rejtett Tóth Sándor életútjának alakulásában. Berettyóújfalun született 1919. december 6-án, egyetemi tanulmányait – a közviszonyok alakulása következtében – csak viszonylag későn, 1946 és 1950 közt végezhetette el a kolozsvári egyetemen, ahol mestere a *Korunk* szerkesztőből egyetemi tanárrá előlépett jeles marxista gondolkodó, Gaál Gábor volt. Ez az indíttatás meghatározta sorsát: 1949 és 1985 közt a kolozsvári egyetem filozófiai tanszékén tanított, tanársegédként, adjunktusként, majd docensként. S mint a román–magyar, majd román egyetem magyar oktatója, szerepe óhatatlanul tágabb körű és összetettebb volt, mint a filozófiaoktatók máshol megszokott szerepköre. Filozófia címén és ürügyén voltaképpen az egész kisebbségi magyar kultúra egyik ápolója lett. (Munkásságának e vonását emelte ki Ilia Mihály is.) Baloldali, sőt – *horribile dictu* – marxista meggyőződését azonban a rendszer kritikusaként is megőrizte, s aligha véletlen, hogy tudományos témaként az erdélyi magyar marxista folyóirat, a „rég” *Korunk* történetét kutatta. Műveiben – „Gaál Gábor-könyvében [1971], mestere műveinek kiadásában [1971], a Tordai Zádorral közösen összeállított *Korunk-antológiában* (Szerkesztette Gaál Gábor. Bp. 1976. Magvető.) – a hivatalos román nemzetiségi politika alaptételének az ellenkezőjét bizonyította, jelesen az erdélyi és a magyarországi, fel- és délvidéki magyar kultúrváltozatok együvé tartozását”. Ezzel egyszerre töltötte be a kisebbségi magyar értelmiségi és a sajtótörténész külön-külön is nehéz feladatát. A régi *Korunk* pedig (amelyről ma illik elfeledkezni), nem akármilyen folyóirat volt. Az összmagyar kultúra egyik, országhatárokon átvélő jelentőségű reprezentatív orgánusaként kell számon tartanunk. Ahogy a nekrológíró írja:

„a régi *Korunk* a tanácsköztársasági, és általában a forradalmi emigráció lapja volt, semmiképpen nem (ahogy később a romániai hivatalos történetírás beállította) a KRP orgánuma, de még a KMP lapja sem, hanem általában a Duna-medencei »kultúr-

bolsevizmus» havi folyóirata, amelynek szellemét – mindenféle kanyarokkal [...] – a weimari baloldal határozta meg. A *Korunk* közelebb állt a berlini, frankfurti, prágai, bécsi forradalmi ellenkultúrához, mint a »hazai« pártélet szűkös belvilágához. Noha a *Korunk* soha nem közeledett a III. Internacionálé baloldali ellenzékéhez (így Kasákot is sokat támadta), de nem volt »vonalas« propagandakiadvány, színvonala elképesztően magas volt [...]. Antinacionalista középponti üzenetét elsősorban a nem Erdélyben, hanem a Csehszlovák Köztársaságban élő Fábry Zoltán (a magyar Carl von Ossietzky) fogalmazta meg.”

A lap szavára a magyarországi baloldali (s nemcsak a baloldali) értelmiség is figyelt, s ez az erdélyi lap, tudjuk, olyanok számára is fontos volt, mint József Attila vagy Radnóti Miklós. Ami ma tudható a *Korunk*ról, annak szilárd alapja legnagyobb részt Tóth Sándor kutatásaiból származik. Ő ugyanis nemcsak (s elsősorban nem is) úgynevezett „elvi” megközelítést adta a folyóiratnak, hanem vállalkozott a gondolkodástörténeti elemzéshez elengedhetetlen életrajzi, filológiai, valamint (szorosabb értelemben vett) sajtótörténeti aprómunkára is. (Itt kell elmondanom, fiatal kutatóként magam is tanultam tőle: a *Korunk* munkatársairól összeállított, s a munkatársak folyóiratbeli jelenlétét statisztikailag is megragadni igyekvő „táblázatai”, amelyeket annak idején a román cenzúra nem engedett megjelenni, korrektúralevonatban, pontosabban a levonatról készült fénymásolatban hozzám is eljutottak, s módszertani ösztönzést adtak.)

A helyzet, amelyben Tóth Sándor önmagához hűnek maradva élni és dolgozni akart, hosszú távon fönntarthatatlannak bizonyult. El kellett hagynia Kolozsvárt, s így 1988-tól már Budapesten élt, ahol egy ideig az ELTE szociológiai tanszékén tanított. Magyarországi élet- és pályaszakasza azonban már az idegenség jegyében telt; itt sokféle ok miatt nem találta helyét. Életkora előrehaladása, betegeskedése végleg ellehetetlenítette az itteni szellemi életben való aktív részvételét. Most, hogy elhunyt, személyében mégis – többek közt – a magyar sajtótörténet-írás egyik jelesét is búcsúztatjuk.

LENGYEL ANDRÁS

Botka Ferenc (1929–2011). Ha a történelmi idő nem ugrik ki a rendes kerékvágásból, az épületek, de még a bennük működő intézmények is túlélnek az embert. A Károlyi palota már régóta állt, s a Petőfi Irodalmi Múzeumnak is jó ideje otthont adott, amikor pályakezdő kutatóként a hetvenes évek elején néhány évre munkatársának mondhattam magamat. Első felettesem néhány hétre a múzeum könyvtárában Botka Ferenc volt. Ezután évekig elsősorban a könyvtárost és bibliográfust láttam benne, aki mindig megajándékozott a Petőfi Múzeum általa szerkesztett Bibliográfiai Füzetek sorozatának megjelent új példányaival. Bibliográfusi tevékenysége ennél is kiterjedtebb volt és később még tágabb körűvé vált. Az Irodalomtudományi Intézet munkatársaként közelről láthattam azt a munkát, amelyet az intézet nagy bibliográfiai vállalkozásában végzett. A *magyar irodalomtörténet bibliográfiája* című, máig már 9 kötetre növekvő sorozatból Vargha Kálmán munkatársaként a József Attiláról szóló anyagot is tartalmazó 6. és 7. kötet társszerkesztője volt. A sorozat 8. kötete (*A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1945–1970. Személyi rész*) az ő szerkesztésében jelent meg 1991-ben.

Vannak munkahelyek, ahol rosszul érzi magát a dolgozó, s örül, amikor megszabadul tőle. Az ezzel merőben ellentétes attitűdökről ritkábban hallunk: hogy ragaszkodunk elhagyott munkahelyünkhez, szívesen járunk oda vissza és ápoljuk kapcsolatainkat régi kollégáinkkal. Én így jártam a Petőfi Irodalmi Múzeummal, s mindmáig szellemi otthonomnak tekintem. S hogy ez a kapcsolat ember és intézmény között így alakult, abban Botka Ferencnek kulcsszerep jutott.

Korántsem csak azért, mert egy időben ő vezette ezt az intézményt, a tőle megszokott szakértelemmel, szerénységgel, s a rendszerváltás előtt rövid időre sikerült részben engem is visszacsábítania a múzeum keretei közé. Szakmai kapcsolatunk a közbeeső időben is töretlenül folytatódott. Mindkettőnk a szocialista irodalom kutatói között tartottak számon. Én magam, utólag beismerem, József Attila életművének kutatójaként kissé lebecsültem azokat a területeket, amelyeken ő szorgoskodott. Mint *Üzenetek Szibériából* című kötete mutatja, az első világháborús orosz hadifogságba került és a szocialista eszmék hatása alatt világnézeti átalakuláson átesett magyar írástudók munkásságát elemezte. *Jelszótól a világgépig* című tanulmánygyűjteménye pedig elsősorban a baloldali, részben emigrációs sajtó történetésének arcélét villantja föl. Sokat tett annak érdekében is, hogy Kassák bécsi *Ma* című folyóiratának egyik vezető munkatársaként dolgozó, majd a szovjet emigrációt választó Máczsa János elméleti öröksége a magyar szellemi élet körforgásába kerüljön. A fiatal kutató sznobizmusa is magyarázza, hogy éppen ennek, az Irodalmi Múzeum sorozatban megjelent két kötetes Máczsa-kiadványnak a méltatására vállalkoztam, a teoretikus avantgárd múltjára való tekintettel.

A sznobnak soha sincs igaza. József Attila és kora kutatójaként, a prózai művek kritikai kiadásának készítése során, a költő marxista tájékozódását és kapcsolatrendszerét vizsgálva ma már felértékelődtek szememben Botka többi kötetei. Nem nélkülözhettem, hogy az *Üzenetek Szibériából* kötetben, csak egy kiragadott példát említve, Markovits Rodion *Szibériai garnizon* című regényéről szerzett ismereteimet bővítsm, vagy hogy a *Jelszótól a világgépig* kötetben a 100% vagy a *Korunk* című folyóiratokkal kapcsolatos tudásomat elmélyítsem.

De Botka Ferencet nagyon sok más ismerőshez, barátjához hasonlóan nyugdíjba vonulása után tanultam meg tisztelni, s igazán ebben a periódusban vált világossá számunkra sok évtizedes szorgalmas és alapos munkálkodásának igazi értelme. E rádöbbenés helyszíne és környezete továbbra is a Károlyi palota, a Petőfi Irodalmi Múzeum, s annak is elsősorban a könyvtára volt. Egy intézmény vezetője, mandátumának lejártá után nem egyszer meghasonlik az általa irányított házzal. Okkal-ok nélkül megsértődik az új vezetőkre, akik óhatatlanul más irányt választanak, mint ami addig volt érvényben. Botka Ferenc – benyomásaim szerint – a pozitív kivételek közé tartozott. Továbbra is otthon érezte magát volt munkahelyén, s itt rendezte be új kutatási programjának székhelyét. A múzeum gyűjteményei, infrastruktúrája váltak Déry Tibor életművére irányuló kutatásainak bázisává. Mivel tudományos munkám egy időre engem is újra a Károlyi palotához kötött, közelről és rendszeresen megfigyelhettem egyre meggyőzőbben kibontakozó Déry-kutatásainak alakulását.

Lehet, hogy tévedek, de úgy látom, hogy erre a számára és a szaktudományunk számára is rendkívül szerencsés fordulatra ő maga sem készült. Déry Tibor hosszú évtizedekig a modern magyar prózairodalom egyik legkiemelkedőbb, kétségbevonhatatlan presztízzsel rendelkező alakjának számított. S amíg ezt a pozícióját megőrizte, őt is körülvette az a fontoskodás, nyüzsgés, sürgésforgás, amelyet a kánonban központi helyet elfoglaló szerzők körül megszoktunk. Az író kritikai megbecsülése, itt nem taglalható okokból alábbhagyott, pozíciója megrendült, a nyüzsgés elült. Úgy tűnik, Botka Ferenc ebben a pillanatban találkozott igazán Déryvel. Addig is nyilvánvalóan becsülte, de a tőle megszokott szerény tartózkodással engedte a sürgölődőket, fontoskodjanak csak, éljék ki szereplési viselkedésüket. Csak amikor észlelte az író befogadástörténeti hullámvölgyének bekövetkezését, akkor lépett föl az általa változatlanul sokra becsült író védelmében. Ez az antikonjunkturális magatartás nemcsak erkölcsileg rokonszenves.

Botka Ferenc a szó szoros értelmében gondjaiba vette a – ha nem is elhanyagolt, de lagymatagon gondozott – Déry-örökséget, és példamutató alapossággal, rendszerességgel, buzgalommal és szakértelemmel elvégezte rajta és körülötte azokat a munkálatokat, amelyeket a modern kor irodalmában textológusoknak, filológusoknak, bibliográfusoknak, irodalomtörténészeknek, irodalom-

értőknek kiadás, szöveggondozás, dokumentálás, értelmezés és értékelés terén más, hasonlóan jelentős szerzők esetében is el kellene végezniük ahhoz, hogy a korunk irodalmának tudományos feldolgozása a megkívánható szinten álljon. A nyugdíjas múzeumigazgató Déry hagyatékán dolgozva példát mutatott a szakmának arra, hogyan kell hivatásunkat teljesíteni.

Emellett volt ideje, ereje arra is, hogy beleszóljon a Kosztolányi-kutatásba. A *Tere-fere. Kosztolányi Dezső írásai a Bácsmegyei Naplóból 1923–1926* című vaskos dokumentumgyűjtemény belső címlapján ez olvasható: „Sajtó alá rendezte Botka Ferenc”. Ámde ez a kötet is szolgálat, egy metafizikai tartozás lerovása. A kötet ajánlása szülőföldjének, Bácskának szól: „Szülővárosomnak, Szabadkának”. A nekem szóló, tintával beírt ajánlásban, amelyre szabadkai rokonainál egy lakomán került sor, ahová engem is elcipel, utalást tett arra, amit, mint Déry-levelezésköteteinek lektora, számon kérhettem volna rajta: „a Déryhez hűtlenkedő Botka Ferenc”. De nemcsak Kosztolányi csábította el ideiglenesen Dérytől, hanem Arany János is. Itália szerelmeseként, a *Toldi szerelme* nyomán felderítette Nagy Lajos király itáliai hadjáratainak állomásait. Déryhez, persze, hűséges maradt. A Petőfi Irodalmi Múzeumban hadsegédi szerepet kellett vállalnom mellette egy irodalmi esten, amikor a közönséget arról akarta meggyőzni, hogy Déry jelentősebb író annál, amilyennek hiszik, öröksége fontosabb és aktuálisabb része mai kultúránknak, mint amit erről a pillanat sugallhat az olvasónak. Senki nem tett nálánál nagyobb és tiszteletre méltóbb, mert szakmailag színvonalas erőfeszítéseket annak érdekében, hogy ez az ítélet ma vagy holnap hitelt kapjon.

Szerencsés, szinte irigylésre méltó ember volt Botka Ferenc. Megadatott neki a természetny örögrek. S tiszteletre méltó is volt, mert ezzel a talentummal jól gazdálkodott. A hanyatló egészség, a halál egy lendületben lévő, szellemileg erőteljes, offenzív szakember pályáját szakította félbe, aki ugyanakkor a már elvégzett munkájára is elégedettséggel tekinthetett vissza. Amikor belépek a Petőfi Irodalmi Múzeum kapuján, emberi alakja mindig megjelenik előttem. Ha belépek a könyvtárba, az asztalon ösztönösen egy dossziét keresek, amit ő hagyott ott számomra, mint amikor Németh Andor általa megtalált emlékirat-fejezetét hanyagul átengedte közlésre nekem, elvégre én foglalkozom a szerzővel. Hiába tűnt el Botka Ferenc, az ember, a ház, a helyszín megőrzi és életre kelti alakját. Azt gondolom, nemcsak számomra.

TVERDOTA GYÖRGY

Botka Ferenc emlékére – egy tanítvány gondolatai. Botka Ferenczel egyetemi tanulmányaim utolsó évében, 2006-ban találkoztam. Szilasi Vilmosról tervezett doktori disszertációm előkészületei kapcsán olvastam nevét, és írásai megismerése után azonnal találkozót kértem tőle. Akik ismerték, azoknak nem kell elmondanom, hogy természetesen a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtárának olvasótermében találkoztunk, ahol mindennapjait töltötte. Szilasi neve hallatán ontotta magából a történeteket, találkozónk után néhány nappal pedig korábban ismeretlen filológiai adatokat nyújtott át nekem. Adatokat, amelyeket rajta kívül senki nem ismert, és amelyek segítségével négy évvel később sikerült Szilasi Vilmos több mint tízezer lapból álló hagyatékát Kanadából Magyarországra szállítani.

De mi lesz ezután a hasonló nélkülözhetetlen filológiai adatokkal? Mi lesz a hasonló hagyatékokkal és a múlt iránt érdeklődő fiatal diákokkal? Mert ő a fiatal kutatót az első naptól kezdve feltétel nélkül támogatta, segítette. A nagy emberek szerénységével és nyitottságával fogadta bizonytalan közeledésemet. Éreztem, csak az érdekli, hogy témámat minél színvonalasabban kidolgozzam, és lehetőségem legyen terveim megvalósítására. Egyenrangú partnerként kezelt, soha nem éreztettem hihetetlen szellemi fölényét. A tudomány tisztasága áradt gondolataiból. Botka Ferenc olyan hatalmas tudással és változatos filológiai eszköztárral rendelkezett, ami korunk legkiválóbb iroda-

lomtörténései közé emelte őt. A szó szoros értelmében „kultúrtörténész” volt. A múltat kutatta, és egy-egy apró megjegyzésért, adatért, idézetért képes volt napokat archívumokban, könyvtárakban eltölteni. Egyetlen célja volt, hogy a valóságot, az irodalomtörténész által feltárható részleteket eljuttassa olvasóihoz. Ezt az alázatot figyeltem meg nála, azt az alázatot, amellyel kutatásának tárgyát – elsősorban Déry Tibor életművét – feltárta és feldolgozta.

Botka Ferenc szövegekkel dolgozott, archívumok mélyéről tárt fel olyan kincseket, amelyeken keresztül lehetőségünk nyílik jobban megérteni jelenünket, múltunkat és jövőnket. Ez a fajta nyomozói precizitás hatalmas tudást és a „munka” szeretetét, vagyis a tudomány szeretetét, hogy azt ne hétköznapi elfoglaltságként fogjuk fel, igényli. Minden beszélgetésünk és találkozásunk arra ösztönzött, hogy többet dolgozzak, többet foglalkozzam témámmal, és ne féljek a feltárt információktól és a hatalmas anyagmennyiségtől, amely még több munkát követel majd, mert ez a múlt pontos feltárásának egyetlen, néha kimerítő, ám hihetetlen eredményeket produkáló eszköze. Ez a munkamódszer, amelyet az évszázadok megmérettek és megfelelőnek találtak, ez az út, amelyen haladva, Botka Ferenc nyomdokaiban járhatunk.

Tudósi nagyságát mutatja élete utolsó nagy művének formabontó konstrukciója. Déry Tibor több ezer levelét összekötő szövegekkel kiegészítve életrajzi művé, hiteles korrajzzá, szociológiai, kultúrtörténeti ritkasággá alakította. Olyan új műfajt alkotott, amely írói képesség, filozofi véna és hatalmas tudás nélkül soha nem jöhetett volna létre. Lehet persze fanyalogni a műfaj egyediségén, tudományos elvárásoktól és íratlan szabályoktól történő elhajlásán. De kérdezem a kritikusokat: nem ez a valódi nagyság igazi jele? Nem abban rejlik egy tudós eredetisége, hogy képes átlépni a kereteket, amelyek a valóság megismerése és a megvalósíthatóság, az alkotás között feszülnek?

Ezzel kapcsolatban egy dolgot soha nem felejtett el Botka Ferenc, és erre minden szövegem elkészülte előtt figyelmeztetett: ez pedig az olvasó. Igen, a tudományos művek is azért születnek, hogy valaki elolvassa őket, hogy valaki okuljon belőlük, hogy újabb gondolatokat generáljanak. Egy tudományos műnek is meg kell felelnie annak a követelménynek, hogy az olvasó azt mondja, igen, ez valóban érdekes volt, megérte az olvasásra szánt időt. Botka Ferenc minden írása ilyen, különösen igaz ez az utolsó hatkötetes levelezéskiadásra, ahol a mester a múlt korok filozofi energiájából merítve és azt egy jövőbe mutató egyedi ötlettel fűszerezve új utat nyitott mindannyiunknak.

Mint mester és tanítvány, tapasztalt nagy tudós és fiatal kezdő doktorandusz, természetesen sok kérdésben nem értettünk egyet, sok problémát másképp ítéltünk meg, de visszatekintve mindezek apróságok és lényegtelen gondolatföszlányok voltak. Botka Ferenc immáron nincsen köztünk, de munkássága, egyedi ötletei, kitartása, tudása és alázata tudományos munkám minden mozzanatában elkísér majd.

Köszönjük, Tanár úr, amit elértél, megértettük az üzeneted, folytatjuk, amit elkezdtél.

Nyugodj békében!

SZALAI ZOLTÁN

SZEMLE

Bényei Miklós: Művelődési törekvések az erdélyi reformországgyűléseken. Debrecen, 2008. Erdély-történeti Alapítvány, 270 l.

„Magyarország nem ismeri Erdélyt.” – Vajon Kazinczy megállapítása a 19. század első negyedéből érvényes-e napjainkban is? Ha – méltán – füstölgünk azon, hogy a messzi távolból Budapest és Bukarest egybehangzása és felcserélhetősége a nemzeti azonosságtudatnak – mindkét nép számára – mennyi sérelmet szállít, nézünk önmagunkba: hányan tudnánk kapásból megmondani, hogy például Montevideo mely ország fővárosa, s Uruguay vagy Paraguay van-e közelebb az Egyenlítőhöz? Mit ér hát a számonkérés, ha nincs mögötte kölcsönösségre törekvő, biztos ismeret? E kérdések önmagukban hordozzák Bényei Miklós könyvének általános érdemét. De a többiét is, amelyek az Erdély-történeti Alapítvány gondozásában már megjelentek. A történelmi és falutörténeti monográfiáisorozatét, s főleg azokét a forráskiadványokét, amelyek a személyesség közvetlenségével érzékeltetik a 19. század elejének népi világképét. Mert be kell látni, hogy az olvasóközönség jelenkori Erdély-tudata főként az 1500–1700-as évekre, illetve az 1920 utáni évtizedekre terjed, személyes közelségben még a közelmúlt dekádjaival, s a török utáni regeneráció, feléledés, főként pedig a reformkori társadalmi/politikai, művelődési és gazdasági viszonyai halványulnak el, többek között éppen a Magyar Királyság történelmi eseményei mögött.

Az első fejezetek kalauzul szolgálnak a szűk másfél évtizedes erdélyi reformkor művelődési

körülményeinek tárgyalásához. Feltárják az állami felépítéssel, a hatalmi ágakkal, az országgyűlési tanácskozásokkal kapcsolatos adottságokat, dokumentumokat, kitérnek az iskolarendszer intézményeire és résztvevőire, a tudományos élet, a művészetek gyakorlásának feltételeire, valamint összefoglalnak olyan fontos jelenségeket, mint a könyvkiadás, sajtó, cenzúra, illetve a művelődési intézmények irányítása és fenntartása. Bár a kötet magyar olvasóközönségnek, magyar nyelven íródott, szemlélete nem egyoldalú, sőt nagy erőssége integráló jellege: a bibliográfiájában szereplő, imponáló mennyiségű – a szász és román elképzelésekre, törekvésekre is figyelő – szakirodalom teljes recepciója, felhasználása és beépítése. A szerző az igen gazdag forrásanyag s a korábbi feldolgozások segítségével mutatja be azokat a legfontosabb struktúrákat, amelyek az erdélyi művelődés kereteit az adott időszakban megszabták.

Az oktatási tannyelv és az anyanyelv tanításának, művelésének ügye az egyik legfontosabb kérdést vetette fel az erdélyi magyar reformerek számára is. A magyar nyelv közjogilag kedvezőbb állásban volt ugyan, mint a Magyar Királyságban, azonban jelentős számú német, román és más nyelven beszélő között kellett érvényesülnie. A nemzeti kultúra szempontjából mindig és mindenhol fontos az oktatás nyelve, ezért a nemzetiségek is nyilvánvalóan saját érdekeik erősítésére törekedtek az anyanyelvi (elemi) iskoláztatásban, míg a közép- és felsőfokú oktatás nyelve a latin volt/maradt. Latinul íródtak a törvények és az országgyűlési feliratok is. A (magyar) anyanyelvi oktatás általános érvényességű

igénye tehát kettős következménnyel járt: egyfelől a magyar identitástudatot növelte, másfelől a nemzeti feszültségeket élezte, s illúzió volt az a magyar elképzelés, hogy a magyar kultúra és a jogok kiterjesztése vonzóerőt gyakorol majd például a románságra.

Erdélyben ugyanis a 18. század végén, a 19. elején a magyarok/székelyek és a románok nyelvi/kulturális expanzióban, a szászok helyzetük megőrzésében voltak érdekeltek. A magyarság és a románság konfliktusának egyik legfontosabb összetevője a szülőfölddel kapcsolatos történelmi jog(szokás), illetve a változó népesség/lélekszám volt. Mindkettő erősítette a nemzeti érdekvérvényesítést, időben visszafelé is legalizálta, és végső soron az eredet, azaz az első/korábbi birtokos kérdéskörébe torkollott. A társadalmi/gazdasági feltételek megmerevedését sem lehet csak személyes jó- vagy rossz tulajdonságoknak tulajdonítani, a metafizikai távlatokat egyik oldalról a nemzetföltés, másik oldalról a nemzeti azonosságtudat kezdetei adták. Az osztrák államvezetésnek persze nem volt érdeke egy állandósult nemzeti, kulturális, vallási frontvonal fenntartása, s általában a viszonyok kiegyensúlyozására törekedett, azonban a birodalom egysége, a hatalom megtartása érdekében, a Bécsből nézve egyaránt nemzetiségeknek számító nemzetek féken tartására mindig felhasználta az egymásnak feszülő nézetkülönbségeket is. És ebben nem tett különbséget a hosszú államisággal, illetve annak hiányával rendelkezők között. A bécsi uralkodókat ugyanis személyes lelkiismeretük elsősorban a saját, családi folyamatosságuk fenntartására, örökölt birtokaik megőrzésére irányuló akarat motiválta, nem a nyelvben, történelemben, szokásban eltérő nemzetek önképének megerősítése –, hiába éltek velük egy állam határain belül. Még leginkább az azonos nyelvet beszélő szászok kulturális támogatását mozdították elő. Természetes tehát, hogy az oktatás nyelvén minden együtt élő nemzetiség a saját pozíciójának megőrzésére, amennyiben pedig lehetséges volt, annak növelésére, kiterjesztésére igyekezett. A bécsi udvar törekvései e téren kétféleképp voltak: részben lépéseket tett egy

közvetítőnyelv bevezetésére, részben egyenrangú félként, ám bizonyos határok között tartva nem ellenezte a nemzeti nyelv(ek) korlátozott használatát sem. Amit azonban rajta kívül minden fél önmagában kevésnek érzett.

Milyen lehetőségek merülhettek fel ebben a szituációban az egymásra utalt nemzetiségek vezetői előtt? 1. Teljes elzárkózás, csak önerőre támaszkodó fejlődés, ami lehetőséggént magában rejtette a nemzeti megerősödést, de az elgyengülést is. 2. Egymás nyelvének és kultúrájának legalább passzív ismerete, a nemzeti érdekek közelítése, amely azonban (realitásában soha nem tisztázott mértékben, feltételezhetően inkább félelemként, önbizalomhiányként) maga után vonhatta a nemzeti jelleg feloldódásának, megváltozásának elképzelését. 3. Valamilyen, az előző két felfogás között ingadozó, az összes résztvevők által még elfogadható középút, amit viszont a mindenhol megtermő szélsőségek könnyen meg tudtak akadályozni.

Ezek az adottságok mozgatták, irányították, befolyásolták az erdélyi reformok magyar és nem magyar szereplőinek indítékait, cselekedeteit. Figyelembevételükkel érthető meg például a külföldi protestáns egyetemek látogatásának tilalma, az osztrák egyetemek látogatásának ösztönzése. S bár ez a vallási és oktatási felfogás szerinti megkülönböztetés már az első reformországgyűlésen szerepelt, némi enyhülés csak a negyvenes évek elején következett be, míg aztán nem sokkal később a kérdés magától meg nem oldódott. Nem így a székely katonák gyermekeinek taníttatása, amelyre királyi válasz nem érkezett, s a probléma egészen 1848-ig fennállt. Az oktatás bevezető szakaszával viszont eleinte nem foglalkoztak az országgyűléseken, talán azért nem, mert az uralkodó a román népiskolák fejlesztését pártolta. A szerző részletesen kifejti Jósika Miklós és Wesselényi Miklós elképzeléseit – amelyekben a népoktatás általánosabb érvényű volt, mint a nemzeti elkülönülések –, a sajtóközlemények jelentőségét és a magyar közigazgatási egységekben (megyék és székek) kialakult álláspontokat. A népnevelés ügyét az 1842. évi tanácskozást tűzte napirendjére, az

erről szóló fejezet kimerítően ismerteti a javaslat ügykezelését.

A tanulás lehetősége mellett fontos követelmény volt az oktatás rendszerének korszerűsítése is. A Mária Terézia, II. József és II. Lipót alatt elkezdődött reformok I. Ferenc uralkodása alatt, az új európai államrend megszilárdulása után folytatásukat vették át. A harmincas évek közepétől erőre kapó változásigények kezdeményezője Erdélyben a protestáns egyház volt, a reformok képviselőit azonban csak a saját kebelén belül lezajlott pozícióharcok után kerülhetett sor. Az egyházon belüli és azon túlnyúló konfliktusok egyik fontos téje az volt, hogy ki gyakorolja az oktatási átalakulás fölötti hatalmat, illetőleg maga a tanítási nyelv is vita tárgyává lett. Az országgyűlések a felvetődött problémák sokasága, s a megoldás nehézségei miatt nehezen reagáltak, csak az 1840-es évek elején születtek meg a közoktatási változtatásokat tartalmazó javaslatok. Ezeket a szerző behatóan tárgyalja, emellett azonban kitér a szászok autonómia-törekvéseire, valamint a román igényekre is. A tanítás, művelődés tartalma, nyelve, módszerei mellett hasonló fontossággal kerültek diétai napirendre intézményi kérdések is: az erdélyi egyetem, a felsőfokú és mezőgazdasági szakoktatás, az erdélyi magyar múzeum és tudományos akadémia, a színjátszás, valamint a színház alapítása, létrehozása, illetve működtetése. Mindezek a kezdeményezések a többnemzetiségű térben sokszoros szembenállásoknak voltak kitéve. A románok például létszámukhoz képest aránytalanul kevés iskolával rendelkeztek, s (bevett) nemzetté nyilvánításuktól a magyarok, a székelyek és a szászok egyaránt elzárkóztak. Utóbbiak viszont nem kívántak anyagilag hozzájárulni az erdélyi magyar múzeum és közművelődési intézmények fenntartásához. A vallási egyenlenségek egyik megnyilvánulási terepe a reformátusok autonómia igénye volt, amely egyfelől a sérthetlenségről, másfelől azonban a hatalomról, a hagyományt felváltani kívánó változások(ok) opponálásáról szólt. A politikai nézetkülönbségek mögött – mint mindenhol – Erdélyben is személyi ellenségeskedések álltak

(vagy azok is), amelyek egyaránt befolyásolták a rokon- és ellenszenvet, s nem kerültek el a kulturális, művelődési tevékenységeket sem. Látható, hogy sem az ellentétek, sem a szövetségek nem kizárólag nemzeti alapon keletkeztek, hiszen például a nemzeti és/vagy országos múzeum létesítése ügyében a konzervatív magyar, illetve a szász kifogások közel álltak egymáshoz. Mindezekben a tényezőkön túl általában ismeretlenek a hazai átlagolvasó előtt a nagy erdélyi gyűjtemények: a marosvásárhelyi Teleki Téka, a gyulafehérvári Batthyáneum és a nagyszebeni Bruckenthal Múzeum, ahogy a főnemesi felajánlások is; ezek közül részletesen Kemény József és Sámuel grófok adományának sorsa olvasható a kötetben. Az utolsó fejezet a polgári nyilvánosság fontos összetevőjét célul tűző, a sajtószabadság megeremtéséért, a cenzúra megszüntetéséért és a szabad véleménynyilvánítás jogának általánossá tételéért folytatott kezdeményezéseket foglalja össze, amelyek végpontján az utolsó rendi országgyűlésen az 1848-as magyarországi sajtószabályozás erdélyi kiterjesztését fogadták el.

Erdély, az Erdéllyel kapcsolatos történeti-művelődéstörténeti tárgyalások felvetnek egy általános módszertani kérdést is: hogyan lehet a többnemzetiségű országok, államok bármilyen vonatkozásával foglalkozni úgy, hogy a korabeli nemzeti/nemzetiségi konfliktusok ne kössék meg az utókor kezét, azaz ne váljon a tárgyalás részrehajlóvá, hanem legyen képes a partikularitások mellett a közöset, az egységet, a hasonló/azonos törekvéseket is meglátni –, feltéve, hogy volt valaha ilyesmi. A probléma még általánosabban így vetődik fel: lehet-e egyáltalán nemzet-történelmet írni, pontosabban a csak nemzetekre (egy nemzetre) figyelő, annak primátusát hangsúlyozó történetírás história-e egyáltalán? Persze minden történész személyes, nemzeti és még sok másféle előfeltevés mellett munkálkodik – ez nyilvánvaló –, amelyeknek azonban a beleérzést, a megértést, a pártatlan szemléletet kellene erősíteniük az előbbieket ellentéte helyett.

Bényei Miklós ebben a munkájában nem csak a magyar/székely törekvések, célok, eszmék

országgyűlési megjelenését kíséri figyelemmel, hanem tekintetbe veszi a szász és román elképzeléseket is, – természetesen főként azok különbségeit. Egymással erősen keveredő népek kapcsolatában ugyanis kevés a politikai akarat, ha maguk, a polgárok ellenállnak a kapcsolatok humanizálásának, amely egymás elviselésétől egymás elfogadásáig, megbecsüléséig széles skálán lehetséges. Illúziók, jogos és alá nem támasztott félelmek, frusztrációk, idegenkedések nem specialitásai egy nemzet jellemző tulajdonságoknak. Éppen annak belátása, hogy ami másban látható, közöttünk is megvan, lehet a normalizált viszony megteremtésének első lépésofoka. Az önmagunkkal való szembenézés kötelessége. Ehhez nyújt segítséget Bényei Miklós könyve.

BUDA ATTILA

Balogh F. András: Studien zur deutschen Literatur Südosteuropas. Cluj-Napoca–Heidelberg, 2008. Presa Universitară Clujeană–Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, 232 l. /Klausenburger Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe der Babeş–Bolyai Universität, Bd. 3./

A szerző német nyelvű tanulmánykötetében arra vállalkozik, hogy bepillantást nyújtson Dél-Kelet-Európa (a Bánság és Bukovina, de főként Erdély és a mai Magyarország) német nyelvű kisebbségi irodalmának történetébe. Láttatja a két nagy múltú kultúra határán létrejövő és mindkettő jegyeit magán hordozó irodalom műfaji-formai sokszínűségét, érinti a többségi kultúrára gyakorolt hatását is. A bevezetőben Balogh F. András a következőket írja: „die literarischen Produkte der deutschen Minderheitenliteraturen müssen vor der Folie der autochtonen deutschen Kulturtradition, der gesamtdeutschen Literaturentwicklung und der „lokalen“ Nationalliteraturen gelesen werden.” (A német kisebbségi irodalmak alkotásait egyidejűleg az autochton német kulturális hagyományok, az össznémet irodalom fejlődése és a ‘helyi’ nemzeti irodal-

mak kontextusában kell vizsgálni. – BALOGH F. A.: i. m. 7., ford. S. S.) A német kultúrához való viszony érdekes aspektusa, hogy e regionális irodalmak az anyaországi kultúra bizonyos szeleteit tekintették modellértékűnek: az erdélyi szász a protestáns németet, a bukovinai a bécsit. A többségi társadalom az össznémet kultúra reprezentánsait látta a délkelet-európai német irodalmi alkotásokban és két- vagy többnyelvű szerzőikben, akik maguk is gyakran ekként definiálták műveiket.

Az első tanulmány a magyarországi német nyelvű irodalom történetének áttekintő bemutatása, tömör, közérthető nyelvezettel és stílussal. A szerző végigvezeti az olvasót a korai középkor első német nyelvű írásos emlékein, a magyar királyi udvarhoz kötődő literátusok fontosabb művein. Külön érdekességként említi a Sopronban élő bécsi Helene Kottannerin naplóját a 15. századból. Kitér a magyarországi német humanisták latin nyelvű munkáira, a reformáció korának pezsgő német kultúrájára, a protestáns városi kultúra megerősödésére Erdélyben, a Felvidéken, és Nyugat-Magyarországon. A német kisebbségi kultúra szempontjából jelentős szerzők, írások, személyiségek rövid bemutatása mellett a kötetből kirajzolódik a közösség nemzeti identitásának alakulása a történelmi események tükrében, egészen napjainkig.

Több tanulmány foglalkozik a 19. század meghatározó jelenségeivel, alakjaival. Így például lényegre törő összegzést olvashatunk az 1849-ben mártírhalált halt erdélyi szász lelkész és pedagógus, Stephan Ludwig Roth szerepéről a magyar kultúrában, alakjának ambivalens értékeléséről az irodalomban és a történettudományban. Teret kap a kötetben a magyarországi német publicisztika története. Egy tanulmány a *Pester Lloyd* történetével, kultúraközvetítő szerepével foglalkozik, de olvashatunk az 1848/49-es forradalom időszakának német nyelvű sajtójáról is. Ebben a periódusban a német kisebbség ambivalens viszonyulását jól példázzák az újságcikkek. Egyrészt megjelenik a reformok iránti igény, a forradalom ügyének támogatása részben a többségi társadalom nyomására (a „Nemzeti

dal” március 16-án már megjelent itthon németül), ugyanakkor a Habsburgok iránti lojalitás is, például a *Pester Zeitung*ban, amely aulikus attitűdű maradt a cenzúra felszámolása után is. A kötet a német kisebbségi irodalom sokoldalú bemutatására törekszik nemcsak időben, de a műnemek tekintetében is. Bemutatja a 18. század végi, 19. század eleji német nyelvű drámairodalmat éppúgy, mint Franz Liebhard vagy Franz Hodjak líráját, de számos prózai művet is görcső alá vesz.

A 20. század történelme átrajzolta a régió német kisebbségi irodalmának térképét. A bukovinai diaszpóra például teljesen megszűnt létezni a második világháború után. A múlt feldolgozása csak több évtizedes késéssel indult meg, a német kisebbségi irodalom csak a kommunizmus bukása körüli időszakban kezdhetett meg a szembenézést a náci bűnökkel. A „Migráció és perspektíaváltás” c. cikk a kilencvenes évek erdélyi szász prózájába enged bepillantást a társadalmi-kulturális átalakulás tükrében. Hans Bergel, Eginald Schlattner, Franz Hodjak, Richard Wagner és a Nobel-díjas Herta Müller műveinek elemzése kapcsán olyan témák kerülnek terítékre, amelyek napjaink kisebbségi létének sarokkövei: identitás, nyelv(ek)hez való viszony, az idegenség dimenziói – otthon élni menekültként, valamint múlt és jelen a történelmi események perspektívájából.

A gondosan lábjegyzetelt és szépirodalmi idézetekkel színesített kötetben fontos elemzési szempont saját és idegen reprezentációja, és az identitáskonceptiók leírása a német kisebbségi irodalomban. Az interkulturalitást mindvégig szem előtt tartva vezet végig a szerző a régió német nyelvű irodalmának történetén, fejlődési tendenciáin a kulturális emlékezet tükrében, a narratív struktúrák átalakulásain a huszadik században. Rávilágít a jelenség egyediségére a magyar és német nemzeti irodalmakhoz képest, továbbá Kelet és Nyugat összefonódására Délkelet-Európában. Jó szívvel ajánlható a tanulmánykötet minden, a téma iránt érdeklődőnek.

SIMON SAROLTA

Egenhoff, Uta: Berufsschriftstellertum und Journalismus in der frühen Neuzeit. Eberhard Werner Happs Relationes Curiosae im Medienverbund des 17. Jahrhunderts. Presse und Geschichte – Neue Beiträge. Hrsg. Holger BÖNING, Michael NAGEL und Johannes WEBER. Bremen, 2008. 476 l. /Presse und Geschichte, Band 33./

A könyv forrásául Eberhard Werner Happe által szerkesztett folyóirat szolgál, melynek címe: Grösste Denkwürdigkeiten der Welt oder so genannte Relationes Curiosae. Worinnen dargestellt und nach dem Probiertein der Vernunft examiniert werden. Die vornehmste Physicalis, mathematis, historische und andere Merkwürdige Seltamheiten. Welche an unseren sichtbaren Himmel in und unter der Erden, und im Meer jemahlen zu finden oder zu sehen gewesen und sich begeben haben. A címben az „értelme próbaköve”, a sokféle tudományág – fizika, matematika, történelem – említése a felvilágosodás légkörét idézheti számunkra. A könyv hátsó borítóján egy rovarról készült metszet látható mikroszkóp alatti felbontásban, amely szimbolikusan fejezi ki a kornak azt az igényét, hogy elemeire szedjék a körülöttük lévő valóságot, és megismerjék annak részleteit.

A könyv címe az írói-újságírói mesterség, a 17. századi médiapiac említésével Egenhoff társadalom- és kommunikációtörténeti nézőpontjára hívja fel a figyelmet. Korábban a szakirodalom a *Relationes Curiosae*-t elsősorban esztétikai oldalról vizsgálta, Gerhard Dünhaupt szerint barokk kuriozitások gyűjteménye, míg Holger Böning a felvilágosodás folyóiratának látta. Egenhoff szerint ennél a szempontnál lényegesebb annak a sajtótörténeti pillanatnak a megragadása, valamint annak társadalmi kontextusának felvázolása, hogy miért jelenhetett meg a 17. század végén egy tudomány-népszerűsítő, ismeretterjesztő folyóirat. A szerző számára Happe kiadványa az információs társadalom kialakulásának kutatásához biztosít jó terepet, vagyis egy olyan társadalom kezdetét vizsgálja, amelyet egyre nagyobb mértékben

a médiaesemények irányítanak, amelynek működését, gondolkodásmódját a média befolyásolja.

Happel a barokk irodalom képviselőjeként kanonizálódott, a kor közzizlésének megfelelő szépirodalmi művek alkotójaként szokás számon tartani, ugyanakkor számos sajtóterméknek is ő volt a kiadója (*Kern-Chronika, Türkischer Staats- und Kriegberichts, Ausländische Potentaten Kriegs- und Staats-Beschreibung*). Egenhoff mint az újságírást kenyérkereső foglalkozásként üző szakemberre tekint, aki Thomas von Wieringgel együtt a piaci igényeknek megfelelően, kiadta a 17. század legnépszerűbb folyóiratát. A *Relationes Curiosae* előszava szerint, Happel olvasóját elvezeti az égbé, hogy a legapróbb atomokat is szemlélhesse, de a földön is bemutatja a természet csodáit, szembeötlő a természettudományok iránti nagy érdeklődése, technikai újdonságok, fizikai találmányok leírását közli, ugyanakkor sokrétű témái idegen népek szokásainak, életmódjának, múltbeli eseményeknek a tárgyalását felölelik, és megjelennek a kor hagyományos beszédtemái is ördögökről, varázslókról, csapásokról és csodajelekről. Célközönségének tekintette a mindig valami újra kíváncsi olvasót, aki szívesen tölt negyedórát újságolvasással, legyen akár fiatal vagy idős, képzett vagy képzetlen, nő vagy férfi.

A könyv 1–4. fejezete a szakirodalom áttekintése és Egenhoff téziseinek megfogalmazása, az 5–6. fejezet az előzmények, míg 7–9. fejezet a hatások oldaláról vizsgálja meg a folyóiratot, a vizsgálat eredményeit a 10–11. fejezetek összegzik.

Az 1. fejezet az elméleti kereteket vázolja fel. A folyóirat megjelenése (1686–1690) a középkor irracionális alapokon nyugvó világmagyarázata és a felvilágosodás tényeken, megfigyeléseken, kutatásokon alapuló magyarázó modelljei közötti átmeneti időbe esett. Egenhoff rámutat arra, hogy az ész századának előfeltétele egyfajta intellektuális és esztétikai nivó megszületése, az, hogy az olvasás ne csak hasznos ismeretek gyűjtésének a terepe legyen, hanem szórakozásból végzett tevékenység, megmutatja egy érdekességeket felvonultató lap példáján,

hogy miként született meg a társadalomban az igény a művelődésre. Kulcsszerepet tulajdonít a 'curieus' szó jelentésének: a középkor 'egyedi, meghökkenítő, csodás' értelmezése fokozatosan átalakult, az érdeklődő, kíváncsi olvasó és szöveg egymásrahatásának eredményeként, a *Relationes Curiosae* azért is izgalmas kutatási terület, mert nincs meg az a kritériumrendszer, hogy mitől is érdekes valami, így a folyóirat sikeres működése lenyomata a társadalmi érdeklődésnek.

Egenhoff kommunikációtörténeti megközelítésének kulcsfogalma a 'Medienverbund' 'médiatársulás', amely a különféle médiák összefonódását, az egyes médiák egymásra gyakorolt hatását jelöli, rámutatva arra, hogy adott kiadvány szerepe, jelentősége csak a piacon fellelhető többi kiadvány viszonyrendszerében, a kor olvasási szokásainak figyelembevételével ragadható meg. A fogalom már Marshall McLuhannal és Böningnél is megjelent, a sajtópiac szegmensei közötti összefüggésekre helyezve a hangsúlyt, Egenhoff azonban tágabb kontextusba helyezi, a sajtó mellett a könyvpiacot is vizsgálódási körébe vonja. A 2. fejezetben a *Relationes Curiosae*-t a sajtópiac viszonyrendszerében vizsgálja meg, felhívja a figyelmet arra, hogy nem a folyóiratok egymás közötti vonatkozásai a lényegesek, hanem ezeknek a viszonya az újsághoz. A 17. század elején megszülető újság a század végére szűkszavú, csak tényekre koncentráló, hatalmas információtömeget hozott létre. Egenhoff célja, hogy ennek hatására a médiapiacra jelentkező újabb igényeket, és azok megvalósulását feltárja.

A 3. fejezetben a kor irodalmi termését veszi szemügyre, célja, hogy feltérképezze a piac egészét, melyből a kor olvasóközönsége választhatott. A kor legnépszerűbb kiadványait, szerzőit (pl. Georg Philipp Harsdörffer, Erasmus Francisci, Caspar Titius) számba véve sokféle műfajjal találkozhatunk: prédikációk, példázatgyűjtemények, vallási traktátusok mellett tudományos igényű írt memorabiliumok, promptuariumok is előfordulnak. A beszélgetéssjátékok, a dialógusok, a tréfás történetek Egenhoff szerint kiemelten fontosak, ugyanis miközben a barokk

korszak a nevelés, a használni tudás szempontját tüzte zászlajára, ezek a formák mutatják e cél szórakoztató módon való megvalósítását, a kor jellemzőjét, az ismeretelsajátítás és szórakoztatás egységét. Egenhoff a könyvpiacot a kor gondolkodásának megfelelően igyekszik rekonstruálni, a napjainkra jellemző, társadalom-, természettudományokat, szépirodalmat elkülönítő kategóriarendszer helyett kulcsszavak, toposzok vizsgálata által. Ez az időszak még a kompilációs irodalom ideje, az eredetiség igényének megszületése előtt vagyunk még, a kor felfogásában az új mű más-más forrásokból összeszedett, ügyesen elrendezett alkotás, megszületése a korábbi auktorok gondolatainak tiszteletén alapul, fontosnak tartják minél több citátum alkalmazását, ezért terjedtek el a 'loci communes'-ek, hogy adott toposzhoz, kulcsszóhoz kötődően összegyűjtsék a fontosabb gondolatokat. Egenhoff a korszak könyvpiacának lényegi jellemzőjének tartja, hogy a fólió alakú könyvek helyett az olcsóbb, könnyebben forgatható zsebkönyvek tért hódítanak.

Mindezek alapján, 2 fő tézist fogalmaz meg (4. fejezet): 1. Noha a *Relationes Curiosae* a kompilációs irodalomban gyökerezik, mind tematikáját, mind alapvető szövegalkotó eljárását tekintve, de természettudományos cikkek beemelésével, az előadásmód helyenkénti megváltoztatásával (ábrák, képek megjelentetésével) tetten érhető a megváltozott szemléletmód: a kompilációs irodalom egyedi, csodás, meghökkentő történeteit itt érdekes, tudományos magyarázatot is igénylő eseményekként mondja el. 2. Ennek a szemléletmódváltásnak a motorja a napi sajtó. Egenhoff kiemeli, hogy a „könyvnyomatás forradalma” konzerválta csak a korábbi kulturális viszonyokat, prédikációs kötetek, bibliák, liturgikus művek kiadására került sor, a periodikus sajtó megjelenését tekinti a fejlődés indikátorának, szerinte a könyvnyomatás ekkortól vált a modern szemléletiség közvetítésének eszközévé. Az újságok, a hírlevelek megjelenése kinevelt egy olyan közönséget, amely mindig valami informatív, aktuálisat vár, újabb és újabb témákra, politikai és természettudományos újdonságokra kíváncsi. A napisajtó által generált információtömeg új

sajtóterméket hívott létre, így rölapok, röpiratok jelentek meg, hogy magyarázzák, háttérinformációval lássák el az újságok rövid híreit. Ennek a változásnak a hatása lesz *Relationes Curiosae* mint folyóirat megjelenése is. Happel és Wiering felfedezte azt a médiapiacra megjelenő igényt, hogy a közönség szórakoztató módon értesülhessen tényszerű információkról.

A megfogalmazott téziseket rendkívül alapos, forrásközpontú elemzés követi (5. fejezet). Az elemzés olvasását izgalmassá teszi, s egyúttal nehezíti is, a rendkívül nagyszámú és hosszasan idézett forrás szerepeltetése. Ennek háttérében az a szerzői megfontolás áll, hogy felhívja a figyelmet a folyóiratszövegek és a korszak irodalmának szoros kapcsolatára, ezen irodalmi kötődés megértéséhez, igazolásához előfeltételnek tekint a pontos idézeteket. A vizsgálat során alapkérdése, hogy melyek azok a szövegek, amelyekből Happel másol; illetve milyen változtatásokat eszközöl annak érdekében, hogy a források az új szemléletmódot tükrözhessek. A vizsgálathoz olyan, a kompilációs irodalomból ismert példákat, motívumokat emel ki, amelyek egyszerre csodások, és lehetőséget teremtenek orvosi, biológiai, természettudományos ismeretek kifejezésére.

Ördögök, kísértő lények tűnnek fel a *Relationes Curiosae* lapjain, de míg a prédikációkban, ájtatossági irodalomban ezek isteni jelként, büntetésként szerepeltek, Egenhoff rámutat, hogy Happelnél morális funkció nélkül jelentek meg. Ugyanakkor ezen ismert történetek újbóli elmondása mellett Happel összegyűjtötte és kivonatolta a mágiával kapcsolatos tudományos vitákat, hiszen a mágia korszak természettudosainak is komoly fejtörést okozott. Jellemző, Athenodoro filozófus történetét a házában kísértő csonttá aszott, szakállas, lebilincsel kísértettel illusztrálva közölte.

Történelemszemléletével kapcsolatban az egyik előszóban megfogalmazta, hogy törekszik az egyedi események korhű értékelésére. Ennek jelentőségéhez Egenhoff felidézi, hogy a történelem értelmezése a 18. századig a „historia est magistra vitae” koncepciójában győ-

kerezett, akkoriban kezdték felismerni, hogy a társadalmi struktúra változásával az egyes példák érvényüket veszíthetik. Happel az eseményeket a krónikákat jellemző tényközlések mellett már a politikai helyzetet a háttérben meghúzódó tényezőkkel együtt mutatta be, de a történelmi ismereteket nem rendszerben tárgyalta. Egenhoff szerint látnunk kell, hogy Happel módszere a krónikaírókéval azonos, de ő már új médiából, az újságból válogathatott információkat az események leírásához, így folyamatosan figyelt a kortárs eseményekre, és ennek függvényében kalauzolta olvasóját Kínába, Afrikába vagy Magyarországra. Ugyanakkor fontos kiemelni Happel írói tudatosságát, az egyes történetek megfogalmazásánál a teatralitás megjelentése való törekvését.

Az időjárási események, természeti csapások a krónikákban, kalendáriumokban a kortárs események előrejelzői, az isteni intelem kifejezői voltak, de Happel ezek mellett természettudományos ismereteket (Caspar Schott, Athanasius Kircher) közölve magyarázati modellt kínált fel az olvasó számára.

Az újkorban megélnéknélkülő természettudományos érdeklődésen belül az orvostudomány kiemelt szerepet kapott, a nélkülözhetetlen ismeret közérthető formában való megjelenítése különösen széles érdeklődésre számíthatott. Happel leírásaiban archaikus elemek, mondai hagyományok (akasztott ember felgyógyulásának, a halott nő szülése, büntetésből 366 gyereket szülő nő) keverednek a tárgyszerű leírásokkal, dokumentált orvosi ismeretekkel, ugyanakkor praktikus tanácsok hiányoznak. A csodaűzők bemutatása lehetőséget teremtett számára a víz alatti világ leírására, de kételkedést fejezte ki az orvosi-biológiai ismeretanyag iránt. A kor színvonalán magas, már-már tudományos művek igényességével közölt részek a mikroszkópot és a légnymást bemutató cikkek.

A folyóiratban közölt metszetek a szöveghez hasonlóan az információ- és tudásközlés eszközei, valamint a figyelmet irányítják, a világra való rácsodálkozásra hívják meg az olvasókat. Happel a pontos ábrázolások (légnymás, nap- és holdfázisok, mikroszkóp – Abb. 17.) mellett

fantasztikus ábrákat is közölt (tengeri szörny püspöksüveggel – Abb. 21.), ugyanazon a metszeten szerepeltette a tengerből sellőt kimentő hajóskapitány mitikus alakját és a kéz csontszerkezetét mutató ábrát (Abb. 24., 25.).

A korabeli szövegekhez képest rendkívül nagy újdonság a statisztika alkalmazása. Az angol John Gaunt az 1592-es pestis idejétől kezdve vezette heti rendszerességgel a városi, illetve országos demográfiai adatokat. Noha Gaunt eredményei a német viszonyokra nem alkalmazhatók, ugyanakkor ezeknek a felvétele *Relationes Curiosae*-ba korszakos jelentőségű, ugyanis ezek értékelése egy teljesen más irányú gondolkodásrendszerben képzelhető csak el, csodajelek helyett matematikai alapokon nyugvó prognózis készítésére adva lehetőséget.

A 6. fejezetben Egenhoff aláhúzza annak a jelentőségét, hogy a felvetett témák révén a korszak gondolkodásmódja rekonstruálhatóvá vált: kétféle világról való gondolkodási modellt egyszerre rögzített, egyfelől az objektív ismereteket nélkülöző, egyes példákat magyarázati modellül használó elképzeléseket, másfelől pedig az informatív szövegek révén, az egyes események pontos magyarázatát, az okokat kereső elvet. Áthagyományozódott történetek elmesélésével, új ismeretek bevonásával, új média nyújtotta lehetőség kihasználásával, szórakoztató módon terjesztett ismereteket.

Az indulásakor az aktualitás, periodicitás, univerzalitás és publicitás jelszavával megjelenő újságok piacát 150 évvel később „Kávéházi csevej, beszélgetőórák és szemlélődő tudás” című fejezetben tekinti át Egenhoff (7. fejezet). A *Götter-Both Mercurius* történelmi-politikai lapként a napi eseményekre reflektált, az ezekhez kötődő politikai-gazdasági háttérrel vázolta fel. A *Die Ruh-Stunden* című kiadványt tematikai sokféleség jellemezte, útleírások, orvosi, biológia ismeretek, technikai újítások egyaránt helyet kaptak benne, megfigyelhető a tragédiák, szerencsétlenségek iránti érdeklődés, valamint szívesen közölt tréfás történeteket, anekdotákat. Egenhoff szerint ezekben a kiadványokban az újság eredeti ismérvei már nyomokban is csak alig-alig mutathatók ki, új közös jellemzőjük viszont az

előadásmód, közérthetően, szórakoztatóan, szerepjáték, kitalált beszélgetés formájában igyekeztek a közölt ismereteket az olvasóközönségnek eljuttatni. Ugyanakkor látnunk kell azt, hogy ez a forma lényegi elem, hiszen a gondolatok és elképzelések szabad ütköztetése fontos része az új attitűd kialakításának.

8–9. fejezet a *Relationes Curiosae* későbbi korokra gyakorolt hatását vizsgálja. A 18. század folyamán ugrásszerűen növekedett meg a kiadott folyóiratok száma, és szakosodás ment végbe, szakfolyóiratok, morális hetilapok, ismeretterjesztő folyóiratok jelentek meg. Több, 18. századi kiadvány címe hirdette „curieus” jelzöt, ezek – Egenhoff szerint – Happel művének népszerűségét húzzák alá. Ugyanakkor rámutat arra, ezekben a mitikus történetmondás már egyre kevésbé jelent meg, a tárgyyszerű leírások, a racionális magyarázatok váltak mind fontosabbá. Az enciklopédikus gyűjtőszemvédey a 18. században kiteljesedett, a tudás sokrétűsége miatt univerzális tudás átadására már nem voltak alkalmasak a folyóiratok, így *Relationes Curiosae* folytatásai tulajdonképpen a szakfolyóiratok. Majd Egenhoff összeveti a *Relationes Curiosae*-t az 1820-as évektől, főként Angliában nagy népszerűségnek örvendő morális hetilapokkal. Hasonlóság köztük, hogy egyik sem akart tudós ismeretet átadni, ennek megfelelően célközönségük is hasonló, a latinul nem tudó, nem képzett értelmiségi. De míg Happel nemtől, kortól, társadalmi státustól függetlenül minden kíváncsi érdeklődőt célközönségének tekintett, a morális hetilapok a városi közönséget szólítják meg, és céljuk magatartásformák befolyásolása.

Egenhoff rámutat arra, hogy a 18. századi folyóiratokból eltűnt a Happel által áthagyományozott anyag, látszólag teljesen marginális szerepre került, a tudományos életnek már nem volt szüksége mitikus elemekkel átitatott ismeretekre, felesleges adattá vált. Egenhoff 19. századi példák idézésével igyekszik bizonyítani, hogy 18. századi szerepvesztésük nem jelentett eltűnést, hanem csak ezek a történetek visszatértek eredeti közegükbe, házi körben mesélték őket. A Grimm testvérek a mesékkel és a mondai hagyománnyal tudományos tevékenység

keretében foglalkoztak, metapozícióból tekintettek rá, nem mint információközvetítő anyagra, hanem mint forrásra tekintettek, a néphit, a babonák megismeréséhez használták fel. Ebből a szóbeli, mitikus jelentéstartalmakkal átitatott hagyományból kerültek vissza ezek a történetek újra a 19. századi költészet eszköztárába, motívumkészletébe. Egenhoff Goethe *A korintuszi menyasszony* című művének elemzése nyomán igazolja Goethe forrása és Happel kiadványa közötti kapcsolatot. Majd a későbarokk ponyvairodalomban felbukkanó szellemtörténetek, titkos tudás könyve, égi lények és Happel művének szellemisége közti kapcsolatra mutat rá.

A 10–11. fejezetek a korábban felvázoltak összefüggéseire irányítják a figyelmet. Egenhoff hangsúlyozza a társadalmi igény–rendelkezésre álló média–kulturális változás közti szoros kapcsolatot, interaktív modellben, egymást gerjesztő folyamatként képzeli el a változást. A tudás forradalmáról beszél, hosszú távú hatásként kiemeli, hogy a megnövekedett számú, szakfolyóiratok, szakkönyvek iránt érdeklődő olvasóközönség tudásának növekedését, differenciálódását hozta magával. Ennek következménye lett az olvasási szokások megváltozása, a korábbi ún. intenzív szövegolvasás, vagyis bizonyos szövegeket rendszeresen újraolvasó magatartás helyett az ún. extenzív, gyors, lendületes, felületes lapozgatással, böngészéssel jellemezhető, bizonyos információt kereső olvasásmód lesz jellemző.

A könyv a „Presse und Geschichte” sorozat részeként jelent meg, mely célul tűzte ki, hogy a sajtótörténeti kutatásokat az általános kommunikációtörténeti kutatások keretében társadalomtörténeti irányultsággal dolgozzák fel. A kutatások kettős karakterűek, az okokra és a hatásokra egyaránt figyelmet fordítanak, a produkció, recepció és hatásrendszer hármas összefüggéseit csakis az adott kor társadalomtörténeti képének feltérképezésével vélik elvégezhetőnek. Jelen kiadvány is ezen szempontok széles körű érvényesítéséről tanúskodik. A *Relationes Curiosae*-t vizsgálva, egyfelől feltárja a lehetséges előzményeket, korábbi kiadványokat, és kitekintést nyújt a 18. századra is, ugyanakkor

középpontjában az a kérdés áll, hogy mi az a társadalmi kontextus, amely ott és akkor elősegítette ennek a folyóiratnak a megszületését. Míg az előzmények feltárásánál a minden lehetségeset áttekintő szemléletet érvényesíti a szerző, a hatások elemzésénél már nem mindig igazolja meggyőző erővel, hogy a későbbi felbukkanás Happel kiadványának, és nem valamilyen más forrásnak a következménye. Tudatosan vallja az egyes nézőpontok közötti interaktivitást, így módon néha önisméltásba keveredik.

HORVÁTH HAJNALKA

Knapp Éva–Tüskés Gábor: Sedes musarum. Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon. Debrecen, 2009. Debreceni Egyetemi Kiadó, 460 l. /Csokonai Könyvtár 44./

Hol is tanyáznak a múzsák? Sokhelyütt, de Magyarországon is, hiszen a kötet címével választott szókapcsolat erre vonatkozik. Örömmünkre szolgálhat, hogy a 18. századi német szerző, Hieronymus Gundling is így látta, akitől az idézet származik: Magyarország „Sedes Musarum, sive eruditionis”. Annál is inkább érdemes hangsúlyozni e megállapítás fontosságát, mert kulturális elmaradottságunk hangoztatása a régiségben nemcsak a korabeli nyugat-európai irodalomban vált toposszá, hanem a legutóbbi időkig még a modern kutatás számára is jelentős része feltáratlan volt mindazoknak az értékeknek, amelyek az elmarasztaló közhelyet cáfolhatnak. A Knapp Éva–Tüskés Gábor szerzőpáros kötete a magyarországi latinság megismeréséhez járul hozzá jelentős eredményekkel.

Jóllehet az összegyűjtött írások korábban már elszórtan megjelentek, a munka összességében mégis jóval több, mint tematikus alapon csoportokba rendezett tanulmányok második közlése. Előszavukban a szerzők szerényen így fogalmaznak: „Fő célunk a kötettel az, hogy hozzájáruljunk a magyarországi neolatin irodalmiság majdan megrajzolandó összképéhez, s megvilágítsuk ezen irodalom eddig rejtett

kapcsolatait a nemzetközi tendenciákkal és az anyanyelvű irodalommal. [...] A szövegeket az új kontextusnak megfelelően továbbgondoltuk, helyenként átfogalmaztuk és kiegészítettük az újabb eredményekkel. Törekedtünk a tartalmi és stílusbeli egység létrehozására, valamint arra, hogy a következetes kutatói magatartás gondolatilag is összefüggővé tegye az írásokat.” (8, 12.)

A kitűzött célt több szinten is sikerült megvalósítani. Az egyes irodalom- és művelődéstörténeti adalékok mintaszerű feldolgozása mellett a magyarországi latinság kutatásának módszertani alapelvei is kirajzolódnak, mind a feladatok világos megfogalmazásából, mind a rendre bemutatott részeredmények sorozatából. Ez azért is különösen jelentős, mert megteremti a kereteket a további vizsgálódásokhoz. Az utóbbi évtizedekben megélénkülő hazai neolatin stúdiumok hozadéka „a majdan megrajzolandó összképben” az e kötetben megvalósított, példaadó rendszer alapján szerveződhet következetesen felépített egésszé.

A munka három fő részre oszlik. Három-három tanulmány szerepel a „Tudománytörténet” és az „Irodalomelmélet” címmel összefoglalt nagyobb egységekben, majd „Neolatin és nemzeti nyelvű irodalom” cím alatt hat dolgozat tárgyal részletesebben egy-egy területet. Az első írás a nemzetközi és magyar tudománytörténeti előzményekhez kapcsolódva, azoknak tanulságait hasznosítva a mai kutatás feladatainak elvi, módszertani kérdéseit tisztázza, célkitűzéseit meghatározva kínál biztos alapot a további munkához. A nagyszabású programadó tanulmány után két dolgozat mutatja be részletesebben a régiség tudománytörténetének egy-egy szeletét. A neolatin filológia és irodalomtörténet-írás előzményének tekinthetők többek között az igényes szövegkiadások, írókatalógusok, könyvjegyzékek, írói lexikonok, történeti-kronológiai áttekintések. A Janus-filológiához csatlakozva négy epigramma 18. századi kiadás-történetének homályos pontjai tisztázódnak.

A tudománytörténeti alapvetéshez és az elmúlt korok filológiai gyakorlatából szelvetgető példaanyaghoz logikusan kapcsolódnak a második fő rész tanulmányai. Ma már természetes-

nek tartjuk, hogy a régiségben keletkezett szövegek vizsgálatánál figyelembe kell vennünk azokat a teóriákat, amelyek a korabeli irodalomelméletet alkották. A követelményrendszer meghatározásai, az összefoglaló kézikönyvek vagy elszórt megjegyzések alapján rekonstruálhatjuk a mindenkori elvárásokat, az elméleti útmutatások kapcsolatát az irodalmi gyakorlattal. Jacob Mansen recepciójának bemutatása sok mindent megmagyaráz nemcsak a 17–18. század, de még a klasszicizmus és a romantika korának irodalmi és képzőművészeti jelenségeiből is. A magyar kritikátörténet számára különösen jelentős a mind ez idáig jobbra ismeretlen 18. századi szerzők, Csete István, Gyalogi János és Deményi László nyelv- és irodalomelméleti munkásságának kimerítő értékelése.

A kötet harmadik részének tanulmányai mind időben, mind műfajokban és tematikában széles skálát fognak át a kora újkor művelődéstörténetéből, különös tekintettel latin és nemzeti nyelv, magyar és európai irodalom összefüggéseire. Zsámboky János és Geffrey Whitney emblemaköltészetének összehasonlítása során fény derül a humanizmus korának imitációs és adaptációs gyakorlatára. Jacob Balde költeményeiben megjelennek a magyar történelem fontos epizódjai a török háborúk korából; magyarországi hatásának bizonyítékai között első helyen Csokonai *Batrachomyomachiája* említhető, a 19. században több művét magyarra fordították. Gyöngyösi István *Rózsakoszorújának* forrása egy latin munka, amelynek szerzőjét eddig csak E. S.-ként ismertük. A keletkezés körülményeinek alapos felderítése veti fel annak lehetőségét, hogy a minta szerzője a 17. században tevékenykedő Elias Schiller, II. Ferdinánd gyermekeinek nevelője. A magyar történelem eseményei ismét előkerülnek a német jezsuita iskoladramákkal kapcsolatban. A Szent István-tól I. József-ig terjedő időszakból merített témák szintpadra állítása során felbukkannak többek között a nemzeti sztereotípiák és jelképek, a nemzetsors toposzai. Mindezek beható elemzéséből bontakozik ki a nemzeti önértelmezés, a más nemzetekről alkotott kép megannyi fontos kérdése, mégpedig nemcsak politikai és felekezeti,

hanem retorikai és poétikai összefüggésekben is. Ugyancsak a magyar történelem értelmezéséhez kapcsolódnak a 18. századi Bonfini- és Istvánffy-recepció tanulságai. Orosz Ferenc pálos szerzetes válogatása, szövegkiadásai és a hozzájuk fűzött magyarázatok pontosan tükrözik a kiadó történelem- és nemzetszemléletét, politikai meggyőződését. Ugyanakkor kritika-történeti szempontból is jelentős Orosz elméleti felkészültsége, a retorikai előírások tudatos alkalmazása. A kötet utolsó tanulmánya egy máriacelli mirákulumoskönyvnek a 18. század közepén három kötetben megjelent magyar fordítását vizsgálja. A latin eredeti és a magyar változat összevetéséből kibontakoznak a fordító, Imreh Imre írói érdemei, melyek alapján megállapítható, hogy a munkát „érdemes számon tartani a XVII. századi latin forrásra visszanyúló magyar nyelvű egyházi próza figyelemre méltó teljesítményei között.” (406.)

A kötet egésze igazolja, amit a Knapp Éva–Tüskés Gábor szerzőpárosról régóta tudni lehet: akribiájuk messze meghaladja a filológusok átlagos pontosságát, alaposágát. Jelen munkájuk is példamutató abban a tekintetben, hogyan lehet egy-egy téma feldolgozása során a legapróbb részleteket is figyelembe véve a végső következtetésekig eljutni. A mindenre kiterjedő összefüggéseket kutatva szívós elszántsággal és imponáló szakmai felkészültséggel sorolják fegyelmezett rendbe az adatokat, vonatkozzanak azok ismert vagy eddig ismeretlen primér forrásokra, szakirodalmi megállapításokra, életrajzi tényekre, műfaji sajátosságokra, mentalitás- vagy irodalomtörténeti tudnivalókra. A gondolatmenet felépítése minden esetben logikusan vezet végig az olvasót az egymásra épülő eredmények láncolatán. És ha esetleg egy-egy rész végére elsüllyednénk az adatok tengerében, a szerzők gondoskodnak mentőövörről: az adott irodalomtörténeti állítás lényegét többnyire az „Összegzés” című zárófejezet (119, 236, 299, 339, 392.) vagy legalább egy „Összegezve megállapítható” (82.) vagy „Összegezve megállapíthatjuk” (271.) kezdetű utolsó bekezdés foglalja össze.

Mindezek alapján tehát összegezve megállapíthatjuk, a Gundling-idézetnek a kötet címé-

be be nem emelt részét is felhasználva: a „Sedes eruditionis” nemcsak a 18. századi Magyarországra, hanem a Knapp Éva–Tüskés Gábor szerzőpáros műhelyére is bízvást alkalmazható.

BARTÓK ISTVÁN

Bostoen, Karel: Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542–1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer. Hilversum, 2009. Uitgeverij Verloren, 128 l.

A kora újkori irodalom és történelem híres eseményeit és kiemelkedő alakjait bemutató „Zeven Provinciën Reeks” fogalomnak számít Hollandiában. Az 1990-ben indított sorozat legújabb, immár 28. kötete a 16. század második felének és a 17. század első évtizedének Leidenébe kalauzolja el az olvasót. Németszföld történelmének e páratlanul izgalmas időszakában a város olyan neves humanistáknak adott hosszabb-rövidebb ideig otthont, mint idősebb Janus Dousa és Justus Lipsius. Hozzájuk hasonlóan sokoldalú, bár kevésbé ismert tehetség volt a mindkettőjükkel baráti kapcsolatot ápoló Jan van Hout (1542–1609), akit Leiden vezetésében betöltött magas tisztsége mellett aktív szervezőként és termékeny költőként tart számon a holland szakirodalom.

A leideni katolikus családba született Van Hout kitartó szorgalommal küzdötte fel magát a város magisztrátusába. A teret hódító reformáció, sok kortársához hasonlóan, rá is nagy hatással volt, aminek következményeit saját bőrén volt kénytelen tapasztalni, kalvinista nézetei miatt ugyanis 1569-ben száműzetésbe kényszerült. A korábban megjelent Van Hout-tanulmányok egyik vitákat kiváltó pontja volt ez az 1573-ig tartó időszak. Bostoen levéltári kutatásai kizárják a több múlt századi irodalomtörténetész által hangoztatott, de valójában minden valós alapot nélkülöző, hosszabb emdeni tartózkodás lehetőségét. Valószínűbbnek tűnik a mai Belgium területén fekvő, felesége jó módú szüleinek otthont adó Zoutleeuw városa. A szerző elképzelhetőnek tartja, hogy az összes bevételi

forrását elvesztő Van Hout, akinek a könyvek és a könyvnyomtatás iránti szeretete közismert volt, a közeli Leuven vagy Antwerpen valamelyik nyomdájában kereste kenyerét. A nyolcvanéves háború (1568–1648) megváltoztatta erőviszonyoknak köszönhetően Van Hout 1573 folyamán visszatérhetett szülővárosába. Régi hivatalát ugyan visszakapta, ám megpróbáltatásai ezzel nem érték véget. A spanyol csapatok 1573–1574 között két ízben is megpróbálták elfoglalni Leident, alaposan megszorongatva a kiéhezett lakosságot. A könyv ezzel foglalkozó, „Beleg en ontzet van Leiden” című fejezete élethű képet fest a hosszú ostromállapotról, valamint a védelmi munkálatokat irányító Van Hout belső vívódásairól és az általa foganatosított gyakorlatias intézkedésekről.

Francisco de Valdez seregének dicstelen elvonulása mellett Leiden 16. századi történetének másik legfontosabb eseménye az északi tartományok első egyetemének alapítása volt 1575-ben. Ennek a holland-magyar kulturális kapcsolatokra gyakorolt hatását nem szükséges hangsúlyoznunk. Önmagáért beszél az a tény, hogy a 17–18. század folyamán több száz magyar diák jegyezte be nevét az egyetemi matrikulába. Van Hout fontos szerepet játszott az intézmény alapításának előkészítésében, majd fennállásának első évtizedeiben annak irányításában. A városháza pincéjében üzemelő, jórészt saját költségén megvásárolt nyomdát önzetlenül az egyetem szolgálatába állította. A holland nemzeti bibliográfiában (*Short Title Catalogue Netherlands*) mind a mai napig megtaláljuk néhány ott készült nyomtatvány leírását és lelőhelyét. Van Hout jól látta, hogy a város akadémiaja hosszú távon nem lehet életképes magasan képzett nyomdászok, valamint jól felszerelt nyomdák nélkül. Sokat tett azért, hogy Willem Silvius, majd annak 1580-ban bekövetkezett halála után Christoffel Plantin Leidenben telepedjen le. Szívügyének tekintette az egyetemi téka létrehozását, ő gondoskodott megfelelő épületről és a könyvállományt adományokkal gazdagította. Részen Van Hout nevéhez fűződik továbbá a Rendek Kollégiumának (Statencollege) megszervezése is. A kollégiumnak, ahol az 1592-től felvételt

nyert teológus hallgatók ösztöndíjban és teljes ellátásban részesültek, a 18. században magyar lakói is voltak. A szerző nem hallgatja el e sikertörténet árnyoldalait sem. Részletesen elemzi egyebek mellett az 1594-es diáklázadást, aminek kirobbanásában Van Hout személye fontos szerepet játszott. Az egyetem törvényeit megszegőkkel szemben javasolt, spártaian szigorú intézkedéseit a diákság nem vette jó néven. A halálos áldozatot is követelő lázongást ugyan sikerült megfékezni, de a csalódott Van Hout ezt követően egyre kevesebbet törődött az akadémia ügyes-bajos dolgaival. Bostoen az összehesztérhetetlen, Dousa által csak félkegyelműnek nevezett Hermannus Rennecherus példájával ugyanakkor azt is jól illusztrálja, hogy a diákok mellett a professzorok között is akadnak mások életét megkeserítő, furcsa alakok.

A várossal és az egyetemmel kapcsolatos teendői mellett Van Hout költőként és fordítóként is hallatott magáról. Sajnos csak kevés nyomtatott vagy kézíratos anyaga maradt fenn, de néhány kortársa, így Dousa és Lipsius munkáiból és leveleiből kiderül, hogy életműve jelentős volt. Fordításai közül ki kell emelni Plautus-törédekeit, Michel de Montaigne *De la modération* című esszéjének holland változatát és a Janus Secundus-féle *Basiát*, amit Dousával közösen ültették át anyanyelvükre. Megőrzött szonettjeinek és epigrammáinak elemzése alapján Bostoen arra a következtetésre jut, hogy Van Hout a versmérték, a versforma és a nemzeti nyelv használata tekintetében a holland költők között újtónak számított. Hogy Van Hout a költészetet nem csak művelte, hanem támogatta is, bizonyítja Dousa híres *Nova Poematája*. E Leidenben megjelent verseskötet címlapján olvasható, hogy a kiadást – „Impensis Ioannis Houteni” – maga Van Hout finanszírozta.

A versek kapcsán szót kell ejtenünk Bostoen könyvének egyik legizgalmasabb és szó szerint legszínesebb fejezetéről. A kora újkori emlékkönyvek művelődéstörténeti jelentősége vitán felül áll. A bennük található bejegyzések segítségével kiegészíthetjük a tulajdonosról meg-lévő, gyakran hiányos ismereteinket. Az utókor nagy szerencséjére Van Hout albuma, az

1577–1583 között vezetett *Vrunt-bouc*, sértetlenül vészelte át az elmúlt évszázadok hányatatásait, sőt néhány éve fakszimile kiadása is elkészült. Ez tartalmazza az 1570-es évek második felében rendszeresen összejáró, Van Hout, Dousa és Lipsius köré szerveződő társaság tagjainak latin és holland nyelvű költeményei mellett többek között a nyomdász Christoffel Plantin, a humanista Dirck Volkertszoon Coornhert, az amszterdami költő Roemer Visscher és a Leideni Egyetem első beiratkozott diákja, Dirck van Leeuwen bejegyzéseit. Van Hout maga is írt mások emlékkönyvébe, verseit jelenlegi ismereteink szerint hét album őrzi, melyek közül terjedelmét, rajzait és címereit tekintve kétségtelenül Dousáé a legimpozánsabb. Bostoen a *Vrunt-bouc* mellett ez utóbbira is kitér, részletesen elemmezve Van Hout 1575. december 2-án kelt „Vrunt-schap” című költeményét, valamint az ahhoz készített díszes ábrát.

Bár több forrás is tudósít arról, hogy Van Hout a kor humanistáihoz hasonlóan jelentős magánkönyvtárral rendelkezett, az állomány összetételéről csak hiányos ismereteink vannak. A 17–18. századi Hollandiában előszeretettel nyomtatott aukciós katalógusok sokat elárulnak egy adott téka köteteiről. A könyvtörténészek nagy bánatára e nyilvános árverésekre készült, kis füzetecskéket összegyűjtő adatbázis, a *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic 1599–1800* nem tartalmazza Van Hout katalógusát. Ex librise és egyéb bejegyzései alapján könyvtárának szétszóródott köteteiből Hollandiában és a Dél-afrikai Köztársaságban néhányat időközben sikerült azonosítani. Ízelítőül álljon itt a Marcus Valerius Martialis-féle *Epigrammaton* 1568-as antwerpeni kiadása. A Plantin-nyomdában megjelent munkát Zsámboky János holland barátja, Hadrianus Junius rendezte sajtó alá. A Leideni Egyetemi Könyvtár példányának címlapján olvasható bejegyzésben az áll, hogy a könyv Dousa ajándékaént került Van Hout tulajdonába – „Janus Duza Nordovix Jano Houteno S[uo] D[onum] D[edit]” –, aki azt, mint írja – „et ipse Lipsio” – később maga adta tovább Lipsiusnak.

A *Hart voor Leiden* előszava szerint Karel Bostoen egy igényes és modern Jan van Hout-

életrajz megírására törekedett, de nyugodtan kijelenthetjük, hogy munkája annál jóval többet nyújt. A végeredmény egy olyan gazdagon illusztrált, Van Hout élete és munkássága mellett sok egyéb érdekes eseményt és személyt bemutató mű, amit a hazai kutatók is haszonnal forgathatnak.

EREDICS PÉTER

Farkas Ferenc: A jászsági nyomdák krónikája, 1867–1949. Bp.–Jászberény, 2010. Jászok Egyesülete–Városi Könyvtár és Információs Központ, 594 l.

A Jászság könyvészete. Szerk. GULYÁS ERZSÉBET. 2., bőv. átdolg. kiad. Jászberény, 2008. Jászok Egyesülete–Városi Könyvtár és Információs Központ, 630 l.

A 19. század utolsó évtizedeiben és a 20. első felében élte virágkorát Magyarországon a helytörténeti kutatás, jeles specialistákkal, illetve a nagytörténelemből átránduló historikusokkal, öntudatot teremtve és adva egy-egy, valamilyen szempontból összetartozó, a nagyobb, nemzeti egységen belül helyi sajátosságokat is őrző kisebb közösségeknek. E művek vonzóerejét főként olvasóik nagy részének személyes érintettsége adta: noha tárgykörük szűkebb földrajzi területre koncentrált, ám azt komplex módon, nem csupán a szigorúan vett országos vagy országhatárokon átnyúló eseménytörténet szempontjai szerint vizsgálhatták, hanem kitérhettek a szaktudomány partikulárisabb, de az adott, a fókuszba vont települések életét, sorsát jelentősen befolyásoló folyamatokra, körülményekre, személyekre is. Ezáltal részben megteremtették befogadói bázisukat, másfelől viszont példatárul szolgáltak a nagyobb látószögű vizsgálódásokhoz, még akkor is, ha esetleg az irodalomjegyzékek tételei közül kimaradtak. E kisleptékű megközelítés a második világháború után, a nagyszabású átalakítások és újjáépítések, a társadalom homogenizálásának kísérlete közben háttérbe szorult, s csak a nyolcvanas évek végétől vált ismét lehetővé a civil kezdeményezések közösségteremtő szerepének, múltfelidéző

és -megismerő tevékenységének feléledése. A helytörténet tárgyszemlélete és módszere bizonyos pontokon találkozhat a mikrotörténelem alapvetéseivel, amelynek egyik feltevése szerint az általános társadalmi jelenségek zártabb embercsoportok történelmében is érvényesülhetnek. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy egyetlen nemzet, vagy ország történelme sem írható meg a helyi érvényességű politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési események, viszonyok ismerete nélkül. Az elkülönülő jelenségek vizsgálata egyfelől abban nyeri el az értelmét, amiben tükrözi az általános folyamatokat, változásokat, másfelől pedig abban, amiben opponálja. Az elkerülhetetlen fejlődés, a nagy átalakulások, amelyek a világot mozgatják, a szokásokat jobban őrző társadalmi és földrajzi egységekben nemegyszer felfordulásnak, hagyománytagadásnak látszanak, legalábbis kezdetben. A helyi vonatkozásokra vetődő figyelem többek között rávilágíthat a kezdeti elutasítás felszívódására, megváltozására, vagy megerősödésére – az ott érvényesülő körülmények függvényében.

A magyarországi, magyar nyelvű vidéki saját- és nyomdatörténet jócskán szegélyezett még fehér foltokkal. (Arról csak érintőlegesen lehet egy mondatot szólni itt, hogy ráadásul az első világháború után más országok területére került kis és nagyobb városok nyomdaiparának feltárása milyen nehézségekbe ütközik.) Különösen a kiegyezés utáni időszak mostoha e tekintetben, amit csak részben magyaráz a nyomdatermékek és az előállító helyek hirtelen növekedése. Egy-két nagyobb fővárosi nyomdavállalat, kiadó, vidéki nyomda története önálló munkaként az érdeklődők rendelkezésére áll ugyan, s a szakirodalmi bibliográfia évről évre mutatja, hogy a helyi sokszorosító intézetek feldolgozása is folyamatos, de mindez mégis inkább csak a jéghegy csúcsát jelenti. Éppen ezért örömmel kell fogadni minden munkát, amelyik nem a nagyvárosi viszonyok feltárását tűzi ki célul.

A Jászság nevével körülírható földrajzi terület a 13. században az Alföld nyugati részére települt népcsoportról kapta a nevét. Történelmének egyedi sajátosságai: az önkéntes, közadakozásból létrejött megváltás, majd az 1876-ig

fennállt autonómia lakóinak öntudatát és ösztartozását erősítette, közösségalkotó tényezővé vált, ami az elmúlt két évtizedben újjáéledt. A nagyobb egységen belüli egyediségeket felmutatni kívánó törekvésnek jelentős állomását jelenti az itt tárgyalt két kötet: egy helytörténeti bibliográfia bővített, második kiadása s a régió nyomdászatát bemutató kiadvány; mindkettő a fontos kézikönyvek sorát szaporítja. Terjedelmük, adatgazdagságuk tiszteletet érdemel, részben egymás kiegészítéseként használhatók, s fontos új ismereteket tartalmaznak mind a területen belüliek, mind az „idegenek” számára.

Farkas Ferenc nyomdatörténetének egyik fontos tanulsága, hogy a Jászságból más fénytörésben látszik a világ, mint Budapestről. Míg a fővárosban a nagy újság- és lapkiadó vállalatok uralták a piacot, s figyelembe vehették célközönségként az ország teljes lakosságát, addig a jászsági nyomdák tulajdonosai sokkal kisebb felvevőpiacra számíthattak csupán. Ennek következtében árucikkeik között a könyvjellegű dokumentumok száma elenyésző volt, folyamatos működésüket a legkülönbébb közigazgatási és ügyviteli nyomtatványok, iskolai értesítők, vallásos iratok kiadásai biztosították. Ez a kényszer különben még a jelentős, tipográfiai és könyvművészeti szempontból is kiemelkedő kiadványokat közreadó vidéki nyomdáknál – mint a Kner vagy Tevan – is fennállt, s mondhatni, hogy az efemer nyomdai áruk országos privilegizálása tette lehetővé az említettek bibliofil könyveinek megjelentetését. A nagy budapesti kiadvállalatokon belül az előállítási munkafázisok elkülönültek egymástól, míg a vidéki nyomdák éppen csak, hogy meghaladták a szerzőt, nyomdászt és kereskedőt egy személyben, egy üzemben egyesítő működést. Az iparosodás folyamatában sokkal kezdetlegesebb szinten rekedtek meg, ami a tőkehiány jelenlétére és a hitel hiányára utal. Zavartalan tevékenységük éppen ezért a nagy vállalatokénál differenciálatlanabb volt, hiszen a nyomdászatot kívül sokféle bevételre volt még szükségük, többek között kötészeti munkákat vállaltak, terjesztették saját és idegen nyomdák kiadványait, extrém esetekben saját bort, savanyúságot kí-

náltak –, mint Imrik József jászapáti nyomdászata. E vidéki műhelyek nem egy esetben családi vállalkozásként működtek, ahogy például a jászberényi Pesti nyomda, amelyet egymás után a férj, a feleség, majd az államosítás előtt a leánygyermek vezetett. Ezzel szemben a nagy kiadvállalatok alkalmazottjai, tulajdonosai csak a legritkább esetben álltak rokoni kapcsolatban egymással. A jászsági nyomdák létszáma néhány főből állt, s egy-egy tanuló vagy kisegítő munkaerő felvétele általában jelentős anyagi megterhelést jelentett; csak a viszonylag biztos üzletmenet és a kiegyensúlyozott fejlődést sejtető jövő tette lehetővé számukra az utánpótlás betanítását. Nem beszélve arról a működést, a kiadványok formai és tartalmi jellegét igen erősen befolyásoló tényezőtől, hogy Magyarországon is élesen elvált egymástól a városi és a vidéki kultúra, ami – bár nem okvetlenül a településméret nagyságát jelentette a választóvonalat – egymás mellett párhuzamosan létező, teljes önállóságú civilizációs különbségekben mutatkozott meg; ezek egyike volt a nyomdászati tevékenység: működtetőivel, munkafolyamatával és végtermékeivel. Viszont kis- és nagyvállalat együttes sorsára utal az 1949-es államosítás, amely elől sem itt, sem ott nem lehetett kibújni. Ez az erőszakos beavatkozás, amelynek következtében az állami nyomdák ingyen eszközparkhoz jutottak, múlhatatlan sebet ejtett az egykori tulajdonosokban, néha még utódaikban is. Ráadásul a vidéki nyomdák gazdái nem is különböztek oly nagyon vásárlóiktól, sem életvitelben, sem anyagi lehetőségekben, hogy kapitalistáknak nevezhették volna őket –, legfeljebb ideológiai túlzással.

Feltétlenül említeni kell, hogy e munka alapját közösségi gyűjtés vetette meg, s kiindulásként támaszkodni lehetett Arató Antal helyi sajtótörténeti disszertációjára is. De természetesen a szerző érdemei is elévülhetetlenek a monográfia létrejöttében, és a napvilágra került nyomtatványok, más, újabban előkerült tételekkel egyetemben a helytörténeti bibliográfia anyagát is bővített, második kiadássá gazdagították. A feltárt, felhasznált kiadványok túlnyomó része egy-levéles aprónyomtatvány: ügyviteli és közigazgatási nyomtatványok, hosszabb-rövidebb ideig

érvényben lévő helyi szabályzatok, a gazdasági működést regisztráló kisipari, esetleg üzemi beszámolók, cselédkönyvek és egyéb igazolványok, az emberi élet állomásaihoz kapcsolódó űrlapok: születési, házassági, halotti bizonyítványok, házassági értesítők, helyi ünnepekre szóló meghívók, vagy alkalmi kulturális események megörökítései, mint például a jászberényi múzeum megnyitóján tartott ünnepi beszéd. Ezek nyomdai jelentősége legfőképp abban állt, hogy állandó munkát biztosítottak. Tipográfiajuknak kialakult hagyománya, szokása volt, amely részben az egész országban érvényesült, ennek következtében gyorsan és kevés szellemi ráfordítással lehetett ezeket előállítani. Mellékük sorakoztak az évente megjelentetett oktatási nyomtatványok, a középfokú és középiskolák évkönyvei, értesítői, a diákok bizonyítványai. Ugyancsak folyamatos elfoglaltságot adtak a különféle vallásos és hitbuzgalmi nyomtatványok, amelyek kiadásának megvoltak ugyan az országos előjogokkal rendelkező intézményei, de azért – ahogy az illusztrációk mutatják – a jászszági hívek sem maradtak ellátatlanul.

Az ügyviteli nyomtatványok és a vallásos, illetve oktatási kiadványok mellett folyamatos bevételt jelentettek a nyomdának a különféle napi- és hetilapok is, ezek presztízsértéke azonban az előzőeknél sokkal többet nyomott a latban. Kétszeresen fontos volt tehát, hogy egy-egy nyomdatulajdonos saját maga által előállított, esetleg szerkesztett lappal bírjon. A szerző részletesen, kiadókra, szerkesztőkre, fontos közleményekre tekintően ismerteti a helyi kiadványokat, némi speciális szempont, a hirdetések tartalmának és tipográfiájának középpontba emelésével. Mindez így a helyi sajtótörténet egyik fejezete is lehetne. Feltétlenül említeni kell az igen gazdag illusztrációs anyagot, amely világosan mutatja, hogy az önálló értékkel bíró kötetek, illetve aprónyomtatványok egyaránt a hagyományos tipográfiát, a historizáló és legfeljebb a szecessziós stílus jegyeit alkalmazták, szemben az ekkor már másfelé haladó nagyvárosi könyvtervezéssel és nyomdászattal.

A tárgyalt időszakban készült a helyi nyomdákban néhány szépirodalmi mű is, s terjedel-

mesebb könyv úgyszintén, amelyek magától értetődően a nemzeti bibliográfia önálló tételeit jelentik. Ezek közül említésre érdemes a Szalay István által nyomott kétnyelvű Vergilius-részlet, s Lippay Lajos jászberényi gimnáziumtörténete és jászalsószentgyörgyi templomtörténete, utóbbi Brünauer Adolf nyomdájában készült. Kubicza János nyomta az egyik legterjedelmesebb könyvet, címe: *Makula nélkül való tükör*. Ez a kiadvány helyi népszerűséget ért el, hiszen terjedelmes volta ellenére később még másik két nyomdász is kiadta. Különös érdekességük Kiss János 1919-es plakátjai, szövegük, betűkészletük, tipográfiájuk egyaránt elüt a korábban alkalmazott szokásoktól. Tudományos érdeklődésre tarthatnak számot Móczár László és Kaszab Zoltán entomológusok munkái, s vallás és természet találkozására utal az a jászárokszállási, 1924-ben készült füzetke, amely három éneket tartalmaz. Az első füzér Jézus szentséges szívének tiszteletére született, a második könyörgő ének az Egek Urához saskajárás idején, a harmadik pedig Sárlos Boldogasszony napi, aratási áldást kér. És magától értetődik, hogy helyi szerzők verseskötetei, antológiái ugyancsak színesítették az önálló kiadványok sorát. A működési ismeretek azonban a tárgyaltnál nagyobb mennyiséget sejtetnek, s a napvilágra kerültek sorában pedig vannak olyan dokumentumok, amelyeknek csak a fedőlapja ismert, esetleg csupán másolata jutott el a feldolgozóig. Az adatvesztés tehát nem csupán a regionális nyomdákra, tulajdonosaik életére, hanem a munkáik egy (nem megbecsülhető) részére is kiterjed.

A legtöbb, legjelentősebb nyomda a régió középpontjában, Jászberényben volt. De hosszabb-rövidebb ideig Jászapáti, Jászárokszállás, Jászladány és Jászfényszaru is rendelkezett helyben működő üzemmel. A különböző műhelyek nem egy esetben párhuzamosan, ugyanazokban az években működtek, s nyilvánvalóan gazdasági versenyben álltak egymással. Mindez az igények jelenlétére utal, a munkát kísérő nehézségek ellenben a pénzügyi szűkösséget mutatják, ám figyelembe kell venni az említett konkurenciát s esetleg a személyes adaptáció hiányát is. Az egyes nyomdák tárgyalása azo-

nos struktúrát követ. Az adott fejezet elején a tulajdonossal kapcsolatos legfontosabb életrajzi adatok olvashatók – ha köztudottak, esetleg egy-két fénypéppel mellékelve. Ezt követik időrendben a nyomdatermek ismertetései, külön hangsúlyozottan a kiadott napi- és hetilapokra. Utóbbiak részletessége felér a helyi sajtótörténet egyik fejezetével. A Jászság természetesen soha nem volt élesen elkülönült terület az Alföldön, utak nyíltak innen a megyeszékhely, Szolnok felé, ahogyan Eger, Gyöngyös, Budapest és más városok alkották azt a nagyobb környezetet, amellyel a helyi iparosok működése kölcsönhatásban állt.

A kötet értékét számottevően emeli a már említett kiváló illusztrációs anyag, s a több szempontú, részletes mutatórendszer.

Tulajdonképpen nem is lehet pontosan meghatározni, hogy egy földrajzi egység megismertetésében minek van fontosabb, elsődleges szerepe: a feltáró és összegző monográfiáknak-e, avagy a lehetséges teljességre törekvő, az aktuális és retrospektív irodalmat rendező és közreadó helytörténeti bibliográfiáknak? De akár ezt, akár azt helyeztük előbbre, egymásra hatásuk nyilvánvaló, s ideális esetben egyszerre, vagy időben nagyon közel kell(ene) készülniük, párhuzamosan, esetleg szerzőikben is teljesen vagy részben közösen. Ez az optimális egybeesés, kölcsönhatás figyelhető meg a már említett munka és Gulyás Erzsébet jászsági könyvészete között. Az immár második kiadásban megjelent bibliográfia tartalmi és formai jellemzőit szerkesztője az előszóban foglalja össze, amelyben a gyűjtőkör jellemzőit is megadja. Ebben ésszerű elhatárolás, a szóródó anyagról való lemondás tapasztalható. A feltárás csak az önálló kiadványokat veszi figyelembe. Az újonnan közölt anyag nagyságát mutatja így is, hogy a 2002-ben közreadott első kiadás 231 oldalra terjedt, míg ez majdnem háromszorosára, 630-ra bővült, úgy, hogy a korábbiiban olvasható, nem releváns tételek itt elmaradtak. Mint már a nyomdátörténet is mutatta, igen terjedelmes a vallási és oktatási tételek száma, s imponáló az önálló sajtótermékek sorozata. Az egyes tételek annotáltak, amennyiben a jászsági vonatkozásokat rögzí-

tik, illetve analitikusok többkötetes, többszerzős művek (például évkönyvek) esetében. Ez nagy keresési könnyebbséget ad a Jászság kutatói számára, amit a sok szempontú mutatórendszer is elősegít. A besorolási rend tematikus, ezen belül a megjelenés időrendjét követi. Az egész szerkezetet tekintve látható, hogy a tételek adják a rendszert és nem fordítva. De azért tartalmi/besorolási nehézségek adódnak, amit például az 525. tételszámú 1944-es földrajzi zsebkönyv mutat, amely a „Szociológia, szociográfia” fejezet egyik tétele; igaz, a jelzett részlete talán ide is tartozhat. És a forráshoz való hozzáférés nehézségét mutatja a 634. számú tétel, amely a *Tudományos Gyűjteménynek* a „Magyar Hírmondó” című sorozatban megjelent, 1985-ös válogatását rögzíti. Ez a rekord valószínűleg átlépi az önálló művek feltárására vonatkozó megszorítást, hiszen egy sajtótermékről van szó, bár annak kötetbe foglalt, megszürt írásairól, s ebben az értelemben az idézett hely valóban önálló. De ha már, akkor mégis jobb lett volna az eredetit megnézni, hátha akad még ott több jászsági tárgyú írás is. Persze ez a megoldás még nagyobb sebet ütött volna a szerkesztési elven. Mindez arra mutat, hogy nem doktrinák, hanem a minél több és pontosabb hely megadása vezette az összeállítót, aki ennek érdekében bizonyos ellentmondásokat is vállalt. Felvetődik esetleg, hogy ha a *Gesta Hungarorum* kiadásait tartalmazza az 1552. számú tétel, akkor az 1560. számú *Képes krónika* korábbi és későbbi kiadásai miért hiányoznak? Ez a jelenség feltehetően ismét a szerkesztés lehetőségeinek határát mutatja. Vannak apróbb kérdőjelek a szépirodalmi tételeket közlő fejezetben is. Miért éppen azt a kiadást veszi fel, amit, noha már előtte is megjelent a gyűjtőkörbe sorolt mű. Példaként a 2508-as vagy a 2510-es számú tétel lehetne említeni. Úgy tűnik, hogy a mérvadó szövegkiadások találhatóak meg a tételek között –, de ez csak egy feltevés a recenzens részéről. Hasonló kérdéses pontokat persze a legjobban szerkesztett bibliográfiákban is lehet találni, említésük nem von le semmit az elkészült mű értékeiből, csupán segítséget nyújthat a harmadik, talán már a sajtó egy részét is feltáró

kiadáshoz. A nagy és precíz munka sajtó alá rendezőjének nyilván nem kell mondani, hogy a napi- és hetilapok, s bizonyos folyóiratok hasonló kincsesbányául szolgálhatnak. Elég itt csak a *Vasárnapi Újságot*, vagy az *Új Időket* említeni. Ezek repertorizálása azonban szabadon felhasználható munkaidőt, kíváncsiságot, vállalkozó kedvet és kitartó szakértelmet, s természetesen a folyamatos munka, a kiadás biztosítását kívánja. Mindez pedig a mindig szűkös anyagi viszonyok függvénye. Ezen a ponton találkozunk napjainkban is nyomdai működés, valamint bibliográfiai gyűjtés a Jászságban, s szerte az országban.

BUDA ATTILA

Komorová, Klára: Knížnica Zachariáša Mošovského. Martin, 2009. Slovenská národná knižnica, 202 l.

A szlovák könyvtörténetírás műhelyei közül természetes módon a nemzeti könyvtáré az egyik legaktívabb. A *Kniha* és *Knížnica* című folyóiratok kiadása mellett a retrospektív nemzeti bibliográfia összeállítása mentén keletkező katalógus köteteket is közreadják (vö. MKsz 1999. 120–130.), évente egy-egy város, vagy területi egység könyv- és könyvtártörténetéről rendeznek konferenciát. A nemzeti könyvtári kutatócsoport egyik legaktívabb tagja Klára Komorová. Őt Magyarországon jól ismerjük, tudjuk róla, hogy a Révay család művelődéstörténeti szerepével, könyves mecénatúrájával, olvasmányaival foglalkozik. Ám főként úgy ismert, mint aki kései eljegyzettje Mossóczi Zakariás (1542–1587) nyitrai püspöknek. Évtizedes kutatói munkája során mindig, és mindenütt gyűjtötte a vele kapcsolatos könyves adatokat, a szétszóródott könyvtárának darabjaira vonatkozó dokumentumokat. Munkájának összegzése a 2010-ben (antedatáltan) megjelent kötet.

A könyv kutatómódszertani mintapéldája annak, hogy mit jelent könyv és olvasmánytörténeti szempontból egy hagyatéki összeírás, és mit a fennmaradt könyvek kézirásos bejegyzései. Hiszen mondhatnánk, Mossóczi könyvtáráról

eddig is sokat tudtunk. Iványi Béla 1926-ban kiadta a jogász-püspök halála után keletkezett inventáriumot (ezt 1983-ban a poszthumusz adatgyűjtés-kiadásban megismételtük Szege-den: *Adattár* 11). A kulturális, a szellemi horizont ennek a forrásnak a segítségével nagyon jól megrajzolható. Komorová asszony azonban 450 kötetet megtalált az egykori könyvtárból, így a könyvbeszerzések története, a késő humanista tudós egyházi vezető tudományos kapcsolati rendszere ezek alapján bemutatható. A könyvtár rekonstrukciója nyilvánvalóan nem befejezhető, máris előkerült egy újabb darab, Zvara Edina találta újonnan Kismartonban az Esterházy Könyvtárban:

GUARNA, Andreas: *Bellum grammaticale ... Certamen, quod habent inter se grammaticorum agmina, cognosces hoc vir amice libro.* Lugduni, 1557. Theobaldus Paganus, 38 l. (Coll. 1.) – (Coll. 2.) TORDA Zsigmond: *Libellus elegans Galeoti Martii de egregie, sapienter, jocosae dictis ac factis Matthiae Sereniss. Ungariae regis, ad inclitum ducem Joannem eius filium ...* Viennae Austriae, 1563. Michael Zimmermann, [76] fol. – RMK III. 505 – (Coll. 3.) JANUS Pannonius; ZSÁMBOKY János, ed.: *Jani Pannonii deinde episcopi Quinqueecclesiarum facti, illius cum omni antiquitate vatis comparandi, lusos quidam, et epigrammata, nunc primum ineunta, et excusa ...* Patavii, 1559. s. typ., [31] fol. 8° – RMK III. 468.

Poss.: 1) *Jenae Mossouio fr(atr)i suo char(issimo) Legauit manu p(ro)pria* (coll. 3. címlap r.); *Joannes Sambucus d(ono) d(edit) Zachariae Mossouio (uo.) Superexlibris: N. P. – M. D. LXX. VII.* (Egykori jelzet: No. 8787. Mai helye: Kismarton, Esterházy-könyvtár, Zimmer II. Kasten O. Regal 4.)

Klára Komorová, a most kézbevert kötet szerkesztését a forrásanyag logikája mentén alakította. A korabeli (1587) könyvjegyzék (916 tétel) kiadása, és tételenkénti azonosítása. Ahol ez lehetséges volt, ott autopszia alapján, ahol nem találta meg a könyvet, ott más gyűjtemények

katalógusai segítségével. A ma meglévő könyvek proveniencia-adatait is rögzíti, vagyis az egykori, majd későbbi tulajdonosokat, a mai őrző könyvtárat, a kéziratos bejegyzések betűhív közlésével. Ezt követi egy olyan felsorolás (42 kötet), amelyben szerepel Mossóczi bejegyzése, de nem találjuk a hagyatéki összeírásban. Ezután Kecskés János (24 kötet) és Kecskés András (20 kötet) könyvtárának olyan darabjait sorolja fel a szerző, amelyek feltehetően a Mossóczi örökségből származnak, hiszen tudjuk, a nyitrai egyházfő könyvtárát nagyobb részt Kecskés János örökölte (nem minden ismert Kecskés könyvtárból való könyvet sorol fel, csak azokat, ahol más bejegyzések is utalnak arra, hogy talán Mossóczitól valók). A mutatók a katalógusoknál megszokottak: személynevek, helynevek, possessorbejegyzések. Sajnos a nyomdahely, illetve a nyomdász-mutató nem készült el, pedig a könyvbeszerzések irányát tekintve orientáló tudna lenni. Ugyanígy segítené a további munkát egy olyan mutató, amely a mostani őrző könyvtárak szerint utal az egyes tételekre. Rövid, a forrásközeleli interpretációt rögzítő előszó mellett angol és német összefoglaló is olvasható a könyvben, magyar – számomra érthetetlen módon – nem. (Mossóczi neve magyaros formában nem fordul elő a kötetben.) Ez azért is furcsa, mert a szerző is jól tud magyarul (lévai származású), és egész munkássága a magyar kutatási eredmények nyomán követhetőségét is mutatja, vagyis a magyar szakirodalmat használja, hivatkozza.

Az előszó tulajdonképpen szüksézává, ám szakszerű. Nem foglalkozik a kortárs könyvtárakkal, vagyis például a nyitrai kanonok, Grádeczi Domchich János (1584), vagy a püspökelőd Bornemisza János (1577), a püspök-utód, Forgách Ferenc könyveivel, illetve más püspökök (Oláh Miklós, Kolosváry János, Telegdi Miklós, Dudith András stb.) olvasmányjaival. Pontosabban csak abban az esetben, ha a proveniencia-mutatóban előfordul a nevük.

A Turóc megyei helytörténettel is foglalkozó szerző Mossóczi Zakariás onnani származásával kezdi mondandóját, majd röviden a papi pályára készülő ifjú tanulmányairól szól, – for-

rások hiányában röviden. A hivatali pálya első lépése már Nyitrához kötötte, Bornemisza Pál püspök titkára lett, 1560-tól már ottani kanonok, a káptalan képviselője a diétán. Tinini (1574), majd váci (1578) püspöki címe után került a nyitrai püspökvárba (1582), és kezdte meg városépítő tevékenységét is.

Jogi pályája Telegdi Miklós mellett indult, mint ülnök a királyi helytartói bíróságon. A Zsámboky-féle Bonfini-kiadás (1568) függelékének már munkatársa, mint a hazai jogi minták összeállítója. Fő jogi munkája 1584-ben Nagyszombatban jelent meg, és alapja lett a majdani *Corpus Juris Hungarici* korpusznak (*Decreta, constitutiones et articuli*).

Mossóczi könyvtárának fennmaradt darabjai is igazolják tudományszervező tevékenységét, jó háttérrel adnak a dokumentum körnek, amelyet Iványi Béla adott közre *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése* (Bp. 1926.) című munkájában. Aktív kapcsolatot ápol a pozsonyi Ellebodus-körrel, amely tagjainak a neve gyakorta előfordul a könyvekben, Nicasius Ellebodusé például 28 munkában. A bejegyzések között Kecskés András és Szuhay István neve mellett szerepel az „et amicorum” kifejezés, ami ismét arra utal, hogy Mossóczi korában nem volt ritka Magyarországon a közös könyvhasználat, és humanista kör nem csupán Pozsonyban létezett.

A könyvbejegyzések olvasása több szempontból is tanulságos. Zsámboky János két könyvet ajándékozott a fent említetten kívül, de Mossóczihoz került elődje, Bornemisza Pál hat könyve is. A 16. századi humanisták közül Johann Henckel és Rakovszky Márton, a püspöktársak közül Lépes Bálint, Listi János, majd Forgách Ferenc, a főurak közül az Országgh család, és Forgách Imre fordul elő a bejegyzésekben. Ezen túlmenően a püspök önéletrajzi feljegyzése olvasható az 589. számú Constantin Lascaris-könyvben, naplószerű jegyzetei a 187. számot viselő naptár-kolligátumban.

Maga a könyvanyag a humanista képzettségű, tudós orientáltságú főpapot állítja elénk. Humanizmusa nem egyszerűen az Erasmus-életmű meglétére alapozódik, hiszen a 16. század ele-

jének számos bécsi, krakkói, itáliai, bázeli tudósa képviselteti magát. Mossóczi látókörébe természetes módon tartozott Martin Luther (10 kiadás), még inkább Philipp Melanchthon (14 kiadás), de a második reformátor generáció tagjai is jelen vannak néhány munkával, Nicolaus Copernicus korszaknyitó művével együtt. Természetesen a könyvek zöme a Tridentinum utáni katolikus püspöké, aki nem melleleg magyar jogász, annak historikus és jogi műveltségével.

MONOK ISTVÁN

Saktorová, Helena: Turzovské knižnice. Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzovcov. Martin, 2009, Slovenská národná knižnica. 225 l.

Jócskán visszatérve, 2011 januárjában jelent meg Helena Saktorová rekonstrukciója a Thurzó család könyvtáráról. Pontosabban a most közölt kötet ennél több is, és kevesebb is. Szerepel benne ugyanis valamennyi 16. és 17. századi Thurzónak ajánlott könyv, illetve minden olyan kötet leírása, amely bármelyik Thurzó tulajdonában volt. Nem szerepelnek a könyvben azonban a Thurzó család tagjai könyvtárainak összeírása (Thurzó Szaniszló, 1586; Thurzó György, 1611). A legrövidebben úgy jellemezhetnénk, hogy Kurt Bathelt tanulmányának (*Die Familie Thurzo in Kunst und Kultur Ostmitteleuropas (1450–1640)*). = Deutsche Monatshefte. Zeitschrift für Geschichte und Gegenwart des Ostdeutschums 1940/3–4. 115–127.) a könyves kultúrára vonatkozó részét dokumentálja a teljesség igényével. Már amenynyire ez a munka teljes lehet. Folyóiratunknak már ebben a számában (232–233. oldal) szerepel Saktorová asszony levélközlése, egy olyan dokumentumé, amelyet a könyv megjelenése utáni napokban talált a szerző (*Daniel Schultz krakkói nyomdász levele Thurzó Györgyhez*).

Helena Saktorová, a szlovák könyvtörténetírás egyik legismertebb szerzője, Thurzó Györgyhez bensőséges viszony fűzi, hiszen először 1981-ben közölt cikket a könyvtáráról (*Knižnica*

palatína Juraja Turzu . = Vlastivedný časopis 1981. roč. 30. č. 1. 42–43.). A nádor fennmaradt könyveiről ezt követően nagyobb közleményben adott számot (*Knižnica palatína Juraja Turzu*. In: *Kniha* '81. Martin, 1982. 73–82.), és ettől kezdve mindannyian tudtuk, egyszer egy monográfia születik Saktorová tollából, amelyben a hosszú évek alatti tapasztalatát, összegyűjtött adatait összegzi.

A most kézbe vehető kötet a családra vonatkozó genealógiai adatokat is felülbírálja, mutatva azt, hogy a szerző levéltári dokumentumok alapján dolgozott. Saktorová a genealógiai kérdésekről külön cikket is írt (*Prispevok ku genealogii rodiny Turzo*. = Biografické Stúdie (32.) 2009. 175–186.), mostani ismertetésünkben az ő életrajzi dátumait szerepeltetem, jóllehet sem ebben a könyvében, sem a megelőző, és idézett írásában nem ütközteti véleményét a magyar, szakirodalommal, és a *Hungarian nobles families* (<http://genealogy.euweb.cz/hung/hungary.html>) internetes honlap adataival. A könyv szerkezete is a családtörténeti logikát követi akkor, amikor három fejezetbe rendezi azoknak a könyveknek a leírását, amelyek bármilyen formában (dedikáció, tulajdonjegy) kapcsolatba hozható valamelyik Thurzóval a 15. század végétől a 17. század közepéig. Így a három fejezet: Thurzó Teofil (meghalt 1492 után), Thurzó Márton (1465 k.–1512) és Thurzó János (1437–1501) leszármazottjait veszi számba.

Az első részben Saktorová asszony Thurzó Ferenc (1512–1576), az apostata – nyitrai püspök volt (1534–1557), majd két házasságából számos gyermeke született – három könyve mellett a nádor, Thurzó György (1567–1617) biccsei könyvtárának megmaradt darabjait mutatja be. Ide sorolva a második feleségnek, Czobor Erzsébetnek ajánlott köteteket, valamint gyermekük, Thurzó Imre könyveit is. Az egyes darabok itt kommentár nélkül, egyszerű felsorolásban szerepelnek, de talán az ismertetés lehetőséget nyújt néhány apró következtetés levonására.

A nagybiccsei Thurzó-kastély átalakításakor rendezték a könyveket, katalógus és ahhoz mutató készült róluk. A ma is kézbe vehető kötetek árulkodnak Thurzó György könyvgyűjtői szokásairól.

A levéltári forrásokból megismert könyvtár nagysága közel 600 kötetet (450 tétel) tett ki, amelyek hozzávetőleg 800–1000 művet tartalmazhattak. Az egykori állománynak alig egynegyede maradt meg napjainkig. Thurzó György a könyvekbe bejegyezte jelmondatát, nemegyszer a vásárlás, a beszerzés körülményeiről is pár szót. Könyveit maga köttette, és a köteteken gyakran találhatunk supralibrost. Nem egyszerűen használati könyvtárt akart létrehozni udvarában, hanem e téren is meg akart felelni felmenői rangjának. Erre utal az a tény, hogy supralibrosa címszerzései mentén folyamatosan változik, illetve az R(egni) H(ungariae) P(alatinus) betűkkel nádorrá választását követően az előbb beszerzett könyvek supralibrosát kiegészítette. A könyvtár amellet, hogy állományát aktívan használták, része volt a nádor reprezentációjának. Törekedett arra, hogy ritka kéziratokat is megszerezzen.

Nyelvileg a nádor képzettnak mondható, hiszen a magyar, a szlovák és a latin mellett olvasott csehül, lengyelül és minden bizonnyal németül is. Könyvtárában megvoltak a korszak elterjedt összefoglaló kézikönyvei. Könyvei között volt tíz Biblia-kiadás, az egyházatyák összes műveinek nagy sorozatai, Cesare Baronio egyháztörténete.

Jogi könyvekben sem mondható szegénynek a gyűjtemény, a történeti anyag pedig nagyon részletező: az ókori történetírók mellett a leginkább a környező területek (Csehország, Lengyelország, a törökök, a Habsburgok, Velece, oroszok) történeti. Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatban Bonfini két kiadásban, Veit Marchtaler Báthory Zsigmondnak a 15 éves háború alatti tetteit tárgyaló munkája és az említett Petrus Ransanus-kézirat állt csak rendelkezésére. Thurzó György érdeklődött a távoli földrészek iránt is, a neki leginkább szükséges tanításokat azonban elsődlegesen a régebbi és kortárs királytűkrök világában találta meg, feltűnően sok ilyen volt könyvei között. A 16. század végének és a 17. század elejének kiváló erkölcsfilozófiai irodalmát gyűjtötte össze, történetiszemlélete jellemzően ezekhez a művekhez igazodhatott.

A magyarországi evangélikus egyház legjelentősebb támogatója lévén, gyűjteményében a 17. század elejének lutheránus teológiai és egyházszerkezéssel kapcsolatos munkái más könyvtárban nem tapasztalt gazdagságban vannak jelen. Legnagyobb számban kétségtelenül a lutheránus munkák találhatók meg, de a változás mégsem mondható egyoldalúnak. A református teológiai szerzők közül számosan több könyvvel, csaknem életművel képviseltetik magukat, és szép számmal akad katolikus munka is. Úgy tűnik, a teológiai kérdések közül Thurzó Györgyöt különösen érdekelték az úrvacsora körüli viták.

Ami Thurzó György könyvtárának szépirodalmi részét illeti, a ma is meglévő állományban elsődlegesen az ókori szerzők vannak jelen. A gyűjtemény gazdag volt színvonalas orvosi munkákban, és jelentős számban voltak csillagászatral foglalkozó könyvei is.

A magyarországi szerzők jelenléte egyrészt összefügg azzal, hogy a nádor mecenatúrájában jelentős szerepet kapott az új, hazai kiadású könyvek támogatása. Bekerültek ezenkívül a könyvtárba a Thurzó-udvarban vendégeskedő vagy megforduló szerzők munkái is, és sokan nyilván mint nádor előtt is tisztelegni kívántak előtte könyveikkel.

Thurzó János (1437–1501) genealógiai vonatkozású 19 személyéhez köthetően közel száz könyv leírását találjuk meg Saktorová munkájában. Ezekben az ajánlások vizsgálata is mutatja, hogy a Thurzók is katolizáltak a 17. század legkezebbjén, patronátusuk ennek megfelelően változott.

A biccsei könyvtár mellett a legérdekesebb talán a semptei bibliotéka, amelyet Thurzó Kristóf (1583–1614) halála után özvegyének családja (Erdődy) eladott Pázmány Péternek a nagyszombati egyetem céljaira.

A kötet, ha a már megjelent levéltári forrásokkal együtt (*A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Sajtó alá rend. és a függelékkel összeáll. HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. JATE. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11./ 11, 34, 210–211, 489–490,

505–530.) használjuk, lehetőséget ad a Thurzó család számos generációja könyves ügyeinek nyomon követésére.

MONOK ISTVÁN

Bitskey, István: Petrus Cardinalis Pazmany, Archiepiscopus Strigoniensis. Trnava, 2010. Trnavská univerzita v Trnave, 255 l.

Ritka pillanat, amikor egy magyar szakíró műve fordításban szlovákul, Szlovákiában megjelenik (sajnos ritka az is, ha szlovák szerző munkája lát napvilágot magyarul Magyarországon). Pázmány Péter nagyszombati egyetem-alapításának 375. évfordulója azonban megfelelő alkalom volt arra, hogy Bitskey István korábbi, az esztergomi érsekről írt monográfiája (*Pázmány Péter*. Bp. 1986. Gondolat Kiadó. /Magyar história. Életrajzok/) Tóth László és Alžbieta Hološová fordításában megjelenjen azok a nyelven, akiknek múltjához ez az intézmény ugyancsak szervesen hozzátartozik. A mostani Trnavai Egyetem kiadójának 75. kiadványaként látott napvilágot a kötet, amelynek kivitelezése – főként Alžbieta Hološovának köszönhetően – sok tekintetben dicsérendő. Ünnepi kiadvány, ennek megfelelő anyagokból (papírmínőség, kötés), gondos nyomtatással, és kiváló képanyaggal. Ez utóbbi olyannyira feltűnő, hogy köszönetképpen emlékezzünk meg a fotósokról is: Alžbieta Hološová, Jaromír Liška, Zuzana Oros, Dabasi András, Kiss Balázs, Mudrák Attila, Szelényi László. Az 1986-os budapesti fekete-fehér nyomású kötet képanyagát a régi magyar ikonográfia nagytekintélyű kutatója, C. Wilhelm Gizella válogatta, így a monográfia tartalmához jól illeszkedő képek segítették az olvasót Pázmány életének és életművének megismerésében. A mostani kiadás színes (és színhelyes!) képei részben megismétlik ezt, de ki is egészítik. Az Ifj. Vayer Lajos munkája óta (*Pázmány Péter ikonográfiája*. Bp. 1935. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.) húzódó feladat, a Pázmány-ikonográfia összeállításának folyamata a mostani

szlovák kötettel vitán felül gazdagabbá vált. Reméljük, a Pázmány kritikai kiadás munkálataiba ennek az adósságnak a törlesztése is beletartozik.

A kötet névhasználata a szlovákiai törvényi rendelkezéseknek megfelelő, de ebben a kötetben (sajnos ez nagyon ritkán mondható el a Szlovákiában megjelent munkákra) személy- és helynévforma-konkordancia is található a kötet végén.

A szöveg valóban az 1986-os kiadás fordítása, a szerző csak néhány helyen egészítette azt ki, illetve a 2005 után megjelent szakirodalmat veszi számba, vagyis az Adonyi Judit és Maczák Ibolya összeállította bibliográfia megjelenése utánit (*Pázmány Péter-bibliográfia 1598–2004*. Piliscsaba, 2004. PPKE BTK. /Pázmány irodalmi műhely. Bibliográfiák – Katalógusok 1./). A „Magyar história” sorozat az 1980-as években azzal a céllal jelent meg, hogy a filológiai és történeti kutatások legfrissebb eredményeit úgy foglalja össze, hogy az a középiskolai tanárok, és az akkor még létezett művelt érdeklődő olvasóközönség számára is érthető legyen. Vonatkozik ez az anyag elrendezésére, illetve az érkező próza stílusára is. Bitskey István ennek a feladatnak akkor kiválóan megfelelt, így nem csoda, hogy a szlovák kollégák választása éppen erre a Pázmány monográfiára esett akkor, amikor az Egyetem évfordulóján a szlovák olvasóknak akartak érvényes mondandóját, az életművet átfogó, a filológiai részletekkel a kötet szerkezetét fel nem borító könyvet a kezébe adni. A választás több tekintetben is szimbolikus: önkritika, hiszen a szlovák kutatás nem eredményezett egy Pázmány monográfiát, ugyanakkor vallomás, hiszen kifejezi azt, hogy az értelmetlen viták helyett egymás eredményeinek a megismerése messzebbre visz bennünket közös múltunk megismerésében. Pázmány ennek a közös múltnak az egyik emblematisztikus alakja. A kötet kiadóját, Jozef Šimončič utószavában összegzi korábbi tanulmányának (*Peter Pázmán a Slováci v Trnave*. = Fons Tymarivensis I. Trnava, 2006. 21–26.) mondandóját erről.

MONOK ISTVÁN

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
5. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. fél oldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
6. A beküldött kézirathoz kérjük, ne mulasszák el csatolni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg fax-szám, e-mail cím), amely feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
7. A fentiekben jelzett formások mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

127. ÉVFOLYAM 2011. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társ szerkesztő*
SLÍZ MARIANN *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2011-től egy évre 2400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Tóth Péter</i> : Görög egyházatyák a Corvinában II.	289
<i>Fekete Csaba</i> : Sárospataki ábécéskönyv töredéke az 1660-as évek második feléből	313
<i>Farkas Judit Antónia</i> : A Magyar Bibliophil Társaság története (1920–1949) I.	341
<i>V. Tóth Kornélia</i> : A modern ex libris a vizuális kultúra korában – egy hungarika vonatkozású gyűjtemény üzenete	359

KÖZLEMÉNYEK

<i>Zsoldos Endre</i> : Egy Honterus-kolligátum	378
<i>Csorba Dávid</i> : Szathmárnémethi Mihály sárospataki disputájának tanulságai	383
<i>Rózsa Mária</i> : A <i>Vasárnapi Újság</i> német nyelvű pendant-ja(?), a <i>Sonntags-Zeitung</i> 1855–1865	392

FIGYELŐ

<i>Káldos János</i> : A 150 éves <i>Keresztény Magvető</i>	399
<i>Pogány György</i> : Magyar könyvtártörténeti kronológia	403

SZEMLE

Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata. Szerk.: Pusztai Gábor, Bozzay Réka. Debrecen, 2010. (<i>Németh S. Katalin</i>)	407
Boros István: A Váci Egyházmegyei Könyvtár ősnymtatványai. – Catalogus incunabulorum, quae in Bibliotheca Diocesis Vaciensis asservantur. Vác, 2010. (<i>Monok István</i>)	410
Dörnyei Sándor: Régi magyar orvosdoktori értekezések. Harmadik kötet. Bécs: Egyetem és Josephinum 1729–1848. Zebegény, 2010. (<i>Magyar László András</i>)	411
Tapolcainé Sáray Szabó Éva: Komárom nyomdászati- és sajtótörténete 1705–1849. Komárom, 2010. (<i>Monok István</i>)	413
Borsa Gedeon: Brassói román nyomda a 18. század első felében. Bp. 2010. (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	414
Benkő Ferenc: Enyedi ritkaságok. Kolozsvár, 1800. Kiss Erika és Viskolcz Noémi tanulmányaival. Szeged, 2010. /A Tudástár Füzetek 1./ (<i>Monok István</i>)	416
Géczi János: Sajtó, kép, neveléstörténet. Veszprém–Bp. 2010. /Iskolakultúra-könyvek 38./ (<i>Darvai Tibor</i>)	417
Monok István: Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpates 1526–1750. Paris, 2011. /Bibliothèque d'études de l'Europe Centrale, vol. 4./ (<i>Bitskey István</i>)	420

SOMMAIRE

<i>Tóth, Péter</i> : Pères de l'Église grecs dans la Bibliothèque Corvina II.	289
<i>Fekete, Csaba</i> : Fragment d'un abécédaire de la deuxième moitié des années 1660	313
<i>Farkas, Judit Antónia</i> : L'histoire de la Société Bibliophile Hongroise (1920–1949) I.	341
<i>Tóth, Kornélia, V.</i> : L'ex-libris contemporain à l'époque de la culture visuelle – message d'une collection de rapport hongrois	359

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Zsoldos, Endre</i> : Un recueil factice de Honterus	378
<i>Csorba, Dávid</i> : La morale de la dispute de Sárospatak de Mihály Szatmárnémeti	383
<i>Rózsa, Mária</i> : Le correspondant de langue allemande de <i>Vasárnapi Újság</i> (<i>Journal de dimanche</i>), le <i>Sonntags-Zeitung</i> (<i>Journal de Dimanche</i>) 1855–1865	392

CHRONIQUE

<i>Káldos, János</i> : La revue <i>Keresztény Magvető</i> (<i>Semeur Chrétien</i>) fête ses 150 ans	399
<i>Pogány, György</i> : Chronologie hongroise de l'histoire de bibliothèque	403

REVUE

Depuis Debrecen jusqu'à Amsterdam. Les relations de la Hongrie et des Pays Bas. Réd. Gábor Pusztai, Réka Bozzay. Debrecen, 2010. (<i>Németh, S. Katalin</i>)	407
Boros, István: Les incunables de la Bibliothèque Diocésaine de Vác – Catalogus incunabulorum quae in Bibliotheca Diocesis vaciensis asservantur. Vác, 2010. (<i>Monok, István</i>)	410
Dörnyei, Sándor: Anciens traités médicaux hongrois. Troisième volume. Vienne: Université et Josephinum 1729–1848. Zebegény, 2010. (<i>Magyar, László András</i>)	411
Sáray Szabó, Éva, Tapolcainé: L'histoire de l'imprimerie et de la presse de Komárom. 1705–1849. Komárom, 2010. (<i>Monok, István</i>)	413
Borsa, Gedeon: Imprimerie roumaine de Brasso au premier moitié du 18. siècle. Budapest, 2010. (<i>Ecsedy, Judit, V.</i>)	414
Benkő, Ferenc: Rarités de Enyed. Kolozsvár, 1800. Avec les études de Erika Kiss et de Noémi Viskolcz. Szeged, 2010. /Les Cahiers du Savoir-thèque 1./ (<i>Monok, István</i>)	416
Géczi, János: Presse, image, histoire d'éducation. Veszprém-Budapest, 2010. /Les livres de la Culture scolaire 38./ (<i>Darvai, Tibor</i>)	417
Monok, István: Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpathes. 1526–1750. Paris, 2011. /Bibliothèque d'études de l'Europe Centrale, vol. 4./ (<i>Bitskey, István</i>)	420

TÓTH PÉTER

Görög egyházatyák a Corvinában II.*

II. Görög atyák latinul a Corvinában

A következőkben tehát sorra vesszük azon latin nyelvű korvinákat, amelyek görög atyák műveinek latin fordításait tartalmazzák, s tartalmukat feltárva és azonosítva egy-egy megjegyzés formájában megpróbáljuk elhelyezni őket a korabeli szellemi irányzatok kontextusában.

1. Aristeas

München, Bayerische Staatsbibliothek: Clm. 627 (1481)

CSAPODI (1973), Nr. 53; CSAPODI (1990), Nr. 109; *Ex Bibliotheca Corviniana: Die acht Münchener Handschriften aus dem besitz von König Matthias Corvinus*. Bp. 2008. 91–93.

1. ff. 1r–3r: *Matthiae Palmieri in Aristeam de interpretatione LXX interpretum ad S. D. Paulum II. Pontificem Maximum praefatio*

2. f. 3r–80r: Aristeas: *Ad Philocratem de interpretatione LXX interpretum* CAVT 273

A Septuaginta legendás keletkezéstörténetét feltáró görög szöveget Matteo Palmieri (†1483) fordította latinra az 1460-as években. A fordításnak két recenziója ismeretes. A korábbi Palmieri Bartolomeo Malipiero (†1464) bresciai püspöknek ajánlotta, s a dedikációban kifejti, hogy a munkára egy bizonyos Iohannes Aretinus kérte fel,⁴¹ aki nem más, mint V. Miklós pápa bizalmasa s könyvtárának egyik meghatározó bővítője, Giovanni Tortelli.⁴² 1466–1468 között Palmieri újabb elő-

* A tanulmány a K75693 számú „Corvina Graeca” OTKA pályázat keretében készült.

⁴¹ A korábbi dedikáció egyetlen kéziratban maradt csak fenn (Milano, Biblioteca Nazionale Braidense, A D X 3, ff. 1r–3r), amelyet Sabbadini adott ki 1904-ben: SABBADINI, Remigio: *Aristea tradotto da Mattia Palmieri*. In: Uő: *Opere minori I. Classici e umanisti da codici latini inesplorati*. Padova, 1995. Anenore, 252: „mihi... familiaris tuus Iohannes Aretinus, vir quidem virtute et doctrina insignis, pregrandem codicem obtulit, in quo Aristeas ipse inscribatur”.

⁴² Tortelliről és a pápai könyvtár felállításában betöltött szerepéről l. MANCINI, Girolamo: *Giovanni Tortelli, cooperatore di Niccolò V nel fondare la Biblioteca vaticana*. = *Archivio Storico Italiano* (78.) 1920. 161–282.

szóval látta el a fordítást, amelyet ezúttal már az új pápának, II. Pálnak ajánlott. Később azután ez a szövegváltozat terjedt el és jelent meg nyomtatásban is, s a müncheni korvina is e későbbi, népszerűbb szöveget tartalmazza.⁴³ A szöveg lefordítása a reneszánsz során egyre érlelődő bibliakritika, a Szentírás különböző verziói kritikai összevetésének előfutára.⁴⁴ A szöveget valószínűleg mint a korban oly népszerű levélműfaj egy érdekes képviselőjét is fontosnak tartották, nem is szólva arról, hogy a mű talán a legfontosabb legitimációja annak a hellenisztikus és egyben humanista gondolatnak, hogy az isteni bölcsesség alapvetően héber kinyilatkoztatás, igenis össze lehet egyeztetni a görög nyelvvel és kultúrával.⁴⁵

A levél legfontosabb üzenete azonban talán mégis a könyvtárgyarapítás dicsérete. Ariszteasz ugyanis a Septuaginta fordításának tervét a legendás alexandriai könyvtár, a Muszeion II. Ptolemaiosz által történő megalapításának kontextusába illeszti. Elbeszéli, hogy a királyi könyvtár vezetője „töméntelen pénzt kapott, hogy összegyűjtse, ha lehetséges, a világ összes könyvét”, amelyek száma a szöveg szerint az első év után már a kétszáz ezret is meghaladta, ám a további cél az volt, hogy elérjék az ötszáz ezret. Éppen ezért akarták lefordíttatni görögre „a zsidók törvényeit is”, hogy így teljes és tökéletes legyen a gyűjtemény.⁴⁶ A fáraó tehát időt és pénzt nem kímélve valósította meg tervét, s így született meg az Ószövetség hetven bölcs által készített görög fordítása, s nem utolsósorban az eszményi könyvtár, amely a görög és latin klasszikusok művei mellett immár a Szentírást is tartalmazta.

Nyilván nem véletlen tehát, hogy már a latin fordítás voltaképpen szponzorának, V. Miklós pápának az életrajzában is megtaláljuk, hogy könyvtára kiépítése közben „hűen követte Egyiptom neves királyának, Ptolemaiosz Philadelphosznak példáját”.⁴⁷ Az ő nyomán a könyvtáralapító fáraó képe a későbbiekben is fontos ideál volt a pápai udvar és a humanista könyvtárak gyűjtői számára.⁴⁸ Az Aristeas-

⁴³ BIANCA, Concetta: *Il soggiorno romano di Aristeia*. = Roma nel Rinascimento 1996. 36–41.

⁴⁴ A fordításról és a levél itáliai utóéletéről l. VACCARI, Alberto: *La lettera d'Aristea in Italia*. In: *Scritti di erudizione e di filologia. 1. Filologia biblica e patristica*. Roma, 1952. 1–23: 6–10; TRINKAUS: i. m. 1970. (39. jegyzet) 2: 588.

⁴⁵ Az, hogy az Ariszteasz-levél voltaképpen célja nem más, mint a Septuaginta görög szövege isteni ihletettségének legitimálása, mára már teljesen elfogadott tény; vö. COLLINS, Nina L.: *The Library in Alexandria and the Bible in Greek*. Leiden, 2000. Brill, 144–155.

⁴⁶ Vö. Ariszteasz levele Philokratészhez 9–11, SIMON L. Zoltán fordítása: *Apokrif levelek*. Bp. 1999. Telosz, 6.

⁴⁷ „Ptolemeum Philadelphum, inclytum Egypti regem, egregie admodum imitatus est”; vö. RIZZO, Silvia: *Per una tipologia delle tradizioni manoscritte di classici latini in età umanistica*. In: *Formative Stages of Classical Traditions: Latin Texts from Antiquity to the Renaissance. Proceedings of a conference held at Erice, 16-22 October 1993, as the 6th Course of International School for the Study of Written Records*. Eds.: ORONZO PECERE, Michael D. REEVE. Spoleto, 1995. Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 371–407: 388–389.

⁴⁸ Az Ariszteasz-levél és a reneszánsz könyvgyűjtés kapcsolatáról l. CANFORA, Luciano: *Il viaggio di Aristeia*. Roma–Bari, 1996. Laterza, 61–70, ahol a vonatkozó fejezetnek szemléletes módon ezt a címet adja: „Niccolò V come Tolomeo II”.

korvina megrendelésének hátterében tehát minden bizonnyal ott állhatott Mátyás azon igénye is, hogy magát – akárcsak V. Miklós – az alexandriai könyvtár alapítójának alakjával azonosítsa.

2. Athanasius

Bécs, ÖNB: Cod. Lat. 799. (1470 körül)

CSAPODI (1973), Nr. 74; CSAPODI (1990), Nr. 184.; GAIN, Benoît: *Traductions latines de Pères grecs. La collection du manuscrit Laurentianus San Marco 584: Édition des lettres de Basile de Césarée*. Bern, 1994. Peter Lang, 227–228. /Publications Universitaires Européennes, Série XV, Philologie et littérature classiques, 64/

1. f. 1r–31v: *De incarnatione contra Apollinarem* CPG 2231 (a szöveg – a prologus – eleje hiányzik, az eredeti incipit: *Qui dominum nostrum...*) f. 14r, 16r, 20r: szövegekői beírt görög kifejezések.

2. f. 31v–46v: *Liber Athanasii de apparitione dei verbi in carne* CPG 2806 (*Qui versute divinas scripturas intelligere volunt inhumana verba...*), f. 33r; 38r; 43r; 46r: szövegekői görög kifejezések.

3. f. 47r–52v: *Epistula ad Adelphium* CPG 2098 (*Dilectissimo et amantissimo Adelfio episcopo et confessori athanasii archiepiscopus et qui in Aexandria sunt fratres... Inspicientes litteris quae a tua veneratione scripta sunt...*), f. 48r; 50r; 50v; 52r: szövegekői görög kifejezések.

4. f. 52v–55r: *Epistula ad Maximum* CPG 2100 (*Inspicientes quae a te modo scripta sunt tuam quidem benevolentiam amplexus sum...*).

6. ff. 55r–56v: *Apollinaris Laodicensis: Ad Iovinianum* CPG 3665 (*Confitemur filium dei qui ante secula sempiternae ex patre natus est...*).

7. f. 56v–62r: *Epistula ad episcopum Persarum* CPG 2294; *Epistula Dionysii Alexandrini ad Paulum samosatensem* CPG 1708 (*Sancta et divinitus inspirata scriptura antiquorum nobis actus enarrat deducens nos...*); f. 57v, 59r, 60r: görög terminus technicusok.

8. f. 62v–70r *De Trinitate Dialogus IV.* (csak a IV könyv: PG 28, 1249C–1264A) CPG 2284 (*Orthodoxus dixit corpus humanum habuit Christus an non. Apollenares respondit Non. Orthodoxus dixit Sed quale...*).

A kódexben fennmaradt művek, köztük számos kétes hitelű Athanáz-szöveggel, egy rendkívül fontos 9. századi firenzei kódexből származnak, amely egyedül őrizte meg a szövegek latin fordítását.⁴⁹ A korvina szövegeinek címe, beosztása, sőt sorrendje is pontosan megegyezik ezzel a kézirrattal. Feltehető tehát, hogy közvetlenül

⁴⁹ A kézirat: Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana: S. Marco 584, ff. 1–33. A kézitről I. MERCATI, Giovanni: *Codici Latini Pico Grimani Pio*. Vatican, 1938. 188–191. /Studi e Testi 75/; ill. újabban GAIN, Benoît: *Traductions latines de Pères grecs. La collection du manuscrit Laurentianus San Marco 584: Édition des lettres de Basile de Césarée*. Bern, 1994. Peter Lang, 227–228. /Publications Universitaires Européennes, Série XV, Philologie et littérature classiques, 64/

annak mintájára készülhetett, talán épp Firenzében.⁵⁰ A firenzei kódexet 1431-ben fedezte fel Ambrogio Traversari barátja, Niccolo Nicoli, s a korban nagy szenzáció volt.⁵¹ Tartalmát a 15. század folyamán részletekben és egészében is többször lemásolták,⁵² s a firenzei zsinat során gyakran használták a görögök ellen.⁵³ Az őskódex különleges értéke, hogy az egyes teológiai szakfogalmak latin megfelelői mellett nagyon gyakran tartalmazza azok görög eredetijét is, ami valószínűleg fontos lehetett a zsinati viták során. Nem véletlen tehát, hogy ezek a későbbi átiratokban, így a bécsi korvinában is egytől egyig szerepelnek.⁵⁴

A kódexet feltehetőleg Brassicanus vitte Bécsbe 1525-ös budai látogatása után, mivel a kötet utolsó szennylapján (f. 70v) saját kezű bejegyzése olvasható,⁵⁵ amely Phótiosz pátriárka *Bibliothéké* című műve Athanázra vonatkozó fejezetének Ognibene da Lonigo (†1474) által készített latin fordítását tartalmazza.⁵⁶ A szövegrészt Brassicanus feltehetőleg Athanáz műveinek első, Celsano-féle 1482-es kiadásából

⁵⁰ A bécsi katalógus 14. századi datálása (*Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et Orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*. Wien, 1864. Gerold, 134) helyett De Marinis 15. századnak mondja a kéziratot, és toszkán eredetűnek tartja (DE MARINIS, Tammaro: *La Legatura artistica in Italia nei secoli XV e XVI. Notizie ed elenchi. I.* Napoli–Roma–Urbino–Firenze, 1960. 105); míg Otto Mazal 1470 körülre datálja (MAZAL, Otto: *Byzanz und das Abendland. Ausstellung der Handschriften- und Inkunabelsammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. Handbuch und Katalog*. Graz, 1981. 149); Benoit Gain szerint pedig inkább 1480 körül keletkezett; vö. GAIN: *i. m.* (49. jegyzet) 228.

⁵¹ STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 274.

⁵² Így például: Firenze, Biblioteca Laurenziana: Fiesole 44, illetve Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ottob. Lat. 70, vö. minderről részletesen: GAIN: *i. m.* (49. jegyzet) 227–228.

⁵³ Így például Giovanni Montenaro nevezetes beszédében a zsinat utolsó ülésén: „Item iste doctor in libro de incarnatione Verbi dicit...” – GIUSTINIANI: *i. m.* (29. jegyzet) 273, amely a kódex első darabját takarja.

⁵⁴ Minderről részletesen a görög terminusok teljes jegyzékével együtt l. GAIN: *i. m.* (49. jegyzet) 328–333.

⁵⁵ A kézírást már Denis 18. század végi katalógusa is Brassicanusénak tartotta (DENIS, Micahel: *Codices Manuscripti Theologici Bibliothecae Palatinae Vindobonensis Latini Aliarumque Occidentis Linguarum 2, I Codices a Caroli VI temporibus bibliothecae illatos complexum, I.* Vindobonae, 1799. Trattner, Nr. 262), s ezt az azonosítást vette át a bécsi kódexek 19. századi leírása (*Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et orientales in Bibliotheca Palatina asservatorum, I.* Vindobonae, 1864. Caroli Geldoni, 135) és a későbbi szakirodalom (SIMON, Frank: *Athanasius Latinus Zur handschriftlichen Überlieferung einer frühen lateinischen Übersetzung von Athanasiana und Pseudathanasiana*. In: *Ariana et Athanasiana. Studien zur Überlieferung und zu philologischen Problemen der Werke des Athanasius von Alexandrien*. Eds.: METZLER, Karin, SIMON, Frank. Opladen, 1991. Westdeutscher Verlag /Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 83/ 87–135: 99. 36. jegyzet is.

⁵⁶ PHÓTIOSZ: *Bibliothéké* 149. (Vö. PG 25, cclxxvii, ahol a latin fordítást Petrus Nanniusnak (†1557) tulajdonítják). A Phótiosz-féle „Athanáz-szócikk” Bésszarión egyik görög Athanáz-kódexének (Firenze, Biblioteca Laurenziana, San Marco 695, f. 1v.) élén szerepelt.

másolhatta ki.⁵⁷ A kötet talán azonos lehet azzal az *Athanasius*-szal, amelyet Brassicanus 1525-ös budai látogatásának leírásában, Salvianus-kiadásnak előszavában említ.⁵⁸

3. *Basilius I.*

Bp. OSzK: Clmae 415 (1470 körül)

CSAPODI (1973), Nr. 102; CSAPODINÉ (1978), Nr. 13; CSAPODI (1990), Nr. 36.

1. ff. 1r–2v: *Praefatio ad beatissimum patrem summum pontificem Eugenium Quarum in oblatione beati Basilii Contra Eunomium e Graeco in Latinum traducti*

2. ff. 2v–4r: *Georgii Trapezuntii ad reverendissimum patrem Bessarionem cardinalem exhortantem ad traductionem magni Basilii responsio*

3. 4r–99v: *Adversus Eunomium* CPG 2837

4. ff. 99v–156: *De Spiritu Sancto* CPG 2839

Nagy Szent Vazul két, a firenzei zsinaton legtöbbet vitatott művének Trapezuntiosz által 1442-ben készített latin fordítása. A kézirat maga 1472 előtt Vitéz Jánosé lehetett.⁵⁹

4. *Basilius 2.*

Bp. OSzK: Clmae 426 (1470–1490 közt)

CSAPODI (1973), Nr. 106; CSAPODI (1990), Nr. 44.

1. f. 1r: *[Prologus Eustathii] Eustathius Syncleticae germane diaconissae*

2. ff. 1r–42r: *Hexaëmeron* CPG 2835

A latin fordítást egy bizonyos Eustathius készítette még a 4–5. század fordulóján.⁶⁰ A szöveg a 15. század végén a keresztény újplatonizmusnak a Teremtés és

⁵⁷ Ognibene ugyanis Bésszarión görög kódexe alapján készítette el az Athanáz-korpusz latin fordítását, s később ez volt lett az első nyomtatásban is megjelent Athanáz-gyűjtemény, így aztán a Phótiusz-részlet a későbbiekben állandó kísérője lett az Athanáz-műveknek. Valószínűleg ezért másolhatta bele Brassicanus is a kódexbe. Minderről részletesen: FIASCHI, Silvia: *Un codice del Bessarione alla base della „princeps” di Atanasio nella versione di Ognibene da Lonigo*. In: „*Editiones principes” delle opere dei padri greci e latini: Atti del Convegno di studi della Società internazionale per lo studio del Medioevo latino (SISMEL), Certosa del Galluzzo, Firenze, 24–25 ottobre 2003*. Roma, 2006. SISMEL Edizioni del Galluzzo, 230.

⁵⁸ SALVIANUS: *De vero iudicio et et providentia Dei [...] libri VII*. Paris, 1575. 10: „Athanasij [...] infinita opera”.

⁵⁹ A kódexről és a fordítóról l. EKLER Péter: *Adalékok a korvinák történetéhez. Trapezuntiosz kódexek, Trapezuntius-korvinák*. = Magyar Könyvszemle (123.) 2007. 265–277: Nr. 5.

⁶⁰ A fordításról l. ALTANER, Berthold: *Eustathius, der lateinische Übersetzer der Hexaëmeron-Homilien Basilii des Grossen*. = Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft (39.) 1940. 161–170.

a Genezis könyvére való gyakori hivatkozásai nyomán vált igen népszerűvé,⁶¹ olyannyira, hogy a század végén két újabb latin fordítása is megjelent.⁶²

5. *Chrysostomus I.*

Bécs, ÖNB: Lat. 977 (Firenze, 1465)

CSAPODI (1973), Nr. 170; CSAPODI (1990), Nr. 187; CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. Akadémiai Kiadó, Nr. 23.

Dialogus de sacerdotio CPG 4316 (*Incipit liber dialogi sancti Johannis Chrysostomi Constantinopolitani episcopi et sancti Basilii Ceasariensis episcopi college beati Gregorii Nazanzeni qui intitulator de dignitate sacerdotali – Mihi quidem multi fuerunt amici et amicitie iura...*) Vitéz János sorközi és marginális bejegyzéseivel.

A papságról szóló dialógust már a 8. század végén lefordították latinra,⁶³ s ez a fordítás a Karoling-kortól kezdve igen elterjedt Nyugaton: sokan olvasták és idézték a középkorban. A 15. századi humanista kéziratokban azután különösen népszerűvé vált, igen gyakran előfordult.⁶⁴ Ennek nyomán azután néhányan a korai latin fordítást is Traversarinak tulajdonították,⁶⁵ míg mások szerint Lilio Tifernate (†1486) készítette.⁶⁶ A probléma azonban az, hogy néhány, a humanista kódexre

⁶¹ Eustathius fordításának szerepéről I. PERROSA, Alessandro: *Un codice della Badia fiesolana con postille del Poliziano*. = *Rinascimento* (21.) 1981. 29–51.

⁶² A szöveget először Lampugnino Birago fordította le II. Pál pápa számára (Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 302, vö. *Umanesimo e Padri della Chiesa. Manoscritti e incunaboli di testi patristici da Francesco Petrarca al primo Cinquecento*. Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana, a cura di S. GENTILE, Milano, 1997. 350–353), majd szinte azonnal elkészült egy újabb változat, melyet Johannész Argüropulosz készített IV. Sixtus számára (Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 301, vö. *Umanesimo e Padri della Chiesa. Manoscritti e incunaboli di testi patristici da Francesco Petrarca al primo Cinquecento*. Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana a cura di S. GENTILE. Milano, 1997. 366). Minderről I. STINGER, Charles: *Greek Patristics and Christian Antiquity in Renaissance Rome*. In: *Rome in the Renaissance: The City and the Myth*. Binghamton, 1982. 153–169; 158–159; ill. STINGER: i. m. 1998. (36. jegyzet) 230.

⁶³ MALINGREY, Anne-Marie: *La tradition manuscrite du De sacerdotio de saint Jean Chrysostome à la lumière du 'vetus interpres latinus'*. In: *ANTIDORON I. Hommage à Maurice Geerard pour célébrer l'achèvement de la Clavis Patrum Graecorum*. Wetteren, 1984. 27–32.

⁶⁴ A korai kódexek jegyzékét részletes irodalommal I. LORINI, F.: *Una traduzione latina del Peri hierosunes di Giovanni Crisostomo attribuita ad Ambrogio Traversari*. = *Aevum* (73.) 1999. 549–570: 561–564.

⁶⁵ Így például Jean Jouffroy (†1473) francia bíboros, aki már egy 1460-as, saját könyveiről készített jegyzékben azt írta, hogy a „*De sacerdotio et eius dignitate liber vj ab Ambrosio ipso*” lett latinra fordítva. Vö. Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 409, f. 121v. A kézírás fakszimiléjét I. *Umanesimo...* (62. jegyzet) 284. Ennek nyomán számos későbbi, a humanizmussal foglalkozó tudós Traversari fordításának tekintette a művet, így pl. STINGER: i. m. 1977. (10. jegyzet) 131–132, illetve nyomában néhányan, minderről I. LORINI: i. h. (64. jegyzet) 555–559.

⁶⁶ BANDINI, Alessandro M.: *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, vol. IV. Florentiae, 1777. 447–448.

jellemző apróbb olvasati problémától eltekintve a – már a 9–10. századi kódexekben előforduló – latin szöveg szinte teljes egészében megegyezik a humanista kéziratokban, így például a bécsi korvinában is található szövegváltozattal. Így ezek minden bizonnyal vagy a régi fordítás egyszerű átiratai, vagy – ha Traversari „keze” tényleg felfedezhető a szövegben – a régi fordítás egyfajta javított, aktualizált verzióinak tekintendők. Traversari és a latin szöveg kapcsolatának kérdése azonban mindeddig még nem dőlt el megnyugtatóan.

Annai azonban bizonyos, hogy a bécsi korvina szövege egyértelműen a latin fordítás 15. századi humanista változatát tükrözi, s írásában, kiállításában és szövegezésben nagyon közel áll egy Giovanni di Piero da Stia (†1476) által Firenzében másolt kódexhez, amely a *Dialógus* mellett Lilio Tifernate további Aranyaszájú-fordításait őrzi.⁶⁷ A bécsi korvina eredetileg Vitéz János tulajdonában lehetett, s a marginálisan feltehetőleg az ő szövegkritikai jellegű bejegyzései olvashatók; a kötet minden bizonnyal az ő gyűjteményéből került Mátyás könyvtárába.⁶⁸

A dialógust a reneszánsz nagyon nagyra értékelte, mivel ebben a szövegben látták a platóni dialógus keresztény célra történő felhasználásának egyik legszebb példáját. Népszerűségét mi sem mutatja jobban, mint hogy a 16. században Pomilio Amaseo (†1585) újra lefordította latinra.⁶⁹

6. Chrysostomus 2.

Bp. OSzK: Clmae 346 (1485–1490)

CSAPODI (1973), Nr.171; CSAPODI (1990), Nr. 28.

1. ff. 1–64v. Homiliae XVIII. in epist. I. ad Tymotheum CPG 4436 (*Vnvs ex apostoli discipulis timotheus fuit...*)

2. ff. 64v–102v. Homiliae VI. in epist. II. ad Tymotheum. CPG 4437 (*Qvid sibi uult...*)

3. ff. 102v–126. Homiliae VI. in epist. ad Titum. CPG 4438 (*Vnus ex Pauli socijs hic fuit...*)

4. ff. 126v–137. Homiliae III. in epist. ad Philemonem. CPG 4439 (*Primum necessario dicendum...*)

5. ff. 137–155. Epistolae III. ad Olympiadem matronam. CPG 405 (*Dominae... Olympiadi ... Age rursus meroris tui* – a harmadik levél vége hiányzik.)

A homíliák és levelek mind Traversari fordításai, aki a páli levelek kommentárjainak lefordításával Aranyaszájú műveinek meglevő latin korpuszát kívánta kiegészíteni, míg az özvegy Olümpiaszhoz írt levelek a vigasztaló levél klasszikus

⁶⁷ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Pl. 14 dext. 3, ff. 1r–70v, amelyben a *Dialogus* után Aranyaszájú *De patientia Iob* és *De Paenitentia* című műveinek latin fordításait találjuk. A kötetről részletesen l. *Umanesimo...* (62. jegyzet) 300–301.

⁶⁸ CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. Akadémiai Kiadó, Nr. 23.

⁶⁹ STINGER: i. m. 1977. (10. jegyzet) 175–176.

keresztény példái.⁷⁰ Az exegetikai művek és a három levél ugyanebben a kontextusban szerepel egy firenzei kéziratban is, amelyet Traversari feltehetőleg saját maga írt, elképzelhető tehát, hogy ez a kódex szolgált a korvina mintájául is.⁷¹

7. *Chrysostomus* 3.

Varsó, Biblioteka Narodowa: Ms. Lat. F.vel.I.99 (Firenze, 1485–1490 közt; 1944-ben megsemmisült)⁷²

1. f. 1r–197v: Homiliae I–XXIX in Epistolam ad I Corinthios CPG 4428
2. f. 197v–212v: Ecloga de filiorum educatione CPG 4684 (27)⁷³
3. f. 212v–221r: Ecloga de peccato et confessione CPG 4684 (24)
4. f. 221r–229r: Ecloga de morte et interpretatione epistolae ad Thessalonicenses CPG 4684 (31)
5. f. 230r–234v: Ecloga de imperio, potestate et gloria CPG 4684 (21)
6. f. 234v–243r: Ecloga de virtute et malitia (26)
7. Adversus Iudaeos homiliae VI. CPG 4327

A kódex darabjai – a Zsidók ellen írott homíliák kivételével, amelyeket még Traversari fordított latinra 1424-ben⁷⁴ – Francesco Griffolini Aretino (†1470 k.) fordításait tartalmazzák, aki a Korinthusi levél magyarázatát 1457-ben, az Aranyszájú különböző műveiből kivonatolt tematikus válogatásokat, az ún. eklogákat pedig 1452–1453-ban fordította latinra, s ezek általában Griffolini többi fordításával együtt hagyományozódtak a kéziratokban.⁷⁵ Szinte pontosan ugyanebben a kontextusban található Griffolini Aranyszájú-fordításai egy 1462–1467 között másolt

⁷⁰ STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 152–153.

⁷¹ Pl. Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Conv. Soppr. J VI 6 (574), amely feltehetőleg Traversari saját példánya; vö. SORTILI, Agostino: *Autografi e traduzioni di Ambrogio Traversari*. = Rinascimento (5.) 1965. 3–15: 9–10.

⁷² A kézirat részletes leírását lásd: KORZENIOWSKI, J.: *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich*. = Archiwum do Dziejów Literatury i oświaty w Polsce (11.) 1910. 10–13; ill. ennek nyomán KRISTELLER, Paul Oscar: *Iter Italicum: a Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries*. 5. Leiden, 1990. Brill, 178. Kristeller leírása azért is különösen fontos, mert Csapodi Csaba katalógusában a művek egymásutánja teljesen fel van keveredve, vö. CSAPODI (1973) Nr. 175. A kézirat megsemmisülését a könyvtár munkatársa, Sławomir Szyller kérésére egy 2010. januári levelében külön is megerősítette.

⁷³ Ehhez az eklogához feltehetőleg hozzámásolták még a kéziratokban rendszerint ezután következő *Ecloga de futuro iudicio* című összeállítást is, amit a katalógusok készítői feltehetőleg nem vettek észre a kéziratban, pedig az első darab mérete (mintegy 14 fólió) arra utal, hogy itt valószínűleg két eklogáról lehet szó. Az eklogák körülbelül hasonló méretű firenzei kéziratában (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Fiesolano 41) ugyanis az első egység 6 (ff. 316v–319r), míg a következő négy fólió terjedelmű (ff. 319r–323r).

⁷⁴ STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 131.

⁷⁵ MANCINI, Girolamo: *Francesco Griffolini, cognominato Francesco Aretino*. Firenze, 1890. Tip. di G. Carnesecchi e figli, 23–24.

díszes firenzei kódexben, amely szintén a Korintusi levélhez írott homíliákkal kezdődik, majd néhány más exegetikai mű után az eklogák ugyanezen darabjait és végül az *Adversus Judaeos* tartalmazza.⁷⁶ Valószínűnek tűnik tehát, hogy az elpusztult varsói korvina egy ezen firenzei darab alapján készült válogatás lehetett, amely alapvetően Griffolini Khrüszosztomosz-fordításait gyűjti egybe.

8. *Ps.-Clemens*

BEK: Cod. Lat. 3 (1472 előtt)

MEZEY (1961), Nr. 3.; CSAPODI (1973), Nr. 201; CSAPODI (1990), Nr. 8; MEZEY-TÓTH (2006), Nr. 3.

Recognitiones cum epistola Clementis ad Iacobum – CPG 1015 (5) és (3)

A két szöveget még Rufinus fordította latinra a 4. század végén. A reneszánsz korában a kelemenai iratokat az egyház őskoráról tudósító fontos történeti dokumentumnak, szinte egyháztörténeti munkának tekintették.⁷⁷

9. *Cyrillus Alexandrinus*

Bp. OSzK: Clmae 358 (datálása és eredete bizonytalan, eleje kitépve)

CSAPODI (1973), Nr. 217; CSAPODI (1990), Nr. 30.

f. 1–126 S. Cyrillus archiepiscopus Alexandriae: *Thesaurus de sancta et consubstantiali Trinitate* CPG 5215 (Csak a szöveg egy részét [PG 75, 59, CD–610 BC] tartalmazza, a többi hiányzik.)

Geórgiosz Trapezuntiosz fordítása 1486-ból; a mű a firenzei zsinaton az egyik leggyakrabban idézett görög tekintély volt, teljes fordítása is ezért készült el.⁷⁸

10. *Ps.-Cyrillus*

Bécs, ÖNB: Lat. 1037 (1443) (f. 72r)

CSAPODI (1973), Nr. 219; CSAPODI (1990), Nr. 188.

f. 1–72. *Speculum sapientiae – Tractatus qui dicitur apologeticus doctoris Cirilli de Greco in Latinum translatus divisus in IV libros primus est contra impudentiam secundus contra superbiam tertius contra cupiditatem et quartus contra luxuriam*

⁷⁶ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Fiesolano 41. A kódexről részletesen l. *Umanesimo...* (62. jegyzet) 306–308.

⁷⁷ Vö. pl. Mirandolánál: *Apologia (De Salute Origenis disputatio)*. In: SABBADINI: i. m. 1995. (41. jegyzet) 204. „Clemens apostolorum discipulus, qui Romanae ecclesiae post Apostolos episcopus et martyr fuit, libros edidit, qui appellantur Recognitiones, in quibus cum ex persona Petri doctrina quasi vere Apostolica ex ponatur.”

⁷⁸ A kódexről és a fordítóról l. EKLER: i. h. 2007. (59. jegyzet) Nr. 10.

A szöveg címe félrevezető, a kódexben fennmaradt mű ugyanis egy középkori exemplumgyűjtemény, amelyet feltehetőleg a 14. század elején élt domonkos Bongiovanni da Messina írt, s amelyet a kézirati hagyomány egy része a 4. század elején élt Jeruzsálemi Szent Cirillnek tulajdonít.⁷⁹ A téves attribúció oka talán az lehetett, hogy a szerző egy másik fordítás, a *Kalila és Dimna* néven ismert arab mesegyűjtemény négyes felosztását követte, s erre utalást is tett. A 'Cyrillus' név megjelenése talán a 'Calyla' cím eltorzulása miatt jelent meg a kéziratok élén.⁸⁰ A mű maga egyébként a középkor egyik legnépszerűbb könyve volt: már a 15. században többször lefordították németre, egész korán elkészült cseh fordítása is, s a latin szövegből is számos késő középkori kéziratot ismerünk.⁸¹ A „korvina” tehát feltehetőleg egy hasonló, 15. század elejéről származó középkori kódex lehet, amelyet talán éppen e téves attribúció miatt mint a híres Cirill – a felirat szerint egyértelműen – görögből latinra fordított művét soroltak be a könyvtárba, s kötöttek jellemző korvinakötésbe. Az is elképzelhető azonban, hogy mint számos – az aesopusi állatmesékhez hasonló – apró történetet tartalmazó oktatási segédkönyvet tartották számon.⁸²

11. Damascenus

Bp. OSzK: Clmae. 345 (Firenze, 1485–1490)
CSAPODI (1973), Nr. 220; CSAPODI (1990), Nr. 27.

1. ff. 2–91v: S. Iohannes Damascenus: *De fide orthodoxa* I–IV. CPG 8043 (Burgundio de Pisa fordításában)
2. ff. 92–133: Anselmus Cantuariensis: „*Liber monologion*.” (PL 158, 141–224)
3. ff. 133v–145. Anselmus Cantuariensis: *Proslogion* (PL 158, 223–242)
4. ff. 145–190v. Anselmus Cantuariensis: *Liber cur deus homo* (PL 158, 359–432)
5. ff. 190v–214v. Anselmus Cantuariensis: „*Liber de processione Spiritus sancti*.” (PL 158, 285–326)
6. ff. 214v–218: Anselmus Cantuariensis: „*Epistula ad Valerianum*” [!] „*Nuemburgensem Episcopum De fermentato et azimo*.” (PL 158, 541–548)
7. ff. 218–272. Eadmerus monachus: „*Liber Anselmi De Voluntate triplici vel de similitudinibus*.” (PL 159, 605–702)

⁷⁹ KAEPELI Nr. 699, ill. BLOOMFIELD 5372.

⁸⁰ SABBADINI, Remigio: *Il "Quadrupartitus" di Bongiovanni da Messina*. = Giornale storico della letteratura italiana (90.) 1927. 216–219. A szerzőség kérdéséhez újabban I. Palmer kiváló áttekintését: PALMER, Nigel: *Rezension von Bodemann, Ulrike: Die Cyrillusbabeln und ihre deutsche Übersetzung durch Ulrich von Pottenstein* = Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (116.) 1994. 137–146.

⁸¹ A német fordításról I. BODEMANN, Ulrike: *Die Cyrillusbabeln und ihre deutsche Übersetzung durch Ulrich von Pottenstein Untersuchungen und Editionsprobe*. München, 1988. Artemis; a cseh fordításról I. TRÍSKA, Josef: *Předhusitské bajky*. Praha, 1990. Vyšehrad, 67–89. A latin szöveghagyományról részletesen beszél Bodemann fent idézett műve (55–73).

⁸² Sabbadini szerint Gregorio Correr a mantuai iskolájában a gyűjteményt 'fabellae ex earum genere, quae apologi nominantur' néven együtt használták Aesopus meséivel az oktatásban. Vö. SABBADINI: *i. m.* 1995. (41. jegyzet) 216.

8. ff. 272v–290v. Anselmus Cantuariensis: „*Liber de conceptu uirginali et de originali peccato.*” (PL 158, 431–464)

9. ff. 290v–292. Anselmus Cantuariensis: *Epistola secunda ad Walerannum. De sacramento ecclesiae.* (PL 158, 551–554)

Az első helyre másolt szöveget, Damaszkuszi Szent János *Az igaz hit kifejtése* című munkáját Burgundio da Pisa (†1193) fordította latinra a 11. században. A szöveg a görög egyház legalapvetőbb hittételeinek rövid bemutatását és magyarázatát tartalmazza, s természetesen a Szentháromság dogmájának részletes bemutatásával kezdődik. Az, hogy ez a mű éppen Anselmusnak az 1054-es egyházszakadás után a görögök ellen írt műveivel együtt szerepel a korvinában, nyilvánvalóvá teszi, hogy a kódex voltaképpen a firenzei zsinat szellemében fogant görögellenes polemikus gyűjtemény. A kézirat a két egyház évszázados vitái során előkerült szinte valamennyi kérdésben állást foglal, a Szentlélek eredetétől kezdve az eredendő bűn tanításán keresztül egészen a liturgián használt kovászos és kovásztalan kenyérrel kapcsolatos eucharisztikus vitákig.⁸³ Az, hogy a kötetben egy görög és egy latin egyházatyá művei szerepelnek egymás mellett, szinte képszerűen illusztrálja a firenzei zsinat egyik legfontosabb tételét a görög és latin egyházatyák concordiájáról.⁸⁴ Az azonban érdekes, hogy e kérdések még a zsinat után csaknem ötven évvel is olyan komoly érdeklődésre tarthattak számot, hogy Mátyás könyvtára számára egy rendkívül elegáns díszkódexben rendelték meg őket.

12. Didymus

New York, Pierpont Morgan Library: MS. 496 (Firenze, 1488)

CSAPODI (1973), Nr. 224; CSAPODI (1990), Nr. 115.; GAIN, Benoit: *Traductions latines de Pères grecs. La collection du manuscrit Laurentianus San Marco 584: Édition des lettres de Basile de Césarée.* Bern, 1994. Peter Lang, 200–203. /Publications Universitaires Européennes, Série XV, Philologie et littérature classiques, 64/

1. f. 2r–37v: Didymus: *De Spiritu Sancto* CPG 2544.

2. f. 38r–62v: Ps.-Eusebius Vercellensis *De Trinitate libri XII* CPL 105 (CPPM 1351).⁸⁵

3. f. 63r–71r: Cyrillus Ep. 41. CPG 5341 a firenzei Laur. 584-ből (22)

⁸³ Ez utóbbi, az ún. kovásztalan (azymita) vita a későbbiekben is az egyik legvitatottabb kérdés volt a két egyház között; vö. SMITH, Mahlon H.: *And taking bread...: Cerularius and the Azyme Controversy of 1054.* Paris, 1978. Editions Beauchesne.

⁸⁴ Giovanni Montenero például a zsinat utolsó ülésén a görög patrisztikus idézetekből álló szónoklatát is ezekkel a szavakkal vezette be: „Sequentes ordinem primo institutum transimus ad auctoritates sanctorum Graecorum, ut ex illis testimoniis innotescat concordia sanctorum Latinorum et Graecorum.” In: GIUSTINIANI: *i. m.* (29. jegyzet) 269.

⁸⁵ A szöveg szerzőségének kérdése egyelőre tisztázatlan, annyi azonban bizonyos, hogy nem egy görög mű fordítása, hanem eredetileg is latinul íródott valamikor a 4. század végén; a kéziratok Athanáznak, Vigiliusnak és Vercelli Eusebiusnak egyaránt tulajdonítják. Vö. DATTRINO, Lorenzo: *Il De Trinitate pseudoatanasiano.* Roma, 1976. Institutum Patristicum Augustinianum, 10–12; 120–122.

4. f. 71r–78v: Cyrillus Ep. 40. CPG 5340 a firenzei Laur. 584-ből (23)
5. f. 78v–82r: Cyrillus Ep. 45. ad Succensum CPG 5345 a firenzei Laur. 584-ből (24)
6. f. 82v–86r: Cyrillus Ep. 46. ad Succensum CPG 5346 a firenzei Laur. 584-ből (25)
7. f. 86r–87v: Cyrillus Ep. 44. ad Eulogium CPG 5344 a firenzei Laur. 584-ből (26)
8. f. 88r–91v: Proclus Hom. I. De S. Maria CPG 5800 a firenzei Laur. 584-ből (27)
9. f. 92r–225v: Johannes Climacus: *Scala Paradisi* CPG 7852

A Didymus-korvina tartalmi értékeléséhez és a szövegek szellemtörténeti kontextusához Pócs Dániel tanulmánya után nehéz bármit is hozzátenni. Pócs meggyőzően bizonyítja, hogy a kéziratban szereplő művek milyen fontos szerepet játszottak a firenzei zsinat dogmatikai vitáiban, még érdekesebb azonban annak bemutatása, hogy ezek a szövegek a zsinati viták lezajlása után miként termékenyítették meg az új humanista teológiát.⁸⁶ Mindehhez csupán annyit tehetnénk hozzá, hogy a kódex második részében, a Didümosz-munka után szereplő szövegek (Nr. 3–8) szintén zsinati iratok, s éppen abból a 9. századi firenzei kódexből származnak, amelyből az Athanasius-korvina összes szövege.⁸⁷ A címük, s ami talán még meggyőzőbb, a sorrendjük is megfelel az ebben a kéziratban látható struktúrának.⁸⁸ Nyilvánvaló tehát, hogy ezek dogmatikai jellegük miatt kerültek a Didümosz-traktátus mellé, s így alkotnak egységes szentháromságtani dogmatikai-polemikus gyűjteményt. Ennek végére került be az Ambrogio Traversari által 1419-ben házfőnöke, Matteo prior számára újrafordított *Scala Paradisi*.⁸⁹

Már Pócs Dániel tanulmánya is felveti azonban a kérdést, miért kellett megrendelni és ilyen különleges illuminációval ellátni egy görögellenes polemikus gyűjteményt csaknem fél évszázaddal a zsinat lezárása után.⁹⁰ A probléma megoldását ő a korabeli Firenzében érlelődő neoplatonikus filozófia teológiai indíttatásában véli felfedezni. A gyűjtemény voltaképpen rendeltetésével kapcsolatos véleményét szerintem tovább erősíti a kötet utolsó darabja, Létras Szent János *A mennyei lajtorja* című művének jelenléte is. A 6. századi Sinai-hegyi apát 30 fejezetre tagolódó munkája ugyanis Jákób mennyekbe vezető lajtorjájának (Gen 28, 11–12) mintájára

⁸⁶ Pócs: *i. h.* (4. jegyzet) 162–166.

⁸⁷ Vö. fentebb 51–52. jegyzet.

⁸⁸ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, S. Marco 584, ff. 60v–78r. ill. MERCATI: *i. m.* (49. jegyzet) 189–190.

⁸⁹ A szövegnek ekkorra már létezett egy, a 14. századi Angelo Clareno de Cingoli által készített latin fordítása, ez azonban Traversari szerint nehezen érthető, szó szerinti fordítás volt: „ad intelligendum difficillima, quia, qui prior transtulit [...] inhesisset litterae [...] et de verbo ad verbum transtulisset”. Vö. *Ambrosii Traversarii Epistolae Latinae II.* Bologna, 1968. Forni, 962–963. Ezért ő inkább újrafordította a művet, hogy annak szellemisége világosan megragadhatóvá váljék: „ut sensus illius auctoris aptius atque lucidius promerem”. A szöveg Traversari-féle fordítása később rendkívül népszerű lett, s számos kéziratban maradt fenn. Vö. STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 15–16, 110–112; ill. újabban VARALDA, Paolo: *Per la conoscenza di Giovanni Climaco nell'occidente latino fra trecento e quattrocento.* In: *Padri greci e latini confronto (secoli XIII–XV).* Ed.: CORTESI, Mariarosa. Firenze, 2004. SISMEL, 37–62.

⁹⁰ Pócs: *i. h.* (4. jegyzet) 168.

lépésről lépésre mutatja meg a lélek megtisztulását, felemelkedését és átistenülését, azaz a Szentlélek megszerzésének útját.⁹¹ A szerző művének 29., utolsó előtti, a „Földi mennyország, azaz az áldott szenvedélytelenségről” szóló fejezetében írja le az emberi lélek által elérhető legmagasabb állapotot, amelyben az aszkéta „elméjét a teremtmények fölé emelte, minden érzékét alávetette az értelemnek, és azt az Úr színe elé állítva erejét meghaladó szolgálattal egyre feléje halad.” Ez az állapot Isten tökéletes ismerete, amelynél csak az angyaloké különb.⁹²

Érdekes módon szinte ugyanezekkel a kifejezésekkel és leírásokkal találkozunk Mirandola neoplatonikus Genezis-magyarázatában, a *Heptaplusban* is, amelynek utolsó fejezetében a lélek tökéletes boldogságáról Pico a *Létra* szavaival beszél: „Vera autem et consummata felicitas ad Dei faciem contuendam, quae est omne bonum, ut ipse dixit, et ad perfectam cum eo principio a quo emanavimus unionem nos revehit et adducit.”⁹³ Erről a boldogságról pedig ugyancsak a *Létrához* hasonlóan írja, hogy ez csak az angyalok és az emberek kiváltsága,⁹⁴ a felemelkedésről pedig egyértelműen a *Létra* képeivel szól.⁹⁵ A kötet tehát – amint összeállítása, a benne megőrzött szövegek együttese és az illuminációk is elárulják – a Firenzében formálódó új humanista teológia legfrissebb irányait tükrözi.⁹⁶

⁹¹ A műről és szerkezetéről lásd: CHRYSSAVGIS, John: *John Climacus: from the Egyptian Desert to the Sinaite Mountain*. London, 2004. Ashagte Publishers, 21–41; ill. VÖLKER, Walther: *Scala Paradisi*. Wiesbaden, 1968. F. Steiner.

⁹² PG 88, 1148. Traversari fordításában: „mentem vero supra creaturam omnem elevans omnes sibi subiecit sensus atque vultui domini animam sistens supra virium suarum modum [...] perfectam cognitionem Dei ab angelis secundum esse aiunt.” Cf. Bp. OSzK, Clmae 344, 168r.

⁹³ *Heptaplus* 7P: *De hominis dignitate; Heptaplus; De ente et uno; e Scritti vari*. Ed.: GARIN, Eugenio. Torino, 2004. Nino Aragno, 332.

⁹⁴ GARIN: *i. m.* (93. jegyzet) 334: „Ideoque solus homo et angelus ad eam sunt facti felicitatem, quae est vera felicitas.”

⁹⁵ Vö. *Oratio de hominis dignitate*: „ascendemus, donec in sinu Patris qui super scalas est tandem quiescentes, theologica felicitate consummabimur.” (BAUMGARTEN, Norbert: *Pico della Mirandola Über die Würde des Menschen*. Hamburg, 1990. Meiner Verlag, 14–16) Vö. mindezt a *Létra* jánosi képeivel a mű 30. fejezetében (PG 88, 1160) Traversari fordításában: „Ascendamus queso prompte et fideliter intellectualem hunc atque celestem ascensum cuius quidem initium est terrenorum omnium abrenuntiatio finis vero caritatis Deus.” (Bp. OSzK: Clmae 344, f. 173v–174r.). A felemelkedés picói tanításáról részletesen l. BLACK, Crofton: *Pico's Heptaplus and Biblical Hermeneutics*. Leiden, 2006. Brill, 189–205. A picói gondolat forrásairól részletesen l. IDEL, Moshe: *The Ladder of Ascension – The Reverberations of a Medieval Motif in the Renaissance*. In: TWERSKY, Isadore: *Studies in Medieval Jewish History and Literature. II*. Cambridge–London, 1984. 83–93. Ő azonban nem ismeri fel a *Létra* és Pico hasonló vonásait, hanem helyette egy elég valószínűtlennek tűnő rabbinikus párhuzamot (Yohanan Alemanno [†1504] Genezis-kommentárja) igyekszik bizonyítani, s még egy, a rabbi és Mirandola közti esetleges találkozás hipotézisét is felvázolja.

⁹⁶ A *Létra* szellemisége és a firenzei újplatonizmus összefüggéseiről l. LACKNER: *i. h.* (38. jegyzet) 15–44: 17–18.

13. *Dionysius Areopagita 1.*

Modena, Biblioteca Estense: Cod. Lat. 1039 (Firenze, 1460–1470)
CSAPODI (1973), Nr. 230; CSAPODI (1990), Nr. 103.

Corpus Dionysiacum – CPG 6614

Az ún. *Corpus Dionysiacum* az Areoszipagoszi Dénesnek – Pál areoszipagoszi beszéde hatására megtért (ApCsel 17,34) tanítványának – tulajdonított művek sorozata. A korpusz négy nagyobb műből (*Mennyei hierarchia*, *Egyházi hierarchia*, *Az isteni nevekről*, *Misztikus teológia*) és tíz levélből áll.

Az iratoknak a keresztény teológiára tett hatását nehéz túlbecsülni. Nyugaton a 9. századtól fogva újabb és újabb latin fordításai készültek,⁹⁷ ám a korvinák nem e régi, hanem Traversari 1436-ban készült, sokáig a legkiválóbbnak tartott fordítását tartalmazzák.⁹⁸ A dénesi iratok természetesen a reneszánszra is óriási hatással voltak, s a 15. század második felének neoplatonikus teológiája megfellebbezhetetlen tekintélynek, a „keresztény teológia hercegének” tekintette Dénest.⁹⁹

14. *Dionsysius Areopagita 2.*

Besancon, Ms 166 (Firenze, 1457)
CSAPODI (1973), Nr. 231; CSAPODI (1990), Nr. 2.

Corpus Dionysiacum – Traversari fordítása (későbbi beszerzés – a kódex eredetileg egy másik személy tulajdona lehetett, s Mátyás címerét az övére festették rá)

15. *Eusebius 1.*

BEK: Cod. Lat. 5 (Firenze, 1460–1470)
MEZEY (1961), Nr. 5; CSAPODI (1973), Nr. 250; CSAPODI (1990), Nr. 10.; MEZEY–TÓTH (2006), Nr. 5.

f. 1–79: *Chronica* – CPG 3494

⁹⁷ A latin fordításokról I. CHEVALLIER, Philippe: *Dionysiaca; Recueil donnant l'ensemble des traductions latines des ouvrages attribués au Denys de l'Aréopage. I–II.* [Paris-Bruges], [1937–1951]. Desclée, de Brouwer & Cie. Ill. újabban: *Re-thinking Dionysius the Areopagite.* Eds.: COAKLEY, Sarah, STANG, Charles L. Chichester, 2009. Wiley–Blackwell, 71–136.

⁹⁸ STINGER: *i. m.* 1977. (10. jegyzet) 159–162; ill. EKLER Péter: *Adalékok a corvinák történetéhez 2. Görög szerzők latin fordításai* = Magyar Könyvszemle (124.) 2008. 233–245.

⁹⁹ Pico della Mirandola: *Commento.* In: GARIN: *i. m.* (93. jegyzet) 462: „Dyonisio Areopagita, principe de’ teologi cristiani.” Minderről I. MONFASANI: *i. h.* 1987. (34. jegyzet) 189–219; ill. a késői 15. század keresztény neoplatonizmusának vonatkozásában I. CRISTIANI, Marta: *Dionigi dionisiaco. Marsilio Ficino e il Corpus Dionysianum.* In: *Il Neoplatonismo nel Rinascimento.* Ed.: PRINI, Pietro. Firenze, 1993. 185–203.

Az egyháztörténetéről ismert Caesareai Euszebiosz világkrónikája kizárólag egy örmény verzióban és Jeromosnak a budapesti korvinában is olvasható latin fordításában maradt fenn. A korvinában feltehetőleg a történeti munkák között kaphatott helyet.

16. Eusebius 2.

BEK: Cod. Lat. 6 (Firenze, 1460–1470)

MEZEY (1961), Nr. 6; CSAPODI (1973), Nr. 252; CSAPODI (1990), Nr. 11; MEZEY–TÓTH (2006), Nr. 6.

f. 1–182v: *Praeparatio Evangelica* CPG 3486

Euszebiosz 4. századi művét, melyet a pogány értelmiség számára írt azzal a határozott céllal, hogy a pogány szerzők műveiből vett számtalan idézettel bizonyítsa, hogy Krisztus az igaz Isten, Geórgiosz Trapezuntiosz fordította latinra 1448-ban.¹⁰⁰ A könyvet a reneszánsz nagyon nagyra értékelte, egyrészt a rengeteg, csak itt megőrzött antik töredék miatt, másrészt azért, mert Euszebiosz írása volt a legfontosabb bizonyíték arra, hogy az emberi ősvallás, a neoplatonizmus ‘*prisca religio*’-ja voltaképpen a kereszténység egy Krisztus előtti formája.¹⁰¹

17. Hieronymus 1.

Bécs, ÖNB: Cod. Lat. 930 (Sigismondo Sigismondi, Firenze, 1488)

CSAPODI (1973), Nr. 330; CSAPODI (1990), Nr. 186.

1. f. 1r–119v: Hieronymus: *Expositio Evangelii secundum Matthaeum* CPL 590

2. f. 120r–147r: Ps.-Hieronymus: *Expositio Evangelii secundum Marcum* CPL 632¹⁰²

3. f. 147v–205v: Hieronymus: *Commentarius in Ecclesiasten* CPL 583

4. f. 206r–215r: *Evangelium Ps.-Matthaei cum epistolis Hieronymi et Chromatii* CANT 51

3. f. 215r–215v: Ps.-Epiphanius: *Vita Mariae – Epitome* CANT 91

6. f. 215v–216r: Hieronymus ad Chromatium et Heliodorum: *Hanc sibi regulam beata Maria* CPPM II 920

7. f. 216r–217r: Ignatius Antiochenus: *Epistolae IV Mediaevales* CPG 1028

8. f. 217r–221v: *Exemplum epistole quam misit rex Abgarus Christo et responsio Christi ad eum per eiusdem epistolam et historia de sudario (Abagarus rex civitatis*

¹⁰⁰ MONFASANI, John: *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*. Leiden, 1976. Brill, 72–73; ill. MONFASANI, John: *Collectanea Trapezuntiana. Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond*. Binghamton, New York, 1984. 721–726. L. még EKLER: *i. h.* 2007. (59. jegyzet) Nr. 7.

¹⁰¹ A ‘*Praeparatio Evangelica*’ fogalmának jelentőségéről I. EDELHEIT: *i. m.* (2. jegyzet) 230–235.

¹⁰² A Márk-evangéliumhoz írott magyarázatok valójában nem Jeromos eredeti művei, hanem egy 7. századi ír szerző evangéliumkommentárja, amely Jeromos neve alatt maradt fenn; vö. BISCHOFF, Bernard: *Wendepunkte in der Geschichte der lateinischen Exegese im Frühmittelalter*. = *Sacris Erudiri* (6.) 1957. 189–281: 257–259.

Edesse Casme filius regni ipsius anno xxx imperii Tiberii cesaris anno xviii misit Rome legatos Ananiam videlicet illustrem et...) BHL 4214

9. f. 222r–238v: *Abutalib Saraceni et Samuelis Iudaei disputatio* Kaeppli 147.

Az érdekes összetételű korvinát, amelynek legnagyobb részét Jeromos exegetikai művei alkotják, azért vettem a görög atyák művei közé, mert tartalmaz néhány kisebb, de igen érdekes görögből fordított darabot. Leírása Csapodi Csaba 1973-as katalógusában hibás és félrevezető,¹⁰³ a jóval pontosabb 19. századi bécsi katalógus pedig, amelyet Csapodi 1990-es leírása is követ, nem azonosítja a benne megőrződött darabokat.¹⁰⁴

Az már első pillantásra szembeötlő, hogy a kódex egy görög apostoli atya, Antiokhiai Szent Ignác négy levelének latin verzióját tartalmazza, ám ezek voltaképpen nem fordítások: Ignác és Szűz Mária levelezése ugyanis minden bizonnyal latin nyelven íródott középkori „hamisítvány”, amely a 15. században rendkívül népszerű lett, s rengeteg kéziratba bekerült.¹⁰⁵ Jóval érdekesebb azonban az 5. számú darab, amely egy Epiphániosz nevű bizánci szerzetes Mária-életrajzának (BHG 1049) latin nyelvű kivonatát tartalmazza.¹⁰⁶ A görög szöveget már a 12. században latinra fordította egy Paschalis nevű szerzetes.¹⁰⁷ A korvina szövege azonban nem ezt a változatot tartalmazza, hanem egy ez ideig kiadatlan, latin nyelvű rövidített életrajzot, amely vagy a teljes görög szövegből vagy annak egy görög nyelvű kivonatából készült önálló kompiláció.¹⁰⁸ A rövid Szűz Mária-életrajz e verziója unikumnak számít, s a bécsi korvinán kívül egyetlen 14. századi firenzei kódexből ismeretes.¹⁰⁹ A korvinát tehát minden bizonnyal ezen kézirat alapján készíthették, amit az is megerősít, hogy a szöveg korvinabeli kontextusa pontosan megegyezik a firenzei kódex összetételével.¹¹⁰

¹⁰³ CSAPODI (1973) Nr. 330. annak ellenére, hogy adatait szemmel láthatólag a bécsi katalógusból másolja, összekavarja az apokrifek sorrendjét, s az Epiphániosz-szöveget az utána következő ún. Mária-regulával.

¹⁰⁴ *Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et Orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*. Wien, 1864. Gerold, 158–159; ill. CSAPODI (1990) Nr. 186.

¹⁰⁵ *Patres Apostolici. II.* Hrsg.: FUNK, Franz-Xaver, DIEKAMP, Franz. Tübingen, 1913. lxi–lxiv. A levélváltás bekerült például egy másik 16. század eleji hazai vonatkozású kódexbe, Thurzó János boroszlói püspök kéziratába is: Vat. Lat. 524, f. 155–157v.

¹⁰⁶ Az Epiphániosz-féle Mária-életrajzról részletesen I. MIMOUNI, Simon C.: *Les Vies de la Vierge; État de la question.* = *Apocrypha* (5.) 1994. 211–248: 223–228.

¹⁰⁷ FRANCESCHINI, Ezio: *Studi e note di filologia latina medievale*. Milano, 1938. 111–124.

¹⁰⁸ Erre a megállapításra jutott DOLBEAU, François: *De vita et obitu prophetarum. Une traduction médiolatine des vies grecques des prophètes.* = *Revue Bénédictine* (100.) 1990. 507–531: 511–513.

¹⁰⁹ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Sancta Croce Plut. XV. Dext. 12., f. 7–7v.

¹¹⁰ A kódex az apokrif Máté-evangéliummal kezdődik (f. 1–7), amit az Epiphániosz-féle Mária-életrajz e kivonata követ (f. 7–7v), majd a Mária-regula következik (f. 7v–8), utána Ignác levelei (f. 8r–8v), Abgár levele és Krisztus válasza (f. 8v–12), majd utána az Areopagita egy apokrif levele (CPG 6631). Vö. BANDINI: *i. m.* (66. jegyzet) 474–475.

Érdekes lenne alaposabban megvizsgálni, vajon miért rendelték meg 1488 körül a Didymus-korvina scriptorától, Sigismundus de Sigismundistól ezt a furcsa összetételű kéziratot. A magyarázatot talán a humanizmusnak a levél műfaja iránti lelkesedésében kell keresnünk, hiszen a kézirat csaknem minden darabja levél,¹¹¹ illetve az utolsó egy dialógus. Mindemellett azonban az is feltűnő, hogy a szövegek milyen szorosan kapcsolódnak Mária személyéhez és rajta keresztül a megtestesülés misztériumához, amely talán a humanista teológia O'Malley által 'inkarnációs szoteriológia'-nak nevezett vonulatához kapcsolódik.¹¹²

18. *Johannes Climacus*

Bp. OSzK: Clmae. 344 (1470)

CSAPODI (1973), Nr. 357; CSAPODI (1990), Nr. 26.

1. ff. 1r–2v *Ambrosii Traversari praefatio*. (*Ambrosii Traversarii Latinae Epistolae II*, Bologna: Forni, 1968, 962–964)

2. ff. 2r–6v. *Vita S. Iohannis Climaci auctore Daniele monacho*. (BHG 882c; BHL 4381)

3. ff. 6v–7r: „*Epistola Iohannis abbatis raitensis et Iohannis Climaci epistulae mutuae* (BHG 883d, CPG 7850)

4. ff. 8v–173v: *Scala Paradisi* (CPG 7852)

5. ff. 173v–174r: [*Praefatiuncula*] (BHG 882f; CPG 7851)

6. ff. 174r: [*Exhortatio ad ascensum sanctae scalae*]

7. ff. 174v–185v. „*Ad pastorem liber*.” (CPG 7853)

8. ff. 186r–189r: „*Commendatio precendtis operis a Iohanne abbate Raitensis cenobii...*”

A climacus-korpusz Traversari fordításában. A szövegről l. fentebb a Didymus-korvina kapcsán.

19. *Pamphilus*

Würzburg, UB: Mss. th. q. 6 (1466–1470)¹¹³

CSAPODI (1973), Nr. 473; CSAPODI (1990), Nr. 215.

1. f. 1–2v: Hieronymus de viris illustribus, cap. 75: *De Pamphilo*

2. f. 3–57: Pamphilus: *Apologia pro Origene* CPG 1715.

¹¹¹ Az apokrif Máté-evangélium ugyanis Jeromos bevezető levelével kezdődik, s ehhez csatlakozik az Epiphániosz-kivonat, mely után a regula következik, melyet megint Jeromos levele vezet be, majd Abgár, illetve maga Krisztus levelei következnek, végül Ignácé és maga Szűz Mária írásai. A humanista levélkultuszról l. CLOUGH, Cecil H.: *The Cult of Antiquity: Letters and Letter Collections*. In: CLOUGH, Cecil H.: *Cultural Aspects of the Italian Renaissance: Essays in Honor of Paul Oscar Kristeller*. Manchester, 1976. Manchester University Press, 33–67.

¹¹² O'MALLEY: i. m. (39. jegyzet) 138–142.

¹¹³ A kötet CSAPODI-féle feltárásában a művek sorrendje felkeveredett, és Jeromos a kódexben első helyen szereplő írását CSAPODI a kötet végére helyezi. A kézirat pontos feltárását l. THURN, Hans: *Die Handschriften der Zisterzienserbtei Ebrach*. Wiesbaden, 1970. Harrassowitz, 60.

A kötet Pamphilosz, a 3. századi vértanú püspök Órigenész védelmében írott apológiájának latin fordítását tartalmazza, melyet még Rufinus készített az első Órigenész-vita küzdelmei közepette a 4. század végén.¹¹⁴ Az *Apologia* latin fordítása a korai kódexekben többnyire nem szokott önállóan állni, hanem általában Órigenész valamely művét, leggyakrabban a *De principiis* szintén Rufinus által készített latin fordítását kíséri.¹¹⁵ Az, hogy a korvinában önállóan szerepel, valószínűleg Órigenész 15. századi „reneszánsza”,¹¹⁶ illetve az erre adott egyházi reakció következménye lehet.¹¹⁷

20. Miscellanea III.

Modena, Biblioteca Estense: Lat. 391 (Firenze, 1487)

Chrysostomus-kötet

CSAPODI (1973), Nr. 875; CSAPODI (1990), Nr. 89.; *Nel segno del Corvo*. Modena, 2002. II Bulino, 145–147.

1. f. 1–21v: Chrysostomus: *Ad Demetrium de compunctione liber I*. CPG 4308 (*Cum intueor te beate Demetri frequenter insistentem mihi et omni cum vehementia exigentem de cordis compunctione...*)

2. f. 22–35: Chrysostomus: *Ad Stelechium de compunctione liber II* CPG 4309 (*Et quomodo poterit fieri quod imperas o homo dei Stelechi ut anima infirma et frigida compunctionis verba pariat. Ego enim...*)

3. f. 35v–44r: Chrysostomus: *Ad Theodorum lapsus* CPG 4305(1) (*Si fletus posset et gemitus per litteras nuntiari redundantiam lachrymis et suspiriis profecto ad te scriptam misissem...*)

4. f. 44v–81r: Chrysostomus: *De reparatione ad Theodorum* CPG 4305(2) (*Quis dabit capiti meo aquam... opportunus nunc a me quod tunc a propheta diceretur licet enim non urbes...*)

5. f. 81v–102v: Chrysostomus: *Quod nemo leditur* CPG 4400 (*Scio quod cras-sioribus quibusquam...*)

6. f. 103r–144r: Chrysostomus: *Homeliae VII. de laudibus Pauli Apostoli* CPG 4344

7. f. 144r–144v: *Hic inferius notabimus civitates et loca per quae beatissimus paulus iter faciens... A Damascio incoepit et ascendit in Ierusalem...*

8. f. 145r–149v: *Epistola Dionysii de martyrio Petri* CPG 6631 (=BHL 6671) (*Saluto te divinum discipulum et filium spiritualis et veri patris et boni amatoris qui consummast...*)

¹¹⁴ Minderről I. JUNOD, Éric: *L’auteur de l’Apologie pour Origène traduite par Rufin. Les témoignages contradictoires de Rufin et de Jérôme à propos de Pamphile et d’Eusèbe*. In: *Recherches et Tradition, Mélanges patristiques offerts à Henri Crouzel*. Paris, 1992. 165–179.

¹¹⁵ *Pamphile Eusèbe de Césarée: Apologie pour l’Origène*. Texte critique, traduction et notes: AMACKER, René, JUNOD, Éric. Paris, 2002. Cerf, 146, 151.

¹¹⁶ Órigenész 15. századi újrafelfedezéséről I. WIND: i. h. (16. jegyzet) 412–24.

¹¹⁷ Vö. minderről: CROUZEL, Henri: *Une controverse sur Origène à la Renaissance. Jean Pic de la Mirandole et Pierre Garcia*. Paris, 1977. Vrin; ill. SCHÄR, Max: *Das Nachleben des Origenes im Zeitalter des Humanismus*. Basel–Stuttgart, 1979. 126–143, ahol részletesen bemutatja Pamphilosz Apológiájának szerepét az 1486–1487-ben lezajlott vitában.

9. f. 150r–219: Basilius (Ancyranus): *De vera virginitate* CPG 2827

10. f. 220r–232r: Basilius: *De legendis gentilium libris* CPG 2867

A modenai Aranyszájú-gyűjtemény szintén érdekes darab, mivel az Aranyszájú műveinek középkori hagyományait egyesíti a humanista újításokkal. Így kapnak helyet benne a korai fordítások (1–5), amelyek a 38 darabot magába foglaló középkori Aranyszájú-gyűjteményekből származnak, s valószínűleg a 6. századi Anianus Celensis latin fordításai.¹¹⁸ Ezek mellé illesztették be az Aranyszájú hét, Pál apostolról írt homíliájának szintén Anianus-féle fordításait annak járulékaival, a Pál apostol utazásairól (7) és haláláról (8) tudósító szövegekkel együtt. A kézirat végére azonban két humanista fordítás, Ankürai Vazul (9) és Nagy Szent Vazul (10) egy-egy írása került, melyeket a 15. században még egységesen Nagy Szent Vazulnak tulajdonítottak. Az egyik, a *Szüesség dicsérete* Traversari fordítása, melyet az előző tanúsága szerint a kamalduli rend reformjának jegyében és a szöveg szépsége miatt készített 1424-ben,¹¹⁹ a másik az egyik legnevezetesebb Vazul-munka, a humanizmus egyik legkedveltebb írása, az *Intés az ifjakhoz*, melynek óriási hatása volt az antikvitás reneszánszában,¹²⁰ s melyet Hess András 1473-ban nyomtatásban is megjelentetett.

A kötet összeállításának hátterére egyelőre nem sikerült magyarázatot találnom, s nem találtam más hasonló struktúrájú humanista kéziratokat sem. Annyi azonban biztos, hogy tudatos válogatással állunk szemben, hiszen a kézirat első felének darabjai, amelyek az először André Wilmart által leírt 38 darabos középkori latin Chrysostomus-gyűjteményből származnak,¹²¹ egyértelműen más sorrendben állnak, mint a középkori kéziratokban, s ehhez a megváltoztatott korpuszhoz illesztették hozzá a kódexben Traversari újabb Vazul-fordításait. A válogatás szempontjainak megértéséhez valószínűleg fontos lenne a címlap illuminációjának vizsgálata is, amely talán magyarázatot adhatna arra, miért kerültek éppen ezek a művek egymás mellé. A kötet marginális jegyzeteiben egyébként szépen látszódnak a szövegek korabeli értékelésének, a Monfasani által 'retorikus olvasás'-nak nevezett jelenség nyomai. Egy glosszátor (talán a scriptor maga?) ugyanis a margóra többször retorikai jellegű megjegyzéseket tett (f. 22r: Exemplum, Applicat comparationem, Similitudo, f. 27r Argumentum a minori stb.).

21. Origenes

Beatrix kódexe

Modena, Biblioteca Estense: Lat. 458 (Firenze, 1480–1485)

¹¹⁸ A középkori hagyományról l. WILMART, André: *La collection des 38 homelies latines de Saint Jean Chrysostome*. = Journal of Theological Studies (19.) 1918. 305–327.

¹¹⁹ STINGER: i. m. 1977. (10. jegyzet) 126–127, 167.

¹²⁰ SCHUCAN, Luzi: *Das Nachleben von Basilius Magnus Ad adolescentes. Ein Beitrag zur Geschichte des christlichen Humanismus*. Geneve, 1973. Droz.

¹²¹ A kódex darabjai a középkori hagyományban: 1. = Wilmart 40; 2. = Wilmart 41; 3. = Wilmart 30, 4. = Wilmart 42; 5. = Wilmart 39.

CSAPODI (1973), Nr. 462; CSAPODI (1990), Nr. 101, *Nel segno del Corvo*. Modena, 2002. II Bulino, 145–147.

1. f. 1–51v: Origenes: *In Genesim homiliae XVI* CPG 1411
2. f. 52–95: Origenes: *In Exodum homiliae XIII*. CPG 1414
3. f. 95–160: Origenes: *In Leviticum homiliae XVI* CPG 1416

Az Órigenész-kézirat a patrisztikus anyag talán egyik legérdekesebb kódexe, amely ugyan nem Mátyás, hanem Beatrix számára készült, mégis nagyon fontos darabnak tűnik. A kódex szerzője, Órigenész és a téma maga, a Genézis könyvének magyarázata a korabeli Firenze humanista teológiájának egyik legvitatottabb kérdése volt. Tudjuk, hogy Pico gondolkodásában milyen fontos szerep jutott a Genézis könyvének, illetve ezen keresztül az ember teremtésének, istenképiségének és méltóságának, és – mint erről már szintén szó volt – ezek bemutatásában jelentős mértékben támaszkodott Órigenész műveire,¹²² olyannyira, hogy 1486–1487-ben *Apológiájában* emiatt külön is védekeznie kellett.¹²³ Órigenész Genézis- és Ószösvetség-homiliáinak jelentőségéről mi sem tanúskodik jobban, mint hogy egy tartalmában és felépítésében igen hasonló firenzei kódexet maga Pico della Mirandola használt és látott el széljegyzetekkel.¹²⁴ Mirandola kódexe mellett létezik még egy másik, igen hasonló firenzei darab is, amelyet X. Leó pápa (Giovanni de Medici) címere díszít.¹²⁵ Nem lehetetlen, hogy ez a darab – néhány más, szintén Leó címerét tartalmazó kódexszel együtt – eredetileg Mátyás számára készült, de halála miatt már nem került Magyarországra, és Firenzében, a Medici család birtokában maradt.¹²⁶ Lehetséges tehát, hogy más kódexekhez hasonlóan¹²⁷ Órigenész Ószösvetség-homiliáiból is kettő volt a könyvtárban, s Beatrix mellett Mátyásnak is meg lehetett a maga Órigenész-kötete.

Így talán nem tévedünk, ha az Órigenész-kódex (talán kétszeres) megrendelését a firenzei neoplatonizmus szellemi környezetével állítjuk kapcsolatba. Ezt a felté-

¹²² Vö. MONNERJAHN, Engebert: *Giovanni Pico della Mirandola: ein Beitrag zur philosophischen Theologie des italienischen Humanismus*. Wiesbaden, 1960. F. Steiner, 185–190; ill. újabban MAHONEY, Edward P.: *Giovanni Pico della Mirandola and Origen on Humans, Choice, and Hierarchy*. = *Vivens Homo* (5.) 1994. 359–376.

¹²³ Minderről l. fentebb a Didymus- és a Pamphilus-korvina kapcsán mondottakat.

¹²⁴ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Fiesolano 53. A kódexről részletesen: *Umanesimo...* (62. jegyzet) 370–373.

¹²⁵ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 22. 10.

¹²⁶ X. Leó „korvinagyanús” kódexeiről l. DILLON BUSSI, Angela: *Még egyszer a Corvina-könyvtár és Firenze kapcsolatáról*. In: *Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján. 2002. május 16–augusztus 20*. Szerk.: KARSAY Orsolya. Bp. 2002. OSzK, 55–62.

¹²⁷ Így például Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajza, amely Beatrixnak és Mátyásnak egyaránt megvolt. Vö. Bp. OSzK, Clmae 160 (Mátyás példánya), ill. Bp. EK, Cod. Lat. 4. (Beatrix példánya, a f. Iv-ön Beatrix saját kezű bejegyzésével: VÉRTESY Miklós: *Titkosírás egy Corvinában*. = *Magyar Könyvszemle* [77.] 1961. 167–169).

telezést tovább erősítheti a kódex címlapjának teremtésábrázolása is, amely a kor egyik legkedveltebb témáját, a Hexaemeront, azaz a Teremtés hat napját, illetve azon belül az ember teremtését ábrázolja. Ennek vizsgálatára azonban mindeddig tudomásom szerint még nem vállalkoztak, holott valószínűleg érdemes lenne összevetni az illusztrációkat a korabeli Firenze, Ficino és elsősorban Pico Genezis-értelmezésével.

Tanulmányok

A latin nyelvű görög patrisztikus kódexanyag áttekintése után megerősíthetjük azt a korábban már hangoztatott megfigyelést, miszerint Mátyás könyvtár-építő tevékenysége a humanista patrisztikus fordítások második és harmadik korszakának határán kezdődött el. Jól láttuk, hogy az első korszak szinte taláalomra kiválasztott, alkalmi fordításai, melyeket akkoriban vagy önállóan, vagy néhány egyidőben elkészült fordítással, esetleg hasonló tematikájú antik szövegekkel együtt másoltak (talán a *Mennyei Létra*¹²⁸ és Aranyszájúnak a papi méltóságról írott műve¹²⁹ kivételével), nemigen fordulnak elő a fennmaradt kötetek között. Ha elő is bukkannak ilyen szövegek, azok többnyire nem önállóan, hanem egy-egy határozott céllal összeállított gyűjtemény darabjai között tűnnek fel – ahogyan épp a Didymus-korvinába másolt *Létra* példáján láthattuk – s ilyenkor már többnyire a szöveg, illetve a fordítás eredeti céljától és rendeltetésétől eltérő funkcióban állnak.

Nagyjából ugyanez igaz a második korszak, a firenzei zsinat teológiai vitáival kapcsolatos fordításokra is. Igaz ugyan, hogy a kor legfontosabb frissen lefordított teológiai munkái, Nagy Szent Vazul Szentlélekről írott művei (OSzK: Clmae 415) vagy Alexandriai Szent Cirill *Thesaurusa* (OSzK: Clmae. 358) és Nagy Szent Athanáz zsinati iratai 1430 táján felfedezett fordításainak 1470 körüli másolata (ÖNB: Cod. Lat. 799) mind megvoltak a könyvtárban, ezek azonban a rejtélyes Damasce-nus-korvina (OSzK: Clmae 345) kivételével láthatóan nem a király által külön megrendelt díszkódexek voltak, sokkal inkább másodlagos beszerzéseknek, illetve más könyvtárak rekvirált vagy esetleg Budán maradt darabjainak tűnnek. Az Athanasius-korvina például – mint láttuk – sokkal inkább egy dogmatikai viták során használatos „munkapéldánynak” tűnik, mint igazi humanista reprezentációs kötetnek. Ugyanez igaz Nagy Szent Vazul Szentlélekről írott művének példányára is, amely – ha hihetünk a jelenlegi címer alatt látható nyomoknak – eredetileg talán Vitéz Jánosé lehetett. A Kelemen-féle *Recognitionest* (BEK Cod. Lat. 3) és Euszebiosz krónikáját (BEK: Cod. Lat. 5) viszont nem annyira „egyházi” jellegük, sokkal inkább történeti forrásértékük miatt, történeti munkákként rendelhették meg.

Mindezek fényében tehát érdekes kép rajzolódik ki előttünk, hiszen a „maradék”, a király számára külön megrendelt patrisztikus anyag láthatóan az 1480–1490 kö-

¹²⁸ Bp. OSzK, Clmae 344.

¹²⁹ Bécs, ÖNB, Cod. Lat. 977.

zotti időszakból származik, s amint a könyvdiszítésekben és a tartalmi feltárás során napvilágra került szövegforrásokból és párhuzamokból kiderül, rendkívül szorosan kötődik Firenzéhez.¹³⁰ Feltűnő tehát, hogy az ebben az időszakban beszerzett anyagban – ahogyan arra már Pócs Dániel is felhívta a figyelmet¹³¹ – milyen nagy az egyházi jellegű, patrisztikus irodalom aránya. Pócs szerint ez a királyi udvar és a firenzei neoplatonikus szellemi mozgalmak közötti intenzív kapcsolattal magyarázható, s párhuzamba állítható a Mediciek korabeli könyvtárpolitikájával, amelyben ugyancsak kiemelt szerepet játszottak az egyházi szerzők művei.¹³²

Firenzében ugyanis – mint arról már többször is szó esett – éppen ebben az időben formálódott az az új, szinkretisztikus jellegű, neoplatonikus, rabbinikus és keresztény elemeket ötvöző humanista teológia, amelyet Ficino, s elsősorban Pico della Mirandola neve fémjelez, s amely számára az egyházatyák, különösen Dénes és Órigenész a 'Platon Christianus', a keresztény platonizmus eszményített megtestesítői voltak. Ráadásul e filozófia kibontakozásának és fejlődésének egyik legfontosabb területe az ember és a világ, illetve az ember világban betöltött méltóságának megértése és hirdetése volt, amelyet leginkább az embernek Isten képe és hasonlatossága szerinti teremtesében véltek felfedezni. Ennek megfelelően a kor filozófiai szövegeinek egyik legfontosabb témája a Teremtés, a világ, a látható és láthatatlan világrend és benne az ember létrejöttének kérdése volt, amelyet többnyire a bibliai Genézis könyve, illetve annak újabb és újabb értelmezési kísérletei kapcsán próbáltak megérteni és kifejteni.

Érdekes módon mindaz, amit a kódexek tartalmának a korabeli szellemi és ideológiai kontextus fényében történő vizsgálata során megfogalmaztunk, határozottan beilleszthető ebbe a képbe. Láthattuk, hogy a patrisztikus kódexek milyen szoros kapcsolatban állnak a kor legaktuálisabb filozófiai problémáival. Ezt a szoros függést és a korabeli szellemi áramlatokra való különleges érzékenységet mutatta ki Pócs Dániel is a Didymus-korvina kapcsán, s véleményem szerint ugyanez az aktualitás és modernség érezhető a többi darab szövegén is, Areopagita Dénes műveitől, Nagy Szent Vazul *Hexaameron*ján át a Pamphilus-, Aristeas- vagy Hieronymus-korvina jelenlététől egészen Beatrix Origenes-kódexéig.

A könyvtár összetétele és a beszerzési politika megértéséhez tehát fontos lenne részletesen feltárni a budai udvarnak a firenzei neoplatonizmushoz fűződő kapcsolatát. Annak szellemi atmoszférája ugyanis alapvető hatást gyakorolt a Mediciek könyvgyűjtésére is,¹³³ amely számos ponton párhuzamba állítható a Corvina összetételével is. Ehhez alapvető fontosságú lenne az egyes kódexek további – a Didymus-korvinaéhoz hasonló – részletes szellem- és művészettörténeti elemzése, ami

¹³⁰ Az Athanasius-korvina mellett közvetlen szövegforrást sikerült kimutatni a Didymus-korvina és a Hieronymus-korvina esetében is, s nagyon valószínű a firenzei mintapéldány az Aristeas- és az elpusztult varsói Chrysostomus-kódex mögött is, ez azonban még további vizsgálatokat igényel.

¹³¹ PÓCS: *i. h.* (4. jegyzet) 161.

¹³² Vö. PÓCS: *i. h.* (4. jegyzet) 161, 605. jegyzet is.

¹³³ Vö. FRYDE, Edmund B.: *The Library of Lorenzo de' Medici*. In: FRYDE, Edmund B.: *Studies in Humanism and Renaissance Historiography*. London, 1983. Hambledon Press, 159–227: 169, 183.

különösen ígéretesnek tűnik az Origenes-kódex esetében. De jó lenne kiterjeszteni a vizsgálatot a latin atyák műveire és a könyvtár görög nyelvű anyagára is, amelyet szemmel láthatólag szintén ezekben az években kezdtek el tudatosan bővíteni, s amelyben – ha hihetünk Brassicanus 1525-ös beszámolójának – szintén igen nagy arányban voltak jelen görög nyelvű patrisztikus kéziratok, amelyek között feltűnően hangsúlyosan szerepeltek a különböző Genézis-magyarázatok.¹³⁴ Mindez pedig talán arra enged következtetni, hogy Mátyás, illetve könyvtárának összeállítói megfogadták Mirandola szavait, aki szerint „emberi méltóságunk megértéséhez a teológusokat kell ismernünk”.¹³⁵

Rövidítések

BHG	HALKIN, François: <i>Bibliotheca hagiographica graeca</i> . Bruxelles, 1957. Société des Bollandistes. /Subsidia hagiographica 8a./
BHL	<i>Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis</i> . I–II. Bruxelles, 1898–1901. Société des Bollandistes.
BLOOMFIELD	BLOOMFIELD, Morton W. et al.: <i>Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500</i> . Cambridge, 1979. The Medieval Academy of America.
CANT	GEERARD, Maurice: <i>Clavis Apocryphorum Novi Testamenti</i> . Turnhout, 1992. Brepols.
CAVT	HALEWYCK, J.-C.: <i>Clavis Apocryphorum Veteris Testamenti</i> . Turnhout, 1998. Brepols.
CPG	GEERARD, Maurice: <i>Clavis Patrum Graecorum</i> . I–IV. Turnhout, 1974–1983. Brepols.
CPL	DEKKERS, Edgar: <i>Clavis Patrum Latinorum</i> . Turnhout, 1995. Brepols.
CPPM	MACHIELSEN, J.: <i>Clavis Patristica Pseudepigraphorum Medii Aevi</i> . IA–B: <i>Homiletica</i> . Turnhout, 1990. Brepols.; IIA: <i>Theologica, Exegetica</i> ; IIB: <i>Ascetica, Monastica</i> . Turnhout, 1994. Brepols.
CSAPODI (1973)	CSAPODI Csaba: <i>The Corvinian Library: History and Stock</i> . Bp. 1973. Akadémiai.
CSAPODI (1990)	CSAPODI Csaba: <i>Bibliotheca Corviniana</i> . Bp. 1990. Helikon.
KAEPPELI	KAEPPELI, Thomas: <i>Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi</i> . I–III. Roma, 1970–1980.

¹³⁴ Brassicanus saját bevallása szerint főleg patrisztikus jellegű görög kódexeket vitt magával Budáról, s név szerint a következőket említi: *Chrysostomi diversa in sanctos encomia*, *Origenis librorum Epitome per Gregorium Theologum et Basilium magnum digesta* (minden bizonnyal a *Philocalia* CPG 1502), *Severiani Gabalorum episcopi in Genesim conciones xiiii* (CPG 4194?), *Gregorii Nysseni in Genesim enarrationes* (CPG 3154?), *Basilii Magni Hexaameron integrum* (SALVIANUS: *i. m.* [58. jegyzet] 21), amelyek ugyanerről az alapvetően Genézis-értelmezésre koncentrálnak válogatásról tanúskodnak.

¹³⁵ Pico Heptaplus. 7.P; GARIN: *i. m.* (93. jegyzet) 332: „Audiamus igitur sacros theologos dignitatis nostrae nos admonentes.”

- MEZEY (1961) MEZEY László: *Codices Latini medii aevi Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961.
- MEZEY–TÓTH (2006) MEZEY László–TÓTH Péter: *Catalogus codicum Latinorum medii aevi Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Bp. 2006. (www.manuscripta-mediaevalia.de/hs/kataloge/budapest_07_04.pdf)

PÉTER TÓTH

Greek Church Fathers in the Bibliotheca Corvina of King Matthias of Hungary II.

The second part of the paper is an analysis of the extant patristic material of the Corvina, focusing on the Latin translations of the works by the Greek church fathers. First there is an alphabetical repertory of the manuscripts based on the latest list of the authentical „corvinas” reconstructed by Edit Madas. Every item of this repertory is provided with a detailed description of its content, since several, even very well known volumes have still not been thoroughly investigated from this point of view. In the course of describing the contents I tried to find the archetypes and the parallels of these volumes in other humanist manuscripts and place them in the wider context of the ideologies of fifteenth century Italy. After the individual examination of the single pieces an attempt has been made to draw some general conclusions about the character of the extant material and its relation to the history of the reception of the church fathers in fifteenth century Europe. This resulted in a hypothesis that the intentional acquisition of the Latin translations of Greek patristic works seems to represent a later stage in the history of the Corvinian Library. This view is supported by such luxuriously illuminated patristic volumes as the Didymus-Corvina or the manuscript of Origen’s works, but also some other pieces as the collection of Marian texts or the so-called Damascenus-Corvina. This curious interest towards the patristic material at the end of the fifteenth century seems to be connected with the new humanist theology of late fifteenth century Florence and its special emphasis on the dignity of man in God’s creation and with the renewed attention Florentine humanists paid to the interpretation of the Book of Genesis and especially of the description of the creation of man in it.

FEKETE CSABA

**Sárospataki ábécéskönyv töredéke
az 1660-as évek második feléből***

Jelenleg emez ábécéskönyvünk fatáblát vagy karton papírtáblát pótló töredékekből regisztrálható, mint több előzménye. Előzőleg ezt a tételt RMK I. 1081a, újabban RMNy 3476A számmal iktatta a hazai nyomtatványok sorába könyvészetünk. Fennmaradt töredékei alapján kétségtelenül létezett, tartalmát megközelítőleg leírhatjuk, nyomtatási idejét majdnem évre meghatározhatjuk. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában¹ maradt meg. A kiadvány feltételes keltezésének támpontja csupán az volt előzőleg, hogy mikor és hol jelent meg a nyomtatvány, melynek kötésében lappangott. Öröklött vélekedés szerint debreceni nyomtatványnak tekintették. Az RMNy munkálatai közepette állapította meg V. Ecsedy Judit, hogy Patakon nyomtatták. A szakirodalom eddig nem figyelt fel rá.²

Patak és Debrecen nyomtatványai 1660–1670 táján

Hol és mikor kötötték be azt a példányt, amelyben megmaradt ez a pataki töredék? Három lehetőséget is föl kell vetnünk. Az alább megemlített adathiány miatt ez összefügg egy másik kérdéssel. Ezért előbb ezt tekintjük át, jöllehet ez első pillantásra kitérőnek tűnhet. Kutatástörténeti és tudománytörténeti szempontból sem közömbös, hogy mi vezette arra Lugossy Józsefet (1812–1884) vagy Géresi Kálmánt (1841–1921) és korát, hogy debreceni nyomtatványnak véljék a pataki ábécéskönyv töredékét. Erre jórészt megfélemlhetünk, ha összehasonlítjuk Patak és Debrecen e korbéli nyomtatványait és mennyiségi adatait.

Debrecen város nyomdájának 17. századi termékeiről még ma is erősen hiányosnak ítéelhetjük bibliográfiai és egyéb ismereteinket. A város újabb nyomdatörténete szinte végleges és kétségbe sem vont adatként említi, hogy [a debreceni nyomda alapítása utáni évtizedektől, tehát már a 16. század végétől] „kezdve fokozatosan

* Készült az OTKA K 73139-es számú pályázatának keretében.

¹ Mai hivatalos nevén: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár.

² Nem említi BENDA Kálmán–IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. Szintén nem tud róla MÉSZÁROS István: *Első magyar ábécéskönyveink*. = Pedagógiai Szemle (10.) 1960. 1004–1015.; illetve In: *A magyar olvasástanítás története*. Szerk.: ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna. Bp. 1990. Tankönyvkiadó; 2. kiadás: Bp., 2001.

csökkent a kiadványok száma, 1652-től 1660 végéig pedig egy könyv sem hagyta el a sajtót.”³ Bár ma egyet sem ismerünk a megnevezett időből, ismereteink hiánya nem bizonyíték arra, hogy valóban nem nyomtatott a debreceni officina semmit csaknem egy évtizedig. De amint 1660-ban Várad elesett, Martonfalvi Tóth György és diákjai Debrecenbe menekültek, mindjárt működni kezdett a sajtó.⁴ A város török időkben megélt – Bartha Boldizsár *Chronicájából*⁵ jól ismert – viszontagságai ellenére a majdnem egy évtizedes szünetelés végleges nyomdatörténeti tényként való rögzítésében kételkednünk kell. Ismereteink hiányára a kevés (2–300 vagy némelykor még 100-nál is kevesebb) példányban nyomtatott könyvek⁶ jelentős mértékű pusztulása lehet az egyik magyarázat, vagy eddig nem ismert körülmény. Például az, hogy háborús események vagy éhség és járvány miatt menekülnie kellett a nyomdának.⁷ De nyilvántartott adataink között is van bizonytalan, vagy egyenesen hibás. Például 1667-ből valószínűleg egyetlen debreceni nyomtatványt sem ismerünk, mert ameddig példánya elő nem kerül, addig azt gyaníthatjuk, hogy a Bod Péter könyvtárának jegyzékelése során leírt „Köleséri Pál »Keresztyenne« 1667”⁸ tévedés, diktálás után írt elhallás „Köleséri Sámuel: Szent Írának rá-májára vonatott *fél keresztyén*... 1677” helyett.⁹ Évente, vagy legalább némelyik évben bizonyosan több, mára teljesen ismeretlen nyomtatvány készülhetett; így túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy 1674-ben nem csupán egyetlen 4° temetési prédikáció (146 lap)¹⁰ hagyta el Karancsi György sajtóját,¹¹ avagy Rosnyai János¹² is

³ BENDA-IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 57.

⁴ Fodorik Menyhárt deák (kompaktorból lett nyomdász) hagyatéki elszámolását a város 1663-ban intézte, l. CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története (1561–1611)*. Debrecen, 1911. 337. (XII. okmány). Ismereteink szerint 1661-ben (?) történt elhalálózásáig ő volt a nyomda vezetője.

⁵ RMK I. 1032.

⁶ BENDA-IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 42–43.

⁷ Patakon a fejedelmi nyomda is azért nem működött az 1663–1664. évben, mert „a nyomda felszerelését Bocskai István főispán valamelyik zempléni birtokán helyezték biztonságba, és csak 1665-ben szállíthatták vissza Patakra”. (TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. Magyar Helikon, 51.)

⁸ DÉZSI Lajos: *Bod Péter könyvtárának sorsa*. = Magyar Könyvszemle (3.) 1895. 191.

⁹ RMK I. 1209. – BENDA-IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 333. nem kérdőjelezi meg. – Az RMNy Appendix 249. (más megfontolással is) kellő ok nélkül feltételezett (azaz nemlétező) kiadásként törölte.

¹⁰ RMK I. 1158.

¹¹ 1662–1676 között vezette a nyomdát. Összehasonlításul, műhelyében készült az 1664. évben: BÁTHORI Mihály: *Hangos trombita*. In: RMK I. 1010. – 8°, 208 lap, benne: *Halotti prédikáció*. In: RMK I. 1011.; KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Pestis pestise*. In: RMK I. 1012. – 8°, 138 lap; ugyancsak az ő *Anglicum spicilegiuma*. In: RMK II. 1030. – 8°, 49 lap; MARTONFALVI TÓTH György: *Examen logicum undecim decadibus absolutum*. In: RMK II. 1032. – 12°, 180 lap; szintén az ő kiadásában RAMUS *Dialecticae libri II*. In: RMK II. 1031. – 12°, 704 lap. Ez összesen 1279 lap terjedelmű, ebből 395 8° és 884 12°.

¹² 1677–1682 között vezette a nyomdát. Összehasonlításul, műhelyében készült az 1679. évben: DIÓSZEGI KIS István: *Kiosztatott talentom*. In: RMK I. 1229. – 4°, 321 lap; FELVINCZI Sándor: *A Jehova nevében a pestisről*. In: RMK I. 1230. – 8°, 156 lap; KABAI BODOR Gellért: *A jó elől-*

nyomtathatott többet 1678-ban 61 lapnál, ennyi a terjedelme tudniillik a Kabai Bodor Gellért öt prédikációját tartalmazó 8° kötetének.¹³

Fejedelmi nyomdaként működött Patak officinája, gondosan összevárosolt felszereléssel,¹⁴ mégis egy évtizednél hosszabb idő kellett elindításához. Ugyanis egyik nyomdász sem vállalkozott rá, akit meghívtak volna, noha az első nyomdász fizetése vetekedett a várbeli másodkapitányéval.¹⁵ A nyomdában a puritán munkák egymás után jelentek meg, és Takács Béla számítása szerint Rosnyai János sajtóját 1669-ben összesen 2478 lapra terjedő munka hagyta el.¹⁶ Debrecen kiadványai ebben az időben ennek a mennyiségnek csak kis hányadát érték el. Rosnyai János mindkét városban való működése miatt ennyire feltűnő különbözést valószínűleg nem magyarázhatunk csupán a nyomtatványok pusztulásából következően korlátozott ismereteinkkel, hanem a pénz hiányára is gondolnunk kell. Medgyesi Pál nem volt szegény ember, és kapott a fejedelmi udvartól költséget a nyomtatásra. Debrecen sajtóján nem nyomtatták sorozatban és ismétlődő kiadásokban senki munkáit gazdag pártfogók vagy az erdélyi fejedelem költségén. A 17. század második felében nem lehettek oly módosak Debrecen tőzsérei és polgárai, mint a reformáció századában: ismételt sarc, rablás, tűzkár sújtotta őket.¹⁷

Ennek fényében más elgondolás illik Debrecenben az 1670-ben nyomtatott Martonfalvi Tóth György-féle *Exegesisre*,¹⁸ mert ez az apró betűs latin kötet maga 1155 lapra terjed ki (tartozékai nélkül). Ennek kézírásból való szedése, korrigálása, nyomtatása, kötése sokkal több bajjal járt, mint az említett nagyobb formátumú, de kis terjedelmű magyar munkáké. Elképzelhetjük, hogy elveszett egyleveles és né-

járóknak. In: SZTRIPSKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások. 1472–1711.* Bp. 1912. I. 2094 – 4° 23 levél; KOMÁROMI CSIPKÉS György prédikációinak 2. kötete: *Concionum sacrarum centuria secunda.* In: *RMK* II. 1440. – 8° 312 lap; KÖLESÉRI Sámuel három munkája: *Disputatio philosophica.* In: *RMK* II. 1442. – 4° 8 levél), *Disputatio theologica.* In: *RMK* II. 1441. – 4° 12 levél, *Halotti idvességes tanítás Dobozi István temetésének alkalmatosságával.* In: SZTRIPSKY: *i. m.* I. 2095 – 4° 10 levél; MARTONFALVI TÓTH György: *Tanító és czáfoló theológia.* In: *RMK* I. 1231. – 12° 628 lap; végül *Sympathia memoriae nominis Michaelis Köleséri.* In: *RMK* II. 1443. – 4°, 10 levél. Ez összesen 1543 lap terjedelem, ebből 447 4°, 468 8° és 628 12°.

¹³ *RMK* I. 1220.

¹⁴ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 8–17.

¹⁵ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 18.

¹⁶ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 189.

¹⁷ BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 28–29.

¹⁸ *RMN*y 3362. – SZABÓ Károly (*RMK* II. 1230) nem regisztrált egyetlen példányt sem a Debreceni Református Kollégium könyvtárában, pedig a ma is meglévő már a 17. században itt volt (a régi jelzetek biztonsága szerint), ugyanakkor Révész Kálmán (1860–1931) professzor, majd püspök debreceni példányáról tudott. – L. még a 32. lábjegyzetet.

hány leveles kisnyomtatványok¹⁹ mellett az év nagyobb részében ezzel volt elfoglalva a Karancsi György vezette nyomda, ezért kevésbé kell kételkednünk, hogy csupán ez az egy ismeretes abból az évből debreceni nyomtatványként.

1670 után egy esztendővel fordult a kocka. Elkezdődött – perekkal – a protestánsok gyász évtizede, mely gályarabsággal és exiliummal folytatódott. Debrecen menedékvárossá vált, ellenben Patak kollégiumi diáksága, könyvtára és nyomdája menekülésre kényszerült. 1671 október 20-tól Patakon a könyvnyomtatást több mint egy évszázadra (1807-ig) megszakította az ellenreformáció. A városi tanács Debrecenben leltározta a pataki műhely felszerelését 1674-ben;²⁰ itt őrizték mindaddig, míg a labancok 1705-ben mindkét nyomdát szét nem dúlták.²¹ A korábbi fedelmi nyomdász Debrecenből mindjárt ment tovább Kolozsvárra; gyaníthatóan Veregyházi Szentyel Mihály mellett dolgozott 1677-ig, bár már 1672 júniusában hívták, hogy térjen vissza Debrecenbe.²² Mindezt a ma meglévő (és az eltűnt példányok mára ismeretlen) kötése miatt is számításba kell vennünk, mert másodlagos kötetzeti felhasználásnak köszönhetjük töredékes ábécénk megmaradását.

Martonfalvi Tóth Györgynek a William Ames alapján kiadott 12° és valóban öreg, azaz igen vaskos kötete, melynek 132×70 mm a táblája, és a kötet vastagsága is 70 mm, a töredékekkel csaknem azonos méretű. A 128 × 68 mm átlagos méretű levélké és a ráhajló bőr vastagsága éppen kitölti a táblát. Előkerült egy sima, teljesen dísztelen fehér hártába kötött példány is dolgozatom írása közben, ennek 130×75 mm a metszésre kissé ráhajló táblája, szintén 70 mm a vastagsága.²³ A műnek valamelyik ma már nem létező, vagy azonosítatlanul lappangó példányának az első és hátsó tábláját bélelhatték az immár restaurált levélké. Ezek mind egyazon nagyobb formátumú, azaz 8° munkából származnak.

Nemzeti könyvészetünk kezdeti évtizedeiben az egyes nyomdák betűkészletéről és kiadványairól jóval kevesebb ismeretük és segédeszközük volt elődeinknek, mint nekünk manapság. A nyomdák mellett működő könyvkötők felszereléséről, egyes bélyegzők használatáról még ma sincs kellő áttekintésünk. Leegyszerűsítve úgy tekintették tehát még néhány évtizede, mintha minden munkát megjelenése évé-

¹⁹ A debreceni nyomda 18. századi elszámolásaiban számos ilyen tétel található, ezek főként azonosítatlan kisnyomtatványok. Bizonytalán készültek korábbi időben is hasonló nyomdatermek, amelyekből korunkra sem példány, sem leírás nem maradt. Vö. BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 321–409.

²⁰ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 52–53.

²¹ CSÜRÖS: *i. m.* (4. jegyzet) 339–340. (XVIII. okmány). – BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 31. – TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 55.

²² CSÜRÖS *i. m.* (4. jegyzet) 336. (XVI. okmány). – Tévesen ír januárt TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 53.

²³ Jelzetlen példány, nem tartozott az állományba. Rendezetlen duplum kötetek közé keveredett, korábban talán a Theologiai Akadémia (Debrecen) valamelyik szemináriumának könyvvállományában lappangott (oda pedig a Nagykönyvtárból került). Több bejegyzett tulajdonosa közül a legrégebb: „Martinus B. Tornallyai Ab Ao. 1713.” Tábláját víz érte, felfeslett, üres papírlapokból van össze-ragasztva.

ben és megjelenése helyén kötöttek volna be, ezért – kevés kivétellel – a kötés típusát és korát a mű nyomtatási helyével és idejével azonosították. Debrecen történetében sűrűn emlegették ugyan a nyomda 1705-ös pusztulását,²⁴ hozzáértve az ide menekült pataki nyomdáét, de mégis – korabeli ismereteik alapján – arra következtettek 19–20. századi könyvtáros elődeink, hogy a debreceni nyomtatvány táblájából kihullott vagy kiemelt ábécéskönyv töredékei szintén debreceni nyomtatványból származnak. Tudunk is valamivel későbbi időből helyi ábécé kiadásáról (erről alább lesz még szó), ezt a 19. század utolsó negyedéig a legkorábbi magyar ábécének vélték.²⁵

Azonos formátumú pataki nyomtatvánnyal ugyanúgy megeshetett volna, hogy tábláját defektusos leveleket hasznosítva csirizelik össze; ilyen például Csúzi Cseh Jakab *Kincses tárháza*.²⁶ Nem illeszthető viszont a fele ekkora, 24°, Szokolyai Anderkó István-féle könyvecske táblájába a töredék, mert kötésének mérete jóval kisebb, körülbelül felényi.²⁷

Nem tudjuk, ki fedezte fel vagy ki és mikor emelte ki a töredék levélkéket. Lugossy József például Fraknoi Józseffel csaknem azonos időben maga is bontott szét könyvtáblákat, emelt ki töredékeket,²⁸ és állandó adatszolgáltatója volt Szabó Károlynak. Vélhetően a kiemelés még a 19. században megtörtént; de aztán azok állományba való beiktatása későbbi időre maradt. Oláh Gábor (1881–1942),²⁹ aki 1904–1913 között volt kollégiumi tanár, majd könyvtárnok, a levélkéket a Református Kollégium kéziratárának állományába sorolta a 20. század elején. Rövid leírással (mai szemmel távolról sem szabványosan) katalogizált korábbi időben összegyűlt, valahol szekrényekben, jelzet nélkül együtt tárolt iratokat, leveleket, könyvtártörténeti, családtörténeti és egyéb dokumentumokat, közöttük nyomtatványok foslányait, töredékeit, áztatmányokat és hasonlókat. A 19. század hatvanas éveitől használt leltárnaplóban az R 972 jelzetnél ezt találjuk igen szép kézírásával:

„Töredék. – 1670 előtti magyar abéce töredékei. (Consonans – »mássalzengő«. A tíz parancsolat katolikus módra számítva.) Kikerült Debrecenben 1670-ben

²⁴ SZÜCS István: *Szabad királyi Debreczen város történelme. III.* Debreczen, 1871. 715–718.

²⁵ RMK I. 1254; BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 335. Megjegyzi róla: „1681-ben jelent meg a második legrégebb ma ismert magyar ábécés könyv Debrecenben. Nyomtatója ugyanaz a Rosnyai János volt, aki két évtizeddel korábban az eddig ismert legelsőt is kiadta Sárospatakon. Sajnos a későbbi kiadásokból nem maradt ránk példány.” (BENDA–IRINYI: *i. m.* 52.)

²⁶ RMK I. 1070.

²⁷ RMK I. 1097–1098.

²⁸ A „régí XVI. XVII. századbeli könyvtáblák kiáztatását [...] Toldy F. kezdte meg; utána Lugossy J. s mások szintén szerencsével kutattak, noha minden rendszer nélkül, [...] A rendszeres kutatás Fraknoi Vilmos indította meg a főváros három nyilvános könyvtárában [...]” – MARKOVICS Sándor: *A legelső magyar ábéczés-könyv.* = Magyar Könyvszemle (8.) 1883. 87.

²⁹ Mai jelzete Rmk 1351.

nyomtatott latin könyvnek »Martonfalvi Exegesis Libri Iⁱ medullae Amesianae« táblájából.³⁰

Látható az 1. képen, hogy az alkalmazott elnevezés ‘másban zengő’, Oláh Gábor leírása ebben nem pontos.³¹ Megfigyelése (vagy az öröklött vélemény továbbadása) így is értékes, tisztesség illesse érte; a Tízparancsolatot tárgyalva visszatérünk rá alább.

Mi maradt meg az 1670 előtti ábécéből?

Három féllapnyi töredék. Lehetetlen volna ennyiből felbecsülnünk tartalmát, ha nem ismernénk hasonló kiadványokat, ugyanazon nyomdász munkáit. A töredékek részletesebb leírása, jellemzése, szövegállományának vizsgálata nem volt lehetséges a múlt században, mert egyik különvált levél kivételével tömbként össze ragadt állapotban maradtak korunkra. Eddig még senki nem foglalkozott velük. Ezek a levélkéek nem származhattak Martonfalvi Tóth György megnevezett művének Debrecenben ma is meglévő egyetlen példányából (ennek látható itt a kötése), mert táblája bontatlan. A 18. század elején még ebből a munkából tucatnyi (a 17. század óta meglévő) példányt jegyzékelt a korabeli diákkönyvtárosok.³² Aztán a 19. század második felétől a 20. század harmincas évei tájáig sok nyilván tartásban nem található, depositoriumba, majd duplumtárba sorolt RMK- és egyéb kötetet eladtak (antikváriumoknak és magánosoknak), elcseréltek, elajándékoztak Debrecenben. Erről ma már többnyire nem rendelkezünk semmi dokumentációval,

³⁰ Az 1860-as évektől 1951-ig használt 4° lapkatalógusban a T betűnél egy tucatnyi kéziratári jelzet található, hasonló töredékek leírásával. Abban az időben a különgyűjteményt alkotó Kéziratárban helyeztek el – többek között – ritka nyomtatványokat.

³¹ Nem követi Pécseli Király Imre elnevezéseit, például azt, hogy ‘egymással együtt szóló’; az 1667-es latin–magyar pataki ábécé ellenben csak latin neveket említ.

³² 1706-ban csupán egyetlen tékában 13 darab volt belőle (9. 6. 1–13. jelzetűek); ezen kívül még legalább három azonosítható más tékákban (a 4. 6. 13., 11. 5. 22. és 15. D. 5. jelzetűek), de lehetséges, hogy azok között, amelyekről nem jegyzik meg, hogy első vagy második kötetről van szó, továbbiak voltak (5. 4. 30. és 5. 4. 31., azután 11. 4. 21–26. és 15. D. 4. jelzetűek). – 1714-ben 11 példány (A. 7. 1., A. 7. 2., A. 7. 3., A. 7. 7., D. 5. 13., D. 5. 14–. E. 4. 31., E. 5. 33., E. 5. 45., G. 2. 13. és G. 2. 19.. jelzetűek) biztosan az első kötet, de rejtőzhetett még további példány például a B. 5. 22., B. 5. 33., L. 6. 15. és M. 2. 8. jelzetű Amesius-munkák között a debreceni könyvek jegyzékében. L. *Partiumi könyvesházak 1623–1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*. Sajtó alá rendezte: FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András. Budapest–Szeged, 1988. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadása. /Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14./ A ma is meglévő egyetlen példány a felsoroltak közül való, az A. 7. 11. jelzetet is viseli; benne a ‘Liber Scholae Debrecinae’ tulajdonosi bejegyzés a 17. század második felében volt használatos. – L. még a 18. lábjegyzetet.

mert vagy nem is keletkezett annak idején, vagy ha mégis voltak iratok és feljegyzések, ezek az irattárnak a II. világháború idején részben elkallódott vagy megsemmisült állományában voltak.

Martonfalvi Debrecenben nyomtatott munkájáról nem igazolható, hogy mindjárt megjelenése évében bekötötték, és táblájába nem évekkel később került a töredék. Sőt, az itt látható kötés miatt az alább körvonalazott eltérő következtetésre kell jutnunk.

A 128×6,7–6,8 mm nagyságú papírszeletkéket a könyvgerinc irányában nem is vágták, hanem tépték, a Tízparancsolat részletét tartalmazó levél több példánya ezért nem teljesen azonos méretű, és a szövegmaradvány is eltérő néhány sorkezdetnél. A keményítőragasztóval összekasírozott levélkéket 2010 novemberében Tóth Zsuzsanna, az OSzK restaurátora szétáztatta, különválasztotta és megtisztította, így tartalma kutatható.³³

A töredékek származhatnak korrektúrából, próbanyomtatból, rosszul szedett, esetleg elhibázott kilövésű vagy hibásan nyomtatott ívekből. Kettőnek két-két példánya, a harmadikból nyolc darab is, közöttük egynek csak néhány betűs foszlánya maradt meg. Többen voltak egykor a táblához csirizelve, az egyik különálló levél másik tábláról való, és feltehetően maradt még a tábla belsejére vagy az előzőkre ragadt papírréteg és nyomtatott szövegrészlet is, amint a restaurátor az áttapadásból megállapította. Rosnyai János pataki sajtóján készült az ábécé, az 1666-ban felújított betűkészlettel.³⁴ Korrigálás nyoma egyiken sem látszik, ezért annál feltűnőbb, hogy egyik levélkéből nyolc példányt tapasztottak össze. Eszerint vagy elcsúszott az ív, vagy elrontották a nyomtatást, ezért maradtak üresen a verzók.

Az ábécéskönyvecske töredékes szövegrészeinek a füzetben belüli helyét is meghatározhatjuk. A téglalap alakú papíriveret négyféle módon hajtogathatták.³⁵ A töredékek közül az egyik az első levél a füzet második feléből (A₅). A szövegtöredékből azt következtethetjük, hogy mellette az utolsó levél verzója áll, itt fejeződik be az esti imádság. A lehetséges hajtogatások közül ez csupán annál a változatnál van így, ha az ívet hosszabb tengelye mentén (a téglalap hosszabb oldalával párhuzamosan) hajtják először ketté, ezt a keskeny levélpárt aztán még kétszer félbehajtják hátrafelé. Ekkor a négy egymás melletti levél – számunkra döntő – elhelyezkedése a következő:

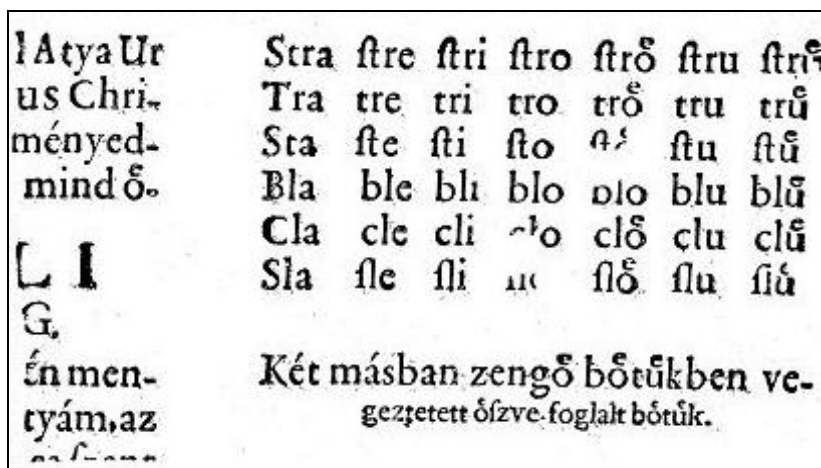
A ₄ b	A ₅ a	A ₈ b	A ₁ a

³³ Itt köszönöm meg az RMNy csoport készséges segítségét dolgozatom megírásához, és adataim, felvetéseim ismételt ellenőrzését.

³⁴ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 20. V. ECSÉDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század...* című munkájának későbbi kötete foglalkozik majd Patak és Gyulafehérvár nyomdájával; szóbeli tájékoztatását itt is megköszönöm.

³⁵ BORSA Gedeon: *A régi nyomtatványok mérete*. Bp. 1994. /A Borda Antiquarium Könyvészeti Kiadványai. 2./ Passim.

Tehát a 3. képen látható levélpár (a 10. számú nyolcpéldányos töredék) az ívnek a közepéről való. Jobbra mellette volt az elveszett és címlapként szolgáló első levél. Az 1. és a 4. képen látható szövegtöredék levélpárja mind a négy hajtogatásban állhat így egymás mellett. A 10. számú töredék miatt azonban csak a megmondott hajtogatásról lehet szó. Egyben az is belátható ebből, hogy a szedéstükrök elhelyezése (kilövés) nem hibás.³⁶ Ezt a megoldást önmagában mégsem lehetett volna kikövetkeztetni. Támogatja azonban a megmaradt szövegrészeknek két másik ábécéskönyv szerkezetével és tartalmával való összehasonlítása. Ennek részletei alább következnek.

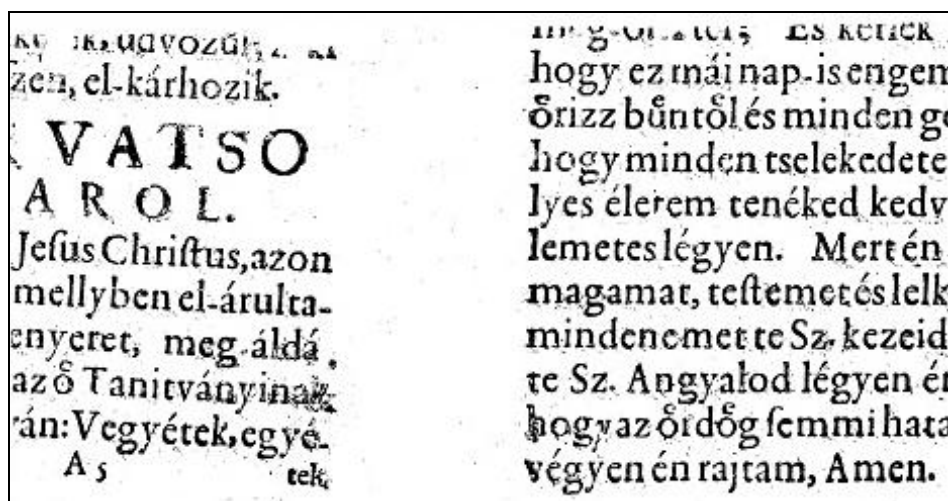

1. kép: A_{7b}, azonosítatlan imádság végével és az esteli imádság eleje
A_{2a} az egyik tabula (9. számú töredék)

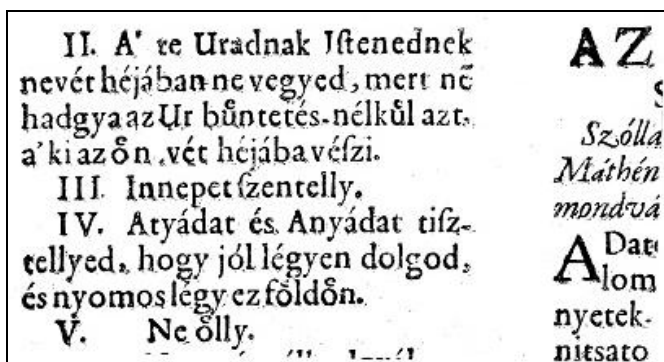

2. kép: Az egyik levélből csak néhány betűt tartalmazó két foszlány maradt; mindkettő a 3. képen látható A5 levél részlete

³⁶ Feltételezéseim helyesbítését és a kérdések eldöntését Pavercsik Ilona segítségének köszönöm.

3. kép: Az A5a–A8b alsó része, a keresztség és az úrvacsora szereztetési igéje, valamint az esteli imádság vége (10. számú töredék)

4. kép: Az A3b–A6a a Tízparancsolat és a keresztség szereztetési igéjének részlete (1–8. számú töredék)

Hol kötötték Martonfalvi (Amesius) művét?

Kétféle magyarázat kínálkozik arra, hogy Debrecenben nyomtatott kötet táblájában miként rejtőzhetett pataki nyomtatvány. Martonfalvi Tóth György munkáit széles körben ismerték és használták (ő számított a legtudósabb puritán szerzőnek, akit a diákság különösen tisztelt). Munkáival nem kizárólag a debreceni oktatásban éltek. Művének példányai sem csupán volt debreceni diákok könyvtárában őrződtek meg, vagy nem csupán az ő kezükön használódtak el. A diákok gyakran közlekedtek a két kollégium között, így bármelyik diák köthethette saját, krúdában

vásárolt vagy elhasználódott példányát visszatérve vagy átlátogatva Patakra. Ez utóljára 1671 nyarán vagy őszen (október 20-a előtt) történhetett volna. Debrecen városi nyomdájának az egész országra kiterjedt bibliopolahálózata volt a 18. században.³⁷ A korábbi állapotokat nem ismerjük részletesen, de feltételezhető, hogy bár szerényebb körben, működtek könyvkötő bizományosai, például a pataki nyomda mellé társult könyvkötő is közöttük lehetett. Patak bizományos hálózatáról ugyanis nem tudunk, habár már 1655-ben működött könyvkötő műhelye.³⁸ A papír drága volt, kötetstáblához hasznosítottak bármilyen nyomdai selejtet; próbanyomatot és hibás kilövésű íveket leginkább.

Nehezen bár, de azt is elképzelhetjük, hogy a kötés a pataki kollégium Debrecenbe menekülése után készült helyben, tehát talán 1671. november–december havában. Akkor a helybeliek mellett a pataki nyomda ismeretlen könyvkötőjének is működési engedélyt kellett kapnia, bár a nyomda nem működött többé. Csakhogy pataki könyvkötő szerszámok debreceni használatáról nem tudunk. Kolozsvárra (esetleg Marosvásárhelyre is) vihetette tovább Rosnyai (vagy ha ment vele, akkor a könyvkötő) a papirost és szerszámait, meg Czeglédi István művének még Patakon kisedett részét, amelyet aztán 1675-ben be is fejezett Kolozsvárott Rosnyai.³⁹

Ezzel harmadik lehetőség adódik. Jó okkal szolgál rá az 5. képen látható kötetstábla legyeződiszes mintázata. Ismereteink szerint ez nem Debrecenre jellemző. Nem is Patakra. Martonfalvi Tóth György művének kötése ezért nem Debrecenben készülhetett 1670-ben vagy 1671-ben, hanem csak évekkel később Kolozsvárott. Továbbá ebből annak gyanúja is fölvetődik, hogy a töredéket rejtő és mára ismeretlen példányt szintén másutt köthették, nem Debrecenben.

Martonfalvi Tóth Györgynek az 5. képen látható kötése erdélyi szerszámokkal készült (legalább nagyobb részben). A kötésen látható virágtőves sarokbélyegző ismételtelen előfordult különféle helyeken készült erdélyi kötésekben. Szenci Kertész Ábrahám maga nem volt könyvkötő, megnevezetlen embere dolgozott neki. Ezt a bélyegzőt több helyen használták, végül a Várad–Debrecen–Kolozsvár–Szében útvonalon visszaérkezett Kolozsvárra az 1670-es évekre.⁴⁰ Egyelőre nem ismeretes

³⁷ CSÜRÖS: *i. m.* (4. jegyzet) passim.

³⁸ TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 27.

³⁹ RMK I. 1187. – TAKÁCS: *i. m.* (7. jegyzet) 52., 54., 84., 189.

⁴⁰ A könyvkötészeti adalékokat Kurta József szívességének köszönöm. Többek között PÓSAHÁZI János 1669-ben megjelent munkájának kötésén is látható (RMK I. 1096.) a virágtőves bélyegző; e művet szintén nem Patakon, hanem Váradon vagy Kolozsvárott köthették. Vö. EMÓDI András: *A nagyváradai Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya I. (Ősnyomtatványok, XVI. századi nyomtatványok, RMK)*. Bp.–Nagyvárad, 2005. Akadémiai Kiadó–OSZK–Egyházmegyei Könyvtár, 153. tétel. Ezen túl Kolozsvárt (Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára) a következő művek kötésén: RMNy 1915. (TYUKODI Márton: *Joseph pátriarchának...* Várad, 1641. – jelzete: RMK 208); RMNy 1923. (ALSTED, Johann Heinrich: *Grammatica Latina*. Gyulafehérvár, 1642. – jelzete: RMK 212); RMNy 2197. (GELEJI KATONA István: *Váltság titka II*. Várad, 1647. – jelzete: RMK 43); RMNy 2623. (SÉLLYEI BALOGH István: *Temető kert...* Várad, 1655. – jelzete: RMK 71). – Vö. KURTA József

minden bélyegző használatának a története. Lehetséges, hogy Szenci Kertész Ábrahám könyvkötője dolgozott a Patakról Debrecenen át Kolozsvárra távozott nyomdásznak is, így ő kapta meg felhasználásra a makulatúrát. Sokkal kevésbé valószínű, de egyelőre azt is tekintjük megeshetőnek, hogy a könyvkötő is elment Kolozsvárra Patakról, és ott megtanulta a legyeződiszes kötést. Van jele, hogy nem volt nagyon gyakorlott, ugyanis a vaknyomás készítése közben némelyik bélyegző kissé elcsúszott. Egy vaknyomásos bőrkötés képét Takács Béla közölte 1662-ből; azon is vannak kissé elcsúszott bélyegzők, nincs azonban közülük a legyeződiszes kötéshez, tehát a szerszámok nem patakiak.⁴¹ Rosnyai János Karancsi György halála (1676 vagy 1677?) után tért vissza Debrecenbe. Következésképpen Martonfalvi Tóth György munkájának az itt látható példányát Rosnyai kolozsvári éveiben köthették, ahogyan azt is, amelyben a pataki ábécé töredékei rejtőztek: tehát legkorábban 1672-ben, vagy inkább később, 1675–1677 között.

Ha nem így történt volna, akkor a kötésen használt bélyegzőknek is Debrecenben kellett volna lenniük az 1670-es években. Ameddig tehát valaki kétségtelen adatot nem talál, hogy a Debrecenbe menekült pataki nyomda könyvkötője is ide jött, sőt dolgozott is Debrecenben az 1671. év végétől, azt kell vélnünk, hogy a töredék Kolozsvárról került bele a Martonfalvi Tóth-mű másik példányának mára ismeretlen kötésébe.

Az is támogatja feltételezésünket, hogy egy másik ábécének Marosvásárhelyen bukkant föl egy szintén kötéstáblából származó korrektúralapja, szintén pataki nyomtatvány 1667-ből (l. alább). Kár, hogy adatok hiányában azt nem bizonyíthatjuk, hogy ez a töredék is az oda menekült pataki diákság és könyvnyomtató révén került Erdélybe.⁴²

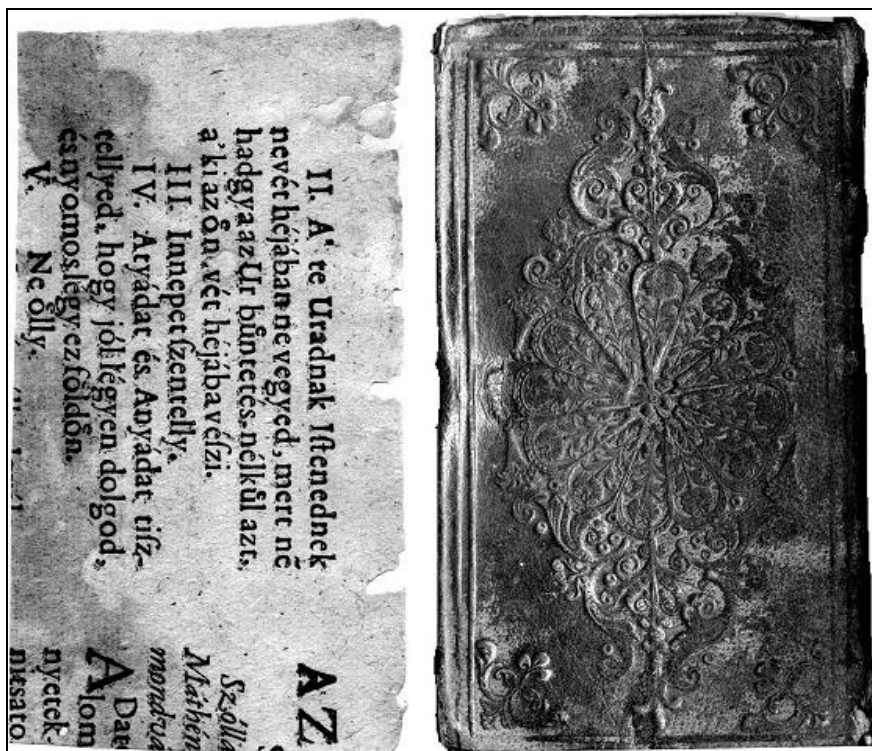
A kötés kolozsvári eredetére, a bélyegzők használatára közvetlen bizonyosságunk is van. Martonfalvi Tóth György művének kötésén 12 × megismételt szegfűtöves bélyegzővel készült teljes körű legyeződisz van, amelyet hasonlíthatnánk katedrálisok ablakrózsájához is. Ennek a kötéscsoportnak ismerjük korábbi és későbbi példáit is. Korábbi példa a Hanaui Bibliának I. Rákóczi György számára Gyulafehérvárról kötött példánya. A fejedelem ezt olvasta 1621–1633 között többször is, ezt a kötetben fel is jegyezte, majd Pataknak ajándékozta. Ma a Ráday Könyvtár tu-

zsef: *Adatok az erdélyi legyeződiszes könyvkötések egy csoportjához*. In: *Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*. Szerk.: BÁNYAI Réka, SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály. Marosvásárhely, 2009. Teleki Téka Alapítvány, 177–198.

⁴¹ TAKÁCS: i. m. (7. jegyzet) 43.

⁴² RMNy 3382. A Teleki Tékában őrzött két töredékből az egyik korrektúrapéldány volt, a másik példány javított (másolatuk tanulmányozható az OSzK-ban). Lehetséges, hogy ezek is a Patakról menekített kollégiumi könyvekkel és papirossal kerültek Marosvásárhelyre. Sajnos provenienciájuk ismeretlen, a 20. század közepén emelhették ki őket valamelyik kötésből, vagy akkor kerülhettek az állományba. Az akkori könyvtárosok semmiféle dokumentációt nem örökítettek utódaikra, még annyit sem, mint Debrecenben. Itt is köszönöm Bányai Réka kollegiális tájékoztatását a töredékről.

lajdona.⁴³ A 4° formátumú bordás kötésen megvan a 12° kötésen is használt középső és kisebb bélyegző is, amelynek mintázata sugarasan nő ki a szírmok közül. Későbbi példánk fejedelmi kötészetben készülhetett Kolozsvárott, ahol a nyomdász, Veresegyházi Szentyel Mihály eredetileg maga is könyvkötő volt.⁴⁴ Ez a kötet a csíksomlyói ferencesek társulati albumának 1700–1705 körüli időből származó aranyozott kötése; ez látható a múlt század végén befalazva megtalált kincseik katalógusának borítóján.⁴⁵

5. kép: Az RMNy 3632 (= RMK II. 1230) az ábécéskönyv azonos méretű töredéke és debreceni példányának kötése

⁴³ A legyeződiszes kötésen alkalmazott bélyegzők azonosságának felismerését Muckenhaupt Erzsébetnek köszönöm. A Biblia képét és leírását l. *Biblia Sacra Hungarica. A könyv „mely örök életet ad”*. Szerk.: HELTAI János, GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Bp. 2008. OSzK, 280–251. – A Hanaui Biblia e példányán a köldökveret helyén látható legyeződisz (tizenkét szírmú rózsza) képét a Ráday Könyvtár szíveségéből közölhetem.

⁴⁴ HAIMAN György: *Munkamegosztás a régi nyomdász és a könyvkötő között*. = Magyar Könyvszemle (103.) 1987. 315–317.

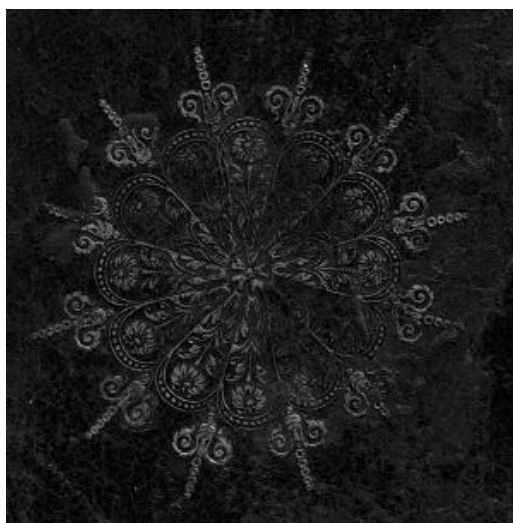
⁴⁵ MUCKENHAUPT Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*. Bp.–Kolozsvár, 1999. Balassi Kiadó–Polis Könyvkiadó, 97–98.

6. kép: Balra a középső rózsaszirmának $12 \times$ ismételt szegfűtöves bélyegzője, jobbra a rózsán aluli és fölüli bélyegzők

7. kép: Virágtöves bélyegző Pósahti (1669) munkájának kötésén (l. 38. jegyzet) és Martonfalvi kötésén (l. 5. kép is)

8. kép: Legyeződísz I. Rákóczi György fejedelem Bibliáján, a kötéstábla közepén

A betűktől az olvasásig

Az ismert hasonló kiadványok nyomán immár megkísérelhetjük a könyvecske tartalmának összeállítását. Elképzelésünket az ábécé és a káté, az ábécéskönyv meg a katekizmus tanításának a középkorból örökölt összetartozása kormányozza.⁴⁶ Bod Péter még ismerhette, és a később megsemmisült példány nyomán meg is örököltette 1544-ből azt az olvasásra tanítás eszközüel is szolgáló katekizmust, amelyet Székely István Krakkóban (előbb már 1538-ban is) kiadott,⁴⁷ és „az A. B. C.-ét elől leírta, hogy a gyermekek aszerint taníttatnának olvasni”.⁴⁸ Több vagy kevesebb szándékbeli hasonlóságot mutat Heltai Gáspár 1553. évi kátéja,⁴⁹ amely munka már címlapján jelzi didaktikus törekvését, tudniillik azt, hogy „a magyar oluasaasnac módgyáual egyetembe” készült. Folytatja ennek a műfajnak a sorát 1577-ben egy szintén evangélikus katekizmus, elmélkedés és agenda. Ez – címlapja szerint – „az magyar iras olvasasnac modgyaual es szep imatkozasockal egyetembe röndeltetet Bornemisza Peter által”.⁵⁰ Ezen szövegek rendeltetésbeli kapcsolata azt sugallja, hogy a pataki ábécéskönyv töredékeinek tartalmi kiegészítéséül kátékat is hívjunk segítségül.

Azért követjük ezt az utat, mert a betűk nevének, kiolvasásának megismerése után az ábécés részhez az olvasókönyvi részben a káték törzsanyaga járult gyakorló szövegül. Szőnyi Nagy István (1633–1709) ábécéskönyvecskéjében⁵¹ is a régi időtől alkalmazott módszert javasolja egyes kérdésekben, azaz hogy minden megtanult betűt gyakoroljon a tanuló. „Fordítson e’ könyvben leírt *Mi Atyánkra, Hifzek egy*

⁴⁶ MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) csupán a 16. századi kezdeteket tárgyalja, nem tér ki a 17. századi ábécéskönyvekre. – A későbbi ábécéskönyveket is tárgyalja ugyanő: MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. 22–41.

⁴⁷ *RMNy* 27, 58.

⁴⁸ *Magyar Athenas*. Nagyszeben, 1766. 258.

⁴⁹ *RMNy* 101.

⁵⁰ *RMNy* 396.

⁵¹ *Magyar Oskola, Mellynek mesterfégével az okos és ferény Tanító, kiváltképen az idősbekeket, irás olvasásra XII. orák alatt megtaníthattya*. Kolosváratt, Nyomtt. M. Tótfalusi Kis Miklós által 1695. Esztendőben. *RMK* I. 1473. – *Bibliography of Kis’ Prints*. Compiled by Elizabeth SOLTÉSZ. Nro. 27. In: HAIMAN, György: *Nicholas Kis a Hungarian Punch-Cutter and Printer 1650–1702*. Bp. 1983. Akadémiai Kiadó, 389. MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 31–32. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Kézirattár, R 551. „Ezen sajátkép Ábéczészerű kis könyvecske csak két ívre terjed, de bizonyos oknál fogva mellyet rövid időn alkalmat veendek magamnak kifejteni, fölötte nagy becsű kis régiség, ’s méltó helyet foglaland az academia’ legritkább könyvei közt, hova csakugyan nem sokára be fogom ajánlani. Lelkes előbeszéde ’s német szomszédinktól bizonyosan megirigylendő methodusa, korán messze túl emelik. Ritka is; Burián szerint a’ két magyar hazában csak egy erdélyi főiskola’ könyvtára bír még egy példánnyal” – írta róla az első tudósítást Lugossy József 1844. szeptember 12-én Máramarosszigeten kelt könyves levelében, amelyre Szabó Károly is hivatkozik (*Magyar Akadémiai Értesítő* 1844. 162–163). – A terjedelemben Lugossy téved, a 8° kisnyomtatvány egyetlen * jelű füzetből áll.

Iftenre: akar más szép könyvben vagy Bibliában az Írás lineái szerint, valamennyi olyan *a*-t talál, mind renddel mutogassa-ki a többi közzül...⁵²

A betűk és szótagok gyakorlására Szőnyi Nagy István szintén afféle tabulákat állított össze (összesen ötöt), többek között a már Sylvester Jánosnál⁵³ fölbukkanó törekvést arra, hogy a latinban nem használatos magyar betűkapcsolatokat és a két-jegyű betűket gyakoroltassa; azaz más elgondolás vezérli, mint a maga korában szokásos ábécéket:

GY.		LY.		NY.		TY.	
agy	gya	aly	lya	any	nya	aty	tya
egy	gye	ely	lye	eny	nye	ety	tye
igy	gyi	ily	lyi	iny	nyi	ity	tyi
ogy	gyo	oly	lyo	ony	nyo	oty	tyo
ögy	gyö	öly	lyö	öny	nyö	öty	työ
ugy	gyu	uly	lyu	uny	nyu	uty	tyu
ügy	gyü	üly	lyü	öny	nyü	üty	tyü

Szőnyi Nagy István munkájában a pedagógusnak szóló útmutatás megjelöli a hangoztató módszert, ahogyan ábécéjének módszerét elnevezte a 19. század óta a szakirodalom. „Ha immár ilyen apró szókat az írott betűkből ki tud mondani: mutasd meg immár azt-is, hogy a’ nagyobb rakású szókat-is, efféle darab szótskákból szoktuk, kit rövidebben, ’s kit hosszabban öszve-varrogatni.”⁵⁴ Másrészt Szőnyi Nagy több tekintetben szakított a korábbi gyakorlattal, amelynek elemeit feleslegesnek véli.⁵⁵ A pataki töredék tartalmi rekonstrukciójában nem igazítanak el bennünket ilyen részletek, de intenek arra, hogy a kicsiny eltéréseket értékeljük.

Az 1666–1670 közötti években, Patakon nyomtatott könyvecske egyetlen füzetének feltehetően egy vagy csak alig másfél levelét foglalták el a betűk és az utánuk következő tabulák. Ez az ábécés rész. Tanította a betűk nevét, kimondását és szótaggá, majd szóvá összeolvasását. Arra semmi nem utal, hogy volt-e valamilyen tanítómesternek szóló bevezető vagy ajánlás. Valószínűleg nem; ilyet csupán Pécseli Király Imrénél találunk. Elképzelhető volna, hogy nem csak 8, hanem 12, talán inkább 16 levélből állott volna a kiadvány; az alábbiak szerint ezt csak latin–magyar ábécéről vélhetjük. Igaz, Szőnyi Nagy István munkájától eltérően reggeli és esti imádság is volt az 1670 előtti könyvecskében. Talán nem csak ennyi, hanem még több, például étel előtti könyörgés és étel utáni hálaadás, tanulás előtti és utáni fohászkodás közül valamelyik. Tudniillik egyik imádságnak csak néhány sorvége maradt meg; e néhány szóból az azonosítás nem sikerült. Szintén többlet, hogy a protestánsok által vallott két sákramentum szereztetési igéit is tartalmazta

⁵² [bevezető] *2b levél.

⁵³ *RMNy* 39.

⁵⁴ III. óra, *5a levél.

⁵⁵ MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 30–32.

a könyvecske; Szőnyi Nagy Istvánnál ez sincs meg. Nála a *6b–*8a levélen megvannak a következők: „Az Uri Imádság, Az Apostoli Hitnek Formája, Az Istennek Tíz Parantsolati”.⁵⁶ Ez Patakon is majdnem a füzet negyedét foglalta el az ábécéskönyvecskében. A már említett szentírási szövegtöbbséggel is beszorítható a teljes kiadvány egyetlen füzetbe. Csökkent némileg a szöveg terjedelme azzal, hogy a Tízparancsolatnak nem a teljes bibliai, hanem csupán lerövidített szövege van az itt vizsgált töredéken. A református kátekban nem ez volt a szokásos. A Tízparancsolat előtt az Apostolicum is megvolt – mint a kátek törzsanyagának mellőzhetetlen tartozéka. Ezen kérdések lehető tisztázására át kell tekintenünk a többi ismert ábécét.

Az olvasókönyvi rész összeállítása (jelenlegi ismereteink szerint) visszavezethető korábbi időre, legalább 1630-ig. Pécseli Király Imre pápai (szintén csak töredékesen ismert) kiadványáig.⁵⁷ Ebben szintén megvolt (latinul és magyarul) az Úri imádság, az Angyali köszöntés, az Apostoli Hitvallás, a Tízparancsolat; ezeken kívül volt még étel előtti könyörgés és étel utáni hálaadás, felkeléskor és lefekvés-kor mondandó imádság, majd könyörgés a Szent Lélekért, Mária és Simeon éneke (Magnificat et Nunc dimittis), és még valószínűleg több bibliai idézet vagy történet a hiányzó lapokon.

Jóllehet időben későbbi, értelme volt Szőnyi Nagy István munkáját előbb megtekintnünk, mert az itt tárgyalt pataki töredék magyar ábécéskönyv, nem pedig latin–magyar, mint a Pécseli Király Imréé; valamint elgondolásában is van a korábbiakhoz képest továbblépés, mintegy megelőlegezve Szőnyi Nagy István ajánlásait.

A töredékeken semmi jele nincs annak, hogy „az Istennek Tíz Parantsolati” mellett latin Decalogus (Præcepta Dei), vagy az Apostoli Hitnek formája mellett a latin Symbolum Apostolicum is lett volna a nyomtatványban. Ezért közvetett vagy közvetlen elődjének mást kell tekintenünk, nem Pécseli Királyét, de nem is a Patakon 1667-ben készült latin–magyar ábécét, hisz ez inkább tekinthető úgy, hogy folytatja Pécseli Király vonalát, és akár későbbi is lehet, mint az itt vizsgált magyar ábécé.⁵⁸ Elődnek az ugyancsak Patakon, 1659-ben készült magyar ábécéskönyv számíthat (RMNy 2865). Haszonnal kecsegtet a későbbi folytatás, az 1681-ben Debrecenben nyomtató Rosnyai sajtóján készült magyar ábécé (RMK I. 1254) beosztásának és tartalmának figyelembe vétele. Az itt tárgyaltak közül ez az egyetlen ép kisnyomtatvány, a többi áztatmányokból és korrektúralevelekből ismerjük.

⁵⁶ A *Magyar Oskola* magyarázó szövegrészei, tehát a kiadványnak több mint fele, apróbetűs szedéssel készült. Patakon az ábécékben ilyen magyarázat nem volt. Viszont verzálal szedett, nagyobb fokozatú címek is voltak a szövegben, és kurzív bevezető sorok előzték meg az olvasókönyvi rész szakaszait, ezt mutatja a keresztség szereztetési igéjének megmaradt részlete.

⁵⁷ RMNy 1484.

⁵⁸ RMNy 3382. – Jan Amos COMENIUS kiadványainak követését nem szükséges feltételeznünk magyar ábécéskönyvben, hisz a nagy pedagógus (a cseh–morva atyafiak utolsó püspöke) keveset tudott magyarul.

Címlapos vagy címlaptalan?

1659-ben (RMNy 2865) és 1681-ben (RMK I. 1254) sem volt külön címlapja az ábécének, a kiadvány egyetlen A jelű füzetből állt. Az 1667-es latin–magyar ábécének (RMNy 3382) azonban volt külön címlapja; terjedelme legalább kétszerese a magyar ábécének.

Említetlen maradt Markovics Sándor közlésében az, hogy az 1659-es ábécé első levele egyben címlap funkciójú.⁵⁹ Nem említette azt sem, hogy az áztatmány fozlott levelének felső szegélye megvan: a sokfelé használt makkos cifrák körítik a címlapot. Az „A BE CE.” nagyobb betűs sor alatt ugyan a latin ábécé (A a, B b, C c cz c3 cs, stb) betűi sorakoznak, de kettős betűk és magyar magánhangzók is (a e o p ő u ű), valamint számok. Sőt, a lap alján elkezdődik az első tabula is (összesen három van).

A 7. képen az 1681-es kiadás ehhez hasonló beosztású első levelének rektója látható. Ennek más az elosztása. Nem a latin, hanem a magyar ábécé betűi sorakoznak egymás után, majd külön a magánhangzók, aztán a sokáig (könyvekben, jegyzékekben, katalógusokban is szokásos) rend szerint a Z után J és V betű is van,⁶⁰ végül jönnek a számok (egyes, tízes, százaz, ezres). Feltételezhető ezek nyomán az, hogy az 1670 előtti ábécé ugyanígy, külön címlevél nélkül kezdődött, s az első levél verzóján azonnal a tabulák kezdődtek.

Tanítási módszerben is van figyelemre méltó különbség a két ábécé között. 1659-ben minden szöveg szótagolt az olvasókönyvi részben – a genfi zsoldárok kivételével. Ugyanígy szótagolt Szőnyi Nagy István.

Az 1670 előtti pataki töredéken viszont sehol nem maradt meg szótagolt szövegrész. Valószínűleg volt egy vagy két levélen, ugyanúgy, mint 1659-ben és 1681-ben, tehát szótagolt volt a Miatyánk és a Hiszekegy. De nem volt szótagolt a Tízparancsolat, amint a megmaradt szövegrészből ez kétségtelen.

A kisnyomtatványban továbbá a két genfi zsoldár valószínűleg szintén megvolt, esetleg helyette más ének. A genfi zsoldároknak az ábécében való föltűnését egyáltalán nem kell (különösen kizárólagosan) puritán hatásnak tekintenünk, mert már évtizedekkel korábban Újfalvi Imre kétnyelvű iskolai kiadványaiban is voltak genfi zsoldárok.⁶¹

A Tízparancsolat, a zsoldár és az imádság tehát szótagolatlan volt. Elvárták a tanulótól, hogy eddig elérve már tudjon szavakat és sorokat összeolvasni; ekkor már folyamatos szöveget olvastattak vele, illetve tanítottak neki.

⁵⁹ MARKOVICS: *i. h.* (28. jegyzet) 90. – MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 40–41. úgy tudja, hogy „az eredeti töredékek ma már nincsenek meg, vagy lappanganak valahol”. Ma is megvannak, a kiáztató Széll Farkas könyvtára Prágában az Egyetemi Könyvtár tulajdona; a töredékek mikrofilmje tanulmányozható az OSzK gyűjteményében.

⁶⁰ Több oktatástörténeti érdekesség is számot tarthat a pedagógiatörténet érdeklődésére, mert ‘ff’ és ‘ll’ mellett nem található például ‘kk’ vagy ‘rr’ betű, és ‘cs’, ‘ily’, ‘ny’, ‘ty’ mellett ‘ts’ és ‘tz’ is van még ekkor a kettős betűk sorában. – MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) nem ismeri.

⁶¹ RMNy 970, 1527.

9. kép: Az RMK I. 1254 első levele (A1) pótolta a külön címlapot

Tabulák

Részben hasonló felépítésű az 1670 előtti ábécé is, mint az 1659-es és 1681-es. Az utóbbiban hosszabbak a tabulák, és az összeállítás sem mindvégig azonos a korábbival.

1659-ben csak három tabulát találunk; ezek az egész lapra kiterjednek, azaz 21 sorosak. A betűkapcsolatok összeállítása különbözik a már idézett Szőnyi Nagy-félétől is, és az 1. képen láthatótól is.

Itt elegendő szemléltetésül 1659-ből a második tabula alsó része:

at	et	it	ot	öt	ut	üt
ta	te	ti	to	tö	tu	tü
aty	ety	ity	oty	öty	uty	üty
tya	tye	tyi	tyo	työ	tyu	tyü
ats	ets	its	ots	öts	uts	üts
tsa	tese	tesi	tso	tsö	tsu	tsü

Még hosszabb tabulákat találunk 1667-ben. Az 1. képen láthatóval azonos is van közöttük; ezt tekintve az 1670 előtti magyar ábécéskönyvecske a latin–magyar változattal is mutat hasonló vagy csaknem azonos vonásokat.⁶²

1681-ben csupán két tabula van (A₁b–A₂b). Más betűvel, 24 soros (felül cifra, lapszám nélkül, alul custos és füzet levelének jelölése).

Továbbá a következő katekizmusi elemek alkotják az olvasókönyvi részt 1681-ben: a Miatyánk (A₂b), a Hiszekegy (A₃a) és a Tízparancsolat (A₃a–₄b). Aztán bibliai idézetek következnek (A₄b–₆b), ugyanazok, mint 1659-ben.⁶³ A CXXXI. és XXLI. genfi zsolttár (A₆b–₈a) után két imádsággal végződik az ábécé. Ezeket az elemeket vehetjük alapul az 1670 előtti ábécéhez a hozzávetőleges tartalom összeállításához, egyetlen különbséggel: a szereztetési igék beiktatásával a többi ábécéváltozatban található bibliai idézetek helyére.

Imádságok

Különbség (a káték tartalma miatt) a többféle, noha egy évtizeden belül megjelent ábécéskönyvecskek között, hogy 1659-ben még nem találunk imádságokat. A kolofón megvan, nem gondolhatunk tehát elveszett levelekre. A gyermekeknek szánt bibliai részek között pedig nincs sem a keresztség, sem az úrvacsora szereztetési igéje; ez 1681-ben sincs. Az olvasókönyvi rész tartalma, elgondolása eltér a kétféle (vagy háromféle) kiadásban (1659, 1670 előtti, 1681). Az 1670 előtti az 1659. évi felépítését és elgondolását csak részben követi.

1667-ben kétnyelvű bibliai idézetek és imádságok vannak, a kisebb fokozattal szedett sorok mennyisége laponként több. Ez is segítség, hogy a töredék szöveg-mennyiségét megbecsüljük: laponként 21–24, illetve apróbb betűs részen (ha töredékünkön lett volna) 26–30 sor is elfért, tehát mintegy kétannyi szöveget gondolhatunk az 1670 előtti ábécé minden ismert és ismeretlen lapján, mint amennyi a töredéken látható. Megmaradt az imádságok vége; kettőnek sikerült a feltehető szövegét kiegészítenem.

Úgy látszik, általánosan elterjedt volt a gyermekeknek szánt reggeli és esteli imádság; ez arra is mutat, hogy mára ismeretlen előtörténete volt valaha. Két későbbi kiadványban találtam azonos szövegüket. A reggeli és esti imádság fő része azonos, csupán a || és || közötti rész eltérő az esti imádságban. Teljes szövegük a következő:

Reggeli Imádság

Hálákat adok tenéked én mennyei Izerelmes Izent Atyám, a' Iesus Christus te Izerelmes Izent Fiad által, hogy engemet ||- ez éjjel minden kártól, és vezedelemtől megőriztel: Es kérlek tégedet, hogy ez máj nap-is engemet meg-őrizz büntől és minden gonofztól, hogy minden tselekedetem, e' tellyes életem tenéked kedves és kellemetes

⁶² RMNy 3382. – L. még a 38. lábjegyzetet.

⁶³ Mt 19,14; Kol 3,17. 20–22; 5Móz 4,10; Jn 5,39, 2Tim 3,15; Róm 15,4–7; 2Pt 1,19–21.

légyen. Ezért én ajánlom magamat, testemet és lelkemet || a' te szent kezeidbe, a' te szent Angyalod légyen én velem, hogy az ördög femmi hatalmat ne végyen én rajtam, Amen.

Esteli Imádság

|| 'e máj nap kegyelmesen meg-örizté, És kérlek tégedet, botsasd ennekem minden bűneimet, a' mellyeket hamifán tselekedtem, és ellened vétkeztem: Es engemet ez éj-jel kegyelmesen meg-örizz. Mert én ajánlom magamat, testemet, lelkemet, és mindene-met te szent kezeidbe ||

Szó szerint megvan ugyanez az imádság a Kmita Andrásné nyomdájában készült unitárius kátében (Kolozsvár 1698).⁶⁴ De megtaláltam ugyanezt az egyik 1709-ben megjelent (pillanatnyilag pontosan nem azonosított) evangélikus kiadványban is.⁶⁵ Nem sikerült a harmadik imádság meghatározása és kiegészítése, amelynek csak sorvégei látszanak.

Énekek

Az ábécében együtt találjuk a tanulás szertartásos kereteit, illetve a kegyességi élethez kapcsolódó tanulást. Műveltség és hagyomány, hit és iskolázottság összetartozó és egymást feltételező fogalompárként érvényesült protestáns egyházi légkörben az ábécétől fogva. Ennek folyománya, hogy a káté és a tanulás az imádkozást is vonzotta, az imádság pedig az éneklést. Ebben sem első, sem nem egyetlen előzmény Pécseli Király Imre kátéja, mely énekeket⁶⁶ és imádságokat is beiktat. Az *Evangéliumok és Epistolák* 16. századi protestáns kiadásai szintén tartalmaztak imádságokat és énekeket.⁶⁷ Hubert Gabriella joggal különítette el az énekes imádságoskönyv típusát.⁶⁸ A pataki ábécékben is megtaláljuk a bibliai idézetek után következő imádságok és énekek minimumát. Az 1670 előtti töredékben is valószínűleg ugyanaz a két genfi zsoltár volt meg, mint az 1659-es és az 1681-es kiadásban. A 131. zsoltár fölött 1659-ben és 1681-ben is utalás van a 100., illetve a 143. zsol-

⁶⁴ RMK I. 1522.

⁶⁵ Patakon a Református Gyűjtemények példányának meghatározása hibás, nem azonos az RMK I. 1769. tétellel!

⁶⁶ Hét énekből 16. századi öt: BOGÁTI FAZAKAS Miklós: *Egész Izraelt Dávid felgyűjté* (a 29. zsoltár parafrázisa); *Mennyei Atyánk, Úr Isten néked hálát adunk ezen; Mindenható Úristen, mi bűnös emberek* [Confessio generalis], *Mondjatok dicséretet; Ó, Izráel, szerető népem.* – 17. századi kettő: [SZENCI MOLNÁR Albert] *Úr Isten, mely sokan vannak és A mennyei Úr pásztorem énnékem* (a 23. zsoltár parafrázisa).

⁶⁷ RMNy 91, 486, 630, és valószínűleg az itt fel nem sorolt többi kiadás is, melynek csonkasága miatt nem határozható meg teljes tartalma.

⁶⁸ H. HUBERT Gabriella „Ima-énekeskönyvek” elnevezést használ: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Bp. 2004. Universitas Kiadó, 254–261. /Historia Litteraria 17. – Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok 2./

tár sorszáma; helyesen, mivel mindhárom dallama azonos. Némileg módosított a zsoltár szövegén (a 2. strófa 1., a 3. strófa 1. és 4. során) az összeállító (sajtó alá rendező?): a gyermekszájhoz alkalmazta, de ez csak 1681-ben történt, 1659-ben nem.

Szenci Molnár Albert

1659 & 1681

2. Ha ki nem vertem szivemből
Minden nemő kevélységet,
Mint midőn az kis gyermeket
Elfogjác annya teyétől:

2. Mert ki vetettem fzivemből
Mindennémú[!] kevélyféget
Mint midőn a' kis gyermeket,
El fogjác Annya tejétől

3. Hogy ha ollyanná nem löttem.
Mint az együgyő kis gyermek,
Kit az czech mellől elvesznec,
Bárne kegyelmezz meg nékem.

3. En fzingtén ollyanná lettem,
Mint az eggyűgyű kis gyermek,
Kit az csecs mellől el-véfnec,
Ahoz hafonlo én lelkem.

A 141. zsoltár szövegében nincs módosítás. Az 1659-es és 1681-es kiadás között a ragok alakjában van csupán különbség ('-tól, -től' ~ '-túl, -tűl').

A szereztetési igék és a Tízparancsolat

Az 1659-es és az 1681-es ábécében egyeznek a bibliai idézetek a Vizsolyi Biblia szövegével (a helyesírást és néhány apró eltérést kivéve). Az 1670 előtti ábécé szövegtöredékéből ítélve ez nem lehet teljesen így a keresztelezés szereztetési igéjében. Kiegészítésül Szenci Molnár Albert bibliakiadását hívhatjuk segítségül, vagy az 1645-ös (Janson-féle) Amsterdami Bibliát. Gyakori volt – itt is az történhetett –, hogy a prédikátor fejből idézett,⁶⁹ vagy csupán (Tremellius–Beza-féle) latin Bibliája volt, és nem idézett szó szerint magyar kiadást (azaz a Vizsolyi Biblia szöve-

⁶⁹ Vö. CZEGLÉDY Sándor: *A Vizsolyi Biblia a XVII. századi magyar református igehirdetésben*. In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Szerk.: BARCZA József. Bp. 1990. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. – Tipikus példa Nagyi József, aki Apafi táborában elmondott prédikációit sajtó alá rendezve sem egyeztetette textusait és idézeteit magyar bibliakiadással. Csupán egyetlen textusa van a harmincegyből, amely csaknem szó szerint azonos a Szenci Molnár Albert kiadta Bibliával, kivéve helyesírását. A részletekre l. FEKETE Csaba: *Igazán soha nem mondhatjuk... Biblia és szertartásbírálat Nagyi József prédikációiban (1681–1686)*. = *Studia Theologica Debrecinensis*. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem teológiai szakfolyóirata. 2009. 2. sz. 46–75. Hasonló jelenség figyelhető meg Keresztúri Bíró Pálnál; l. VARGA Bernadett: *Keresztúri Pál Mennyei társalkodása és a Biblia*. In: *Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban*. Szerk.: HELTAI János. Bp. 2009. Argumentum Kiadó, 123–146. /A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei 3./

gét). A 4. képen látható szövegtöredéknek az alábbival való összevetése ezt szemlélteti (csak a vége, a Márk evangéliumából való részlet van meg a levél felén; ebből a teljes szöveg nem rekonstruálható):

„Es hozzájoc járulván Jefus monda: Tellyes hatalom adatot nékem, mennyen és földön. Azért elmenvén tanitsatoc minden népeket, megkeresztelvén őket Atyánac, Fiúnac, és Sz, Léleknece nevébe. Tanítván őket, hogy megtartsác mind azokat melyeket én parancsoltam néktec: Es imé én ti veletec vagyoc minden nap világ végeig. (Mt 28,18–20)

Az ki hijend és és megkeresztelkedic, üdvözüül, az ki pedig nem hijend, `elkárhoczic.” (Mk 16,16)

A képen látható kicsiny szövegrészletből megállapíthatóan az úrvacsora szereztetési igéje is eltér az 1670 előtti töredéken a Vizsolyi Bibliától. Valószínűleg legalább 21 sornyi rész volt található az ábécéskönyvben; a teljes szöveg nem rekonstruálható pontosan. Mint fentebb, itt is a Hanai Biblia szerint következik a szöveg (azonos a Vizsolyi Bibliával):

„Mert én az Urtól vöttem, melyet néktec előtökbenis adtam: Hogy az Ur Jefus melly étzaka elároltatéc vötte az kenyeret. Es hálákat adván meglözge, és ezt mondotta: Vegyétec, egyétec: Ez én teftem, melly tiéröttetec megtőretic. Ezt czelekedgyétec az én emlekezetemre. Hafonlatosképpen az pohártis vötte minekutánna vaczorált volna, ezt mondván: Ez pohár amaz uy Teltamentum, az én vérem által. Ezt czelekedgyétec valamennyifzer ifzfátoc, az én emlekezetemre. Mert valamennyiszer ejenditec ez kenyeret, és ijándgyátoc ez pohárt, az Urnac halálát hirdesítec, a' míg eljövend. Azért valaki ejendi ez kenyeret, és ijángya ez Urnac pohárát méltatlanul, vétkezcic az Ur tefténec és vérénec ellene. Probállya meg azért minden ember magát, és úgy egyéc abból a' kenyérből, és úgy egyéc abból az pohárból. Mert az ki éfzic és ifzic méltatlanul, kárhoczic éfzic és ifzic magánac, hogy meg nem beczülli az Urnac teftét.” (1Kor 11,23–27)

A 4. képen látható a protestáns számozás szerinti 3–6. parancsolat, amely római katolikus használatban 2–4. számú. Ennek megfelelően a bibliai szöveg rövidítése pontosan megválaszolhatatlan kérdéseket támaszt. Oláh Gábor joggal hívta fel erre a figyelmet idézett könyvtári leírásában. Jóllehet ez így nem szokásos a református kátekban, és az ábécékben sem, az 1670 előtti pataki töredékben mégis így találjuk. Sem előzménye (1659),⁷⁰ sem folytatódása (1681) nem ilyen. Nem így van

⁷⁰ Félreértés MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 41. vélekedése: „Feltűnő az ószövetségi anyag nagy bece, valamint a tízparancsolat »rendhagyó« közlése. E szöveget bibliai idézetként hozza a könyv »Moses 2. 20 része« címmel, s számozása is eltér a szokásos protestáns és katolikus formulától: a hagyományos első parancsolatot kettéosztva, 1. és 2. parancsolatként közli, ezzel eggyel eltolódik a számozás, a szokásos 9–10. parancs viszont eggyelőlvad. Feltűnő az itteni számozás szerinti 9–10. parancs szövege, mert nem a vasárnapot említi: »Megemlékezzél a szombatról...«.” Az eredeti bibliai szövegben szombat van; köztudottan csak az egyház későbbi döntése, hogy a keresztyének helyette a vasárnapot ünneplik. A bibliaihoz igazodó protestáns szöveg és számozás található az ábécében; a római katolikus egyházi számozás az, amelyről Mészáros azt véli, hogy »nem rendhagyó«.

ez a pataki latin–magyar ábécében sem (1667); a többi pataki ábécéskönyvecskében a Vizsolyi Biblia 17. századi kiadásával egyezik meg a Tízparancsolat szövege. Eltérésként egyedül Pécseli Király Imre töredékekben megmaradt ábécéskönyvecskéjét nevezhetjük meg.

Pécseli Király Imre (c1585–1641?) nagyobbik kátéjában⁷¹ a 'negyedik Fundamentum' elnevezésű rész a Sákramentum tárgyalása. Általános jellemzője munkásságának az irénizmus.⁷² A Tízparancsolat szerzetetési igéjének közlésében ez úgy érvényesül, hogy sem latinul, sem magyarul nem a teljes bibliai szöveget idézi, hanem például a Petrus Canisius kátéjában⁷³ (melyre szintén támaszkodott) és általában a latin szertartásúaknál szokásos rövidített, átszámozott változatot követte. 1630-as érsekújvári latin–magyar ábécéje 'A' változatában a Tízparancsolat latin szerinti magyarítása rövidebb (az RMNy ezt az 'A' változatot tévesztett próbanyomtatnak véli, mert kétszer van benne a *Benedictio mensae*). A 'B' változat dőlt betűs szövege ettől eltérő magyarítás, latinja is bővebb. Ugyanakkor kátéjában énekek is vannak (ez közös vonás más kátékkal, például Siderius Jánoséval); hasonlóan lehetett ez az 1670 előtti ábécéskönyvecskében. Mindezen vonások fölbukkannak egyik vagy másik pataki ábécében.

Ennek értelmében vajon beszélhetünk-e pataki irénizmusról? Gyanítsuk e jelenség mögött középkori hagyomány fennmaradását? Pécseli Király Imrénél sem feltétlenül szükséges például Petrus Canisius-tól való közvetlen átvételt kimondanunk. Patak (kényszerhelyzetben) viszont alkalmazkodásul választhatott a Lorántffy Zsuzsánna fejedelemasszony halála (1660. április 18.) utáni időben a korábbi ábécéktől és kátéktól eltérő megoldást, mert teljesen megváltozott a hatalmi helyzet. Patrónus hiányában egy csapásra megszűnt a puritán prédikátorok kiváltságos helyzete, fokról fokra jobban érvényesült Báthori Zsófia félresikerült áttérítésének s későbbi rekatolizálásának drámai következménye. Csakhogy ez sem lehet teljes magyarázat, hiszen a töredék nyomtatása körüli időben (1667) a latin–magyar ábécében egyáltalán nem érvényesült az alkalmazkodás, a Tízparancsolat nem rövidített és nem a protestánstól eltérő számozású. Fenyegedett állapotban, Medgyesi eltávozta után is ugyanúgy hitvitázó munkák készültek (így Pósházi János munkája – RMK I. 1096 –, melyről főttebb kötése miatt is volt szó), és terjedelemben sem csökkent 1660 után a pataki sajtó teljesítménye.

Medgyesi Pál a fejedelemasszony halála után hamarosan elvonult Patakról Nagybányára. Ő nem csupán szorgos szerző volt, hanem mintegy felügyelte is a nyomda működését a helyesírástól a kiadáspolitikáig. A szakirodalom (például Takács Béla) mégis többnyire csupán szerzőként foglalkozott vele. Pedig a nyomda és a nyom-

⁷¹ RMNy 1630.

⁷² HELTAI János: *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk.: VARIAS Béla. Bp. 1987. Akadémiai Kiadó, 209–230.

⁷³ RMNy 471.

dász nem működhetett függetlenként.⁷⁴ A nyomdászt mégis megokolás és bizonyítás megkísérlése nélkül szokás felruházni kiadói vagy szerkesztői minősítéssel. Ma már tudjuk, hogy Medgyesi Pál elhunyt 1663. július 27-e előtt.⁷⁵ Nem tudjuk azonban, hogy ki volt az, aki az ő helyében a város irányító és felügyeleti jogát gyakorolhatta. Talán Szilágyi Tarpai András.

A Tízparancsolat kérdésében vélhetjük ezek után, hogy itt olyan reformáció előtti hagyományról van szó, amely protestánsok között is élt helyenként a 17. század iskolai oktatásában. Pécseli Király Imrénél sem mondhatjuk ki a végső szót. Ábécéjének 'A' variánsa tudniillik latinul közli az A_{7b}–_{8a} levélen a Decem Praecepta Decalogi rövidített és átszámozott változatát. 'B' variánsa latinul sem, magyarul sem ezt a megoldást választja.

Lássuk előbb a 3–6. parancsolatot az 1659-es pataki ábécé A_{3b}–_{5a} lapjairól:⁷⁶

„Harmadik Parancsolat. A' te Uradnak Iftenednek nevét fel ne vedd hijába mert nem hadgya a' Jehova büntetés nélkül azt, a' ki az ő nevét felvefzi hijába.

Negyedik Parancsolat. Meg emlekezzel a' Szombatrol, hogy azt meg fzentellyed hat napon munkálkodgyál, és minden dolgot elvégezzed: Heted napon a te Uradnak Iftenednek Szombattya vagyon. Semmi dolgot fe tegy fe te, fe fiad, fe leányod: fe szolgád, fe szolgáld: és femmi barmod fe a' te jövevényed, mely a' te kapuidban vagyon. Mert hat napon csinálá⁷⁷ a' Jehova⁷⁸ a' menyet és a' földet, és a tengert, és minden azokban valo állatokat: és megnyugovék heted napon: Azért meg áldá az Jehova a' Szombatot, és meg fzentelé azt.

Eötödik Parancsolat. Tifztelyed atyádat és anyádat, hogy hozzfzu életü légy a' földön, mellyet a' te Jehova Iftened ád te neked.

Hatodik Parancsolat. Ne öly.”

A Pécseli Király Imrénél található, és a következőkben idézett magyar változatból a káté 'A' változatában az I–VII. parancsolat maradt meg. Az A_{7b}–_{8a} levélen a 'B' variáns magyarul töredékesen bár, és latinul is a teljes és protestáns számozás szerinti változatot közli. Szövegén első pillantásra látható, hogy eltér a Vizsolyi Bibliától. A töredékben megmaradt próbanyomat alapján nem mondhatjuk meg, hogy végül melyik változat volt elfogadott és elterjedt a Dunántúlon vagy a Felvidéken.

⁷⁴ Debrecenben is ez volt a helyzet. Tükrözi Fodorik Menyhért szerződése (1633). „Világosan kiderül a szerződésből az is, hogy a város cenzúrajogot gyakorolt a nyomda termékei fölött. Nem is cenzúra volt ez, sokkal több annál. Ahogy még később látjuk, a nyomda nem folytathatott önálló kiadási politikát, csak azt adhatta ki, amit a város, »prédikátor uraimék« eleve jóváhagytak.” BENDA–IRINYI: *i. m.* (2. jegyzet) 27.

⁷⁵ LUFFY Katalin: *Medgyesi Pál útja 1660 után*. In: *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritánizmusról*. Szerk.: FAZAKAS Gergely Tamás, GYÖRI L. János. Debrecen, 2008. Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 238–245. (A Könyv és Könyvtár 2007-es különszáma.)

⁷⁶ MARKOVICS: *i. h.* (28. jegyzet) 93–94. Az 1681-es kiadás eltérő szóalakjai: 'hijában', 'szombatrúl'.

⁷⁷ Hanai Biblia és 1681-es ábécé: 'teremté'.

⁷⁸ Hanai Biblia (itt és a következő parancsolatban is): 'Ur'.

RMNy 1484 'A' variáns

- I. En vagyoc az te Urad Iftened, idegen Iftenid ne legyenec en előttem: Faragot képet ne csinály magadnac, hogy azt imádgad.
- II. Iftenec nevét heába ne végyed.
- III. Meg emléközzél róla, hogy Innepet szentely.
- IV. Atyádat, Anyádat tífztellyed, hogy hozfzu életű lehes ez földön, melyet az te Urad Iftened ad tenéked.
- V. Ne őly.
- VI. Ne paráználdogyal.
- VII. Ne oroz.

Custos: Hamis

RMNy 1484 »B« variáns

- [I. Én vagyoc az] *te Urad Iftened, ki* [téged kiho]ztalac Egyptomnac [földből az rablágnac há]zabol. *Ne legyenec* [idegen Iftenid én] *előttem*.
- [II. Ne csinály ma]gdadnac faragott és [hafonlófágot] valamely ábrázatra, [mely égen és földön] *vayon: meg ne hai*[lad magadat azok előtt] *se tífztellyed azo-*c[kat én előttem, mert én az] *te Iftened: erős boß*[Buálló Iften vagyoc ki meg lato]gatom az Atyáknac [vétkét harm]ad és *negyediziglen* [à kik engem] *gyűlőnc: Es irgal*[mafság tévő vagyoc ezeriz]iglen azockal, à *kic* [engem Beretnec és az én] *paranczolatimat* [megőrzic].
- [III. Az te Uradnac]Iftenednec nevét he[ában ne vegyed, ne]m hadgya azt az Úr [büntetés nélkül, à ki a]z ő nevét heában [veendi.]
- [IV. Megemlékez]zél *hogy az Szombat* [napot meg bentellyed, ha]t napon munkáldod[gyál és tegyed minden te] *dolgaidat: à hetedic na*[pon pedig az te Uradnac Iftenednec Szombattya vayon, ne tégy akkor semmi dolgot...]

Az idézett parancsolatok szövegének kiegészítése csupán valószínű lehet, pontos megfelelőjére nem ismeretes példa. A korábbi ábécékből idézettel nem egyezik.

Az 1670 előtti ábécéskönyvecske (RMNy 3476A) feltételezhető tartalma ez lehetett:

- A₁a: A B C ... (címlapként magyar ábécé és számok).
 A₁b–₂b: Tabulák
 A₂b–₃a: Miatyánk
 A₃a–₃b: Az Hitnek Ágazati
 A₃b–₄b: Istennek Tíz Parancsolati
 A₅a: A Szent Keresztségről
 A₅a–₅b: Az Úrnak Szent Vacsorájáról
 A₆a–₇a: CXXXI. és CXLI. genfi zsoltár
 A₇a–₈a: Imádság tanulás előtt és után (vagy étel előtt és után)
 A₈a–₈b: Reggeli és estvéli imádság

„Á–bé–cé–dé, rajtam kezdék a nagy bölcsességet” – Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtéséből jól ismert ez a gyermekénekben felhangzó lapidáris igazság. Se iskolázás, se iskolázottság nincs olvasni tudás nélkül. Szőnyi Nagy István *Magyar os-*

kolájából választott mottója után a főtebb többször hivatkozott *A magyar olvasástanítás története* így kezdi előszavát: „Valóban nagy mesterség jól tanítani, különösen kisgyermeket az olvasásra.” Ehhez képest a könyv-, nyomda- és könyvésztörténetben ismereteink elég szerények nemzeti és anyanyelvi ábécéskönyvecskéink kezdeteiről.

Választalan kérdések

Heltai Gáspár után Tótfalusi Kis Miklósig nem jelent meg Kolozsvárott ábécéskönyv? Latin–magyar sem? Ludovicus Piscator Gyulafehérvárott megjelent latin tankönyvei viszont Pécseli Király Imre munkáját folytatják. Ilyen és hasonló adatok is azt valószínűsítik, hogy ismereteink korántsem teljeseek. A reformáció és az anyanyelvi oktatás összefonódása miatt azon is elgondolkodhatunk, hogy Bornemisza ábécés kátéja után valóban Pécseli Király Imréé lehetett-e a legkorábbi önálló latin–magyar ábécéskönyv?

A bibliográfiai hiányok valószínűek, de találgatások nem pótolják ismereteink hiányát. Alkalmilag és ismételtelen megjelenhetett a jól eladható apró ábécéskönyv, mint a kelendő naptárak sorozata. Például gergelyjárás táján, vagy amikor vizsgák után vitték ki rektóriára a diákokat Debrecenből és Patakról, alkalmasint ponyván árulták az egyetlen füzetből álló ábécéskönyvecskét.

Az olvasás tanítása előírás volt már 1560-ban is,⁷⁹ hiszen a haladóbbaknak latinul is olvasniuk kellett elég hamar. Az anyanyelvi oktatás eme aprócska emlékei biztonnal elenyésztek, mert szinte lehetetlen, hogy a tanító csak íratlan szájhagyományra és gyakorlatra alapozott, vagy saját kéziratoss jegyzetei alapján tanított. Vajon igazolható volna az ezzel ellentétes vélemény?

Célszerű volt Patak és Debrecen korabeli nyomdatermékeinek summás áttekin-tése. Látható ebből, hogy évente (bár nem nagy példányszámban) az 1500, sőt 2000 lapot meghaladó összkiadásra képes sajtón a 8 leveles magyar és a 16 leveles latin–magyar ábécéskönyvecskék előállítására nem lehetett gond. Még annyira sem, mint egy halottas prédikáció hirtelen kinyomtatása, sőt még a kelendő kalendáriumnál is kevesebb munkával járhatott, és nem volt nagy papírigénye sem. Lehetséges-e, hogy az iskolavárosok vezetősége nem kívánta ennek az elemi segédeszköznek a forgalmazását?

Az ábécéskönyvecskéhez hasonló kisnyomtatvány, az úgynevezett fundamentum (kiskaté) szintén 8 levél terjedelmű (egyetlen füzet).⁸⁰

Erősen kérdéses, hogy csupán egyetlen alkalommal jelent meg hol ilyen, hol amolyan ábécéskönyv Patakon. Egy évtized távlatában kétféle magyar ábécéskönyv, és egy latin–magyar. Volt-e ezeknek több kiadása Debrecenben vagy Patakon?

⁷⁹ MÉSZÁROS: *i. h.* 1990. (2. jegyzet) 11.

⁸⁰ Például *RMK* I. 968, I. 1522.

Gyulafehérvárott Eleve való szükséges oktatását 1645-ben Medgyesi Pál a Lelki A–Be–Ce⁸¹ előtt ezzel a mondattal kezdte: „Az ÁBÉCE az írástanulásnak csak leggyengébb és elsőbb kezdeti, s majd csak gyermeki játéknak látszik, de azonban oly igen nagy mesterség fekszik alatta, hogy valamennyi szó, írás ez világon vagon, mind csak ez egynéhány bötükön fordul meg”. Nincs-e köze Medgyesi Pálnak a pataki magyar ábécéskönyv kiadásához? A szakirodalom eddig ezt a kérdést nem fogalmazta meg. Beleillik a körképbe, amelyben együtt van Gyulafehérvár és Patak részben azonos betűkészlete, együtt látunk gyulafehérvári és kolozsvári bélyegzőt debreceni nyomtatvány kötésén, amelynek táblája Erdélybe menekített pataki töredékeket rejtett. Mindezek után, a főtebbieket részletesen nem ismételve, zárjuk az RMNy 3476A summás leírásával.

[Ábécés könyv. Patak, 1666–1670, typ. principis, Rosnyai.]

A⁸ = [8] fol. 8°

Magyar ábécéskönyv. – Három csonka levélpárja marad meg, üres verzőval, próbanyomattól. Nem volt külön címlapja, az ábécével kezdődött (A_{1a}). A tabulák után az olvasókönyvi rész szótagolt Miatyánk, Hiszekegy szövegét tartalmazta. A Tízparancsolatot nem szótagolta. Azután a keresztség és úrvacsora szereztetési ígéje, majd valószínűleg a más ábécékben is meglévő két genfi zsoltár (131. és 141.) következett. Végül – a pataki ábécétől eltérően – nem két, hanem négy imádság lehetett a könyvecske végén.

Tartalma részben hasonló az 1659-es (szintén töredék) pataki ábécéhez (2865) és az épen megmaradt 1681-es debrecenihez (RMK I. 1254). Ezek alapján lehet tartalmát megközelítőleg összeállítani.

A pataki betűinek felújítása után nyomtatta Rosnyai János 1666–1670 között. Mártonfalvi Tóth György *Exegesis libri primi Medvllae Amesianae* című művének (Debrecen 1670 = 3632) táblájában maradt meg. Ezt valószínűleg nem Debrecenben kötötték, hanem Kolozsvárott 1671 után, leginkább 1675–1677 között a korábban Szenci Kertész Ábrahám műhelyében és Gyulafehérvárott használatos szerszámokkal.

A restaurált levélkéik mindhárom párja megvan: Debrecen Ref.; OSzK és Patak Ref.: a duplumokból kettő-kettő + photo (Debrecen).

⁸¹ RMNy 2104. – BÁCSI Ernő kiadásából idézek (RMK I. 1319). Bp. 1940. 41. /Magyar Irodalmi Ritkaságok XLVI./

CSABA FEKETE

A fragmentary spelling-book printed at Patak between 1666 and 1670

Mistakenly had been identified this primer as a Debrecen print, simply because its fragments being survived in the cover of a textbook printed in Debrecen (1670), and preserved in the Library of the Debrecen Reformed College since the beginning of the 20th century, yet not registered in bibliographical desk books. Recently the font was checked by V. Judit Ecsedy the expert of the National Széchényi Library, and identified as the one used in the printing house erected by the Transylvanian Prince at Sárospatak (i.e. Patak, North Hungary) to meet the needs of the local Reformed College where Comenius was a celebrated professor.

First we have to survey the named book cover. The present research cleared up that some copies of the much favoured divinity textbook based on the work by Amesius (William Ames) which was edited in Debrecen (1670), was not bound immediately by local binders, but only years later in Kolozsvár (Clausenburg, Transylvania). The punch and binders' tool was not of Debrecen, but the ones applied by the binder of the Transylvanian Prince (see pictures 5 to 8) in Kolozsvár and/or Alba Julia. In 1671, because of the counter-reformation, the printer of Patak had to flee to Transylvania, crossing Debrecen. He was then working at Kolozsvár nearly six years. Some of the fragments of earlier proof sheets of Patak were used there. Finally in 1676 the printer became invited and then he acted as the leader of the Debrecen printing house.

As for the content of the primer, such type of spelling-books usually were incorporated during the Middle Ages, also in the 16th century, into small catechism books running to a single or two printing sheet. Later 17th century Hungarian spelling-books also run to no more than one printing sheet, having no definite title page at all (see picture 9), and their content included elements of a catechism. These fragments (see picture 1 to 4) i. e. of half torn pages measuring 128 by 6,7 or 6,8 millimeters seems to be proof impression as the back of pages, two to eight copies, are all blank. Consequently the text printed on their fore side of the torn pages also are halved. Even then, thanks to successful efforts done, compared other known editions of the Hungarian spelling-books of the 17th century (also all *Abecedarium Latino-Hungaricum*) identified almost all of the possible content of this fragmentary booklet; namely the alphabet, the syllables, and as a first readers' textbook items, the Lords' Prayer, Credo, Ten Commandments, Morning and Evening Prayer (and possibly one more prayer), two (or three) Geneva Psalms, in this print no one of them being syllabicate.

As a conclusion a tentative entry of this incomplet copy is closing down the paper, as it is the custom by the Old Hungarian Prints, summing up the bibliographical data, title, content, research work, and related entries.

FARKAS JUDIT ANTÓNIA

A Magyar Bibliophil Társaság története (1920–1949)* I.

*„Ebben a társaságban együtt szeretnők látni
a könyv minden barátját, kultuszának minden odaadó hívét”*

A legújabb könyvművészeti törekvések fokozatos térnyerésével és a művészi kiállítású amatőr-bibliofil könyvek iránti gyűjtési kedv 20. század eleji fellendülésével a hazai könyvbarátok részéről egyre nagyobb igény mutatkozott arra, hogy a fejlettebb könyvkultúrával rendelkező nemzetekhez hasonlóan ők is megalakítsák saját egyesületüket és fórumaikat. Bár Szana Tamás, a szép könyvek 19. század végi propagálója már az 1890-es években arról ábrándozott, hogy könyvamatőrjeink egyesületbe szerveződnek, és a fővárosban fontos könyvárveréseket tartanak, vágyálma beteljesüléséig néhány évtizednek el kellett telnie.¹ A művészi igénnyel készült könyvek népszerűsítésére jó ideig csak a művészeteket és irodalmat támogató műpártoló társaságok keretén belül nyílt lehetőség.²

A tanulmány a magyarországi bibliofil mozgalom intézményesülését mutatja be az első hazai könyvkedvelő egyesület, a Magyar Bibliophil Társaság (a továbbiakban: Társaság) történetén keresztül. A szép könyvek készítését, gyűjtését népszerűsítő és a könyvtörténeti kutatásokat előmozdító szellemi műhely meghatározó kulturális és tudományos tevékenységét az újabban feltárt levéltári források felhasználásával rekonstruálom.³

* Jelen tanulmány disszertációm egyik fejezete alapján készült: FARKAS Judit Antónia: Szép könyvek kultusza. Bibliofil könyvkultúra Magyarországon (1914–1949). Miskolc, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2011. 146–147.

¹ SZANA Tamás: *Egy bibliophil álma*. In: Uő: *Egy amateur naplójából*. Bp. 1899. 81–96.

² Vö. POGÁNY György: *A magyar könyvgyűjtő kalauza*. Bp. 2005. 179–180.

³ A Társaság történetével Pogány György és Győri Luca foglalkozott részletesen: POGÁNY György: *A Magyar Bibliophil Társaság története (1920–1970)*. In: *Írás és könyv. A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve. I.* H. n. 1987. 121–135; POGÁNY György: *Fitz József és a Magyar Bibliophil Társaság*. = Magyar Könyvszemle (104.) 1988. 169–185; POGÁNY: *i. m.* 2005. (2. jegyzet) 181–191; GYŐRI Luca: *Bibliofília és bibliofil társaságok a két világháború közti Magyarországon*. Szakdolgozat. Bp. ELTE BTK Könyvtártudományi Szak, 2003. 15–47. Az előbbieken kívül a következő forrásokra és irodalomra támaszkodtam: Békés Megyei Levéltár (= BML), a Kner nyomda (Gyoma) iratai (= XI. 9), Írók és művészek (= c). 25–26. Magyar Bibliophil Társaság; Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (= OSzKK) Fond 45. Fitz József iratai; OSzKK Analekta 11.653 A Magyar Bibliophil Társaság történetére vonatkozó iratok; *A Magyar Bibliophil Társaság Alapszabályai*. H. n. [1920–1921]; EISLER Mihály József: *A Magyar Bibliophil Társaság első nyolc évének történetéből*. In: *A Magyar Bibliophil*

Előzmények

A hazai könyvbarátoknak Szana Tamás kezdeményezésére a műértőket és műpártolókat tömörítő Műbarátok Körében (1890) nyílt elsőként lehetőségük arra, hogy a szép könyv ügyét szervezett keretek között felkarolják. 1909-től egy újabb, a művészeti élet és műgyűjtés fellendítésére hivatott szervezet, a Szent György Czéh Magyar Amatőrök és Gyűjtők Egyesülete is kivette a részét a bibliofil kultúra népszerűsítéséből. Egyebek mellett fontos feladatának tartotta a művészi ex librisek (könyvjegyek) és könyvek készítésének, illetve gyűjtésének hazai előmozdítását. Ennek érdekében ex libris, majd bibliofil szakosztályt hozott létre. Az első bibliofil szervezet 1920-as megalakulásáig Magyarország csaknem minden szenvedélyes könyvgyűjtője tagja volt az egyesületnek.⁴ Persze a legelkötelezettebbek a külföldi szervezetekbe is beléptek.⁵

A könyvgyűjtők egyesületbe tömörítésének és a magyarországi bibliofil kultúra fellendítésének az ügyét Lantos Adolf antikvárius is szívügyének tartotta. 1913-ban megindította a *Könyvtári Szemlét*, amely – mint azt az alcímben is kifejezésre juttatta – „a könyvtárak, olvasók és könyvgyűjtők félhavi értesítője” kívánt lenni. A Köhalmi Béla szerkesztésében megjelenő orgánus Könyvgyűjtés – könyvkedvelés című állandó rovatában az egyetemes és hazai könyvművészet, bibliofília legfontosabb eseményeiről, híreiről is beszámolt. Itt fogalmazódott meg elsőként néhány könyvbarát felvetésére az a szándék, hogy az egymástól elszigetelten működő magyar bibliofilek fogjanak össze, és alakítsák meg saját szervezetüket.⁶ A lap készséggel ajánlotta fel segítségét a társaság megszervezéséhez. A kezdeményezés annál is inkább tetszést aratott, mert „Magyarországon a könyvgyűjtés és az ennek érdekében való munkálkodás még szűz terület” volt.⁷

A *Könyvtári Szemle* rövid időn belül közölt egy programtervezetet, amely a következő hét programpontot jelölte meg: könyvtári látogatások szervezése ország-

Társaság Évkönyve. I. 1921–1928. Bp. 1928. 7–10; A Társaság további kiadványai (l. a függelékben); korabeli folyóiratcikk: TÓTHNÉ BORDÉ Katalin: *Kner Imre és a közéleti nyilvánosság.* [Nyíregyháza], [2001].

⁴ Erről tanúskodik az 1912-es decemberi tagnévsor is, amelyből érdemes néhány nevet kiemelni: gróf Andrássy Gyula, gróf Apponyi Sándor, Czákó Elemér, Ernst Lajos, dr. Gál Hugó, Glück Frigyes, Hoselitz Gyula, dr. Hüttl Hümér, Jeszenszky Sándor, Kellner István, báró Kornfeld Móric, Majovszky Pál, Meller Simon, Rampacher Pál, Reich Milton Oszkár, Reiter László, dr. Reuter Camillo, Siklóssy László, Szalay József, Szemlér Lőrinc, Todoreszku Gyula; l. A Gyűjtő (1.) 1912. 447–451. A Szent György Czéh a Műbarátok Köréhez hasonlóan néhány igényes kiállítású amatőr-bibliofil kötet megjelentetésével is példát mutatott.

⁵ Példaként említhető Apponyi Sándor, aki 1874-ben csatlakozott a Société des Bibliophiles François-hoz; l. *Liste des membres de la Société des Bibliophiles François.* Paris, 1876. 7, 19. A Wiener Bibliophilen-Gesellschaftnak 1918-ban hét magyar tagja volt; l. *A bécsi bibliofilek évkönyve 1918-ra.* In: *Könyvgyűjtők Évkönyve 1919-re.* Szerk.: KÖHALMI Béla. Bp. 1919. 87.

⁶ A Könyvtári Szemle kezdeményezéséhez l. POGÁNY: i. m. 1987. (3. jegyzet) 122–123; GYÓRI: i. m. (3. jegyzet) 13–15.

⁷ *A Magyar Könyvgyűjtők Társaságának terve...* = Könyvtári Szemle (2.) 1914. 63.

szerte a magán- és közkönyvtárakba és a látogatási napokat tartalmazó naptár megjelentetése; kézikönyvtár létesítése a szervezet helyiségeiben; évente egy szép régi vagy ritka könyv tagilletményként való megjelentetése reprint, számozott kiadásban; néhány értékes katalógus és bibliográfia publikálása; a külföldi bibliofil kiadványok (köztük folyóiratokat) beszerzése és hozzáférhetővé tétele az egyesület könyvtárában; hétről hétre repertórium vagy katalógus készítése a bibliofil vonatkozású hazai és külföldi kiadványokról; éves rendszerességgel könyvkiállítások rendezése. A szerkesztőség előzetes számításai szerint az éves tagdíj 100 korona lett volna.⁸

A megalakítandó társaság programjával kapcsolatos vélemények azonban megoszlottak. A hazai könyvdisztító művészet ügyét jó ideje felkaroló *Magyar Iparművészet* elsősorban azt kifogásolta, hogy a kiadói tervezet nem az új könyvművészeti törekvések pártfogolására helyezi a hangsúlyt:

„Mi a magunk részéről csak örömmel üdvözölhetjük ezt a mozgalmat, amelytől a kissé bizony elmaradt magyar könyvművészet fejlődését is reméljük. Reméljük annak a programnak ellenére, mely mintegy beharangoz a létesülő egyesületnek, s amely sokkal többet beszél az »ismeretlen szép régi vagy ritka« könyvek kiadásáról, mint a modern magyar grafikus művészek és könyvkötéstervezők foglalkoztatásáról. Pedig mindenütt, Münchenben csakúgy mint Párisban, az ilyen bibliofil-egyesületek főleg azzal váltak a saját művészetük becsületére, hogy egy-egy dedikált írónak, ezoterikus költőnek műveit fényűző kiadásban, kongeniális hazai művészek illusztrációival s kötésével jelentették meg. A mi magyar irodalmunkban mennyi az olyan félműlt költő, ma is tevékeny író, akinek kéziratai közt valóságos gyöngyök találhatók a bibliofilek számára. Az Iparművészeti Iskola előzékpapír-mintái, az Iparrajziskola amatőr kötéseit szinte elvesznek a meg nem értők között és nemzedékek nőnek fel nálunk abban a hitben, hogy a könyv akkor művészi, ha bőrt utánzó papirosba van kötve és a tokja nefelejt-koszorús nyomott karton. Ezért legtöbb esztétikai hatást a programnak attól a pontjától remélünk, mely évenként egy-egy bibliofil-kiállítást helyez kilátásba, hogy bemutassa a szép könyveknek nálunk oly nagyszerű múltját és oly sivár jelenét.”⁹

A *Könyvtári Szemle* megfogadta a folyóirat tanácsait, és programjába a legújabb könyvművészeti törekvések támogatását is bevette.¹⁰ A művészi könyvek felkarolására és a hazai bibliofilek intézményesülésére ugyanakkor várni kellett még néhány évet, mivel a Magyar Könyvgyűjtők Társasága tervbe vett 1914-es őszi megalakulása az első világháború kitörése miatt megghiúsult.

A Magyar Bibliophil Társaság megalakulása, programja és működése

A szellemi élet meghatározó bibliofiljei több hónapos szervezkedés után 1920 őszén látták elérkezettnek az időt arra, hogy életre hívják az első hazai könyvkedvelő egyesületet, a Magyar Bibliophil Társaságot. Április végén ült össze az előkészítő

⁸ *Magyar Könyvgyűjtők Társaságának programvázlata.* = Könyvtári Szemle (2.) 1914. 91–92.

⁹ *Bibliofilek.* = Magyar Iparművészet (17.) 1914. 184, 189. Idézi: GYÖRI: i. m. (3. jegyzet) 14–15.

¹⁰ *A magyar könyvművészet és a Könyvgyűjtők Társasága.* = Könyvtári Szemle (2.) 1914. 156.

bizottság az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum igazgatói irodájában. Az egyesület megalakításának megszervezésére az intézmény élén álló Végh Gyula bizonyult a legalkalmasabb személynek. Ő hívta össze az alakuló közgyűlést 1920. október 17-én a múzeumban, amely rövidesen a Társaság székhelye lett.¹¹ A frissen megválasztott elnökségi és választmányi tagok, hogy törekvéseik megvalósításához további támogatókat és híveket toborozzanak, a következő nyomtatott felhívást küldték szét:

„A belső tartalmában értékes és külső köntösében művészi ízlésű könyv kedvelőihöz fordulunk: alakítsuk meg a könyvbarátok magyar társaságát! Az amerikaiak, angolok, dánok, franciák, hollandusok, németek és olaszok példája azt bizonyítja, hogy az illetén egyesülés mindenütt hathatós támogatója a nemzeti művelődésre való törekvésnek.

Mai helyzetünkben nemzeti öntudatunk is megkívánja, hogy megmutassuk, mennyire fogékony a magyarság a nyugati nagy nemzetek minden követésre méltó útmutatása iránt, s ha náluk a bibliophil társaságok több évtizedes virágzásra tekinthetnek vissza, úgy veljük, hazánkban sem hiányoznak már föltételei annak, hogy megkíséréljük az elszórtan régóta mutatkozó, hasonló célú törekvések egyesítését. Ebben a társaságban együtt szeretnők látni a könyv minden barátját, kultuszának minden odaadó hívét.

Mind könyvgyűjteményeink és könyvgyűjtőink száma, mind pedig könyvpiarunk fejlettsége azzal biztat, hogy munkánk eredményes lesz.

A tervezett társaság egyaránt elősegíteni kívánja majd a jó és művészi kiállítású könyvek gyűjtését, terjesztését és – gazdasági viszonyaink javultával – előállítását is. Tagjaink számára kiadványokat szándékozunk megjelentetni, pályázataink, előadásaink, megbeszéléseink és kiállításaink ugyancsak a bibliophil célokat fogják szolgálni. [...]

Kitűzött céljaink elérésének főfeltétele azonban, hogy társaságunk valóban hiánytalanul lássa együtt a magyar könyvgyűjtőket, könyvbarátokat s általában mindazokat, akikhez ezt a felhívásunkat bizalommal intézzük és csatlakozásukra multhatatlanul számítunk.

Az összehívók nevében:

Apponyi Sándor gróf, Glück Frigyes, Ballagi Aladár, Hoselitz Gyula, Baracs Károly, Kremmer Dezső, Dégen Árpád, Majovszky Pál, Eisler Mihály, Melich János, Fejérpataky László, Meller Simon, Ferenczi Zoltán, Szily Kálmán, Gergely Rezső, Végh Gyula¹²

Bár a könyvbarátok egyesületbe tömörítésének gondolata nem volt előzmény nélküli, a Társaság alapítói mégsem azonosultak a *Könyvtári Szemle* hat évvel korábbi, hasonló célokat megfogalmazó kezdeményezésével. Ennek egyik oka volt, hogy az új szervezet „tagjai politikai okok miatt elhatárolódtak a folyóirat körül cso-

¹¹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (= MTAKK) Ms 10. 407/88. Reiter László levele Tevan Andornak, é. n. A bélyegzőn a következő dátum áll: 1920. ápr. 22; *A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve. I. i. m.* (3. jegyzet) 8, 52.

¹² BML. XI. 9. c. 26/529–530. Felhívás Kneréknek postázva, é. n. [Kiemelés tőlem – F. J. A.]; vö. XI. 9. c. 26/531. Kner Imre válaszelevele Gergely Rezsőnek, 1921. febr. 3.

portosuló személyektől, akik közül többen emigrációba kényszerültek”.¹³ Őket ugyanis éppen a Tanácsköztársaság hazai könyvkultúrát veszélyeztető intézkedései készítettek összefogásra. Félelmeik nem voltak alaptalanok, ugyanis az államosítás nemcsak a nyomdákra, könyvkiadókra és könyvkereskedésekre terjedt ki, hanem a felbecsülhetetlen értékű magánkönyvtárak is veszélybe kerültek. Bár „a világháború utáni nagy összeomlás” fenyegetései elhárultak, az ország területének megcsonkítása komoly traumát okozott, és a társadalom elkötelezett tagjait aktivizálta.¹⁴ A könyvgyűjtés és könyvkészítés múltbeli sikereinek és újabb eredményeinek a bemutatása a könyvkultúra fellendítésén keresztül a nemzet megtépzott identitástudatának a megerősítésére is alkalmasnak látszott.

A Társaság megalakításakor, mint az a felhívásból is kitűnik, külföldi példák sora állt az alapítók előtt. A legtöbb fejlett könyvkultúrával rendelkező ország már jóval korábban életre hívta a maga bibliofil közösségét. Az angolok jártak az élen, ők ugyanis a világon elsőként 1812-ben létrehozták a Roxburghe Clubot, melyet azután újabb egyesületek követtek (pl. First Edition Club, Bibliographical Society, Antiquarian Bookseller’s Association, Oxford Bibliographical Society, Philobiblon Society). A franciák néhány évtized leforgása alatt szintén több szervezetet alapítottak (Société des Bibliophiles François, 1820; La Société des Amis des Livres, 1873; La Société des Bibliophiles Contemporains, 1889; La Société des Cent Bibliophiles, 1895; La Société des Bibliophiles Indépendants, 1896; Les XX, 1897; Les Amis du Livre Contemporain, 1903; La Société du Livre d’Art, 1904; Les Amis du Livre Moderne, 1908). A német könyvbarátok 1899-ben tömörültek társaságba Gesellschaft der Bibliophilen néven, majd újabb közösségeket hoztak létre országszerte (pl. Bibliophilen Abend, Lipcse; Wiegendruck Gesellschaft, Berlin). Az osztrákok a német bibliofilektől különválva 1912-ben hívták életre a Wiener Gesellschaft der Bibliophilen. Az Amerikai Egyesült Államokban is több patinás bibliofil szervezet alakult a 19. század végén: pl. Grolier Club (New York, 1884); Club of Odd Volumes (Boston, 1886); Rowfant Club (Cleveland, 1892); Philobiblon Club (Philadelphia, 1893); Caxton Club (Chicago, 1895).¹⁵

A magyarországi bibliofilek mind közül az egyik legrégebbi, éppen száz évvel korábban alapított francia egyesület, a Société des Bibliophiles François működé-

¹³ GYÖRI: *i. m.* (3. jegyzet) 15–16. Vö. EISLER: *i. h.* (3. jegyzet) 8; REITER László: *Budapest legszebb kiállítása.* = Budapesti Napló (1.) 1937. 4. sz. 246. Nem kizárt, hogy a korábbi kezdeményezéssel szembeni távolságtartás a névválasztásban is szerepet játszott. Az eredeti elgondolással ellentétben az új szervezet végül nem a Magyar Könyvgyűjtők Egyesülete, hanem a Magyar Bibliophil Társaság nevet kapta. Vö. MTAKK Ms 10. 407/88. 92. Reiter László levele Tevan Andornak, é. n.; Tevan Andor levele Reiter Lászlónak, 1920. május 1.

¹⁴ EISLER: *i. h.* (3. jegyzet) 8.

¹⁵ Az angolokhoz l. LANGER M[ór]: *A magyar és külföldi bibliofília története. Ritka és becses magyar könyvek jegyzéke.* Bp. 1936. 48. A franciákhoz l. SILVERMAN, Willa Z.: *The New Bibliopolis: French Book Collectors and the Culture of Print, 1880–1914.* Toronto–Buffalo–London, 2008. 61–115, 219–220; LANGER: *i. m.* 28. A németekhez l. LANGER: *i. m.* 38; <http://www.bibliophilie.de>. Az osztrákokhoz l. [www.wiener-bibliophile.at /index.php?section=geschichte](http://www.wiener-bibliophile.at/index.php?section=geschichte). Az amerikaiakhoz l. LANGER: *i. m.* 50; <http://www.caxtonclub.org/history.html> (Utolsó letöltés: 2010. ápr. 14).

sét ismerhették a legalaposabban.¹⁶ A nagy presztízzsel bíró és 100 legrangosabb, többségében tudóst és vagyonos könyvgyűjtőt tömörítő bibliofil társaságnak ugyanis évtizedeken át gróf Apponyi Sándor, a Magyar Bibliophil Társaság díszelnöke is tagja volt.¹⁷ A konzervatív francia egyesület a legtöbb bibliofil tömörüléshez hasonlóan fórumot biztosított a közös szenvedéllyel rendelkező gyűjtőknek, és könyveket, jobbára hasonló kiadásokat is megjelentetett. A társaság köteteit kizárólag a tagok kapták kézhez, aminek az volt az érdekessége, hogy mindenkinek saját, névre szóló példányt nyomtattak.¹⁸ Nehéz megállapítani, hogy az első magyarországi bibliofil szervezet megalakulásakor a névválasztáson túl mennyi inspirációt merített a francia társaságtól, az azonban bizonyos, hogy működése lényegesen demokratikusabb, tevékenysége szélesebb körű volt.

A belügyminiszter 1920. november 8-án fogadta el a bibliofilek alapszabályait, amelyek a célok és feladatok vázolása mellett az egyesület működésének jogi feltételeit is tartalmazták.¹⁹ A szervezet a bibliofilia tradícióinak ápolása mellett a könyvkultúra fejlesztését tekintette legfontosabb célkitűzésének: „előmozdítani a művészi szempontból értékes könyvek előállítását, gyűjtését és terjesztését, ápolni a könyvgyűjtők és könyvkedvelők érdekeit, terjeszteni a könyvészetre, kivált a hazaira vonatkozó ismereteket, fejleszteni az ízlést a könyviparban, érintkezést keresni a külföld hasonló célú társulataival, végül hazai könyvtáraink gyarapítását és fejlesztését támogatni.”²⁰

A Társaság megfogalmazott céljainak megvalósítására igen impozáns programot dolgozott ki. Egyik legfontosabb feladatának önálló bibliofil kiadói tevékenységét tekintette. Elsősorban „ízléses megjelenésű könyveket, hazai illusztrált műveket, régi könyvek mintájára készült hasonmásokat” kívánt kiadni tagjai számára, amelyeket a tagok a megjelenéstől számított 10 éven belül nem értékesíthettek. Az illetménykötetek mellett ugyanakkor kereskedelmi forgalomba kerülő egyéb kiadványok, többek között folyóirat és évkönyv megjelentetését is tervbe vette. Kiadói tevékenysége mellett közlemények és szakcikkek közzétételét, előadások, összejövetelek, kiállítások és könyvaukciók rendezését, valamint egyéb hazai és külföldi bibliofil termékek beszerzését tűzte ki feladatául. A „művészileg értékes hazai kiadványok, typographiai, graphikai termékek és könyvészeti munkák előállítását” elsősorban pályázatok kiírásával kívánta támogatni. A feladatok között a tudományos tevékenység is hangsúlyos szerepet kapott. Lehetővé akarta tenni, hogy a „hazai nyilvános és magán könyvtáraink bibliophil szempontból értékes anyagának is-

¹⁶ GYÖRI: *i. m.* (3. jegyzet) 15.

¹⁷ Vö. 5. jegyzet; VÉGH Gyula: *A bibliophil*. In: *Gróf Apponyi Sándor emlékezete*. Bp. 1926. 51.

¹⁸ Vö. SILVERMAN: *i. m.* (15. jegyzet) 61–74; *A XX. század könyvművészete. A Magyar Bibliophil Társaság első kiállítása az Iparművészeti Múzeumban*. Szerk.: VÉGH Gyula. Bp. 1921. 33.

¹⁹ *A Magyar Bibliophil Társaság Alapszabályai i. m.* (3. jegyzet). Idéz belőle: POGÁNY: *i. h.* 1988. (3. jegyzet) 171; GYÖRI: *i. m.* (3. jegyzet) 16–17.

²⁰ *A Magyar Bibliophil Társaság Alapszabályai i. m.* (3. jegyzet) 3.

meretét, gyarapodását, hozzáférhetővé tételét bibliográphiai kiadványaival, könyvtár-katalógusok készítésével és más alkalmas eszközök útján” előmozdítsa.²¹

Tevékenysége finanszírozására a tagsági díjakból, valamint az adományokból és egyéb támogatásokból bejövő összegeket kívánta igénybe venni. A bevételek gyarapítását szolgálták a kiadványok értékesítéséből és a kiállítások belépődíjából befolyt pénzek is. A tagság tiszteletbeli, alapító és rendes tagokból állt. A korlátlan időtartamú tiszteletbeli tagok megválasztásáról a közgyűlés, az alapító és rendes tagok belépéséről pedig a választmány döntött. A megalakuláskor az alapítóknak legalább 1000 korona, a rendes tagoknak 10 korona egyszeri belépési díjat és 100 korona éves tagdíjat kellett fizetniük.²² A Társaság működéséről és szervezeti felépítéséről az éves közgyűlés döntött; az operatív és adminisztratív feladatokat az elnökségből és választmányból álló, közel 20 tagú vezetőség intézte. Utóbbiban a hazai könyves és nyomdász szakma elitje, egyetemi tanárok, könyvtárosok, muzeológusok, írók, szerkesztők, kritikusok és gyűjtők foglaltak helyet. Érdemes néhány személyt kiemelni közülük. Áldozatkészségük és szakmai hozzáértésük ugyanis nagyban hozzájárult a szervezet sokoldalú és színvonalas tevékenységéhez.

A Társaság elnöki teendőit Végh Gyula²³ (1870–1951), az Iparművészeti Múzeum főigazgatója látta el. Az egyesület a főmuzeológus személyében egy olyan, nagy tekintélyű és kiváló vezetői képességekkel rendelkező elnökre lelt, aki nem mellesleg szenvedélyes könyvgyűjtő volt, és értett a könyvekhez. A szervezet neki köszönhetően az egyik legrangosabb tudományos és kulturális tevékenységet folytató közintézménnyel is szoros szakmai együttműködést épített ki. A múzeum ugyanis nemcsak a bibliofilek székhelyének adott otthont több mint egy évtizeden át, hanem nagyszabású tematikus grafikai és könyvkiállításait is felkarolta és befogadta. 1932-ben Enyvvári Jenő²⁴ (1884–1959), a Fővárosi Könyvtár igazgatója követte Véghet az elnöki székben. Ettől az időszaktól a bibliofilek székhelyüket a Reviczky utca 1. szám alatt található Wenckheim-palotába (ma Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár) helyezték át. Enyvvári elődjéhez hasonló szakmai felkészültséggel irányította a szervezetet, bár feladata nehezebbnek bizonyult, mivel a húszas évekhez képest a Társaság anyagi lehetőségei korlátozottabbak lettek, tagsága megfogyatkozott.

²¹ *A Magyar Bibliophil Társaság Alapszabályai i. m.* (3. jegyzet) 3–4.

²² *A Magyar Bibliophil Társaság Alapszabályai i. m.* (3. jegyzet) 4–5. Az összeg az évek során természetesen többször változott; vö. GYÖRI: *i. m.* (3. jegyzet) 17. Az alapító tagok egyszeri és mindenkor tagdíja azonban mindig tízszerese maradt a rendes tagok éves díjának. Érdemes megjegyezni, hogy 1924-ben a nehéz gazdasági viszonyokra való tekintettel az 50 000 koronára felemlt rendes tagdíjból a közalkalmazottak 50%-os kedvezményt kaptak: *A Magy. Bibliophil-Társaság. = Magyar Bibliofil Szemle* (1.) 1924. 120.

²³ Művészeti író, műgyűjtő, 1917–1934 között a Magyar Iparművészeti Múzeum igazgatója, majd főigazgatója. Számos bibliofiliával és könyvművészettel kapcsolatos írás fűződik a nevéhez. Vö. BAJZIK Zsolt: *verebi Végh Gyula élete (1870–1951)*. In: „*Utcanév sem jár énnekem...*” *Emlékezés verebi Végh Gyulára. Emlékkiállítás és konferencia*. Szerk.: BAJZIK Zsolt. Szombathely, 2001. 9–43.

²⁴ Filozófus, könyvtáros. 1905–1945 között a Fővárosi Könyvtár munkatársa, 1927-től igazgatója.

A két alelnöki (utóbb társelnöki) posztot Majovszky Pál²⁵ (1871–1935), nyugalmazott miniszteri tanácsos, neves könyv- és műgyűjtő, illetve Ferenczi Zoltán²⁶ (1857–1927), a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója töltötte be. Ferenczi 1927-ben bekövetkezett halálával Lukinich Imre²⁷ (1880–1950), a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi könyvtárának igazgatója lett az alelnök. Mindnyájuk nevéhez fűződik egy-egy fontos kiállítás és katalógus.

A reprezentatív és protokolláris feladatok jelentős része az elnök mellett a főtitkárra, Eisler Mihály Józsefre (1882–1944?) hárult, aki elmeorvos létére kiválóan értett az irodalomhoz, művészetekhez és nem utolsósorban a könyvekhez. A bibliofilek körében igen jelentős régi és modern könyvművészeti könyvgyűjteményével szerzett magának elismerést.²⁸ Az 1940-es évek közepétől Drescher Pál²⁹ (1889–1957), a Fővárosi Könyvtár főfelügyelője lett a főtitkár, aki mindenekelőtt fontos könyvtörténeti kutatásaival, publikációival és kiállítások megrendezésével segítette a bibliofilek munkáját.

A Társaság életében meghatározó szerepet játszott az 1923–1930 között másodtitkárként tevékenykedő Fitz József (1888–1964).³⁰ „[F]eladata sokrétű volt, ő intézte a szervezés adminisztratív teendőit, vezette az ülések jegyzőkönyveit, ő tartotta a kapcsolatot a választmány tagjai között.”³¹ A hivatalos ügyeken túlmenően számos javaslat, valamint publikáció fűződött a nevéhez, és aktívan részt vett a kiadványok és kiállítások előkészítésében is. 1934-től új szerepben, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójaként vált szorossá a kapcsolata a Társasággal. Pogány György szerint abban is oroszlánrésze volt Fitznek, hogy a Társulat fórumot biztosított a könyv- és nyomdászattörténeti kutatásoknak.³²

²⁵ Szerkesztő, művészeti író, könyv- és műgyűjtő. A vallás és közoktatásügyi minisztérium művészeti ügyosztályán dolgozott, amelynek 1913–1917 között miniszteri tanácsosi minőségben vezetője volt. 1925-től a *Magyar Művészet* szerkesztője volt. Kiemelkedő 19. századi rajzgyűjteményét a Szépművészeti Múzeumnak ajándékozta.

²⁶ Irodalomtörténész, könyvtáros. 1899–1925 között a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója, ezt követően az MTA főkönyvtárosa.

²⁷ Történész, 1923–1924 között a Magyar Országos Levéltár, 1924–1929 között pedig az OSZK igazgatója. Vö. Dr. Lukinich Imre *a Magyar Bibliophil Társaság alelnöke*. = Magyar Könyvszemle (34.) 1927. 352.

²⁸ Vö. STEMMER Ödön: *Egy antikvárius visszaemlékezései*. Szerk.: TAKÁCS Márta. Bp. 1985. 196. Vö. még: BOGNÁR Zsuzsa: *Eisler Mihály József és társai – Lukács György szellemi vonzásköre a Pester Lloydban (1907–1914) II.* = Magyar Könyvszemle (115.) 1999. 186–195.

²⁹ Költő, műfordító, a Fővárosi Könyvtár főkönyvtárosa. Jelentős könyvtörténeti, bibliográfiai, könyv- és nyomdaművészeti munkásságot fejtett ki. Verseit Csöndes Pál álnéven írta. 1939-ben belügyminiszteri engedéllyel vezetéknévét Szentkútyra változtatta (vö. OSZKK Fond 45/664/9).

³⁰ Könyvtáros, könyvtörténész. 1914-től a budapesti Egyetemi Könyvtár tisztviselőjeként dolgozott, 1930–1934 között a pécsi Egyetemi Könyvtár igazgatója, 1934–1945 között az OSZK főigazgatója. Vö. POGÁNY: *i. h.* 1988. (3. jegyzet) 169–185.

³¹ POGÁNY: *i. h.* 1988. (3. jegyzet) 173–174. Gergely Rezső könyvkereskedő után Fitz látta el a titkári teendőket, akit azután Drescher követett.

³² POGÁNY: *i. h.* 1988. (3. jegyzet) 171–172.

A pénztárosi feladatokat ellátó Reiter László, az Amicus Kiadóvállalat tulajdonosa elsősorban a kiadás terén bizonyult áldozatkésznek. A húszas évek első felében ő felelt a legtöbb kiadvány sajtó alá rendezéséért, tipográfiai tervezéséért, népszerűsítéséért, és az ő kiadásában jelent meg az első négy kiállítási katalógus is.

A hazai könyv- és nyomdaművészet legmeghatározóbb 20. századi alakja, Kner Imre a válaszmű egyik legönzetlenebb és legtehetesebb tagjaként a húszas évek végétől kapcsolódott be intenzíven a bibliofilek szakmai és könyvművészeti munkájába, azt követően, hogy Reiter László fokozatosan visszavonult a könyvkiadástól.³³ Jó néhány kiadvány és nyomtatvány megtervezésében, ingyenes vagy önköltségen való elkészítésében vett részt, és szakmai tanácsaival éveken át segítette az elnökséget. A Társaságban betöltött szerepére később még visszatérek.

Bár gróf Apponyi Sándor díszelnök nem folyt bele a napi munkába, élénk figyelemmel kísérte a szervezet tevékenységét. Az egyik legjelentősebb, európai viszonylatban is megbecsült hazai könyvgyűjtő személyét igen nagy tisztelet övezte, bibliofília iránti szeretete, szakértelme, egyedülálló gyűjtőtevékenysége mindenki számára követendő példaként szolgált. Végh Gyula a következőképpen emlékezett vissza a Társasághoz fűződő kapcsolatára:

„Apponyi Sándor a francia bibliophilek között is a legnagyobb tekintélynek örvendett s a békekötés után felszólították őt, hogy a társaságba, melynek immár legrégibb tagja volt, újból lépjen be, amit ő azonban a franciáknak velünk szemben tanúsított magatartására való tekintettel akkor nem tartott időszerűnek.

E helyett készséggel vállalta az újonnan alakult Magyar Bibliophil Társaság díszelnökségét. Társaságunk nem nyújthatott néki kárpótlást a külföldi tagsággal elvesztett előnyökért, de – magyar volt, s ez elegendő volt ahhoz, hogy Apponyi Sándor meleg érdeklődéssel karolja fel törekvéseinket, erkölcsi és anyagi támogatásban részesítve első kísérletezéseinket, örülve sikereinken, melyek az ő gondolatvilágához oly közel állottak – hiszen szép könyvekről volt szó! Kiállításainkra legértékesebb könyveit habozás nélkül átengedte, sajnálkozva, hogy több alkalmas anyaggal nem rendelkezik, sőt nem röstellette a fáradságot, hogy a könyveket, metszeteket kiállításainkhoz maga kiszemelve. [...] Szerény kiadványainkra mindig talált – azok érdemét messze meghaladó elismerő szavakat, és nem szűnt meg bennünket buzdítani, tanácsokkal támogatni. A Magyar Bibliophil Társaságnak engedte át »Rariora et Curiosa«-gyűjteményjegyének kiadását is. Sajnos, a »Rariora« megjelenését már nem érthette meg, pedig ezzel reméltük Elnökünknek átnyújthatni hódolatunk és ragaszkodásunk jelét.»³⁴

A Társaságnak megalakuláskor 150 (75 alapító és ugyanannyi rendes) tagja volt. Az évek előrehaladtával azonban a taglétszám fokozatosan növekedett, és 1930-ra elérte a 261 (80 alapító és 181 rendes) főt.³⁵ Bár a tételes, foglalkozás szerinti és különböző évekből származó névsorok nem állnak rendelkezésünkre, a Társaság társadalmi összetételére a nyomtatásban megjelent 1928. és 1930. évi listák alap-

³³ Knernek kezdetben komoly szakmai fenntartásai voltak a szervezettel szemben: Vö. POGÁNY: *i. m.* 1987. (3. jegyzet) 124–125.

³⁴ VÉGH: *i. h.* (17. jegyzet) 51–52. Idézi: GYÖRI: *i. m.* (3. jegyzet) 30–31.

³⁵ *Magyar Bibliophil Társaság alakult...* = Magyar Iparművészet (23.) 1920. 93.; *A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve. II. 1929–1930.* Szerk.: NAMÉNYI Ernő. Bp. 1931. 21–29.

ján is következtetni tudunk.³⁶ A legkülönbébb foglalkozású gyűjtők szűk tábora – az időközben elhalálozott tagokkal együtt 1930-ban 287 fő – a társadalom elitjét alkotta. A művészi könyvek tervezésével, készítésével és forgalmazásával foglalkozó könyves szakma meghatározó alakjai,³⁷ illetve a tudományos és kulturális élet kiválóságai mellett szép számmal szerepeltek a középosztálybeli értelmiség további csoportjai (orvosok, ügyvédek, bírák, mérnökök, tanárok, tisztviselők). De jó néhány gyárost, vállalatvezetőt és vagyonos bankárt is találunk a tagok között.³⁸ Ami a történelmi főnemesekeket illeti, számuk a korábbi évtizedekhez képest jelentős mértékben megfogyatkozott. Az 1920-as években mindössze néhány arisztokrata származású könyvgyűjtő nevével találkozunk a taglistákon (pl. gr. Apponyi Sándor, gr. Batthyány Gyula, gr. Esterházy Miklós, Móric és Mihály, br. Podmaniczky Gézáné, gr. Teleki Sándorné, gr. Zichy Rafaelné). A magánszemélyek mellett egyébként civil szervezetek, cégek és közintézmények is támogatták a szervezet munkáját (pl. a Külügyi Társaság, az Iparművészeti Múzeum, a Szegedi Múzeumbarátok Egyesülete, az Első Magyar Betűöntőde Rt., valamint több fővárosi, vidéki és egy németországi könyvtár).

Magyarországon a 20. század elejétől a polgári műgyűjtés térnyerésének lehetünk a tanúi; ez a bibliofiliára is érvényes volt.³⁹ Ezt nem csupán a vezetőség és a Társaság összetétele, hanem a jelentősebb és széles körben ismert könyvgyűjtő

³⁶ L. még: *A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve. I. i. m.* (3. jegyzet) 41–50.

³⁷ Bárczy Gusztáv, Benes Klára, Biró Miklós, Bródy László, Cserna Juliska, Dick Manó, Dormándy László, Engl Géza, Fenyő Miksa, Gergely Rezső, Gróf József, Herz Henrik, Hornyánszky Viktor, inárcsi Farkas László, Kner Erzsébet, Kner Imre, Kollár Kálmán, Kozma Lajos, Löbl Ödön, Ranschburg Gusztáv és Viktor, Reiter László, Révai Ödön, Rosner Károly, Sacelláry Pál, Somló Béla, Stemmer Ödön, Tevan Andor.

³⁸ A két háború közötti tudományosság többek között Ballagi Aladár, Dégen Árpád, Dézsi Lajos, Hoffmann Edith, Kremmer Dezső, Melich János, Mészöly Gedeon, Nyireő István, Rexa Dezső, Szili Kálmán révén képviseltette magát. A Társaság tagjai körében tudhatta a legbefolyásosabb kultúrpolitikusokat és intézményvezetőket (pl. Klebelsberg Kuno, Hóman Bálint, Kertész K. Róbert, Petrovics Elek). Néhány képzőművész, építész (Telcs Ede, Benczur Ida, Batthyány Gyula, Lechner Jenő) mellett a legjelentősebb műértők és műgyűjtők (pl. Fónagy Béla, Hoselitz Gyula, báró Kohner Adolf, báró Kornfeld Móric, Meller Simon, Wolfner László) is felsorakoztak. Feltehetőleg az írástudók rosszabb anyagi körülményeit és érdektelenségét jelzi, hogy a fennmaradt taglistákon alig szerepel egy-két író, költő és kritikus (pl. Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Elek Artúr, Fenyő Miksa, Bacher Pál). Érdemes megjegyezni, hogy Kosztolányi 1934-ben a választmányba is bekerült: Magyar Távirati Iroda Archivum 1920–1945. <http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1.> Hírkiadás /belpolitika, külpolitika/ 1934. nov. 3. 32. (Utolsó letöltés 2010. április 10.) A pénzarisztokrácia köréből az egyik legtekintélyesebb gyűjtőt, báró Kornfeld Móricot kell kiemelni.

³⁹ Vö. MRÁVIK László: „... Hercegek, grófok, naplopók, burzsoák...” *Száz év magyar képgyűjtése*. I. rész 2003. 11. 25. <http://www.kieselbach.hu/cgi-bin/kieselbach.cgi?MENUID=HIREK&HIRID=422&ARCHIV=&KATID=261> (Utolsó letöltés 2010. április 10.).

tevékenységet folytató tagok névsora is alátámasztja.⁴⁰ A könyvgyűjtés újabb lehetjének, azon belül pedig a modern amatőr-bibliofil művek iránti érdeklődés megnövekedésének gazdasági okai is voltak. A nagyméretű képző- és iparművészeti tárgyak gyűjtésével szemben a lényegesen kisebb méretű, számozott, neves művészek grafikáival illusztrált könyvek, különösen az újabb kiadásúaké jelentősen kisebb tőkebefektetést, tárolásuk pedig kevesebb helyet igényelt. (Többek között ezért lendült fel ekkoriban – nem különben a művészi könyvek gyűjtői körében – a sokszorosított grafikai alkotások, azon belül pedig az ex librisek gyűjtése is.)

A könyvgyűjtési szokások átalakulásához vezetett az is, hogy a muzeális értékű ősnymtatványok és régi magyar könyvek a 20. század elejére csaknem teljesen eltűntek az antikvár könyvpiacról, ha pedig felbukkantak, kisebb vagyonokba kerültek.⁴¹ A 19–20. századi amatőr-bibliofil kiadványok kelendőségét ugyanakkor az is segítette, hogy az 1920-ban bevezetett fényűzési adót az 50 koronát meghaladó és 1850 előtt kiadott könyvekre, valamint az értékes könyvkötésekre is kivetették.⁴²

A 19. század végétől jelentős vagyonra szert tevő polgárok körében a díszesen bekötött és a tulajdonos ex librisével ellátott könyveket magában foglaló elegáns könyvtárszobának fontos reprezentációs funkciója volt. Ezért fordulhatott elő, hogy egyeseknél a könyvgyűjtés passziója nem elsősorban intellektuális igényből fakadt, hanem a társadalmi presztízs megszerzésének volt az egyik eszköze.⁴³

A Magyar Bibliophil Társaság csaknem harmincéves fennállása során a húszas években, a hazai bibliofil könyvkultúra legprosperálóbb időszakában töltötte be leginkább hivatását, működése ekkoriban volt a legeredményesebb. Ezekben az években rendelkezett a legmagasabb taglétszámmal, jelent meg legtöbb kiadványa, szervezte legfőbb kiállításait és vett részt a legjelentősebb hazai és külföldi kiállításokon, ekkor indította meg az évente meghirdetett „legszebb magyar könyvek” pályázatát. E sikerekben gazdag korszak egybeesett Végh Gyula 1920–1932-ig tartó elnökségével. A húszas évek vége felé azonban egyre inkább megszorodtak a Társaság körüli szervezeti és anyagi természetű problémák, amelyek közül a bibliofilek első embere az előbbieket találta aggasztóbbnak. Végh Gyula a tagok „indolenciája és improduktivitása”, a szervezet „tehetetlensége” miatt úgy érezte, hogy az ügyek intézése teljes egészében rámaradt. Majovszkyt, a társelnököt 1925-től teljesen leköötötte a *Magyar Művészet* szerkesztése, az egyik leglelkiiismeretesebb és legtevé-

⁴⁰ Gr. Apponyi Sándor, dr. Eisler Mihály József, Drescher Pál, Elek Artúr, inárcsi Farkas László, Glück Frigyes, Hoselitz Gyula, Kismartony Henrik János, Kohner Adolf, br. Kornfeld Móric, Meller Simon, Majovszky Pál, Petrovics Elek, br. Podmaniczky Gézáné, Rampacher Pál, Reiter László, dr. Reuter Camillo, székasi Sacelláry Pál, Siklóssy László, Stemmer Ödön, Szalay József, Szász Andor, Szász Zsombor, Székács Imre, Szemlér Lőrinc, Végh Gyula.

⁴¹ GULYÁS Pál: *A könyvgyűjtés főbb irányai. III.* = Uránia (9.) 1908. 172–173.

⁴² 1920. évi XVI. tc. A fényűzési forgalmi adóról 5 §. 4, 7. c.: <http://www.1000ev.hu> (Utolsó letöltés 2010. április 10). A Társaság közbenjárására enyhítettek a törvényen. 1930-ban már csak az 1800 előtt nyomtatott és 200 pengőnél drágább, illetve a bőrkötésű luxuskönyveket adóztatták meg. OSzKK Fond 45/1159/5. Fitz József feljegyzése a Társaság választmányi és igazgatósági üléséről, 1930. febr. 5.

⁴³ Vö. RÁBA Leó: *A bibliofília halálára.* = Magyar Grafika (12.) 1931. 48.

kenyebb tag, Kremmer Dezső (1879–1926), a Fővárosi Könyvtár igazgatója pedig elhalálozott. „Most – kivéve Önt senki sincsen, aki csak a kisujját is megmozdítaná, mindent Tőlem várnak, de azért nem segítenek semmiben [...] úgy hogy már nagyon megelégteltem ezt az elhagyatottságot és komolyan készülök lemondani az elnökségről, miután egy ilyen fontos ügynek egyedül való intézésére magamat képesnek és hivatottnak nem érzem” – panaszkodott egyik, Kner Imrének írt levelében Végh.⁴⁴ A gyomai könyvművésznek, akinek ekkoriban vált szorosabbá a kapcsolata a Társasággal, és aki nem kis mértékben támogatta az elnök munkáját, sikerült erről lebeszélnie. Néhány évvel később, amikor Végh ismét visszavonulását latolgatta, Kner újfent meggyőzte őt arról, hogy távozásával felbomlana a szervezet, és éppen a válságos helyzetben van a legnagyobb szükség az összefogásra: „[s]ajnos, a Társaság működésének kifelé nem sok a visszhangja és a hatása, de az az érzésem, hogy a mai súlyos viszonyok között a helyünkön kellene maradnunk és ki kellene tartanunk, hogy a Társaság céljait minden melléktekinet nélkül az igazi kvalitás elvének alapján szolgáljuk.”⁴⁵

Együttműködésük eredményeként sikerült a Társaság húszas évek végi működését némileg felpozícionálni, és több tartalommal megtölteni. Ezek közé tartozott a szervezet alapítása óta tervbe vett időszaki kiadvány megjelentetése is. Erre a propaganda mellett elsősorban azért volt szükség, hogy önálló fórumot biztosítsanak törekvéseiknek, és minél közvetlenebb érintkezést találjanak tagjaikkal és a közönséggel. A hatékonyabb tájékoztatással, hirdetményeik, közleményeik és felhívásaik közzétételével nagyban megkönnyítették volna a bibliofilekkel való kapcsolattartást, és hozzájárulhattak volna a taglétszám növeléséhez is. Saját bibliofil orgánum hiányában – aminek a létrejöttét elsősorban az anyagi nehézségek akadályozták – a vezetőség levelek és nyomtatványok postai úton történő küldésével informálta tagjait, és más folyóiratokkal (*Magyar Bibliofil Szemle, Könyvbarátok Lapja*) próbált több-kevesebb sikerrel együttműködni.

Nyolc évvel a megalakulást követően Kner Imre áldozatkészségének köszönhetően jelent meg az első évkönyv, amelyet hamarosan egy második kötet is követett. A gyomai nyomdatulajdonos felajánlotta, hogy műhelyében elkészíti a kiadványt, és átvállalja az előállítás költségeit. Kner mellé egyébként további önzetlen támogatók sorakoztak fel. A Diósgyőri Papírgyár Rt. és a Renker & Söhne cég zerkalli papírgyára ingyen bocsátotta a Társaság rendelkezésére a papírt.⁴⁶

Az első évkönyv nem annyira a szakma részére készült, hanem inkább a „laiikus” könyvbarátokat és a nagyközönséget kívánta megszólítani; „a nemes és szép tipográfiának s az ízléses könyvnek a közönség minél szélesebb köreiben” kívánt híveket toborozni, és „a külföld haladását követve” felújítani „hazánknak régi ha-

⁴⁴ BML. XI. 9. c. 25/264–265. Végh Gyula levele Kner Imrének, 1928. ápr. 23.

⁴⁵ BML. XI. 9. c. 25/509–511. Kner Imre levele Végh Gyulának, 1931. [a dátumot feltehetőleg elírták, valószínűleg 1930.] jan. 20. Idézi: TÓTHNÉ BORDÉ: *i. m.* (3. jegyzet) 47–48. Vö. OSzKK Fond 45/749/1–13, 18. Végh Gyula levelei Fitz Józsefnek, 1931. febr. 4., febr. 14., márc. 6., okt. 11.

⁴⁶ *Előszó.* In: *A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve. I. i. m.* (3. jegyzet) 5.

gyományait”.⁴⁷ A kiadvány feladatának tekintette, hogy megismertesse az olvasót a bibliofília fogalmával, a tipográfia és könyvművészet alapjaival.⁴⁸ Kner Imre letisztult, könyvdíszek nélküli klasszicista tipográfiájú kötetéből 1000 példány készült bordázott antique papíron, de 100 különlegesebb példányt is nyomtak merített, valódi rongypapíroson, amit a tagok 5 pengőért tudtak megvásárolni.⁴⁹ A fenti célokat a kötet tartalmának összeállításában is igyekeztek érvényesíteni. Eisler Mihály József, Végh Gyula és Kner Imre tanulmányai mellett igen sok tájékoztató adatot közöltek a Társaságról, kezdve az elnökség, választmány, alapító és rendes tagok név- és címjegyzékétől, az alapszabályok kivonatán át egészen a megjelent illetménykötetek és katalógusok jegyzékéig. A közönséges példányokhoz tagbelépési nyilatkozatot is mellékeltek, és a rövid német kivonattal ellátott köteteket a külföldi szakfolyóiratoknak, társszervezeteknek és kiadóknak is megküldték.

1931-ben jelent meg a Társaság második, 1929–1930-as évkönyve, amely a könyv-illusztrációval foglalkozott. Ehhez pedig az erre leghivatottabbakat, a modern magyar könyvművészeket sikerült partnerül megnyerni. Az 1928-ban megalakult Magyar Könyv- és Reklámművészek Társaságával közösen jelentették meg az évkönyvet, és bemutatkozási lehetőséget biztosítottak a néhány vonatkozásban rokon törekvésekkel megindult ifjú tömörülésnek. A szerkesztést Naményi Ernőre bízta, aki a bibliofileknek választmányi tagja, a könyv- és reklámművészeknek pedig tevékeny főttkára volt. A kötet Nádai Pál és Naményi Ernő két hosszabb tanulmánya mellett Bortnyik Sándor, Csabai-Ékes Lajos, Dallos Hanna, Divéky József, Fáy Dezső, Jaschik Álmos, Kner Albert, Kozma Lajos, Kolozsvári Sándor, Molnár C. Pál, Végh Gusztáv és Reiter László egy-egy illusztrációját is tartalmazta. Bár a kiadvány kiállítását és szerkesztését tekintve követte az első évkönyvét, szedése és nyomása már nem Gyomán, hanem a Hungária Hírlapnyomda Rt.-ben készült.

A második évkönyvvel le is zárult a Társaság időszaki kiadványainak a sora. A bibliofilek nemcsak az évkönyvek folytatólagos kiadásáról és a hön áhított folyóirat megindításáról kényszerültek lemondani, hanem a korábban egy-két évenként megjelenő illetménykötetek számának fokozatos csökkenésébe is bele kellett törödniük. Az évkönyvek lelkesítő példája nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, nem bizonyult hatásos marketingfogásnak. Intő jelnek bizonyult, hogy a második kiadványból már feleannyit, azaz 500 példányt nyomtak.⁵⁰

Az időszaki kiadvány megindítása is azt jelezte, hogy a Társaság belátta: új kommunikációs eszközöket és reklámfogásokat is be kell vetnie törekvéseinek hathatósabb érvényesítése érdekében, és további újításokra van szükség mind a könyvbarátok bizalmának megtartása, mind pedig a szélesebb közvélemény megnyerése

⁴⁷ BML. XI. 9. c. 25/371. A sajtópéldányok nyomtatott kísérőlevele, 1928. november 29.

⁴⁸ *Előszó.* In: *A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve. I. i. m.* (3. jegyzet) 6.

⁴⁹ BML. XI. 9. c. 25/380. Végh Gyula levele Kner Imrének, 1928. dec. 8.

⁵⁰ Bár az évkönyvekkel nem igazán tudták a Társaság iránti fokozatosan lankadó érdeklődést felpeszíteni, azok kedvező fogadtatásra találtak a hazai és a külföldi szakmai körökben, és néhány új előfizetőt is hoztak (vö. BML. XI. 9. c. 25/381, 405. Végh Gyula levelei Kner Imrének, 1928. dec. 8.; 1929. jan. 6.).

érdekében. Felismerték, hogy a világgazdasági válság miatt, még ha szűkre szabott keretek között is, de alkalmazkodniuk kell a megváltozott körülményekhez.

A húszas évek végén leginkább az évenkénti könyvversenyektől várták tevékenységük megújítását, ami be is váltotta a hozzá fűzött reményeket. Kner Imre vetette fel egyik, Végh Gyulához írott levelében, hogy a szép könyv ügyét úgy is előrébb lehetne vinni, ha minden évben kiválasztanák a könyvpiac legszebb könyveit. Ez a módszer alkalmasnak látszott a közönség ízlésének fejlesztésére és arra, hogy rászoktassák őket az igényesen előállított nyomtatványokra. A bibliofilek elnökét is foglalkoztatta az ízlésesen elkészített könyv díjazása. A *Magyar Iparművészet*-ben írt is egy ismertetést, amelyben a világon elsőként alkalmazott és hallatlanul nagy népszerűségnek örvendő amerikai könyvversenyekről is említést tett. „Az Egyesült Államokban – számol be Végh írásában – 1923 óta évente kiállítják a megjelent ötven legszebb könyvet. A feltétel, melyhez a kiválasztást fűzik, abban áll, hogy a kiadvány helyesen oldja meg a tartalom és kiadás körülményeiből folyó problémát [...], ami annyit jelent, hogy nemcsak luxuskiadások és ú.n. amatőr-példányok versenyezhetnek, hanem részt vesznek a versenyben az egyszerű tömegkiadványok is, ha ugyan művészi összhangzatosságra tudtak törekedni.”⁵¹

A Társaság olyan jónak találta az ötletet, hogy az 1929. január 24-i választmányi ülésén döntést hozott arról, hogy „minden év, könyvpiaci termésének öt legszebb könyvét kitünteti”, és felkérte Kner Imrét és Naményi Ernőt, hogy dolgozza ki a feltételeket. A kiírást, amelynek évenkénti közzétételével a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületét bízták meg, több orgánumban is megjelentették.⁵² A szabályok szerint a díjra csak a Magyarországon készült és forgalomba hozott könyvek kiadói pályázhattak. A nyomdák, tervezőgrafikusok és díszítőművészek nem vehettek részt a versenyben, ugyanis az akcióval a kiadókat akarták színvonalasabb munkára ösztönözni. Az eseményből kizárták a magánkiadókat, a magáncélra és néhány példányban megjelent privattruckokat. A beküldött könyvek értékeléséről a Társaság mindenkor elnökségéből és választmányából álló zsűri döntött, amely nemcsak az öt legszebb könyvnek járó oklevelet ítélte oda, hanem döntését szakszerűen meg is indokolta. Ezzel is hozzá akart járulni a szép könyv kritériumainak népszerűsítéséhez. A kiadók természetesen a díjazás tényét és az értékelést széles körben is nyilvánosságra hozhatták, ami nem kis elismerést és reklámot jelentett számukra. Volt, aki a döntést nyomtatott hirdetések formájában tette közzé, és volt, aki az árusítandó könyvön papírszalaggal reklámozta a díjazott terméket.⁵³ A jutalmazott kiadványokat a szervezők egy általuk javasolt könyvesbolt kirakatában is kiállították. 1929-ben a választás az egyik tag-

⁵¹ BML. XI. 9. c. 25/403–404, 405–406. Kner Imre levele Végh Gyulának, 1929. január 4.; Végh Gyula levele Kner Imrének, 1929. január 6.; VÉGH Gyula: *Modern könyvművészet*. „*Modern Book Production*” (*The Studio London*, 1928). = *Magyar Iparművészet* (31.) 1928. 187.

⁵² BML. XI. 9. c. 25/410–411. Tervezet; *A Magyar Bibliophil Társaság évenkénti könyvversenye*. = *Corvina* (51.) 1929. 151; *Magyar Grafika* (10.) 1929. 136.

⁵³ Kner Imre szokásához híven ingyen készítette el a kitüntető oklevelet és a hirdető szalagot. BML. XI. 9. c. 25/499. Végh Gyula levele Kner Imrének, 1929. dec. 21.

társ, Gergely Rezső Dorottya utca 2. szám alatti Grill-féle könyvesboltjára esett.⁵⁴ A díjak kihirdetésének időpontját a kereskedelmi szempontból legelőnyösebb időszakra, a karácsony előtti hetekre időzítették.

A kitüntetett könyvek a hazai könyves szakma azon kiadóitól származtak, akik igyekeztek szem előtt tartani az új könyvművészeti törekvések érvényesítését. A kötetek elbírálásánál a technikai előállítás gondossága, a felhasznált anyagok minősége és a tipográfiai kiállítás mellett a különféle technikával készült illusztrációk művészi értéke, a kép és a szöveg egysége is befolyásolhatta a döntést. A leggyakrabban szereplő Kner és Hungária nyomda kiadványai mellett megtaláljuk a Nyugat, az Amicus, a Káldor, a Fővárosi Házinyomda, a Singer és Wolfner, az Egyetemi Nyomda, az Officina, a Magyar Szemle Társaság, az Országos Széchényi Könyvtár, a Pantheon, az Athenaeum és az Erdélyi Szépműves Céh egy-egy kötetét is. Ami a könyvművészeket illeti, többek között a Kozma Lajos, Molnár C. Pál, Fáy Dezső, Kner Albert, Haiman-Kner György és Dallos Hanna illusztrációival díszített könyvek nyerték el a zsűri tetszését.⁵⁵

Bár a reklámnak ez a módja a korábbinál mindenképpen szélesebb körű publicitást hozott a szép könyvnek, a kedvezőtlen gazdasági helyzet a Társaság létét egyre nagyobb veszélybe sodorta. A súlyos anyagi nehézségeket tetézte a tagság fokozatos zsugorodása.⁵⁶ Az elnöki tiszte 1932-től átvéve Enyvvári Jenő számára a legnagyobb kihívást az jelenthette, hogy életet leheljen a haldokló egyesületbe.⁵⁷ Erre utalnak azok a programok és akciók, amelyekkel megpróbálták a szervezet iránt megcsappant érdeklődést felkelteni. 1934 februárjában tervbe vették, hogy a Fővárosi Könyvtár épületében havonként könyvbemutató előadásokkal egybekötött összejöveteleket tartanak.⁵⁸ Lehetővé akarták tenni a könyvbarátok számára, hogy a találkozókön gyűjteményeik bibliofil és ritka darabjait egymás között értékesítsék. Hogy némi bevételhez jusson a szervezet, elhatározta, hogy minden eladott könyv után 10%-os jutalékot von le. Az első összejövetelet, amelyen Elek Artúr ismertette értékes Stendhal-gyűjteményét, 1934. március 10-ére hívták össze. A Társaság ezzel a kezdeményezésével az aktív könyvgyűjtőknek kívánt fórumot és szorosabb érintkezési lehetőséget biztosítani. Hogy e téren minél eredményesebb munkát fejthessen ki, a tagok gyűjtési területét és irányát is nyilvántartásba

⁵⁴ BML. XI. 9. c. 25/472. Végh Gyula levele Kner Imrének, 1929. dec. 11.

⁵⁵ Voltak olyan esztendő, amikor a beküldött könyvek művészi színvonala alapján csak kevesebb kötetet tüntettek ki. A könyvversenyekről részletebben l. GYÖRI: *i. m.* (3. jegyzet) 46–47; POGÁNY: *i. m.* 1987. (3. jegyzet) 132–133.

⁵⁶ Az elhunyt tagok és a kilépők számának megnövekedése miatt a Társaság már 1928-ban fontolóra vette, hogy úgy módosítja alapszabályait, hogy a kilépés után három évig kell fizetni a tagdíjat. OSzKK Fond 45/1159/5. Fitz József feljegyzése a Társaság választmányi üléséről, 1928. febr. 9.

⁵⁷ A leköszönő Végh Gyula egyenesen úgy fogalmazott, hogy a bibliofilek „végkimerülésben fognak kimúlni.” OSzKK Fond 45/749/22. Végh Gyula levele Fitz Józsefnek, 1932. okt. 5. Idézi: POGÁNY: *i. h.* 1988. (3. jegyzet) 181.

⁵⁸ BML. XI. 9. c. 26/123. Enyvvári Jenő és Drescher Pál körlevele, é. n. [1934. február].

akarta venni.⁵⁹ Egyelőre sajnos sem a tervbe vett nyilvántartásról, sem a kezdeményezés kimenetéről nem áll rendelkezésre több adat.

A Társaság 1935. őszi választmányi ülésén arról hozott határozatot, hogy propagandát indít a tagok toborzására. Újfent Kner Imréhez fordultak, akinek a saját kiadványai népszerűsítésekor alkalmazott reklámfogását kívánták a taggyűjtésben hasznosítani: „az Ön néhány évvel ezelőtti szép könyvjelzői mintájára társasági könyvjelzőket készíttetnénk. Az volna a tiszteletteljes kérésünk, hogy [...] néhány tervet készíteni méltóztassék [...] a Társaság színetjével. Ezt a könyvjelzőt előkelő könyvesboltoknak adnók át, melyek azt vevőik közt a vásárolt könyvekben szétoztanák. Talán sikerül ily módon néhány új tagra szert tenni.”⁶⁰ Kner Imre rövid időn belül meg is küldte az elnöknek az elkészített szedésmintát. A kétoldalas, díszítés nélküli könyvjelző tervain a Társasággal kapcsolatos legfontosabb információk mellett (színet, cím, a korábban kiadott számozott könyvek listája) a következő reklámszöveg állt:

„Minden magyar könyvgyűjtő *lépjön be a Magyar Bibliophil Társaságba* a szép könyv s a magyar könyvkultúra lelkes barátainak a körébe!

A tagok kapják a Társaság kiadványait, látogathatják a kiállításait s részt vesznek a Társaság közérdekű kulturális munkájában”⁶¹

A bibliofilek Kner Imre javaslatára abban is megállapodtak, hogy a könyvek mellett azt is feltüntetik, hol lehet azokat megvásárolni. Főbizományosként a Váci utca 11. szám alatti Lauffer könyvkereskedést jelölték meg.⁶² Sajnos a tervezett olvasójegyek végleges változatáról, illetve az akcióról nem lehet többet tudni, de valószínűsíteni lehet, hogy ha el is készültek a könyvjelzők, azok érdemben nem változtattak a szervezet iránti közönyön.

Sokan a Társaság inaktivitásával magyarázták egy új kezdeményezés, a Bisztrai Farkas Ferenc által életre hívott Magyar Bibliofilek Szövetsége 1937-es létrejöttét.⁶³

⁵⁹ Vö. BML. XI. 9. c. 26/124. Kner Imre levele Enyvári Jenőnek, 1934. febr. 28.

⁶⁰ BML. XI. 9. c. 26/248–249. Enyvvári Jenő levele Kner Imrének, 1935. 10. 28. Kner könyvjelzőihez l. HAIMAN György–LÉVAY Botondné: *A Kner-nyomda, kiadványainak tükrében 1882–1944*. I. Bp. 1982. 251, 255.

⁶¹ BML. XI. 9. c. 26/250–251. Szedés minta (kiemelés az eredetiben), mellette csatolva Kner Imre Enyvvári Jenőnek írt levele, 1935. okt. 30.

⁶² BML. XI. 9. c. 26/253. Enyvvári Jenő levele Kner Imrének, 1935. 09. 19.

⁶³ Bisztrai Farkas Ferenc (1903–1966): könyvkiadó, szerkesztő, közgazdász, parasztpárti politikus, a forradalmi Nagy Imre kormány államminisztere. A két háború között több bibliofil jellegű kiadványt jelentetett meg, amelyek közül az *Ars Hungarica* című művészeti könyvsorozat volt a legjelentősebb. Vö. „*Aki nem ír, hanem úr*”. *Bisztrai Farkas Ferenc emlékezete. Tanulmányok, visszaemlékezések, dokumentumok*. Szerk., sajt. alá rendezte, jegyzetekkel ellátta FARKAS Judit. Bp. 2007; FARKAS: *i m.* 2011. (* jegyzet) 259–283. Persze más próbálkozások is voltak: a Vármegyei Tisztviselők Irodalmi és Művészeti Gyöngyösi István Társaságának bibliofil köre 1936-ban tervbe vette a 111 Könyvbarát Társasága megalakítását. Vö. OSzKK Fond 45/1181. A Vármegyei Tisztviselők Irodalmi és Művészeti Gyöngyösi István Társasága bibliofil körének tervezete Fitz Józsefnek, 1936. okt. 15.

Jóllehet az új tömörülésbe több olyan neves könyvbarát is belépett, aki a régebben alakult társulatnak is tagja volt, a célok nem voltak teljesen azonosak, ráadásul az új szervezet rövid időn belül beszüntette tevékenységét. A jó ideje anyagi nehézségekkel küzdő Társaság létét sokkal inkább veszélyeztette a pénzhiány, a tagok kilépése és az egyre kiszámíthatatlanabb politikai helyzet. A zsidótörvények bevezetése és a világháború kitörése végképp ellehetetlenített minden bibliofil kezdeményezést, a Társaság mozgástere egyre inkább beszűkült. 1940 szeptemberében a szervezetnek már csak 64 alapító és 82 rendes tagja volt, tehát tíz év alatt több mint felére csökkent a tagsága.⁶⁴ Bár 1940-ben a támogatók segítségével még meg tudtak jelentetni egy önálló illetménykötetet, ezt követően már alig adtak életjelt magukról.⁶⁵

A társulat – a feltámasztására irányuló kísérletek ellenére – a második világháborút követően már nem tudott talpra állni. A bibliofiliát óriási veszteség és pusztítás érte: számos kiemelkedő tevékenységet folytató tag életét veszttette, többek a holokauszt áldozatai lettek, jó néhány felbecsülhetetlen értékű könyvgyűjtemény szétszóródott vagy elpusztult, míg másokat a Szovjetunióba hurcoltak. A Társaság 1945 végén adott először életjelt magáról. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ugyanis felhívást intézett a tudományos intézetekhez és társulatokhoz, hogy közöljék a következő évi kiadói munkatervüket, és azt, hogy az államsegélyen kívül milyen forrást vesznek igénybe. Erre azért volt szükség, mert a „magyar tudományos élet tervszerű újjáépítése és továbbfejlesztése érdekében elengedhetetlen, hogy a rendelkezésünkre álló szűkös pénzügyi kereteket a lehető legcélszerűbben és leggazdaságosabban használjuk fel.” A Társaság is eleget tett a kérésnek, és közölte, hogy terveik között szerepel egy folyóirat (*Könyvmoly* vagy más címen), egy bibliofil almanach, több illusztrált gyermekkönyv, hasonmás régi és ritka művek, könyvtörténeti munkák (köztük a magyar könyvillusztráció történetének készülőben levő feldolgozása) és irodalmi szemelvények kiadása, s mindezt kizárólag saját erőből és a „magyar könyvkiadókka karöltve” kívánják megvalósítani.⁶⁶ Az ígéretes tervek közül végül egy nagy sikerű kiállításra, egy kiállítási katalógusra és az éves könyvversenyre futotta erejükből. A szervezet, amely néhány évig kénytelen volt szüneteltetni könyvpályázatait, 1947 decemberében az év öt legrészebb kiadványa közé választotta Tevan könyvét.⁶⁷

⁶⁴ OSzKK Analekta 11.653/9. A Társaság pénzügyi helyzete, 1940. szept. 21.

⁶⁵ 1943 telén a bibliofilek megrendeltek 100 kötött példányt a Tevan kiadásában napvilágot látott *A böles Esopusnak és másoknak fabulái és oktató beszédei...* (1943) című könyvből. A tagilletményként felajánlott kötetekkel akartak propagandát csinálni a vegetáló szervezetnek: „a régi tagokat kitartásuk miatt megjutalmazni”, és új híveket toborozni. MTAKK Ms 10. 417/71. Eisler József Mihály levele Tevan Andornak, 1943. dec. 5.

⁶⁶ OSzKK Analekta 11.653/10, 11. A Magyar Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium levele a Társaságnak, 1945. dec. 10.; A Társaság válaszelevele, 1946. jan. 4.

⁶⁷ RUDNYÁNSZKY István: *Könyv-szépségverseny*. = Kortárs (2.) 1948. február 1. 252.

A lassú öntudatra ébredést a pénztelenség és az ezzel összefüggésbe hozható érdektelenség akadályozta, hogy azután a színvonalas könyvkiadás elsorvasztásával, a nyomdák, könyvkiadók, könyvkereskedések államosításával, valamint a kommunisták diktatórikus hatalomra kerülésével végképp megszűnjének a hazai bibliofília és könyvművészet legalapvetőbb feltételei. A Társaság is belátta, hogy nem tudja többé ellátni feladatát, betölteni hivatását, ezért az 1949. február 25-én megtartott közgyűlésen nyolc tag, Bródy László, Fitz József, Naményi Ernő, Rexa Dezső, Trócsányi Zoltán, Gergely Rezső, Szentgyörgyi Márton és Szentkúty Pál jelenlétében kimondta a szervezet feloszlását.⁶⁸ Ezt követően egy-két kisebb kísérletet leszámítva több évtizedre elnémult a magyarországi bibliofília.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

L’histoire de la Société Bibliophile Hongroise (1920–1949) I.

*„Nous espérons voir unis dans cette société tous les amis du livre,
tous les défenseurs de son culte”*

L’étude présente essaie de reconstruire les débuts et l’histoire de la première association bibliophile hongroise, à l’aide de la littérature spécialisée et des sources récemment retrouvées. La fondation de cette association coïncida dans les années 1920 avec la nouvelle vague de l’édition des livres modernes de bibliophilie hongroise et la mode de leur collection. À côté des collectionneurs passionnés et des personnes dont la profession est liée au livre (historiens du livre, historiens de l’art, écrivains, historiens de la littérature, critiques d’art, artisans du livre, éditeurs, imprimeurs etc.), tous ceux qui voulaient améliorer la culture du livre hongrois adhèrent à la Société, qui joua un rôle prépondérant dans le développement de la bibliophilie magyare, la promotion de la production et de la collection des beaux livres, l’amélioration de leur niveau artistique, la promotion de la recherche dans les domaines de l’histoire du livre et de l’histoire d’imprimerie. Pour parvenir à ces buts, la Société publiait des ouvrages imprimés à un petit nombre d’exemplaires, souvent numérotés, organisait des expositions pour ses membres et pour le grand public ; ainsi qu’un concours annuel pour les éditeurs de beaux livres hongrois. Bien qu’elle ait déployé une activité culturelle et scientifique très importante au cours de plus de 30 ans d’existence, à cause de la tournure défavorable prise par les événements économiques, sociaux et politiques à partir de la fin des années 1920, la Société ne fut pas en mesure de protéger les intérêts de ses membres, d’empêcher la diminution continue de leur nombre, et de renforcer le cercle des amis du livre hongrois. La dictature communiste mit un point final à son existence.

⁶⁸ OSzKK Analekta 11.653/14. A Társaság közgyűlésének jegyzőkönyve, 1949. febr. 25.

V. TÓTH KORNÉLIA

**A modern ex libris a vizuális kultúra korában
– egy hungarika vonatkozású gyűjtemény üzenete**

Korunk kultúrája egyre inkább vizualitásfüggő: környezetünket képek árasztják el, melyek között a tájékozódás elengedhetetlen. „Képekkel élünk és képekben értjük meg a világot”¹ – vallja Hans Belting professzor, a képanthropológia elméletének megalkotója. Az utóbbi években hazánkban is megélénkült a ‘vizuális kultúra’ vagy ‘pictural turn’² kifejezésekkel fémjelzett szellemtudományos érdeklődés. A vizuális kultúra fogalomkörébe gyűjthetők össze a képi jelenségekkel kapcsolatos ismeretek, kiemelve a képekben meglévő tudást, társadalmi gyakorlatot és esztétikumot. A képek jelentése, értelmezése, tipológiája függhet az adott mű funkciójától is: az egyes specifikus területeknek, műfajoknak megvannak a maguk sajátos ikonográfiai jellemzői, problémái, szabályai.³ Az ex libris műfajában a kiindulópont általában nem a művészi, grafikai probléma, hanem egy társadalmi, történeti, etikai vagy esztétikai eszme, mely a kompozíciót meghatározza, tehát a formai oldallal szemben a tartalmi oldalon van a hangsúly.⁴ Az ex libris ikonográfiai és ikonológiai szempontú vizsgálata összekapcsolódik a műfaj interdiszciplinaritásából adódó, a művészettörténeten túlmutató, kommunikációelméleti, hermeneutikai, illetve művelődés- és társadalomtörténeti, könyvtártudományi kutatásokkal.

Az ex librisek funkcióbeli változása, a modern ex libris

A könyvjegy műfaji, fogalmi meghatározásában jelentős átalakulás következett be a 20–21. század folyamán, mely maga után vonta a kutatására vonatkozó módszerek változását is. „Az ex libris, magyarul könyvjegy (de írták már könyvcímernek is) a könyv tulajdonosát megjelölő, gyakran művészi kivitelű kis méretű gra-

¹ BELTING, Hans: *Kép-antropológia, képtudományi vázlatok*. Bp. 2003. Kijarat, 14.

² MITCHELL, W. T. J.: *Picture Theory. Essay on Verbal and Visual Representation*. Chicago. 1994. The Chicago University Press, 11–35.

³ BÄTSCHMANN, Oskar: *Bevezetés a művészettörténeti hermeneutikába: képek elemzése*. Bp. 1998. Corvina.

⁴ HORVÁTH Hilda: *A XX. század elején készült magyar ex librisek tematikai csoportosításának lehetőségei*. In: *A magyar ex libris művészet a XX. század elején* (bölcsészdoktori disszertáció). Bp. 1986. ELTE; L. még: *Kisgrafika* 1987. 2–3. sz. 37.

fika, melyet rendszerint a könyv táblájának belső oldalára ragasztanak. Elődjeinek tekinthetők a könyvek tulajdonosát bármilyen formában megjelölő eljárások (kéziratos kódexekbe festett címerek; a könyv táblájába nyomott szövegek, címerek; kézzel beírt jelölések), de mai értelemben vett ex librisről csak a könyvnyomtatás feltalálása utáni időkben beszélhetünk.⁵ A nyomtatott könyv megjelenése, a könyvgyűjtés, a bibliofília hozta magával az ex libris iránti szükségletet a 15–16. században. Első művelői közt a legjelesebb Albrecht Dürer (1471–1528),⁶ akinek lapjai közül legismertebb a Willibald Pirckheimer számára készült fametszet. Magyarország vonatkozásában elsőként a Werbőczy István országbíró számára Nürnbergben metszett ex librist szokás említeni (1521–22 körülről). A következők a Hans Teilnkes pozsonyi polgár számára készített lap (1525-ből)⁷, a csornai premontrei prépostság könyvtárának ex librise⁸ (a 16. század első feléből), illetve a bártfai Szent Egyed-templom könyvtárának könyvjegye (1596 körülről)⁹. A 16–19. század végi időszakból mindössze kb. 1000, jórészt heraldikus magyar ex librisről van tudomásunk.¹⁰ A kezdeti időszakban a főként vagyonos rétegek által készíttetett könyvjegy a családi címer szerepeltetésével egyúttal tulajdonjegyként funkcionált. A 17. század egyik legnagyobb rézmetszője, Szelepcsényi György saját könyveibe is készített ex librist, melyen önarcképe látható; az ez alatt szereplő latin szövegben szerepel először magyarországi könyvjegyen az ‘ex libris’ kifejezés.¹¹

A 18. században a polgárosodással, a könyv szélesebb körű elterjedésével indult el az a folyamat, mely a modern ex librisekhez vezetett.¹² A könyvjegyek egyre személyesebbé váltak, a feliratokban és ábrákban is utalva az egyes személyek

⁵ ÜRMÖS Péter: *Ex libris a századfordulótól az ezredfordulóig*. In: *A Nemzeti Könyvtár Kisnyomtatványtára*. Szerk.: CSEH Mária. Bp. 2002. Osiris, 116.

⁶ SCHUTT-KEHM, Elke: *Albrecht Dürer und die Frühzeit der Exlibriskunst*. Wiesbaden. 1990. C. Wittal; GALAMBOS Ferenc: *Dürer az ex libris művész* = Kisgrafika Értesítő 1971. április, 770–775.

⁷ Grafikus a nürnbergi Beham testvérek egyike lehetett. Hans Teilnkes pozsonyi polgár személyét Dörnyei Sándor azonosította Hans Teilnkes de Posonival, aki 1513-ban jegyezte be magát a bécsi egyetem diákjai közé. Vö. DÖRNYEI Sándor: *Zur Geschichte des ungarischen Exlibris im 16. Jahrhundert*. In: *Armarium. Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum*. Hrsg.: DERCSÉNYI-SZEMZŐ Piroska, MEZEY László. Bp. 1976. Akadémiai Kiadó, 127–133. Első ex libriseinkbe betekintést nyújtanak a következő művek: *Régi magyar ex librisek 1521–1900*. Leíró katalógus. Szerk.: NYIREŐ István. Bp. 1970. Országos Széchényi Könyvtár; Dr. ARADY Kálmán: *Közlemények a régi magyar ex librisek köréből I. Régi magyar emlékelexlibrisek*. Különlenyomat a Magyar Könyvszemle (78.). 1962. 1. számából. Bp. 1962. Akadémiai Kiadó; SEMSEY Andor: *A magyar ex libris történetének első két évszázada*. = Kisgrafika 1975. 1. sz. 4–9.

⁸ NYIREŐ: i. m. (7. jegyzet) 12.

⁹ BORSA Gedeon: *Mikor és hogyan készült a bártfai ex libris?* = Kisgrafika Értesítő 1967. szeptember, 381.

¹⁰ NYIREŐ: i. m. (7. jegyzet) 5.

¹¹ *A gyűjtő. Le Collectionneur. Ex-libris különszám*. Szerk.: SIKLÓSSY László. Bp. 1913. Szent György Céh, 15.

¹² HORVÁTH Hilda: *Magyar ex librisek 1525–1985*. Bp. 1985. Magyar Bibliofil Társaság, 10.

egyeniségére. A heraldikusakat tehát felváltották a szimbolikus, témás ex librisek, és egyre szaporodtak a testületek, világi intézmények (könyvtárak, olvasótársaságok stb.) által rendelt lapok. Általánossá vált a grafikusok szignójának szerepeltetése is az ex libriseken.

A 19. század első felében mind Európában, mind Magyarországon jelentősen csökkent az ex librisek iránti igény. E műfajnak mindig akkor volt különös divatja, amikor a művészi sokszorosító eljárások történetében is fellendülés következett be. Ilyen volt például a könyvnyomtatás idősza, amikor a fametszés (a könyvillusztráció révén) száz éven át virágkorát élte. A rézmetszés technikájának feltalálása-kor szintén nagyon népszerű volt a könyvjegykészítés. A 19. század iparosodása azonban a műfaj hanyatlását idézte elő; a 90-es évek közepére a magyar ex libris mint műfaj szinte teljesen megszűnt. A gyengébb minőségű könyvekbe már nem nagyon illettek a gazdagon illusztrált könyvjegyek. Leginkább egyszerű, tipográfiai könyvjegyek születtek, ezeket ragasztották bele a kiadványokba. Így az ex libris csak részben tölthette be feladatát: megjelölte ugyan a tulajdonviszonyt, de nem utalt tulajdonosára, művészi igényesség nem igazán jellemezte.¹³

A 19–20. század fordulóján, a szecesszió térhódításával következett el az újabb, radikális változás, mely – a könyvművészet fellendülésével, jórészt nyugat-európai hatásra – a Gesamtkunstwerk jegyében az ex libris virágzását is hozta, megújítva funkcióját: részben felszabadulva a könyvhöz való kötöttségtől, önálló gyűjtés tárgyává, artisztikus jeggyé, „quasi ex librisse”¹⁴, „cédula-grafikává”¹⁵ lett. A fellendülés kiállítások, pályázatok, katalógusok, kiadványok¹⁶ megjelenését hozta magával, és az ex libris gyűjtők táborának kiszélesedésével megalakultak a gyűjtők első szervezetei nemzetközi és hazai szinten is. A sort az angliai Ex-libris Society nyitotta meg 1890-ben, majd 1891-ben Németországban, 1893-ban Franciaországban, 1903-ban Ausztriában is megalakult az ex libris egyesület. Hazánkban 1909-ben a Szent György Céh grafikai szakosztálya vállalta magára az ex libris egyesület funkcióját,¹⁷ olyan jeles alkotókkal, mint Nagy Sándor, Kozma Lajos, Sassy Attila, Rozsnyay Kálmán. A fejlődés lendületét megtörte az első világháború, de az 1920–30-as években újra fellendült a műfaj; a realista, naturalista, akadémikus, népies irány egyaránt megfigyelhető. Ekkor kezdte pályáját Fery Antal, Drahos István, Nagy Árpád – hogy csak a jelesebbeket említsem. Budapest központtal 1932-ben

¹³ DEÉ NAGY Anikó: *A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei*. Bp.–Kolozsvár, 2001. Balassi Kiadó–Polis Kiadó, 18.

¹⁴ A kifejezés Oleg Laszunszkijtől származik: LASZUNSKIJ, Oleg: *Knyizsnij znak*. Voronyezs, 1967. Voronyezsszkiego Universita. L. még: *Könyvespolc*. = Kisgrafika 1972. 2. sz. 37.

¹⁵ HORVÁTH Hilda: *Cédula grafika*. = Múzsák Múzeumi Magazin 1988. 2. sz. 38–39.

¹⁶ Első magyar ex libris kiállítás (1903. Iparművészeti Múzeum); a Gyermekvédő Liga kiállítása (1906. Iparművészeti Múzeum); a Szent György Céh kiállítása (1913. Iparművészeti Múzeum); *A gyűjtő... i. m.* (11. jegyzet); *Az Esztergomi Főegyházmegyei Könyvtár „Ex-libris” könyvjegyeinek lajstroma*. Esztergom, 1903. évi 240. és további számok.

¹⁷ HORVÁTH: *i. m.* 1985. (12. jegyzet) 14.

megalakult a MEGE (Magyar Exlibris Gyűjtők és Grafikabarátok Egyesülete), és folyóirata, a *Kisgrafika* (1937–1944). Debrecenben, Szegeden, Sopronban helyi szervezetek is kialakultak. A második világháború újabb törést jelentett, számos művész emigrált, pl. Petry Béla, Németh Nándor, Buday György, Forbáth Alfréd. A monolitikus politikai rendszer idején hazánkban kevés volt a megrendelés, a gyűjtés akadozása miatt elsősorban az idősebb grafikusnemzedék foglalkozott a műfajjal, és az egyesület is csak évek múlva, 1959-ben alakult újjá, *Kisgrafika Barátok Köre* néven. Így az 1960-as évektől a magyarok már intézményi szinten is részt vehettek az 1953-tól megtartott nemzetközi ex libris kongresszusokon.¹⁸ Az ex libris szervezetek nemzetközi összefogására 1966-ban, a Hamburgban tartott XI. nemzetközi találkozón megalakult az Ex Libris Egyesületek Nemzetközi Szervezete, a FISAE (Fédération Internationale des Sociétés d'Amateurs d'Exlibris)¹⁹, mely szervezethez a magyar egyesület azonnal csatlakozott. Grafikusaink közül az 1960–70-es években világhírnévre tettek szert a már említett Fery Antal és Drahos István mellett Bordás Ferenc, Kopasz Márta, Várkonyi Károly stb. Tevékenységükkel példát mutattak a hagyományápolásban. A fiatalabb nemzedék tagjai közül az 1980-as évektől külföldi pályázatokon való sikeres szereplésükkel hívta fel magára a figyelmet Bagarus Zoltán, Bakacsi Lajos, Józsa János, König Róbert, Kőhegyi Gyula, Nagy László Lázár, Ürmös Péter, Vén Zoltán stb.²⁰ Elismertségüket mutatja, hogy közülük többen bekerültek a Portugáliában 1985-től megjelenő, a világ leg híresebb kortárs ex libris művészeit bemutató enciklopédiába.²¹

Vizuális kommunikáció és képkultúra

A vizuális nyelv, a vizuális jelek mint kódok kommunikációs viszonyokban betöltött szerepének vizsgálata áthatja a vizuális kultúra egészét. Világunkat és identitásunkat nemcsak leképezik, hanem egyre inkább alakítják is a bennünket körülvevő képek. „A vizuális nyelvi ismeretek és a vizuális (nyelvi) érzékenység olyan vizuális műveltséget eredményez, amely alakítja a világfelfogást, és segíti a világban való eligazodást.”²² A kép ma nem egyszerűen tárgy, produktum, áru, hanem

¹⁸ SEMSEY Andor: *Nemzetközi ex libris kongresszusok*. In: *A Kisgrafika Barátok Köre jubileumi évkönyve 1959–1969*. Szerk.: GALAMBOS Ferenc. Bp. 1969. *Kisgrafika Barátok Köre*, 29.

¹⁹ A FISAE egyesület honlapja: <http://www.fisae.org/membersoc.html>

²⁰ ÜRMÖS, Peter: *Hungarian Bookplates in the Twentieth Century*. = *Bookplate International* (11.) 2004. 1. sz. 45–46.

²¹ *Ex-Libris. Enciclopédia bio-bibliográfica da arte do ex-libris contemporâneo / Encyclopédie bio-bibliographique de l'art de l'ex-libris contemporain / Encyclopaedia bio-bibliographical of the art of the contemporary ex-libris*. Ed.: DA MOTA MIRANDA, Artur Mário. Braga. 1985–. Franciscana. – Folyamatos megjelenés alatt.

²² SANDOR Zsuzsa: *A vizuális kommunikáció vizuális nyelvi készlete és ennek struktúrája*. http://vizualisantropologia.lap.hu/tudastar_epublikaciok/15447141?15479689#doboz (Utolsó megtekintés: 2011. 07. 26.)

üzenet, befolyásolási mód, meggyőzési eszköz, sőt, gyakran szinte erőszakos behatolás lelkvilágunkba, különféle manipulációk hordozója. A vizuális kommunikáció ma még integrálatlan terület, vizsgálatában nem lehet interdiszciplináris szintézist létrehozni, csak multidiszciplinárisan közelíthető meg. Több tudomány illetékes a vizuális kommunikáció terén, a kognitív tudományoktól a szemiotikán és a művészettörténeten át a társadalomtudományokig. Érinti többek között a percepcióelmélet, a kultúraelmélet és a tartalomelemzés kérdéseit is.²³

A művészi alkotások, ezen belül a grafika formái és művészeti értékei azáltal, hogy ablakot nyitnak a társadalom értékeire és ideáljaira, hozzájárulnak az identitásunkról, helyünkéről és kulturális értékeinkről alkotott elképzeléseink formálásához. A vizuális élmény elindíthat minket a stílus és a technika, tárgy és rejtett jelentés felfedezésének útján, vagy az adott kép kulturális helyzetének megismerésére ösztönözhet.²⁴ Az ábrázolások életmódra, értékválasztásra, gondolkodásmódra vonatkozó szimbólumokat közvetítő szerepükkel hozzájárulnak a kollektív emlékezet megkonstruálásához, a közösségi kultuszok kialakulásához.

A vizuális kultúrakutatás nyomán kiformalódó ikonológia (képtudomány)²⁵ feladata E. Panofsky nyomán: a képekben lévő tartalmak és narratív vagy szimbolikus jelentések feltárása, illetve az ezeket hordozó motívumok azonosítása és interpretálása.²⁶ A képek (pictures) – W. J. T. Mitchelltől eredő – virtuális, anyagi és szimbolikus elemek együtteseként való értelmezése²⁷ szerint „a kép virtuális része az ábrázolat (image), az, amely valami más helyett áll, amely valamit meg akar jeleníteni. Anyagi része a hordozó, a médium, amelyen a hasonmás megjelenik, s a kettő együtt így fizikai tárgyat alkot (object). A kép komplex jelentése pedig természetesen a reprezentációk szimbolikus és a konvencionális világába vezet.”²⁸ Mitchell elmélete, a kritikai ikonológia²⁹ szükségesnek tartja a szavak és képek megérté-

²³ BUDA Béla: *A látvány mint kommunikáció.* = Élet és Tudomány 2010. augusztus 26., http://www.tyotex.hu/index.php?page=recenziok&book_id=2345&review_id=1573#1573. – Recenzió a *Vizuális kommunikáció* c. szöveggyűjteményről. (Utolsó megtekintés: 2011. 07. 26.)

²⁴ *Mit üzen a kép? Művészettörténeti kalandozás* Diana Newall-lal. Szerk.: HORVÁTH Virág, ford.: POLYÁK Emese, BÉRESI Csilla. Bp. 2008. Scolar, 7.

²⁵ Az ikonológiai módszert először Aby Warburg alkalmazta Botticelli két képére 1892-es strassbourgi disszertációjában. Erwin Panofsky 1939-től háromlépcsős elemzéssémává fejlesztette tovább a „Warburg-iskola” ikonológiai módszerét: preikonográfikus leírás (präikonographische Analyse), ikonográfiai elemzés (ikonographische Analyse) és ikonológiai értelmezés (ikonologische Interpretation). Panofsky korszakalkotó műve: *Sinn und Deutung in der bildenden Kunst*. Köln, 1975. Dumont.

²⁶ *A képek politikája*. W. J. T. Mitchell válogatott írásai. Szerk.: SZÖNYI György Endre, SZAUTER Dóra. Szeged, 2008. JATE Press 9. /ikonológia és műértelmezés 13./ (A továbbiakban: MITCHELL 2008.)

²⁷ MITCHELL, W. J. T.: *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images*. Chicago, 2005. University of Chicago Press.

²⁸ MITCHELL: i. m. 2008. (26. jegyzet) 11.

²⁹ A kritikai ikonológia alapjait W. J. T. MITCHELL *Iconology: Image, text, ideology* (Chicago, 1986. University of Chicago Press) c. könyvében fektette le. Itt meglepő módon nem Panofsky vagy Aby Warburg, hanem Nelson Goodman, Gombrich, Lessing, Edmund Burke és Marx munkásságát elemezte.

sén és értelmezésén túl többek között olyan kérdések megválaszolását is, miért favorizálja egy kultúra vagy egy korszak egyszer a szavakat, másszor a képeket; azaz Panofsky ikonológiai megközelítését meghaladva a képekben, a képek mögött található narratív-szimbolikus jelentések felfejtésén túl azoknak a politikai, társadalmi és ideológiai motivációknak az értelmezésére vállalkozik, amelyek a képek készítését, befogadását és a hozzájuk fűződő viszonyulást valójában befolyásolják.³⁰ Új szempontként tehát bevezeti a képek „politikáját”.³¹ G. Boehm, a művészettörténeti hermeneutika jeles alakja, a német ‘ikonische Wendung’ egyik legfontosabb teoretikusa Heideggerhez hasonlóan a képmás (Abbild) és kép (Bild) különbségéből bontja ki képelméletét, pontosabban az általa kidolgozott ‘ikonikus differencia’ fogalmát,³² és az ismeretelméletünket meghatározó képiség jelentősége mellett érvel.

A képek értelmezése, a vizuális literáció és az ex librisek

A képek egyre szélesebb körű elterjedése – a gondolkodás eredendő képisége miatt – megkönnyíti a megértést: „az emberi gondolkodás eredendően nem szónyelvi formában, hanem a lelki képek közegeiben zajlik.”³³ A vizuális kommunikáció, a képek segítségével történő üzenetváltás összefügg a vizuális literációval,³⁴ azzal a képességgel, hogy a képekből, vizuális szimbólumokból jelentést olvassunk ki, vagy – más szóval – a képek segítségével jelentést hozunk létre. A vizuális literáció tehát képek „olvasását” jelenti, annak metaforikus, tág értelmezésében: a ‘képi látás’, a ‘vizuális megértés’, ‘vizuális gondolkodás’, ‘vizuális alkotás’, ‘vizuális (grafikus) kommunikáció’³⁵ fogalmak, a megértő, eligazodó, tájékozódó látás mind a tárgykörébe tartoznak. A vizuális kommunikációt, nyelvet, a vizuális jeleket, azok interpretációját befolyásoló tényezők: maga az ember, a tőle elválaszthatatlan társadalom és kultúra, illetve a tér, idő, anyag, végül pedig a látvány egésze.³⁶

³⁰ MIKLÓSVÖLGYI Zsolt: *Kép új világ*. = Műút 2010. 17. sz. 67–69.

³¹ MITCHELL: *i. m.* 2008. (26. jegyzet) 9.

³² BOEHM, Gottfried: *Die Wiederkehr der Bilder*. In: *Was ist ein Bild*. Hrsg.: G. BOEHM. München, 1994. Fink, 11–38.

³³ BOROS János: *Kommunikáció és demokrácia. Mobil információs társadalom – A 21. századi kommunikáció új útjai. Szerk. Nyíri Kristóf* (recenzió) = Magyar Tudomány 2002. 1400.

³⁴ A terminust John Debes író használta először 1968-ban. A vizuális literáció fogalma rokonítható az ontológiai hermeneutika ‘olvasás’ fogalmával, mely Gadamer hermeneutikájának egyik alapfogalma. Gadamer egyik kései írásában az épületek és képek olvasásáról beszél, kitágítva ezáltal az olvasás fogalmát, a megértés analógiájaként alkalmazva azt.

³⁵ GYENGE Zsolt: *Visual literacy*. http://ktnye.akti.hu/index.php/Visual_literacy. – A vizuális nyelv maga a látás nyelve, nonverbális nyelv. In: SÁNDOR Zsuzsa: *A vizuális kommunikáció vizuális nyelvi képlete és ennek struktúrája* = Zempléni Múzsza 2004. 2. sz. 48.

³⁶ SÁNDOR: *i. h.* 2004. (35. jegyzet) 51.

A vizuális literáció fogalma rokonítható a gadameri ontológiai hermeneutika olvasás-fogalmával. Az elmélet kiterjesztését jelenti Gadamer azon felismerése, mely szerint „az irodalmi mű és a képzőművészeti alkotások között létező analógiákat hasznosítanunk kell”.³⁷ Ennek egyik megvalósulása az ex libris, e kis méretű grafikai alkotás „grafikai epigrammaként”³⁸ való értelmezése: sűrítve jeleníti meg a mondanivalóját, egy-egy ötletre építő, emblémaszerű mű. A „művészi munka értéke nem elsősorban a mérettől függ, kis területen is lehet művészileg nagyot alkotni, és az önkifejezés formáját és eszközeit függetleníteni lehet a méretektől. A kis méret tömör előadásmódra, kompozíciós fegyelemre, érzékeny vonalkultúrára kényszerít és olyan grafikai erőket hoz felszínre, amelyek tehetséges művész esetében egyéni kifejezőmódra vezetnek, s olyan művészi attitűdöt alakítanak ki, amely képes a mikrokozmoszban is a makrokozmosz végtelen horizontját nyújtani.”³⁹ Az ex libris tehát, mely nem ad lehetőséget túlrészletezett kompozíciók megalkotásához, tömörségében hat. A képi megformálás minden eleme, a stílus, a kompozíció, a színkezelés, a szövegek tipográfiája ennek rendelődik alá. Az ábrázolás figuratív mellett nonfiguratív elemeket is tartalmaz. Jellemző a nagyfokú stilizáció, erős tónusok, kontrasztok alkalmazása változatos tematikával, gyakori szimbólumteremtéssel.

A képzőművészeti (és irodalmi) alkotások megértésének legfontosabb próbaköve az adott műalkotás egészének vagy egyes rétegeinek értelmezése. Az ikonográfiai (és ikonológiai) szempontú kutatások ezt szolgálják, feltárva a művek jelentését, szerteágazó implikációit, az egyes képek/témák kialakulását és hagyományozódását. Az ex libris mint kisgrafikai műfaj képzőművészetét a formai (és részben funkcionális) kötöttségek mellett befolyásolják az egyes stíluskorszakok trendjei, de e kisgrafikák a képzőművészet több ágában is fellelhető sztereotip motívumok mellett teljesen egyedi, új képi tartalmakat, szimbólumokat, ábrázolási sémákat is felmutatnak. Az ex librisek ikonográfiáját, tipológiai elemzését befolyásoló tényezők közé tartozik, hogy az alkotás egyedi tulajdonos vagy intézmény számára készült-e (intézményi, illetve magán ex libris), összekapcsolódik-e valamely fontos eseménnyel, megemlékezéssel stb. A formaelemek alapján három fő kategóriát különböztethetünk meg: heraldikus, témás (azaz szimbólumos) és egyszerű szöveges ex libriseket.⁴⁰ A tematikus motívumok főbb típusai az ember-, állat-, növény-, táj-, könyv- és épületábrázolások, portrék, életképek. Gyakorlati a megrendelő foglalkozását

³⁷ GADAMER, Hans-Georg: *Épületek és képek olvasása*. In: Uő: *A szép aktualitása*. Bp. 1994. T-Twins, 157–168.

³⁸ HORVÁTH Hilda: *Ex librisek a 20. század első felében*. In: *A modern magyar fa- és linóleumkészítés 1890–1950*. Szerk.: RÓKA Enikő. Miskolc, 2005. Miskolci Galéria /A Miskolci Galéria Évkönyvei/ 190; KÖNIG Róbert: *Cornwalltól Edinburghig. Grafikai epigrammák*. Debrecen, 1987. KBK.

³⁹ GALAMBOS Ferenc: *Kékesi László*. In: *Kisgrafika Barátok Köre Grafikagyűjtő és Művelődési Egyesület jubileumi évkönyve 1959–2009*. Bp. 2009. KBK, 32.

⁴⁰ DEÉ NAGY: *i. m.* (13. jegyzet) 27.

egy jellemző szimbólummal kifejező könyvjegyek, illetve az elvont eszméket, a közös kulturális örökség részévé lett mítoszokat megjelenítő allegorikus alkotások.⁴¹ Az ikonográfiai módszer lehetőséget nyújt az ex librisekben is megjelenített, kollektív vagy személyes emlékezetbe vésődött képzetek feltérképezésére, ezáltal képes megszüntetni az idő érzetét, összekötni a múltat a jellel.

R. Wollheim, aki ikonológiai nézeteivel szorosan kapcsolódik az európai művészetfilozófia 'Kunstwollen'⁴² fogalmához, a jelentés és a megértés kapcsolatában fontos szerepet tulajdonít a képi reprezentációnak, melynek perceptuális alapjait vizsgálva leszögezi: a norma nem más, mint a reprezentáció lehetséges percepciói közül kiválasztani a helyes – a művész intenciójának megfelelő – percepciót. Kétféle látást különböztet meg: a valamiként-látást, mely egy általánosabb, felületesebb szemléletet jelent, míg a benne-látás egy konkrétabb, mélyebb megértést sugall.⁴³

Az ex librisek ikonográfiai és ikonológiai elemzése során tehát az egyik legfontosabb feladat az ábrák leírása és osztályozása, a motívumok helyes azonosítása, a szimbolikus értékek feltárása, értelmezése. A könyvjegyek művészi jelentőségét és hatását az ábra- és motívumkincs, a rajzi és kompozíciós megoldások mellett azonban befolyásolja készítési módjuk is, az, hogy sokszorosító grafikai technikával jönnek létre. Az ún. nemes grafikai eljárással (rézmetszet, rézkarc, acélmetszet, fa- és linómetszet, litográfia stb.) készült lapok értékét emeli, hogy a grafikus nemcsak a rajzot, a kompozíciót hozza létre; a sokszorosító eljárás alapját képező fadúcot, acél- és linólemezt is maga vési vagy maratja ki, a litográfia rajzát maga viszi át a kőre, így tevékenysége kettős: a rajz mellett a mives technikai megoldás is az ő nevéhez fűződik. Drahos István (1895–1968) grafikus, szentesi rajztanár, több száz fametszetű ex libris készítője így vall az ex librisnek e „kézjegy”⁴⁴ funkciójáról: „rajztudás nélkül nem lehet fát metszeni, a véső nem ecset, nem lehet rábízni, hogy véletlenül valamit csináljon. A betűket a művész rajzolja meg és ne

⁴¹ Részletezett tematikus felosztásra egy példasor: angyalok, állatok, könyvtárak, Don Quijote, erotika, iniciálék, könyvek, katonai könyvtárak, mitológia, hegy, halál, zene, hajó, akt, építészeti díszek, táj, irodalmi és történelmi karakterek, növények, foglalkozások. L. *Prima biennale internazionale di tematiche exlibristiche „San Giorgio nell' ex libris”*, Villanova d' Albenga 30 Maggio 21 Giugno, 1998. Eds.: Silvana Anna BOCCARDO, Maria Cristina CAVALLO, Gian Carlo TORRE. Albenga, 1998. Bacchetta, 31. (A továbbiakban *Prima biennale...* 1998). Deé Nagy Anikó az eddig idézettek az ún. témás ex librisek közé sorolja, és kiemelten tárgyalja a könyvtárbelsőt ábrázoló, az arcképes, a történelmi eseményre utaló, a tájábrázolású ex libriseket. L. DEÉ NAGY: *i. m.* (13. jegyzet) 33–38. Mindkét felosztás külön tárgyalja a korai, címeres (heraldikus) ex libriseket. Részletes tematikai felosztás olvasható itt: HORVÁTH: *i. h.* 1986. (4. jegyzet).

⁴² E fogalmat művészetalkotó akaratnak vagy művészetakarásnak fordíthatjuk. Először Alois Riegl esztétikájában jelent meg.

⁴³ WOLLHEIM, Richard: *Valamiként-látás, benne-látás és a képi reprezentáció*. In: *Kép, fenomen, valóság*. Szerk.: BACSÓ Béla. Bp. 1997. Kijárat, 229.

⁴⁴ Soós Imre: *Könyvespolc. Vitéz Ferenc: Az érzéki vonal*. Debrecen. 2008. NÉZŐ PONT (recenzió). = Kiszgrфика 2008. 4. sz. 14.

a véső bütykölje a fába. És akármilyen csöppnyi alkotás az ex libris, azt bizony meg kell komponálni”.⁴⁵ A műves technikai eljárásokhoz képest a klisé ex librisek gyári tömegtermékek; igaz, ezek között is vannak értékes kivételek, gondolhatunk itt a századelő jórészt klisé kivitelezésű szecessziós ex libriseire, melyek a művész egyedi grafikáiról készültek. Megemlítendő még a napjainkban terjedő modern számítógépes grafika, mely – amellett, hogy minden eddigieknél gyorsabb alkotást tesz lehetővé – számos esetben a színvonal hanyatlását hozza.

A sokszorosítás kapcsán felvetődhet az ‘aura’ kérdése, azaz a műalkotásnak a befogadás itt-és-most pillanatával ütköztetett történetisége, az a tradíció-összefüggés, amely a befogadás pillanatában körülveszi a műalkotást. A technikai sokszorosíthatóság amellett, hogy átformálja a tömegek viszonyát a művészetekhez, veszélyezteti az aurát,⁴⁶ és ezzel összefüggésben megváltoztathatja a mű értelmezését, üzenetét.

Az ex librisek rendezettsége különféle gyűjteményekben

Az ex librisek grafikusok és gyűjtők, gyűjtemények oldaláról is megnyilvánuló nemzetközisége megkívánja a szélesebb horizontú áttekintést. A világ nemzeti könyvtárai, múzeumai közül több rendelkezik nagy mennyiségű ex libris anyaggal. A nemzetközi szinten jelenleg működő nagyobb ex libris múzeumok: a dániai Frederikshavn Kunstmuseum & Exlibrissamling, az isztambuli IMOGA Grafikai és Ex Libris Múzeum, a belgiumi Sint-Niklaas Nemzetközi Ex Libris Centrum, a Könyvgyűjtők Nemzetközi Szövetsége Moszkvai Ex Libris Múzeuma, az olasz Museo Exlibris Mediterraneo Ortonában, a Shanghai Fuxianzhai Ex Libris Múzeum, a bulgáriai Ex Libris Központ. Ezek gyűjteménye mellett a berlini Állami Könyvtárban⁴⁷ például kb. 50 ezer, az Osztrák Nemzeti Könyvtár grafikai gyűjteményében pedig kb. 53 ezer ex libris és alkalmi grafika található.⁴⁸ A holland Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum 100 ezer ex librist őriz.⁴⁹ A Mainzi Gutenberg Múzeumban szintén 100 ezer,⁵⁰ a Bázeli Egyetemi Könyvtárban 70 ezer ex librist tartanak

⁴⁵ *Drahoš István.* In: *Szentes helyismereti kézikönyve.* Szerk.: KIS-RÁCZ Antalné, LABÁDI Lajos, VÖRÖS Gabriella. Szentes, 2000. Csongrád Megyei Levéltár. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Szentes/pages/szentes_helyismereti_kezikonyve/epiteszet/html/oldal30.htm

⁴⁶ BENJAMIN, Walter: *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában.* Frankfurt, 1935. http://frankfurt.tek.bke.hu/media/szoveg/benjamin_sokszorosit.htm

⁴⁷ Zentral- und Landesbibliothek. Berlin. <http://www.zlb.de/index.html>

⁴⁸ Österreichische Nationalbibliothek. Bécs. http://www.onb.ac.at/sammlungen/bildarchiv/bildarchiv_bestaende.htm

⁴⁹ *Nederlandse Exlibris uit drie eeuwen.* Gravenhage, 1986. 6. L. még: <http://www.meermanno.nl/index/-/p-gebouw-en-tuinen59>

⁵⁰ SCHUTT-KEHM, Elke: *Il Museo Gutenberg.* = InPRESSIONI. Colloquia Graphica et Exlibristica 2010. 2. sz. 30. <http://www.inpressioni.org>

számon.⁵¹ Jelentős gyűjteménnyel rendelkezik még a British Museum Londonban, a Nancy Könyvtár Franciaországban, a Lewych Múzeum Odesszában, valamint a Yale Egyetem Könyvtára New Havenben.

A magyar vonatkozású, hungarika ex libris anyag külföldi gyűjteményekben való előfordulásának pontos feltárása még nem történt meg, ezért ezirányban csak elszórt adatok állnak rendelkezésünkre. Az 1975-ben létrejött belgiumi Sint-Niklaas Nemzetközi Ex Libris Centrum az első években 30 országból 60 ezer ex libris-sel, köztük 3450 magyar vonatkozásúval rendelkezett.⁵² Azóta ez a szám tovább gyarapodott: jelenleg 50 országból 160 000 ex librist őriz. A 2008-ban alapított isztambuli IMOGA Grafikai és Ex Libris Múzeum gyűjteményében jelenleg 15 ezer ex libris, köztük kétmappányi magyar anyag található.⁵³

Nagyobb gyűjtemények esetén – legyen az magán vagy intézményi tulajdonú – alapvető kérdés a gyűjtőkör, azaz hogy szándékoltan mely témákban gyarapodik a gyűjtemény. Vizsgálандó továbbá az ex librisek rendezésének, osztályozásának a módja. A 19. század végének teoretikusai közül F. Warnecke⁵⁴ alapvetően az alfabetikus sorrendet, G. A. Seyler⁵⁵ az országok szerinti rendezést javasolja, ezen belül pedig a grafikusok évszázadok szerinti elkülönítését, szintén betűrendben. Leiningen-Westerburg gróf az ábécébe rendezés mellett a stílusperiódusok figyelembevételét hangsúlyozza. A heraldikus ex libriseket megrendelők szerint tárgyalja, és tematikailag csoportosítva kiemeli az allegorikus és a könyvtárbelsőt bemutató műveket.⁵⁶

A főbb típusok alapján napjainkban is elkülöníthetünk általános gyűjteményeket, régi (jórészt heraldikus) nyomatok gyűjteményét, tematikus gyűjteményeket, nyomtatott technika szerint rendezett gyűjteményeket, tipográfia szerint osztályozott, művészek szerinti csoportosításban összerakott, nemzetek szerint elkülönített gyűjteményeket, illetve az ex libris szót más latin kifejezéssel helyettesítő lapok gyűjteményét.⁵⁷

Az időbelileg osztott gyűjtemények egyik példaként említem az Országos Széchényi Könyvtár ex libris anyagát, mely elsődlegesen elkülöníti a régi ex libris nyo-

⁵¹ DEÉ NAGY: *i. m.* (13. jegyzet) 11.

⁵² A Sint-Niklaasi Nemzetközi Ex libris Központ. = Kisgrafika 1977. 1. sz. 33. L. még: <http://www.sint-niklaas.be/vrije-tijd/cultuur/musea/internationaal-exlibriscentrum>

⁵³ IMOGA Grafikai és Ex Libris Múzeum. Isztambul. <http://www.imoga.org/pPages/pImoga.aspx?psID=4§ion=1&lang=ENG&bhcp=1>

⁵⁴ WARNECKE, Friedrich: *Die deutschen Bücherzeichen (Ex-Libris) von ihrem Ursprunge bis zur Gegenwart*. Berlin, 1890.

⁵⁵ SEYLER, Gustav A.: *Illustriertes Handbuch der Ex-libris-Kunde*. Berlin, 1895. S. A. Stargardt. = Magyar Könyvszemle 1897. 1. sz. 100–102.

⁵⁶ LEININGEN-WESTERBURG, Karl Emich Graf zu: *Deutsche und österreichische Bibliothekszichen Exlibris. Ein Handbuch für Sammler, Bücher- und Kunstfreunde*. Stuttgart, 1901. Verlag von Julius Hoffmann, 518–545.

⁵⁷ *Prima biennale... i. m.* 1998. (41. jegyzet) 31; ÜRMÖS: *i. h.* 2002. (5. jegyzet) 118.

matokat (kb. 1000 db, Régi Nyomtatványok Tára), illetőleg a 20–21. századból származó ex libriseket (kb. 34 ezer, Plakát- és Kisnyomtatványtár).⁵⁸ A 20–21. századi gyűjtemény ezen túlmenően sajátos, a készítőik neve szerinti betűrendet követ, mely felveti a grafikusok szerinti visszakereshetőség szükségét. Mindezért a gyűjteményrész gondozójaként a jövőben kettős katalogizálási szisztéma kiépítése a célom, hasonlóan a New York-i Public Library (NYPL) Fotó- és Nyomtatványtárának ex libris gyűjteményéhez, mely kétirányú kereshetőségi lehetőséget biztosít: egyet a művész, egyet pedig a lap tulajdonosának feltüntetésével⁵⁹ – hangsúlyozva, hogy az ex librisekkel kapcsolatban művészettörténeti szempontból a grafikus, művelődéstörténeti szempontból pedig a lap tulajdonosa, készítője a releváns.

A nemzetek, azon belül grafikusok szerinti elrendezés a nagyobb, nemzetközi kiterjedésű gyűjtemények legalapvetőbb rendszerezési módja, de az egyéni gyűjtők többsége is ezt az elvet követi.⁶⁰ Példaként említem az Iparművészeti Múzeum közel 70 ezres ex libris gyűjteményét, melynek törzsanyaga Soó Rezső professzor kb. 60 ezer darabot számláló ajándéka, kb. 10 ezer magyar, és kb. 50 ezer külföldi grafikus alkotta, nemzetek szerint rendezett könyvjeggyel.⁶¹ Az OSzK állományában a döntő többségében magyar vonatkozású, kb. 30 ezres anyag mellett kb. 4000 külföldi ex libris is található, szintén nemzetek szerinti csoportosításban.

Tematikai irányultságát tekintve az Országos Széchényi Könyvtár és az Iparművészeti Múzeum ex librisekre vonatkozó gyűjtőköre általánosnak mondható, de hazánkban is léteznek a tematikát lehatároló gyűjtemények; például a Magyar Mezőgazdasági Múzeum profiljának megfelelően főleg szőlős-boros témájú ex libriseket gyűjt.⁶² Az egyéni gyűjtők is gyakran koncentrálnak némely, általuk kedvelt témára; például Réthy Istvánnak – 1959–1979 közt a Kisgrafika Barátok Köre titkárának – a gyűjtőköre az általános témájú lapok mellett híres emberek, valamint Don Quijote alakja, kutya-macska ábrázolások, zenei és vasúti témák voltak.⁶³

⁵⁸ A kb. 34 ezer ex librisből 17 361 ex librist számlál a Diskay-hagyaték anyaga, duplumokkal együtt. Ezt egészíti ki a közel 13 ezer darab magyar és a kb. 4000 külföldi ex libris. A katalogizálás jelenleg folyamatban van.

⁵⁹ *New York Public Library*. www.nypl.org. L. még: GALAMBOS Ferenc: *Könyvespolc*. = Kisgrafika 1972. 1. sz. 43.

⁶⁰ BUTLER, William E.: *American bookplates*. London, 2000. Primrose Hill Press, 13.

⁶¹ WEINER Mihályné: *Az Iparművészeti Múzeum ex libris gyűjteménye* = Kisgrafika 1974. 2. sz. 15–18.

⁶² A gyűjtemény létrejötté Lippóczy Norbert érdeme. Az anyagból az 1970-ben Budapesten tartott XIII. Nemzetközi Ex Libris Kongresszushoz kapcsolódóan nagy kiállítást rendeztek *Szőlő és bor az ex libriseken* címmel. Erről ez évben katalógus is megjelent a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kiadásában.

⁶³ A Kisgrafika folyóiratban szereplő cserejegyzékekben nyomon követhetők a gyűjtők által előnyben részesített témakörök, a cserelapjaikkal együtt. Mivel ilyen jellegű áttekintések rendszertelenül jelentek meg, az ezirányú kutatási lehetőségek elég hiányosak. Réthy István gyűjteményéről l. Kisgrafika 1994-es különszáma, 27–28.

Az ex libris gyűjteményekben számos példát láthatunk az ‘ex libris’ szót más latin kifejezéssel helyettesítő, illetve kiegészítő lapokra. E típusok külön tartására ritka esetben van mód, inkább bizonyos gyűjtemények részegységét képezik. Ezek utalhatnak a könyvgyűjtők könyvtárának gyűjteménytípusaira, illetve a könyvjegygűjtő sajátos érdeklődési körére, vagy gyűjteménye speciális (pl. grafikai, numizmatikai, zenei, erotikus stb.) egységeire: ‘ex graficis’, ‘ex numismaticis’, ‘ex musicis’, ‘ex eroticis’, ‘sex libris’, ‘ex periodica’, ‘ex vinis prosit’, ‘ex libris geographici’, ‘ex libris philately’, ‘ex libris tokajensibus’, ‘ex libris archaeology’ stb.

A moszkvai Rudomino Könyvtár ex libris gyűjteményének rendszere, hungarikakutatás

A moszkvai Rudomino Összorosz Állami Idegennyelvű Könyvtár Ritka Könyvek Osztálya ex libris anyagának rendezettsége egy tipikus példája az általános gyűjtőkörű, országok, illetve grafikusok szerint osztályozott gyűjteménynek. Az anyag részletező feltárására a helyszínen végzett hungarikakutatás révén nyílt lehetőségem.⁶⁴ Az ex libris és hungarikakutatás összekapcsolása, a külföldi könyvtári gyűjtemények magyar vonatkozású könyvjegyeinek vizsgálata⁶⁵ még nagyon új keletű vállalkozás. A 4585 ex librist tartalmazó moszkvai gyűjtemény 784 db hungarika ex librise a bizonyossága annak, hogy a magyar alkotók és gyűjtők könyvjegyei elismertségre tesznek szert, rendelések, illetve cserék útján bekerülnek a világ leghíresebb intézményi és egyéni gyűjteményeinek anyagába. Területi, nyelvi, személyi, tartalmi hungarikumokat egyaránt kutatva hungarika könyvjegynek tekintettem azt az ex librist, mely magyar grafikus alkotása, és/vagy magyar tulajdonos számára készített, és/vagy magyar nyelvű, és/vagy tartalmában Magyarországra utaló.

A Rudomino Könyvtárban található gyűjtemény alapvetően kétféle rendezettséget követ: az N1–N39 szám alatti mappákat országok szerinti (1. táblázat), az N40–70 számú szabadlapos albumokat grafikusok szerinti rendben (2. táblázat) állította össze a gyűjtemény utolsó, a könyvtári vétel előtti tulajdonosa, aki nemzetközi szintű ex libris anyaggal rendelkezett. Az 1–39. mappákban szereplő országok (Angola, Anglia, Ausztrália, Ausztria, Belgium, Brazília, Csehszlovákia, Dánia, Dél-afrikai Köztársaság, Finnország, Franciaország, Fülöp-szigetek, Hollandia, Japán, Jugoszlávia, Kanada, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Németország, Norvég-

⁶⁴ Az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtára ex libris kutatójaként 2010 során Klebelsberg-ösztöndíjjal a moszkvai Rudomino Összorosz Állami Idegennyelvű Könyvtár Ritka Könyvek Osztálya ex libris állományának hungarika vonatkozásait tártam fel. A statisztikai összesítés alapján az N1–39 mappa 3911 dokumentumból 778 számít hungarikának. Az N40–70. sorszámu albumokban a 674 alkotásból 6 a hungarika. Az anyag rendszerének, ezen belül a hungarikáknak az áttekintését a függelékben szereplő 1. és 2. táblázat tartalmazza, az egyes példányok részletező adatai a Klebelsberg Ösztöndíjbizottságnak írt kutatási jelentésben olvashatóak.

⁶⁵ *Külföldi hungarika könyvtári gyűjtemények.* www.oszk.hu/hungarik/index.html

gia, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szovjetunió, USA) közt fellelhető Magyarország is hat vonatkozó mappával,⁶⁶ mely a gyűjtemény kb. 17%-át teszi ki, tehát jelentős arány. Bár a gyűjtő alapvetően a grafikusok nemzetisége alapján döntötte el egy-egy ex libris hovatartozását, az országok szerinti rendezettség sok átfedést mutat, több mappa vegyes feliratú, másrészt a magyar megrendelők nevére külföldi grafikusok által készített hungarika könyvjegyek értelemszerűen a külföldi országok mappáiban szerepelnek.⁶⁷ Az első mappa Lengyelország, a második a Szovjetunió feliratot viseli. Ez utalhat a gyűjtő szempontjából bizonyos rangsorolásra: tükrözheti a lengyel ex libris kiemelkedő helyzetét az 1960–70-es években, illetve a Szovjetunió elsőik közt szerepeltetése jelzi a gyűjtő származását. Az országonkénti mellett egy mappa esetén előfordul tematikus rendezés is (N4, Vallás), illetve külön mappában szerepelnek a régi címeres és monogram-szerű ex librisek (N7).

Az N40–70. sorszámú, grafikusok nevei szerint rendezett albumokban előforduló művészek többsége osztrák, illetve német nemzetiségű.⁶⁸ A gyűjtemény e részében magyar művész neve nem szerepel, csak a megrendelő oldaláról nézve fordul elő hungarika ex libris, Franz von Bayros, A. Soder és H. Wilm munkáiból.⁶⁹

Provenienciakutatás, a Rudomino Könyvtár ex libris gyűjteményének eredete

A provenienciakutatás bármely típusú gyűjtemény esetén gazdag háttérismereket hozhat felszínre. Különösen tapasztalható volt ez a jelen esetben, mivel az anyag rendszerének megértéséhez nyújtott támpontot. A gyűjteményegység mindkét részében, a mappák, illetve az albumok belső tábláján is található volt a tulajdonost jelölő ex libris.⁷⁰ Ez alapján lehetővé vált a gyűjtő személyének beazonosítása: az orosz nemzetiségű E. H. Минаев (Minajev, Jevgenyij Nyikolajevics, 1899–1980). E könyvjegyek motívumai egy bibliofil, gyűjtő szenvedélyű embert állíta-

⁶⁶ Az országok szerint rendezett mappák közül a 'Magyarország' feliratú a legtöbb: 6 darab, ebből 5 teljesen magyar vonatkozású, azaz hungarika anyag, az N11 (92 db), az N19 (80 db), az N21 (63 db), az N22 (106 db) és az N38 (102 db). Az N8 mappa nagy része is magyar anyagnak bizonyult, a 75 dokumentumból 50 példány hungarika. A magyar grafikusok közül néhány név kiemelten szerepel a feliratokban: Fery Antal (N19), Drahos István (N21), Bordás Ferenc, Kertes-Kollmann Jenő, Menyhárt József, Nagy Árpád, Nagy Arisztid, Nagy Árpád Dániel, Stettner Béla (N22).

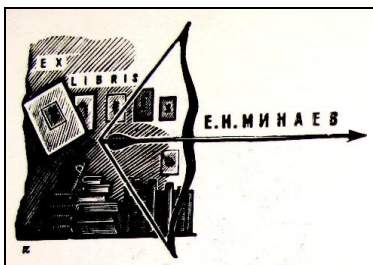
⁶⁷ Az egyes mappákban található hungarikák pontos számadatait az 1. táblázat tartalmazza.

⁶⁸ H. Bauer, F. von Bayros, G. Broel, A. Cossmann, Fidus, M. Fingesten, W. Helfenbein, B. Héroux, J. Hodek, F. Kobliha, A. Kolb, S. Kulhánek, R. Mekicki, K. Michel, M. Philipp, A. Rassenfosse, W. Rehn, G. Reitter, K. Ritter, J. Sattler, H. Schaefer, M. Schenke, A. Soder, E. Theermann, T. Hofer, J. Triado, J. Váchal, H. Vogeler, H. Volkert, G. Wedepohl, H. Wilm.

⁶⁹ Az egyes albumokban található hungarikák pontos számadatait a 2. táblázat tartalmazza.

⁷⁰ Három különböző fajta ex libris jelölte a tulajdonost. Mivel az első 39 mappa könyvjegyen szereplő cirill betűs tulajdonosi név a betűk szétszórtsága révén többféle olvasatra adott lehetőséget, a tulajdonos nevének pontos megfejtéséhez a 40. és 41. albumokban talált ex librisek adtak igazi támpontot. L. a 71. és 73. lábjegyzetekben.

nak élénk, aki számára fontosak a könyvek, a kisgrafikai alkotások. Erre utal egyik ex librisén a könyveket (és kisgrafikákat) védő íj⁷¹ (1. ábra), a másikon a könyvek lovagias védelmét kifejező kard („őrző-védő ex libris”)⁷². Harmadik könyvjegyén a nyomtató hengerből kikerülő lapok a nyomda fogalomkörébe vezetnek,⁷³ nem véletlenül. Minajev a moszkvai Arbaton élő professzor, a tudományok doktora, művészettörténész, ismert műgyűjtő, szakíró volt. Az észt Paul Ambur és az orosz Sz. G. Ivenszkij mellett a szovjet exlibrisológia egyik legismertebb képviselője. A Moszkvai Kereskedelmi Akadémia, illetve a Jogi Egyetem elvégzése után nagy papírgyártó vállalatok vezetője lett.⁷⁴ Az egyik alapító tagként aktív részt vállalt a világháború viszontagságai után csak 1961-ben újjáalakuló Moszkvai Ex Libris Klub életéből. Szerkesztett, illetve kiadott mintegy húsz ex librisről szóló könyvet (több átfogó jellegű munkát, katalógust, mappát, monográfiát), köztük a korabeli szovjet ex libris művészetről átfogó képet adó *Ekszlibrisz szovetszkij hudozsnyikov*⁷⁵ (1966) címűt. Az 1967-es montreáli világkiállításra⁷⁶ készítette az *Ex libris USSR, Moszkva–Montreal 1967*⁷⁷ című összeállítást, mely három nyelven (orosz–francia–német) foglalja össze a szovjet ex libris művészet történetét, kiemelve a jelesebb alkotókat, és utalva a külföldi megrendelőkre is. 1968-ban J. Ny. Goljakovszkij munkásságát mutatta be *Knyizsnij znak J. Ny. Goljakovszkovo*⁷⁸ című könyvében. A 20. század orosz ex libris művészetét elemző *500 ekszlibriszov. Ekszlibriszi hudozsnyikov Rosszijszkoj Federacii*⁷⁹ című munkája 40 ezres példányszámával sikerkönyvnek számít.

I. ábra: Ex libris J. Ny. Minajev (graf. G. Kravcsov)

⁷¹ Grafikus: G. Kravcsov (mappa N40, N42–70).

⁷² Grafikus: N. V. Burmagin és G. N. Burmagina (mappa N1–39).

⁷³ Grafikus: ismeretlen (mappa N41/a,b), az ábrán egy könyv gerincén U. G. Ivanszk (1878–1922) bibliográfus, exlibrisológus neve szerepel.

⁷⁴ Adatközlő: Nyina Zsarkova, Jaroszlavl Képzőművészeti Múzeum (2010. júl. 19-én kelt levél).

⁷⁵ MINAJEV, J. Ny.: *Ekszlibrisz szovetszkij hudozsnyikov*. Moszkva, 1966. Izd. Szovetszkij Hudozsnyik.

⁷⁶ IVENSKIJ, Sz. G.: *Knyizsnij znak: isztorija, teorija, praktika hudozsesztvennovo razvitija*. Moszkva, 1980. Izd. Knyiga, 231.

⁷⁷ MINAJEV, J. Ny.: *Ex libris USSR, Moszkva-Montreal 1967*. Moszkva, 1967. Izd. Knyiga.

⁷⁸ *Knyizsnij znak J. Ny. Goljakovszkovo*. Szoszt.: J. Ny. MINAJEV. Moszkva, 1968. Izd. Knyiga.

⁷⁹ *500 ekszlibriszov. Ekszlibriszi hudozsnyikov Rosszijszkoj Federacii*. Szoszt.: J. Ny. MINAJEV. Moszkva, 1971. Szovetszkaja Rosszija.

Minajev teljes ex libris gyűjteményének a nagyságát illetően meghatározó jelentőségű felfedezés, hogy nemcsak a Rudomino Könyvtár rendelkezik tőle származó anyaggal. Gyűjteménye további egységeit őrzi két múzeum: a moszkvai Puskin Szépművészeti Múzeum és a jaroszlavlai Képzőművészeti Múzeum. Az előbbi grafikákat és nyomatokat tartalmazó osztályán⁸⁰ a mintegy 400 ezer metszet, rajz, illusztrált könyv, plakát, alkalmazott grafikai alkotás között ex librisek is találhatók nyugat-európai, amerikai, orosz és távol-keleti művészekről, a 15. századtól napjainkig. Ebben a részlegben fellelhetőek Minajev gyűjteményéből származó, főleg orosz grafikusok által készített ex librisek is, tízezres nagyságrendben.⁸¹ A Moszkvától 250 km-re fekvő Jaroszlavl Képzőművészeti Múzeum grafikai állományában szintén tekintélyes részt tesz ki a 19–20. századi orosz és külföldi ex libris gyűjtemény, melyben kb. 25 ezres példányszámú a Minajevtől származó ex libris anyag.⁸² Ebbe a sorba illeszkedik a Rudomino Könyvtár Minajev-gyűjteménye (4585 ex libris), mely földrajzi és időbeli határait tekintve főként az 1960–70-es évek európai és szovjet művészeinek alkotásaiból áll, tágabb körűen pedig 18–20. századi hazai és külföldi (Európából, Ázsiából, Amerikából, Afrikából, Ausztráliából származó) könyvjegyeket tartalmaz. Mivel egyik múzeum sem foglalkozott a Minajev-gyűjtemény részletekbe menő, elemző feldolgozásával, a Rudomino Könyvtárban található gyűjteményegység országok, grafikusok és gyűjtők szerinti, illetve azon belül hungarika szempontú feltárása fontos lépés mind az exlibrisológia, mind a könyvtartudomány számára.

⁸⁰ *Museum Complex of the Pushkin Museum of Fine Arts. Collections Prints and drawings.* www.museum.ru/gmii/defengl.htm

⁸¹ Nágya Morozova adatközlése alapján. Puskin Múzeum, tudományos munkatárs (2010. augusztus 25. Isztambul, FISAE kongresszus).

⁸² A *Jaroszlavszkij hudozslesztvennij muzej* című könyv (Jaroszlavl, OOO „SzPK”. 2007) külön részben mutatja be az ex libris gyűjteményt, ill. fontos forrás a múzeum honlapja (www.artmuseum.yar.ru) és a gyűjtemény gondozójának, Ny. V. Zsarkovának egy 2006-os, illetve 2009-es kongresszuson tartott előadása „Isztorija szozdanyija fonda ekszlibrisza v szobranyii Jaroszlavszkovo hudozslesztvennovo muzeja” címmel (Knyizsnij znak: isztorija i szovremennoszty. Vszeroszjszjkaja Naucsno-prakticseszskaja Konferencija. Moszkva, 2006. Izd. Mezsdunar. sozjuza knyigoljubov, 86–90.), melyet leköszölt a 2009-es orosz ex libris újság is (Rosszjszskij Ekszlibrisznij Zsurnal. Moszkva, 2009. Vipuszk 9, 11–16.). – Eszerint a múzeum 1987–1995 között alakította ki közel 30 ezer darabot tartalmazó ex libris gyűjteményét három híres gyűjtő: a szentpétervári V. V. Ashik (1905–1985), a moszkvai J. Ny. Minajev (1899–1980) és a jaroszlavlai Sz. G. Ivenszkij (1925–) anyagának megvásárlásával. Ashik gyűjteményéből kb. 3000, Ivenszkijéből kb. 1200, Minajevéből kb. 25 000 példány került a múzeumba. A vétel lefolyása: 1988-ban V. M. Salabajevoj tudományos munkatárs meghívására a jaroszlavliak a Puskin Múzeumban tettek látogatást, és megállapodtak az orosz Minajev gyűjteménye egy részének, főként az európai grafikusoktól származó ex libriseinek megvételéről. 1989-től tárgyalásokba kezdtek Minajev özvegyével, Galina Alekszandrovnával, akitől 1994-ig Minajev kb. 25 000 ex librisét vásárolták fel. Az ex librisekből, kiemelten a Minajev-anyagból átfogó kiállítás volt megtekinthető a jaroszlavlai múzeumban 2001 októberében.

Végszó

Az ex libris mint képi jel vizuális kultúránk, jelrendszerünk, műveltségünk része, komplex értelmezhetőségében értékválasztásainkra, gondolkodásmódunkra is hatással van. Fontos szerepet játszik a kollektív emlékezet formálásában, megteremtésében. Az ikonográfiai, ikonológiai szempontú megközelítés összekapcsolása a kommunikációelméleti és hungarikakutatással tovább szélesíti a vizsgálatok körét, és saját nemzetünkről, kultúránkról kialakított ismereteink gyarapítása mellett nemzetközi látószögünket is szélesíti. A Rudomino Könyvtár ex libris gyűjteményének nemzetközi szintű anyaga szemléletes példája az országok, illetve grafikusok szerint rendezett gyűjteménytípusnak, melyben jelentős mennyiségű a Magyarországra vonatkozó kisgrafika. Az ex libris nem ismer országhatárokat, sem a gyűjtők, sem a grafikusok tekintetében. „Hiszem, hogy a grafika, még ilyen kisméretűen is alkalmas közös gondolataink kifejezésére; néha rendhagyóan, szórakoztatóan, de mindenképpen művészi és legfőképpen emberi mértékű kitekintést adva a környező [...] világunkra.”⁸³

1. táblázat: Országok szerint rendezett mappák

Mappa ssz.	Rakt. jelzet, VGBIL	Mappák eredeti felirata	Mappafelirat magyar fordítása	Ex libris darabsz.	Hungarika ex libris darabsz.
N1	17989	Польша	Lengyelország	124 db	13 db
N2	17398	СССР	Szovjetunió	73 db	–
N3	17382	Р...* (Разные страны)	Különböző országok*	237 db	37 db
N4	17397	Религия	Vallás	141 db	10 db
N5	17288	–* (Разные страны)	Különböző országok*	79 db	21 db
N6	17793	Швеция, Канада, Финляндия, США, Япония	Svéd., Finno., Kanada, USA, Kína, Japán	101 db	2 db
N7	17399	Венз. ярл. (Вензелевые книжные знаки, ярлыки, штемпеля)	Monogramszerű ex librisek, címkék, bélyegzők	321 db	2 db
N8	17296	Австрия, Венгрия	Ausztria, Magyarország	75 db	50 db
N9	17987	Германия, Италия, Франция	Németország, Olaszország, Franciaország	110 db	–
N10	17295	Франция	Franciaország	71 db	1 db
N11	17794	Венгрия	Magyarország	92 db	92 db
N12	17988	Англия, США, XVIII–XX. в.	Anglia, USA (18–20. sz.)	96 db	–
N13	17290	Чехословакия	Csehszlovákia	105 db	–
N14	17289	...акция* /Чехословакия	Csehszlovákia *	69 db	9 db

⁸³ ARATÓ Antal: *Stettner Béla (1928–1984)*. In: *A Kisgrafika Barátok Köre Grafikagyűjtő és Művelődési Egyesület jubileumi évkönyve 1959–2009*. Bp. 2009. KBK, 44.

<i>Mappa sz.</i>	<i>Rakt. jelzet, VGBIL</i>	<i>Mappák eredeti felirata</i>	<i>Mappafelirat magyar fordítása</i>	<i>Ex libris darabsz.</i>	<i>Hungarika ex libris darabsz.</i>
N15	17381	Польша	Lengyelország	78 db	11 db
N16	17791	Австрия, Бельгия, Голландия, Франция	Ausztria, Belgium, Hol- landia, Franciaó.	105 db	5 db
N17	17380	Бельгия	Belgium	61 db	–
N18	17792	—*	Olaszo., Spanyolország, Dánia*	88 db	3 db
N19	17291	А. Фери – Венгрия	Fery A. – Magyarország	80 db	80 db
N20	17379	Иоханн Наха, Герберт Отт	J. Naha, H. Ott, N. Ott**	61 db	1 db
N21	17377	—* (Венгрия – Дра- хош)	Magyarország (Drahos I.)*	63 db	63 db
N22	17297	Ф. Бордаш, И. Коллман, Ж. Менигарт, А. Наги, Б. Штетнер**	7 magyar: Bordás F., Kollmann J., Menyhárt J., Nagy Á., Nagy A., Nagy Á. D., Stettner B.)**	106 db	106 db
N23	17378	Польша	Lengyelország	94 db	2 db
N24	17287	Худож... Инод... *	Többségében oroszok*	63 db	15 db
N25	17299	—* (СССР)	Szovjetunió*	64 db	9 db
N26	17400	—* (Разные страны)	Különböző országok*	95 db	18 db
N27	17395	—*	NDK*	91 db	7 db
N28	17401	—* (Разные страны)	Különböző országok*	199 db	41 db
N29	17990	Чехословакия, Югославия, Румыния	Csehszlovákia, Jugo- szlávия, Románia	122 db	34 db
N30	17994	Польша	Lengyelország	139 db	6 db
N31	17994	Норвегия, Швеция, Швейцария	Norvégia, Svédország, Svájc	44 db	–
N32	17396	Разные страны	Különböző országok	74 db	7 db
N33	17298	Чехословакия	Csehszlovákia	70 db	6 db
N34	17393	Италия	Olaszország	74 db	9 db
N35	17293	Испан...* (Испания)	Spanyolország*	66 db	1 db
N36	17394	Голланди...* (Голландия)	Hollandia*	56 db	2 db
N37	17993	Германия	Németország	125 db	13 db
N38	17995	Венгрия	Magyarország	102 db	99 db
N39	17402	—* (Разные страны)	Különböző országok XVI–XX. sz.*	97 db	3 db

* A hiányzó vagy sérült mappafeliratok esetében a mappákat tartalmuk alapján neveztem el.

** A cirill felirat hiányos, magyarul kiegészítve. Ezeket lábjegyzetként kellene, de így, csillaggal.

2. táblázat: Grafikusok szerint rendezett albumok

<i>Album</i>	<i>Rakt. jelzet VGBIL</i>	<i>Album címe (Alkotó szerint)</i>	<i>Kisgrafika darabszám</i>	<i>Ebből ex libris</i>	<i>Hungarika</i>
N40	17265	H. Bauer	6 db	6 db	
N41/a, b	17991, 17992	Franz von Bayros	12 db+ 12 db	12 db+ 12 db	3 db+ 1 db
N42	17283	G. Broel	14 db	10 db	
N43	17267	A. Cossmann	27 db	20 db	
N44	17285	Fidus	17 db	12 db	
N45	17274	M. Fingesten	9 db	8 db	
N46	17269	W. Helfenbein	6 db	5 db	
N47	17261	B. Héroux	18 db	9 db	
N48	17259	J. Hodek	10 db	10 db	
N49	17258	F. Kobliha	8 db	7 db	
N50	17281	A. Kolb	31 db	11db	
N51	17272	S. Kulhánek	11 db	10 db	
N52	17270	R. Mekicki	9 db	9 db	
N53	17276	K. Michel	25 db	20 db	
N54	17263	M. Philipp	15 db	11 db	
N55	17262	A. Rassenfosse	13 db	9 db	
N56	17273	W. Rehn	8 db	8 db	
N57	17257	G. Reitter	10 db	7 db	
N58	17260	K. Ritter	6 db	6 db	
N59	17282	J. Sattler	35 db	27 db	
N60	17271	H. Schaefer	33 db	23 db	
N61	17264	M. Schenke	6 db	6 db	
N62	17280	A. Soder	16 db	10 db	1 db
N63	17284	E. Theermann	18 db	17db	
N64	17275	T. Hofer	14 db	9 db	
N65	17294	J. Triado	203 db	203 db	
N66	17266	J. Váchal	7 db	7 db	
N67	17277	H. Vogeler	19 db	11 db	
N68	17279	H. Volkert	16 db	13 db	
N69	17268	G. Wedepohl	15 db	11 db	
N70	17278	H. Wilm	25 db	17db	1 db

KORNÉLIA V. TÓTH

**L'ex-libris contemporain à l'époque de la culture visuelle
– message d'une collection de rapport hongrois**

Les années toutes dernières, l'intérêt spirituelo-scientifique, désigné par les expressions „culture visuelle” ou „pictural turn”, et les recherches y jointes se sont intensifiées dans notre pays aussi. L'interprétation des signes et images visuelles, représentant les parties de la culture visuelle, le cas présent, les ex-libris connaît une cohérence étroite avec la fonction de l'ouvrage, chaque genre possède ses caractéristiques et règles spécifiques.

L'approche de point de vue iconographique et iconologique du genre de l'art des petites graphiques, et à l'intérieur de cela, l'art des ex-libris, autant que sa jonction à la théorie de la communication et aux recherches des rapports hongrois présente une méthode d'examen toute neuve. La présentation des changements de notion et de fonction des ex-libris, le retracement du chemin menant à l'ex-libris moderne, et encore l'inventaire de l'enregistrement des ex-libris dans des collections plus grandes, tout cela représente la direction principale de l'étude présente. Je fais un analyse plus détaillé du système de la collection des ex-libris de la Bibliothèque Nationale Széchényi autant que celle du Département des Livres Rares de la Bibliothèque Nationale Russe de Langues Étrangères Rudomino de Moscou, domaine de mes recherches 'hungarica'. L'analyse détaillé, par pays, par artistes ou par possesseurs des 784 pièces à rapport hongrois retrouvées parmi les 4585 ex-libris de la Bibliothèque Rudomino donnait le fond à la présentation synthétique du système de la collection et à l'identification des pièces 'hungarica'. Je considère les ex-libris 'hungarica' d'après les points de vues personnels, territoriaux, linguistiques ou de sujet.

Le résultat déterminant des recherches de provenience: le possesseur d'origine de la collection est l'ex-librisologue de renommé international J. Ny. Minajev (1899–1980), possédant plusieurs dix-milliers de pièces, dont une quantité importante se trouve à la Bibliothèque Rudomino, mais on en trouve également un nombre important au Musée Puskin de Moscou et dans les collections graphiques du Musées des Beaux-Arts de Jaroslavl.

KÖZLEMÉNYEK

Egy Honterus-kolligátum.* A budai Csillagda¹ egykori igazgatója, Tittel Pál² kineveztetése előtt több európai országban járt tanulmányúton. Ilyen alkalmakkor mindig igyekezett szakkönyveket is beszerezni. A hangsúly általában a friss szakirodalmon volt – egy csillagásznak elsősorban erre volt szüksége –, de régi könyveket is vásárolt, neves és kevésbé neves szerzőktől egyaránt.³ Halálakor könyvei nagy részét a budai Csillagdára hagyta, és egy részük szerencsésen túl is élte az 1849. évi budai ostrom által okozott viszontagságokat.⁴ Az alább említendő kolligátum is a szerencsések közé tartozott.

Tittel rendszerint beírta könyveibe nevét, és hogy mikor és hol vette őket. A kolligátumban azonban az ő neve nem szerepel (az egykori posszessorokról l. alább). Ettől függetlenül szinte teljesen biztos, hogy az ő könyve volt. A halála utáni könyvleltárban szerepel egy *Libellus Sphaerae*⁵ Sacro Bustótól.⁶ Ezt sok más könyv mellett a Csillagda könyvtárának adományozta,⁷ és valóban, az 1835

* Köszönettel tartozom Hilmar Duerbecknek, Farkas Gábornak, Madas Editnek és Szeidl Bélának a cikk elkészítésében nyújtott segítségükért, valamint a grazi Amt der Steiermärkischen Landesregierung archivumának Matthias Schremmel diplomájáért.

¹ A Csillagda történetéről l. HELLER Ágost: *A gellérthegyi csillagásztorony*. = Természettudományi Közlöny (10.) 1878. 249–264, 289–298, 329–346; KELÉNYI B. Ottó: *A gellérthegyi csillagvizsgáló Tittel Pál és Mayer Lambert idejében*. = Stella (4.) 1929. 49–56; KELÉNYI B. Ottó: *A Pázmány Péter Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei*. Bp. 1929; VARGHA Magda–PATKÓS László: *St. Gellert's Hill Observatory's Chronicle. The Correspondence of Johann Pasquich and of Paul Tittel*. Bp. 1996.

² VARGHA Domokosné–KANYÓ Sándor: *...Csillagkoronák éjféli barátja. Tittel Pál élete és működése*. Bp. 1988.

³ Neves szerzőre példa Kopernikusz; l. VARGHA–KANYÓ: *i. m.* (2. jegyzet) 164. Ez sajnos Buda ostrománál feltehetően megsemmisült; l. RÉTHLY Antal: *A gellérthegyi csillagda 1849. évi pusztulása*. = Csillagok világa (1.) 1948. 145–150. – Kevésbé nevesre l. THEODORIC WINSHEMIUS, Sebastian: *Novae Quaestiones Sphaerae*. Vitebergae, 1564. Excudebat Johannes Crato. Ebbe a könyvbe Tittel beírta a nevét.

⁴ KELÉNYI B. Ottó: *A magyar csillagászat története*. = A Konkoly-alapítványú Bp.-Svábhegyi M. Kir. Asztrofizikai Obszervatórium csillagászati értekezései (1.) 1930. 2. füzet. – RÉTHLY: *i. m.* (3. jegyzet).

⁵ VARGHA–KANYÓ: *i. m.* (2. jegyzet) 166.

⁶ A 'Sacrobosco' név variánsa.

⁷ KELÉNYI B. Ottó: *A gellérthegyi csillagvizsgáló könyvtára*. = In: *Stella Csillagászati Egyesület Almanachja 1930-ra*. Szerk.: TASS Antal, WODETZKY József. Bp. 1930. 245–262.

utáni csillagdei inventariumban szerepel is a könyv,⁸ a korábbi, Pasquich által összeállított leltár-ból pedig még hiányzik.⁹

A kolligátum négy nyomtatványt tartalmaz. Az első önmagában is összetett, a második Martin Borrahus (Cellarius) könyve, míg az utolsó kettő Honterus *Rudimentájának* két különböző kiadása. A kolligátum tartalma:

1. Ioannis de Sacro Bvsto Libellvs de Sphaera. Accessit eivsdem Avtoris Compu-tus Ecclesiasticus, Et alia quaedam in studiosorum gratiam edita. Cum Praefatione Phi: Melanthonis. [Impressvm Vvitebergae: per Ioannem Cratonem. Anno M. D. LIII. XI. Maij.]

- Philippvs Melanthon, Simoni Gryneo, uiro doctissimo, et amico ueteri, S.D., A2r–A8v¹⁰
- Libellvs de Sphaera, B1r–G2r
- Propositio XXII ex libro Tertio, Epitomae Ioannis de Regiomonte in Alma-gestum Ptolemaei, G2v–G3r
- De ortv poetico, hoc est, exempla ortvs et occasus stellarum fixarum, ex uarijs Autoribus collecta, et ad studiosorum utilitatem diligenter explicata, G3v–I2v¹¹
- Libellvs Ioannis de Sacro Bvsto, de Anni ratione, seu ut uocatur uulgo, Com-putus Ecclesiasticus. Cvm Praefatione Philippi Melanthonis. Anno. M. D. LIII., I3r–Q1v
- Doctissimo Viro D. Achilli Gassaro Lindoensi, Medicinae Doctori, amico suo, Philip: Melanth. S. D., I3v–I6r¹²
- Computus, I6v–Q1v
- Cisio Ianvs in Carmina redactus, quo facilius a pueris edisci possit, Q2r–Q2v
- Themata qvae continent Methodicam Tractationem de Horizonte rationali ac sensibili, Deque mutatione Horizontium et meridianorum, quibus adiecta sunt paucula de umbris, Q3r–R6r¹³

2. Martin Borrahus, ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΑ. Hoc est. Elementale Cosmogra-phicvm, quo totius et Astronomiae et Geographiae rudimenta, certissimis breuissi-misque docentur apodixibus. M.D.XXXIX. [Argentorati: apvd Cratonem Mylivm mense Sept. Anno M. D. XXXIX.]

3. Ioannis Honterus Coronensis, Rvdimentorvm Cosmographiae Libri duo. Quorum prior Astronomiae, posterior Geographiae principia, breuissime complectitur. [Cra-coviae: Mathias Scharfenbergivs excvdebat. M. D. XXXIII.]

⁸ „221. Joan. de Sacro Busto.” *Catalogus librorum in Bibliotheca R. Un. Observatorii existen-tium*. 93. Az MTA KTM Csillagászati Kut. Int. Könyvtárában.

⁹ *Inventarium Speculae Astronomiae Regiae Scientiarum Universitatis Hungariae*. Az MTA KTM Csillagászati Kut. Int. Könyvtárában. – A könyvben található pecsét is igazolja, hogy a budai Csillagdához tartozott egykor: „Az 1813/15-ben létesült, Budavár ostromakor 1849-ben megsemmi-sült és 1852-ben az osztrák kormány által megszüntetett GELLÉRTHEGYI CSILLAGVIZSGÁLÓ könyvtárából.”

¹⁰ CR 2, cols. 530–537, No. 1002.

¹¹ A szerző ismeretlen.

¹² CR 3, cols. 573–576, No. 1715.

¹³ A szerző Erasmus Reinhold (1511–1553). Reinhold főműve a *Porosz táblázatok* volt: REINHOLD, Erasmus: *Pruenicae tabulae coelestium motuum*. Tubingae, 1551. per Ulricum Morhardum. Ebben már Kopernikus eredményeit használta fel a táblázatok kiszámításához, anélkül azonban, hogy elfogadta volna a heliocentrikus elméletet. GINGERICH, Owen: *Reinhold, Erasmus*. = In: *Complete Dictionary of Scientific Biography* 11. Detroit, 2008. 365–367; HAMEL, Jürgen: *Reinhold, Erasmus*. = In: *The Biographical Encyclopedia of Astronomers*. 2. General ed.: Thomas HOCKEY. New York, 2007. 962–963.

4. Ioannis Honterus Coronensis, Rvdimentorvm Cosmographicorum Ioan. Honteri Coronensis libri III. cum tabellis Geographicis elegantissimis. De uariarum rerum nomenclaturis per classes, liber I. Tigvri: apvd Froshouerum. Anno, M. D. LII.

Az első nyomtatvány a 13. századi párizsi mester, Johannes de Sacrobosco¹⁴ két művét tartalmazza.¹⁵ Az első a *Sphaera*, amely évszázadokon keresztül a csillagászat tankönyve volt az egyetemeken¹⁶ (egy ív rosszul van kötve: I3–I4, I1–I2, I7–I8 majd I5–I6 a sorrend). A második a naptárszámítás kézikönyve, a *computus*.¹⁷ Ezen kívül van benne egy részlet Regiomontanustól,¹⁸ egy Císio Janus, valamint Erasmus Reinholdt egy 1544-ben megjelent rövid műve.¹⁹ A kolligátum második tagja a Cellarius-ként is ismert Martin Borrhau²⁰ *Cosmographiája*, amit Honterus hasonló könyvének két különböző kiadása követ. Az első közülük a krakkói második kiadás 1534-ből, a másik egy 1552-ből származó zürichi nyomtatvány. Ez utóbbi részletes térképeket is tartalmaz. A Honterus-példányok nem szerepelnek Gernot Nussbächer listáján,²¹ bár meglétük már korábban is publikálva volt.²² Az 1534. évi krakkói kiadás a B.2.-höz, az 1552. évi zürichi pedig az F.5.-höz tartozik Nussbächer jegyzékén.

Az első posszesszor, aki nevét bejegyezte, feltehetően a magyarországi iskolatörténetből jól ismert strasbourgi Abraham Schremmel.²³ Tízévi olmtüzi tanítás után 1567-től a besztercebányai iskola igazgatójának nevezték ki.²⁴ Besztercebánya után Selmecbányán,²⁵ Galgócon, majd Sop-

¹⁴ PEDERSEN, Olaf: *In Quest of Sacrobosco*. = Journal for the History of Astronomy (16.) 1985. 175–220.

¹⁵ A két Sacrobosco-mű így együtt 1543-ban jelent meg (Zinner 1833), ehhez csatolták 1545-ben (Zinner 1881) Erasmus Reinhold könyvecskéjét (Zinner 1858, megjelent 1544-ben, rövidebb változata, Zinner 1784, 1541-ben). Ez a kiadás Zinner 2074. – ZINNER, Ernst: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*. Leipzig, 1941.

¹⁶ THORNDIKE, Lynn: *The Sphere of Sacrobosco and Its Commentators*. Chicago, 1949.

¹⁷ MORETON, Jennifer: *John of Sacrobosco and the Calendar*. = Viator (25.) 1994. 229–244.

¹⁸ REGIOMONTANUS, Johannes: *In Ptolemaei Magnam Compositionem, quam Almagestum vocant, Libri Tredecim conscripti a Ioanne Regiomontano Mathematico clarissimo*. Noribergae, 1550. apud Ioannem Montanum et Ulricum Neuberum.

¹⁹ REINHOLD, Erasmus: *Themata, quae continent methodicam tractionem de horizonte rationali ac sensibili*. Vitebergae, 1544. per Josephum Klug. – Az első, rövidebb kiadás 1541-ben jelent meg.

²⁰ POGGENDORFF, J. C.: *Borrhau*. = In: *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften*. 1. Leipzig, 1863. 243; BERNOULLI, Carl Albr.: *Borrhau*. = In: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. 3. Hrsg.: Albert HAUCK. Leipzig, 1897. 332–333. – A mű Zinner-száma 1708, 1. ZINNER: i. m. (15. jegyzet).

²¹ NUSSBÄCHER, Gernot: *Versuch einer Bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke des kronstädter Humanisten Johannes Honterus* (Stand 25. April 2000) = In: *Honterus-émlékkönyv. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban*, 1999. Szerk.: W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes. Bp. 2001. 150–190.

²² GRASSI, Giovanna: *Union Catalogue of Printed Books of 15th, 16th and 17th Centuries in European Astronomical Observatories*. Roma, 1989. 348; VARGHA Domokosné: *Régi könyvek között a Szabadság-hegyi Csillagda könyvtárában*. = In: *Csillagászati Évkönyv az 1980. évre*. Bp. 1979. 294–324.

²³ A bejegyzés teljes szövege (az előzéklap hátoldalán): „M. Abrahamus Schrem(e) //lius Argentinensi: hunc li // brum sibi et gratae futurae // posteritati comparavit. // In Juliomonte // 1560 // [teljesen olvashatatlan].” MÉSZÁROS István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981. 225–227; MÉSZÁROS István: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*. Bp. 1981. 84–86.

²⁴ ROSENAUER Károly: *A besztercebányai á. h. ev. gymnasium története*. Besztercebánya, 1876. 27: „[az előző igazgató] utódjává 1567. jun. 7-én Schremmel Ábrahám lett. E férfi Straszburból származott, hol ősei hajdan szintén a tanítói pályán működtek. Midőn a besztercebányai tanács meghívását

ronban tanított, ahonnan 1584-ben távoznia kellett.²⁶ A bejegyzés szerint a könyvet még Olmützben vásárolta 1560-ban. A korban következő posszessor szintén olmützi, és szintén Schremmel: „Sum Matthiae Schremmelij Julimontanj, 1583.”²⁷ Ez utal arra is, hogy a könyv ekkor még Morvaországban maradt, hazánkba csak Tittel vásárlásával került.

Felmerülhet a kérdés: Juli(o)montanus valóban azonos-e Olmützcel? Graesse ilyen nevű települést nem ismer, a legközelebbi találat Mons Julius, ami a svájci Julierberg megfelelője.²⁸ 1573-ban azonban beiratkozott Wittenbergbe egy Johannes Braunerus nevű hallgató, aki magát ‘Julimontanus Morauus’-nak mondta.²⁹ A város tehát Morvaországban keresendő. Egy 18. század végi árverési katalógus pedig Juliomontanumot Olmützcel azonosítja.³⁰ Így tehát a tulajdonosok kétségtelenül Olmützben vehették a könyvet, és írták be a nevüket. Ezt igazolni látszik az a levél is, amiben Abraham Schremmel 1583-ban lemondja a kassaiak meghívását, mivel peres ügye van Morvaországban: „Feleségére és gyermekeire várakozó örökség miatt Morvaországban a brünni (Prunensis) tanácsal van pere, melynek most szerencsés kimenetelét várja.”³¹

A másik Schremmelről kevesebbet lehet tudni. Két diplomáját említik Grazban még a 19. század közepén (talán a kolligátummal együtt kerültek oda): „Diplom über die dem Mathias Schremmelius verliehene philosophische Doctorswürde. Straßburg am 16. April 1589” és „Diplom über das dem Doctor der Philosophie, Mathias Schremmelius verliehene Doctorat der Medicin. Padua, am 15. Dec. 1594.”³² Az évszámok összhangban vannak a bejegyzés 1583-as évével, ez tehát nem zárja ki, hogy azonos személyről van szó. A padovai egyetem hallgatói között valóban megtaláljuk Schremmeliust.³³

megkapta, már 10 év óta az olmützi iskolánál tanított volt.” – KUZMÍK, Jozef: *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu* 2. Martin, 1976. 673. – Mielőtt Olomoucba ment tanítani, a bécsi egyetemen tanult: GALL, Franz–SZAIVERT, Willy: *Die Matrikel der Universität Wien. 3. 1518/II–1579/I.* Wien–Köln–Graz, 1971. 93: „Abrahamus Schremellius Argentinensis”.

²⁵ BREZNYIK János: *A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története.* Selmecbánya, 1883. 343–345.

²⁶ MÜLLNER Mátyás: *A soproni evang. főtanoda története a soproni ev. gyülekezet nevezetesebb eseményeivel együtt.* Sopron, 1857. 18; PAYR Sándor: *A soproni evangélikus egyházközség története.* Sopron, 1917. 141; KOVÁCS József László: *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein – Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616).* Sopron/Eisenstadt, 1995. 45, 112.

²⁷ Bejegyzés a címlapon.

²⁸ GRAESSE, J. G. Th.: *Orbis Latinus.* Dresden, 1861. 140.

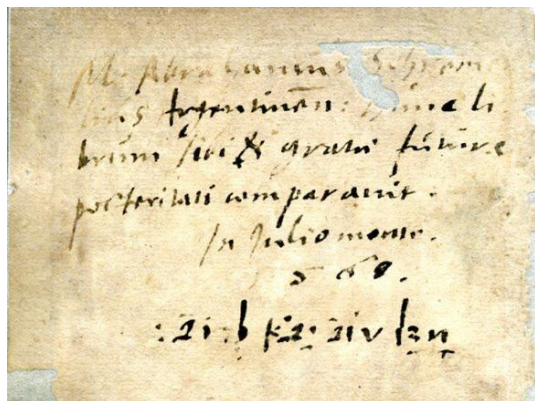
²⁹ BUCHWALD, Georg: *Beiträge zur Kenntniss der evangelischen Geistlichen und Lehrer Oesterreichs aus den Wittenberger Ordinirtenbüchern seit dem Jahre 1573.* = Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich (16.) 1859. 176–202. A 182. oldalon: „14. Ego Johannes Braunerus Julimontanus Morauus...”

³⁰ *Catalogus librorum ... in Caesareo-Regia Bibliotheca Juliomontana... Verzeichniss einer Sammlung ... an der k. k. Bibliothek in Olmütz...* Brunae, [1795] Litteris Trasslerianis.

³¹ PAYR: i. m. (26. jegyzet) 141.

³² *Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark.* 3. 1852. 34. – Az első még mindig megvan a grazi Amt der Steiermärkischen Landesregierung archívumában (Sign. Dipl. Nr. 30). Az oklevél Schremmelt mint „Olmucensis Moravus” említi. – Az archívum tájékoztatása szerint a másik oklevél a II. világháborúban elpusztult.

³³ *Rotulus et Matricula D.D. Iuristarum et Artistarum Gymnasii Patavini A. MDXCII–III p. Ch. n.* Szerk.: Biagio BRUGI, Giovanni Luigi ANDRICH. Padua, 1892. 27: „d. Matthias Chremmelius”, ami a szerkesztők szerint Schremmelius helyett szerepel tévesen.

1. ábra: Abraham Schremmel tulajdonosi bejegyzése (előzéklap hátoldala)

A Tittel Pál előtti (feltehetőleg) utolsó tulajdonos, mint ex librise³⁴ elárulja, Georg Adalbert von Beeckhen (1741–1801) osztrák (steiermarki) lovag és patrícius, valódi udvari tanácsos volt.³⁵ Mivel ő 1801-ben halt meg, feltehető, hogy utána valóban Tittel következett, aki 1810-ben tartózkodott Bécsben tanulmányúton.

A tulajdonosok bejegyzései elég ritkák, valójában csak a *Sphaerára* lehet elmondani, hogy valamelyikük biztosan olvasta. Itt a teljes szöveg alatt előfordulnak megjegyzések, esetenként javítások a margón. Például a Nap periódusáról Sacrobosco azt írta, hogy 365 nap és majdnem 6 óra, míg a tulajdonos – feltehetően az egyik Schremmel – a 6 órát pontosította 5 óra 49 perc 16 másodpercre. Ez nem légből kapott érték, de nem is saját mérési eredmény: a középkori Alfonsz-táblázatokból³⁶ származik, és a tropikus év hossza.³⁷ Egyes ábrákhoz az olvasó a szöveg alapján értelmező megjegyzéseket fűzött.³⁸ Időnként javította is a szöveget, de nem feltétlenül helyesen.³⁹ Az mindenestre látható, hogy olvasta, és többnyire meg is értette, amit olvasott.

³⁴ Az ex libris szövege a belső kötéstáblán: „Georgius Adalbertus de Beeckhen Eques, et Stirie Patricius.”

³⁵ von Beeckhen. = In: *Das gelehrte Teutschland*. 1. Szerk.: Georg Christoph HAMBERGER, Johann Georg MEUSEL. Lemgo, 1796. 210; WINKLERN, Johann Baptist von: *Biographien denkwürdiger Steiermärker*. = Steiermärkische Zeitschrift (Neue Folge) (6.) 1841. 2. sz. 27–80. Beeckhen életrajza a 75. oldalon van.

³⁶ DREYER, J. L. E.: *On the Original Form of the Alfonsine Tables*. = Monthly Notices of the Royal Astronomical Society (80.) 1920. 243–258; POULLE, Emmanuel: *The Alfonsine Tables and Alfonso X of Castille*. = Journal for the History of Astronomy (19.) 1988. 97–113; CHABÁS, José–GOLDSTEIN, Bernard R.: *The Alfonsine Tables of Toledo*. Dordrecht, 2003.

³⁷ A tropikus év definícióját l. *The Astronomical Almanac for the Year 2011*. Washington–Taunton, 2010. M18: „the period of time for the ecliptic longitude of the Sun to increase 360 degrees.” Modern értéke u.o., C2: 365^d 5^h 48^m 45.^s2; MEUUS, Jan–SAVOIE, Denis: *The history of the tropical year*. = Journal of the British Astronomical Association (102.) 1992. 40–42.

³⁸ Az F7v oldalon az ábrán látható epiciklushoz a szöveg alapján beírta, hogy mikor direkt, illetve retrográd a mozgás, és hol vannak a stacionárius pontok.

³⁹ A B4r oldalon az „Est etiam alius inferiorum sphaerarum motus per obliquum huic oppositus super polos suos, distantes a primis xxiii gradibus et xxxiii minutis” mondatban a ‘primis’-t ‘polis’-ra javította helytelenül. – THORNDIKE: *i. m.* (16. jegyzet) 79.

2. ábra: A térkép részlete a bejegyzésekkel

Érdemes megemlíteni, hogy Besztercebányán az a Jacob Pribicer⁴⁰ volt Schremmel mellett a segédtanító, aki az 1577. évi, a csillagászat történetében jelentős szerepet betöltött üstökösről⁴¹ jelentette meg egy rövid értekezést.⁴²

Az 1552. évi Honterus-kiadás térképmellékletei egyikén is van egy bejegyzés.⁴³ A tulajdonos a Vág folyót és feltehetően Galgócot (Freistadt) azonosította, és odaírta Sopron (Sempronium) nevét is. Ezek a földrajzi nevek Abraham Schremmel életéhez kötődnek, és az írás is lehet az övé. Matthias Schremmel 1583. évi bejegyzése szerint a könyv ekkor Olmützben volt, így vagy Abraham Schremmel ment vissza Olmützbe egy rövid időre – esetleg az említett peres ügyek kapcsán –, vagy a könyv járt mégis Magyarországon már Tittel Pál kora előtt is.

ZSOLDOS ENDRE

Szathmárnémeti Mihály sárospataki disputájának tanulságai.* A disputa a kora újkori akadémiák, universitasok és kollégiumok klasszikus műfaja volt, amely főként a bölcsész és lelkipásztori tárgyak záróvizsgamunkájaként szolgált. A nyilvános előadást és vitát adott esetben nyomdai kiadvány is követte, amely a vizsgát tett diák mecénásainak érdemeit is hivatott volt megszólaltatni. Csupán történeti értéke miatt is érdemes tekintetbe venni ezt a didaktikai műformát a kora újkori iskolarendszerben, ám az itt szereplő példával arra szeretnék rávilágítani, hogy még az ilyen kisnyomtatványok is tartogathatnak meglepetést filológiai, család- és művelődéstörténeti kérdésekben.

⁴⁰ SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. CD-ROM. Bp. 2000; KEMÉNY Lajos, ifj.: *Latin írók Kassán a XVI. században*. = Irodalomtörténeti Közlemények (1.) 1891. 160–161; SZABÓ András: *A magyar későhumanizmus történetéhez*. = In: *Collectanea Tiburtina*. Szerk.: GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint. Szeged, 1990. 215–232.

⁴¹ HELLMAN, C. Doris: *The Comet of 1577: Its Place in the History of Astronomy*. New York, 1944.

⁴² PRIBICER, Jacob: *Tractatus de Cometa qui svb Finem Anni a Nato Christo 1577. conspectus est*. Novisoli, 1578. Excvsvm in Oficina Christophori Sevlleti. – HELLMAN: i. m. (41. jegyzet) 400.

⁴³ HONTERUS, Johannes: *Rvdimentorvm Cosmographicorum*. b2 térkép.

* Ez a tanulmány az OTKA K 73139 számú pályázatának támogatásával jött létre.

A magyarországi protestáns disputációk száma eleve eltörpül a peregrináció idején megjelent kiadványok hatalmas mennyiségéhez képest,¹ de azért nem kell szégyenkeznünk. Némelyik magyar református kiadványnak már a korábbi szakirodalom is figyelmet szentelt, miként tette ezt Pósházi János filozófiája kapcsán Makkai Ernő, vagy a jobbágylét tarthatatlanságáról vitát nyitó Martonfalvi-disputációk esetében Makkai László.² Köztudomású néhány református tanárszemélyiség irányító munkája Gyulafehérvártól Pápaig, Johann Heinrich Alstedtől Kocsi Csergő Bálintig. Most bemutatandó disputánk a pataki Pósházi Jánoshoz kötődik, akitől filozófiai és politikatudományi kiadványokat ismerünk vitairatain kívül.³

Szathmárnémeti Mihály (1638–1689), egykori kolozsvári református esperes igen termékeny író volt. Több mint 30 munkája ismeretes, nyomtatottak és kéziratban ránk maradtak egyaránt. Korának megbecsült alakja volt, részint tudományos munkássága miatt, részint pedig azért, mert tevékenyen részt vett az 1660–1670-es évek felső-magyarországi hitvitáiban. Peregrinációját több disputációval fejezte be, sőt külföldön még önálló szakmunkát is adott ki: héber nyelvtant írt a németalföldi neves tanár, Jan Leusden támogatásával. Most a hazai iskolái (Alsómiszt/Alsómisztótfalu, Szatmár, Debrecen, Sárospatak) legutolsó helyszínén, Pósházi Jánosnál 1661 télutóján nagy sikerrel megtartott disputáját vizsgáljuk.⁴

A kiadványnak két példánya ismeretes (Enyeden a Bethlen Kollégium Könyvtárában és Kolozsváron 1–1), magam a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban találhatók, BMV R. 305. jelzetű kiadványt használtam. Szabó Károly az eRMK-ban még nem ismertette, Sztipszky Hiador viszont már felvette kiegészítései közé, megismételve a Török István által a *Magyar Könyvszemle* Magyar könyvesház című rovatában Kolozsvárról hibásan közölt adatokat.⁵ A kiadványt 1671-hez sorolta be, de a címeírás sem volt pontos (nyelvtani ragok, speciális betűk esetén), másrészt pedig mivel az eredeti kiadványban más formában szerepelt a szerző neve, mint a megszokott („A MICHAELE Szatthmár NEMETINO” áll a címlapon), így az eRMK-pótlások mutatójában sem Szathmárnémeti nevéhez lett sorolva ez a tétel. Az eRMK-ban azonban történt egységesítés: a Szathmárnémeti és a Szatthmárnémeti névre, a címre és az alcímre is felugrik a 2613-as számú Sztipszky-adat. Szinnyei ismerte a kiadványt, rövid címet adott meg, de szintén hibásan, betűelütéssel jegyezte le.⁶ A helyes címeírást adta meg Makkai Ernő egy tanulmányában, de ő is félreolvasta a római számot, és tévesen állapította meg ez alapján, hogy Szathmárnémeti Mihály Pósházi tanítványaként 1659-ben disputált.⁷ Áll-

¹ A jelenlegi magyar szerzőjű és magyarországi kiadványok 1630–1681 közt egy tucatot tesznek ki, ezzel szemben csak az Amesius-féle *Bellarminus enervatus* címen megjelent 1625–1626-os disputációk legalább 60%-át magyar diákok dolgozták ki. L. POSTMA, Ferenc–SLUIJS, Jan van: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*. Leeuwarden, 1995. Fryske Akademy, 87–96, 36/1625.6, 36/1625.7a, 36/1626.2, 36/1626.3, 36/1626.5a–g.

² MAKKAI Ernő: *Pósházi János élete és filozófiája*. Kolozsvár, 1942. /Acta Philosophica 3/; MAKKAI László: *Debrecen mezőváros művelődéstörténete*. In: *Debrecen története 1693-ig*. Szerk.: SZENDREY István. Debrecen, 1984. 561. /Debrecen története 1/

³ RMK II. 909; 910; 911; 939; 958; RMNy 3004; RMK II. 977.

⁴ Itt köszönöm meg a kutatáshoz nyújtott előzékeny segítségét P. Vászrhelyi Judit tanárnőnek, valamint Ekler Péter (OSZK) és Oláh Róbert (Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára) könyvtárosoknak.

⁵ Magyar Könyvszemle (6.) 1898. 60–61. Nagyobb hibák: Alsómiszt város (az Oppidum inkább mezőváros), Szabó Mihály pap (valójában apa), etc. L. SZTRIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly régi magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások. 1472–1711*. Bp. 1912. 2613.

⁶ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIII*. Bp. 1909. Hornyánszky, 461.

⁷ MAKKAI: i. m. 1942. (2. jegyzet) 19.

jon itt tehát a helyes és rövid címleírás, amely – P. Vásárhelyi Juditnak köszönhetően – már az RMNy IV. besorolását is tartalmazza:

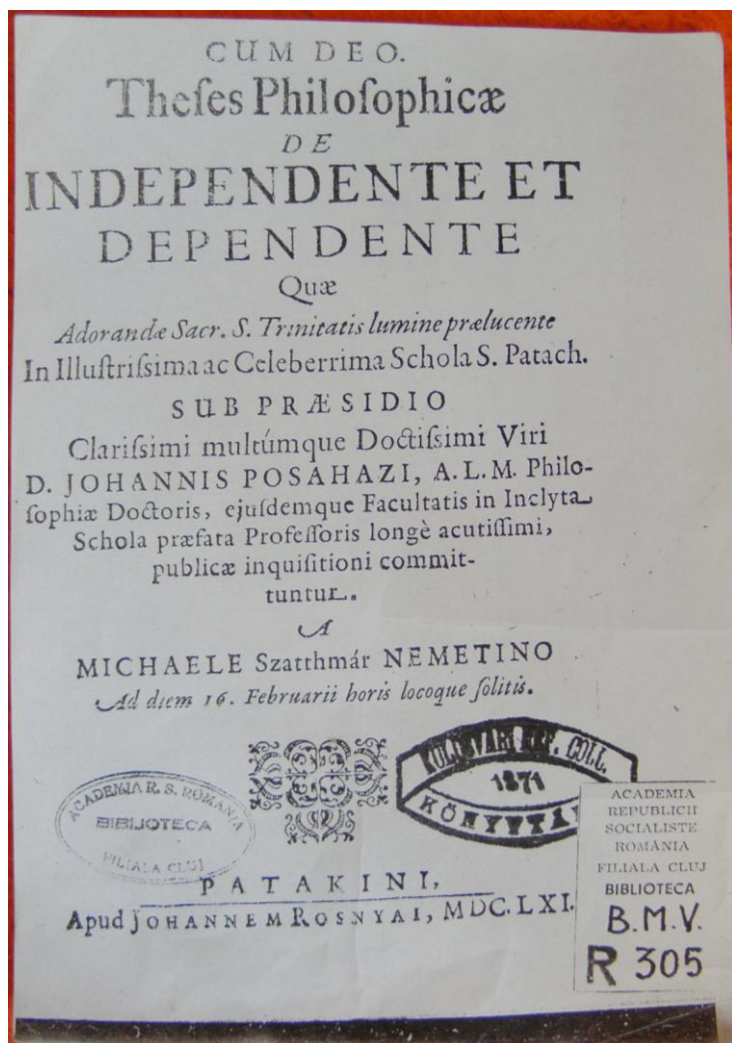
RMNy 3004

1661 Patak

PÓSAHÁZI János: *Cum Deo. Theses Philosophicæ de independente et dependente, Quæ Adorandæ Sacr. S. Trinitatis lumine prælucente In Illustrissima ac Celeberrima Schola S. Patach. Sub Præsidio (...) D. Johannis Posahazi, A. L. M. Philosophiæ Doctoris, (...) publicæ inquisitioni committuntur. A Michaele Szatthmár Nemetino Ad diem 16. Februarii horis locoque solitis.* Patakiní MDCLXI Rosnyai.

A⁴ B⁴ C² = 17 + [3] pag. – 4°. – Orn., init.

Sztripszky II 2613/161 ← MKsz 1898, 60–61.

Szatthmárnémethi Mihály sárospataki disputája, 1661

A Szathmárnémethi-disputáció tanulmányozása a fenti filológiai jellemzőkön túl érdekes iskola- és családtörténeti adalékkal is szolgál.

A kiadvány filozófiai problémája a független létező ontológiai jellemzői (essentia és accidentia) és szabadságának kérdése, amely a felvilágosodás deista megoldásáig izgatta a kutatókat. A Pósházinál 1661 télutóján (február–március táján) tartott filozófiai disputáknak ismeretes más megjelent szövege is: míg 1661. február 6-án Szathmárnémethi, március 11-én Lévai Péter volt a respondens.⁸ 1669-ben nagyjából ugyanebben az időben vizsgáltak az evangélikus diákok is ugyanebből a témából Eperjesen Isaacus Zabaniusnál.⁹ A fiatal Szathmárnémethi Mihály öntudatát jelzi, hogy a köszöntőjét mint „Collector, Auctor & Defendens” írta alá, tehát önálló teljesítményének tekintette e művet, szemben a Pósházinál megvédett egyéb dolgozatokkal, amelyek ezek szerint a szokványos tételkidolgozástól nem tértek el különösebben. Tudósi öntudata megmaradt később is: több műve előszavában sorolta fel megjelent és tervezett kiadványait.¹⁰

A fenti disputáció ajánlásában mint első munkában fontos volt, hogy milyen útra bocsátó közösségeknek mondott köszönetet a diák a mecenatúráért. Első renden a szabad ikerváros – a megszokott rövidítéssel (Sz. Nemethinæ) – elöljáróinak, főbírójának és szenátorainak; majd Gönczi Andrásnak, a régió földbirtokos fejedelemszönya, Báthori Zsófia képviselőjének, s végül Alsómiszt mezőváros főbírójának és 12 tagú tanácsának. Ez a sorrend értékpreferenciát hordoz: a patria regionális központja szerepel elsőként, majd az 'Egyetemváros', s végül Alsómiszt, más néven Misztótfalu. Az utóbbi hely Borovszky leírása szerint 1635-ben, nagyjából Szathmárnémethi Mihály születése idején mintegy 1000 főt számláló mezőváros. Lehet, hogy a mecenatúrában betöltött különleges szerepe miatt került erre a listára (a szerteágazó rokonság okán), vagy éppen mint potenciális születési hely? Ha sejtésünk bizonyítható lenne, akkor kijelenthetnénk, hogy ez a kis mezőváros adhatta a 17. század elején a magyar kultúrának nemcsak Tótfalusi Kis Miklóst, hanem Szathmárnémethi Mihályt is.

Szathmárnémethi Mihály temetési kártájának leírása egyáltalán semmilyen születési helyszínre és időpontra nem utalt, ellenben az emberlét filozófiai megformálásáról és a parentált személynek az anyaméhben a tudományokra elválasztott szerepéről érkezett – mintegy utalva az elhunyt egyik kedves filozófiai témájára, éppen az 1661-es disputa egyik kérdésére, a személyiség és a kiválasztottság problémájára. A helyszín nincs nevesítve, de a hazai iskolák között felsorolva megtalálható Szathmárnémethi, Szatmár, Debrecen, Sárospatak.¹¹ Szathmárnémethi Mihály születési helyét és idejét tekintve mégis megegyezés van a szakirodalomban: 1638. szeptember 27-én született Szathmárnémethi Wixné jegyzéke és az *Új magyar irodalmi lexikon* harmadik kötetében Imre Mihály közli a tömör életrajzot; ezt adja meg a Szabó–Tonk-féle adattár és Zoványi Jenő lexikona, szintén forrásmegjelölés nélkül. A Szabó–Tonk-féle adattár feltehetően Szinnyei alapján készült, hiszen azonos a formátum, csak a peregrináció adataival van feltöltve. Szinnyei forrásai közül Bod Péter és Benkő József nem ismerik a pontos életrajzi adatokat, csak a feltételezett helyszínt, báró Kemény József pedig a temetési kárta alapján haladt, amit jórészt közölt is. Egyetlen forrás marad, ahol legkorábban megjelentek ezek az adatok: Zoványi életrajzi gyűjteménye, a *Theologiai Ismeretek Tára* hozza le a fenti pontos

⁸ RMK II. 977.

⁹ RMK II. 1174.

¹⁰ SZATHMÁRNÉMETHI Mihály: *Ajánlólevél*. In: Uő: *A' Négy Evangelisták szerint való Dominica*. Kolozsvár, 1675. Veresegyházi. a)4r. (RMK I. 1179); Uő: *Dedicatio*. In: Uő: *Dominica catechetica*. Kolozsvár, 1677. Veresegyházi. b1v–b2r. (RMK II. 1402); Uő: *A' Kegyes Olvasóhoz*. In: Uő: *Szent Dávid Psalteriuma, avagy a 150 zsoltár magyarázatja*. Kolozsvár, 1679. Veresegyházi. (RMK I. 1234)

¹¹ RMK II. 2664.

adatsort elsőként.¹² Ennek forrására azonban eddig nem akadtunk.¹³ Tehát Zoványi 19. századi utalása alapján egy szülőhely és születési időpont adott, de ez 17. századi anyagon nem ellenőrizhető vissza.

Szathmárnémethi a címlap verzőjén a condiscipuli év alatt öt barátját nevesítette (Mich. Marusi, Steph. Veresmarti, Steph. Eszéki, Johanni Újhelyi, Steph. Sásvári, akik közül Veresmarti István és Eszéki T. István nevesebb). Hozzájuk a kiadvány számozatlan lapjain található Corollaria után további három diáktárs csatlakozik köszöntő verssel. (Veresmarti itt másodszor is szerepel.) Laudatóik összetartó diákcsoportot mutatnak. Csúzi Cseh Jakab „In honorem [...] vicini familiarissimi” írott anagrammás versében (Michael Nemethi – Minæ híc & mel) Patak bölcsészeti képzésének érenykatalógusát nyújtja.¹⁴ Veresmarti István, praeceptor társa a saját versét így ajánlja disputációját megvédett barátjának: „In perpetuum synceri amoris, & singularis amicitiae Symbolum”. Pataki István disztichonjaiban is ugyanezek a toposzok szólalnak meg, részint a barátságról, részint az iskoláról. Az utolsó szöveg, a Dézsi Márton készítette Chronostica a fenti, 1661-es évszámot rögzíti versbe szedve, külön annak mindhárom sorában.¹⁵

Utóbbiak nagy karriert befutó, maguknak nevet szerző lelkipásztorok. Csúzi Cseh Jakab (1639–1695) teológiai doktor hitvalló lelkészként a pozsonyi törvényszék elé idéztetett, és Buccariból váltja meg magát. Később dunántúli püspökként fejezi be mozgalmas életét, és ároni családja is a dunántúli kerületet erősíti. Pataki Tót István (1640–1693) kolozsvári lelkész, II. Apafi Mihály nevelője. Jellemző a Bodrog-parti Athénra és a tanárra is, hogy Pósházi több tanítványa igen különböző szemléletet képviselt. A tanulótársak közt köszöntött Eszéki T. István külföldön inkább ortodoxabb irányt, Dézsi Márton és Pataki Tót István itthon inkább liberálisabb, coccejánus irányt vett fel, s utóbbiakat majd az 1673-as radnóti zsinatra idézték meg túlzottnak vélt exegetikai fel fogásuk miatt.¹⁶

A fenti névsor tagjai közül többen Németalföldön folytatták tovább itthoni tanulmányaikat: 1664. szeptember elsején a groningeni universitasra iratkozott be Csúzi Cseh Jakab, Eszéki T. István, Diószeghi K. István, Pataki Tót István, Veszprémi István, Szathmárnémethi Mihály és Szatmári András. Ők zömmel egy helyről származtak (Szatmár, s tágabban a Partium), egyazon iskolákban tanultak (Szatmár, Debrecen, Sárospatak), együtt indultak el, s járták végig nyugati tanulmányútjukat, és a gyászévtized alatti debreceni, majd erdélyi bujdosásban is társak voltak. A mai értelemben valósággal „húzták”, erősítették egymást a tanulásban: ha éppen nem együtt disputáltak, az egyik

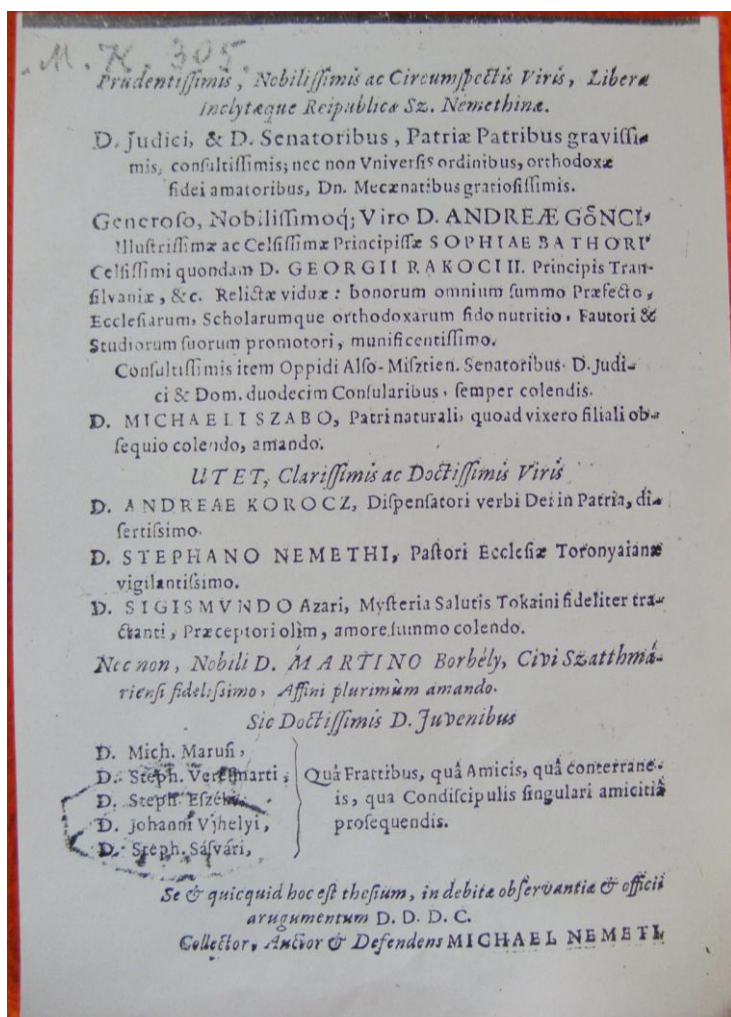
¹² Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők: RMSz, I. A kezdetektől 1700-ig*. Szerk., befejezte: P. VÁSÁRHELYI JUDIT. Közrem.: Kis Elemémé, KOVÁCS Zsuzsanna. Bp. 2008. OSzK, 770; *ÚMIL*² III. 2060; SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. JATE, 2019. sz. /Fontes Rerum Scholasticarum 4/; ZOVÁNYI Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. Kiad.: LADÁNYI Sándor. Bp. 1977.³ 577; SZINYEI: i. m. (6. jegyzet) 460; ZOVÁNYI Jenő: *Theologiai ismeretek tára*. 3. Mezőtúr, 1901. 256.

¹³ Sipos Gábor és Jeney-Tóth Annamária egyaránt megerősítették, hogy sem a szatmári, sem a kolozsvári adatok közt nem található 18. század előtti anyakönyv (Szatmáron 1704-től, Erdélyben pedig az 1690-es évektől kezdődően vannak református anyakönyvek). Minthogy a Zoványi-lexikon alapját képező kéziratos hagyaték nem maradt fenn, így a pontos születési hely és idő forrása az eddigi kutatások alapján nem állapítható meg. Csak feltételezhetjük, hogy napló, bibliabeli bejegyzés vagy hasonló műfajú forrás preliminaríájá, possessorbejegyzése állhat ennek hátterében.

¹⁴ A „Hic mel & ambrosia est: hæc docuisse satis” sor mintha az első disztichonunk egyik sorának reminiscenciája lenne („Lelki kenyír vagyon itt, melyben mikor iszel, örökké. Ílsz”).

¹⁵ RMNy 3004, C2r–v. Dézsi szövegének nyomtatásában esett egy-két hiba: az első sorban az 1661-hez hiányzik a L kapitálisa, az utolsóban pedig egy S van feleslegesen kiemelve.

¹⁶ MAKKA: i. m. 1942. (2. jegyzet) 90–95.

Szatthmárnémethi Mihály sárospataki disputája, 1661

köszöntötte a másikat üdvözlőverssel, s gyakran egymásnak ajánlották műveiket. A sárospataki diákok közösségére jellemző irat Szatmári András emlékkönyve.¹⁷ Joggal mondhatjuk el róluk, amit Heltai János a heidelbergi peregrinusokkal kapcsolatban megjegyzett:¹⁸ „egy közösségi tu-

¹⁷ Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. Szerk.: KESERÜ Bálint. Bp.–Szeged, 1971. 393. (A továbbiakban: Adattár...); HEREPEI János: XVI–XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a szatmári református egyházmegyéből. = Egyháztörténet 1943. 32–33.

¹⁸ HELTAI János: Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok. Bp. 1994. Balassi Kiadó /Humanizmus és Reformáció 21/; KOVÁCS I. Gábor: Régi és új könyvek a reformáció évszázadáról. = Keresztény Nevelés 1996. 5.

dattal is egybefűzött értelmiségi csoport” mindenkori küzdelmeit követhetjük nyomon, akik – ahogy azt Bán Imre megjegyzi – „a század második felének protestáns szellemi vezérkará”-t adták.¹⁹

Az itt elemzett disputáció révén egy családtörténeti kérdést is tisztázhatunk. Több szakkönyv is egyértelműen jelezte, hogy a szerző, Szathmárnémethi Mihály lelképásztor és hasonló nevű kortársa, a szintén Kolozsváron tevékenykedő Szathmárnémethi Sámuel teológiai professzor, Apafi II. Mihály nevelője testvérek voltak.²⁰ A Sámuel disputációiban tett ajánlások alapján (ahol ‘frater’ néven illette Mihályt) feltételezték közöttük a rokonsági kapcsolatot.²¹

A Farkas utcai templomban fennmaradt temetési kártáik alapján a következő tények adatolhatóak. Egyértelmű, hogy Mihály 1638-ban született, és 1689. május 25-én halt meg, 51 éves korában; Sámuel pedig 1658. augusztus 10-én született Szathmárnémethiben, Nagyszombati Soós Szabó Márton helybéli szenátor és Udvarhelyi Erzsébet fiaként, s meghalt 1717. december 17-én reggel 6 óra tájban. Mihály temetési kártáján a búcsúzó személyek közt az első helyen található Sámuel, mint „Fratri desideratissimo Samuel Szathmár-Némethi Prof”.²² Azaz mindketten azonos cognoment használtak, az iskoláztatás, peregrinatio mecenatúráját felvállaló ikerváros nevét felvéve, s ezzel annak emléket állítva. A fenti parentációból azonban nem derül ki, hogy Szathmárnémethi Mihálynak kik voltak a felmenői. Ha a két – állítólagos – testvér temetési kártájának adatai egybevetethetők, az származhat abból, hogy Mihály 1689-es laudatójának szövegét Sámuel készítette, és inkább akart a „testvér” szellemi hagyatékára apellálni, mint a gyermektelen lelkész őseire. Viszont Sámuel halálakor, 28 évvel később már senki sem élt a közeli családjukból.²³ Egy biztos, a harmadik azonos nevű kolozsvári egyházi értelmiségit, Szathmárnémethi (II.) Mihályt (1667–1709), a háromszor házasodó klasszika-filológus tanárt még eddig egyetlen szakmunka sem hozta velük kapcsolatba, s a Farkas utcai templomban megtalálható kártáján sincs erre utalás.

A szülők neve eddig nem volt ismert, pedig a Szathmárnémethi Mihály-féle 1661-es disputáció tartalmazza az egyiket. A 19. századi kolozsvári adatközlőnk félreértette vagy elírta (apa helyett pap áll a szövegben), így csak mint a lista egyik tagját szerepeltette. Eszerint Mihály első tudományos szárnyprobálgatását „D. MICHAELI SZABÓ, Patri naturalis, quoad vixero filiali obsequio colendo, amando” ajánlotta.²⁴ Tehát Mihály és Sámuel nem egy apától származtak.

Amennyiben a Szathmárnémethi fiúknak legalább az anyjuk közös volt, akkor a testvér, unoka-testvér házasság bibliai szabálya érvényesült, és a vagyonközösség és kapcsolati tőke megtartása

¹⁹ BÁN Imre: *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség*. In: *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk.: BENDA Kálmán. Bp., 1976. 228.

²⁰ RMNy II. App. 103; SZINNYEI: *i. m.* (6. jegyzet) 460; *Adattár...i. m.* (17. jegyzet) 412; ZOVÁNYI: *i. m.* 1977. (12. jegyzet) 578.

²¹ „Fratri venerando” (RMK III. 3124), „Fratri suo” (RMK III. 3192). – Illetve érdekes adalék lehet, hogy a Sámuel által Kolozsváron újra megjelentetett munkái között megtaláljuk az utóbbi mű második kiadását (RMK II. 1829), de a Pars Tertia előtti ajánlás már elmaradt. Egyrészt kizárólag a szövegközlésre hagyatkozott a szerző, másrészt Mihály, akinek ajánlotta, ekkor (1696) már régen nem volt az élők közt.

²² RMK II. 2664; ZOVÁNYI Jenő: *Egyleveles nyomtatványok s irodalomtörténeti adatok a kolozsvári reformátusok belső templomában*. = Irodalomtörténeti Közlemények (5.) 1895. 83–84, 93–95; *Adattár...i. m.* (17. jegyzet) 216.

²³ Ez okból Sámuel életrajza magában foglalja nemcsak a felesége, Viczei Mária (†1715) és egyetlen lányuk, Némethi Mária (†1710) emlékének a megidézését, hanem az ősök hagyományának a megelevenítését is, de nem tartalmazza a potenciális testvér nevét. L. SZTRIPSZKY: *i. m.* (5. jegyzet) 2238; PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. 1–4*. Bp. 1888–1892. 2: 237; 3: 499–500.

²⁴ RMNy 3004, A1v.

volt a cél e virtuálisan feltételezett frigybén. A kolozsvári tudósok közti 20 év nekünk szokatlan, de ez nem volt ritka jelenség, s egy anya 20 év alatt kb. 10–13 gyermeket szülhetett. A 18. századból ismeretes Bessenyei György családfája: Bessenyei Zsigmond és Ilosvay Mária házasságából az 1722–1747 közötti 25 év alatt 10 gyermek született, s ezek egyike lett a későbbi testőríró.²⁵ Hasonló eset a 17. században higiéniai, történelmi és egyéb okok folytán nehezebben fordulhatott elő, de Péter Katalinnak a nemesi családok körében végzett kutatásai alátámasztják ennek a potenciális lehetőségét (pl. az Esterházyaknál).²⁶ Kolozsvár vagy Szatmárnémeti gazdag kereskedővárosainak polgári életmódja, a nemesi réteg életszínvonala elmarad ugyan a magyarországi mágnásokétól, de az általános adottságok terén hasonló lehetett a helyzetük.

Ha külön családban született Mihály és Sámuel, ez az egyszerűbb eset, akkor szimplán unokatestvérekről van szó, Szabó Mihály és Szabó Márton fiairól, akiket a közös sors és a nagy támogató család összetartott, és ők is fontosnak tartották egyrészt a mecenatúra tisztelétét, a patria eszméjét (l. a névviselésben), másrészt ezen keresztül a kapcsolatot egymással (l. ajánlásokban). A családi-rokoni fokot pedig magában foglalta a 'frater' szó konnotációja. Szathmárnémeti Mihálynak temetési kártája szerint nem maradt gyermeke. A 20 évvel fiatalabb „testvérét” (legyen az igazi, fél- vagy unokatestvér) viszont olyan szeretettel gondozta, hogy azt Sámuel a kötelező tiszteletadason túl kiemelten megjelenítette két disputációjában is. Ajánlotta tudományos értekezését Szathmárnémeti Mihálynak, „Fratri suo, sincero ultra Fratrum indolem affectu, domi forisque prosequuto, promotioni suae intentissimo”, aki „rara in Fratibus sinceritate Promotori indefesso”, és akit ő valósággal fogadott atyjának tekintett: „ob idque Patris in locum adoptato”.²⁷ A Mihály halálára készült 1689-es Beati Manes Viri dextrae Dei clarissimi... kezdetű halotti parentációban a szülők helyett a születés filozófiai aspektusa lett megjelenítve, a veleszületett tehetség és a kitartó tanulás attitűdjének összekapcsolásával.

Ha nem családtörténeti, hanem mentalitástörténeti vonalon közelítünk, az etimológia akkor csak megzavar. A 'frater' szó természetesen nemcsak vérbeli testvért, hanem féltestvért, sőt unokatestvért is jelenthet: a nagycsalád férfitagjait, régi szóval atyafiakat. Ezt a kétértelműséget sejteti az 1661-es disputáció egyik mondata, mellyel Szathmárnémeti Mihály köszöntötte a tanuló ifjúságot: „Quâ Frattibus, quâ Amicis, quâ conterraneis, qua Condiscipulis singulari amicitia prosequendis”,²⁸ vagyis a „rokonok, barátok, földik” rangsor szerint újabb családtagok kerülnek elő. Ezenfelül, külön nem jelölve, Szathmárnémeti Mihály első hazai és első külföldi disputációjában feltűnik egy közös név: nemes Borbély Márton, Szatmár város tanácsosa és egyben rokona a fiatal diáknak.²⁹ Ilyen tág értelemben a Csúzi Cseh Jakab által használt 'vicinus familiaris' szó szerkezet jelentheti a Nagyszombatból származó Soósok és a Losonc, Komárom térségben élő Csúziak re-

²⁵ CSORBA Sándor: *Bessenyei György világa*. Bp. 2000. Argumentum Kiadó, 240. /Irodalomtörténeti Füzetek 145./

²⁶ PÉTER Katalin: *A gyermekek első tíz esztendeje*. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*. Szerk.: Uő. Bp. 1996. MTA, 17. /Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 19./

²⁷ RMK III. 3192, Pars Tertia, A1v; RMK 3124, A1v. – E felsornyi utalásból nehéz azonosítani a férfi és a fiú közti rokonsági fokot (testvér, unokatestvér, nevelőapa vagy csupán mecénás?), az viszont látható, hogy Sámuel hálás volt Mihálynak a magyarországi, erdélyi és külhoni támogatásáért.

²⁸ RMNy 3004, A1v.

²⁹ RMNy 3004, A1v.; RMK III. 2347.

gionális összetartozását,³⁰ vagy esetleg annál mélyebb családi kapcsolatát is. És nem utolsósorban a ‘frater in Christo’ kifejezés kegyességi vonzatára is utalhatunk, amely a baráti és/vagy rokoni kapcsolatokkal párhuzamosan is hangsúlyos lehet.

Már Herepei is megfogalmazta azt a nehézséget, hogy az elemzésünk főszereplője a saját nevét gyakran rövidített alakban használta (Michael Sz. Nemethi vagy csak M. Nemethi, de exlibriseiben egy tucatnyi variánssal találkozhatunk), és a számtalan hasonló nevű kora újkori diák közül nem könnyű eldönteni, hogy éppen melyik Némethi ifjú iratkozott be az adott főiskolára, egyetemre. Még inkább így van ez, amikor a rokonok után kutatunk. Némethi István néven élt az a teológiát és orvostant hallgató ifjú is (1628–1654), akinek a sírkövét a franekeri Martinikerk őrzi, s haláláról ifjú Geleji Katona István és Jászberényi P. János tudósítottak, a gyászverseket pedig a helyi nyomda jelentette meg.³¹ Ez a korán elhalt diák Szatmárnémetiben született, apját Szabó Tamásnak hívták – s ilyen módon nem azonos a Franekerben ugyanekkor publikáló Németi Fekete Istvánval, sem az ugyanott is tanuló Németi Pap Istvánnal –,³² viszont rokona lehet mindkét Szatmárnémethinek az atyai név miatt, és Mihálynak a viselt Némethi név révén. Az 1661-es disputa ajánlásában találkozunk egy szintén Némethi István nevű személlyel, ez esetben toronyai lelkipásterrel, de sokat nem tudunk róla. És akkor még nem is szóltunk az 1684–1690 közt tevékenykedő kolozsvári nyomdászról, Némethi Mihályról, akinek hasonló nevű fia szintén akadémiát járt; ők – Herepei szerint – rokonai Szatmárnémethi Mihálynak.³³ Annyi azonban bizonyos, hogy ez a Szatmárnémeti városához köthető, valamikor Nagyszombatból elszármazott Soós Szabó család – beleértve Borbély Márton szatmári tanácsost és a számtalan unokatestvért – az életét a Rákóczi-birtokokon élte le (Szatmárnémetitől Patakig), és a polgári kultúrát támogató szerepe a régióban vitathatatlan.

Szóljunk végül a disputa citációs technikájáról, mely a kor olvasmányvizsgálatánál lehet segítségünkre. Az 1661-es hazai disputáció a korszak meghatározó ortodox teológusait, Guilelmus Amesius (vagy William Ames) *Medulláját*, Adrian Heereboord disputációs kötetét és Joannes Maccovius (vagy Jan Makowsky) egyik kontroverziáját idézte, akik rendszerező és kegyes írók szerzői voltak. Iskolai gyakorlat áll emögött, és – meglátásunk szerint – kegyességi élmény is a kiválasztásban, mivel két ízben is jelölte a szerző, hogy saját kötetéből idézett.³⁴ Peregrinációjakor személyesen disputált Heereboordnál, de már itthon felvértezhetette magát a németalföldi tanár írásból: szellemi értelemben feltétlenül, de a jelölés még a könyvtulajdonosi megjelölésre is vonat-

³⁰ ZOVÁNYI: i. m. 1977. (12. jegyzet) 131; KÖBLÖS József: „Keszervesen panaszkodni kénszerítettünk...” A pápai reformátusok küzdelmei a szabad vallásgyakorlatért a XVIII. század elején. = Acta Papensia (6.) 2006. 1–94; A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I, 1526–1760. Szerk.: KÖBLÖS József, KRÁNITZ Zsolt. Pápa, 2009. Pápai Református Gyűjtemények, 370. /A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 10./

³¹ *Lacrymae ad Tumulum [...] D. Stephani Nemethi*. Franekerae, 1654. Typis Joh. Arcerii. – Erre az unikumra, mely nem található meg az RMK III. pótlásaiban sem, Ferenc Postma hollandiai kutató, a franekeri múlt kiváló ismerője lelt rá. L. POSTMA, Ferenc–P. VÁSÁRHELYI Judit: *István Geleji Katona der Jüngere und seine drei ungarishsprachigen Gedichte aus dem Jahre 1654*. In: *Retrospectio. Tanulmányok a 60 éves Heltai János tiszteletére*. Szerk.: KECSKEMÉTI GÁBOR, TASI RÉKA. Miskolc, 2010. ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete, 321–332, 324, 331. = <http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/heltai60/heltai60.pdf>.

³² RMK III. 1878.; WIXNÉ: i. m. (12. jegyzet) 574, 770.

³³ *Adattár...* i. m. (17. jegyzet) 411.

³⁴ Amesius (RMNy 3004, 6); „videat interim qui volet Insignem Philosophum Adrianum Heereboord Disp. ex. Phil. Select. 19. Pag. mihi 67. 68. 69. 70. 71. &c.” (RMNy 3004, 11); „C. Mac[co]vius]. Meth. L. 2. pag. mihi 218. 219.” (RMNy 3004, 13).

kozhat. És jóllehet Szathmárnémethitől fennmaradt könyvvállományának jelentős része (ezek jelenleg a kolozsvári akadémiai könyvtárban vannak),³⁵ mégsem végezhetünk olvasmányelemzést, mivel a fenti könyvek nem találhatók meg a jelenleg ismert könyvvállományban. Mindenesetre pozitív válasz esetén is több tényezőt kellene érintenünk, mivel eleve megkülönböztetendő az olvasó és a könyvgyűjtő attitűd egy alkotónál,³⁶ a diák- és a magánkönyvtár, etc. Monok István könyvtörténeti tanulmánya ezentúl arra is figyelmeztet, hogy az itt látott hivatkozások nem feleltethetők meg az adott szerző általános olvasmányának, sem pedig a könyvek köre nem jellemzi a kora újkori személy szellemi oeuvre-jét, inkább csak a műfaji és egyéb lehetőségeit.

Azzal zárjuk elemzésünket, hogy jóllehet Szathmárnémethi Mihály 1661-es pataki disputációja a szakmai pontatlanságok és a műfaj iránt támasztott negatív elvárások miatt valósággal függő változó lett, amely „accidens” – mint tudjuk – „ita dependet a subjecto”.³⁷ A belőle kifejezhető filológiai adatok azonban több adatot módosítanak, amelyek hosszú ideje öröklődtek a lexikonokban és tanulmányokban, és most talán ezzel az elemzéssel ismét közelebb vagyunk néhány közhely tisztázásához.

CSORBA DÁVID

A Vasárnapi Újság német nyelvű pendant-ja(?), a Sonntags-Zeitung 1855–1865. Angol példákat (Dickens *House Words* című folyóiratát, valamint az *Illustrated London Newst*) és az ezeket lemásoló német „Familienblatt”-okat, elsősorban az 1853-ban Lipcsében indult és 90 éven át megjelenő, rendkívül népszerű *Die Gartenlaube*t követve indította el Pákh Albert, Jókai Mór és Gyulai Pál 1854-ben általános érdeklődésre számot tartó és azt kielégítő közművelődési orgánumukat, a *Vasárnapi Újság*ot. Az újság neve nem volt túl eredeti, heti megjelenésének napját viselte címében az angol *Sunday Times* vagy a német *Sonntagsblätter*ek mintájára. Külföldi előképei viszonylag olcsón, közérthető nyelven – és ami fő: sok illusztrációval – tették közzé a legkülönbözőbb érdekes témákat. A hetilap Magyarországon is rövid idő alatt sikeres lett. Miután Gyulai két hónap múlva összeesett Pákhkal, és elhagyta a szerkesztőséget, Jókai és a sokat betegeskedő Pákh maradtak egyedüli szerkesztői. A hetilap fő olvasóközönsége a magyar középosztály volt, mely ugyanúgy, mint a liberális német értelmiségi, az 1848–49-es forradalom (és esetünkben a levert szabadságharc) tapasztalatainak birtokában, de eszméit nem feladva a családi körben vélte megtalálni az ellenséges külvilággal szembeni biztonságot.¹ A rendkívül népszerű illusztrált családi lap a 19. század második felében Európa-szerte egyedülként képviselte a szórakoztató lap típusát.²

³⁵ Szinnyei még Szathmárnémethi Sámuel könyvtárát jelölte meg hatalmas mennyiségnek, Sipos Gábor már a Jakó Zsigmond-féle összeírás alapján a Mihályét, és számszerűsítette: 142 kötetesre becsülte a thecát. L. SZINNYEI: *i. m.* (6. jegyzet) 463; SIPOS Gábor: *A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században*. Szeged, 1991. Scriptum Kiadó, 31. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok 1/. Ez jelenleg egy tanulmánnyal együtt kiadásra van előkészítve Monok István jóvoltából.

³⁶ MONOK István: *A könyvtárak és a könyvtárolvasás a Kárpát-medencében*. In: MADAS Edit–MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1800-ig*. Bp. 2003. Balassi Kiadó, 206.

³⁷ RMNy 3004, 12.

¹ LIPTÁK Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Bp. 2002. 58–62.

² STÖBER, Rudolf: *Deutsche Pressegeschichte. Einführung, Systematik, Glossar*. Konstanz, 2000. 238.

A kiadó, Heckenast Gusztáv a sikeren felbuzdulva *Politikai Újdonságok* címen mellékletet is adott ki a *Vasárnapi Újság*hoz. A *Vasárnapi Újság* az irodalmi, művészeti, szaktudományi közlendőknél nyitott mindenekelőtt teret, a *Politikai Újdonságok* pedig – hetes politikai összefoglalói mellett – az ipar és a kereskedelem érdekeit képviselte első fokon.³ 1848–49 után Heckenast egybentartotta nyomdája személyzetét, s az elnyomatás éve alatt adókönyvek kiadásával megteremtette a tőkét újabb lapok kiadásához. A magyar hetilap mellett német nyelven hasonló tartalmú lap indítására is vállalkozott 1855. január 7-én: ez volt a Saphir Zsigmond szerkesztette *Sonntags-Zeitung*.

Heckenast kapcsolata Saphirral régebbi eredetű. Saphir a forradalom és szabadságharc előtt a hetente hatszor megjelenő, magyar érdekeket képviselő, igen színvonalas szépirodalmi revüt, a szintén Heckenast kiadásában megjelenő, akkor modernnek minősülő *Pesther Tageblattot* (1839–1845) szerkesztette. Kapcsolata Heckenasttal nem alakult felhőtlenül; magánszerződés-beli ellentét alakult ki köztük, s a per vége Saphir lapjának megszűnése lett.⁴ Hamarosan azonban újra együtt dolgoztak, 1853. január 1-jétől 1854. december 31-ig szintén Saphir szerkesztette a *Pester Post* című, az első évben még Heckenast által kiadott napilapot, mely a vonal alatt szintén hozott szépirodalmat, s Saphir ezt a lapot kívánta átalakítani illusztrált politikai és szépirodalmi heti néplappá.⁵

Heckenast annak ellenére indította el a *Sonntags-Zeitungot*, hogy az 50-es években Pesten német lapra a magas színvonalú, 1854 óta létező – bár napilap – *Pester Lloyd* mellett már nem lehetett akkora olvasói igény; ráadásul egy szép kiállítás, nívósan szerkesztett magyar nyelvű, vasárnap megjelenő képes családi hetilap, a már említett *Vasárnapi Újság* is létezett. Azonban még ilyen konkurrencia mellett is sikerült 1855-től 1865-ig, bár 1860. december 30. és 1864. január 3. között szüneteltetve, 1864. január 3-ától *Pester-Sonntags-Zeitungra* történő címváltozással 1865. július 2-áig fenntartani az illusztrált német nyelvű hetilapot, melynek megszűnése után bő egy évvel, 1866. október 16-án Saphir aztán meg is halt.

Saphir Zsigmond (1801–1866) valamiképpen mindig unokabátyjának, a lovasberényi születésű Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858) Bécsben élő híres szatirikus írónak, a *Der Humorist* szerkesztőjének az árnyékában élt, bár az csak Bécsben működött, Zsigmond pedig kizárólag Pesten. Zsigmond orvosnak tanult, de sohasem praktizált. Egész életében újságíróként dolgozott (a *Pannonniánál* és a *Der Ungarnál*; emellett szerkesztette a *Spiegel*t 1848-tól megszűnéséig, 1852-ig), francia novellákat fordított németre, és hasonló novellákat maga is írt. Bírálataiban és néhány humorisztikus cikkében érződik Moritz Gottlieb Saphir hatása.⁶

A *Sonntags-Zeitung* tehát kezdetben Heckenast Gusztáv kiadásában jelent meg. Általában legkevesebb nyolc, két hasábosan tördelt, folyamatosan számozott kettedrét oldalból állt; ez csak a hirdetések miatt volt néha kivételesen több. Alcíme „Illustrirtes [!] Volksblatt für Belehrung und Unterhaltung, nebst politischen Nachrichten” volt. 1858. július 4-étől kimarad címéből a ‘politika’ szó (alcíme: „Illustrirtes Volksblatt für Belehrung und Unterhaltung”), s ez egyben a témakör módosulását is jelenti: ez után a lap nem foglalkozik aktuális politikai eseményekkel. Ekkortól már kiadója is Saphir Zsigmond. 1859. szeptemberében következik be egy jelentősebb változás: szeptember 11-étől Werfer Károly a lap kiadója.

³ MIKLÓSSY János: *Enciklopédikus közművelődési lapok*. In: *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867*. Főszerk.: SZABOLCSI Miklós. Bp. 1985. 449–450.

⁴ L. ehhez: OSZTERN Rózsa: *Zsidó újságírók és szépirok a magyarországi németnyelvű időszaki sajtóban, a „Pester Lloyd” megalapításáig, 1854-ig*. Bp. 1930. 28–29.

⁵ ANGYAL Dávid: *A magyar hírlapirodalom 1849–1860*. In: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél *elkobzott levelezése*. Bp. 1925. 133.

⁶ OSZTERN: i. m. (4. jegyzet) 27–28.

Az 50-es évekbeli családi hetilapok elterjedésének az oka német nyelvterületen az, hogy a Vormärz szépirodalmi lapjai „kimentek a divatból”. Az értékes szépirodalom iránt az 50-es években Európa-szerte nem volt már kereslet, nem lévén ezek olvasásához kellő előképzettséggel rendelkező olvasóközönség.⁷ Nagyobb nyereséget hozott a kiadóknak a folytatásos regények közlése a sajtóban. Egy másik jellemzője e korszaknak, hogy az 50-es években háttérbe szorult a 40-es évek rendkívül népszerű műfaja, a költészet. Az olvasók olvasási igényüket a prózaolvasással, leggyakrabban a hetilapokban, újságok mellékleteként közölt folytatásos regényekkel elégítették ki.⁸ Ezek a tendenciák Magyarországon is – bár kisebb mértékben – érzékelhetőek. 1848 előtt Magyarországon ehhez járult a reformkor nemzeti eszméitől átfűtött közhangulata, ami különösen kedvelté tette a szépirodalmi lapokat. A magyar írók az 50-es években, a passzív ellenállás jegyében hallgattak; az újságírás is csak nagyon lassan éledezett.

A *Sonntags-Zeitung* szerkezeti felépítése a következő volt: szépirodalommal kezdődött minden szám, zömében novellákkal, kevés verssel; csak rendkívüli politikai események, főleg az uralkodói család életének egyes eseményei, ünnepi alkalmak jelentettek ez alól kivételt, ekkor elmaradt a szépirodalom. Ezt követően közölték a legfrissebb politikai híreket („Politische Nachrichten”, „Politische Wochenchronik” címen). Kezdetben volt „Vom Kriegsschauplatze” (a krími háború idején) melléklete/rovata is. Ezt követik kisebb tanulmányok a természetről és a technika vívmányairól vagy társadalmi-szociális kérdésekről. Utána a társas élet hírei („Aus dem Leben der Gesellschaft”), majd a kereskedelem, ipar, mezőgazdaság („Handel, Gewerbe, Landwirtschaft”) újdonságai, később a politika eltűntével különböző rövidebb közlemények következnek, rövid hír, recenzió, levezési rovat, rejtvény, de mindvégig minden számot hirdetések zártak. Ilyen állandó rovatokkal találkozhatunk még: „Aus Nah und Fern” (ebben még sporttudósítás, derbyhír is szerepel), „Album für Kunst und Literatur”, „Localcourier” vagy a humorrovat: „Halle für Humor und Scherz”. 1858-ban új rovatként jelentek meg a „Signale für Handel, Industrie und Gewerbe” és az „Album für Literatur”.

Az 1855. január 7-ei első szám rövid bemutatkozó írása programként is felfogható. A hetilap szerkesztője felteszi a kérdést, szükség van-e lapjára. Mivel erre a kérdésre nem tud egyértelmű igen választ elképzelni, tovább részletezi, hogy ha az ember (a polgár, paraszt) a fárasztó munka mellett a folyton változó világról röviden meg akar tudni valamit, akkor mégis hasznos ez a lap. Ezzel már kijelölte fő olvasótáborát is: „nélapot” akar indítani. Ezután a gazdagon díszített fejléccet értelmezi, melyen balra a béke istennője (Pax) terjeszti ki védő szárnyait a jóllétet, a kereskedelmet és ipart szimbolizáló tárgyak, munkaeszközök és a virágzó várost ábrázoló kép fölé; jobb oldalon a háború istene (Mars), aki lerombolja a jóllétet, egyik kezében a halált hozó karddal, másikban égő fáklyával; a háttérben ágyútűzben menekülő kereskedelmi hajó, és mindehhez Schiller „Die Schlacht” című verséből idézve három sor. Középen idilli szobabelsőben ül a polgár és olvas. Az ő békéjét nem zavarja semmi, napi munkája után vasárnap pihen, és olvassa az újság tudósításait a művészet, a tudomány és az ipar fejlődéséről. A Keleten és Északon pusztító harcról (a krími háború ebben az évben kezdődött) is tudása van; tudja, hogy ez többé-kevésbé minden népet érint, és tudja, hogy azoknak a népeknek, melyek a gyönyörű Duna partján élnek, feladata a nyugati civilizáció értékeinek védelme. A lap küldetése az olvasót mindenről röviden tudósítani, valamint szórakozást nyújtani számára. A felvilágosodás kori erkölcsnemesítő hetilapok „szórakoztatva tanítani” törekvése nyúlik itt tehát sok közvetítésen keresztül az 1850-es évekbe.

A kiadóváltást 1859. szeptember 4-én a fejléc ábrájának megváltozása is tükrözi. Az idilli hangulatot sugárzó zsánerkép (a kerti fák alatt az újságot felolvasó férfit nők, egy gyermek, valamint

⁷ WITTMANN, Reinhard: *Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880*. Tübingen, 1982. 127.

⁸ WITTMANN: *i. m.* (6. jegyzet) 207.

egy idősebb és egy fiatalabb férfi hallgatja, tehát békés családi képet láthatunk) egyértelműen német előképek, a *Gartenlaube*, illetve elődje, az *Illustrierter Dorfbarbier* hatását mutatja.⁹ A *Vasárnapi Újság* fejlécének megváltozása csak jóval később, 1876-ban ment végbe; ez azt jelzi, hogy a *Sonntags-Zeitung* ebből a szempontból közvetlenebbül támaszkodott német nyelvű laptársaira.

A *Pester Sonntags-Zeitung* címen 1864. január 3-án nyolcadik évfolyamát kezdve újrainduló lapnak kezdetben már maga Saphir Zsigmond volt a tulajdonosa, kiadója és szerkesztője, majd 1864. július 5-étől Moritz Gottlieb Saphir másik unokaöccse, Eduard Saphir jegyezte a lapot kiadóként és főmunkatársként (Verleger und Hauptmitarbeiter), aki „Pester Geschichten” címen sorozatot is vezetett ebben az évben. Saphir Zsigmond az olvasókhöz intézett írásában kifejtette új programját: nem szaklapot akart kiadni, hanem „friss, vidám és szabad” szellemben akarta a hetilapot tartani. Az éves előfizetés ára 6 forint volt. Kiemelt hangsúlyt helyezett a szórakoztatásra, ezért külön viccrovatot is bevezetett, a jobb eladhatóság érdekében pedig ingyen mellékletként nagy képeket ígért. Az egyes számok 12 oldalt tesznek ki, a végén több oldalas hirdetésekkel. 1865. május 21-én új munkatárs neve tűnt fel: „Administrator: A. C. Singer”. A hetilap legutolsó száma (a 27.) 1865. július 2-án jelent meg.

Az ismeretterjesztés jegyében közöltek írásokat aktualitásokhoz kapcsolódva, illusztrációkkal, így például a krími háborúval kapcsolatban. Olyan ismeretterjesztő írásokat említhetnénk, mint 1855-ben „Die Frauen in der Türkei”. Ehhez egy török női viseletet bemutató illusztráció is kapcsolódott. Többször közöltek egzotikus arctípusokat, viseleteket. A magyarországi és külföldi műemlékek, épületek között bemutatták például 1856-ban a zirci apátságot, a Nemzeti Múzeum épületét, III. Napóleon császár és szövetségeseinek termét, a frissen elkészült bécsi Votivkirchét, Huszt várának romjait, 1857-ben pedig az 1856-ban felújított és újra felszentelt esztergomi bazilika épületét, valamint a weimari Goethe–Schiller-emlékművet. 1858-ban a dohánytermesztésről jelent meg ismertetés, és a magyar népi humorról is írtak.

A *Vasárnapi Újság* kiadója kezdetben külföldről hozatta fametszetű illusztrációit. Ezek általában valamilyen aktualitáshoz kapcsolódtak. A 6. szám közölt először itthon készült képet, Teleki József grófét, amit a *Sonntags-Zeitung* is átvett. Teleki, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának megalapítója abban az évben (1855) hunyt el. A *Sonntags-Zeitung*-ban rendszeresen jelentek meg arcképpel ellátott írások a nemzetközi és az osztrák–magyar birodalom politikai-katonai (uralkodók, uralkodóházak tagjai, magas rangú katonatisztek) és társadalmi elitjének képviselőiről (írók, színészek, főpapok, tudósok); az utóbbiak zömében magyarok voltak.¹⁰ Ezekhez az illusztrációkhoz általában az ábrázolt személy tevékenységét méltató rövid írások is csatlakoztak. Néhány fontosabb: I. Miklós orosz cár, akinek nevéhez a magyar szabadságharc leverése is fűződik, ő indította el a krími háborút, 1855-ben hunyt el (de csak március 2-án, képét viszont előbb hozta a lap); Radetzky tábornok; gróf Haller Ferenc, egy erdélyi nemesi család ivadéka; Justus Freiherr von Liebig német kémikus; kép a királyi párról; Ferdinánd Miksa osztrák főherceg; Alexander Freiherr von Bach osztrák belügyminiszter; gróf Franz Schlick tábornok; Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall osztrák orientalista; Alexander von Humboldt német természettudós és utazó; Hunyadi János; Scitovszky János, Magyarország érsek primása; Kubinyi Ágoston, a Nemzeti Múzeum igazgatója; Liszt Ferenc; báró Eötvös József; Jósika Sámuel; Garay János költő; Jókai Mór; Szigligeti Ede; Hugo Károly magyar származású író; Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem. Hírt adtak az akkori magyar közelmúlt egyik alakjának, az 1864. április 30-án elhunyt Hajnik Pál ügyvéd, politikus,

⁹ LIPTÁK: i. m. (1. jegyzet) 69.

¹⁰ L. ehhez: WILKE, Jürgen: *Zeitungen und ihre Berichterstattung im langfristigen internationalen Vergleich*. In: *Presse und Geschichte II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*. Hrsg.: Hartwig GEBHARDT. München–London–New York–Oxford–Paris, 1987. 292.

48-as belügyi tanácsos előadásairól is, és közzéték arcképét. Megjegyzendő, hogy ezek a képek mind megjelentek a *Vasárnapi Újság*ban. Vörösmarty Mihály arcképét, méltatását is halálával kapcsolatban közölte a lap 1855-ben.¹¹ Heinrich Heinéről 1856. február 17-én bekövetkezett halála kapcsán jelent meg hosszú írás, melyben életrajzát és költészetét ismertették, néhány anekdotát közöltek róla, majd saját temetésével kapcsolatos kívánságait mutatták be.¹² A Heinéről szóló írás közlése a reformkori Saphirt idézi; romantikus és a romantikát meghaladó realista és modern költészetével, politikailag elkötelezett, kritikus újságíróként és esszéistaként Heine Saphir számára követendő példaként szolgált. 1858 júliusában emlékezett meg a lap a Nemzeti Színház húsz éve megnyitott épületéről. Saphir Zsigmond írt nekrológot nagybátyjáról, Moritz Gottlieb Saphirról, és a bécsi gyógyszerértartás bemutatása után megemlítette, hogy irodalmi hagyatékát Friedrich Hebbel író fogja gondozni.¹³ A *Sonntags-Zeitung* szerkesztőjének a rokon típushoz tartozó német lapokhoz és az azok által közvetített esztétikai értékekhez való orientálódása nyilvánvaló a Charles Dickenst méltató írásból: „Egyetlen külföldi regényíró sem okozott – talán Balzacot és George Sand-t kivéve olyan sok örömet a művelt és mértékadó német nép körében, mint a 'Pickwickiek' alkotója.” Művészetének fő jellemzőjeként többek között az emberek szeretetét, tűnő megfigyelőkészségét, valamint a humor és a pátosz megfelelő arányú változtatását emelik ki.¹⁴

A *Sonntags-Zeitung* minden számban hozott szépirodalmat is. Ezzel kapcsolatban kétféle összehasonlítási alap létezik: egyrészt magyar megfelelőjével, a *Vasárnapi Újság*gal, másrészt a reformkor egyik meghatározó, magyar érdekeket képviselő, Saphir által szerkesztett német nyelvű lapjával, a *Pesther Tageblatt*tal (1839–1845). Ahogy Norbert Bachleitner megállapítja, míg a *Vasárnapi Újság* az általa vizsgált 1855-ös évben közölt színvonalas magyar szépirodalmat, a *Sonntags-Zeitung* egyformán hozott német, de főleg angol és francia irodalmat is.¹⁵ Kevés a magyar szerzőtől származó közlemény; természetesen ezek német fordításban jelentek meg. A Sigmund Saphir által korábban szerkesztett szépirodalmi lap, a *Pesther Tageblatt* magyar szépirodalmi kínálata sokkal színvonalasabb volt, s a szerkesztő fő célkitűzései közé tartozott a magyar írók német nyelven való propagálása. A reformkori lapban közlésre kerültek részletek például Eötvös József *A karthauziájából* Hermann Klein (azaz Kilényi János) fordításában. Ennek a határozott törekvésnek nyomait a *Sonntags-Zeitung*ban már hiába keressük.

A jelentős magyar költőket Vörösmarty képviseli „Der Bewohner des Thals” („A’ völgyi lakos” című versével Dux Adolf (1822–1881) fordításában).¹⁶ A pozsonyi költő és műfordító Duxnak megjelent egy saját verse is „Ora et labora címen”¹⁷. A Magyarországon élő, görög származású, németül publikáló Dudumi Demeter (?–?) a császári pár 1857-es magyarországi látogatását költeményben köszöntötte: „Ein Gruß dem geliebten Herrscherpaar”¹⁸; egy S. S. monogramú szerző (talán Sigmund Saphir) pedig „Ungarische Volkslieder” címen közölt versfordításokat 1864-ben.

¹¹ Michael Vörösmarty. = *Sonntags-Zeitung* (51.) 1855. 2 November, 396.

¹² Heinrich Heine. = *Sonntags-Zeitung* (15.) 1856. 13. April, 116–118.

¹³ M. G. Saphir†. = *Sonntags-Zeitung* (32.) 1858. 12. September, 293–294.

¹⁴ Charles Dickens. = *Sonntags-Zeitung* (5.) 1856. 3. Februar, 36–37.

¹⁵ BACHLEITNER, Norbert: *Politik und Unterhaltung. Literatur in der Wiener und Pester Tagespresse des Jahres 1855*. In: *Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*. Hrsg.: Norbert BACHLEITNER, Andrea SEIDLER. Wien, 2007. 166.

¹⁶ VÖRÖSMARTY, [Mihály]: *Der Bewohner des Thals*. = *Sonntags-Zeitung* (30.) 1855. 16. Dezember, 393.

¹⁷ DUX, Adolph: *Ora et labora*. = *Sonntags-Zeitung* (28.) 1856. 13. Juli, 217.

¹⁸ DUDUMI, Demeter: *Ein Gruß dem geliebten Herrscherpaar*. = *Sonntags-Zeitung* (19.) 1857. 10. Mai, 146.

Kezdetben az 1848 előtti írógeneráció tagjai szerepeltek a lapban a leggyakrabban. Első helyen említhetjük Karl Becket. A Vormärz két, német nyelvterületen ismertté vált magyar származású költője közül Karl Beck nem volt jelentős, Nikolaus Lenau viszont Heine mellett a korszak legjelentősebb német lírikusának tekinthető.¹⁹ Beck azon 1848 előtti politikai költők közé tartozik, akikre Lenau és Börne gyakorolt nagy hatást. Egyike azoknak, akik felhívták a figyelmet a szociális igazságtalanságokra.²⁰ A *Sonntags-Zeitung* kezdetben sok prózát közölt a már a *Pesther Tageblatt*-ban is sokat publikáló, magyar származású Karl Becktől. A prózaíráskor közül az első számban mindjárt az ő „Ungarische Tableaux. Der Kumanier” című zsánerképét találjuk.²¹ Cselekménye szinte nincs is; témája a Körös és a Tisza találkozásánál lévő falu jómódú gazdájának vasárnapi családi ebéde, melyben staffázsalakokként megjelenik egy kun és egy szlovák ember, valamint egy cigánylány alakja. Beck 1840-ben járt Hamburgban, és találkozott a Junges Deutschland írói csoport két tagjával, Gutzkow-val és Wienbarggal, de előbbivel heves nézeteltérései voltak. A *Janko, der ungarische Roßhirt* című verses regénye 1841-ben jelent meg; ebben Beck reális társadalmi rajzot is ad, ábrázolja a csikósok és a nyomorgó cigányok életét. Sok esetben a Magyarországgal kapcsolatos, Nyugaton is ismert sztereotípiákat használta fel; nem vette figyelembe, hogy a magyarság nemcsak pusztákból, csárdákból, csikósokból, betyárokból és felelőtlen, korhely grófokból áll.²² Magyar származása ellenére ő sem tudott a magyarságról kialakult közhelyeken felülemelkedni.

Becktől származik a „Der Witz als Medizin” című, berlini anekdotákat tartalmazó szöveg, a tavaszváró hangulatot tükröző „Ein Frühlingstraum” című írás,²³ majd a folytatásokban közölt „Sie müssen heirathen” című novella 1855-ben. „Aus meinen Wiener Tagebüchern” című sorozatában bécsi anekdotákat közölt. Beck írásai 1855 után már nem szerepeltek a *Sonntags-Zeitung*-ban. Rajta kívül többször közölt a lap magyar vonatkozású elbeszéléseket. Szerzőik zömét ma már elfeledték; egyedül Friedrich Uhl neve lelhető fel a lexikonok lapjain. Neki az „Alte ungarische Geschichten” (1855 júliusától több részletben), a „Sonderbare Menschen” és a Hanságban játszódó „Han Istók”, valamint a „Junges Blut. Memorien-Roman” című írásait hozta a lap több folytatásban. Friedrich Uhl (1825. Teschen/Cesky Těšín, Csehország – 1906. Mondsee, Ausztria) elbeszélő, tárcairó, kritikus volt; August Strindberg apósa; 1872-től a *Wiener Zeitung* főszerkesztője. Neki azonban nem voltak különösebb magyar kötődései, csak az egzotikumot kereste. Megemlíthető még néhány, ma már elfeledett szerző neve egy-egy novellával kapcsolatban: Feodor Wehl (1820–1890, költő és dramaturg – „Die Bettlerin an der Rialto-Brücke”) és a beazonosíthatatlanok közül Fritz Ulrich („Das Blumenmädchen von Eger”), Franz von Sonnenfeld („Der Eisenbahnfeind”), Julius Märker („Eine launige Geschichte”), Julius von Bauernfeld („Gerettet um schweren Preis”), Georg Seyfried („Liebeslaunen”) vagy Moritz Straßmann („Theaterdirectors Erdenwallen”).

A magyar szerzőket Jókai képviselte két elbeszéléssel: „Der Pastor in Széppatak” és „Simonyi óbester” (1857 januárjától több részben). Jókai munkásságát méltatták is a lapban: „Ő adja a magyar olvasóközönségnek a napi kenyeret”, „fáradhatatlan tevékenységének fő területe a regény és az elbeszélés, de a drámaírással és a satírával is próbálkozott”.²⁴ Remellay Gusztáv „Georg Zrínyi

¹⁹ VAJDA, György M.: *Wien und die Literaturen in der Donaumonarchie. Zur Kulturgeschichte Mitteleuropas 1740–1918*. Wien–Köln–Weimar, 1994. 114.

²⁰ Karl Beck. In: *Österreichisches biographisches Lexikon. 1*. Hrsg.: Friedrich AARAU, Franz GLÄSER. Graz–Köln, 1957. 61.

²¹ BECK, Karl: *Ungarische Tableaux. Der Kumanier*. = *Sonntags-Zeitung* (1.) 1855. 7. Januar, 1–3.

²² VÁRDY HUSZÁR Ágnes: *Karl Beck élete és költői pályája*. Bp. 1984. 102.

²³ BECK, Karl: *Ein Frühlingstraum*. = *Sonntags-Zeitung* (11.) 1855. 18 März, 81.

²⁴ *Moriz Jókai*. = *Sonntags-Zeitung* (21.) 1857. 24. Mai, 163.

und Wallenstein” című elbeszélését Dux Adolf fordította.²⁵ Rajtuk kívül Bródy Zsigmond „Zágor” című történelmi tárgyú elbeszélését közölte a *Sonntags-Zeitung* 1858. december végén. Több kisebb írással szerepelt a lapban Jósika Julie, azaz Jósika Miklósné szül. Podmaniczky Júlia (1813–1893), aki követte férjét az emigrációba. Irodalmi téren is tevékenykedett: férje regényeit fordította németre, és magyar lapoknak is dolgozott.

Az angolszász írók közül Dickens szerepel „Eine Mutter” és „Agnes Lee” című elbeszéléseivel, melyet 1857-ben közöltek folytatásokban, valamint 1858-ban Nathaniel Hawthorne észak-amerikai író „Die Quelle der Jugend” című írásával. Találtunk egy ismeretlen szerzőtől angolból fordított novellát is „Des Stationwächters Töchterlein” címen. Pusztintól az „Ein vertagtes Duell” című elbeszélés szerepel 1858-ban. A kortárs német elbeszélők közül az Amerikát beutazó Friedrich Gerstäcker (1816–1872) „John Wells” című elbeszélése (1855-ben folytatásokban), valamint Paul Heyse (1830–1914), a müncheni költői körhöz tartozó költő és író „Maria Franziska” című novellája jelent meg a lapban 1858 végén. Carl Teschner (1829–1914) humoreszkje („Die verhängnißvolle Laura”) az 1865-ös évfolyam végén került a lapba.

A szappan, fogkrém stb. hirdetések mellett voltak könyvekkel kapcsolatos hirdetések is. Például a *Sonntags-Zeitung* reklámozott külföldi, főleg bécsi és más magyarországi német nyelvű orgánumokat is. Így például M. G. Saphir 1853-tól politikai napilappá alakult *Humorist*-ját, a *Der Bazar* című lapot, a stuttgarti *Frauen Zeitung*-ot, a pestiek közül pedig a *Der Ungar* (1860-ban), a *Pester Botet* mint legolcsóbb napilapot (Hornyánszky-nál nyomták), a *Großer Gemeinnütziger Kalender für Stadt und Land*ot és a *Neuer Stryxet*. Hirdették Oskar Karl Stolp Váci utcai kölcsönkönyvtárát, mely négy nyelven megjelent könyvekből 26 800 kötetet tartalmazott 1858-ban. A pesti színházak közül a Pesti Német Színház és a Nemzeti Színház műsorairól tudósítottak.

A *Sonntags-Zeitung*-nak volt egy díszes melléklete („Illustrierte Pracht-Ausgabe”), aminek előfizetési felhívását közölték, és amely olyan művészek rajzait tartalmazta, mint Max von Schwind és August Pettenkofer bécsi tájképfestő és illusztrátor. A beígért ‘Prämienbildnis’ a „Buda’s Tod” volt, de csak a történetét mesélik el, a művész nincs említve, ezt csak hirdették. Még közvetlenül a megszűnés előtt tették közzé az 1865 második félévi új előfizetési felhívást.

Míg a *Sonntags-Zeitung* olcsó néplap volt, a *Vasárnapi Újság* a középosztálynak íródott, s egy korszakot és ízlést meghatározó színvonalas orgánus volt. A *Sonntags-Zeitung* olvasótáborára már a német nyelv miatt is szűkebb lehetett. A *Vasárnapi Újság* mindig rendelkezett színvonalas szerkesztői gárdával és koncepcióval; Jókai-val és Pákhkal a Saphir Zsigmond-féle egyszemélyes vezetés sem kvalitását, sem ismertségét tekintve nem állta ki az összehasonlítást. A lap szerkezeti felépítése hasonló volt a *Vasárnapi Újság*-éhoz: szépirodalom, (vers és próza), ismeretterjesztés (benne jellemrajzok, táj- és népismertetések, természettudományos írások), vegyes tartalmú kisebb írások; ezen túl a német nyelvű lap illusztrációkat is vett át a magyar laptárstól. Heckenast nem akarta újonnan alapított lapjaival az 1848 előtt rendkívül népszerű irodalmi divatlap műfaját folytatni. Mivel Saphir *Pesther Tageblatt*-ja ebbe a korábbi laptípusba tartozott, a *Sonntags-Zeitung* már csak a heti egyszeri, ritkább megjelenés miatt, s az előző magas színvonala miatt sem vehette fel a versenyt a megváltozott kor megváltozott igényei közepette. Összefoglalólag elmondható, hogy a *Sonntags-Zeitung* semmiképpen sem volt a *Vasárnapi Újság* német megfelelője, legfeljebb annak kevésbé jelentős laptársa. Kultúrtörténetileg azért érdekes mégis, mert a Magyarországon új műfaj, az illusztrált közművelődési lap első képviselőjével, a *Vasárnapi Újsággal* egy időben való megjelenésével hozzájárult a laptípus meghonosításához.

RÓZSA MÁRIA

²⁵ REMELLAY, Gusztáv: *Georg Zrínyi und Wallenstein*. = *Sonntags-Zeitung* (39.) 1858. 26. September, 305–306.

FIGYELŐ

A 150 éves *Keresztény Magvető*. 2011. március 26-án Kolozsvárott ünnepségen emlékeztek meg a *Keresztény Magvető* 1861-ben történt megalapításáról és a folyóiratért folytatott sokszor tragikus küzdelemről. A konferenciát Bálint Benczédi Ferenc, az Erdélyi Unitárius Egyház püspöke nyitotta meg és köszöntötte a vendégeket. Kovács Sándor teológiai tanár, a *Keresztény Magvető* jelenlegi főszerkesztője, majd Balázs Mihály (SZTE) elnökletével négy előadás hangzott el: Gaal György röviden összefoglalta a folyóirat történetét, Györffy Gábor (BBTE) az erdélyi sajtó 19. századi történetét tekintette át, Cseke Péter (BBTE) az 1930-as években működő Erdélyi Fiatalok csoportjáról szólt, majd Máthé Dénes (BBTE) a *Keresztény Magvető* 1971–1989 közötti időszakát vizsgálta, s a „sorok között olvasva” mutatta be a szerkesztőknek és szerzőknek az állami cenzúra ellen folytatott küzdelmét.

Erre az alkalomra jelent meg a „Keresztény Magvető Füzetei”-nek 47. darabjaként Gaal György *A „szép, jó és igaz” magvetője. Százötven év az egyház és művelődés szolgálatában* című kötete is. „Ma Erdély legrégebbi folyóiratát tisztelhetjük a *Keresztény Magvetőben*” – összegzi tanulmányának végén a legfontosabbat. Az 1861-ben alapított folyóirat 2011-ben a 117. évfolyamot jelzi címlapján. A százötven évre visszatekintő múlt és a hiányzó évfolyamok mutatják azt a küzdelmet, amelyet egy kis közösség folytatott szellemi önazonosságának felmutatásáért és fenntartásáért.

Gaal György tanulmányának segítségével végigkövethető a *Keresztény Magvető* története. A „Fellekezeti évkönyv születik” című fejezetben az indulás időszakát (1861) mutatja be a szerző. A forradalom és szabadságharc után az októberi pátenz és a februári diploma jelezték az önkényuralom enyhülését. Ez Erdélyben is lehetőséget teremtett a szellemi élet kibontakozására. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulása (1859) után az unitárius egyház is „egyházirodalmi vállalat” elindítását vette tervbe. A terv megfogalmazója az a Nagy Lajos, az unitárius kollégium tanára volt, aki később a kolozsvári Mátyás-szobor megálmodásában, szervezésében, létrehozásában is döntő szerepet játszott. Az ő Belső Magyar utcai lakásában jöttek össze először a kezdeményező tanárok, papok és tanácsosok, köztük Brassai Sámuel (az „utolsó erdélyi polihisztor”, az MTA tagja), Kőváry László (történész, statisztikus), Berde Áron (az MTA tagja, az első magyar meteorológiai és klimatológiai szakkönyv szerzője), Kriza János (néprajzkutató, költő, műfordító, később unitárius püspök, a MTA tagja), Jakab Elek (történész, később az MTA tagja). Kriza János adta a *Keresztény Magvető* címet a létrehozandó vállalkozásnak, amelynek ekkor még tisztázatlan volt a jellege, valamint szellemi és pénzügyi háttere is. A „szellemi érdekeken és rokonszenven alapult” szövetség elhatározása alapján nemsokára megjelent az első kötet, melyben meghatározták a fő célokat is, elsősorban „a keresztény eszmék, s általában az erkölcsileg Szép, Jó és Igaz vetését s fejlesztését.” Hangsúlyozzák a kötet egyházi jellegét is, mivel tervezik olyan beszédek, imák, fordítások közlését, mellyel a lelkészek munkáját akarják segíteni. De már a kezdő számban is megjelenik a történelem iránti elkötelezettség (egyháztörténeti dokumentumok, életrajzok) is, amely mindvégig egyik meghatározó témája lesz a folyóiratnak. Az első kötetben még nincs feltüntetve a megjelenés periodicitása. Gaal György

szerint „a reformkorban elterjedt almanach-évkönyvnek unitárius változatát teremtették meg anélkül, hogy az évenkénti kiadást ígérték volna” (3).

Az elkövetkező hét év történetét „Az évkönyv állandósul” című rövid fejezetben foglalja össze a szerző. Ebben az időszakban (1861–1868) nem változott a kiadvány jellege, és a periódus végéig mindössze négy kötet jelent meg.

Az „Átalakulás folyóirattá” című fejezet az 1868–1876 közötti időszakot tárgyalja, amelynek Ferencz József, a későbbi unitárius püspök volt a meghatározó alakja. A következő, V. kötet 1870-ben jelent meg; tájékoztató bevezetője fontos változásokat jelzett. Egyrészt bejelentették, hogy a *Keresztény Magvető* „évnegyedenkénti füzetekben” fog megjelenni, másrészt a tartalmi koncepció is eltolódott az egyházművelődési kiadvány irányába. Felhívták a lelkészek figyelmét, hogy eklézsiáik történetét írják meg, ezzel ugyanis jelentős anyagot biztosítanak egy megirandó egyháztörténethez. (Talán érdekes megjegyeznünk, hogy majd százötven évvel később Molnár B. Lehel szintén a lelkésztársak figyelmét hívja föl az eklézsiákon lévő levéltári anyag gondos kezelésére; MOLNÁR B. Lehel: *Kultúra, történelem, írás*. = Keresztény Magvető 2004. 1. 59–67.) „Itt válik tehát a kiadvány negyedévi folyóirattá, s egyben hangsúlyozottabban tudományos jellegűvé” (5). 1871-re kialakult a folyóirat rovat-szerkezete „Egyházi dolgozatok gyakorlati használatra; „Hittan-bölcselem; „Nevelés- és oktatásügy; „Életiratok, történelmiek és statisztikai adatok; „Egyháztörténelmi adatok”; „Egyházi élet”; „Könyvismertetés”; „Irodalmi értesítő”; „Vegyesek, különfélék” címekkel. 1875-től évi hat füzetben jelent meg, s a szerkesztők joggal jegyezték meg: „A kezdetben mondhatni egyszerű prédikátori tár ma már a hazai legértelmesebb szakközönség között kap magának egy szerényke helyet.” (7)

Gaal György az 1876–1910 közötti korszaknak az „Országos jelentőségű folyóirat” címet adta. Ennek a korszaknak kiemelkedő jelentőségű alakja Péterfi Dénes volt, ezért ezt az időszakot Péterfi-korszaknak is nevezik. Péterfi „elfogadta a Ferencz Józseftől kialakított kereteket, de mindent elkövetett annak tartalmi feltöltéséért, a színvonal emeléséért. A szabadelvű kereszténység közlönyévé tette a *Magvetőt*” (8). A meghatározó szerkesztő érdeklődésének megfelelően erősödik a lap filozófiai-természettudományi gondolatok iránti érzékenysége, a darwinizmus és a vallás kapcsolata is fontos témává válik. Ebben az időszakban rendkívül erős az életrajzi-történelmi rovat. Ekkor jelennek meg Jakab Elek mindmáig megkerülhetetlen életrajz-sorozatának darabjai Bogáthi Fazakas Miklósról, Agh Istvánról, Baumgart Bálintról és Enyedi Györgyről, és ebben az időszakban indul az „Egyháztörténelmi adatok” című rovat is nagynevű adatközlőkkel (Jakab Elek, Szabó Károly, Zoványi Jenő, Pukánszky Béla, Kelemen Lajos). Jakab Elek 1887-ben közlése egy felhívást a Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István által írt egyháztörténet magyar fordítására. (Az akkor „Pusztába kiáltott szó” címmel megjelent írásban megfogalmazott felhívásra több mint fél évszázad múlva érkezett válasz, mikor Márkos Albert elvégezte a munkát.) A korszak furcsa véget ért 1910 végén, amikor Péterfi Dénes váratlanul lemondott minden egyházi tisztségéről, és nyugdíjba vonult.

Az új szerkesztőkkel, Gál Kelemennel és Gálfi Lőrinnel új korszak kezdődött, melyet Gaal „Új nemzedék, régi célok” címmel illet (1911–1918). A szerkesztők így foglalták össze céljaikat „Az olvasó közönséghez” szóló írásukban: „Új célokat a jövőre sem tűz maga elé, mert nem érzi, hogy régi céljait megvalósította volna. Legfeljebb új eszközöket alkalmazhat célja megvalósítására. [...] Széttagolt társadalmunkban az egységes megértés és elfogulatlan bírálat hívei akarunk maradni. Folyóiratunkat tradíciói az unitárius egyházhoz csatolják, de mint eddig nem tettük, úgy ezután sem szolgálunk dogmatikus felekezeti érdekeket, hanem inkább a tudományos meggyőződést, a szabad vizsgálódást, magát a valóságot, amennyire azt az emberi értelem megközelítheti.” (14) 1913-ban megjelent Borbély Ferenc munkája, *A Keresztény Magvető I–XLVII. évfolyamának tárgymutatója és tartalomjegyzéke* (Kolozsvár, 1913). Némileg egyszerűsödött a rovat-rendszer, de lényegi tartalmi változást nem tartottak szükségesnek a szerkesztők. Gaal György megjegyzi, hogy – talán a háború hatására – az addig alapvetően angol–amerikai irányultságú érdeklődés átalakul német irányúvá.

A „Különfélék” rovatban megjelennek a háború hírei: Balkán-háború, elesett katonák, harangrekvirálás, papírhány... 1918 végén a *Keresztény Magvető* megszűnt, 1919–1922 között nem jelent meg egyetlen száma sem. Az egyház hivatalos lapja, az Unitárius Közlöny is csak 1919 szeptemberében indult el.

A következő fejezet az 1922–1944 közötti időszakot foglalja össze „Az Unitárius Irodalmi Társaság szolgálatában” címmel. A világháború utáni sokkból lassan kezdett kibontakozni az összetartozás igénye. 1920. augusztus 28-án megtartotta alakuló ülését az Unitárius Irodalmi Társaság, amelynek célja „az unitárius irodalomnak és történelemnek, s általában a tudománynak unitárius szellemben való művelése, az unitárius hívek közművelődésének előmozdítása” (16). Az Unitárius Irodalmi Társaság háromévi szünet után, 1922-ben indította újra a *Keresztény Magvetőt*. Az új szerkesztők által meghirdetett program szerint a vallási türelemről és a vallás és tudomány viszonyáról ugyanúgy gondolkodnak, mint elődeik: „a felekezeties elfogultság és türelmetlenség távol áll tőlünk”; „a vallás és tudomány, habár céljaiban, módszereiben nagy eltérések vannak, de igaz lényegükben nem ellenkezhetnek egymással” (17–18). A korszak meghatározó szerkesztője Vári Albert volt, de a szerkesztésben részt vett többek között Kiss Elek, Borbély István, Kelemen Lajos, Kovács Lajos is. A lap füzetének száma változott az évi hat (1922), négy (1922–1927), újra hat (1928–1943), majd 1944-ben újra évi négy között. A szerkesztési elvek is kisebb átalakításokkal követték az elődök elképzelését („Tanulmányok; „Egyházi dolgozatok; „Hittani-bölcseleti dolgozatok; „Nevelés és oktatásügy”; „Történelmi, életíratok”; „Aktuális ügyek”; „Külföldi szemle”; „Irodalom”; „Különfélék”; „Hivatalos rész”), s a 30-as évek közepén újra indult az „Egyháztörténelmi adatok” című rovat is. Ugyanebben a korszakban indult a *Keresztény Magvető* két mellékletsorozata is „Erdélyi Irodalmi Szemle” (1924–1929), illetve „A Keresztény Magvető Füzetei” címmel. Ez utóbbi sorozat keretében 46 kiadvány jelent meg. 1934-ben jelent meg Erdő János munkájaként *A Keresztény Magvető XLVIII–LXV. évfolyamának tárgymutatója és tartalomjegyzéke* (Cluj, 1934), folytatva a Borbély Ferenc által elkezdett munkát.

A második világháború után, 1945–1971 között nem jelent meg a *Keresztény Magvető*, és 1949-ben beszüntette munkáját az Unitárius Irodalmi Társaság is. Az 1945-ben még elindult *Unitárius Közlöny* is megszűnt 1949-ben. „Az Unitárius Egyház évtizedekre sajtóorgánum nélkül maradt” – foglalja össze a tényeket Gaal György.

A következő korszakot „Az újrakezds kálváriája” címmel mutatja be a szerző. Az 1960-as évek végeken enyhülő politikai hangulatában az unitárius egyház megünnepelhette alapításának 400. évfordulóját (1968), és az állami liceum is felvette Brassai Sámuel nevét (1970). Talán a legérdekesebb része Gaal György írásának, amikor az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában tárolt *Keresztény Magvető*-dossziék alapján bemutatja a folyóirat újraindításának körülményeit: a tervzeteket, a bukaresti utakat, „a hivatalnak packázásait”. A felvillantott, idézőjelben olvasható szavak jól jellemzik a bürokrácia mögé rejtőzött zsarnokságot és félelmet: „illetékes személy”, aki a lap „kiadásának tárgyában pozitív módon nyilatkozott”, aki megígéri a lappal kapcsolatos kérés „lehetőség szerint való elintézését”; „Babosné”, a magyar nyelvű egyházi kiadványok cenzora stb. Gaal György közli a *Keresztény Magvető*re vonatkozó, néhány szóból álló engedély magyarra fordított szövegét is. Az engedély mellett a szerző hosszabban bemutatja azt a „tájékoztató útmutatót”, amely „fényt vet a korabeli eljárásokra és elvárásokra”. E szerint „minden anyagot a szerkesztőségben fel kell olvasni, és megvitatás után jóváhagyni”, majd a számokból három példányt meghatározott mértékben a Vallásügyi Hivatal illetékes igazgatójára kell benyújtani. Az írásbeli tájékoztatás mellett „szóbelileg is kioktatták az egyház képviselőit”. Gaal György így összegzi a *Keresztény Magvető* megjelenésének körülményeit: „csak belső használatra jelentetheti meg az egyház, vagyis elsősorban a papság s részben a templomjáró hívek számára” (29); „az engedélyből és az [...]

utasításból is eléggé kiviláglik, hogy a *Keresztény Magvető*t az állam kirakatnak szánta a külföld felé, a vallásszabadság romániai érvényesülését akarta bizonyítani” (26).

Az „Értékmentés tilalmak közt” című fejezet egy egységként mutatja be az 1971-től 1996-ig terjedő korszakot, pedig 1989-ben megtörtént a Ceaușescu-rendszer bukása és ez a „politikai változás megszüntette a cenzúrát, felszabadította a sajtót” (28). Gaal György nyilván azért kezeli egy korszakként, mert az „a *Keresztény Magvető* szerkesztésén alig változtatott”. A szerkesztőbizottság tagjai voltak Kiss Elek püspök (elnök), Kovács Lajos főjegyző (felelős szerkesztő), Erdő János (felelősszerkesztő-helyettes), Szabó Árpád, Szabó Dezső, Sebe Ferenc és Szathmáry János. A szerkesztet tovább egyszerűsödött: „Cikkek, előadások, tanulmányok”; „Szószék és úrasztala”; „Egyházi élet, hírek”; „Könyvszemle”; „Hivatalos”. Ez utóbbi „sok gondot okozott a szerkesztőnek, hiszen e nélkül nem jelenhetett meg a szám. Többnyire a köztársaság kikiáltásának (december 30.) vagy a »felszabadulásnak« (augusztus 23.) az évfordulóját kellett köszönteni, de bizony még az államfő születésnapját vagy újráválasztását is méltatni kellett, az egyházi disztávirat szövegét is közzé kellett tenni. Ezek rendszerint aláírás nélküli, innen-onnan összevágott szövegek.” (30) A Gaal György tanulmányából összeszedett adatok is elbizonytalanítanak, hogy helyes-e ez a korszakolás. A 1990-es évek elejétől beindultak a magán- és felekezeti nyomdák. Az apró, külső formai jelek is mutatják a változást: „A Magvetőnek ezekben az években igen puritán rajzolatú, eleinte csak egy fekete kockába illesztett szimbolikus méceszt, majd négy csökkenő méretű kockába az »örök láng« jelképét feltüntető címlapja volt. 1983-ig a kék alapszínt, 1984-től 1988-ig a zöldet, majd 1989-től a narancssárgát alkalmazta. Az 1991-es évfolyam újra kék lett. 1992-ben egy szintén igen puritán címlapterv az »örök lángot« megtartva áttért a bordó-fekete színekombinációra” (29). A „hivatalos” rovat kötelező írásai is elmaradtak, és „olyan nagyhírű művelődéstörténészek is jelentkeztek a lap hasábjain, mint Benda Kálmán, Benkő Samu, Egyed Ákos, Faragó József, Imreh István, Pataki József” (30), és „1990 után megnő az ismertetett külföldi kiadványok aránya” (32). A korszak árnyaltabb megítélését teszi majd lehetővé az egyházi közelmúlt-kutatással megbízott történész kutatócsoport munkája, amely 2011. június 7-én tartotta alakuló ülését Kolozsvárott.

A következő fejezet a „Technikai és tartalmi megújulás útján” címet viseli (1996–). A korszak meghatározó személyisége Szabó Árpád volt, majd 2008-as nyugdíjba vonulása után Kovács Sándor vette át a főszerkesztői szerepet. A bizonytalan periodicitással megjelenő folyóirat 2004-től kezdődően évi négy füzettel jelenik meg, és növekszik az évfolyamok oldalszáma is. Ebben az időszakban álltak át teljesen a számtógépes szerkesztésre.

Gaal György tanulmánya után „Könyvszerkesztési függelék” található. Az elsőben a szerző ismerteti a *Keresztény Magvető* évfolyamainak legfőbb jellemzőit (évfolyam, év, füzetek száma, illusztráció, szerkesztők, terjedelem, nyomda) 1861-től kezdődően, a másodikban pedig felsorolja „A Keresztény Magvető Füzetei”-nek 46 darabját. A kis kötetet angol nyelvű absztrakt zárja.

A viszonylag kis példányszám miatt alig-alig található teljes sorozat a *Keresztény Magvető*ből. Gaal György így ír: „Sajnálattal jegyezzük meg, hogy egyetlen könyvtárunkban sincs a *Keresztény Magvető*nek teljes sorozata, az egyháznál is csak a Gyűjtőlevéltár rendelkezik egy hiánytalan sorozattal.” (34) Hasonló a helyzet a „Keresztény Magvető Füzetei”-vel is. „Teljes példány egyetlen könyvtárban sem található meg” (22). Bár Gaal György csak az erdélyi, szűkebben csak a kolozsvári nagy könyvtárak állományát vizsgálta, valószínű, hogy a kép általánosítható, és a magyarországi könyvtárakban sem jobb a helyzet. Ezért is nagyon üdvözlendő az interneten történő megjelenítés, és remélhetőleg mihamarabb a folyóirat teljes digitális másolatának megjelenése az interneten. A teljes megjelenésig be kell érünk a jelenleg elérhető részletekkel: <http://www.unitar.hu/Tudastar/keresztény-magveto-fuzetei.htm>; <http://kermagv.unitarius.com/>; <http://epa.oszk.hu/00700/00739>

A tanulmányban is megemlített két repertórium (BORBÉLY 1913; ERDŐ 1934) mellett érdemes megemlíteni a Kelemen Miklós által az 1934–1977 közötti évfolyamokról összeállított gépiratos

repertóriumokat: *A Keresztény Magvető LXVI–LXXII évfolyamának tárgymutatója, tartalomjegyzéke és névmutatója* (Szeged, 1978. 87 l.); *A Keresztény Magvető LXXVII–LXXXIII. évfolyamának tárgymutatója, tartalomjegyzéke és névmutatója* (Szeged, 1978. 184 l.), és meg kell említeni, hogy a <http://repertorium.kermagv.unitarius.com/> címen elkezdődött a *Keresztény Magvető* repertóriumának internetes feldolgozása is.

Gaal György – korábbi tanulmányaihoz híven – rendkívüli aprólékossgal és pontossággal tárja föl a *Keresztény Magvető* történetét. E történet részletesebb beágyazása a történelmi kontextusba és árnyalt értékelése azonban későbbi tanulmányokra marad.

KÁLDOS JÁNOS

Magyar könyvtártörténeti kronológia.¹ Szakmánk egyik nagy paradoxonja, hogy miközben szinte szerzetesi alázattal törekszünk a különféle hordozókon fennmaradt információk megőrzésére az utókornak, saját hivatásunk forrásanyagával kevésbé törődünk: alig vannak a hazai könyv- és könyvtári kultúra forrásait egybegyűjtő kiadványok. A középkori magyarországi könyvanyagot (kódexeket és nyomtatott köteteket) bibliográfiászerűen feltáró, Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára sok évtizedes kutatásait összegző *Bibliotheca Hungarica* három kötete és a kora újkori olvasmányanyag forrásait regisztráló, Monok István nevével fémjellezhető vállalkozás tomusain túl lényegében csak a Kovács Máté szerkesztette *Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* 1945-ig eljutó két kötete említhető néhány kisebb időkört és kérdést átfogó dokumentumgyűjtemény mellett. Ilyen például Köhalmi Bélának az 1919-es Tanácsköztársaság forrásait bemutató kiadványa, Takács József könyvtári jogszabályokat tartalmazó gyűjteménye vagy Szabó-András Endre 1884–1962 közötti könyvtári adatokat összegző munkája. Nincs könyvtáros életrajzi lexikon; tudomásom szerint csak néhány megyében (Baranya, Békés, Győr-Moson-Sopron, Pest, Somogy) jelent meg *Ki kicsoda*-szerű összeállítás pályatársainkról, és nincs retrospektív könyvtártörténeti bibliográfia sem. És idáig nem volt a hazai könyvtártörténet egészét reprezentáló kronológia sem.

Hírek persze voltak évek, évtizedek óta, hogy Gerő Gyula készíti; bizonyos évkörökről a könyvtári lapokban (*Könyvtáros, Könyvtári Figyelő*) jelentek meg tőle összeállítások; neki köszönhetjük a kitüntetett könyvtárosok adattárát is; de a magisztrális munka megjelenésére idáig várnunk kellett. A *Magyar könyvtártörténeti kronológia 996–2007* fizikai megjelenése igencsak imponáló, három nagyalakú vaskos kötetben, két hasámban sorakoznak könyvtártörténetünk adatai. Terjedelmében, adatmennyiségében csupán a Benda Kálmán főszerkesztésével készült *Magyarország történeti kronológiája* kisebb formátumú, de négy tomusból álló adattára veheti fel vele a versenyt. A tárgykörében valamelyest hasonlítható – és első adatában, a 996-ban alapított pannonhalmi bencés monostor keletkezési évének közlésében érthető módon azonos –, Mészáros István készítette munkánál (*A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996–1996*) vagy *A magyar levéltártörténet kronológiája 1000–2000* című összeállításnál lényegesen terjedelmesebb, adatgazdagabb Gerő Gyula összeállítása.

A terjedelem önmagában természetesen nem sokat jelent. A használhatóság az alapvető kérdés: az, hogy mennyire jól körülhatárolt a kötet gyűjtőköre, tartalmaz-e minden fontos, releváns információt; illetve az adatok pontossága, megbízhatósága a döntő. Az előbbi első ránézésre magától értetődőnek és problémamentesnek tűnhet, hiszen egy könyvtártörténeti kronológia mi más tartalmazhatna, mint a bibliotékákra vonatkozó és időrendbe szervezhető adatokat? A gyűjtőkör, vagyis

¹ *Magyar könyvtártörténeti kronológia 996–2007*. Összeáll.: GERŐ Gyula. A szerkesztésben közreműködött: RÁCZ Ágnes. Bp. 2010. OSzK, 3 köt.

a kronológiába kerülő információk körének kijelölése azonban nem is olyan egyszerű feladat. Az egyedi, konkrét könyvtár része egy átfogó rendszernek, de maga is rendszert alkot. A klasszikus meghatározás szerint a könyvtár nem más, mint könyvek (dokumentumok), könyvtárosok és olvasók együttese. Ehhez hozzátehetjük még magát az épületet, az eszközöket és a használói igények kielégítésére kialakított szolgáltatásokat, illetve a szolgáltatásokban testet öltő szakmai tudást. Vagyis a könyvtárak a társadalomban, különféle művelődés-, tudomány-, szakma- és gazdaságpolitikai erővonalak metszéspontjában működnek, sokféle közösségi és egyéni elvárásnak próbálnak megfelelni; ebből következően különböző típusaik keletkeztek, kapcsolatrendszerük szerteágazó, és az intézményeket működtető, azokban dolgozó könyvtárosok változatos szakmai életúttal, felkészültséggel, ambícióval és érdeklődéssel végzik hivatásukat az egyre gyorsuló technológiai kihívások között. Gerő Gyula a kötet előszavában húsz fő szempontot említ az események, adatok regisztrálása kapcsán. Ezek az egyes, konkrét könyvtárak működésére (alapítás, névváltozás, összevonás, megszűnés, katasztrófák, bűncselekmények, az épület felavatása, felújítása, bővítése) vonatkozó információkon túl felölelik a könyvtárügy, könyvtárpolitika eseményeit, a szakmai szervezetek tevékenységét, a képzésre vonatkozó adatokat, a könyvtárak (és könyvtárosok) által megjelentetett szakkönyveket, kiadványokat, a könyvtárosok által elnyert tudományos fokozatokat, kitüntetések, a könyvtárak vezetésében bekövetkezett személyi változásokat, a jeles személyek halálának időpontját, és felvette az országos vagy regionális tanácskozásokat, a könyvtári akciók, kampányok stb. adatait is.

Az összeállító a mindenkori magyar államhatárokon belül mintegy 16 ezer eseményről, 4700 személyről és 3050 intézményről (csak kivételes esetben lépve át az országhatárokat) tudósít munkájában. A hatalmas adatmennyiség elkerülhetetlenül bizonyos belső aránytalansággal jelenik meg az adattárban. Kronológiák szerkesztésekor az anyaggyűjtő végső soron két lehetőség közül választhat. Az első esetben valamilyen formai vagy értékalapú szelektálást végez, megpróbálja mintegy elképzelni, hogy a majdani használóknak milyen releváns adata lehet szükségük, vagyis súlyoz az általa lényegesnek és lényegtelennek vélt között; a másik esetben pedig a teljes felkutatott anyagot közrebocsátja. Gerő Gyula jól érzékelhetően minél több eseményt, adatot, tényt kívánt közölni, a nehezen felkutatott faktumokat nem szívesen mellőzte, vállalva döntésével, hogy fontos események keverednek kevésbé fontosakkal, illetve hogy egyes folyamatoknak csak bizonyos epizódjai, elemei szerepelnek a kiadványban. Így és ezért került be az adattárba számtalan olyan esemény, hír stb., amelynek inkább helyi vagy legfeljebb regionális, mintsem országos jelentősége van. Meggyőződésem ugyanakkor, hogy egyik nagy értéke éppen ez a munkának. Ha lennének a megyei könyvtárakra, a hálózatokra vagy az egyes települési bibliotékákra vonatkozó és teljességre törekvő időrendi összeállítások, az országos adattár valóban megelégedhetne a könyvtárügy egészére fókuszáló tények közlésével. A helyzet azonban jelenleg ennek a fordítottja, az elmúlt néhány évben kiadott megyei könyvtártörténeti kronológiák (Somogy, Vas, Veszprém) ugyanis Gerő Gyula munkája alapján készültek.

A kronológiában az összeállító nem utal a feldolgozott forrásokra, pontosabban – mint a kötet 2010. március 10-i bemutatóján szóban elmondta – helyhiány miatt teljes jegyzéküket nem lehetett közölni. Nyilván átnézte a nem nagy számban, de azért létező, egyes könyvtárakról összeállított időrendi áttekintéseket (FSZEK, Hódmezővásárhely), vagy az MKE 1935–1985 közötti működéséről készültet, illetve az egyes szekciók által saját tevékenységükről közreadottakat. Fontos forrása lehetett a teljes magyar könyvtári szakajtó; feldolgozta a könyvtártörténeti monográfiákat, az életrajzokat, nekrológokat, a különböző könyvtári adat-, cím- és névtárakat, általános biográfiákat, bibliográfiákat; és hosszú éveken, évtizedeken át levélben vagy telefonon, nem ritkán személyesen kérte a könyvtáraktól, könyvtárosoktól, az elhunytak családtagjaitól az intézményre vagy a személyre vonatkozó adatok közlését, pontosítását. Sokszor hiába; így és ezért figyelhető meg a szálak helyenkénti elvarratlansága.

Az aránytalanságok másik oka magában az anyagban, a forrásokban rejlik. Minden történeti megközelítés jellemzője, hogy minél korábbi időszakot próbál valaki vizsgálni, annál kevesebb adatot talál. A kronológia időrendi része az első két kötetben található (a harmadik a mutatókat tartalmazza), folyamatos lapszámozással 950 oldalon. A mohácsi vészig terjedő több mint 500 esztendő adatai mindössze 4 oldalon sorakoznak; az 1800-ig terjedő közel 300 év 16 lapot tesz ki. A 19. század 50 lap terjedelmű, a 20. század 1901-től 1983-ig – az első kötet addig tartalmazza az anyagot – mintegy 420 oldal. A második kötet az 509. laptól a 950. oldalig az 1984. január 1-től 2007. december 31-ig terjedő 24 év eseményeit sorakoztatja fel. Vagyis a terjedelem mintegy 90%-a az elmúlt bő évszázadra vonatkozik, és az azon belüli utolsó negyedszázad áttekintése teszi ki a teljes anyagnak hozzávetőleg a felét. Azt szokták mondani, hogy a világon valaha élt összes kutató, tudós túlnyomó többsége kortársunk. Kiterjeszthetjük ezt a tételt a hazai könyvtárösszeállításra is: a magyar könyvtártörténet ezer évét tárgyaló kronológia utolsó 50 éve az egésznek csak 5%-a, viszont az adattárban felsorolt események nagyjából 70%-ának a ma élő, aktív vagy már nyugdíjas könyvtárosok jó része valamilyen mértékben formálóját, részese volt.

Azonban azt hiszem, nem pusztán arról van szó, hogy Gerő Gyula a régi időkről ilyen kevés adatot tudott felkutatni. Arról is, természetesen. (A középkori anyagot legfeljebb néhány fennmaradt plébániai inventáriummal és egykori könyvtulajdonos nevével lehetett volna bővíteni.) Úgy vélem, hogy az összeállító a közelmúlt évtizedeinek az eseményeit nemcsak kronológusként kívánta megörökíteni, hanem egy sajátos szakmátörténeti curriculum vitae-nek fogta fel kitűzött célját. Hiszen az elmúlt évtizedek hazai könyvtárügyének Gerő Gyula résztvevője, tevékeny formálóját volt. Az egyes kronológiai tételek majd mindegyikénél érzékelhető a személyes tapasztalat; a monumentális kronológiának ez a többlet adja meg valódi jelentőségét. Hiszen a 18. század végéig, 19. század elejéig terjedő korszak forrásainak jó része – ha nem is egységes kiadványban – de azért elérhető, tanulmányozható nyomtatásban, az adatok rendelkezésre állnak, és készültek összefoglaló feldolgozások is a hazai könyv- és könyvtári kultúra múltjáról. A nehézségek nagyjából a kiegyezés környékén kezdődnek, és a 20. századnál válnak hatványozottan érzékelhetővé. Gerő Gyula a legújabb kori magyar könyvtártörténet adatainak felkutatásával és közzétételével megteremtette azt a forrásbázist, amit nyilván lehet majd pontosítani, kiegészíteni, finomítani, de megkerülni és mellőzni nem lehet senkinek, aki a közelmúlt könyvtárügyével kíván foglalkozni.

Gerő az egyes tételeknél utal a különböző források eltérő dátumaira, adataira, figyelmeztetve a használatot az ellentmondásra és a tisztázás szükségességére. Több esetben hivatkozik az adat közlőjére. Arra természetesen nem volt lehetősége, hogy pontos bibliográfiai tételekkel támassza alá közzétételét, de ezek az utalások így is nagy segítséget jelentenek a kutatóknak.

Az információk felkutatásában az igazi nagy segítséget a kronológia harmadik, 350 oldal terjedelmű mutatókötetete jelenti. Első egysége a „Személynevek mutatója”. Az egységesített névformát fűtött betűvel jelölte, a névváltozatokról készült utaló pedig kurrens. Elsősorban a könyvtárosnők lánykori és asszonyneve közötti kapcsolatot van hivatva érzékeltetni a gazdag mutatórendszer. Aki készített már hasonló indexet, pontosan tudhatja, micsoda nehézséggel jár adott esetben akár több alkalommal is nevet változtató személyek azonosságát tisztázni. Az azonos nevű személyek egymástól földrajzi értelmezők segítségével különülnek el. A mutató a pontos dátumra utal, ahol a hónapot, napot nem sikerült meghatározni, csak az év vagy hónap szerepel, azonban ezek az adatok következetesen az esztendő vagy a hónap első napja előtt találhatóak meg a kronológiai részben. A névmutató az adattárban szereplő összes személynevet tartalmazza, azonban mivel egy-egy kronológiai tételben gyakran sok név található, néhány esetben az indexből óhatatlanul hiányzik egy-két személynév.

Az indexkötet második szerkezeti egysége az „Intézmények, szervezetek, települések, földrajzi egységek mutatója”. Gerő Gyula háromféle tipográfiai jelölést használt ebben a részben, az egy-

ségesített tételként szereplő földrajzi és intézménynevek fett betűtípussal, az utalóként beépítettek kurrenssal olvashatók. Mivel az intézménynevek gyakran változtak, az egységesített formánál kurzívval szedve megtalálhatók a korábbi nevek is. A Budapesten működő könyvtárak, szervezetek stb. nevük, a fővároson kívüliek viszont a település földrajzi neve szerinti egységes betűrendben belül kereshetők vissza. A mutató szerkezetében Gerő Gyula elsősorban a praktikumra, mintsem valami elméletileg tökéletes konstrukcióra törekedett. Jól használható és a kutatót messzemenően támogató index lett a végeredmény, ugyanakkor néhány esetben következetlenségek is megfigyelhetők. Nem érzem indokoltnak, hogy a többször is nevet változtató településeknél eltérő megoldással találkozhatunk. Vagyis ‘Dunapentele’ alatt találhatók a település könyvtáraitra vonatkozó adatok 1949–1951 között, a ‘Sztálinváros’ forma pedig csak utalóként szerepel a kötetben, és a ‘Dunaújváros’ névhez rendelve sorakoznak az 1951 utáni kronológiai adatok. Viszont a ‘Tiszaszederkény’, ‘Leninváros’ és ‘Tiszaújváros’ nevek mögött minden esetben találhatók adatok. Talán egyszerűbb lett volna ezekben az esetekben a település intézményeire vonatkozó fáktumokat egységesített földrajzi névvel, egy helyen szerepeltetni. Hasonló problémát érzek gyakran változó nevű minisztériumunk esetében is. Aki arra kíváncsi, hogy a könyvtári osztályra vonatkozó adatok hol találhatók a kronológiában, egyenként végig kell néznie a ‘Kulturális Minisztérium, Könyvtárügyi osztály’, ‘Művelődési és Közoktatási Minisztérium, Könyvtári osztály’, ‘Művelődési Minisztérium, Könyvtári osztály’, ‘Népművelési Minisztérium, Könyvtári osztály’, ‘Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Könyvtári osztály’, ‘Oktatási és Kulturális Minisztérium, Könyvtári osztály’ változatok mellé rendelt anyagot. Ha nem tudja, hogy 10-20 évvel ezelőtt mi volt a főhatóság pontos neve, csak némi kerülővel jut célhoz (és bár nem volt mindig könyvtári osztály, de minisztérium korábban is létezett ‘Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium’ néven, ott is találhat az érdeklődő az állami irányításra vonatkozó, számára esetleg fontos adatokat).

Az indexrész harmadik eleme a „Tárgymutató”. Közreadásával nem a kronológiai részben tárgyalt és közölt egyedi információk visszakeresése volt a cél, ez a rész ugyanis átfogó témaköröket tartalmaz. Helyenként lehetett volna finomítani a rendszert, például önálló témaköri megjelölést kapott a ‘Kertész Gyula-díj’, a többi, könyvtárosok számára is adományozható díj, kitüntetés viszont megbújik a ‘Kitüntetések, jutalmazások, díjak, díjazások’ megnevezés mögött. Van ‘Megyei könyvtárak (általában)’ téma, de nincs városi vagy községi; pontosabban az utóbbiak az összefoglaló ‘Települési könyvtárak (népkönyvtár, községi könyvtár, járási könyvtár, városi könyvtár)’ kategórián belül találhatók, a ‘népkönyvtár’ stb. csupán utalóként szerepel. Ezek az apró észrevételek azonban érdemben nem nehezítik a használatot, a tárgymutató szerkezete rövid tanulmányozás után jól áttekinthető, és jelentősen segíti a kronológia használatát.

A kötet tetszetős tipográfiáját Gerő Éva tervezte; utolsó munkája volt ez az oly korán elhunyt és számos könyvtári kiadvány külalakját kigondoló tipográfusnak. A kronológia előszava és használati tájékoztatója angolul is olvasható. A rövidítések jegyzéke a 2. kötet végén található.

Gerő Gyula 2010. február 13-án töltötte be 85. születésnapját. A sok évszázados szokás szerint a kerek évfordulókon tisztelői ajándékozzák meg az ünnepeltet, most azonban fordítva történt, vagyis a jubiláns ajándékozta meg a szakmát e magisztrális művel. Az előszóhoz választott mottóban írja: „Ami erőmből telt, megtettem/Amit elkezdtem, bevégeztem.” Nem vitás, hogy sok évtizedes szakmai működésének megkoronázása a mű közreadása, de remélhetően lesz energiája és kitartása a kronológia folytatásához, valamint életrajzi, biográfiai adatai közreadásához is.

SZEMLE

Debrecenről Amszterdamiig. Magyarország és Németalföld kapcsolata. Szerk.: PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka. Debrecen, 2010. Néderland-sztingikai Tanszék, 424 l.

A Debreceni Egyetem közelmúltban akkreditált Néderland-sztingikai Tanszéke újabb kötetel bizonyítja, hogy az oktatói feladatok mellett egyre karakteresebb a tanszék munkatársainak és a vonzaskörébe tartozó kutatóknak a műhelymunkája. A 2007-ben megrendezett „Michiel de Ruyter és Magyarország” című konferencia után most a következő évben megtartott, magyar és németalföldi kapcsolatokat értelmező ülásszak kötetét tarthatjuk kézben (a külső megjelenés alapján is egy kialakuló könyvsorozatát sejtetve).

A szerkesztők bevezetője ugyan nem nélkülözi a lírai hangvételt sem, mindez azonban csak növeli szimpátiánkat a fiatal tanszék oktatóinak lelkes tudományszervező munkája iránt. A konferencia ezúttal nem valamely évforduló vagy szűkebben vett tematika alapján szerveződött, hanem a magyar és németalföldi kapcsolatok egészen tág időhatárát alkalmazva műfajok sokaságát vonultatja fel a gazdaságtörténeten, könyv- és irodalomtörténeten át az iskoláztatás, a cserekapcsolatok, valamint az egyházi missziós törekvések feltérképezéséig. A kötet írásainak műfaji sokszínűsége abból fakad, hogy nem csupán az előszóban elhangzott előadások szövegét tartalmazza, hanem helyet ad a témakörbe vágó, kissé szárazabb, adatközlő, könyvészeti jellegű dolgozatoknak, valamint azok szövegközlő függelékeinek is.

A középkorral indító kötet első előadása nem eszmék, hanem áruk, termékek útját, a magyar

és németalföldi kereskedelem egy szeletét dolgozza fel. Pósán László megállapítja, hogy az áruk kereskedelme többségében a magyar kivitelre (bányatermékek, nyersanyagok) korlátozódott, és az is inkább közvetítőkön keresztül jutott el a célországba, direkt kereskedői látogatásokról nem maradt fenn dokumentum („Németalföldi–magyar gazdasági kapcsolatok a középkorban”). A kultúráközvetítés egyik érdekes és manapság nagyon kedvelt területével foglalkozik Réthelyi Orsolya tanulmánya. A szerző egyike volt a Budapesti Történeti Múzeumban 2005-ben Habsburg Máriáról létrehozott tárlat szervezőinek, és ott találhatjuk a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett, „Királylányok messzi földről” címen nagy sikert aratott kiállítás kísérendezvényeinek előadói között is. „Habsburg Mária királyné, mint közvetítő a kultúrák között” című dolgozata rámutat arra, hogy a kulturális kapcsolatok megélénkülését nem a magyar és a holland nyelven született irodalmi alkotások terén kell keresni (Mária királyné elsősorban a franciás műveltséget közvetítette), hanem az udvari műpártolásban, a kor szellemi és intellektuális áramlatainak továbbadásában. Habsburg Mária királyné udvarából is kiemelendő Oláh Miklós kultúráközvetítő szerepe, akinek említése átvett Bitskey István dolgozatához („Németalföldi humanisták a 16. századi Magyarországon”). Bitskey szerint Oláh Miklós érsek, „aki Nagyszombatban magas szintű iskolakultúrát honosított meg, Pozsonyban pedig a *studia humanitatis* regionális központját igyekezett kialakítani”, szoros kapcsolatban állt a németalföldi humanistákkal, és többen az ő közvetlen inspirációjára kerültek hosszabb-rövidebb időre Magyarországra.

Bocskai István halálának 400. évfordulója kapcsán Kees Teszelszky sok újdonságot tartalmazó könyvet jelentetett meg az ismeretlen magyar koronáról, illetve Bocskai és a korona kapcsolataról, majd pedig tanulmányban adta közre „Üzenet az utazótáskában. Diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt” című felfedezését. A mostani dolgozat („Diplomáciai iratok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt”) azzal az irategyüttessel foglalkozik, amelyet 1606-ban Bocskai követe, Bocatius János letartóztatásakor találtak és leltároztak. Az inventáriumot Philipus Rus császári titkár készítette, a jegyzék feldolgozásának fontosságára R. Várkonyi Ágnes hívta fel a figyelmet. 2008-ban Kees Teszelszky a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban megtalálta az utazótáska tartalmának egy részét. Mostani, a *Portré és imázs* (Bp., 2008) című kötetben megjelent írásának átdolgozott változatában ennek az anyagnak a Németalföldről származó könyveire és nyomtatványaira összpontosítva elemzi Bocskai külpolitikájának eddig nem ismert vonásait. Holland egyetemeken magyar diákjait regisztráló adattár társszerzőjeként már ismerjük Bozzay Réka ezirányú tevékenységét (*Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Bp. 2007. LADÁNYI Sándorral); mostani tanulmányában elsősorban a Leidenbe utazó peregrinusok kiutazásának körülményeit (útlevél, patrónus, alumnia) tárja fel a korabeli levelezés és levéltárakban őrzött ügyirati adatok nyomán („Magyar diákok leideni peregrinációjának előzményei a 17–18. században”). Ferenc Postma tanulmánya kifejezetten a *Magyar Könyvszemle* profiljába illik. A „Magyarok és a franekeri egyetemi oktatás” című dolgozat nem csupán a magyar diákok tanulási körülményeit, a professzorokkal való kapcsolatait helyezi új megvilágításba, hanem fontos megállapításokat tesz a nyilvános egyetemi szereplések és a kinyomtatott disszertációk felkutatását illetően. A függelékben pedig olyan kolligátumkötetek részletes leírását olvashatjuk, amelyek eddig ismeretlen, magyar szerzőjű egyetemi disszertációkat tartalmaznak. Az anyag legelőbből adódóan Ferenc Postma sok könyvtári, illetve bibliográfiai hivatkozást is alkalmaz. Ezek-

nek az – önmagához képest következetes – rövidítéseknek a szokatlansága megzavarhatja az olvasót. A szakirodalomban elfogadott jelzések helyett Postma a legtöbb könyvtár rövidítéseként a városnév rövidített alakját használja (Brx = Koninklijke Bibliotheek/Bibliothèque Royale, Brussel/Bruxelles, Hrb = Theol. Seminar der Evang. Kirche in Hessen und Nassau, Herborn, Strb = Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart, Wolf = Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel), van azonban, ahol a könyvtárnevet rövidíti, és ehhez teszi hozzá utólag a városra való utalást (OSzB, ReB = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, Budapest). A névalak feloldásainál az eredeti nyelven szerepel a könyvtár neve, kivéve az OSzK-t, amelynek feloldásában a magyar mellett a holland nevet is olvashatjuk (Országos Széchényi Könyvtár/Hongarse Nationale „Széchényi” Bibliothek, Budapest), a szentpétervári könyvtár esetében viszont csak a németre fordított megnevezés (Russische Nationalbibliothek, korábban „Saltykov-Scedrin”) kap helyet. Sajnos esetleges az is, hogy a könyvtári jelzet szerepel-e a lelőhelyleírásban, és valójában nem tudható, hogy ezek (és miért pont ezek) a könyvtárak szisztematikus feltárása történt-e meg minden esetben, és vajon cédula, online vagy nyomtatott katalógusra utal-e a szerző. Bujtás Zsigmond László a magyar és a holland könyvészeti szakirodalmat egyaránt korrigálja, amikor dolgozatában Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivumának* holland fordítását (1701) mutatja be. A közelmúltban a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban fellelt példány nemcsak új bibliográfiai tétel, hanem jelentősége abban áll, „hogy ez volt az első olyan, magyar szerző tollából származó, Hollandiában megjelent önálló kötet, amelyből a holland olvasóközönség közvetlen ismereteket szerezhetett Magyarországról és Erdély korai, reformációkori egyháztörténetéről”. Ifj. Buzinkai György *Az elveszett bűnös* című művének holland visszhangját elemzi Eredics Péter dolgozata („Ifj. Buzinkai György elfeledett holland fordítása a 18. századból”), vizsgálva a kiadások körülményeit, valamint a fordítás szerkezeti és tartalmi sajátosságait. Fazakas Ger- gely Tamás családi örökségként kapott feladatot

teljesít, amikor Pántzél Pál kéziratosszerű önéletírását ismerteti meg az olvasóval. Az Országos Széchényi Könyvtár bibliothecarius emeritusa, Fazakas József őrizte meg azt a kéziratot, amely egy eddig ismeretlen tudós erdélyi lelkipásztor leidegni peregrinációjáról számol be („Az én álmaim akkor legkedvesebbek, mikor Hollandiáról vagynak». Pántzél Pál, egy 18. század végi leidegni peregrinus kéziratosszerű önéletírása”). A tanulmány felhívja a figyelmet arra a szövegkiadásra, amely a Csokonai Könyvtár sorozatban Pántzél önéletírását és egyéb munkáit (Debrecen, 2010) is közreadja ugyancsak Fazakas Gergely Tamás értő jegyzeti kíséretében. Nagy igényű vizsgálódást előlegez meg Csorba Dávid tanulmánya, aki Willem Teelinck teológus tevékenységének emlékére „A történelem, ahogy Hollandiában írták avagy a 17. századi hollandiai történelemképzetek magyar recepcióját”-t vázolja fel. A szerző szerint is monografikus feldolgozászt igénylő téma a holland és a magyar egyháztörténet egyik, eddig keveset fel nem tárt oldalát fogja majd – remélhetőleg mind több tanulmány nyomán – megvilágítani.

A konferencia 20. századi fejezetét témájukban egymástól nagyon különböző, de saját területükön újdonságot felmutató előadások képezik. Friss felfedezés Radnai István 1914–1916 között írt naplója („A trópusok édes illata”), amely a holland gyarmat, Szumátra szigetére tett utazást örökíti meg. Takács Miklós különös című dolgozata Füst Milán világhírű regényének értelmezés-kísérlete („Miért éppen Hollandia? – kortárs holland társadalomtudósok elméleteinek alkalmazhatósága Füst Milán *A feleségem története* című regényének olvasásában”). A tanulmány célkitűzése, hogy a magyar olvasók figyelmét felhívja Bal, Draaisma és Goudsblom holland társadalomtudósok magyarul is olvasható munkáira, a holland olvasóknak pedig a holland nemzetiségű Störr kapitány (és felesége) történetét ajánlja a figyelmébe, hiszen Füst Nobel-díjra való – egyébként eredménytelen – felterjesztése után a mű hollandul is megjelent. Törő Krisztina Noémi Johan Huizinga holland történész magyarországi visszhangjával foglalkozik („Válságok. Gogolák Lajos vitája Johan Huizingával”). Go-

golák 1938–1946 között három cikket (az utolsó már nekrológ) jelentetett meg Huizingáról; Törő Krisztina Noémi tanulmánya a történelmi háttér ismeretében elemzi a nézetkülönbségek változásait. Különös kiadástörténetet tár föl Gera Judit dolgozata: „Multatuli négy élete Magyarországon”. A 19. századi holland szerző *Max Havelaar* (1860) című regényének ugyanis négy magyar fordítása létezik, ám Gera Judit gondos elemzése nyomán kiderül, hogy a regény egyetlen magyar fordítója sem tudott hollandul, hanem valamely más világnyelv és különféle, egymástól eltérő kiadások alapján készültek a fordítások. A filológiai elemzésen túl Gera Judit fontos megállapításokat tesz arról is, hogyan tükrözte egyetlen regény fordítása az ideológiai kötöttségekkel terhelt fordításpolitikát.

Intézménytörténeti jellegű a kötet három záró dolgozata. Gonda S. László „»Indonézia üzen«. A közös holland–magyar református Indonézia-misszió terve, 1946–1949” című írása a magyar református egyháztörténet egyik érdekes miszsiós kísérletének körülményeit vizsgálja. Horváth Erzsébet és Gaál Enikő tanulmánya feltehetően olyan személyek érdeklődését is felkelti, akik részesei voltak a 2. világháború utáni holland gyermeksegélyezési akciónak („Egymás terhére hordozzátok». Hollandiai gyermekmentő akció”), illetve a fiatal 1956-os menekültek továbbtanulási támogatásának, amelyben jelentős szerepet játszott Flór Ede Hollandiában élő emigráns festőművész („A Magyar Ipari Tanulók Segélybizottsága”).

A sokrétű tematikájú tanulmánykötetet korabeli illusztrációk élenkítik, és név-, illetve helynévmutató egészíti ki. Ismételtlen sajnálhatjuk, hogy az aktuális szokás szerint a névmutatóba a jegyzetek anyaga nem került bele. Ebben az esetben nemcsak a szakirodalom visszakereshetőségét hiányoljuk, hanem azt is, hogy értékes, a feldolgozott témák szempontjából fontos nevek esnek ki a névjegyzék hatóköréből. Példának csupán Ferenc Postma sok új filológiai adattal szolgáló tanulmányára utalunk, amely bőséges jegyzetanyagában számtalan Németalföldön tanult magyar diákra hivatkozik, az ő nevük azonban a mutatókban nem szerepel. Megtalálható

viszont – teljesen feleslegesen – néhány fiktív név, regénycím (ráadásul: ‘Effie Briest’ ‘Effi Brief’-ként), a névvariánsok egységesítése pedig zavaró módon elmaradt.

NÉMETH S. KATALIN

Boros István: A Váci Egyházmegyei Könyvtár ősnymotatványai. – Catalogus incunabulorum, quae in Bibliotheca Diocesis Vaciensis asservantur. Vác, 2010. Váci Egyházmegye, 102 l. + 1 pótlap

Minden újra kézbe vett kulturális emlékünknél leírása, minden megjelent katalógus közelebb visz bennünket múltunk, művelődéstörténetünk megismeréséhez. Természetes dolog az is, ha minden egyes adat különböző adatbázisok részét is képezi. A váci ősnymotatványok leírása például az új országos ősnymotatvány-nyilvántartásért (<http://mek.oszk.hu/06100/06119/pdf/index.html>), a Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartását (<http://www.eruditio.hu/lectio/mkdny>), és a nemzetköziét is (<http://www.bl.uk/catalogues/istc/>; <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>). A szerzőknek, a kiadóknak gondolniuk is kell arra, hogy nem elég a saját gyűjtemény példás katalógusának közkinccsé tétele, az adatbázisoknak is be kell ezeket jelenteni. A tulajdonosnak pedig arra kell figyelnie, hogy nem mellesleg törvény kötelezi a tulajdonában lévő minden egyes, 1851 előtt megjelent nyomtatvány és kézirat leírására, illetve annak nyilvánosságra hozatalára az említett közös nyilvántartás részeként.

A Váci Egyházmegyei Könyvtár 21 ősnymotatványt őriz. A mostani számbavétel első eredménye az, hogy az 1970-ben megjelent incunabulum-nyilvántartáshoz (SAJÓ–SOLTÉSZ, CIH) képest ötten többnek a leírását vehettük most kézbe. Számunkra, magyarok számára fontos, hogy a 21 kiadás közül négy hazai unikumnak számít. Nemzetközileg is ritkaságként számon tartott példány azonban (amellett, hogy minden 15. századi kiadvány ritkaság) nincsen közöttük.

Maga a mostani katalógus is kiadástörténeti ritkaságnak számít. A könyvtáros bosszantására, és persze örömére az élet ugyanis felülírta a könyvben megjelent állításokat. A könyvbemutatót követően előkerült ugyanis az az 1492-es kiadású Petrarca-kötet (CIH 2590), amelyet az előszóban még eltűntnek nyilvánított a szerző. Így a mutatókat kézzel érdemes mindenkinek ki egészítenie, hiszen a könyv leírását minden katalóguspéldányban, pótlapon megtaláljuk.

A kis gyűjtemény katalógusának kiadását leginkább a provenienciaadatok teljes közlése teszi érdekessé. Nem csupán ez, hiszen az egyes kötetek leírása teljes, vagyis a könyvkötések leírása is szakszerű, Rozsondai Marianne ellenőrizte, és a legtöbb korabeli kötésről fotó is található a könyvben. Egyedül a vízjelek azonosítása és fotói nem jelentek meg, ám az előszó tanúsága szerint azért azok is elkészültek.

Az előszó, amely magyar és angol nyelven olvasható, bemutatja a Váci Egyházmegyei Könyvtár történetét, és az egyes ősnymotatványok e gyűjteménybe jutásának a történetét is, már ahol ez lehetséges. Az egyik legérdekesebb csoport (négy incunabulum) Rákóczi-falváról került Vácra, vélhetően az 1960-as években. Nem gyakori eset, hogy egy 1906-ban alapított plébánia gyűjteményét ősnymotatványok gazdagítják. Ez a tény akkor is elgondolkodtató, ha nincsen információ arról, hogy miként kerültek a Tisza menti faluba. A helytörténész kutatók talán egyszer a kötetekben említett könyvkereskedők levéltárában (már amelyek hozzáférhetőek) utánanéznének annak, hogy ki vásárolta ezeket a darabokat. Rozsondai Marianne szerint felvethető, hogy Vigyázó Ferenc (1874–1928) valamilyen kapcsolatba hozható a kérdéssel, mert a kötetekben rá jellemző bejegyzések is vannak.

A katalógus 8. tétele egy meglehetősen sok példányban ismert ősnymotatvány: Biblia, Nicolaus de Lyra magyarázataival (Nürnberg, 1487; GW 4289). Az egyetlen nyomtatott ex libris azonban ebben található. A váci szeminárium tanáraé, Lafftsák Jánosé, aki élete végén, 1801-ben készítette. A korból viszonylag kevés nyomtatott ex librist ismerünk magyarországi tulajdonostól, és a tény, hogy egy szemináriumi dog-

matikatanár is pénzt áldozott egy szép nyomtatott tulajdonjegy készítésére, azt bizonyítja, hogy a bibliofília történetében eddig számon nem tartott társadalmi rétegre is figyelhetünk.

A most megismert kis gyűjtemény minden egyes darabja arra utal, hogy a török kiűzése után újjászülető váci egyházmegye papjai megőrizték az eleiktől maradt régi könyveket; amint láttuk, egyesek már bibliofil értéket is tulajdonítottak nekik. Annak ellenére, hogy az egyházmegye élén álló Christoph Migazzi eladta a gyűjteményét (és nem kevés ősnymotatványt is) Batthyány Ignác gyulafehérvári püspöknek, a kisebb adományok figyelemreméltó régiségegyütttest hoztak létre.

A katalógus egyes tételeinek leírása korszerű, a kötet mutatói a nemzetközi elvárásoknak megfelelőek. A bevezető tömör, szakszerű. Csak sajnálni lehet, hogy egy kiadói szerkesztő nem olvasta el figyelmesen: így sok szóismétlés maradt a szövegben, és olyan apró hibák, mint hogy az említett Batthyány az említett adásvétel idején még nem lehetett érsek, a nem magyar Migazzi nevét pedig ma már nem szokás 'Kristóf'-nak írni.

Sajnos a kéziratos bejegyzések olvasatait nem ellenőrizték figyelmesen. A mellékelt képanyaggal összevetve bizony nem akad teljesen hibátlan szöveg. Apró betűhibák mellett értelemzavaró félreolvasások is előfordulnak. A 6. tétel bejegyzéseiben szereplő „Com(en)tar 40 R” egész biztosan „Constat 40 Fl”, de akad olyan is, amely félrevezető egyes ősnymotatványok kiadási adatait tekintve. A 10. tételnél találkozunk egy 1496. évi nürnbergi, Anton Koberger műhelyében megjelent Boethiusra utaló bejegyzéssel. Ha igaz lenne, egy feltehetően ismeretlen kiadásra utalt volna a jegyzet készítője. A helyes olvasat azonban 1486, ami létező kiadás: GW 4537. De a bejegyzések olvasatának közlésében is következetlenséget látunk. Az 5. tételnél csak utal a szerző arra, hogy a könyv tartalmára vonatkozó jegyzetek találhatók egyes helyeken, míg a 10. tétel esetében megkísérli a bejegyzés szövegét is közölni, nagyon sok hibával. Akkor, amikor a tulajdonos bejelenti az országos nyilvántartásba az új leírásokat, fontos lenne egy helyszíni alapos ellenőrzés.

Az említett hibák ellenére is fontos katalógust tartunk persze a kezünkben. Bízunk abban, hogy valamennyi egyházmegyei, illetve szerzetesrendi gyűjtemény gondot visel arra, hogy modern régikönyv-katalógusai készüljenek, és az egyes gyűjteményi részek leírása kötetben is megjelenik majd.

MONOK ISTVÁN

Dörnyei Sándor: Régi magyar orvosdoktori értekezések. Harmadik kötet. Bécs: Egyetem és Josephinum 1729–1848. Zebegény, 2010. Borda Antikvárium, 322 l.

1769-ig hazánkban – a pécsi, óbudai, pozsonyi és egi kísérletek ellenére – nem létezett hivatalos orvosképzés, így a magyarországi és erdélyi orvosjelölteknek külföldön kellett diplomát szerezniük. A medikusok peregrinációjának fő iránya, különösen a 18. század közepétől, Van Swieten oktatási reformjaitól kezdve egyre inkább Bécs lett (a magyarok által 1848-ig írt orvosdoktori disszertációk közel fele bécsi születésű). Ennek a már Fraknoi Vilmos és Schraud Károly óta kutatott, legutóbb pedig Szögi László által kiválóan feltárt bécsi peregrinációnak a legkézzelfoghatóbb hozadékát kétségtávolan a disszertációk jelentik. Minthogy Dörnyei Sándor orvosidisszertáció-bibliográfiájának két korábbi – jelen folyóirat hasábjain (2002. 3. 345–346) már ismertetett – kötetében az 1772–1848 között született nagyszombati, budai és pesti orvosi értekezések adatait közölte, kézenfekvőnek látszott, hogy sorozatát a leggazdagabb bécsi anyag feldolgozásával folytassa.

A bécsi disszertációk feldolgozását az anyag terjedelme mellett az is indokolta, hogy Bécs kiemelkedő szerepe a magyar orvosképzésben a nagyszombati (1769), illetve a jogutód budai (1777), majd pesti (1784) orvosi kar megalapítása után sem szűnt meg. Az 1876-os oktatási reformig a hazánkban működő orvosok többsége, sőt később is még jelentős része Bécsben, vagy Bécsben is tanult. Emellett az 1785-ben létesült katonaeorvosi (pontosabban katonasebész) akadémián, a Josephinumon szintén számos

kiváló magyarországi származású vagy később hazánkban tevékenykedő szakember nyert képvisítést.

Az orvosdoktori avató értekezés (dissertatio inauguralis medica), noha műfajánál fogva többnyire túlságosan nagy tudományos értéket nem képviselt, fontos forrása nem csupán az orvostörténelemnek, hanem az egyetemes művelődéstörténetnek is. E disszertációk általában a vezető tanár (praeses) által meghatározott, többnyire a korra igen jellemző témának a szakirodalom ismeretét bizonyítani hivatott feldolgozásából és a vizsgán megvédendő tézisek felsorolásából álltak. A bécsi disszertációk nyelve eleinte a latin, II. József idején a német, az 1810-es évektől pedig a német és/vagy a latin volt. Az értekezéseket gyakran értékes bibliográfiai fogódzókot nyújtó – olykor nemzeti nyelvű – ajánlások egészítették ki.

A sorozat eddigi köteteinek tárgykörét könnyű volt meghatározni, hiszen e bibliográfiák a hazai orvoskar alapításától 1848-ig valamennyi, ezen az orvoskaron született doktori disszertációt felölelték. A jelen – valójában előzmények nélküli – kötet összeállításához azonban nem csak a 'magyar' jelzőt kellett pontosan definiálni (a nem etnikai, hanem területi hovatartozást jelző 'hungarus', 'pannonus' vagy 'transylvanus' kifejezésekről van szó), hanem a bécsi egyetemi anyagot a Josephinumon született doktori disszertációkkal, illetve a valamilyen szempontból magyar vonatkozású disszertációkkal is szükséges volt kiegészíteni. Ez utóbbi csoportba kerültek például a nem magyarországi orvosok által írt, de magyar vonatkozású írások, vagy a nem magyarországi származású, de utóbb hazánkban tevékenykedő szerzők által írt disszertációk. Ebből is látható egyébként, hogy Dörnyei célja nem pusztán könyvészeti, hanem egyben orvos- és művelődéstörténeti értékű bibliográfia megalkotása volt.

Összesen 616 leírást tartalmazó, annotált bibliográfiánk tehát háromas osztatú, vagyis a szerzők betűrendje háromszor indul újra. Előbb a magyarországi és erdélyi (valamint partiumi, szlavóniai, fiumei, illetve a határövezredek területéről származó) szerzők Bécsben megjelent munkái, majd

a Josephinumon született értekezések, végül pedig a magyar vonatkozású munkák leírásai következnek. A számozás nem az előző kötet folytatásaképpen logikus 960-as, hanem a jobb elkülöníthetőség végett az 1001-es számmal indul, hogy a második csoport az 1501-gyel, a harmadik pedig az 1601-gyel kezdődjék. (Noha a szerző indokai érthetők, számomra ez a megoldás kissé túl csavarosnak tűnik.)

A bibliográfiailag minden esetben pontos, a láthatóan kézbe vett eredeti művön alapuló leírások a szerző nevéből, a címváltozatokból, a kiadási, könyvészeti adatokból – illetve ezek pótlásaiból – az értekező rövid, a vallásra is utaló életrajzából, az értekezés tartalmi ismertetéséből, az ajánlásra vonatkozó megjegyzésekből, illetve a mű fellelési helyének megjelöléséből, végül pedig esetleg a szerző arcképéből vagy a mű címlapjának ábrájából állnak. A számos eddig ismeretlen vagy a korábbi feldolgozásokhoz képest javított adatot tartalmazó bibliográfiát teljes és alapos időrendi, földrajzi, tárgy- és névmutató egészíti ki, s teszi minden irányból használhatóvá.

Mindezzel azonban nem zárhatjuk le e kötet ismertetését, hiszen feltétlenül meg kell említenünk a bevezető tanulmányt is, amely – akárcsak a sorozat korábbi darabjaiban – ezúttal is tökéletes áttekintést ad a feldolgozott témáról: mind az orvosdoktori értekezések műfajáról, felépítéséről, történetéről, mind pedig a tanulmányokat kibocsátó intézményekről, illetve ezen intézmények hazai művelődéstörténetben betöltött szerepéről híven tájékoztatja olvasóit. Különösen hasznos az a néhány oldal, amelyen a szerző kiemeli számunkra a bibliográfiájában tárgyalt, tartalmilag értékes vagy érdekes értekezéseket. Aki pedig ezek után sem lenne tisztában azzal, hogy milyen hatalmas munka fekszik ebben a könyvben, annak ajánlom azt a szerény fejezetecskét, amely a kiadvány forrásait ismerteti. E látszólag szűkszavú, valójában elképesztően gazdag tartalmú bevezető tanulmány szerintem az utána következő bibliográfiával egyenrangú teljesítmény, amelynek értékét tovább emeli a szerző – személyiségére olyannyira jellemző – fontoskodás- és mellébeszélés-mentes tiszta, magyar stílusa.

Őszintén remélem, hogy ebben a könyvben nem csupán orvostörténészek lelik majd örömlüket, hiszen e munkát olvasva, forgatva és használva mindenki előtt nyilvánvalóvá válhat, hogy az orvostörténet és az egyetemes művelődéstörténet határvonalát milyen nehéz, ha éppen nem lehetetlen meghúzni.

Végül hadd szóljak pár szót a könyv testéről is, amely Haiman Ágnes tipográfus, Gyergyák Bence borítótérvező és nem utolsósorban a Borda házaspár, a mecénáskiadók jóvoltából egyértelműen méltónak bizonyult tartalmához. A borítón egyébként egy szülészeti fogó ábrája látható, amely talán e harmadik kötet bizony lassú, kínosan nehéz, ám végül is sikeres megszületésére utal. Puer tandem natus est nobis.

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

Tapolcainé Sáray Szabó Éva: Komárom nyomdászat- és sajtótörténete 1705–1849. Komárom, 2010. KT Könyv- és Lapkiadó Kft. 236 l.

A helyismereti kutatás és könyvkiadás minden előnyét és hátrányát is jól mutatja ez a kötet. A legjobb szót ennek a tevékenységnek a méltatására a kötet lektorának, Szénássy Zoltánnak (szül. 1925) 2009-ben átadott 'Helytállásért Díj' elnevezése kínálja. A Szénássy család tagjai – köztük a tragikus hirtelenséggel fiatalon elhunyt Szénássy Árpád (1953–2005) – anyagi sikereiket a helyi közösségi kulturális múlt feltárásának támogatására is kamatoztatják. Az ő kiadójuk gondozásában jelent meg ez a most ismertetendő kötet is.

A szerző, Sáray Szabó Éva (a Komárom-Esztergom Megyei Honismereti Egyesület aktív kutatója, bibliográfus, történész) kiváló hely- és forrásismeretere alapozva nyomdánként, illetve időszaki kiadványonként haladva részletesen ismerteti a komáromi nyomdászat és könyvkiadás történetét. Könyvének látható előnye az, hogy a források számbavételét is részben maga végezte (levéltári iratjegyzéket éppen úgy állított össze, mint a *Mindenes Gyűjtemény* repertó-

riumát). Zavarba ejtő ugyanakkor a modern (az elmúlt húsz év) irodalom- és könyvtörténeti összefoglalásai ismeretének a hiánya. Pedig ha elolvassa V. Ecsedy Judit monográfiájának (*A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999. Balassi Kiadó) Komáromra vonatkozó fejezetét, akkor a könyv címe is így változott volna: *Komárom nyomdászat- és sajtótörténete 1703–1849.* Töltési István ugyanis már 1703-ban Komáromban, igaz, hamis nyomdahellyel (Lőcse) nyomtatott. A lőcsei hamis impresszumot később is használta evangélikus énekeskönyvei kiadásához (vö.: V. Ecsedy Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800.* Bp. 1996. Borda Antikvárium, Nr. 25, 27, 28, 29). Ugyanakkor Sáray Szabó Éva munkája jól foglalja össze azokat a szakirodalmi helyeket, amelyek Töltési életrajzában 1686–1703 közti időszakáról adatokat közölnek, véleményyt formálnak. Ezeket a dokumentumokat pedig majd egy új könyvtörténetet író monográfusnak kell kritikailag számba vennie ahhoz, hogy valamelyest tisztázni lehessen ezeket a részletkérdéseket.

Sáray Szabó Éva munkája más tekintetben jól kötődik a komáromi könyvnyomtatás hagyományaihoz. Ahogy könyve összegzéséből kitűnik, a Komáromban, a jelzett időszakban megjelent 457 kiadvány (amelyhez azért majd hozzá kell számítani az említett hamis nyomdahellyel ellátottakat is) túlnyomó része ugyanis ismeretterjesztő. Ez a jelleg Sáray Szabó munkájában úgy nyilvánul meg, hogy bizonyos alapfogalmakat, ismereteket szakmonográfiától idegen módon elmagyaráz: mi a kalendárium, mit jelent a betűmetszés, a felvilágosodás stb.

A kötet időrendben veszi számba a komáromi nyomdászokat, bemutatva tevékenységüket, kiadványaik tematikus összetételét. Töltési István (1703–1721) után Turótzai Mihály dolgozott a városban, de mindössze öt kiadványa ismert az 1721–1737 közti időszakból. 1740-ben Schmeid Miklós János neve tűnik fel egy komáromi impresszumú kiadványon, azonban a folyamatos nyomdászati tevékenység csak a század utolsó évtizedében indult el. A pozsonyi nyomdász, Weber Simon Péter 1788-tól 1794-ig Komárom-

ban 115 kiadvánnyal, főként magyar nyelvűekkel szolgálta a protestáns művelődést, a kortárs tudományos és irodalmi életet. Ő már Pozsonyban kiadta betűmintakönyvét, kiadványainak jegyzéke pedig 1793-ban látott napvilágot. Modern kiadóként állt a Komáromi Tudós Társaság, de általában a magyar nyelvű irodalmi életet megteremteni kívánó értelmiségi törekvések mögött. Komáromban Péczeli József volt e mozgalom egyik vezető alakja, és az ő tevékenységét támogatta a maga eszközeivel Weber. Ő volt a *Mindenek Gyűjtemény* kiadója is.

Weber sajtóját 1794-ben Weinmüller Bálint vásárolta meg, és az a család tulajdonában maradt 1848-ig. Özvegye, majd fia, Imre, 1831-től pedig leánya, Franciska működtette. 1848-ban a Siegler testvérek vették meg ez utóbbitól a nyomda felszerelését (Siegler Antal kölcsönkönyvtárat is működtetett a városban). A Weinmüller család idején is alapvetően ismeretterjesztő kiadványok jelentek meg a nagyszámú alkalmi nyomtatvány mellett. Olyan szervező egyéniség azonban, mint Péczeli volt a maga korában, már nem állt a nyomda mellett.

A Siegler testvérek tevékenysége jelentős mértékig a szabadságharchoz kötődik. A *Komáromi Értesítő*, majd a *Komáromi Lapok* mellett számos egylevels nyomtatvány ismert (felhívások, színlapok, térképek).

Sáray Szabó Éva könyve jó kiindulópont a komáromi könyvtörténet megismeréséhez, és egyben a szerző eddigi kutatásainak összegzéséként is tekinthetünk rá. Magam csak sajnálom, hogy nem törekedett a Komáromban megjelent valamennyi kiadvány kritikai számbavételére, egy összesített jegyzék kiadására. Mert a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia kiegészítése egyik korszakában sem nélkülözheti a helytörténeteszek alapkutatásait. Jó lenne, ha a helyismereti levéltári és könyvtári alapkutatások városonként vagy nyomdász családonként kritikai kiadvány-jegyzékek kiadására törekednének. Olyanra, amelyet országosan biztonsággal lehet összegezni. A jegyzékek összeállítása során számos levéltári anyag fog még előkerülni, amely a korszerű helyismereti monográfiák megírását is lehetővé

teszi majd. Egyetlen példát említek, mint olyat, amelyet követendőnek látok: FRIGYIK Katalin: *Typis Számmerianis. A Számmer nyomdászcsalád története és a nyomtatványok bibliográfiája, 1794–1920*. Székesfehérvár, 2003. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága.

MONOK ISTVÁN

Borsa Gedeon: Brassói román nyomda a 18. század első felében. Bp. 2010. OSzK–Gondolat Kiadó, 145 l. /Nemzeti Téka/

A hazai és nemzetközi könyv- és nyomdatörténeti szakirodalomban gyakorlatilag ismeretlen az a kuriózumnak minősülő kísérlet, amelyre Borsa Gedeon könyve derít fényt. A könyvtörténeti kutatások hazai és nemzetközi szaktekintélye, Borsa Gedeon új könyvében bemutatja az egyetlen olyan magyarországi nyomdát, amely patrica előállítás nélkül, sajátos módon nyomtatott a 18. század harmincas éveiben.

Az erdélyi szászság – Nagyszeben mellett – második legjelentősebb városában, Brassóban akad ugyanis a 18. század harmincas éveiből olyan nyomdászattörténeti újdonság, amelyről a magyar szakirodalom eddig gyakorlatilag nem vett tudomást. A Brassó városának egykori román negyedében (Bolgárszegen) levő ortodox templom egyik tanítója és pópája, Petcu Șoanul (1706?–1741) érdekes és egyéni próbálkozása ez. Nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy mások nyomdája helyett saját maga által barkácsolt műhelyben állítson elő sokszorosított könyveket. A műhely egyetlen ismert nyomtatványa, a román nyelvű *Calendari* 1733-ban keletkezett.

A bukaresti Akadémiai Könyvtár két példányban őrzi a *Calendari* című nyomtatványt, amelyet a zárósorok tanúsága szerint Petcu Șoanul állított elő Brassóban. A címlap alján napra pontos dátum is olvasható: 1733. február 20. A harmadik példányt Borsa Gedeon találta meg Nagyszebenben, az ortodox érsekség könyvtárában, ráadásul eredeti kötésben.

Két 18. századi brassói kortárs kéziratos feljegyzése fontos részleteket őrzött meg erről a vál-

lalkozásról. A román szakirodalomban ugyan foglalkoztak már ezzel a műhellyel, de inkább csak annak egyetlen termékével, a *Calendari*-val. Érdeklődésüket ugyanis inkább a cirill betűs, román nyelvű kiadvány világi tartalma keltette fel, amely valóban igencsak szokatlan jelenség volt a 18. század első felében.

Viszont gyakorlatilag senki sem foglalkozott mostanáig e kis műhely technikai munkamódszerével. Szemügyre véve a Șoanul-féle műhelyben használt teljes nyomdai anyagot, vagyis minden ólomöntvényt, amely befestékezve a papíron nyomot hagyott, Borsa Gedeon a következőket állapítja meg. A műkedvelő nyomdász két különböző méretű betűtípust állított elő. Ebből a kisebbet a szöveghez használta, a másikat, amelynek csak nagybetűi vannak, a címsorok kiemeléséhez. Öntött még ezekhez jeleket, könyvdíszeket, valamint a táblázatokhoz és a díszsorokhoz léniákat. A behatóbb vizsgálat bizonyossá teszi, hogy a *Calendari* matricáról öntött betűkkel készült. Az ismétlődő betűk mérete és alapvető vonalvezetése azonos. A bolgárszegi pap azonban betűit – mindenki mástól eltérően – sajátos megoldásként deszkára ragasztotta fel, és a kinyomtatott példányok (levonatok) úgynevezett állószedésről készültek. Ez azt jelentette, hogy igény szerint, akár több év elteltével is újabb példányokat lehetett nyomtatni az állószedésről. Érdekes adalék, hogy a könyvvizsgálati adatok szerint a *Calendari* nyomtatott példányai Brassóban még 1772-ben is gond nélkül beszerezhetők voltak. Az általa alkalmazott állószedés éppen a lényegét tekintve tér el a szokásos (Gutenberg újításának számító) szétszedhető szedéstől, amikor is nyomtatás után az egyes ólombetűket visszaosztották, majd tetszés szerinti más könyvekhez újra felhasználták.

Șoanul esetében ez nem így történt, de arról sincs szó, hogy esetleg egyedileg vésett fabetűk használatára került volna sor. Ilyenre volt már példa csaknem száz évvel korábban, I. Rákóczi György idejében, amikor a Gyulafehérvárhoz közeli Preszáka helységben Dobre pap készített fabetűkkel könyveket, anélkül hogy sajtója lett volna.

Borsa a tőle megszokott módon, kitűnő filológusként nyomda- és művelődéstörténésszként minden szempontból körüljárja témáját. A 15. század világra szóló találmánya mindig jelentős anyagi ráfordítást igényelt. Ennek hiányát Șoanul egyéni kezűgyességével és rendkívüli türelmével igyekezett pótolni. Így jelentette meg kis kötetét, a *Calendari*t, amely afféle öröknaptár volt. Egy nagyrészt bibliai eredetre visszavezethető kis időrendi ismertetés után következnek a bolygók tanításai, azaz jóslások a planéták állása alapján. Majd gyakorlati jó tanácsok olvashatók a mezőgazdaságra és az egészségre vonatkozóan. Ez az öröknaptártípus a maga korában Közép-Európában – így hazánkban is – rendkívül elterjedt és sikeres kiadványnak számított, jellegzetesen sokat ígérő jóslataival.

E siker alapján Șoanul pápa megkísérelte, hogy az Erdélyben akkoriban csak románok által használt cirill betűk után immár latin betűket is vésson. Erről is Șoanul egy kortársa tesz említést, magát a szinte csoda folytán fennmaradt egy levélnyi latin betűs próbanyomatot azonban Borsa Gedeon találta meg. A bolgárszegi pápa latin betűkkel történt kísérletezésének emléke egy 28×141 mm méretű kis papírdarab. Rajta csupán egyetlen magyar nyomtatott szó olvasható, hatszor megismételve: 'Batsfalu', azaz 'Bácsfalu', a Brassóhoz legközelebb fekvő csángó község neve. Borsa Gedeon Șoanul latin betűinek külön fejezetet szentel, hiszen ezek megjelenése az eddigi ismeretekhez képest meglepő újdonság. Az akkor már századok óta használt latin betűk az általa előállított alakban mindazonáltal már nem ütötték meg kora színvonalát, így e téren szemlátomást nem próbálkozott tovább.

Mindent összevetve a brassói Șoanul megoldása, hogy a patricát elhagyva, matricát véssé állította elő öntött betűit, a nyomdászat történetében feltehetően egyedülálló. Borsa könyvében Șoanul életrajzi adatait is összegyűjtötte, mindazt, amit a különböző források megőriztek róla. Egyik kortársa megjegyezte, hogy 1741. május 31-én elhunyt Petcu pápa, aki szerinte „putim bolind” (kicsit bolond) volt. Ez a megjegyzés

nyilván külön voltára utal, amely jól egybevág az általa műkedvelőként kifejlesztett nyomda létrehozatalával.

A magyar nemzeti bibliográfia eddig a *Calendari* című kiadványt – éppen az említett bukaresti példányok elírása alapján – ugyan közölte, a Petrik-bibliográfia nyomdamutatójába azonban – részletesebb vizsgálat nélkül, így tévesen – az abban az időben Brassóban működött Seuler-féle műhely termékei közé sorolta. A mai napig tehát mindössze ennyi „szívárgott be” a magyar bibliográfiákba erről a könyvről.

Borsa Gedeonnak ezt a könyvtörténeti érdekességet tárgyaló kötete az Országos Széchényi Könyvtár és a Gondolat Kiadó „Nemzeti Téka” sorozatában jelent meg; román és német nyelvű összefoglalóval ellátva került a könyv-, művelődés- és technikatörténet iránt érdeklődők elé.

V. ECSÉDY JUDIT

Benkő Ferenc: Enyedi ritkaságok. Kolozsvár, 1800. Kiss Erika és Viskolcz Noémi tanulmányaival. Szeged, 2010. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar /A Tudástár Füzetek 1./ 99, XII 1.

A *Parnassusi időtöltés* hetedik darabjaként jelent meg 1800-ban Kolozsvárt, Hochmeister Márton nyomdájában az a kis kötet, amelyben a nagyenyedi történelem, földrajz és természetrajz tanára, Benkő Ferenc (1745–1816) mutatta be a híres kollégium ritkasággyűjteményét. Az ismeretterjesztő sorozat a korban nagyon népszerű volt, és úgy tűnik, ma is az maradt, hiszen első négy darabjának hasonló kiadása a bibliofil „Amor Librorum” sorozatban látott napvilágot (*Parnassusi időtöltés...* Első–negyedik darab. Nagyszeben, 1793–1794; Kolozsvár–Nagyszeben, 1794; Kolozsvár, 1796. Hasonmás kiadás CSOBÁN Endre Attila kísérő szövegével. Bp. 2010. Kossuth Kiadó, OSzK). A kis gyűjtemény hetedik kötete fotomechanikus másolatának kiadása több aktualitással bír.

Az első ilyen kortárs jelenség a gyűjtés történetének a hazai humán kutatások sorába kerü-

lése, és egy olyan fiatal, középkorú kutatói kör kialakulása, amely ezzel, illetve hasonló témákkal foglalkozik. A könyv- és a műgyűjtés európai, így magyarországi fellendülése is – méreteiben eltérő módon – a 17. században érte el azt a pontot, amikor a gyűjtőszenvédely, nem kevéssé a Föld felfedezésével párhuzamosan, a természeti ritkaságokat a szenvedély rabjainak látókörébe vonta. A másik aktualitása a hasonló megjelentetésének, hogy a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kara egy olyan kiállító helyet nyitott meg, amelyben a látogató interaktív módon is megismerheti a biológia, a fizika, az ásványtan, a földtan, az informatika és a technika érdekességeit, feltárt törvényszerűségeit. Ezt a – nem jogi értelemben – múzeumot annak vezető füzetéből ismerhetjük meg (*Tudáskapu. Az Interaktív Természettudományi Tudástár kincsei*. Szerk.: VISKOLCZ Noémi. Szeged, 2010. Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar). Ebben a füzetben Viskolcz Noémi röviden áttekinti az említett, a gyűjtés történetében bekövetkezett változás folyamatát („Természettudományi gyűjtemények Európában és Magyarországon a 16–18. században”).

Ennek a Természettudományi Tudástárnak az első kiadványa a most ismertetendő Benkő Ferenc-kötet, amelynek utószavában Viskolcz Noémi a szerző életrajzát foglalja össze, illetve bemutatja a nagyenyedi Református Kollégiumot, mely már az 1662. évi megalapítása utáni évtizedekben jelentős könyvtárat tudhatott magának, s a gyűjtemény fokozatosan egészült ki az oktatást segítő tárákkal. A tárákat Kiss Erika tanulmányából ismerhetjük meg. Viskolcz Noémi írásában elkíséri Benkő Ferencet második peregrinációjára, amelynek során Budán, Bécsben, Prágában, a Saale melletti Hallében, Weimarban és Erfurtban a ‘Naturkabinét’ meglátogatása nagyban inspirálta arra, hogy hazatérve hasonló gyűjtemény kialakításával segítse annak a kollégiumnak oktató tevékenységét, amelyik a korszak Magyarországon és Erdélyben talán a legkorszerűbb intézmény volt. A kortárs szellemi áramlatok befogadásában mindenképpen élen járt.

Benkő Ferenc nem csupán azt tartotta fontosnak, hogy a gyűjtemény megismertetését és az oktató munkát összekösse, hanem azt is, hogy megteremtse egy sokak által olvasható és érthető stílusban írott, ma úgy mondanánk, ismeretterjesztő irodalmat. Ez lett a „Parnassusi időtöltés” sorozat.

Két kortárs jelenségre utalnánk még a kis kötet kapcsán: 1798-ban Batthyány Ignác hagyatékával létrejött a Batthyanaeum Gyulafehérvárt, 1802-ben Széchenyi Ferenc megalapította a Bibliotheca Regnicolarist, a majdani Magyar Nemzeti Múzeum és annak Országos Széchenyi Könyvtára alapjait. Ugyanebben az évben Teleki Sámuel Marosvásárhelyt megnyitotta a Teleki Téka kapuit, és az egy év múlva meghalt Samuel Brukenthal gyűjteményeiből alakították ki az 1817-ben megnyílt Múzeumot. Az egyetemi, kollégiumi természetrajzi táruk folyamatos gazdagítása a 18. század folyamán jelentős mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a 19. század elején alapított múzeumok sora hangsúlyt fektetett a hasonló gyűjteményeknek a nagyközönség számára történő bemutatására.

A másik fontos jelenség Benkő könyve kapcsán az, hogy a nem is túl régen, a 18. század elején megjelent új tudományos diszciplína, a múzeumtan (museologia, museographia: 1727, Caspar Friedrich Neickel) immár magyar nyelven is alapművet tudhatott magáénak.

Egy rosszkedvű megjegyzés az ismertető végén. A 21. század elejének agyament világa, az EU neveltséges „újdonság” mániája, amely szinte kizárólag már létező dolgok „újyszerű” elnevezését követeli azért, hogy a közpénzből a köz is részesülhessen, a kiállítóhelyet, a kiállítást, a múzeumot, a ritkaságtárat nevezeti „tudástár”-nak és „tudáskapu”-nak. Az alkotó, normális emberek kényszerből facsarják ki agyukat és ezzel nyelvünket. 2011 Magyarországnak valóságához ez is hozzátartozik. Jelzi a rossz irányvételt, és jelzi azt is, hogy vannak még emberek, akik ilyen feltételek mellett is alkotásra képesek.

MONOK ISTVÁN

Géczi János: Sajtó, kép, neveléstörténet. Veszprém–Bp. 2010. Iskolakultúra, 220 l. /Iskolakultúra-könyvek 38./

Géczi János *Sajtó, kép, neveléstörténet* című könyvében a 19–20. századi magyar neveléstudományi folyóiratokat mutatja be. A tanulmánykötet egyik novuma, hogy eddig kevés olyan tudományos írás jelent meg a neveléstudományi szakmában, amely a pedagógiai szaksajtóval foglalkozik. Géczi János ezt az űrt tölti be jelen könyvével. Második újdonsága, hogy a periodikák esetében nemcsak a közleményeket vizsgálja, hanem a sajtó hasábjain megjelenő fényképeket is. Ehhez módszerként az ikonográfiai/ikonológiai metódust használja. Az ikonográfiai/ikonológiai módszer a magyar neveléstudományban először jelenik meg könyvformátumban: eddig csak tanulmányokban, illetve szerkesztett könyvekben tűntek fel ilyen témájú írások. A kötet harmadik novuma az antropológiai tudás integrálása a neveléstörténeti tematikájú vizsgálódásokba.

Hogy megérthessük Géczi jelen könyvét, szélesebb kontextusba szükséges helyezni tanulmánykötetét. A tágabb értelmezési keretet a magyar neveléstudományi szakma ikonográfia/ikonológia iránt érdeklődést mutató kutatócsoportjai adják. Jelenleg Magyarországon négy eltérő szellemi horizontú, többé-kevésbé rendszeres munkálkodással jellemezhető kutatói érdeklődés van. Az egyik az ELTE Neveléstudományi Intézete körül létrejövő kutatói közösség, mely tudományos csoport Németh András köré szerveződik – itt élénk érdeklődés van az iskolán belül a téma iránt, s remélhetőleg idővel megjelennek az első publikációk is. A második irányzat Mikonya Györgyhöz kapcsolható, aki szintén az ELTE Neveléstudományi Intézetéhez köthető. Sajátos munka jellemzi Kéri Katalin oktatáskutatót is. A negyedik kutatói irányzat Géczi János munkával fémjelmezhető. Ez utóbbi két kutatói munka intézményesülésének helyszíne a Pécsi Tudományegyetem Neveléstudományi Intézete.

A négy kutatói csoport más és más módszertant használ ikonográfiai/ikonológiai kutatásai során. Az ELTE kutatói csoportja művészettörténeti indíttatású: nagyban támaszkodnak Erwin Panofsky munkásságára. Mikonya György és tanítványai a pedagógiai életképek felől közelítik meg a (fény)képelemzést. A Kéri Katalin által folytatott kutatás (nevelés- és művelődés)-történeti beágyazottságú, mely kibővül a fotográfus szemléletmóddal is. Géczi jelen könyvében az előzőektől eltérő kutatási programot fogalmaz meg. Géczi az ikonográfiai/ikonológiai kutatásokat antropológiai szempontból értelmezi. Ezen elméleti koncepció szerint, amikor fényképet, ikonokat vizsgálunk, mindig magát az embert, illetve az emberi tevékenység eredményeképpen létrejövő anyagi, szellemi kultúrát kell/szükséges vizsgálni.

Géczi kutatási filozófiája szerint a vizsgálódásnak mindig az individuumból kell kiindulnia, mert a fényképeken mindig maga az ember az, aki megjelenik, tükröződik. Ehhez olyan tudományra, tudásra van szükség, melynek tárgya az ember. Ez a tudomány pedig – kézenfekvő módon – nem lehet más, mint az embertan tudmánya, az antropológia. Ebben a kutatási irányzatban mindig a fényképen megjelenő egyén az elsődleges. Még akkor is, ha a társadalmat alkotó személy nincs is jelen a fényképen: a fényképen megjelenő anyagi kultúrában ugyanis látens formában ilyenkor is mindig megtalálható, mivel az egyén gondolkodási formája az általa megalkotott tárgyakban ölt testet. Az individuum az a szubsztancia, amelyet mindig vizsgálat tárgyává kell tenni. Ez az alapvető, de nem a legkisebb egység Géczi értelmezésében. Hiszen az egyén mindig magában a kultúrában jelenik meg, különböző tárgyakkal. Így a legkisebb egységek mindig a tárgyi attribútumok, melyek a fényképeken feltűnnek. A tárgyak jelenlétéből, illetve hiányából lehet következtetéseket levonni. Egy konkrét példán bemutatva: ha a képes pedagógiai periodikák fényképeit vizsgáljuk a szocialista korszakban, feltűnik, hogy amint haladunk előre az időben, a rendszerváltozás felé, egyre kevésbé jelennek meg az ideológiai, mozgalmi neveléshez tartozó tárgyak, például az úttörő-

egyenruha és az úttörőnyakkendő. Ebből a változásból az a következtetés vonható le, hogy az ideológiai, mozgalmi nevelés ártértelemeződött, sőt fokozatosan háttérbe szorult, s a rendszer erodálásához is vezetett. Tehát a fényképeken megjelenő tárgyi változásokon is tükröződik magának a rendszernek a változása. Így az ikonológiai/ikonográfiai módszer segítségével támogatni, cáfolni, kiegészíteni lehet más (társ)-tudományok eredményeit.

A négy kutatási irányzatot – művészettörténeti, pedagógiai életképek, (nevelés)történeti és antropológiai – osztályozva elmondható, hogy az antropológiai nézőpontot nevezhetjük az „elsődlegesnek”. Ez a kutatási metodológia az, amely leginkább az alappal, a társas-társadalmi helyzetet felépítő „aktorról”, az emberrel foglalkozik. Minden más kutatási irányzat – ebben az értelemben – csak „másodlagos” lehet, mert vizsgálódásuk tárgya nem az egyén, hanem az egyén által létrehozott anyagi, szellemi kultúra. Ezek a művészettörténeti indíttatású kutatás során a tárgyi attribútumok; a pedagógiai életképek esetében a pedagógikum; míg a (nevelés)-történeti irányzat esetén a történelmi hagyományok, tények és adatok.

Géczi szerint az antropológiai jellemzők az elsődlegesek, így minden más nézőpont – szociológiai, művészettörténeti, történeti, pszichológiai – csak ezután, illetve ebből következik. Ez tükröződik az antropológiai terek esetében is. Géczi az elemzése során három antropológiai teret alkot meg. Az első antropológiai tér az egyén legszűkebben vett tere, ez maga az emberi test, illetve a testhez tartozó öltözk. Az első antropológiai tér esetében az a vizsgálódás tárgya, hogy milyen egyén jelenik meg a fényképen. Milyen nemű, mennyi idős, milyen viseletet hord stb. A második antropológiai tér mindig az emberi cselekvés helyszínére fókuszál. Arra, hogy hol zajlik a fényképen megjelenő tevékenység. Osztályteremben, parlamentben stb. A harmadik antropológiai tér pedig a táj-, illetve a földrajzi tér elemeinek leírására szolgál. Az antropológiai terek elméleti háttére az, hogy az ember antropológiája nemcsak az egyéni/egyéni-ben jelenik meg, hanem az ember által létrehozott

terekben is, melyek kölcsönhatásban állnak egymással. Az antropológiai terek jelentősége, hogy elmélete keretet nyújthat a fényképen megjelenő egyének, tárgyak, attribútumok csoportosítására. Ezen koncepció alapján rendszerezni lehet a fényképeket, „rendet lehet vinni a rendtelenségbe”.

Az antropológiai kérdésfeltevésből fakadnak a kötet tanulmányai is. Például a gyermek-felnőtt dichotómiából származik „A szocialista gyermekfelfogás. A túlkorosok és a felnőttek oktatásának ikonográfiai megjelenítése, 1956–1964” című tanulmány. A gyermek antropológiai adottságaiból fakad „A gyermek képe az 1960–1980-as évek magyar neveléstudományi szaksajtójában” című írás. Az antropológiai terek leginkább és legjobban „A térszimbolizáció megjelenítése a hazai szaksajtóban. 1960-as évek” című közleményben jelennek meg.

Géczi könyvének második jellemzője – az antropológiai szemléletmódon, kérdésfeltevésen túl – tudományszociológiai szempontból az empirikus metodológiai nyomvonalon való haladás. Jelen kötetben már megjelenik az igény az ikonográfiai/ikonológiai kutatások empirikus irányba való terelésére. Géczi tanulmányaiban az empirikus adatok számszerűsítésére törekszik, ezzel a metodológiával igyekszik kikerülni a kutató szubjektumából fakadó hibákat. Kutatásai során igyekszik nem egy-egy fényképet kiragadni a neveléstudományi szaksajtó ikon-szférájából, és azt általánosnak, a korszakot a leg-tökéletesebben reprezentálni kívánó fényképként feltüntetni, hanem először kvantifikálja a fényképeket, illetve az azokon megjelenő attribútumokat. Csak ezután, a kemény empirikus tények után általánosít, ezekből von le következtetéseket, és állít be egy-egy fényképet mint az adott korszakot és témát leginkább reprezentáló alkotást. Kutatási metodológiája nem abból fakad, hogy maga a kutató sokat foglalkozik a vizsgálat tárgyával, és ezért kirajzolódik benne egy irányvonal, amelyre felépíti mondanivalóját, hanem először kvantifikál, és ezekből az adatokból hoz létre elméletet. Míg az első kutatási metodológia erősen szubjektivistá felfogásból indul ki,

vagyis a kutatás eredményeképpen az a problémacsoport emelkedik ki, amely a leginkább – akár öntudatlanul is – kirajzolódik a kutató személyében, addig a Géczi-féle kutatási irányvonal az objektív vizsgálatra törekszik. Az kevésbé fontos, hogy mely problémacsoportok kerülnek a kutató látókörébe, és abból mely tematikus egységek rajzolódhatnak ki; inkább az a lényeges, ami a számszerűsített adatokból kibontakozik. Itt a kutató szubjektuma háttérbe kerül, s maguk az adatok azok, amelyek meghatározzák a kutatás irányvonalát.

A Géczi-féle kutatási felfogás a szubjektív-objektív metodológiai skálán az utóbbi – az objektív szemléletmód – felé mozdul el jelentősen. Ez a kutatói irányzat az angol empirikus hagyományból merít, ahhoz tér vissza, míg a szubjektivitásra nagyobb hangsúlyt helyező kutatók a német hagyományból merítenek. Ez nagyon jelentős különbség: míg az első, a szubjektív paradigma esetében maga a kutató az, aki szelektál, addig a másodiknál, az objektivitásra törekvő paradigmánál a kutató háttérbe vonul, és úgy mond a kvantitatív adatokból kirajzolódó képet magyarázza, értelmezi. A két kutatási metodológiának egészen más a kutatói felfogása: míg az elsőnél a kutató előtérben van, hangsúlyosabb szerepbe kerül az egyén, addig a másodiknál a kutató a háttérbe vonul, és a kvantitatív adatok beszélnek „helyette”. Ez a másik, jelentős újítás Géczi kötetében. Így a szerző kimondva-kimondatlanul az objektivista paradigma, az empirikus és kvantitatív kutatások mellett érvel. Tanulmányaival és kötetével Géczi igyekszik behozni a neveléstörténeti kutatásokba az empirikus, a kvantitatív adatok fontosságát.

Géczi János jelen könyve a hazai neveléstudományi sajtótörténeti és ikonográfiai/ikonológiai kutatások egyik alapköve, melyre építeni lehet. A kötet egyik legfőbb erénye, hogy módszerintézetileg gazdagítja a hazai neveléstudományi kutatások tárházát. Remélhetőleg a tudományos párbeszédközösséget további sajtótörténeti, antropológiai és ikonográfiai/ikonológiai kutatások felé inspirálja.

DARVAI TIBOR

Monok István: Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpates 1526–1750. Paris, 2011. Honoré Champion Éditeur /Bibliothèque d'études de l'Europe Centrale, vol. 4./ 278 l.

Monok István francia nyelvű monográfiája a kora újkori Kárpát-medence könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatásainak összegzése, átfogó igényű szintézise. A rangos párizsi könyvsorozat Közép-Európa történetének olyan jelenségeit mutatja be, amelyek a kontinens egésze számára is tanulságokat rejteneek, s komparatív módszereik révén jelentékeny mértékben hozzájárulnak Európa politikai és kulturális múltjának árnyaltabb megismeréséhez. Aligha vitatható, hogy a könyvtörténet s az abból kibontható értelmiségtörténet erre messzemenően alkalmas terület. Az pedig egy további, s különösen fontos tényező, hogy az utóbbi években fellendült magyarországi könyves műveltségre vonatkozó kutatások a most kiadott kötet révén be tudnak kerülni a nemzetközi tudomány vérkeringésébe, s a nyugati kutatók előtt nem lesz többé fehér folt a Kárpát-medence kultúrtörténetének egyik fontos szegmense. Mint köztudomású, sokszor épp a nyelvi korlátok vagy a könyvterjesztés jól ismert nehézségei akadályozták meg a soknyelvű közép-európai térség kultúrájának kellő mélységű megismerését a nyugati szakemberek számára, holott ez mással nem pótolható szempontokkal járulhat hozzá az összkép kialakításához.

Monok munkája módszerében is példamutató. A kötet nem a korábban kiadott magyar nyelvű összefoglalások (MADAS Edit–MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig.* 1998. Balassi Kiadó; majd kibővítve 2003) gépies áttüzetése francia nyelvre, hanem a francia olvasó elvárásai, műveltségi horizontjához alkalmazott átfogalmazása, kiegészítése, végső soron: beillesztése az európai művelődéstörténet összképébe. Ezt már csak a több mint húsz lapnyi bibliográfia is mutatja (225–248), amelyben magyar nyelvű tételt csak a legszükségesebb esetben találunk (főként a könyvlistákat közlő forráskiadványok ilyenek). Jóleső érzéssel látjuk, hogy a tárgyalt téma egyes rész-

leteiről ma már a világnyelveken is bőségesen lehet olvasni. Ebben a könyv szerzőjének szerepe kiemelkedő: német, francia és olasz nyelvű korábbi közleményeinek száma nem csekély; ezen túlmenően pedig az áttekinthetően tagolt könyvészet tételeinek összegyűjtése is alapvető segítség a külföldiek szakszerű tájékoztatásához.

Noha a monográfia kronológiai kerete a kora újkor, nyilvánvaló, hogy a szerzőnek az előzményekről is meg kellett emlékeznie, ezért tartalmaz bevezetés igazítja el az olvasót a középkori magyar történelem alapvető kérdéseiben, a Mohács előtti magyarországi politikai és kulturális helyzet sajátosságaiban. Ezt követően az első nagyobb fejezet lényegében forrástipológia: itt mutatja be Monok mindazokat a dokumentum-típusokat, amelyek az összkép alapjául szolgáltak. Ilyenek a könyvlisták és leltárakon kívül a magánlevelezésben, irodalmi idézetekben, testamentumokban, öröklési hagyatékokban, egyházlátogatási jegyzőkönyvekben és számos egyéb iratokban fellelhető adatok, amelyek számba vehetőek a könyvtörténeti kutatásban.

A kötet gerincét hat nagyobb fejezet alkotja. Az intézményi könyvtárakról szóló rész bemutatja a budai és a gyulafehérvári uralkodói udvar könyves műveltségét, a városi és iskolai könyvtárakat, a katolikus és protestáns egyházi könyvgyűjteményeket, s kitér a Kárpát-medencén kívüli magyar bibliotékák ügyére is. Az utóbbiak egyrészt a protestáns 'peregrinatio academica' révén létrejött egyetemi közösségek (natio, bursa) könyvszükségletét szolgálták; másfelől a külföldön alapított katolikus papképző intézmények (a bécsi Pazmaneum, a római Collegium Germanicum Hungaricum) rendelkeztek könyvtárral, s ezek sem hagyhatók figyelmen kívül, minthogy a kor egyházi értelmiségének fontos tájékozási fórumai voltak.

A legerjedelmesebb (s talán legtanulságosabb) fejezete a könyvnek az értelmiségi elit könyvtáiról, könyves mecenatúrájáról, olvasmány-műveltségéről szóló rész („Les bibliothèques privées des catégories supérieures”). Itt elsősorban az arisztokrata családok bibliotékájának bemutatása áll a középpontban, így a Batthyány, Bánffy, Pálffy, Thurzó, Illésházy, Istvánffy, Zrí-

nyi, Révay, Rákóczi, Nádasdy, Esterházy familiák több generáción át tartó könyvgyűjtési aktivitása a téma. Kiderül a fejtegetésekből, hogy ezek a főúri udvarok kulturális központok is voltak, a központi nemzeti királyi udvar nélküli magyar királyságban ezek a rezidenciák voltak a nyugati keresztény kultúra végvárai, az iszlám hódítással határos terület szellemi őrhelyei. S épp a könyves műveltség vizsgálata tudja megmutatni a nyugat-európai olvasó számára, hogy ez a terület szervesen kapcsolódott a nyugati civilizációhoz: a peregrináló diákok és tudósok könyvek százait közvetítették a kontinens régiói között. Ennek a kulturális transzfernek az anyagi támogatói, mecénásai épp az említett főúri réteg egyes tagjai közül kerültek ki. Némileg kisebb anyagi lehetőségekkel, de intenzíven járultak hozzá a könyvek által közvetített kultúrának a magyar királyság félkörívű területén történő terjesztéséhez a közemesek, a tudós értelmiségiek és a főpapok is; róluk itt egy-egy alfejezet ad tájékoztatást. Monok korábbi tanulmányainak summázata, külföldieknek szánt, szerencsésen tömörített és világos összefoglalása mindez.

A társadalom középrétegeinek könyves kultúrájáról szóló fejezetben egyrészt az egyháziak (katolikus papok, protestáns lelképásztorok, református kollégiumi értelmiségiek), másrészt a városi polgárok könyvtáiról, bibliofil tájékozódásáról kapunk képet. Külön fejezet foglalkozik az olvasmányok nyelvi kérdésével. Ennek során indokoltan kell tárgyalnia a szerzőnek a Kárpát-medence anyanyelvi pluralitásának jelenségét, a latinnak hivatalos nyelvként való használatát, amely a régió politikai és etnikai adottságaival függött össze (a török idők utáni rekatalizációs folyamat, a germanizáció elkerülése, a betelepült etnikumok szocializációja egyaránt ebbe az irányba mutatott). A könyvkiadásban a latin nyelv kiemelkedő szerepének magyarázata feltétlenül szükséges a külföldi olvasó számára, már csak azért is, mert ez ekkor elkülönítette egymástól a kontinens nyugati és középső régiójának kultúráját, szellemi fejlődésének ütemét.

Önálló fejezet tárgyalja a könyvgyűjtés módszereit. Gyűjtő vagy olvasó? (Collectionneur ou

lecteur?) – teszi fel a kérdést Monok. Teljesen jogosan, mivel nem lehet egyenlőséget tenni az alkotó mentalitású, kreatív módon olvasó könyvhasználó és a műgyűjtői céllal könyvtárat létesítő személy között. Az előbbire közismerten jó példa a Zrínyi-könyvtár, amelyben possessorri bejegyzések és marginálisok bizonyítják a használatot, valamint a tulajdonos kiterjedt írói munkásságában is nyomon követhető olvasmányainak hatása. Ezzel szemben sajnálatos módon számos értékes bibliotékának az állománya szétszóródott, s a sporadikusan fennmaradt adatok nem adnak lehetőséget ilyen irányú megállapításokra.

A 18. századi könyvkultúráról az utolsó nagyobb fejezet ad áttekintést. A fejtegetés a korszak meghatározó értelmiségi rétegeinek könyves műveltségét veszi górcső alá, mégpedig az intézményi könyvtárak bemutatása révén. Így sorra kerülnek a katolikus főpapi, szerzetesi és iskolai bibliotékák, a protestáns iskolai gyűjtemények, az egyetemi könyvtárak, valamint a tankönyvkiadó műhelyek adatai, végül a főúri gyűjtemények és gyűjtési szokások ismertetése zárja a sort. Monok István érthető módon különleges figyelmet szentel (itt is, de már korábban is) a francia eszmei hatások és könyves kapcsolatok bemutatására: ezek a felvilágosodás századában erősödnek, s számos könyvanyagban (Teleki-, Festetics-, Széchényi- és más bibliotékák állományában) megmutatkoznak.

Az összefoglaló fejezet már a következő korszakba vezet az olvasót: a városi-polgári könyvkultúra világába, amelyben kialakul a nyilvános könyvtárak hálózata, kaszinók és olvasóköri jönnek létre, s az anyanyelvű olvasmányok kerülnek meghatározó szerepbe. A külföldi olvasó számára ezáltal kiteljesedik az a kép, amelyet Monok a kora újkorról adott.

A kötetet hely- és névmutató egészíti ki, ami növeli használhatóságát, ezzel is elősegítve a franciaul olvasó szakemberek és érdeklődők tájékozódását a magyarországi és ennek révén a közép-európai művelődéstörténetnek a nyugati típustól sokban eltérő, s olykor igencsak bonyolult témaköreiben.

BITSKEY ISTVÁN

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. Az internetes hivatkozásoknál tüntessék fel az utolsó letöltés dátumát.
5. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
6. A képek minőségére ügyeljenek (az ideális méret: 300 DPI), mivel a szerkesztésben nincs mód azok javítására.
7. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. fél oldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
8. A beküldött kézirat végére, kérjük, ne mulasszák el beírni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím); ez feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
9. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

127. ÉVFOLYAM 2011. 4. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társ szerkesztő*
SLÍZ MARIANN *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*-ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). **Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft.** (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj 2011-től egy évre 2400 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelhetők meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Lázs Sándor</i> : Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban	425
<i>Kertész Balázs</i> : Albert királyról és Szent Kálmán magyarországi tiszteletéről	445
<i>Granasztói Olga</i> : Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához I.	466
<i>Farkas Judit Antónia</i> : A Magyar Bibliophil Társaság története (1920–1949) II.	483

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gömöri György</i> : Ismeretlen Szenczi Molnár-vers és más magyar vonatkozások Johannes Textor <i>Sylloge variorum aenigmatum</i> című művében	498
--	-----

BIBLIOGRÁFIA

<i>Hegyközi Ilona–Kollár Mária</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2010-ben	502
--	-----

FIGYELŐ

<i>Zvara Edina</i> : Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium legrégibb folyamatosan működő nyomdánkról. 450 éves a Debreceni Nyomda. Debrecen, Kölcsey Központ, 2011. május 16.	520
<i>Zvara Edina</i> : Melius Juhász Péter műveinek facsimile kiadása	523
<i>Nemes Erzsébet</i> : A Holnap Kiadó könyvillusztrátorokkal foglalkozó sorozatáról	526

SZEMLE

Jury, David: Mi a tipográfia? Bp. 2007. (<i>Buda Attila</i>)	529
Tanner, Marcus: The Raven King. Matthias Corvinus and the Fate of his Lost Library. New Haven and London, 2008. (<i>Zsupán Edina</i>)	531
Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740. Sajtó alá rendezte Bajáki Rita, Bujdosó Hajnalka, Monok István, Viskolcz Noémi. Bp. 2009; Magyarországi magánkönyvtárak V. 1643–1750. Sajtó alá rendezte Czeglédi László, Kruppa Tamás, Monok István. Bp. 2010. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4–5/ (<i>Stohl Róbert</i>)	536
Studia Bibliographica Posoniensia 2010. Szerk.: Miriam PORIEZOVÁ. Bratislava, 2010. (<i>Kovács Eszter</i>)	537
Kiadói és nyomdászjelvények. Szakirodalmi szöveggyűjtemény II. Szerk.: Simon Melinda. Szeged, 2010. /Habent sua fata libelli VI./ (<i>Stohl Róbert</i>)	540
„Margarita poetica”. A humanista alpműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Antológia. Összeállította Ekler Péter. Bp. 2011. /Nemzeti Téka/ (<i>Kertész Balázsne</i>)	541

Ára: 600 Ft

SOMMAIRE

<i>Lázs, Sándor</i> : La langue latine et la langue maternelle dans la littérature de codex hongroise	425
<i>Kertész, Balázs</i> : Au sujet du roi Albert et du culte de Hongrie de Saint Coloman	445
<i>Granasztói, Olga</i> : Contributions à la reconstruction des réseaux de distribution européens du livre français I.	466
<i>Farkas, Judit Antónia</i> : L'histoire de la Société Bibliophile Hongroise (1920–1949) II.	483

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gömöri, György</i> : Poésie inconnue de Albert Molnár Szenczi et d'autres rapports hongrois dans l'ouvrage ' <i>Sylloge Variorum Aenigmatum</i> ' de Johannes Textor	498
---	-----

BIBLIOGRAPHIE

<i>Hegyközi, Ilona–Kollár, Mária</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie du livre, de la presse et des bibliothèques en 2010.	502
--	-----

CHRONIQUE

<i>Zvara, Edina</i> : Symposium jubilaire d'histoire de livre et de presse au sujet de notre imprimerie la plus ancienne, d'activité continue. L'Imprimerie de Debrecen fête ses 450 ans. Debrecen, Centre Kölcsey, le 16 mai 2011.	520
<i>Zvara, Edina</i> : Les éditions fac-similé des oeuvres de Péter Juhász Melius	523
<i>Nemes, Erzsébet</i> : De la série des Éditions Holnap s'occupant des illustrateurs de livre	526

REVUE

Jury, David: Qu'est-ce que la typographie? Bp. 2007. (<i>Buda, Attila</i>)	529
Tanner, Marcus: The Raven King. Matthias Corvinus and the Fate of his Lost Library. New Haven and London, 2008. (<i>Zsupán, Edina</i>)	531
Bibliothèques privées de Hongrie. IV. 1552–1740. Publié par Rita Bajáki, Hajnalka Bujdosó, István Monok, Noémi Viskolcz. Bp. 2009. – Bibliothèques privées de Hongrie. V. 1643–1750. Publié par László Czeglédi, Tamás Kruppa, István Monok. Bp. 2010. (<i>Stohl, Róbert</i>)	536
Studia Bibliographica Posoniensia 2010. Sous la réd. de Miriam Poriezová. Bratislava, 2010. (<i>Kovács, Eszter</i>)	537
Marques typographiques et d'éditeurs. Choix de textes de la littérature spéciale. Vol. II: Sous la réd. de Melinda Simon. Szeged, 2010. (<i>Stohl, Róbert</i>)	540
„Margarita poetica”. Les lectures de la culture humaniste de base dans le bassin des Carpathes jusqu'en 1526. Anthologie. Réd. Péter Ekler. Bp. 2011. (<i>Mme Balázs Kertész</i>)	541

LÁZS SÁNDOR

Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban

Függelékül a Szent László-ének kétnyelvűségéhez és használatához

A magyar szavak és mondatok a középkori latin kéziratokban és nyomtatványokban mindig nagy érdeklődést váltanak ki. Sokkal kisebb figyelem vetődik a késő középkori magyar nyelvű kódexekben és nyomtatványokban lévő latin szavakra és mondatokra, jóllehet vizsgálatuk megvilágítja a két szöveg egymáshoz, valamint a könyv használójának a két nyelvhez való viszonyát. Ugyanígy érdekes az, hogy miként befolyásolták ezek a latin mondatok a magyar szövegek előadását, a felolvasott prédikációkba beékelődött idézetek miként hatottak a hallgatóságra, vagy miképpen énekeltek himnuszokat vagy éppen a Szent László-éneket váltakozó latin–magyar strófákkal.

Ez a tanulmány a 15. és 16. század fordulójáról származó magyar nyelvű – egykor egyházi és világi használatban lévő – kódexeket és néhány, a mohácsi vész után megjelent nyomtatványt tekint át.¹ Az elemzendő szövegek mindegyike – mint ebben a korszakban a legtöbb magyar nyelvű irodalmi alkotás – latinból készült fordítás, vagy legalábbis latin művek alapján készült kompiláció. A vizsgálat tárgya a bennük található, az eredetiből származó hosszabb-rövidebb latin nyelvű citátum, azaz lemma. Ezen a kifejezésen, akárcsak a matematikában, ez esetben is olyan tételt kell értenünk, amelyet más tételek bizonyítása során használnak föl: itt a latin a tételmondat, s a magyar szöveg helyességének igazolására szolgál. A kérdés minden esetben az, hogy mennyire függ az eredeti latin szövegtől a magyar, illetőleg az adott helyen melyik nyelvű szöveg élvez primátust, milyen szerepe van a lemmának a szövegben. A kérdésfeltevés alapján tehát a dolgozat nem foglalkozik magyar nyelvű kódexek hosszabb, önálló latin szövegeivel,² és figyelmen kívül hagyja a nem egymás mellett lévő eredetit és fordítását, még akkor is, ha azokat ugyanaz a kéz jegyezte le.³

¹ Német kéziratokat vizsgál Niegel F. PALMER *Zum Nebeneinander von Volkssprache und Latein in spätmittelalterlichen Texten* című dolgozatában. In: *Literatur und Laienbildung in Spätmittelalter und in der Reformationszeit: Symposion Wolfenbüttel 1981*. Hrsg.: Ludger GRENZMANN, Karl STACKMANN. Stuttgart, 1984. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 579–603.

² Példának okáért a Winkler-kódex imái, himnuszai és Margit-officiuma.

³ Ilyen a Pozsonyi Kódex egyik imája, az „O nuda humanitas” kezdetű (23r:17–23v:1), amelynek magyar fordítása pár levéllel korábban megtalálható a kéziratban (14r:17–14v:5).

Latin idézetek (lemmák) a magyar kódexekben

Az első vizsgálandó kézirat – és nemcsak az időrend, hanem a latin idézetek jellege miatt is – a Birk-kódex. Jóllehet Váci Pál domonkos szerzetes Ágoston-regula-fordításának piszkozatában paragrafusjelekkel tagolta a szöveget, több helyen rövid latin szavakat toldott be, nyilvánvalóan emlékeztetőül, hogy könnyebben igazodjon el kéziratában, s a latinban se tévedjen el. A citátumok rövidek – „Alia quippe qvaecumque iniquitas” (1a:31), „Et quid prodest dispergendo” (1a:35), „Omnes ergo” (1a:37), „Nec illa” (2a:18)⁴ – és általában ott állnak, ahol a latin regulaszövegben paragrafusjelek vannak.⁵ A betoldások tisztán technikai jellegűek, a két szöveg egymáshoz való viszonyáról nem árulnak el többet, mint azt, hogy a forrás latin nyelvű volt. A fordítást segítő metódust Váci Pál tanulmányai során sajátíthatta el.⁶ A módszer késő antik technikai megoldás volt: az alárendelt szövegbe – itt a magyarba – a főlérendeltre utaló szavak kerültek, hogy megkönnyítsék a fordító munkáját.⁷ A vélekedést, hogy a latin szavak csupán a fordítás könnyítését szolgálták, erősíti az is, hogy a fordító nem különíti el a citátumokat más írástípussal – a magyar és az idegen szöveg is erősen kurzív bastarda –; csupán aláhúzza a latin szavakat, hogy könnyebben találja meg őket kéziratában. Az emlékeztetők feltételezhetően nem maradtak bent az Ágoston-regula tisztázatában, hiszen a kódexet ünnepélyes előadásra szánták, a latin lemmák viszont zavarták volna a recitáló felolvasót.

Az előbbihez hasonlóan látszanak, de valójában egészen más feladatot töltenek be a Jordánszky-kódex bibliafordításában található lemmák. A magyar nyelvű evangéliumok előtt nemcsak a megszokott latin nyelvű címközlés áll, mint amilyeneket az ószövetségi könyvek, például a Bírák könyve élén (Incipit Liber Iudicum, qui ebrayce Soffthym *diciuntur*) látunk, hanem az „Incipit ewangelium secundum Marcum” után az evangélium első két verse következik latinul. Ugyanezt az eljárást találjuk Máté és János evangéliuma előtt, de az előbbinél már magyar nyelven, az utóbbinál pedig a címközlés teljességgel elmarad. Akárcsak a rubrummal írt címközléseké, a pár versnyi latin idézet funkciója is elsősorban a szövegazonosítás. Úgy látszik, a scriptor nem tudta következetesen végigvinni elképzelését: a címek hol latinul, hol magyarul vannak, a bevezető lemmákról pedig rendre megfeledkezett; talán mintapéldánya, esetleg mintapéldányainak különfélesége zavarta meg.

Látszólag zavar van a kézirat elején is. A scriptor tervszerűtlenségére vagy éppen tervének megghiúsulására mégsem jó példa a kódex első két levele. Itt leírja a Ge-

⁴ A lemmákban a kurzívval szedett betűk a rövidítések feloldását jelölik; a későbbiekben is így járok el.

⁵ LÁZS Sándor: *A Birk-kódex keletkezése: Alkotói szándékok és módszerek a 15. századi domonkos reformban*. = Irodalomtörténeti Közlemények (110.) 2006. 337–356, 339 sk.

⁶ A fordítás módjáról: Nikolaus HENKEL: *Deutsche Übersetzungen lateinischer Schultexte: Ihre Verbreitung und Funktion im Mittelalter und in der früheren Neuzeit*. München, Artemis, 1988.

⁷ Galenus és Origenes szövegeiben található erre az eljárásra példa. Vö. Louis HOLTZ: *La typologie des manuscrits grammaticaux latins*. = Revue d'Histoire des Textes (7.) 1977. 247–269, 259.

nesis első részét a 28. vers végéig, majd ugrik: a 29–30-at és az azt követő utolsó vers elejét kihagyva a 31. vers befejező mondatával lezárja a teremtés hatodik napjának történetét (*Et factum [est] vespere et mane dies sextus*).⁸ Ezzel párhuzamosan következik a magyar fordítás, amely teljes: nem hiányzik belőle az említett két és fél vers. A magyar szöveg azonosításához a latin túl hosszú, felesleges volna lemásolnia. A kihagyásból viszont kitűnik, a scriptor ez alkalommal a teremtéstörténet elmondását, kerek lezárását tartotta fontosnak, és persze azt, amire a latin szöveg hosszúsága miatt küllemében nem utal: az eredeti itt nem a magyar szöveg; az csak másodlagos a Vulgataéhoz képest. Felvetődhetne, hogy az igazi terv egy bilingvis redakció lett volna, de éppen a kihagyás igazít el, hogy a szerző célja csupán az üdvtörténet első hat napjának a szent nyelven való közlése volt. A részlet latin nyelvű bemutatása csupán azért okoz tanácstalanságot, mert nem ismerjük a kódex valódi címzettjeit. Csak annyit gyanítunk, hogy a kézirat használói a mai Margitszigeten lévő Boldogasszony kolostor domonkos apácái voltak, s később a kódex oda kerülhetett, ahol a nővérek más könyvei is voltak.

A Jordánszky-kódex rövid latin idézeteinek, a bibliai könyvek élén álló lemmáknek az volt a feladatuk, hogy az azonosítást, az eredeti kikeresését tegyék lehetővé. Hogy mennyire így van ez, azt a János-evangélium részlete (135v) bizonyítja: a másoló nem idézte az imakönyvekből ismert szokásos hosszban (1,1–14; a prólogus), hanem csak a harmadik versig.⁹

Az anyanyelvű prédikációk bevezető formulájában található lemmák részben szövegazonosító funkciót töltöttek be, részben a fordítást segítették. A magyar nyelvű kódexekben lévő szentbeszédek – ezeket nem elmondásra, hanem olvasásra szánták – a címközlés után latin nyelvű szentírási idézet, thema vezette be, amelyet azonnal követett a fordítás. Ez a módszer bevett gyakorlat volt egész Európában a lejegyzett népnyelvű prédikációknál.¹⁰ Magyarországon is kialakult a sermók elején álló bibliai idézetek magyarra fordításának többé-kevésbé állandó formulája,¹¹ a szóbeliségben kiforrott gyakorlat példái azonban csak a 16. század elejéről maradtak ránk. A formulát – mivel a népnyelv, legalábbis a prédikáció esetében, a latinnal egyenértékűvé vált – kódexeinkben egyre ritkábban alkalmazták.

Több kódexünkben a prédikációk élén álló latin nyelvű szentírási idézetet, a themát vagy a kézirat szövegétől eltérő betűmérettel, vagy rubrummal emelte ki a scriptor, esetleg mindkettővel, mint a Wesszprémi-kódexben: „Kezdetik itt Urunk kénjáról való prédikáció, Thema, Miseremini mei, miseremini mei saltem vos amici

⁸ Nem akart újabb columnát kezdeni, a levél alján befejezte az írást.

⁹ SZABÓ Flóris: *A hóraskönyvek hatása kódexirodalmunkra.* = Irodalomtörténeti Közlemények (72.) 1968. 163–167, 165.

¹⁰ PALMER: i. m. (1. jegyzet) 580.

¹¹ Tarnai Andor összegyűjtötte a latin nyelvű themával kezdődő prédikációkat könyve „A magyar ars predicandi” című fejezetének a jegyzeteiben, és feldolgozta a bevezető formulák variánsait: „A magyar nyelvet írni kezdik.” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Bp. 1984. Akadémiai Kiadó, 257–266 és 151. jegyzet.

mei, Iob XIX. Könyörüljetök, könyörüljetök rajtam avagy csak tü, én barátim Iob XIX” (1:1–8).¹² A címközlést és a latin szentírási idézetet kék tintával, valamivel nagyobb betűmérettel írták, míg a magyar fordítást feketével, így belesimul a szövegbe.

Az eljárás scriptoronként, kolostoronként változhatott: a Cornides-kódexben a címközlés rubrum, a thema és fordítása nem különbözik a folytatástól,¹³ sőt e kódexben van olyan hely is, ahol elmarad latinul való idézése, csak a magyar marad meg (1r:1–10). Az eljárásmód különbözősége a másolt Cornides-kódex egyébként ismeretlen fordítóit is elkülöníti egymástól.¹⁴

A sajátos fordítási séma a fent felsorolt példákban a latin szöveg – legalábbis a bibliai citátum – primátusát jelzi, amelynek a magyar fordítás még alá volt vetve. Az 1500-as évek elején azonban az anyanyelvű írott szövegek (még a szentírásiak is) önállósodtak, és képesek voltak elszakadni latin nyelvű előképeiktől. Ezért aztán egyre gyakoribbá vált, hogy a latin szentírási hely idézése el is maradt (mint például jó néhány esetben a Debreceni kódex prédikációiban, vagy akár a műegésznek tekintett Könyvecsében), s a thema csak magyarul jelent meg.¹⁵

A bemutatott eljáráshoz hasonlóan látszanak a zsoltárfordítások előtt álló – szintén az európai gyakorlatnak megfelelő – latin incipitek.¹⁶ A magyar nyelvű psalmusokat tartalmazó kódexekben mindenütt megtalálhatóak, csupán a Festetics- és az Apor-kódexből hiányoznak; az utóbbiban magyar nyelvű címközlések vannak. A lemmák néha egy zsoltársornyt tesznek ki (Bonum est confiteri domino et psalere nomini tuo paslmus lxxxi, Kulcsár-k. 114v:1–2; Dominus regnauit exultet terra letentur paslmus lxxxvi, Kulcsár-k. 118v:16–17), néha egyetlen szóra korlátozódnak (Bonum [XCI.] Döbrentei-k. 85r:7; dominus [XCVI.] Döbrentei-k. 87v:16); kivitelezésük többnyire szintén rubrummal és más betűtípussal, más betűmérettel történik, mint a szöveg többi része. Csak részben hárul rájuk a szövegek azonosítása,

¹² A magyar nyelvű idézeteket a könnyebb olvashatóság kedvéért átírásban közlöm, mivel elsősorban tartalmi és nem nyelvészeti kérdésekről van szó.

¹³ Például Cornides-kódex, 30r:1-6; a mondatkezdő betűk rubrumozottak.

¹⁴ A külső jelek alapján úgy látszik, hogy a Cornides-kódex Herolt- és Paratus-prédikációi ugyanaz a szerzetes fordította, csupán Paratusnak a 166r levélen kezdődő kiskarácsonyi beszéde esetében marad el a latin thema idézése. A fordításnál használt formula azonban kisebb eltéréseket mutat: „ezeket [...] mondja” (30r:6, 36v:9) „ezeket [...] írta meg” (47v:5, 70r:22), „ezek meg vadnak írván” (60r:2, 64v:9–10), „írja” (92r:6, 112r:14, 156r:13). Más lehetett a fordítója a két Pelbárt-sermónak: azok magyar fordításában hiányoznak a latin szentírási citátumok, jöllehet az eredeti tartalmazza őket (1r, 120r).

¹⁵ „Úrnak nevébe kezdetik egy könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról és dücsőségekről. Első Capitulum. Én választalak tütöket és szerzelek tütöket, hogy elmenjetez és gyümölcsöt hozjatok, és az tü gyümölcsötök megmaradjon – ez áldott szent igék meg vadnak írván Szent János evangélistának evangéliumi könyvének tizenötöd részében.” (Könyvecse 1r:1–9). A Könyvecse szerkesztéről l. LÁZS Sándor: *A Könyvecse néhány forrása és a kódex szövegének kora*. = Irodalomtörténeti Közlemények (112.) 2008. 306–318.

¹⁶ PALMER: *i. m.* (1. jegyzet) 580.

mint az a prédikációk themájának esetében volt, hiszen arra elegendő a zsoltárszámolás is, amely többnyire ott áll az incipitek mellett. A lemma feladata ebben az esetben az, hogy a zsoltárolvasó apácák, beginák fel tudják idézni a latin szöveget, amelyet a liturgiában, az imaórákon mondtak, hallottak, de nem feltétlenül értettek.

Világi asszonyok számára a lemmák nyújtottak segítséget a liturgikus cselekmények követéséhez. Erre példát a Czech-kódex öt zsoltára ad, a kéziratban az *Officium Marianum* nyári vecsernyéje található, annak a liturgikus eseménynek a zsoltárai, amelyen a világiak életformájuknak megfelelően a leginkább részt tudtak venni;¹⁷ itt a latin verskezdetek betoldása tehát nem fordítási segítséget jelentett – hiszen ez a szöveg már tisztázott –, hanem arra szolgált, hogy figyelemmel tudja kísérni a közösség imáját. Egészen más a helyzet a Festetics-kódex zsoltáiraival. Magyar Benignának ez az imakönyve azt az állapotot jelzi, amikor a magyar szöveg – elszakadva a liturgikus gyakorlattól – már önálló, a magánajtatosság nem függ a liturgiától, így a latintól sem: a Mária-officium ott található részét Kinizsi Pál felesége egyedül mondhatta.

Azt, hogy a liturgiából származó latin betoldások az olvasó – esetünkben a hallgatóság – emlékezetének mankójául szolgáltak, a Cornides-kódex egyik prédikációjának idézetei is bizonyítják. A Mindenszentek napjára szánt beszéd kilenc alkalommal hivatkozik a breviárium aznapi responzóriumára. A lemma a magyar szövegben néha hosszabb, mint az Johannes Herolt, ragadványnevén Discipulus (†1468) latin nyelvű sermójában van. A német domonkos szerzetes megelégedett azzal, hogy csak utalt litteratus közönségének a breviáriumi helyre: „hoc notatur in septimo responso: Sint lumbi vestri praecincti”. Ugyanez magyar fordításban már igen hosszú:

„Ki megjegyeztetik az heted responzoriomon, mondván: Sint lumbi vestri praecincti, et lucerne ardentis i[n] manibus vestris, et cet. Azaz: Legyen az ti derekatok megövedőzvé és égő szövétnekek ti kezetekben. És ti hasonlatosok vagytok az emberekhez, kik várják ő urokat, mikoron megtér az menyegzőkről. Vers: Vigyázzatok azért, mert nem tudjátok, mely órában az ti uratok jövőndő legyen. És ti hasonlatosok vagytok az emberekhez, kik várják ő urokat, mikoron megtér az menyegzőkről” (Cornides-k. 34v:3–15).

A fordító nem bízott abban, hogy közönsége, az illitterátus apácakonvent megérti az utalást, így a prédikáció themájánál megismert ‘azaz’ fordulat kíséretében lefordította a teljes szöveget. Könnyen belátható, hogy ha maga az olvasásra – felolvasásra – szánt prédikáció már függetlenedett is latin előzményétől, a liturgia részének tekintett szövegek még a latin nyelv függésében voltak. Bár az említett responzóriumi is részben szentírási idézet (Lc. 12,35–36), a prédikáció fordítója más bibliai helyet nem citál a fentiekhez hasonlóan, csupán megadja a locust – „úgy íratattik Mojszesnek egy könyvének huszonegyed részében” (35r:16–18), „annak okáért mondja Szent Dávid az zsoltárban mondván” (35r:22–23) – és lefordítja a megadott szakaszt, tehát az aznapi liturgián kívül eső szentírási idézetet nem te-

¹⁷ KNAPP Éva: *A Czech-kódex zsoltárfordításai*. = Vigília (46.) 1981. 262–264, 263.

kinti a latin függvényének. Megjegyzendő az is, hogy Ráskay Lea akárcsak a themát, a szövegben lévő latin szavakat sem emelte ki más betűtípussal vagy rubrummal, így azok belesimulnak a szöveg szövetébe.¹⁸

Más a helyzet a viszonylag késői keltezésű Tihanyi kódex prédikációjának lemáival. A Tihanyi kódexben a prédikációk themáján kívül is rengeteg latin idézet található; ezek csak részben liturgiához köthető szövegek, miként a Cornides-kódexben lévők voltak. A lemmák minden esetben rubrummal írottak, betűtípusuk nem különül el, viszont valamivel nagyobb méretűek, mint a többi, kiugranak a szövegből, akárcsak a velük azonos funkciót betöltő magyar szavak és mondattörédek.

A Krisztus születéséről szóló prédikáció (Tihanyi K. 31–81) első mondatai teljesítik a szokásos formai követelményeket: a címközlés és a latin thema részben rubrum, a magyar fordítás már tintával készült. A distinkciónál ugyanezt az eljárást figyelhetjük meg; a latin idézetek valamivel nagyobb betűkkel és rubrummal írottak, a magyar szöveg viszont tintával: „három lelki tanúságtok leszön **primum erit virginalis partus** első lelki tanúság leszön: az szíz anyának sziléséről **secundum erit seruitutis actus** Másod lelki tanúság leszön: az zíz anyának szolgálatáról **tercium misterium erit nascentis modus** harmad lelki tanúság leszön az gyermek Jézusnak sziletésének módíságáról” (31:14–24).¹⁹ Frater F a beszédét és annak distinkcióit is Temesvári Pelbárt két sermójából állította össze.²⁰ A művét F betűvel szignózó ferences szerzetes nem követte a prédikációk kiadásának tipográfiáját, ám a rubrumozás éppen úgy kiemeli a felosztásokat, mint a nyomdai elrendezés.²¹

A továbbiakban – bár témám a latin mondatok szerepe a magyar szövegben – a frater F fordította prédikáció rubrummal írott magyar szavait is meg kell említenem. A piros betűs kifejezések – „**secunda consideratio** Mást kell meggondolnunk” (Tihanyi K. 34:19–20) – a latin nyelvű prédikáció pontjait követik, viszont az alpontok felsorolása gyakran magyarul történik: „**elsőből quia beata uirgo maria cristum pulcerrime concepit** mert az bódok Szíz Mária az gyermek Jézust szépon fogadá” (Tihanyi K. 32:8–12).²² Látható, hogy a rubrum a skolasztikus szöveg-

¹⁸ A domonkos apácák Nagyboldogasszony kolostorában a 16. század első évtizedeiben olyan másolóműhely működött, amelyben egyes feladatokat megosztottak, a rubrumozást például más végezte, mint aki a kódexet írta. Vö. HAADER Lea: *A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely*. = Magyar Nyelvőr (128.) 2004. 196–205.

¹⁹ A szövegeközlésben a szemléletesség kedvéért a kódex kiadásának tipográfiai megoldást követtem: a kurzív a feloldott rövidítéseket jelöli, a félkövér betűk a rubrummal írott szöveget. Vö. *Tihanyi Kódex 1530–1532*. Közzéteszi: KOVÁCS Zsuzsa. Bp. 2007. Magyar Nyelvtudományi Társaság /Régi Magyar Kódexek 31./

²⁰ Pelbartus de Temeswar: *Sermones pomerium de sanctis, Pars hiemalis*. – A distinkció első két pontja a XVII. beszédből, a harmadik a XVIII.-ból származik.

²¹ A kiadások tipográfiája meglehetősen egyforma; a Hagenauban 1507-ben megjelent kiadást használtam. Ebben a kiadásban a distinkció minden egyes pontja új sorban, kis bekezdéssel kezdődik. Ezt a tipográfiai megoldást nem követi frater F kézírata.

²² Hasonló felsorolás: **második ok** (39:19), **harmadik ok** (40:1), **továbbá** (40:18).

tagolást segítő eszköz; viszont az is kitűnik, hogy a felosztás mellett a lemmáknak más funkciójuk is van: tudományos küllemet és jelleget kölcsönöznek a magyar szentbeszédnek.²³ Az idézetek mellett mindig ott van az auktor neve, a citátumok pontosak, rubrummal való kiemelésük pedig a latin primátusát hirdeti: „erről mondja Szent Ágoston doktor **O maria lacta locunde creatorum tuum O**, Mária, emtessed nagy gyönyörűséggel az te teremtődöt, mennyországnak kinyerét, ez világnak jutalmát, te öneki mint anya szolgáltatass idő szeint való életöt, hogy ő neköd és nekünk adja az örök életöt” (Tihanyi K. 38:18–26). A lemmát F. testvér nem emelte ki minden esetben: „**luce primo capítulo** Spiritussanctus super ueniet in te, et uirtus altissimi obumbrabit tibi; Szent Lukács írja evangéliomának első részébe: Szentlélek fölől száll tereád és az felségösnek erei árnyékoztat meg tebenned” (Tihanyi K. 32:17–23) – mintha tudományos szempontból lényegesebb volna a locus megjelölése, mint maga a szöveg. Frater F. több esetben – akár utólag, mint a Kazinczy-kódexben is – kéziratait marginálisokkal látta el, amelyekben szentírási helyeket, az idézett szerzők nevét is megadja.²⁴

A felsorolások, tagolások, a latin citátumok közlésével frater F kéziratában nem az apácák igényeit tartotta szem előtt. Feltűnő, hogy a Kazinczy-kódex törzsszövegében csupán egyetlen latin mondat fordul elő: „Quam pulcra es et quam decora charissima” (13v:15–16);²⁵ a kódex kiadója figyelmeztet is rá, hogy az idézetnek nyomatékösítő funkciója van.²⁶ Az apácák azonban, akik előtt a beszéd elhangzott, még ha meg is értették az egyszerű szöveget, mélyebb összefüggésbe nem tudták azt beágyazni, mivel az „Énekek éneke” nem volt gyakran ismételt része a liturgiának. A sermo akkor hatott, ha az élőbeszédet nem akasztották meg olyan idegen kifejezések, amelyeket a hallgatóság nem tudott semmihez sem kapcsolni. Az originálisból vett lemmákat frater F. többnyire csonkán közölte – „ezért mondja Szent Gergely doktor **Eua nature nostre mortem** inseruit et cetera” (Tihanyi K. 37: 17–19) –, viszont a magyar fordításban megadta a latin nyelvű prédikációban olvasható teljes idézetet: „Éva az mi természetün[k]be az halált beótá az bínért, erre kárhoztaték Istentől, hogy fájdalommal szílné, szikség vala az életnek szilő[j]ét, az szilést örömmel megtekéleni” (Tihanyi K. 37:20–24). Látható, hogy a beszéd szempontjából a magyar szövegnek van primátusa (ezért is hiányoznak a Kazinczy-kódexből a latin idézetek), viszont a tudományos apparátushoz (jóllehet kifejezésére ekkor már a magyar szókészlet is alkalmas) a latint tekintették helyénvalónak.

Különösen érdekesek azok a lemmák, amelyeket utólag fűztek olyan magyar fordításokhoz, amelyekben egyébként nem voltak latin vendégszövegek. Ilyenre

²³ Igen meglepő azonban, hogy a 25. recto levéltől kezdődően a prédikációban megszűnik a funkciójuk a latin idézeteknek – nincs sem érzelmi, sem szövegtagoló feladatuk, szinte ötletszerűen bukkannak föl a magyar szövegben, mondhatni díszítő elemként.

²⁴ *Tihanyi Kódex i. m.* (19. jegyzet) 21; *Kazinczy-kódex 1526–1541*. Kiad.: KOVÁCS Zsuzsa. Bp. 2003. Magyar Nyelvtudományi Társaság, 41–42. /Régi Magyar Kódexek 28./

²⁵ Canticum canticorum 7.6.

²⁶ *Kazinczy-kódex i. m.* (24. jegyzet) 40.

a Debreceni kódexben találunk példákat:²⁷ közel egykorú kéz jegyezte le a margóra a csak magyarul elhangzó thema latin szövegét (13, 21), és adta meg a sermóban elhangzó szentírási hely eredetijét (46, 47, 54). Egyértelmű a filológiai érdeklődés: a megjegyzések nem is a kórusmondó, a könyvet olvasó apácáktól származhatnak, hanem valamelyik teológustól, szerzetestől, paptól, aki a nővérek gondozásában részt vett, és tudós módon ellenőrizte a szöveget.²⁸

A Gyöngyösi kódex világi környezetben keletkezett, kétnyelvű kézirat, amelyben a latin és a magyar egyenrangú.²⁹ Van azonban olyan anyanyelvű szöveg a kódexben, amely a latin lemma írójának, használójának litterátus voltát hangsúlyozza. Ez a gyónási tükör, a „Modus confitendi” (Gyöngyösi K. 31r–32v), amely latin címet és alcímeket kapott. A hét halálos bűn és a tízparancsolat vétkeinek latin elnevezése után magyarul következik a bűnök megvallása. Az elírásokból látszik, hogy a scriptor, a kódex hatodik keze³⁰ maga fordította a szöveget. A latin alcímek néhány esetben még őrzik az eredetiben lévő feliratok elemeit: „deseptem peccatis Mortalibus Incipit sic” (Gyöngyösi K. 31r:16–16), „deira committitur” (Gyöngyösi K. 31:5). A forrás egy kézirat lehetett, ahol az előljáró szót egybeírták a rákövetkező főnévvel. A többi bűnmegnevezés (superbia, avaritia, luxuria) a szokásos formában áll, a tízparancsolat egyes pontjait a latin kezdőszavak vezetik be, hasonlóan az európai katekétikus irodalomban tapasztaltakhoz.³¹ A lemmákban így a fordítást megkönnyítő eszközt lehetne látni, azonban valószínűbb, hogy a fordító – már a címszerű kiemelések miatt is – azt akarta hangsúlyozni, hogy a leírás teológiaiilag pontos; jóllehet a bűnök magyar elnevezései akkora már kialakultak, nem lett volna szükséges a latinhoz folyamodnia.³²

A Nagyszombati kódex meglepetést tartogat számunkra, itt ugyanis az égbekiáltó bűnök nem megelőzik, hanem követik a latin megnevezések (366:1–9). Az égbekiáltó bűnöknek nem volt pontos magyar nevük. A latin megnevezés itt nem lemma,

²⁷ A Debreceni Kódex legendáriumában nem mindegyik sermónnak van latin nyelvű themája, a szövegben nincsenek latin idézetek. A beszéd tagolása magyarul történt, a felsorolásokat rubrummal írott szavak jelzik.

²⁸ A kódexben számtalan marginálist találunk későbbi kezektől, de a bejegyzések a fentebb említetteken kívül nem filológiai természetűek. A bejegyzések felsorolása Madas Edit munkája. *Debreceni Kódex, 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*. Előkészítés: ABAFFY Csilla, REMÉNYI Andrea. Bevezető: MADAS Edit, REMÉNYI Andrea. Bp. 1997. Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 31–35. /Régi Magyar Kódexek 21./

²⁹ LÁZS Sándor: *A Gyöngyösi Kódex írói és műveltségük*. = Irodalomtörténeti Közlemények (111.) 2007. 421–457.

³⁰ *Gyöngyösi Kódex az 1500-as évek elejéről*. Kiad.: DÖMÖTÖR Adrienne, MADAS Edit. Bp. 2001. MTA Nyelvtudományi Intézet, 26–35. /Régi Magyar Kódexek 27./

³¹ WEIDENHILLER, P. Eginó: *Untersuchungen zur deutschsprachigen katechetischen Literatur des späten Mittelalters: Nach den Handschriften des Bayerischen Staatsbibliothek*. München, 1965.

³² Az apácák számára készült kódexben is találunk bűnjegyzékeket, amelyek magyarul közlik az elnevezéseket. Vö. VARGHA Damján: *A legrégebb magyar bűnjegyzék forrása*. = Irodalomtörténeti Közlemények (24.) 1914. 36–42; TARNAI: *i. m.* (11. jegyzet) 243–244.

tehát nem annak előrebocsátása, mint az eddigiekben, hogy a fordítás pontos lesz, hanem az a feladata, hogy azonosítsa a bűnöket, teológiailag egyértelmű legyen a magyar szöveg.³³ Mindemellett fontos – akár e rész összegzéséül is – megjegyezni, hogy az apácák számára írott kódexekben a bűnök elnevezése magyar, de a világi férfiak kéziratos könyveiben latinul szerepelnek a bűnfelsorolások – így az eddig még nem említett Peer-kódexben is.³⁴

Részben hasonló megoldásokkal találkozunk a Sövényházi Márta másolta Érsekújvári kódexben.³⁵ A verses Szent Katalin-legenda (Érsekújvári K. 223r–259v) szövegét lemmák szakítják meg. Ezek – bár a latin nyelvű eredetiben, a vers alapjául szolgáló prózai szövegben is ott lehetnek³⁶ – nem egyforma súlyúak, funkciójuk eltérő. Nyilvánvaló, hogy a rubrummal írt latin kifejezések egy része – „prologus”, „Alius nuncius”, „Consilium alphonabium”, „Visio prima uirginis katherine” – fejezetbeosztás, címközlés, de még azok a sorok is azok, amelyek dramaturgiai utasításnak látszanak: „Katherina ad famulum”, „Famulus ad dominam”, „Virgo ad Imperatorem” (292–293). A vers párbeszédei a drámai utasítások nélkül is követhetőek volnának, hiszen a szerző mindig közli, ki a beszélő: „egy szolgának ezképpen monda” (1571), „és ő asszonyának, ím, ezt monda” (1583); ráadásul a magyar közlés megelőzi a latint.³⁷

A latin betoldások, bár tagolják a mondanivalót, gyakran megakasztják az elbeszélés folyamatát. Tartalmukat ugyanis a vers is hozza, azaz a Katalin-legenda megfelelő része minden esetben parafrázisa a latin prózai szövegnek:

„Tunc enim ait plato beatum orbem fuisse cum sapientes regnare uel reges sapere cepissent Quemadmodum recitat ualerius maximus libro vij Er boecius de consolatu phisico Mert Pláto mester úgy monda, ez világ hát bódog vala, [mert] mikort bölcsek országának, vagy királyok tanulának” (266, 673–676).

Fel kell figyelnünk arra, hogy a latin szöveg megadja az idézet lelőhelyét: „pluralitas principum non est bona tantum unus est princeps xij metaphice” (280); „Nam deus est substantia eterna xi metaphisice” (280); „Hermes Trimegistus inquit deus

³³ Magyarázatomat megerősíti Tarnai Andor korábbi megfigyelése, hogy a négy égbekiáltó bűnnek nincs pontos magyar neve, mivel a papok nem szívesen nevezték, értelmezték őket. Vö. TARNAI: *i. m.* (11. jegyzet) 243.

³⁴ A bűnjegyzék a Peer-kódex kiszakadt részében található – a modern kiadás nem tartalmazza, csak a Nyelvemléktár közli (VOLF György gondozásában, Bp. 1874) II, VIII–IX.

³⁵ MTA Könyvtára, Kézirattár, K 45. Az átíráshoz az *RMKT* I. 246–366. szövegét használtam. A magyar szöveg esetében az ott használt sorszámozást választottam. A latin sorok kiestek ebből a számozásból, ezért a kiadás lapszámát közlöm.

³⁶ HORVÁTH JÁNOS: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*. Bp. 1931. Magyar Szemle Társaság, 236.

³⁷ Népnyelvű liturgikus játékokban, drámai szövegekben gyakori a latin nyelvű dramaturgiai közlés már jóval korábbi szövegekben is. Ennek a hagyományozódását láthatjuk a Katalin-legendában. Vö. CAZAL, Yvonne: *Les voix du peuple – Verbum Dei: Le bilinguisme latin – langue vulgaire au moyen âge*. Geneve, 1998. Droz, 265.

creator omnium quem Ihum uocari Censemus seculum fecit primum solum et unum” (291). A legenda magyar szövege a latinnal ellentétben nem nevezi meg minden esetben a forrást. Az előbbi lemmát így fordította: „Nemes pogán meg ezt mondja: Igaz, én hitemet vallja, mert ez mindeneknek teremtéje, és kinek méltán Jézus neve, mind ez világot ő teremtötte” (1193–1197). Minek is hivatkozott volna a locusra a szerző, amikor a laikus műveltségű apácák nem tudtak volna mit kezdeni Hermes Trismegistos nevével?

Más kéziratok – Kazinczy-, Tihanyi és Debreceni kódex – már bemutatott példáinak alapján arra kell gondolnunk, hogy az eredeti kéziratban ezek a rubrummal írott megjegyzések marginálisként szerepeltek, még azok is, amelyek fejezetbeosztást sejtetnek. Vagy már Sövényházi Márta egyik elődje, vagy a szigeti domonkos nővér nem akarván elveszíteni a megjegyzéseket, beépítette őket a szövegbe. A lemmák mindig a megfelelő helyen vannak, sehol nem csúsznak el, így ez a beékelés nehezen feltételezhető a domonkos sororról, aki hibái alapján láthatóan nehezen értette a latin szöveget; jobban elképzelhető tehát, hogy már ő is ilyen formában kapta mintapéldányát.

De miért is volt szükség az eredeti kézirat illetén preparálására? Már Horváth János figyelmeztetett arra, hogy a Katalin-legenda „tudós verselmény”, melynek legfontosabb elemei a teológiai fejtegetések és viták. Ugyanolyan tudományos eljárással találkozunk, mint amilyet frater F-nél tapasztaltunk: a magyar Katalin-legenda szerzője lefordított és verssé átdolgozott latin forrásából jegyzetelte művét. A Katalin-legendában a lemmáknak tehát egyrészt tagoló funkciójuk volt, másrészt a szerző tudományos erudícióját voltak hivatottak bizonyítani. Ilyen eljárásra bukkanunk a brugge-i aranyműves Jacob Vilt munkájában, aki 1466-ban hollandra fordította Boethius *De consolacione philosophiae*-jét. A kommentárokat a szövegben lemmaként idézte, amelyeket vörös tintával aláhúzott, és paragrafusjelekkel is el látott.³⁸

A Szent László-ének kétnyelvűsége és használata

Még két művel kell foglalkoznunk, amelyeknél a lemma nem ugyanazt a szerepet tölti be, mint az eddig bemutatott esetekben. A két újabb példa csak első pillantásra azonos típusú. Az egyik egy verskézirat, a másik pedig egy korai nyomtatvány; mindkettő párhuzamosan közli a latint és a magyar fordítást.

Gregorius Coelius Pannonius, a római Santo Stefano Rotondo pálos monostor perjele 1537-ben Velencében egy jegyzetekkel ellátott Ágoston-regula-fordítást küldött sajtó alá.³⁹ A könyvecskében a latin nyelvű előszó után következik a fordítás,

³⁸ Utrecht, Bibliothek der Universiteit, Cod 1335; bemutatja PALMER: *i. m.* (1. jegyzet) 585.

³⁹ *Annotationes in reglam divi Avgvstini episcopi, hungarico sermone luculentissime donatam, in gratiam fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremite*. Velence, 1537. (RMNy. 20.) A fordítás szerzőjét SARBAK Gábor azonosította a Státus Kiadónál 2001-ben megjelent reprint kiadás (Csíksomlyói Ferences Kolostor Kincsei 2.) előszavában: v–xxxii.

oly módon, hogy a pálos szerzetes a regulának mindig csak egy szakaszát fordította le magyarra, majd ehhez latin nyelvű magyarázatot, értelmezést csatolt. A magyarra fordított regulára feltehetően a laikus testvéreknek volt szükségük. A kórust mondó fráterek a latint és a hozzá fűzött kommentárt használták, amely egyébként olyan sikeres volt, hogy még négyszer megjelentették – immár a regula magyar fordítása nélkül.⁴⁰ Az elmondottakból kiviláglik, hogy a könyvecskében – nem csak sorrendi elhelyezkedését tekintve – másodlagos volt a magyar nyelvű regula. Gergely testvér fontosabbnak tartotta a latin szöveget, amelyet tanultabb rendtársainak szánt, viszont a conversus testvérektől is elvárta, hogy a magyart a latin szöveggel együtt tanulmányozzák.

Az effajta, szakaszokban való közlés jellemző volt a korszak tipográfiájára. A nyelvkönyvek nem a ma megszokott egymás melletti oszlopokra tördelték a szövegeket, hanem egymás alá. Kitűnő példa még erre az a két, Szilveszter János közreműködésével 1527-ben kiadott nyelvkönyv, amelyek a latin szintagmák alatt, azokkal párhuzamosan közlik azok német, lengyel és magyar megfelelőjét.⁴¹ A népnyelvek egymásutániséga különböző megfontolások alapján alakulhatott itt ebben a sorrendben, ám a nyelvkönyvben természetesen a célnyelv, a latin állt az első helyen.⁴²

A szövegek sorrendje következő és egyben utolsó példánkban, a László-énekben is jelentős szerepet játszik. A Peer- és a Gyöngyösi kódexben fennmaradt vers mindkét kéziratában a deák strófát követi a magyar. A 19. és 20. századi kiadásokban a latin szöveg rendre hiányzik – ez volt a kor szövegközlési gyakorlata; a Nyelvemléktár minden hosszabb, önállónak látszó latin nyelvű szöveget kihagyott, hiszen csak a magyar nyelvemlékekre volt kíváncsi. Vekerdi József nyomán haladva Horváth Iván úgy véli, a tudósok közreműködésével, a versek értelmezése nyomán jött létre a László-ének két szövege, holott a két vers egyidőben keletkezett, valamint egy és ugyanazon szerző műve: a vers kétnyelvű, azaz két nyelven született meg.⁴³ A tanulmány szerint ennek egyik bizonyítéka az a formai elem, amely a váltakozó

⁴⁰ Az utolsó kiadás 1742-ben hagyta el a sajtót. Vö. SARBÁK: *i. m.* (39. jegyzet) xxvi.

⁴¹ HAGENDORFF, Christoph: *Rvdimenta grammatices Donati...* Krakkó, 1527. (RMNy 7); HEYDEN, Sebald: *Pverilivm colloqviorvm...* Krakkó, 1527. (RMNy 8). – A két könyv hasonmása: *A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány.* Kiad.: MELICH János. Bp., 1912. Magyar Nyelvtudományi Társaság.

⁴² Mindez megfelel a szokásos iskolai gyakorlatnak, ahol az idegen nyelvű változat áll előbb. Hasonló elrendezésekről l. még PALMER: *i. m.* (1. jegyzet) 592 skk.

⁴³ Horváth Iván azt, hogy a Szent László-ének latin és magyar variánsa azonos szerző műve, Vekerdi József nyomán haladva gondolja. Vö. VEKERDI József: *A Szent László-énekhez.* = Irodalomtörténeti Közlemények (76.) 1972. 133–145; Uő: *Szent László-ének.* In: *A régi magyar vers.* Szerk.: KOMLOVSZKY Tibor. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó, 11–21; HORVÁTH Iván: *Szent László-ének – Salve benigne rex Ladislai.* In: „*Látjátok feleim...*” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29. – 2010. február 28. Szerk.: MADAS Edit. Bp. 2009. 143–150, 144. Terjedelmi okok miatt nem sorolom föl a vershez tartozó bibliográfiát, amely Horváth Iván munkájában megtalálható (*i. h.* 144).

latin–magyar szakaszok összetartozását igazolja. Horváth Iván helyesen figyelmeztet arra, hogy a László-énekben a latin nyelvű versszakok előtti iniciálék valamivel nagyobbak, mint a magyarok előttié. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a másoló ezzel akarta jelölni a két szakasz összetartozását, holott – az előzőkben bemutatott példákból következően – éppen ilyen kézenfekvő magyarázat az is, hogy a másoló a szövegek rangsorára utalt: hasonló ez az eljárás ahhoz, amikor a deák szöveget rubrum emeli ki a csak tintával írott magyar mellett.

Az eddigi példák alapján tehát – a szövegsorrendet és a formai elemeket figyelembe véve – feltétlenül a latin nyelvű szöveget kell eredetinek tartanunk, miképpen az íráskép és az elrendezés alapján a másoló és így az olvasó is azt tartotta fontosabbnak. A Gyöngyösi kódex egyik írója a „Salve benigne rex Ladislave” deák strófáit másolta, s csupán az utolsó három szakasz magyar fordítását írta le. Az első latin nyelvű szakasz végére viszont lejegyezte a népnyelvű változat kezdőszavait: „Idvez légy kegyelmes” (1r:3). Ezek a szavak ott azonosításra szolgáltak; ha a magyar változat lett volna az eredeti, bizonyosan megelőzte volna a latin nyelvű éneket, így viszont a strófa mögé került.⁴⁴

Ettől persze a vers latin és magyar változata – ha nem szolgálnának ellene más érvek – még lehetne azonos szerző műve. Azonos szerzőtől származó kétnyelvű művek, ha nem is voltak gyakoriak a 15. század végén, nem példa nélkül valók. A humanista Sebastian Brant (1457?–1521) rendszeresen írt vallási, etikai és politikai témájú német–latin epigrammákat. A versek Brant életében nem jelentek meg – úgy látszik, nem tartotta fontosnak őket –, csak egy 17. századi másolatban maradtak fenn.⁴⁵

Vekerdi László és Horváth Iván feltételezését, hogy a vers eleve kétnyelvű – vagyis egy szerző műve – érdemben sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. A hipotézisnek ellentmond, hogy a latin változatban „Tu exstirpasti gentes heresim, ulscitas omnes tu evulisti” szerepel, a magyarban pedig szimplán „eretnek” (17. versszak).⁴⁶ Azonos szerző ezt a Mátyás-korra utaló aktualizálást mindkét változatban követte

⁴⁴ Az egyik legerősebb érv – GERÉZDI Rabán (*László-ének*. In: *Uő: A magyar világi líra kezdetei*. Bp. 1962. Akadémiai Kiadó /Irodalomtörténeti Könyvtár 7./ 140–192, 155 skk) filológiaiilag helytálló indokain túl – a két szerző mellett formai: már HORVÁTH Cyrill (*László-versekről*. = Irodalomtörténeti Közlemények (46.) 1936. 144) figyelmeztetett rá, hogy a himnusz magyar szövegében nincs meg a ‘tu/te’ strófakezdő kompozíció, amelyet a latin tartalmaz. Ő helyesli is ezt, hiszen a latinban helyénvaló megoldás szerinte a magyartól idegen. Ennek ellenére elképzelhetetlen, hogy ha a két vers szerzője azonos, ez a formai elem ne került volna át a magyarba is, illetőleg ha a magyar lenne az első variáns, szerzője ne próbálta volna meg javítani kész versét. Olyan fordítási megoldásra, amely a magyarban is ‘te’-vel kezd mondatokat, a „Te Deum” és a „Te Mariam” esetében is találunk példát. Vö. VARGHA Damján: *Te Deum és Te Mariam fordítása kódexirodalmunkban*. Bp. 1913. (Bővített különlenyomat a Békefi-émlékkönyvből).

⁴⁵ ROTH, Ferdinand Wilhelm Emil: *Deutsch-lateinische Gedichte aus der Zeit des dreißigjährigen Krieges*. = *Germania* (36.) 1891. 179–198.

⁴⁶ Az átírásban Gerézdi Rabánt követtem: *i. h.* (44. jegyzet) 163.

volna, akárcsak a 19. versszakban szereplő „huni” – „magyarok” szópárban. A két változat szemléletbeli zavart mutat. Azonos szerző ezt kiküszöbölte volna, hogy mind magyarul, mind latinul azonos ideológiát sugározzon a vers.

Metodikai hiba a közös szerző elméletének bizonyításhoz olyan kevert nyelvű példákat párhuzamul idézni, mint a 14. századi latin–német „In dulci iubilo”, amely egyébként sem felel meg párhuzamnak a „Salve benigne rex Ladislave” kezdetű canticumhoz, hiszen az idézett adventi ének makarónivers, amelyben latin és népnyelvi szavak keverednek.⁴⁷ Párhuzamért elég a 16. század eleji magyar nyelvű kódexeket fellapozni. A László-ének kétnyelvű lejegyzéséhez hasonlatos verset ezekben is találhatunk, mégpedig magában az éneket őrző Peer-kódexben, egy másikat pedig a Nádor-kódexben. A deák–magyar páros strófájú, „Imperatrix gloriosa” kezdetű Mária-himnusznak – amely szintén a Peer-kódexben, a László-ének lejegyzőjével azonos kéz írásában maradt ránk (164r:4–165v:10), és rögtön a szent királyról szóló énekre következik – ugyanolyan az elrendezése, mint a tárgyalt kétnyelvű énekek. Nem lehet véletlen, hogy a két latin–magyar vers egy helyen, egymás szomszédságában maradt ránk. Hasonló elrendezésű vers az „Ave salutis hostia” is a Nádor-kódexben (348r:7–349r:4).

Nem kétséges, hogy a latin–magyar szakaszok mindhárom vers esetében összetartoznak, még ha a másik két vers fordítása nem is mindig annyira tökéletes, mint a László-éneké. Ez ugyan nem igazolja, ám nem is zárja ki, hogy a latin és a magyar vers szerzője – fordítója – azonos volt. E kijelentés persze legfeljebb csak a László-énekre vonatkozik, hiszen az „Imperatrix gloriosa” századokkal korábbi latin nyelvű szerzemény.⁴⁸ Ha nem azért kerültek egymás mellé a strófák, mert a latin és a magyar variáns szerzője azonos, akkor mi oka lehetett a versek váltakozó nyelvű lejegyzésének? A magyarázathoz nem a Szent László-ének, hanem a szintén magyar eredetű „Ave salutis hostia” látszik alkalmasnak. Azt a kérdést kell feltennünk, hogy milyen funkciója volt a himnusznak, miért így írta le a verset a másoló, amikor több himnuszfordítást másutt a latin originálistól függetlenül, csupán magyarul jegyeztek le,⁴⁹ ráadásul dallam nélkül.⁵⁰ A válaszhoz – a magyar források hiánya miatt – külföldi párhuzamokat kell keresnünk.

A középkori katolikus egyház liturgikus alkalmakkor kizárólag a latin nyelvet használta: az anyanyelvnek nem volt helye a szertartásokon; népnyelvű énekeket

⁴⁷ Horváth Iván kiindulópontnak választott további példái is hasonlóak; nem párhuzamos strófájú versekről, hanem kevert nyelvű strófákról van szó: *i. h.* (43. jegyzet) 143.

⁴⁸ *Analecta hymnica medii aevi: Cantiones Bohemicae: Leiche, Lieder und Rufe des 13., 14. und 15. Jahrhunderts nach Handschriften aus Prag, Jistebnicz, Wittingan, Hohenfurt und Tegernsee.* Hrsg.: Guido Maria DREVES. Leipzig, I. 68.

⁴⁹ Vö. FRICK József: *A középkori magyar himnuszköltészet.* Kolozsvár, 1910.

⁵⁰ A kódexeinkben ránk maradt magyar nyelvű himnuszokat sosem használták a középkor folyamán liturgikus alkalmakkor, az anyanyelvű fordítások csupán imádkozásra szolgáltak. Vö. JANOTA, Johannes: *Studien zu Funktion und Typus des deutschen geistlichen Liedes im Mittelalter.* München, 1968. 39, 90; a liturgia nyelvéről: 4–32.

csak a paraliturgikus cselekményekben, kegyességi gyakorlatokban tűrtek meg.⁵¹ Ennek ellenére Európában a 15. századi, de korábbi anyanyelvű kódexekben is többször felbukkannak az egyszerű himnusz- és szekvenciafordítások mellett⁵² a magánáhitatot szolgáló, kétnyelvű himnuszok; pontosabban olyanok, amelyek váltakozva tartalmazzák a latin strófákat és azok fordításait, éppen úgy, mint amilyen az „Imperatrix gloriosa” Peer- kódexbeli vagy az „Ave salutis hostia” Nádor-kódexbeli lejegyzése. Ilyen az 1470 körülről, egy feltehetőleg ciszterci kéziratból származó „En trinitatis speculum – Ein spigel der driueltikeit / erleucht der werlt finstriket”,⁵³ vagy a benediktbeuerni „Puer nobis nascitur / rector angelorum – Ein kindlein geporen ist / hie auff dise erde” latin ének az 1495-ből származó német fordításával.⁵⁴ Egy salzburgi bencés kézirat, amelyet főként notációja miatt tartanak jelentősnek, szintén tartalmaz kétnyelvű, ezek szerint liturgián kívül használt körmeneti és Mária-énekeket.⁵⁵

Az ausztriai Szent Lambrecht bencés apátság néhány kódexe több váltakozó nyelvű, páros strófájú éneket őriz. Ezek egy része pontos fordítás, más részük csak tartalmi, gondolati azonosságot mutat az eredetivel.⁵⁶ A kolostor egyik, a 14. század közepéről származó antifonáriuma a „Rex Christe factor omnium”-nak a nagyheti matutinumok utáni latin és német nyelvű előadásmódját írja elő.⁵⁷ A német versből legfeljebb az első szakasz tekinthető a himnusz fordításának, a többi strófa a latinnak legfeljebb parafrázisa, vagy még az sem. A versszakok notációval van-

⁵¹ Vö. HORVÁTH Cyrill: *A Batthyány-codexről*. = Irodalomtörténeti Közlemények (15.) 1905. 129–137; JANOTA: i. m. (50. jegyzet); mindkét tanulmányban a népnyelvű énekek szerepéről van szó.

⁵² Ezek a fordítások nem voltak a katolikus liturgia részei. Az állítás mellett a következő érvek sorolhatók föl: nem liturgikus kéziratok őrizték meg őket, nincsenek kottával ellátva, nótajelzésük sincs, és imakönyvszerű gyűjteményekben maradtak fenn. Ez utóbbit azt a feltételezést erősíti, hogy imádkozásra használták még a rimes fordításokat is.

⁵³ WACKERNAGEL, Philipp: *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*. Leipzig, 1864–1877. [Reprint: Hildesheim, 1964.] I. 324, II. 897; IRTENKAUF, Wolfgang: *Ein neuer Fund zur liturgischen Ein- und Mehrstimmigkeit des 15. Jahrhunderts*. = Die Musikforschung (12.) 1959. 4–12, 10.

⁵⁴ Benediktbeuern, Clm 5023. A *Manuale hymnorum, sequentiarum et aliorum in ecclesia et extra* (1495) címet viselő, háromszólamú kottát is őrző kéziratot, amely két világi éneket is tartalmaz, Guido Maria Dreves írta le: *Beiträge zur Geschichte des deutschen Kirchenliedes*. = Kirchenmusikalisches Jahrbuch (4.) 1889. 24–30, 29; (6.) 1891. 35–40.

⁵⁵ Ismereti ENGELS, Stefan: *Die Handschrift Michaelbeuern, Man. Cart I (Varia um 1500): Ein wichtiger Zeuge der monastischen Liturgie in Salzburg*. In: *Cantus Planus: Papers Read at 9th Meeting Esztergom & Visegrad, 1998*. Ed.: László DOBSZAY. Bp. 2001. Hungarian Academy of Sciences Institute For Musicology, 59–69; fényképfelvétel is.

⁵⁶ Ilyen az Universitätsbibliothek Graz Cgm 444-es és Cod. 557-es kézirata. Vö. JANOTA: i. m. (50. jegyzet) 99.

⁵⁷ Universitätsbibliothek Graz Hs. 29. 153:v–155:v. Leírása: KERN, Anton: *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Graz. I. Verzeichnis der Handschriften im Deutschen Reich*. Leipzig, 1942.

nak ellátva, a német szöveg a himnusz dallamát követi, legfeljebb a szótagszám különbsége okoz kisebb eltérést.⁵⁸ Nehéz elérhetősége miatt a szokásosnál valamivel hosszabb idézetet közlök:

Hic amoneatur populus, ut flectant genua et dicant 'Pater noster. Credo.' Interim dicat clerus preces 'Ego dixit domine', Ps. 'Miserere'. Oratio 'Respcce quesumus'.

Tunc cantor alta voce incipiat
Rex Christe factor omnium
redemptor et credentium
placare vobis supplicum
te laudibus colentium

et populus respondet
Christ schepfer alles des da ist
wand du gewaltig herre pist
gewaltig in dem himelreich
du pist der magt sun werleich

Duo pueri versum
Laus tibi Christe qui pateris
in cruce pendens pro miseris
cum patre qui regnas in caelis
nos reos serva in terris

Cuius benigna gracia... [a himnusz a második strófája]

Den ich da chuss den schuellet ir vahren
und schuellet in an daz chreutze hahen
als ainen viel wertleichen dieb
das was den iuden allen lieb⁵⁹

⁵⁸ WONISCH, Othmar: *Zur mittelalterlichen Liturgie der Trauermette in St. Lambrecht*. = Archiv und Chronik. Blätter für Seckauer Diözesangeschichte (1.) 1948. 33–47, 45.

⁵⁹ Közli: WONISCH: *i. h.* (58. jegyzet) 36. A nagyhét utolsó három napjának matutinumai végén máshol is, így Dél-Tirolban a brixeni (ma Bressanone) Szent Candidus társaskáptalan 14. századi Liber processionalisa szerint latinul és németül énekelték a „Rex Christe factor omnium”-ot, népnyelven természetesen csak a hívek. Vö. *Lateinische Osterfeiern und Osternspiele: Nachträge, Handschriftenverzeichnis*. Teil 6. Hrsg.: Walther LIPPARDT. Berlin–New York, 1981. de Ruyter, 290–292. A német szöveg Brixenben más fordításban maradt fent. Az egri 1509-es ordinárius szerint a püspöki székhelyen a nagycsütörtöki körmenet a következőképpen zajlott: A harmadik verzus végeztével „a processzió kimegy a templomon kívül, körbejárja háromszor a templomot a himnusszal: *Rex Christe factor omnium*. A gyermekek ismét másik himnuszt kezdenek, ti. *Hymnum dicamus Domino laudes Deo* egészen végig, és minden versszak végén éneklük: *Kyri eleison, Christe eleison, Kyrie eleison*, a kórus utánuk mindig megismétli. Azután ugyanazon gyerekek: *Christe, audi nos, Salvator mundi, adiuva nos*, a kórus ismét átvéve tőlük. Azután ismét ugyanazon gyerekek éneklük: *Maria sis propitia, Maria, dele vitia*. A kórus utánuk megismétli. Melynek végeztével a succentor elkezd a *Miserere mei Deus* zsoltárt Gloria Patri nélkül, a végén ezt mondva: *Christus factus est pro nobis oboediens*. Azután *Kyri eleison, Christe eleison, Kyrie eleison, Pater noster*, és utána a püspök úr, vagy egy a méltóságok közül, ha nincs ott a kántorkanonok, egyszerűen mondja az orációt:

Majd ismét a „Laus tibi Christe” és váltakozva a latin és a német strófák következnek. A „Miserere” után a rítuson addig csupán passzívan részt vevő hívők aktívan bekapcsolódtak a szertartásba: a klérus és a schola latinul, a nép pedig a cantor rusticorum vezetésével anyanyelvén felelgetett egymásnak.⁶⁰ Johannes Janota ennek a húsvéti rítusnak és a többi emléknek az elemzéséből azt a következtetést vonta le, hogy bizonyos alkalmakkor a himnuszfordításokat, például jeles ünnepeken tartott körmenetek alkalmával a latin és német szöveget váltakozva énekelték. Az előadás szoros kapcsolatban volt a liturgiával, de mivel nem a hivatalos ceremónia része volt, a fordításoknak nem kellett pontosan követniük mintájukat.⁶¹

A klérus és a populus váltakozó énekében kell keresnünk a magyar kódexek két-nyelvű, páros strófájú himnuszai, versei lejegyzésének az okát. A sűrű osztrák-bajor–magyar kapcsolatok alapján nem meglepő, hogy ezeket a himnuszokat körmeneteken, netán más paraliturgikus eseményeken ugyanúgy énekelték magyar földön is, mint a „Rex Christe factor omnium”-ot az osztrák Szent Lambert kolostorban. A feltehetőleg óbudai klarisszák egykori kéziratában, a Nádor-kódexben lévő „Ave salutis hostia” kezdetű himnusz mellé, pontosabban mögé, a latin verset újrakezdve a másoló a kottákat is leírta, jelezve, hogy miként éneklendő a váltakozó nyelvű himnusz. A fordítás verselése nem egyezik az eredetivel: a magyar nem felel meg a kétütemű nyolcas szabályainak. Horváth Cyrill azt feltételezi, hogy a verssorok a dallamhoz igazodtak.⁶² Hogy a himnuszt énekelték, mégpedig ebben a két-nyelvű formában, azt az is bizonyítja, hogy a latin–magyar nyelvű változat Mihál Farkas több mint másfélszáz évvel később, 1677–1693 között összeírt gyűjteményében is megtalálható.⁶³

Azt, hogy a magyar kolostori kódexben a 16. század elejéről fennmaradt „Ave salutis hostia”-t kik és mikor énekelték, források hiányában lehetetlen megmondani. Az oltáriszentség kultusza a Jagelló-korban már elterjedt, vallásos társulatok alakultak a tiszteletére, és nemcsak ott, ahol Krisztus testének dedikáltak templo-

Respice quesumus, bármi konklúzió és Amen nélkül.” *Liber ordinarius Agriensis* (1509). Ed.: László DOBSZAY. Bp. 2000. 312. /Musicalia Danubiana subsidis 1./; az eredeti latin szöveg: 54. Látható, hogy a bemutatott szertartás a Szent Lambert kolostorban lényegében hasonlóan zajlott, mint Egerben, de itt a népet nem vonták be a körmeneti liturgia éneklésébe. Erre nem is lehetett szükség: a megfelelő asszisztencia – kórus és schola (pueri) – rendelkezésre állottak.

⁶⁰ A cantor rusticorum bizonyára a hívők éneklésének vezetésével volt megbízva. Vö. FEDERHOFER, Hellmut: *Die älteste schriftliche Überlieferung deutscher geistlicher Lieder in Steiermark*. In: *Bericht über den zweiten Internationalen Kongreß für katholische Kirchenmusik 1954*. Wien, 1955. 208–211, 209.

⁶¹ JANOTA: i. m. (50. jegyzet) 85, 99.

⁶² RMKT I. 144–148; CSÁSZÁR Elemér: *A középkori magyar vers ritmusa*. = Irodalomtörténeti Közlemények (39.) 1929. 272.

⁶³ Mihál Farkas-kódex, OSzK, Oct. Hung. 482, 89a: Üdvöz légy szentséges ostya, Istennek tiszta anyjának fia. Az énekeskönyv leírása: STOLL Béla: *Magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó, 103. szám.

mot vagy oltárt. Úrnapiján mindenütt megkerülték a templomot az oltáriszentséggel. A körmeneten a céhek – iparosok és kereskedők – nemcsak részt vettek, hanem a rendezésben részt is vállaltak; olyan alkalom volt ez, amelyen a nép is bekapcsolódhatott az éneklésbe.⁶⁴

Simon úr imakönyvében, az 1500-as évek elejéről származó Peer-kódexben megőrzött „Imperatrix gloriosa” latin–magyar szövegét Mária-napi körmeneteken énekelhették. Ilyen alkalom lehetett a gyertyaszentelő (Purificatio B. Mariae Virginis), amikor szokás volt égő gyertyával a kézben körmenet tartani.⁶⁵ De ugyanígy ünnepelték Nagyboldogasszony napját egyes vidékeken virrasztással és körmenettel,⁶⁶ máshol a két szeptemberi Mária-napot,⁶⁷ megint másutt pedig havas Boldogasszony napját és Mária látogatását Erzsébetnél.⁶⁸ Az „Imperatrix gloriosa” fordítása ugyan költőien, de – különösen a harmadik szakaszban – a megszokottnál szabadabban adja vissza a himnusz szövegét. Ritmikáját viszont meglehetősen hűséggel követi, azaz a különbséggel, hogy a strófák hatodik sorában mindig hét szótag van hat helyett.⁶⁹ Ez azonban nem akadályozhatta meg a közösséget abban, hogy a latin dalt a magyarra – erre máshol is találunk példát.⁷⁰

Az „Imperatrix gloriosa” és a Szent László-ének Peer-kódexbeli elhelyezkedése egymás közvetlen tőszomszédságában akkor nyer értelmet, ha az eddig elmondottakat nemcsak a Mária-himnuszra, hanem a László-énekre is vonatkoztathatjuk. Mindeddig nem vizsgálták alaposabban, hogy milyen környezetben használták a László-éneket, mi volt a funkciója a latin, és mi a magyar változatnak. Gerézdí Rabán szerint az 1468 és 1478 között keletkezhetett vers időszzerű politikai mondanivalójának köszönheti létrejöttét, „az aktuális történeti szituáció elmúltával a következő korok olvasóinak, helyesebben éneklőinek tudatában elhalványult, sőt el is sikkadt: vallásos egyházi énekké szürkült”.⁷¹ Gerézdí utolsó állítását – hogy a vers „vallási énekké szürkült” – nem vizsgálták eddig kellő figyelemmel, pedig éppenséggel vannak rá figyelmeztető jelek, hogy komolyan kell venni értékelését. A későbbi énekeskönyvek többször hivatkoztak a Szent László-énekre nótajelzé-

⁶⁴ PÁSZTOR Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Bp. 1940; reprint: Bp. 2000. 26, 45.

⁶⁵ BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium: A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. Bp. 1977. Szent István Társulat, I. 193. Az egri körmenetről: DOBSZAY ed.: *i. m.* 2000. (59. jegyzet) 94.

⁶⁶ BÁLINT: *i. m.* (65. jegyzet) II. 183. Egerben is tartottak körmenetet; vö. DOBSZAY ed.: *i. m.* 2000. (59. jegyzet) 114, 383.

⁶⁷ Így Vasváron, Vácott és Nagyivánon; Egerben is tartottak processziót.

⁶⁸ Marie de nive; visitatio beatae Mariae Virginis; vö. DOBSZAY ed.: *i. m.* 2000. (59. jegyzet) 109, 113.

⁶⁹ FRICK: *i. m.* (49. jegyzet) 96. A latin himnusz sémája: 8, 7, 8, 7, 6, 6, 6, 6, 8.

⁷⁰ HORVÁTH: *i. h.* (44. jegyzet) 136.

⁷¹ GERÉZDI: *i. h.* (44. jegyzet) 176–177. Véleményéhez csatlakozik Vekerdi József is, ő „panegyrikus költemény”-nek tartja a verset, s utólagos egyházi énekké minősülését is elfogadja; *i. h.* 1972. (43. jegyzet) 143.

seikben, és mindig a „De Sancto Ladislao” latin kezdősorával azonosították a dalt. ⁷² Nem tették volna, ha az ének nem lett volna ismert, tágabb körben népszerű, jóllehet a latin nyelvű liturgiában nem használták, nem használhatták a magyar szöveget. ⁷³

Mi is történhetett? Horváth Ivánnak kétségtelenül igaza van abban, hogy a két vers, a deák és a magyar szorosan összetartozik. Annyit kell pontosítani megállapításán, hogy nem bizonyítható a két szerzemény egyidejű keletkezése, ám az igen, hogy rövid időszakon belül – legalábbis a Szent László-kultusz egy területén – a deák és népnyelvű változat a használat által elválaszthatatlanul összeforrott. A verset propagandisztikus céljának megfelelően szerzője latinul fogalmazta meg a „papok, diákok” épülésére, és a mű az egyházi értelmiség, valamint a nemesség körében terjedt. ⁷⁴ A 15. század végén egyre erősödő iparos polgárság számára készülhetett a magyar nyelvű fordítás a mezővárosi „várusnépek” megnyerésére és okulására, nemcsak azért, mert az ének propagandisztikus feladatát csak akkor tudta betölteni, ha szélesebb tömeg használta, hanem mert a cantica ekkor már a kultusz célját szolgálta.

Ilyen alkalom volt a László-napján tartott körmenet, ahol a hit és az ország védelmére buzdító panegürist a Peer-kódexbeli alakjának megfelelően egyházi canticumként – a klérus és a schola latinul, a nép magyarul – egymást felváltva énekelt. Szent László napján a Dunántúlon ma is gyakran tartanak körmeneteket – így lehetett ez a 16. század elején is, bár erről adatoknak híján vagyunk. A középkorban a Dunántúlon – ahol a király kultusza Nagyvárdon kívül a legerősebb volt – számos templomot dedikáltak Szent Lászlónak, ⁷⁵ a püspöki székhelyeken szinte mindenütt voltak Lászlónak szentelt oltárok, és Lászlót, Magyarország patrónusát, ⁷⁶ céhek választották védőszentül. ⁷⁷ Ezek a céhek, kalendás társaságok tevékenyen részt vettek a hitéletben, a körmenetek megrendezésében. ⁷⁸ A László-éneket latinul őrző Gyöngyösi kódexben találunk is arra nyomot, hogy használói, de legalább egyik másolója valamilyen confraternitasnak, vallásos társulatnak a tagja volt. A kegyességi gyakorlataikhoz szükségük volt a szent László-énekhez hasonló, félig világi,

⁷² Idézi HORVÁTH: *i. h.* (43. jegyzet) 144.

⁷³ TÖRÖK József: *Szent László liturgikus tisztelete*. In: *Athleta patriae: Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szerk.: MEZEY László. Bp. 1980. Szent István Társulat, 135–159.

⁷⁴ A latin ének szerzőjének történelemfelfogásáról és szóválasztásáról: GERÉZDI: *i. h.* (44. jegyzet) 165 skk.

⁷⁵ MEZŐ András: *Templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Bp. 1996. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 134–141, 138.

⁷⁶ Mátyás nevezte így egy 1478. február 17-én kelt oklevélben: „ob honorem et reverentiam sanctissimi regis Ladislai, specialis huius regni nostri patroni.” Közli: BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. Nagyvárad, 1983–1984. II. 293–294.

⁷⁷ KUBINYI András: *Vallásos társulatok a késő-középkori magyarországi városokban*. = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1998. 123.

⁷⁸ PÁSZTOR: *i. m.* (64. jegyzet) 44.

ámde alijában véve vallásos szövegekre.⁷⁹ Így aztán érthetővé válik az is, hogy miért pont világiak számára írott kódexben őrződött meg a László-ének kétnyelvű változata.

E dolgozat kereteit szétfeszítené, ha a bemutatott kultusz alapján megpróbálnánk lokalizálni a két őrző kézirat, a Gyöngyösi és a Peer-kódex, valamint velük együtt a kétnyelvű canticum keletkezési helyét. Ennek ellenére meg kell itt említeni, hogy olyan vidékről lehet szó, ahol Szent László-patrocínium, -oltár, netán a közelben valamilyen búcsújáró hely volt, mint például Bakonyszentlászló vagy Búcsúszentlászló; olyan vidék tehát, mint a Dunántúl, ahol a Szent László-címek térképén sűrűn kell jelölni a kultusz helyeit.⁸⁰ A kutatás a két kódexet eddig is szívesen eredeztette a Balaton-felvidékről.⁸¹

Záró gondolatok

A latin és magyar mondatok, strófák egymás utáni megismétlése dús hangzást keltett, nemcsak az éneklő hívőkben, hanem a prédikációt hallgató közösségben is – nem kétséges ugyanis, hogy a szöveget felolvasó nem hagyta ki a deákul írt mondatokat. A Cornides-kódex Mindenszentek-napi szentbeszédében a responzóriumok felidézésekor az apácák újra átélték a liturgiát, az egyszerű nép a prédikációk élén álló latin idézet hallatán pedig a szent nyelv varázsával szembesült. Banális volna itt az a megállapítás, hogy az írott magyar nyelv és irodalom a 15. század végzetével kiszabadult a latin jármából. Az itt bemutatott esetek valójában nem is ezt példázzák. Igazabb az a kijelentés, hogy a szerzők nagyon is figyeltek az eredetinek tekintett latin szövegre, még akkor is, amikor írásukat illitterátusoknak szánták. Az az apácáknak szóló kódexirodalom, amelyet egyszerűen női irodalomnak tekintünk, nagyon is tudományos, azaz férfi irodalom, csak a nyelve magyar: a szövegek fordítói szerzetesek voltak, akik iparkodtak filológiai pontosságot lenni.

Azt, hogy mennyire függ a magyar szöveg a latintól, a lemmák különféle funkciói és a szöveg elrendezése mutatja. Kitűnt, hogy a lemmák egyik feladata a skolasztikus módszer szerinti tagolás. A felhozott példákból jól látszik, hogy a latin szövegek a magyar nyelvemlékekben nem nyelvi pótlékok, nem arra szolgálnak, hogy kiegészítsék a fordítókat: arra utalnak, hogy a katolikus teológia, a tudomány nyelve ugyan a latin volt, de a hallgatóságot csak a népnyelven lehetett elérni.

⁷⁹ LÁZS: *i. h.* 2007. (29. jegyzet) 421–457.

⁸⁰ MEZŐ: *i. m.* (75. jegyzet) 138.

⁸¹ A Peer-kódexről: TIMÁR Kálmán: *Magyar kódex-családok*. = Irodalomtörténeti Közlemények (38.) 1927. 219–224; Uő: *Dunántúli magyar kódexek sorsa*. Pécs, 1936. 33–43. /Pannonia-könyvtár 29./; a Gyöngyösi kódexről: LÁZS: *i. h.* 2007. (29. jegyzet) 449 skk.

LÁZCS, SÁNDOR

La langue latine et la langue maternelle dans la littérature de codex hongroise

Les fragments de langue maternelle à l'intérieur du texte des codex latins médiévaux sont toujours accueillis d'une attention particulière, par contre, les citations latines apparues dans un contexte de langue hongroise s'échappent de l'oeil du lecteur. Le plus souvent les citations possèdent une fonction d'identification, le traducteur en prouve la précision de son travail, c'est-à-dire qu'il avait puisé les passages à traduire d'un endroit précis (codex Cornides ou Jordánszky etc.), l'autre but, c'est de donner la possibilité au lecteur à suivre les événements liturgiques dans sa langue maternelle (codex Festetics ou Czech) La traduction – surtout dans la littérature sermonale – est inaugurée par des formes bien consolidées.

Autre problème est celui des poèmes bilingues, comme par exemple du cantique de Ladislás. La discussion coule depuis presque un siècle, pourquoi les strophes latines et hongroises se succèdent, si c'est la même personne qui en était le traducteur et l'auteur. A cause des différences de traductions, autant phraséologiques que idéologiques, on peut supposer, que le poème a été écrit en latin, sa version hongroise est née plus tard, notamment conformément de l'utilisation du cantique de Ladislás. Le cantique – d'après des analogies de langue allemande – a été utilisé à l'occasion des processions: chanté en latin par le choeur du clergé et des étudiants, en hongrois par le peuple.

KERTÉSZ BALÁZS

Albert királyról és Szent Kálmán magyarországi tiszteletéről

Magyar vonatkozások egy müncheni és egy melki kódexben

A Bajor Állami Könyvtár Clm 17543 jelzetű kódexének leírása 1878-ban jelent meg a gyűjtemény latin nyelvű kéziratainak katalógusában.¹ A 14. és a 15. századra datált vegyes tartalmú kötetnek a 198. levéltől a 240. levélig terjedő részét a következő cím jelöli: „Acta publica, latina et germanica, inter a. 1419 et 1438, de rebus Bohemicis s[cilicet] Hussiticis, de concilio Basiliensi, de Hungaria; Austriaca...” Azonban az nem derül ki a leírásból, hogy a ‘de Hungaria’ megjelölés közelebbről mit takar. Csontos János az idézett cím alapján vette fel a kódexet abba a jegyzékbe, amelyet a müncheni könyvtár magyar vonatkozású kéziratairól állított össze az addig megjelent nyomtatott katalógusok alapján.² A közelmúltban a kódex vizsgálata során kiderült, hogy a 220r–222v oldalakon egy rendkívül érdekes, hat tartalmi egységből álló szövegcsoport található, amely részben Albert királyra (1437–1439), részben Szent Kálmánnak a székesfehérvári királyi bazilikában őrzött ereklyéire vonatkozik. A szövegegyüttest egy kéz írta le. A tartalmi egységek közül négy a melki bencés apátság Cod. 751/1 jelzetű kódexében is megtalálható. Az apátság birtokában lévő, 1400-ig keletkezett kéziratok katalógusa már elkészült,³ azonban a most említett kódex leírása csak a következő kötetben fog megjelenni. A kézirat leírását Christine Glassner, az első és a készülőfélben lévő második kötet szerzője nagylelkű segítségének köszönhetően ismerhettem meg.⁴ A 194 papírlevélből álló kötet jelenlegi formáját a 19. században nyerte el: ekkor állították össze legalább két, 15. századi kézirat ívfüzeteiből. A korábbi kódexek közül az egyiket a melki kolos-

¹ München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 17543. HALM, Carolus–KEINZ, Fridericus–MEYER, Gulielmus–THOMAS, Georgius: *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis. Tomi II Pars III. Codices num. 15121–21313 complectens*. München, 1878. (a továbbiakban: *Catalogus*) 105–106.

² CSONTOSI János: *A müncheni könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*. = Magyar Könyvszemle (7.) 1882. 222.

³ GLASSNER, Christine: *Inventar der Handschriften des Benediktinerstiftes Melk. Teil 1: Von den Anfängen bis ca. 1400. Katalogband*. Unter Mitarbeit von Alois HAIDINGER. Wien, 2000. /Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 285 = Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters 2,8/

⁴ E helyen is köszönetet mondok Christine Glassnernek, aki elektronikus levélben küldte el a leírást (2010. 12. 01.). A tanulmányban felhasznált szövegek másolatáért Bernadette Kalteisnek, a melki apátság könyvtárosának tartozom köszönettel.

tor 1483-ban készült könyvtárkatalógusa is tartalmazza D 123 jelzettel.⁵ Az alábbi táblázat a szóban forgó tartalmi egységeket szemlélteti.

Müncheni kódex	A tartalmi egység megnevezése	Melki kézirat
220r–220v	Habsburg Albert és felesége, Erzsébet választási hitlevele. (Pozsony, 1437. december 18.)	96r–97r
220v, 222v	Feljegyzés Albert pozsonyi megválasztásáról, székesfehérvári koronázásáról és a magyar koronáról. (A müncheni kódexben két részletben.)	100v
221r	Feljegyzés Albert német királlyá választásáról.	–
221r–222v	A Durandus-féle Pontificale Romanum egyik koronázási ordója. Valószínűleg e szerint zajlott le Albert székesfehérvári koronázása.	97v–100r
222v	Feljegyzés Szent Kálmán Székesfehérváron örözt erélyeiről.	–

Habsburg Albert és felesége, Erzsébet választási hitlevele

A szövegcsoporthoz első tagja Habsburg Albert és Erzsébet választási hitlevele. Zsigmond 1437. december 9-én bekövetkezett halála után, december 18-án Pozsonyban a magyar főurak egy kis csoportja Magyarország királyává választotta V. Albert osztrák herceget, Zsigmond vejét. Ugyanakkor a királyi hatalmat korlátozó és Zsigmond reformjai ellen irányuló választási feltételeket fogadtattak el Alberttel és feleségével.⁶ A koronázásra 1438. január 1-jén került sor a székesfehérvári királyi bazilikában.⁷

⁵ *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs. I: Niederösterreich.* Bearbeitet von Theodor GOTTLIEB. Wien, 1915. 218. A katalógusra l. uo. 156–161.

⁶ Kiadása: WOSTRY, Wilhelm: *König Albrecht II. (1437–1439).* 1–2. Prag, 1906–1907. 2. 145–149. /Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft 12–13./ Bak János is közölte a szöveget Wostry kiadása alapján, l. BAK, M. János: *Königtum und Stände in Ungarn im 14.–16. Jahrhundert.* Wiesbaden, 1973. 136–138. /Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 6./ – A választási feltételek elemzését l. MÁLYUSZ Elemér: *A magyar rendi állam Hunyadi korában.* = Századok (91.) 1957. 46–52.

⁷ Albert magyarországi utódlásához l. WOSTRY: *i. m.* (6. jegyzet) 1. 1–60.; FRAKNÓI Vilmos: *Az első Habsburg-király trónrajutása Magyarországon.* = Századok (47.) 1913. 247–264.; Uő: *A magyar királyválasztások története.* Máriabesnyő–Gödöllő, 2005. 43–54, 222–225. (A könyv eredeti kiadása: Bp. 1921.); SZABÓ Dezső: *Albert királlyá választása.* In: *Emlékkönyv Fejérváthy László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére.* Sz. n. Bp. 1917. 312–325.; PÁLOSFALVI Tamás: *Albert.* In: *Magyarország vegyesházi királyai.* Szerk.: KRISTÓ Gyula. Szeged, 2003. 117–123.

Wilhelm Wostry a választási feltételeket egy 16. századi másolatból adta ki.⁸ Néhány évvel Wostry művének megjelenése után, 1913-ban Fraknói Vilmos két további, 15. századi kéziratból adott hírt: az egyik a szóban forgó müncheni kódex, a másik a melki kódex.⁹ Az eredeti dokumentum keletkezési idejéhez közelebb álló két kézirat bővebb és jobb szöveget őrzött meg, mint a 16. századi másolat. Például mindkettőben megtalálható a hitlevél keltezése: „Datum Pusionii die XVIII mensis Decembris anno Domini M^oCCCC^oXXXVII^o.”¹⁰ A két 15. századi szöveg tanú figyelembevételével elkészíthető a hitlevél újabb, kritikai kiadása.

Feljegyzés Albert pozsonyi megválasztásáról, székesfehérvári koronázásáról és a magyar koronáról

Ahogy az a feljebb bemutatott táblázatban is látható, a feljegyzés mindkét kódexben megtalálható, a lejegyzés módjában és a tartalomban azonban van különbség. A melki kódexben a szöveg új oldalon kezdődik (100v). Leírója a szöveg tagolásával érzékeltette, hogy tartalmilag három különböző textusról van szó: az Albert pozsonyi megválasztásáról szóló beszámoló után új sorban kezdődik a fehérvári koronázásról szóló hír, majd megint új sorban következik a magyar koronára vonatkozó részlet. Ezzel szemben a müncheni kódex scriptora két, egymástól távol eső részletben másolta le a szöveget: az első – a pozsonyi választásról és a fehérvári koronázásról szóló beszámoló – közvetlenül a feljebb bemutatott választási hitlevél után következik, a 220. levél verzójának alsó margóján, a keretvonalazással jelölt írástükör alatt, a szövegcsoporthoz második tagjaként. (Már a választási hitlevél szövege is túlfut az írástükörön majdnem két sorral.) Ugyanakkor a magyar koronára vonatkozó textust csak oldalakkal később, a 222. levél verzójára másolta le a scriptor, közvetlenül a később bemutatandó koronázási ordó után, a szövegcsoporthoz ötödik tagjaként. A két változat között tartalmi eltéréseket is találunk. A pozsonyi választásról és a fehérvári koronázásról szóló beszámolók a melki kéziratban bővebb szövegezésben maradtak fenn. A müncheni kódex változata jóval rövidebb, utalásszerű, de nyilvánvalóan a melki kéziratban fennmaradt szövegen alapul. A koronára vonatkozó textus a melki kéziratban jobb és valamivel hosszabb.

Az elmondottakból következik, hogy a két, eltérő szövegezésben fennmaradt feljegyzés közül a melki kézirat szövege jött létre korábban. Ez a változat ismert: Bernard Pez, az apátság egykori könyvtárosa adta ki 1729-ben.¹¹

⁸ „Abschrift (16. Jahrhundert) im Allgemeinen Archiv des k. k. Ministeriums des Innern in Wien. (Fremde Gegenstände 1.)” – WOSTRY: *i. m.* (6. jegyzet) 145.

⁹ FRANKÓI: *i. h.* 1913. (7. jegyzet) 258. A melki kódex akkori, Fraknói által megadott jelzete 729, l. a melki apátság honlapját: <http://www.ksbm.oeaw.ac.at/melk/sig.htm>.

¹⁰ A müncheni kódexben (220v). Melki kódex: 97r.

¹¹ PEZ, Bernard: *Thesaurus anecdotorum novissimus. Tomus VI: Codex diplomatico-historico-epistularis*. Augustae Vind. et Graecii, 1729. Pars III. 232.

Melki kézirat

„Anno Domini millesimo CCCC^o XXXVII° proxima feria quarta ante festum beati Thome apostoli illustris princeps, dominus Albertus, dux Austrie, Stirie, Carinthie etc., marchio Moravie comesque Tirolis etc. electus est in regem Hungarie in oppido Posoniensi per episcopos et barones aliosque incolas regni Hungarie, qui pro maiori parte ibidem fuerunt, et unanimiter flexis genibus expansisque manibus orabant una voce dicentes: »Domine, hodie te in regem et dominum nostrum suscipimus, et simili modo conthoralem vestram in reginam et dominam nostram«. Postea anno Domini M^o CCCC^o XXXVIII° in die Circumcisionis Domini prefatus electus et eius conthoralis coronati sunt in ecclesia collegiata Albe Regalis beate Virginis presentibus episcopis, baronibus, nobilibus ac comitatibus. Corona autem regni Hungarie per apostolicum nomine Benedictum directa¹² est ad Hungariam per Astricum episcopum Strigoniensem, quem sanctus Stephanus, rex Hungarie misit ad apostolicum pro clenodio vel aliqua dotatione, ex quo terra iam vel habitantes in ea Christiani essent effecti. Et prenimio gaudio, quia terra Polonie vel habitantes in ea eodem tempore in Christianos conversi erant, et legatio regis Polonie prius fuit Rome, quam legatio s. Stephani. Isto non obstante ipse¹³ apostolicus coronam regi Polonie paratam misit sancto Stephano, regi Hungarie, et ipsi regi Polonie fecit aliam fieri, quam sibi per legatos suos transmisit.”

Müncheneri kódex

„Sequitur de coronatione eiusdem. Et sic electio est facta in Pusonio per omnes episcopos et barones regni in vigilia Thome apostoli. Sed coronatio consummata in Alba Regali in ecclesia collegiata beate Virginis in Circumcisione Domini presentibus episcopis, baronibus, nobilibus et comitatibus ad XX^{ti} milia sub anno 1438vo.”

„Corona autem regni Hungarie per apostolicum nomine Benedictum directa est ad Hungariam per Ascherracum episcopum Strigoniensem, quam Stephanus, rex Hungarie direxit ad apostolicum pro clenodio vel aliqua dotatione, ex quo terra iam vel habitantes in ea Christiani essent effecti. Et prenimio gaudio, ex quo terra Polonie et habitantes in ea eodem tempore in Christianos conversi sunt. Et legatio regis Polonie prius fuit Rome, quam legatio sancti Stephani.”

Bár a müncheni kódex szövege rövidebb, tartalmaz olyan információt, amely a melkiben nem található meg: elárulja, hogy Albert fehérvári koronázásán húsz-enzen voltak jelen. Ebben az esetben feltehetőleg a másoló betoldásával van dolgunk.

¹² Pez: *de Vetta*.

¹³ Pez: *ipse om*.

Érdemes rámutatni, hogy a magyar koronára vonatkozó szöveg végső forrása a Hartvik-féle Szent István-legendának a koronaküldéssel foglalkozó terjedelmes fejezete.¹⁴

Feljegyzés Albert német királlyá választásáról

1438. március 18-án Albert magyar királyt Frankfurtban német királlyá választották.¹⁵ A müncheni kódex 221. levelének rektóján, a felső lapszélen egy rövid feljegyzés olvasható arról, hogy kik voltak jelen a választáson. Magában a keretvonalazással jelölt írástükörben annak az alább ismertetendő koronázási ordónak a szövege kezdődik, amelyet valószínűleg Albert székesfehérvári koronázásán is használtak. A scriptor minden bizonnyal utólag írta a feljegyzést a felső margóra, a már lemásolt ordó fölé. Sajnos a kódexet nedvesség érte, aminek következtében a feljegyzés több szava erősen elhalványodott.

„Sed in electione eiusdem Alberti in regem Romanorum fuerunt presentes reverendissimi patres et legati domini apostolici Ewgenii pape quarti de sacrosancta synodo Basiliensi, domini Anglie, ducis de Mediolano, sex doctores et sex milites missi ab electoribus, domini Fridrici ducis Austrie senioris,¹⁶ nec non [...]orum dominorum de Nova Civitate et quamplures ab aliis civitatibus congregati etc., videlicet de prawss[...]rg et baronum et nobilium de Hungaria, Awstria et Bohemia.”

Albert koronázási ordója

Ahogy arról már esett szó, Albert magyar királlyá történő koronázására 1438. január 1-jén került sor a székesfehérvári királyi bazilikában. A koronázásnál használt ordót illetően eltérő vélemények láttak napvilágot. Bernard Pez a szóban forgó melki kódexből közölt egy olyan latin nyelvű ordót, amelyben több helyen is olvasható Albert neve.¹⁷ Bartoniek Emma egy, a bécsi belügyminisztériumi levéltárban őrzött kéziratban található német nyelvű ordót is megvizsgált. Véleménye szerint a német szöveg, amely szintén tartalmazza Albert nevét, szoros rokonságban áll a Pez által közölt latin változattal. Ugyanakkor úgy gondolta, hogy egyik vál-

¹⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* 1–2. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Bp. 1937–1938. (Utánnnyomás és kiegészítés: Az utószót és a bibliográfiát összeállította, valamint a függelékben közölt írásokat az első kiadás anyagához illesztette és gondozta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. Bp. 1999). (a továbbiakban: SRH) 2. 412–414.

¹⁵ WOSTRY: *i. m.* (6. jegyzet) 1. 60–88; HÖDL, Günther: *Albrecht II. Königtum, Reichsregierung und Reichsreform 1438–1439.* Wien–Köln–Graz, 1978. 10–19.

¹⁶ A sor fölött kiírva.

¹⁷ PEZ: *i. m.* (11. jegyzet) Pars III. 228–232. (107. sz.)

tozat sem származhat a másiktól, ezért egy közös – Albert nevét is tartalmazó – alapszöveget tételezett fel. Azonban annak ellenére, hogy Albert neve mindkét változatban megtalálható, kétségbe vonta, hogy ezt az ordót használták Albert székesfehérvári koronázásán. Szerinte az általa feltételezett alapszöveg azért tartalmazta Albert nevét, mert az ő uralkodása alatt jött létre.¹⁸

A Pez által kiadott szöveget Michel Andrieu a Durandus-féle 13. század végi *Pontificale Romanum* egyik ordójaként azonosította. Címe: „De benedictione et coronatione aliorum regum et reginarum.” A szertartás szövegében a koronázandó személy nevét N betű helyettesíti.¹⁹

A melki kéziratban található, Albert nevét is tartalmazó latin ordó középelnémet fordítása négy kéziratból is ismert. A szöveg kiadója, Bak János a Bartoniek Emma által említett bécsi kéziratot nem látta, feltevése szerint az egy ötödik szövegterv lehet. Bartoniekkal ellentétben valószínűnek tartja, hogy mind a latin, mind a német változat Albert koronázásához köthető.²⁰

Az Albert nevét is tartalmazó latin ordó szövegtervűinek a számát újabb gyarapíthatjuk: a szertartásrend a müncheni kódexben is megtalálható – a szövegcsoporthoz negyedik tagjaként.²¹ Az ordó után folytatólagosan egy rendkívül érdekes, a melki kéziratból hiányzó szöveget írt le a scriptor:

„Postea deducitur ad ecclesiam ante civitatem, de qua in loco eminenti loquitur omni populo iuramentum prescriptum evaginato gladio tangendo terram per quatuor plagas in signum defensionis regni et incolarum eius. Sed in reversione ad prandium disperguntur nummi, obuli et petchlini²² CCC librarum. Et sic rex et regina sedent in prandio coronati.”

Mint ismeretes, a koronázás egyházi szertartásához világi szertartások is járulhattak.²³ Ilyeneket írt le a müncheni kódex scriptora is. Feljegyzése szerint az egyházi szertartás után az uralkodót a város előtti egyházhoz vezetik, melynek valamelyik magasan fekvő pontjáról az egész nép előtt elmondja az előírt esküt, kivont karddal megérintve a földet a négy égtáj felé az ország és lakosai megvédésének jeléül. (Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az ország megvédelmezésére vonatkozó részlet több értelmezési lehetőséget is megenged, mivel a ‘plaga’ jelentése lehet ‘égtáj’, de lehet ‘csapás’, ‘vágás’ és ‘ütés’ is.) A lakomára történő visszatérés közben pénzt szórnak. Az utolsó mondat szerint a király és a királyné megkoronázva ülnek a lakomán.

¹⁸ BARTONIEK Emma: *A koronázási eskü fejlődése 1526-ig.* = Századok (51.) 1917. 16–28. L. még Uő: *A magyar királyávvatáshoz.* = Századok (57.) 1923. 298–300, 304; Uő: *A magyar királykoronázások története.* Bp. [1939.] 41.

¹⁹ ANDRIEU, Michel: *Le Pontifical Romain au moyen-âge. III. Le pontifical de Guillaume Durand.* Città del Vaticano, 1940. 436–446. /Studi e Testi 88./

²⁰ BAK: *i. m.* (6. jegyzet) 167–169, a kiadás: 177–188.

²¹ Andrieu a Durandus-pontifikálé kiadásában 13 kézirat alapján közölte az ordót; a müncheni kódex nincs köztük, l. ANDRIEU: *i. m.* (19. jegyzet) 436., 23 (a kéziratok felsorolása).

²² A szót egyelőre nem sikerült azonosítani.

²³ BARTONIEK: *i. m.* 1939. (18. jegyzet) 33–54.

Érzékelhető, hogy – szemben az egyházi ordóval – nem hivatalos, rögzített textusról van szó, hanem egy tömören megfogalmazott köznyelvi feljegyzésről. A közvetlenül az egyházi ordó után leírt, végig jelen idejű szöveget olvasva joggal tételezhetjük fel, hogy a beszámoló egy szemtanútól származik. A feltételezést az is megerősíti, hogy igazolható a beszámolóban rögzített világi aktusok egykori megléte. Az esküvel kapcsolatban Bartoniek Emma a következő megállapítást tette: „E három országban [ti. Magyar-, Lengyel- és Csehországban] tehát a XV. század folyamán [...] egy külön világi eskü alakul ki az egyházi koronázási ordók professziója mellett, s ezt az azonos tartalmú és hasonló szövegű esküt mindhárom ország királya a koronázási szertartás egyházi részének befejezte után mondja el a nép számára.”²⁴ „A magyar koronázás világi járuléka még az a szokás, hogy az új király [...] felmegy a városon kívül lévő Szent Márton templom tornyába, s ott a világ négy tája felé sujt kardjával.”²⁵ Ezt például I. Ulászló is megtette, akit mindössze két és fél évvel Albert koronázása után, 1440. július 17-én koronáztak meg. A kardvágások azt jelképezték, hogy az új uralkodó bármilyen irányból érkező támadás esetén megvédi az országot.²⁶ Lakomát I. Ulászló, Szapolyai János és I. Ferdinánd koronázása után is rendeztek.²⁷ A pénzszerzés Bartoniek Emma megállapítása szerint cseh eredetű, V. László koronázásakor is sor került rá.²⁸ 1438. január 1-jén Albert hitvesét szintén megkoronázták (ezt Rozgonyi Simon veszprémi püspök végezte),²⁹ így ő is megkoronázottként ülhetett a lakomán.

Minden okunk megvan tehát azt feltételezni, hogy a közvetlenül a koronázási ordó után olvasható néhány soros szöveg valóban Albert fehérvári koronázására vonatkozik, s a hivatalos egyházi szertartás után lezajlott világi aktusokról számol be.

Végezetül érdemes visszatérnünk az egyházi ordó kérdésére. A Durandus-féle *Pontificale Romanum*ban olvasható koronázási szertartásrendnek most már két olyan szövegtanúja ismert, amely a megfelelő helyeken Albert nevét tartalmazza.

²⁴ BARTONIEK: i. m. 1939. (18. jegyzet) 50.

²⁵ BARTONIEK: i. m. 1939. (18. jegyzet) 52. – A székesfehérvári Szent Márton templomhoz I. FITZ Jenő: *A középkori Szent Márton-templom Székesfehérvárott*. = Művészettörténeti Értesítő (5.) 1956. 26–30; FÜGEDI Erik: *Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon*. = Településtudományi Közlemények (20.) 1967. 32, 35; Uő: *Székesfehérvár korai története a város alaprajzában*. In: *Székesfehérvár évszázadai*. 1. Szerk.: KRALOVÁNSZKY Alán. Székesfehérvár, 1967. 27–28; SIKLÓSI Gyula: *Székesfehérvár*. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: KRISTÓ Gyula. Bp. 1994. 626–628.

²⁶ BARTONIEK: i. m. 1939. (18. jegyzet) 40.

²⁷ BARTONIEK: i. m. 1939. (18. jegyzet) 41, 114, 120.

²⁸ BARTONIEK: i. m. 1939. (18. jegyzet) 125–126.

²⁹ SCHÖNHERR Gyula: *Az Anjou-ház örökösei*. In: *A magyar nemzet története*. 3. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Bp. 1895. 611; BAK: i. m. (6. jegyzet) 169; *Magyarország történeti kronológiája*. 1. Szerk.: SOLYMOSI László. Bp. 1981. 257; ENGEL Pál: *Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában*. (Függelék: *A székesfehérvári koronázások*) = Századok (121.) 1987. 635. Engel később, a középkori Magyarországról írt monográfiájában meglepő módon úgy fogalmazott, hogy Erzsébet „férjét újév napján egyedül koronázták meg Székesfehérvárott”. L. ENGEL Pál: *Szent István és birodalma. A középkori Magyarország története*. Bp. 2001. 234. /História Könyvtár, Monográfiák 17./

Ahogy az a tanulmány egészéből kiderül, az ordó mindkét kódexben Alberttel kapcsolatos szövegek között található. Ha azt tételeznénk fel, hogy Albertet nem e szerint a szertartásrend szerint koronázták meg, akkor azt a kérdést is fel kellene tennünk, hogy miért másolták le többször is az ordót – ráadásul Alberttel kapcsolatos szövegekkel együtt. Az sem lehet véletlen, hogy az Albert nevét tartalmazó változatot német nyelvre is lefordították. A fordítást négy kézirat is fenntartotta, ami arra enged következtetni, hogy viszonylag széles körben ismert lehetett. Azt a tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a müncheni kódexben, közvetlenül az ordó után olvasható a feljebb bemutatott beszámoló, amely az Albert koronázásán lezajlott világi aktusokról tudósít. A szöveg minden jel szerint szemtanútól származik, aki – ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk – feltehetőleg azonos a szövegcsoporthoz tartozóval. Véleményem szerint az elmondottak alapján valószínűsíthetjük, hogy Albertet a szóban forgó ordó szerint koronázták magyar királlyá.

Szent Kálmán ereklyéi a székesfehérvári királyi bazilikában

Kálmán, a Szentföldre tartó írók írói 1012-ben a Bécshez közeli Stockerau mellett szenvedte el a mártírhálát: idegen nyelve és ruházata miatt a helyi lakosok cseh vagy magyar kémnek nézték és felakasztották. Két évvel később, 1014. október 13-án I. (Babenberg) Henrik osztrák őrgóf (994–1018) utasítására Stockerauból Melkbe, Henrik székhelyére vitték át a testet, és az ottani Szent Péter egyházban temették el. A translatio napja lett Kálmán ünnepnapja. Tisztelete már a 11. század első felében elterjedt osztrák és bajor területen. Földi maradványai ismeretlen időpontban – de még a középkorban – a bencésekhez kerültek, akik 1089-ben telepedtek meg Melkben. Jelenleg is a kolostor a szent nyugvóhelye. Bár Kálmánt hivatalosan soha nem kanonizálták, a középkorban ő volt Alsó-Ausztria patrónusa. Az 1485-ben kanonizált III. (Babenberg) Lipót fokozatosan, Kálmán mellett vált az ország védőszentjévé, míg 1663-ban I. Lipót császár rendeletére hivatalosan is ő lett az ország patrónusa.³⁰

A müncheni kódexben található szövegcsoporthoz hatodik, egyben utolsó tartalmi egysége a 222. levél verzójának utolsó két sora:

„Item caput sancti Cholomanni est in sacristia collegiate ecclesie Albe Regalis, sed medium corpus eius est reclusum in summo altari per Petrum regem Hungarie et unum episcopum.”

A feljegyzés két részre bontható. Az első, jelen idejű mellékmondat szerint Szent Kálmán feje a székesfehérvári társaskáptalan sekrestyéjében van. A második mel-

³⁰ NIEDERKORN-BRUCK, Meta: *Der Heilige Koloman. Der erste Patron Niederösterreichs*. Wien, 1992. /Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 16./ L. még ERKENS, Franz-Reiner: *Coloman*. In: *Lexikon für Theologie und Kirche*. 2. Freiburg–Basel–Rom–Wien, 1994³. 1260.

lékmondattal egy, a múltban történt eseményről tájékoztat: a test – közelebből meg nem határozott – középső részét Péter magyar király és egy püspök a főoltárba zárta. A szöveg tehát egyaránt érinti Kálmán magyarországi kultuszának kérdését, Péter királyt, valamint a fehérvári királyi bazilika történetét. A szakirodalom nem ismeri ezt a híradást.³¹ A kérdés az, hogy a feljegyzés milyen forrásértékkel bír. Ahogy azt látni fogjuk, e rövid híradással több forrás is párhuzamba állítható, azonban ezeknek a kútfőknek a teljesség igényével történő számbavétele és forráskritikai alapon

³¹ Kálmánhoz I. NIEDERKORN-BRUCK: *i. m.* (30. jegyzet). Magyarországi kultuszához I. GALAMBOS Kálmán: *Szent Kálmán vértanu.* = Magyar Sion (1.) 1863. 81–93, 173–190; KNAUZ Nándor: *A pozsonyi káptalannak kéziratai.* = Magyar Sion (4.) 1866. 215; Uő: *Kortan.* Bp. 1876. 156; RADÓ Polikárp: *Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége.* = Magyar Könyvszemle (65.) 1941. 132–149, különösen 137–138, 141; BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium.* 1–2. Bp. 1977. 2. 376–377, 415; MEZŐ András: *A templomcím a magyar helységnevekben. (11–15. század).* Bp. 1996. 109–110. /METEM Könyvek 15./; KERNY Terézia: *Szent Kálmán és Könyves Kálmán kultuszáról.* = Ars Hungarica (29.) 2001. 9–32. Kálmán magyarországi tiszteletének kérdését is érinti LAUF Judit: *Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextöredékek alapján.* = Magyar Könyvszemle (125.) 2009. 273–304; Uő: *Verbindungen der mittelalterlichen liturgischen Praxis in Wien und Ödenburg.* = Codices Manuscripti (73/74) 2010. 15–30. – Péterhez a teljesség igénye nélkül I. GOMBOS Ferenc Albin: *Történetünk első századaiból.* = Századok (45.) 1911. 507–512, 569–585; KRISTÓ Gyula: *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez.* = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (18.) 1965. 20–35; Magyarország története. *Előzmények és magyar történet 1242-ig.* 1–2. Főszerk.: SZÉKELY György. Bp. 1984. 1. 835–846. (GYÖRFFY György); KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc: *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok.* Szeged, 2000. 58–65. – A székesfehérvári bazilikával foglalkozó hatalmas szakirodalomból az alábbi munkákat emelem ki: DERCSÉNYI Dezső: *A székesfehérvári királyi bazilika.* Bp. 1943; KOVÁCS Éva: *A székesfehérvári királyi bazilika XI. századi kincsei.* In: *Székesfehérvár évszázadai.* i. m. (25. jegyzet) 157–164. (A tanulmány újabb kiadása: KOVÁCS Éva: *Species modus ordo. Válogatott tanulmányok.* Bp. 1998. 105–111); DEÉR József: *Szent István székhelye. Székesfehérvár és Aachen.* = Katolikus Szemle (23.) 1971. 1–18; TÓTH Melinda: *A művészet Szent István korában.* In: *Szent István és kora.* Szerk.: GLATZ Ferenc, KARDOS József. Bp. 1988. (a továbbiakban: *Szent István és kora*) 113–132; KRALOVÁNSZKY Alán: *Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése.* In: *Szent István és kora i. m.* (31. jegyzet) 166–172; *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. Az 1996. május 16-án rendezett tudományos tanácskozás előadásai.* Szerk.: FARKAS GÁBOR. Székesfehérvár, 1996; SZABÓ Zoltán: *A szentté avatott Imre herceg kultuszhelyének kérdése a székesfehérvári prépostság Nagyboldogasszony templomában.* = Műemlékvédelmi Szemle (6.) 1996. 2. sz. 5–52; MAROSI Ernő: *„Quam qui vidit, testimonium veritatis verborum nostrorum perhibet”. Megjegyzések Szent István székesfehérvári prépostsági templomának képezéhez elbeszélő forrásainkban.* In: *„Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére.* Szerk.: PITI Ferenc. Szeged, 2000. 349–363. (A dolgozat tanulmányrészletként is megjelent: MAROSI Ernő: *Szent István korának képe a művészettörténet-írásban.* In: *Szent István és az államalapítás.* Szerk.: VESZPRÉMY László. Bp. 2002. 307–313); THOROCZKAY Gábor: *A székesfehérvári racionálék. A 14. századi magyar krónikaszerkesztmény 66. fejezetének kritikájához.* = Századok (138.) 2004. 413–432. (A tanulmány újabb megjelenése: THOROCZKAY Gábor: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok.* Bp. 2009. 117–142. /TDI Könyvek 9./)

történő megrostálása még nem történt meg. A kérdést érintő tanulmányok csupán egy-két kiragadott szöveget használnak fel. A vizsgálatot érdemes a második melékmondattal kezdeni.

Jelenleg hat olyan forrásról van tudomásom, amelyek beszámolnak Kálmán földi maradványainak Magyarországra viteléről. Az eseményről hírt adó külföldi kútfőket Gombos Ferenc Albin katalógusában találjuk meg.³² Az öt forrás közül négy Péter királyhoz (1038–1041, 1044–1046), egy pedig Szent Istvánhoz (1000–1038) köti az eseményt, azonban – ahogy azt látni fogjuk – az utóbbi 18. századi hamisítvány. A hatodik szöveget Galambos Kálmán közölte egy közelebbről meg nem határozott pozsonyi hártayakéziratból.

1. A *Passio sancti Cholomanni* legkorábbi kéziratai a 12. század első feléből származnak, ugyanakkor feltételezhető, hogy a szöveg alaprétege a 11. század első felében keletkezett. Vitatott, hogy Erchenfried melki apát (1121–1163) mennyiben tekinthető a jelenleg ismert szöveg szerzőjének.³³ Ez a forrás mondja el a leg-részletesebben, hogy milyen körülmények között került Kálmán teste Magyarországra.³⁴

³² GOMBOS, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendantium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I–III*. Bp. 1937–1938. Tomus IV.: CSAPODI Csaba: *Index*. Bp. 1943. Szent Kálmán a katalógushoz készített indexben: 42.

³³ NIEDERKORN-BRUCK: *i. m.* (30. jegyzet) 26–28, 67–70.

³⁴ „Petrus rex Ungarorum est accensus, quali modo posset acquirere et a loco Medlicha in suum regnum traducere corpus s. Colomanni martyris. Haec eo meditante, Treverorum archiepiscopus Poppo, Heinrici marchionis [Austriae] frater, ab Hierosolyma rediens, venit in regnum eius. Quod rex ut audivit, magno gavisus gaudio, ad se vocavit, sperans effectum sui desiderii per eum se inventurum; quod ita est etiam factum. Cum enim vocatus veniret, sicut utrumque decuit, regem videlicet et archiepiscopum, honorifice eum suscepit, magnifice habuit, gloriose tractavit. His, ut saepe fit inter bonos, archipraesul vicissitudinem cupiens rependere, quidquid ab eo desideraret, magna pollicebatur et bona se voluntate facturum. His auditis rex factus multum hilaris, quod diu animoolvebat, optimo praesuli verbis exponebat. Sed quanto rex ex verbis pontificis fuit laetior, tanto pontifex ex verbis regis factus est tristior. Anxius enim haerebat animo, quid ageret. Promittere non audebat, veritus se non posse apud fratrem impetrare; timuit vero negare, nam formidavit, si negaret, ut vi, sicut factum est, cogeretur. Postquam enim rex vidit illum stupentem, minatus est, si non faceret, vinculum et carcerem. His minis victus episcopus cum promitteret, constrinxit eum sacramento, ut quod promisit, sine dubio fieret. Veniens itaque ad fratrem, magna afflictione cordis aperuit et lacrimis, quod violentia compulsi regis. Marchio autem, ut semper fuit vir bonus et prudens, ne qua macula optimum suum genus fuscaret, quamvis invitatus, decrevit tamen facere, ut rex coegit suum fratrem iurare. At postquam delata sunt ossa regi, retrolapsa est res eius, nam aeris siccitas, terrae sterilitas, fames et mortalitas regnum eius in tantum urgebant, ut penitus interire se crederent. Miserunt tandem ad praedictum marchionem, postulantes legatos mitti, qui digne sancti reportarent ossa viri. Missis itaque religiosus viris, videlicet clericis et laicis, sacra ossa receperunt, et regi suisque veniam pro delictis dantes, ad laudem et gloriam nominis Dei in praedictum locum reportaverunt.” – GOMBOS: *i. m.* 1937–1938. (32. jegyzet) III. 2325; Vö. NIEDERKORN-BRUCK: *i. m.* (30. jegyzet) 77.

2. Az 1157-ig vezetett *Breve chronicon Austriacum Mellicense* melki bencés szerzetes munkája.³⁵ A Kálmánra vonatkozó passzus jóval rövidebb, mint a *Passioban*, de tartalmazza a történet lényegét: Poppo trieri érsek, Ausztria örgrófjának, Henriknek a testvére Péter magyar király kérésére, sőt fenyegetésére elérte az örgrófnál, hogy küldje Kálmán csontjait Magyarországra. Ezt követően Magyarországot különböző csapások érték, ezért visszaküldték a csontokat Melkbe.³⁶

3. Az 1362 körül létrejött *Historia fundationis monasterii Mellicensis*³⁷ vonatkozó részlete majdnem szó szerint megegyezik az előbb említett *Breve chronicon Austriacum Mellicense* megfelelő részével.³⁸

4. A történetíró Veit Arnpeck (1435/40–1495) *Chronicon Austriacum* című munkájában egy új adat is található: a magyarok visszaadták a szent testét, de a fejét megtartották, Székesfehérváron látható.³⁹ Erre a forrásra a müncheni kódexben található feljegyzés első, Kálmán fejereklyéjére vonatkozó mellékmondatának elemzésekor még visszatérünk.

5. Az ötödik forrás egy 18. századi hamisítvány, Chrysostomus Hanthaler munkája, a címe: *Notulae anecdotae e chronica illustris stirpis Babenbergicae in Osterichia dominantis, quam vir reverendus Aloldus de Peklarn serenissimi quondam Austriae marchionis Adalberti ab anno 1034 usque ad annum 1056 capellanus*

³⁵ LHOTSKY, Alphons: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Graz–Köln, 1963. 224–226; *Repertorium fontium historiae medii aevi primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nationibus emendatum et auctum*. (A továbbiakban: *Repertorium fontium*) 3. Fontes C. Romae, 1970. 380.

³⁶ „A. 1012 beatus Cholomannus in Stocheraue suspensus celos adiit, temporibus H[enrici II] regis, qui dux fuerat Baioarie, sed tertio Ottoni imperatori successerat, marchiam quoque Austrie tenente Heinrico, tritavo vestro. Hic autem H[enricus] marchio duravit per annos circiter quadraginta usque ad tempora Petri regis Ungarorum, qui sancto regi Stephano successerat. Istius Petri precibus et minis circumventus Poppo Treverorum archiepiscopus, frater marchionis, obtinuit a fratre suo, ut mitteret in Ungariam ossa beati Cholomanni; que tamen postea Ungari pestilentia et fame compulsi reddiderunt.” – GOMBOS: *i. m.* 1937–1938. (32. jegyzet) I. 519.

³⁷ LHOTSKY: *i. m.* (35. jegyzet) 247–248; *Repertorium fontium i. m.* (35. jegyzet) 5. Fontes Gh–H. Romae, 1984. 533–534.

³⁸ „Praefatus autem marchio Hainricus duravit per annos circiter quadraginta usque ad tempora Petri regis Vngarorum, qui sancto regi Stephano in regno successerat. Istius Petri precibus et minis circumventus Poppo Treverorum archiepiscopus, frater marchionis, obtinuit a fratre suo, ut mitteret in Vngariam corpus s. Cholomanni; sed cum ex hoc terra Vngariae pestilentias et famem ac varias alias plagas pateretur, compulsi sunt reddere corpus s. viri Cholomanni.” – GOMBOS: *i. m.* 1937–1938. (32. jegyzet) II. 1177–1178.

³⁹ „Poppo per preces obtinuit, quod frater suus marchio Heinricus corpus s. Colomanni Petro Hungarorum regi miserat. Sed tempore, quo sacrum corpus in Hungaria permansit, Hungari multas plagas sustinuerunt, pestilentiam, famem, nec pluviam habuerunt. Coacti igitur corpus s. Colomanni in Austriam remiserunt, nihilominus caput suum servaverunt, in Alba Regali ostenditur.” – GOMBOS: *i. m.* 1937–1938. (32. jegyzet) III. 2631. Arnpeckhez l. LIEBHART, W.: *Arnpeck, Veit*. In: *Lexikon des Mittelalters*. 1. München–Zürich, 1980. 1011.

*conscriptis, a fratre Ortilone suo e primis monachis Campililiensibus sub finem seculi XII. excerptae.*⁴⁰ A Kálmánnal foglalkozó rész több ponton is eltér a feljebb idézett kútfőktől: például csak itt olvashatunk arról, hogy a szent testét István kérésére vitték Magyarországra.⁴¹ Mivel a mű kétes forrásértékű, a további vizsgálatokból kizárhatjuk.

6. A hatodik szöveget Galambos Kálmán közölte 1863-ban egy közelebről meg nem határozott pozsonyi hártayakéziratból.⁴² Mivel ez a változat az eddig bemutatott források mindegyikétől távol áll – pl. magyar királyként valamelyik Béla szerepel, aki ráadásul a melki apát testvére –, a továbbiakban ezt a változatot is figyelmen kívül hagyhatjuk.

Négy forrásunk marad tehát, s ezek mindegyike úgy tudja, hogy Szent Kálmán földi maradványait Péter király idejében Magyarországra vitték. Láthattuk, hogy az esemény írott hagyománya legalább a 12. század első feléig visszavezethető. Az is lényeges szempont, hogy a négy kútfő közül az első három Melkhez köthető.

⁴⁰ TANGEL, Michael: *Die Fälschungen des Chrysostomus Hanthaler*. = Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung (19.) 1898. 1–54; LHOTSKY: *i. m.* (35. jegyzet) 199–200.

⁴¹ „A. 1016. E Palestina rediens Poppo Trevirensis praesul a rege Stephano sancto tamdiu precibus fatigatus fuit, donec polliceretur se supplicaturum fratri suo Hainrico marchioni, ut sanctum Cholomani corpus regi cederet. Aduere cum Poppone legati Ungari cum donis apud marchionem supplices; qui cum plurimum invitatus videretur, ausi sunt etiam minas addere. Qua importunitate motus Hainricus dolens tandem assensit, sed Deum cum fiducia oravit. Decore ergo et reverenter sacrum corpus Ungariae infertur, et cum exultatione suscipitur: cuius suffragiis regnum illud omnem fortunam sperabat. Contra vero accidit. Exortae sunt calamitates graves, nec antea cessarunt, quam Stephanus rex pius et sui praesules agnoscerent nolle Deum, ut in Pannonia colatur sanctus, qui apud Australes coronam meruit: maxime, cum metu potius, quam dono, illuc isti transmissus. – A. 1017. Nondum itaque emenso unius integri anni spatio remissum est ad Australes sanctum corpus cum multis muneribus, et Medicum hunc sanctum patronum suum cum maximo gaudio iterum recepit.” – GOMBOS: *i. m.* 1937–1938. (32. jegyzet) III. 1755.

⁴² „Erat autem abbas, qui eodem tempore monasterio [ti. a melki – G. K.] preerat, frater Bele regis Ungarie. Qui Bela audiens miracula b. Cholomanni mart[iris], cogitavit, quomodo corpus illius posset [hiányzik az ige, pl. obtinere – G. K.], et mittens solempnes nuncios, fratrem suum abbatem de Medlik invitavit ad se in Vngariam. Qui cum descendisset, et fraterno amore susceptus et integre mense pertractatus fuisset, petivit ab eo rex, ut sibi corpus s. Cholomanni donaret, adiungens, quia ipsum nunquam, quamquam frater ipsius esset, de captivitate sua nunquam (!) dimitteret, nisi in eadem petitione desiderium suum impleret. Quo audito abbas vehementer perterritus est, et mittens ad fratres suos nunciavit eis verba regis. At illi consilio habito corpus beati martiris cum magno fletu in Vngariam transmiserunt dicentes: „Scimus, s. Cholomanne, quod potens est apud Deum sanctitas tua. Si tibi magis placet manere cum Vngaris, quam cum servis tuis, fiat voluntas tua.” Sed ecce, postquam s. corpus ad regem pervenit, tanta pestilencia populum invasit, ut rex summa cum festinatione sanctum Dei remitteret, et talia de cetero non temptaret.” – GALAMBOS: *i. h.* (31. jegyzet) 188. Ugyanezt a szöveget Knauz Nándor is közölte egy 14. századi sermőgyűjteményből, amely a pozsonyi káptalan birtokában volt. A textus egy Szent Kálmánról szóló beszéd végén található. L. KNAUZ Nándor: *A pozsonyi káptalannak kéziratai*. Esztergom, 1870. 95–98, az idézet: 98. A kéziratra Boreczky Anna hívta fel a figyelmet, amiért e helyen is köszönetet mondok.

A négy forrás és a müncheni kódex kétsoros feljegyzése jól kiegészíti egymást: míg az előbbieket arról tájékoztatnak, hogy az ereklyét elvitték Magyarországra, majd onnan visszaküldték Melkbe, addig a müncheni kódex arra utal, hogy mi történt az ereklyével Magyarországon.

Az idézett kútfőkből kitűnik, hogy az ereklyét az osztrák örgróf engedte át Péter királynak. Ezzel kapcsolatban ki kell térnünk arra az anakronizmusra, amely mind a négy forrásban megtalálható. Az ezekben említett Henrik örgróf 1018-ban hunyt el, húsz évvel Péter trónra lépése előtt.⁴³ Őt Adalbert követte az örgrófságban (1018–1055), aki – csakúgy, mint a szövegekben szereplő Poppo trieri érsek (†1047) – Henrik testvére volt.⁴⁴ Szent Kálmán ereklyéjét tehát ő engedte át Péter királynak, nem Henrik. Láthattuk, hogy a legkorábbi forrás, a *Passio sancti Cholomanni* jelenleg ismert szövege a 12. század első felében jött létre, több mint száz évvel Henrik örgróf 1018-ban bekövetkezett halála után, ezért nem meglepő a tévesztés. Emellett az is felvethető, hogy a források azért kötötték az eseményt Henrikhez, mert – ahogy arról már volt szó – Kálmán az ő örgrófsága alatt szenvedett mártírhálált, és ő volt az, aki a szent testét Melkbe vitette. További érv Henrikkel szemben, hogy ő négy évvel a test Melkbe történő átvitele és eltemetése után, 1018-ban elhunyt. Nem valószínű, hogy Henrik ebben a négy évben, szinte azonnal az átvitel és az újratemetés után, átengedte volna a szent földi maradványait a magyar uralkodónak.

Kálmán testereklyéjének magyarországi útja szempontjából lényeges körülmény, hogy Adalbert Péter sógora volt: második házasságát Péter Froizza (Frowila) nevű nőtestvérével kötötte.⁴⁵ Mindkettőjüket Melkben temették el.⁴⁶ Joggal feltételezhető, hogy a rokoni kapcsolat is közrejátszott az ereklye átengedésében. Talán erre utal a *Passio sancti Cholomanni* egyik mondata is, mely szerint az örgróf azért engedett a magyar király követelésének, nehogy szégyenfolt mocskolja be a nemzetiségét: „Marchio autem, ut semper fuit vir bonus et prudens, ne qua macula optimum suum genus fuscaret, quamvis invitus, decrevit tamen facere, ut rex coegit suum fratrem iurare.”⁴⁷

Péter ereklyekérése minden bizonnyal a kereszténységet átható ereklyekultusszal magyarázható. A relikviák tiszteletének jelentőségét jól mutatja, hogy az 5. század

⁴³ Henrikhez l. LECHNER, Karl: *Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich 976–1246*. Wien–Köln–Graz, 1976. 56–64. /Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 23./; DIENST, Heide: *Die Dynastie der Babenberger und ihre Anfänge in Österreich*. In: *Das babenbergische Österreich (976–1246)*. Hrsg. von Erich ZÖLLNER. Wien, 1978. 25–26.

⁴⁴ LECHNER: *i. m.* (43. jegyzet) 65–79, Poppóhoz l. 55–56; DIENST: *i. h.* (43. jegyzet) 26–28, Poppóhoz l. 26.

⁴⁵ WERTNER Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagy-Becskerek, 1892. 90–98; VAJAY Szabolcs: *Géza nagyfejedelem és családja*. In: *Székesfehérvár évszázadai* i. m. (25. jegyzet) 97; LECHNER: *i. m.* (43. jegyzet) 79; DIENST: *i. h.* (43. jegyzet) 28, 30.

⁴⁶ VAJAY: *i. h.* (45. jegyzet) 97; LECHNER: *i. m.* (43. jegyzet) 326, 93. jegyzet; NIEDERKORN-BRUCK: *i. m.* (30. jegyzet) 19.

⁴⁷ L. a 34. jegyzetet.

végétől az oltárnak ereklyét is kellett tartalmaznia. Azonban a kereszténységre átérő Magyarország nyilvánvalóan nem bővelkedett relikviákban.⁴⁸ Írott források bizonyítják, hogy már Szent István is igyekezett ereklyékre szert tenni.⁴⁹ A müncheni kódex híradása és a feljebb idézett források arról tanúskodnak, hogy – elődjéhez hasonlóan – Péter is tett ilyen irányú erőfeszítéseket.

Ezek után térjünk át a müncheni kódexben található feljegyzés első mellékmondatának a vizsgálatára, mely szerint Szent Kálmán feje a székesfehérvári társaskáptalan sekrestyéjében van (Item caput sancti Cholomanni est in sacristia collegiate ecclesie Albe Regalis). Ezt a híradást két további forrás is megerősíti. A korábbi Veint Arnpeck feljebb idézett, 1494–1495-ben összeállított *Chronicon Austriacum* című munkája. Ahogy arról már esett szó, a szerző, miután a korábbi forrásokkal összhangban beszámolt az ereklye magyarországi útjáról, megjegyezte, hogy a magyarok megőrizték a fejét, melyet „Székesfehérváron mutatnak meg” (in Alba Regali ostenditur).⁵⁰ Arnpeck talán arra utalt, hogy a szent ünnepén megmutatták az ereklyét a hívőknek. A másik forrás az 1564. évig vezetett *Annales Mellicenses*, melynek lejegyzését 1123-ban, a feljebb említett Erchenfried apát idejében kezdték meg.⁵¹ 1517-ben I. Miksa császár harmadízben látogatta meg a melki bencészetet. Az évkönyv vonatkozó bejegyzése szerint a császár többek között megígérte, hogy felújítja Szent Kálmán sírját. A meglehetősen zavaros szövegből az is kiderül, hogy Kálmán feje akkor Székesfehérváron volt.⁵² Összesen tehát három, egymástól független forrás számol be arról, hogy Szent Kálmán fejereklyéje a középkor végén Székesfehérváron volt. Az elmondottak fényében nincs okunk kételkedni az egymást erősítő híradások hitelességében.⁵³

⁴⁸ MAROSI Ernő: *Ereklyék*. In: *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. 2000. március 17. – szeptember 24. Szerk.: MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin. Bp. 2000. 139–142.

⁴⁹ GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp. 1983². 126, 288, 297–298, 317–318; MAROSI: *i. h.* 2000. (31. jegyzet) 351–352; Uő: *i. h.* 2002. (31. jegyzet) 308.

⁵⁰ L. a 39. jegyzetet.

⁵¹ LHOTSKY: *i. m.* (35. jegyzet) 176–178; NIEDERKORN-BRUCK: *i. m.* (30. jegyzet) 24–25.

⁵² „1517. ... Maximilianus imperator fuit hic Andree apostoli, et plura monasterio dare donaria, precipue caput sancti Kollomanni, quod est in Alba regali Hungarie illuc tempore querrarum deductum, eidem a maioribus remitti polliciti sunt de Hungaria Melicum, pretendit et se renovaturum S. Cholomanni sepulchrum, denique et sal atque puxides augere voluit.” – *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum tomus IX*. Ed.: Wilhelm WATTENBACH. Hannoverae, 1851. 530. Vö. NIEDERKORN-BRUCK: *i. m.* (30. jegyzet) 27–28, 49. A szöveg korábbi kiadójának, Hieronymus Peznek az idézett részhez fűzött szövegkritikai megjegyzését l. *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini*. 1–3. Ed.: Hieronymus PEZ. Lipsiae–Ratisbonae, 1721–1745. 1. 279.

⁵³ Itt említem meg, hogy a jelenleg Melkben őrzött, a szakirodalomban Szent Kálmán-hermaként nyilvántartott fejereklyetartó székesfehérvári eredete nem bizonyított. L. LOVAG Zsuzsa: *A kalocsai román kori feszület és köre*. = *Folia Archaeologica* (29.) 1978. 183–204, különösen 198. (további irodalom); Uő: *A magyarországi bencés kolostori műhelyekről*. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Kiállítás a Pannonhalmi Bencés Főapátságban 2001. március 21-től november 11-ig. Szerk.: TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 2001. 120.

Visszatérve a feljegyzés második mellékmondatára, annak tartalmát is hitelesnek fogadhatjuk el egyrészt a korábban felsorakoztatott érvek, másrészt a fejereklyéről elmondottak alapján.

Szent Kálmán földi maradványai történetének magyarországi epizódját a következőképpen rekonstruálhatjuk. Péternek sikerült elérnie, hogy sógora, Adalbert osztrák örgróf elküldje neki Szent Kálmán testereklyéjét, melyet Melkben őriztek. A test – közelebbről meg nem határozott – középső részét Péter és egy püspök a Szent István által alapított székesfehérvári bazilika főoltárába zárta. Feltehetőleg ekkor választották el a földi maradványoktól azt a fejereklyét is, amelyről a késő középkori források beszámolnak.⁵⁴ A szent földi maradványait hamarosan visszaküldték Melkbe – a források szerint azért, mert az ereklye megszerzése miatt különböző csapások sújtották Magyarországot.

Az eddig elmondottak alapján Szent Kálmán magyarországi tiszteletének a kezdeteit legalább Péter király koráig visszavezethetjük.

Ami a feljegyzés forrásait illeti, ebben a tekintetben is külön kell vizsgálnunk a két mellékmondatot. Az első, jelen idejű mellékmondat minden bizonnyal egy, a kortársak előtt is ismert tényről közöl, ezért nem szükséges írott forrást feltételeznünk. Ezzel kapcsolatban érdemes hangsúlyozni a híradás lejegyzőjének jól értesült-ségét: amíg Arnpeck és a melki évkönyv csak Székesfehérvárt említik, de közelebbről nem nevezik meg az ereklye őrzési helyét, addig a müncheni kódex a lehető legpontosabban meghatározza az őrzőhelyet: „Szent Kálmán feje a székesfehérvári tár-saskáptalan sekrestyéjében van”. Ez a meghatározás a bazilikában őrzött ereklyék elhelyezésének a kérdéséhez is adalékkal szolgál. Köztudott, hogy a nyugat-euró-pai királyi udvari kápolnák mintájára létrehozott székesfehérvári Szűz Mária-pré-postság egyházi helyzetének és speciális funkcióinak köszönhetően rendkívül fontos szerepet töltött be Magyarország középkori történetében; gondoljunk például a királykoronázásokra vagy az itt lezajlott temetkezésekre.⁵⁵ A bazilika jelen-tőségét az ott őrzött ereklyekincs is növelte. A müncheni kódex beszámolójából arra következtethetünk, hogy a relikviákat – legalábbis a késő középkorban – a sekres-tyében őrizték. Ezt a 14. századi krónikaszerkesztés is megerősíti, mely szerint 1327. április 1-jén leégett a fehérvári Szűz Mária-egyház, egyetlen harangtorony kivételével, amely a sekrestye fölött volt, ahol számos ereklyét őriztek.⁵⁶ A sekres-tye helyét nagy valószínűséggel meghatározhatjuk. Az apszis két oldalán, a mel-

⁵⁴ Galambos Kálmán szerint a stockeraui ferences kolostorban is őriznek egy darabot Kálmán állcsontjából, l. GALAMBOS: *i. h.* (31. jegyzet) 184–185.

⁵⁵ A prépostság egyházi helyzetéről legújabban l. KISS Gergely: *A székesfehérvári prépostság egyházi helyzete a középkorban.* = Századok (141.) 2007. 271–297. – A koronázásokhoz és a temetkezésekhez l. ENGEL: *i. h.* 1987. (29. jegyzet) 613–637; *A székesfehérvári királyi bazilika ember-tani leletei. 1848–2002.* Szerk.: ÉRY Kinga. Bp. 2008. /Ecclesia Beatae Mariae Virginis Albae regalis 1./

⁵⁶ „Anno Domini M-o CCC-o XXVII-o feria quarta ante Dominicam Ramis palmarum ecclesia Beate Virginis de Alba Regali [...] est combusta [...] excepto uno campanili, quod supra sacristiam est, ubi sanctorum reliquie quamplurime posite conservantur.” – *SRH i. m.* (14. jegyzet) 1. 491–492.

lékhajók folytatásában egy-egy négyzet alaprajzú építmény állt, melyek közül az északi oldalon emelt építmény alapjai ma is láthatók. „A templom vizsgálói a bazilikával egybeépített, attól azonban elkülönülő, bizonyára kétszintes mellékteret látnak bennük. A típus, melynek korai emlékeire, az ún. pasztofóriumokra Fehérvárral kapcsolatban hivatkoznak, a keresztény templomi liturgia kialakulásának századaiban született. A bizánci építészetben befutott karrierje, változatainak gyakori nyugat-európai felbukkanása egyértelműen annak következménye, hogy ezek a szentélyhez csatlakozó mellékterek speciális jellegű egyházi teendők egész sorozatának adtak hajlékot. Szolgáltak a mise előkészítésére, a szent ostya tárolására, mártírek ereklyék őrzésére, és e funkciókkal kapcsolatban sekrestyeként, mártíriumként, az ereklyetisztelet helyeként működtek, a magánáhitat korai formáinak helyt adó oratóriumok voltak, sőt az ereklyék közelébe temetkező előkelő személyek sírkapolnái is lehettek.”⁵⁷ A fehérvári bazilika esetében minden jel arra vall, hogy az említett mellékterek e speciális funkcióknak adtak helyet.⁵⁸ Minden okunk megvan tehát azt feltételezni, hogy az ereklyéket – köztük Szent Kálmán fejereklyéjét – e két építmény valamelyikében őrizték.

A müncheni kódex feljegyzésének második mellékmondata egy több száz évvel korábban történt eseményről tájékoztat: a test – közelebből meg nem határozott – középső részét Péter magyar király és egy püspök a főoltárba zárta. Ezt az információt jelenlegi ismereteim szerint csak a müncheni kódex tartotta fenn. A konkrétumokat tartalmazó híradás feltehetőleg írott kútfőre vezethető vissza. Mivel Kálmán földi maradványait 1014 óta Melkben őrzik, nem zárható ki, hogy a hír melki forrásból került a kódexbe. Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szöveg egy Székesfehérváron történt eseményt örökít meg. Fontos körülmény ebből a szempontból, hogy a fehérvári Szűz Mária-prépostság minden bizonnyal kimagasló szerepet játszott a korai magyarországi írásbeliségben.⁵⁹ Erre utal, hogy a jelenleg ismert korai elbeszélő forrásaink közül valószínűleg itt készült a *Pozsonyi évkönyv* 997–1187 közti része.⁶⁰ Az is elképzelhető tehát, hogy a müncheni kódex beszámolója fehérvári eredetű. Ezzel kapcsolatban két lehetséges forrástípusra is rámutathatunk.

Mint ismeretes, I. András király (1046–1060) elolvastatta a lotaringiai származású Leodvin bihari püspökkel a Szent István által gyűjtött ereklyék felíratait, hogy megtudja, vajon kiknek az ereklyéi azok. A történetet az 1067 körül létrejött *Fundatio ecclesiae S. Albani Namucensis* őrizte meg. A szövegből többek között az is

⁵⁷ TóTH: *i. h.* (31. jegyzet) 115–116.

⁵⁸ TóTH: *i. h.* (31. jegyzet) 116.

⁵⁹ MEZEY László: *Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban*. In: *Székesfehérvár évszázadai*. 2. Szerk.: KRALOVÁNSZKY Alán. Székesfehérvár, 1972. 30.

⁶⁰ KRISTÓ Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Bp. 1994. 125–127; Uő: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp. 2002. 28–29; VESZPRÉMY László: *Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez*. = Századok (138.) 2004. 341–347.

kiderül, hogy a főpap elolvasta a szövegeket, majd visszahelyezte azokat a tartóikba.⁶¹ A müncheni kódex híradása talán egy ilyen ereklyekísérő iratra megy vissza.

A másik forrástípust a 'történeti feljegyzések' jelentik. A terminus olyan, a magyarországi írásbeliség legkorábbi korszakában létrejött írásműveket jelöl, amelyek egykori meglétére joggal következtethetünk. Tárgyukat tekintve elsősorban uralkodók és főpapok életrajzi adatait, templomalapítások évszámait tartalmazhatták. A legkorábbi magyar krónika (vagy krónikák) megszerkesztése során, a 11. század második felében és/vagy a századfordulón minden bizonnyal ilyen feljegyzéseket is felhasználtak.⁶²

A fejezet lezárásaként érdemes kitérnünk arra a kérdésre, hogy Kálmán király (1095–1116) honnan nyerte a nevét, melyet az Árpád-ház tagjai közül korábban senki sem viselt. Az egyik elképzelés szerint Kálmán az ír származású Szent Kolumbán nevét kapta. Más álláspont szerint a személynév török eredetű, jelentése 'maradék'. A török mellett a szláv eredet lehetősége is felmerült. Mező András mindhárom lehetőséget elvetette.⁶³ Véleményem szerint ha figyelembe vesszük, hogy Szent Kálmán ereklyéit Péter király uralkodása óta a fehérvári bazilikában őrizték, okkal tételezhetjük fel, hogy Kálmán Alsó-Ausztria védőszentje után kapta a nevét.

⁶¹ „Úgy vélem, nem mellőzendő el és hallgatásra sem méltó az, ami még a fent említett gróf életében történt. Liedvin, a lotaringiai származású bihari püspök, miután övéinek meglátogatása céljából Magyarországról eljött, Liège-ben vagy Andenne-ben tartózkodott. Az isteni gondviselés folytán látogatás céljából felkereste a felettebb nemes grófot, aki őt tisztelettel fogadta, és barátságosan bánt vele. Ez pedig [...] misét celebrált ott, és sok ereklyét adott. Adott Szent György vértanú testéből, valamint Hitvalló Szent Miklósnak, a szmirnaiak püspökének tulajdon testéből és másoknak a testéből, akiknek nevét égi betű írta az örök könyvbe. A főpap, akit említettünk, leíratta, hogy miképpen szerezte ő azokat az ereklyéket, és nálunk őriztette ezt az írást. Ily módon ismeretessé tette számunkra azt, ami történt, és ezáltal az igazságnak bizonyosságát szolgáltatva. István, a pannóniaiak királya, aki pogányból vált kereszténnyé, az igaz hitnek és Istennek buzgó híve lett. Amidőn háborúk vihara támadt, amelyet a barbárok okoztak Konstantinápoly császáranak, a konstantinápolyi király ezt az Istvánt a barbárság elleni háborújához megnyerte magának. Ennek segítségével a vele szemben ellenséges Cesariest erővel elfoglalta. S mialatt a konstantinápolyiak zsákmányt raboltak, és a várost kincseitől megfosztották, a valóban katolikus férfiú, István a fosztogatástól elfordította elméjét. Belépve Szent György templomába az ereklyéket, amiket ott talált, magával vitte, és – mint keresztényhez illő – egész életében tisztelettel megőrizte. Halála után András követte őt a királyságban. Ő pedig hamarosan hatalomra kerülése után, amidőn elődjének ékszereit, királyi felszerelését kerestette, megparancsolta Leodvin főpapnak: olvassa el az ereklyék feliratait, hogy biztosan megtudja, vajon kiknek az ereklyéi azok. Az említett főpap elolvasta a pergamen szövegeket, majd visszahelyezte azokat a tartóikba, de egy részüket megtartotta magának. Így szerezte azokat, amiket azután nekünk átadott.” – *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk.: KRISTÓ Gyula. Szeged, 1999. 226–228. /Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15./ Az idézett szöveg MAKK Ferenc fordítása. A latin eredeti: GOMBOS: *i. m.* 1937–1938. (32. jegyzet) II. 969–970. Az iratok elolvasására vonatkozó részlet így hangzik: „Cartas legit pontifex prefatus, relocansque in eorum thecis.”

⁶² VESZPRÉMY: *i. h.* (60. jegyzet) 325–347.

⁶³ A kérdést Mező András foglalta össze, l. MEZŐ: *i. m.* (31. jegyzet) 109–110.

A szövegcsoporthoz keletkezési körülményeiről

A Bajor Állami Könyvtár Clm 17543 jelzetű kódexében tehát olvasható egy olyan, egy kéz által leírt szövegcsoporthoz, amely hat magyar vonatkozású tartalmi egységből áll. E tartalmi egységek közül négy a melki apátság Cod. 751/1 jelzetű kéziratában is megtalálható. (Az Albert pozsonyi megválasztásáról, székesfehérvári koronázásáról és a magyar koronáról szóló feljegyzés a melki kéziratban egyetlen tartalmi egységet képez.) A követhetőség végett érdemes újra áttekinteni a szóban forgó szövegeket.

<i>Melki kézirat</i>		
1.	96r–97r	Albert és felesége, Erzsébet választási hitlevele.
2.	97v–100r	A Durandus-féle Pontificale Romanum egyik koronázási ordója. Valószínűleg e szerint zajlott le Albert székesfehérvári koronázása.
3.	100v	Feljegyzés Albert pozsonyi megválasztásáról, székesfehérvári koronázásáról és a magyar koronáról.

<i>Müncheni kódex</i>		
1.	220r–220v	Albert és felesége, Erzsébet választási hitlevele.
2.	220v	Feljegyzés Albert pozsonyi megválasztásáról és székesfehérvári koronázásáról.
3.	221r	Feljegyzés Albert német királlyá választásáról.
4.	221r–222v	A Durandus-féle Pontificale Romanum egyik koronázási ordója.
5.	222v	Feljegyzés a magyar koronáról.
6.	222v	Feljegyzés Szent Kálmán Székesfehérváron őrzött ereklyéiről.

A tanulmány elején már esett szó arról, hogy a melki kézirat jelenlegi formáját a 19. században nyerte el: ekkor állították össze legalább két, 15. századi kézirat ívfületeiből. Azt az ívfüzetet (egy sexternio, f. 96–106), amelyen a három említett szöveg is található, Christine Glassner megállapítása szerint Martinus de Senging másolta legkorábban 1438-ban. Martinus de Senging 1427-ben tette le a szerzetesi fogadalmat a melki bencés kolostorban, 1429-től 1433-ig ugyanott priorként működött. 1433–1436 között a kolostor procurator volt a bázeli zsinaton. A melki reform elkötelezett híve 1481-ben hunyt el. Ismert egy 1457 októberében kelt, Johannes Schlitpacher melki priorhoz írt levele, továbbá egy 1433-ban összeállított jelentése a bázeli zsinathoz az ausztriai bencés kolostorok állapotáról.⁶⁴

⁶⁴ *Repertorium fontium i. m.* (35. jegyzet) 7. Fontes L–M. Roma, 1997. 490–491.

Az általa beírt ívfűzet írásképe kimondottan rendezett. A szóban forgó három tartalmi egység mindegyike önálló oldalon kezdődik, a választási hitlevelet és a koronázási ordót cím vezeti be.⁶⁵

A müncheni kódexben található szövegcsoporthoz scriptora valószínűleg egy olyan szövegegyüttest másolt, amelyet a melki kézirat tartott fenn, tartalmi és formai változtatásokat eszközölve a másolt textuson. Az általa leírt szöveg folyamatos, egybefüggő, egyik tartalmi egységhez sem tartozik cím. Egyedül a Szent Kálmán-ereklyékre vonatkozó utolsó két sor kezdődik új sorban, a mondat élén az ‘item’ szóval. A mindkét kéziratban megtalálható tartalmi egységek sorrendje is eltér: ahogy azt láthattuk, az Albert pozsonyi megválasztásáról, fehérvári koronázásáról és a magyar koronáról szóló feljegyzés egy része – rövidített változatban – közvetlenül a választási hitlevél után olvasható. A müncheni kódex szövegcsoportjának scriptora három olyan szöveget is leírt, amelyeket a melki kézirat nem tartalmaz. Az első az Albert német királlyá választására vonatkozó textus, amelyet valószínűleg utólag jegyzett le a 221. levél felső margójára, a koronázási ordó kezdete fölé. A második a koronázási ordó után olvasható beszámoló az Albert fehérvári koronázása során lezajlott világi aktusokról. (Ezt a szöveget az ordóval együtt mutattam be, a táblázatban nem tüntettem fel külön tartalmi egységként.) A harmadik textus a szövegegyüttes utolsó két sora Szent Kálmán Fehérváron őrzött ereklyéiről.

Feltűnő, hogy a csak a müncheni kódexben megtalálható szövegek közül kettő Székesfehérvárhoz kapcsolódik: az egyik az Albert koronázása során lezajlott világi aktusokról szóló beszámoló, a másik a Kálmán-ereklyékre vonatkozó feljegyzés. Korábban már esett szó arról, hogy a beszámoló valószínűleg olyan személytől származik, aki jelen volt Albert koronázásán. Joggal feltételezhetjük, hogy ez a személy maga a scriptor volt, aki a müncheni kódexben található szövegcsoporthoz leírása során a koronázási ordó szövegéhez illesztette a saját megfigyeléseit. Feltehetőleg a Kálmán-ereklyékre vonatkozó információk is Fehérváron jutottak a tudomására, s ezeket le is írta a szövegegyüttes végére. Figyelemre méltó, hogy a szövegcsoporthoz Albert személyéhez kötődik, kivéve a Kálmán-ereklyékről tudósító utolsó két sort. Láthattuk: a szöveg folyamatos, egyedül a Szent Kálmán-ereklyékre vonatkozó feljegyzés kezdődik új sorban, a mondat élén az ‘item’ szóval. A scriptor valószínűleg így akarta érzékeltetni, hogy az utolsó két sor nem tartozik szervesen a szövegegyütteshez. Ugyanakkor a jelek szerint fontosnak tartotta az ereklyékre vonatkozó információk rögzítését, amiből arra következtethetünk, hogy olyan területen élt, ahol erős volt Szent Kálmán tisztelete.

Az eddigiek alapján megkísérelhetjük a müncheni kódexben található szövegcsoporthoz keletkezési helyének a meghatározását. Ezzel kapcsolatban több tényezőt

⁶⁵ A választási hitlevél címe: „Incipiunt leges et consuetudines ac libertates antiqui regni Hungarie, in quibus dominus novus rex, Albertus promisit ipsum regnum [a lapszálen kiegészítve: conservare], dans super hiis ipsis regnicolis litteras sigillis suis ducalibus consiliariorumque suorum infrascriptorum appendentibus in eorum fidem et testimonium.” A koronázási ordó címe: „De benedictione et coronatione regis Hungarie.”

is figyelembe vehetünk: 1. a szövegegyüttes – az utolsó két sor kivételével – Habsburg Albert személyéhez köthető; 2. a tartalmi egységek közül négy egy melki kéziratban is megtalálható, melynek vonatkozó ívfűzetét Martinus de Sening melki bencés szerzetes másolta legkorábban 1438-ban; 3. a Szent Kálmán-ereklyékre vonatkozó utolsó két sorból arra következtethetünk, hogy a scriptor olyan területen élt, ahol erős volt Kálmán tisztelete. Az utolsó ponttal kapcsolatban a liturgiátörténeti kutatások eredményeit is hasznosíthatjuk. A közelmúltban Lauf Judit mutatta ki, hogy a passauai rítuson belül valószínűleg létezett egy szűkebb, Bécshez és környékéhez köthető úzus. A jól elkülöníthető liturgikus gyakorlat egyik legszembeötlőbb sajátossága Szent Kálmán hangsúlyos tisztelete.⁶⁶ Az elmondottak fényében a szövegegyüttes keletkezési helyét valószínűleg Alsó-Ausztria középső, Melket és Bécsét is magában foglaló területére tehetjük.

A szövegcsoport tartalmi egységeinek bemutatásából kiderül, hogy a szövegegyüttest legkorábban 1438-ban írhatták le.

A müncheni kódexről

Jelen tanulmánynak nem célja a kódex modern kodikológiai leírásának elkészítése, azonban az 1878-ban megjelent katalógustételt⁶⁷ további észrevételekkel bővíthetjük.

A 250 papírlevélből álló, 295 × 215 mm nagyságú kéziratnak újkori levélszámozása van. A tartalmi egységeket több kéz írta le bastarda és bastarda cursiva írással. A szöveg a 198. levél verzójától a 235. levél rektójáig egyhasábos, egyébként kéthasábos. Az írástükör változó, a sorok száma 26 és 59 között váltakozik. A kék színű fatáblás bőrkötés talán eredeti.

A tartalmi egységeket, melyek között német nyelvűeket is találunk, feltehetőleg különböző időpontokban másolták. A 196. fólió hátoldalán a következő másolói bejegyzés olvasható: „Anno Domini 1427 per Hanricum Fortmüllner de Novoforo etc.” Azt a tartalmi egységet, amelynek a végén a bejegyzés található, a katalógus így nevezi meg: „f. 159 Quaestiones super libros meteorum Aristotelis, ab initio defectus aliquot foliorum”. Ezt a szöveget tehát 1427-ben másolta Hanricus Fortmüllner. Ugyanakkor láthattuk, hogy a magyar vonatkozású szövegcsoportot legkorábban 1438-ban írhatták le. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a kódexet 1438 után állították össze.

A 158. levél rektóján rubrummal írt másolói bejegyzés olvasható: „Explicit opus super ymnos reportatum Wienne per manus Andree Baiern⁶⁸”. Azt a tartalmi egységet, amelynek a végén a bejegyzés található, a katalógus így nevezi meg: „f. 116 Expositio super hymnos.” Ezt a szöveget tehát Bécsben jegyezték le. A ‘reportatum’ kifejezés valószínűleg az egyetemi előadások lejegyzési gyakorlatára utal.

⁶⁶ LAUF: *i. h.* 2009. (31. jegyzet) 273–304; Uő: *i. h.* 2010. (31. jegyzet) 15–30.

⁶⁷ *Catalogus i. m.* (1. jegyzet) 105–106.

⁶⁸ Bizonytalan olvasat.

Az 1878-as katalógusból kiderül, hogy a kötet korábban a schlehdorfi ágostonos kanonokoké volt.⁶⁹ (Schlehdorf Münchentől délre, a bajor Alpok északi nyúlványainál fekszik.)

Az eddig leírtak megengedik azt a feltételezést, hogy a kódexet Bécsben vagy Bécs környékén állították össze.

KERTÉSZ, BALÁZS

Au sujet du roi Albert et du culte de Hongrie de Saint Coloman.

Rapports hongrois dans un codex de Munich et de Melk

Aux feuilles 220r – 222v du codex Clm 17543 (Bayerische Staatsbibliothek), de contenu mixte, se trouve le groupe de texte de 6 unités suivant:

1. Diplôme inaugural d'élection du prince d'Autriche Albert (Habsburg), V. et de sa femme Elisabeth. – Après la mort de Sigismond, roi de Hongrie et de Bohême, empereur de la Sainte Empire Romaine, survenue le 9 décembre 1437, le 18 décembre un groupe des seigneurs hongrois, avait élu le gendre de Sigismond, Albert pour roi de Hongrie à Pozsony, mais à la fois ils ont fait accepter des conditions d'élection de la part d'Albert et de sa femme.

2. Notes sur l'élection d'Albert à Pozsony et de son couronnement à Székesfehérvár. La cérémonie a eu lieu le 1 janvier 1438 dans la basilique de Székesfehérvár.

3. Notes sur l'élection d'Albert en roi de l'Allemagne. – L'élection a eu lieu le 18 mars 1438 à Francfort sur Maine.

4. Un des ordres de couronnement du Pontificale Romanum de Durande. – Vraisemblablement c'est suivant cet ordre, que le couronnement d'Albert s'est déroulé à Székesfehérvár.

5. Notes sur la couronne hongroise.

6. Notes sur les reliques de Saint Coloman, conservées dans la basilique de Székesfehérvár.

Les unités de texte ont été écrites par la même main, sans pauses de texte. On peut supposer que le scriptor a été présent au couronnement d'Albert. Les textes du codex ont été recopiés par plusieurs mains, vraisemblablement à des moments différents. La forme actuelle du volume date des années après 1438, peut-être des environs de Vienne.

Des unités ici présentées quatre (texte 1., 2., 4., 5) se trouvent également dans le manuscrit Cod 751/1, de l'abbaye bénédictine de Melk. Le cahier, contenant, entre autres les textes ci-dessus, a été recopié par le moine Martine de Senging à Melk, le plus tôt en 1438.

L'examen de la matière des unités, à côté des remarques philologiques, avait amené à des résultats en rapport d'une part de l'époque d'Albert, d'autre de l'époque du roi de Hongrie Péter (1038–1041, 1044–1046).

⁶⁹ *Catalogus i. m.* (1. jegyzet) 105. A kézirat korábbi jelzete: Schlehd. 13. A kolostorhoz l. KELLNER, Stephan–SPETHMANN, Annemarie: *Historische Kataloge der Bayerischen Staatsbibliothek München. Münchner Hofbibliothek und andere Provenienzen*. Wiesbaden, 1996. 444–445. /Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis 11./

GRANASZTÓI OLGA

Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához I.

*A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai
1772–1785*

„Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén” címmel a *Magyar Könyvszemle* 2003/2. számában publikáltam első kutatásaimat a svájci Société Typographique de Neuchâtel könyvkiadó és kereskedőház (STN) magyarországi kapcsolatairól.¹

Már akkor foglalkoztatott a kérdés, hogy az egyik legjelentősebb európai könyvkiadó vállalatnak a Habsburg Birodalom más, fejlettebb városaival, legfőképp Béccsel voltak-e, és ha igen, milyen intenzitású kapcsolatai, amikor Svájc felől nézve a birodalom egyik legtávolabbi városában, Pesten a Weingand és Köpf kereskedőpárossal 1781-től jelentős és sikeres együttműködést épített ki a francia könyvek terjesztésére.

Akkori cikkemben Robert Darntonnak az *Enciklopédia* európai terjesztéséről szóló könyvére támaszkodva azt írtam, hogy az STN levéltári irataiban meglepő módon Bécsről nem esik szó, vagyis nem folyt komoly kereskedelem a birodalmi fővárossal.² Ez a feltevés abból a félreértésből eredt, hogy a Darnton által az *Enciklopédia* kapcsán átnézett anyagokban bécsi kereskedők neve valóban nem bukkant fel.³ A cég hatalmas levéltári hagyatékában csak célzott kutatással lehetett megbizonyosodni ennek ellenkezőjéről. A több mint huszonötezer levelet számláló STN Levelestár feldolgozottsága időközben egyre több szemponttal gyarapodott, így jelenleg már tizenegy bécsi levelezőpartnert tartanak számon, összesen harminchárom levéllel.⁴ A munka előrehaladtával az is kiderült, hogy az STN első cikkemben már emlegetett megbízottja, Durand ügynök európai körútjáról, így bécsi és pesti tartózkodásáról készített részletes beszámolóit szintén fennmaradtak, további kereskedői megrendelésekkel.⁵

¹ GRANASZTÓI Olga: *Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén. Weingand és Köpf könyvkereskedők levelei a neuchâтели levéltárban (1781–1788).* = *Magyar Könyvszemle* (119.) 2003. 166–186.

² GRANASZTÓI: i. h. 2003. (1. jegyzet) 10.

³ DARTON, Robert: *L'aventure de l'Encyclopédie.* Paris, 1982. Perrin.

⁴ Bibliothèque Publique et Universitaire de Neuchâtel (BPUN): Fonds de la Société Typographique de Neuchâtel.

⁵ Vö. GRANASZTÓI Olga: „A legkülönbözőbb könyveket olvasni.” *Francia és német nyelvű szépirodalmi olvasmányok a 18. század végi Magyarországon.* = *Sic Itur ad Astra* (20.) 2009. 139–153.

Nemrégiben egy amerikai történész, Jeffrey Freedman „The Process of cultural exchange: Publishing between France and Germany” című kiadatlan doktori disszertációjára hívták fel figyelmemet osztrák könyvtörténészek.⁶ Az 1991-ben készült dolgozat komoly forrásfeltáró munkával, az STN-ben található levelek alapján Németország, lényegében a Német-római Birodalom területeként meghatározható nagy nyelvi és kulturális egység könyvkereskedelmét dolgozta fel a francia könyvek terjesztését vizsgálva. Freedman megközelítése (Robert Darnton tanítványaként) – a német könyvkereskedelem csupán Bécsig terjedő vizsgálata ellenére – a térségre vonatkozóan elsőként jelölt ki egy új irányt: a nyomdatermékeket az irodalmi kommunikáció legfontosabb eszközeinek tekinti. Nem azt vizsgálja, hogy a francia szellem és kultúra hatása mennyire volt jelentős, hogyan érvényesült, hanem azt, hogy a nyomtatott kommunikációt ekkor meghatározó francia nyomdatermékek milyen kulturális cserekapcsolatokon, milyen csatornákon és hogyan terjedtek el; különös tekintettel a gazdasági szempontokra, valamint a terjesztést meghatározó helyi tényezőkre.

Freedman megközelítésében a bécsi és prágai (azaz a Német-római Birodalom részét képező két ország, Ausztria és Csehország fővárosaiban működő) könyvkereskedők kapcsolatai külön figyelmet kaptak,⁷ viszont az STN jelentős pesti és pozsonyi partnereinek tevékenységére a szerző már nem tért ki. A Habsburg Birodalom összetett gazdasági és politikai helyzetéből eredő egyenetlenségek bemutatásához ugyanakkor – főként a cenzúra és a könyvbehozatal terén – át kellett lépnie a Német-római Birodalom határát Magyarország felé.⁸ A németiség határát már neki is nehéz volt meghúznia Magyarországnál, és nem csak a Habsburg Birodalomhoz való tartozása miatt. Az STN levéltárából előkerült levelek azt mutatják, hogy a pozsonyi és pesti dél-német származású könyvkereskedők működése a francia könyvek behozatalában a francia–német kulturális transzfer sajátos megvalósulásaként is felfogható: német származású kereskedők a franciát és a németet egyaránt használó közönségüknek importálták eleinte nagyobb számban az eredeti, majd egyre inkább a német fordításban megjelenő francia könyvújdonosságokat; ehhez az egyik kapocs a németországi könyvkereskedelem olajozottan működő hálózatszere volt. Példaként említhetnénk a pozsonyi Anton Löwét, aki korábban az ulmi Bartholomäi alkalmazottja volt; ennek köszönhetően már 1771-től részt vett a lipcsei könyvvásáron, és állandó kapcsolatban állt észak-német kereskedőkkel.⁹ Löwe fog-

⁶ FREEDMAN, Jeffrey: *The Process of Cultural Exchange between France and Germany (1769–1789)*. Princeton University, 1991. A teljes német nyelvterületre összpontosító munka nem jelent meg nyomtatásban; talán ezzel is magyarázható, hogy csak meglehetősen késéssel vált ismertté a térség könyvtörténészei előtt. Freedmanra a legújabb publikációk már gyakran hivatkoznak. Vö. FRANK, Peter R. – FRIMMEL, Johannes: *Buchwesen in Wien 1750–1850*. Wiesbaden, 2008. Harrasowitz.

⁷ FREEDMAN: i. m. 1991. (6. jegyzet) 229–262.

⁸ FREEDMAN: i. m. 1991. (6. jegyzet) 258–260.

⁹ PAVERCSIK, Ilona: *Anfänge Norddeutscher Orientierung im ungarischen Buchhandel*. In: *Contribution à l'histoire intellectuelle de l'Europe: réseaux du livre, réseaux des lecteurs*. Ed.: Fr. Barbier, I. Monok. Bp.–Leipzig, 2008. Országos Széchényi Könyvtár, 133.

lalkozott legkorábban francia könyvek árusításával. Ezek zömét a lipcsei vásárról szerezte be. Fontos megjegyezni, hogy a neuchâteliek teljes kínálatához hozzá lehetett férni Lipcsében, noha ők maguk nem voltak jelen. Kiadványaikat nagy mennyiségben baseli és berni kereskedők árusították viszonteladókként.¹⁰ Löwe kapcsolatai és francia orientációja szempontjából nem mellékes az sem, hogy egykori alkalmazója, Bartholomäi azok között a német kereskedők között volt, akik legelőször kerültek (1769-től) az STN-nel közvetlen üzleti kapcsolatba.¹¹

Az STN és Weingandék közötti levelezés arra hívta fel a figyelmet, hogy 1781-től a pesti kereskedőpáros francia könyv kínálata jelentős mértékben a neuchâteliek által forgalmazott kiadványokra épült,¹² de már korábban is árusítottak neuchâtel-i kiadású könyveket. A hibás könyvek jegyzékében (1773–1780) szereplő, *Oeuvres* (1775) című Rousseau-összkiadást a lipcsei Weidmanns Erben und Reich küldte meg nekik, ez pedig összefüggésbe hozható az STN már említett közvetett, de markáns jelenlétével a lipcsei könyvvásáron.¹³ Weingandék levéltári hagyatékából, amely az 1785-ös osztozkodás miatt keletkezett, további kapcsolatokra következtethetünk.¹⁴ A francia könyvbeszerzések vélhető partnereihez fontos forrásul szolgál a Weingandnak és Köpf özvegyének osztozkodásakor keletkezett jegyzék az üzleti tartozásokról: ez alapján 1785-ig Franciaországban a strasbourgi Académische Buchhandlunggal (Librairie Académique), a Hohenfeldt und Embserrel és Treuttellel álltak kapcsolatban: a tartozás alapján nem is elhanyagolható mennyiségű könyv után halmozták fel adósságukat.¹⁵ Érdeemes megjegyezni, hogy az Académische Buchhandlung és Treuttel tartós üzleti kapcsolatban állt az STN-nel.¹⁶ A tartozások jegyzékéből az is kiderül, hogy Svájcban a genfi és berni tipográfiai társasággal szintén

¹⁰ A lipcsei vásár katalógusában az STN saját kiadványai gyakran baseli és berni kiadású könyvekként szerepelnek. Vö. FREEDMAN, J: *La Société Typographique de Neuchâtel et l'Allemagne*. In: *La Société Typographique de Neuchâtel 1769–1789. Actes du colloque 31 octobre au 2 novembre 2002*. Éd.: Robert DARTON, Michel SCHLUP. Neuchâtel, 2005. Bibliothèque publique et universitaire de Neuchâtel, Gilles Attinger, 476.

¹¹ FREEDMAN: *i. h.* 2005. (10. jegyzet) 485.

¹² GRANASZTÓI: *i. h.* 2003. (1. jegyzet) 176–186. A megrendelésekre részletesen l. GRANASZTÓI Olga: *Francia könyvek magyar olvasói 1770–1810*. Bp. 2009. OSzK – Universitas Kiadó, 92–97.

¹³ BFL. Intimata a.m. 272. 5. melléklet. Vö: FREEDMAN: *i. h.* 2005. (10. jegyzet) 476. A Weidmanns Erben und Reich könyvkereskedőcég kiemelkedően fontos partnere volt nemcsak Weingandéknak, hanem a 80-as évektől a pozsonyi Doll testvéreknek és Benedictnek is. Vö.: PAVERCSEK: *i. h.* 2008. (9. jegyzet) 139–140.

¹⁴ Budapest Főváros Levéltára. Pesti tanácsi iratok. Intimata a.m. 272. A Weingand és Köpf özvegye közötti osztozkodási dokumentumok közül különösen a kereskedőpáros 1785-ig közösen vitt üzletének tartozásait rögzítő jegyzék az érdekes. Ehhez l. még: GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők. II. Weingand és Köpf.* = Magyar Könyvszemle (33.) 1926. 296–297; PAVERCSEK Ilona: *A „megvilágosodott írók” munkái a pesti könyvkereskedelemben*. In: *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*. Szerk.: DEBRECZENI Attila. Debrecen, 1996. Csokonai Kiadó, 81–88.

¹⁵ BFL. Intimata a.m. 272. mellékletek

¹⁶ BPUN Fonds de la STN: Correspondants, Répertoire Géographique

együttműködtek. De mint az STN-nel folytatott levelezésük bizonyítja, volt még néhány olyan svájci kereskedő, akit a jegyzék nem fed fel, hiszen nem tartoztak mindenkinek. Ahogy az STN-nel fennálló fontos kapcsolatra nem lehet belőle következtetni, úgy az sem derül ki, hogy 1781 előtt a tiltott könyveket megjelentető genfi Nouffer volt az első svájci kiadó, akivel Weingandék üzletet kötöttek.¹⁷ A tartozások jegyzékében egyébként legnagyobb részt bécsi kereskedők neve fordul elő: amennyiben Weingandék francia könyvbeszerző kapcsolatait térképezzük fel, a számtalan bécsi partner közül elsőként csak Gräffer és Kurczbeck jöhet szóba mint olyanok, akiktől az STN-nel való kapcsolatfelvétel előtt (1781 előtt) lehetett francia könyveket rendelni. A többiek, Wucherer, Hörling, Wappler és Stahel csupán 1783 után nyitottak üzletet. Közülük főleg Hörling és Stahel foglalkozott francia könyvek terjesztésével.

Az 1780-as évek elején Weingandék még német kereskedőkön keresztül szereztek be a francia termékeket: a tartozások rangsorában második helyen álló Lipcse a vásár miatt kiemelkedően fontos színhelynek számít.

A tartozásokat szemlélve Bécs 1785-ig Weingandék működésében a második legfontosabb beszerzőhely volt – szerepét tehát nem lehet lebecsülni –, de úgy tűnik, nem a francia könyvek tekintetében.¹⁸ Az STN levéltárában őrzött bécsi források összevetése a már feltárt, illetve a most előkerült magyar vonatkozású iratokkal éppen annak tisztázásában segít, hogy az 1780-as években Bécs mint birodalmi főváros milyen tényleges szerepet játszott a francia könyvek közép-európai terjesztésében, hogyan emelkedett ki a Habsburg Birodalom könyvpiacának hierarchizálódási folyamatában.¹⁹ Az STN magyar vonatkozású forrásai azokra a tényezőkre is felhívják figyelmünket, amelyek alapján megállapítható, hogy a József-kori Bécs az új könyvkinálat befogadásában lassan tört az éltre, főként a reformintézkedésekre adott válasz dinamikusa szempontjából. Ha csak rövid ideig is, de a magyarországi kereskedők a helyi közönség számára versenyképes kínálattal rendelkeztek a külföldi könyvek behozatalának kedvező körülményei miatt. 1785-ig egyetlen bécsi kereskedő sem lépett tényleges üzleti kapcsolatba az STN-nel, noha erre – mint az alábbiakban kitérek rá – lett volna lehetőségük. A francia könyvekkel szemben tanúsított óvatosság érzékelhetően az 1784-re újracenzúrázott *Catalogus Librorum Prohibitorum* kibocsátásával oldódott fel, s ekkorra értek be a könyvkereskedelem

¹⁷ GRANASZTÓI: i. h. 2003. (1. jegyzet) 171–172.

¹⁸ Főleg latin és német nyelvű kiadványok állhattak a megrendelések mögött. Vö. PAVERCSEK Ilona: *Bayerische Buchhändler als Erneuerer des ungarländischen Buchhandels in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.* = Ungarn-Jahrbuch Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie (27.) 2004. 373–386.

¹⁹ Ugyanezt a problematikát érintette Csehország és Bécs viszonylatában MADL, Claire: *L'aristocrate client, complice et concurrent des libraires. Quelques traits de l'approvisionnement des bibliothèques nobiliaires de Bohême dans la seconde moitié du XVIIIe siècle.* In: FRIMMEL, Johannes – WÖGERBAUER, Michael: *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert.* Wiesbaden, 2009. Harrasowitz, 174–175, 185.

liberalizálását célzó intézkedések is: számos új üzlet nyílt, többen a francia könyvek terjesztésétől várták vállalkozásuk sikerét.²⁰

A már Mária Terézia uralkodása idején is működő, privilégiumokkal rendelkező kereskedők – mint Trattner vagy Gräffer, akik engedéllyel régóta foglalkoztak francia könyvek árusításával – beszerzési csatornáiról források hiányában keveset tudunk. Az illegális könyvbehozatal bizonyára működött, de a könyvkereskedők féltek a szigorú cenzúra következményeitől, és ez visszavetette a tiltás alá eső francia könyvek nagyobb arányú behozatalát.²¹ Ugyanakkor a korabeli beszámolók szerint a tiltólistákon szereplő könyvek elterjedését nem lehetett megakadályozni, és ebben a kereskedőknek közre kellett működniük. Még egy olyan nagy tekintélyű üzletember is, mint Trattner – egy új kutatás szerint – szintén a pornográf könyvek importálásából tett szert vagyónára, aminek köszönhetően Ausztria első mechanikus papírgyárát tudta létrehozni.²²

A francia könyvek zöme Franciaország határához közel fekvő, elsősorban holland, német és svájci könyvkiadóknál jelent meg, kisebb részük pedig Franciaországban. A Habsburg-területeken javarészt tiltott kiadványokat az 1770-es években ritkán szerezték be közvetlenül a kiadótól. De még az 1780-as évek elején is, úgy tűnik, csak Weingand élt ezzel a lehetőséggel, és fordult az STN-hez, illetve már ezt megelőzően más svájci kiadókhöz. Különben leginkább a németországi kereskedelmi kapcsolatok működtek, amelyek Bécsbe is eljuttatták a megrendelt kiadványokat.²³ Többek között Frankfurt (Esslinger, Deinet), Ulm (Bartholomai), Mannheim (Fontaine) és Berlin (Pitra, Walther) játszottak ebben jelentős szerepet, illetve az 1770-es évektől a lipcsei vásár vált a legjobb beszerzési hellyé.²⁴ II. József trónra lépése előtt elsősorban ezek a német kapcsolatok állhattak a Bécsben legálisan vagy akár illegálisan terjesztett francia kiadványok mögött. Gräffer, Ghelen, Kurczbeck, Krauss, Bader (valamint Trattner) azok a bécsi kereskedők, akik már az 1770-es évek végétől megfordultak a lipcsei könyvvásáron, ahol minden könyvújdonsághoz hozzá lehetett jutni.²⁵ Az 1781-ben Párizsban megjelent *Almanach de la Librairie* ugyanezeket a neveket sorolja fel mint akikkel Párizsból ér-

²⁰ A József-kori bécsi könyvkereskedelem átalakulásához l. BODI, Leslie: *Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*. Wien–Köln–Weimar, 1995. Böhlau Verlag, 67–82; SEIDLER, Wolfram: *Buchmarkt und Zeitschriften in Wien 1760–1785*. Szeged, 1994. Scriptum Kft. 28–65. BACHLEITNER, Norbert – EYBL, Franz M. – FISCHER, Ernst: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*. Wiesbaden, 2000. Harrasowitz, 123–157.

²¹ BACHLEITNER–EYBL–FISCHER: i. m. (20. jegyzet) 111.

²² SCHOLZ, Sabine: *Die Entwicklung der österreichischen Pornographiegeseztgebung seit 1740*. Frankfurt a.M., 1999. P. Lang, 49.

²³ HAUG, Christine: „In Frankreich nach Erscheinen verboten, sehr rar”. *Zu den Distributions- und Vermarktungsstrategien von Geheimpliteratur in der Habsburgermonarchie*. In: FRIMMEL–WÖGERBAUER: i. m. (19. jegyzet) 233, 236.

²⁴ HAUG: i. h. (23. jegyzet) 227–242. FREEDMAN: i. h. 2005. (10. jegyzet) 475–489.

²⁵ WITTMANN, Reinhard: *Soziale und ökonomische Voraussetzungen des Buch- und Verlagswesens in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. In: *Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert*. Hrsg.: H. G. GÖPFERT, G. KOZIELEK, R. WITTMANN. Berlin, 1977. Camen, 15.

demes üzletet kötni.²⁶ Az *Almanach* egyébként az egész Habsburg Birodalomból még négy város kereskedőit említi: Pestet (Weingand és Köpf), Pozsonyt (Löwe), Prágát (4 névvel), valamint Salzburgot (Mayr). A kutatások mai állása szerint párizsi kereskedővel közvetlen kapcsolatban csak Trattner állt: 1768–1774 között Desaint-nel jelentős üzleteket bonyolított le.²⁷

Az 1770-es évek második felétől megélénkülő magyarországi könyvkereskedelmet nem lehet leválasztani a német nyelv és kultúra által meghatározott egységről. Főszereplői ebből a térségből származtak: a Magyarországon üzletet nyitó könyvárusok, Michael Benedict, Johann Doll, J. M. Weingand, J. G. Köpf és Anton Löwe mind bajorok voltak.²⁸ Az általuk terjesztett könyvek nyelvi összetétele sem sokban tért el a német nyelvterülethez tartozó többi város kereskedőitől, legfeljebb valamivel több volt a latin, és kevesebb a német. A magyar könyvek jelenléte alig mérhetően befolyásolta ezt az arányt. Származásuknak és önálló üzletnyitásukat megelőző tanulóéveiknek köszönhetően magyarországi működésüket olyan németországi kereskedelmi kapcsolatokra alapozhatták, amelyek egyrészt biztosították a kezdeti nehézségek leküzdését, másrészt a naprakész tájékozottságot és a gazdasági előnyt is jelentő bizalmat.²⁹ Az elmaradott magyarországi kulturális viszonyok korlátok közé szoríthatták a könyvkereskedelem fejlődését, de a tárgyalt időszakban terjesztett külföldi könyveket figyelembe véve a pozsonyi Löwe, Doll és Benedict vagy a pesti Weingand és Köpf páros kínálata minőségileg nem maradt el a német térség többi kereskedőitől. Gárdonyi Albert Weingand és Köpf 1779-es katalógusának kínálatáról szólva úgy fogalmaz, hogy a rendkívül becses könyvanyag beillett volna bármelyik bécsi vagy lipcsei könyvkereskedésbe.³⁰ Az STN levéltára a már idézett lipcsei és francia forrásokhoz hasonlóan azt tanúsítja, hogy a kisebb megrendelések ellenére a hazai kereskedőket megbízható partnerekként tartották számon a nyugat-európai központokból terjesztett új könyvtermés hálózati rendszerében. Sőt, Pest és Pozsony, ha csak átmenetileg is, de helyzeti előnybe került Bécshez képest a tiltott könyvek behozatalában. A II. József idején Magyarországon érvényesülő enyhe szabályozás következményei lemérhetők a magán-könyvtárak külföldi könyvvállományának gyors gyarapodásán, valamint azon, hogy egyes kereskedők néhány év alatt olyan könyvkészletet halmoztak fel főként a tiltott, francia és német könyvekből, ami még az 1790-es években is eladható volt.³¹

A magyar olvasók a francia könyveket a magyarországi kereskedők mellett elsősorban Bécsből szerezték be. Voltak, akik közvetlenül fordultak bécsi kereskedőkhöz, mint például a Gay testvérekhez, akár Magyarországról is, de a császárváros-

²⁶ BARBIER, Frédéric: *Buchandelsbeziehungen zwischen Wien und Paris zur Zeit der Aufklärung*. In: FRIMMEL–WÖGERBAUER: *i. m.* (19. jegyzet) 33.

²⁷ BARBIER: *i. h.* (26. jegyzet) 39–44.

²⁸ PAVERCSIK: *i. h.* 2004. 373.

²⁹ PAVERCSIK: *i. h.* 2004. 377–383.

³⁰ GÁRDONYI: *i. h.* (14. jegyzet) 293.

³¹ Vö. MOL C. 60 1793. Fons 6. Weissenthal és Schwaiger levelei az olvasókör elleni vizsgálat ügyében. Ehhez l. még: GRANASZTÓI: *i. h.* 2009. (5. jegyzet) 150.

ban tett rendszeres látogatások, hosszabb-rövidebb tartózkodások állandó beszerzési kapcsolatokat alakítottak ki. A bécsi kereskedők STN-nel folytatott levelezésében tehát közvetlen és közvetett nyomait is kereshetjük a magyar olvasói igényeknek. A francia nyomdatermékek iránt egyre bővülő kereslet kielégítésére megalapított bécsi üzletek vevőköréhez a magyar nemesség ugyanúgy hozzátartozott, mint az osztrák vagy a cseh főnemeselek, illetve a Bécsben megforduló külföldiek.³²

Az STN-ben őrzött bécsi keltezésű levelek szerzői:

1. L. C. de Batthyány (Batthyány Lajos gróf, később herceg) 1777 (1db)
2. Cabinet Impérial et Royal de Littérature (Trattner fenntartásában) 1785 (2db)
3. Jean Comte de Fries (iparmágnás, bankár) 1784 (1db)
4. Fries & Comp. (Fries bankár vállalata) 1785 (2db)
5. Friedrich-August Hartmann (könyvkereskedő) 1785 (1db)
6. Johann-David Hörling (könyvkereskedő) 1787–1792 (4db)
7. Johann-Baptist Mangot (könyvkereskedő) 1787 (2db)
8. Pierre Ochs (Bankár) 1784–1785 (5 db)
9. Rudolf Sammer (könyvkereskedő) 1797 (1db)
10. Joseph Stahel (könyvkereskedő) 1788 (2db)
11. Johann-Thomas Trattner (könyvkereskedő) 1772–1785 (12db)

Az STN elsőre kiterjedtnek látszó bécsi kapcsolatrendszerében már a levélszerzők foglalkozásából kiderül, hogy nem mindegyikük volt tényleges ügyfél, a levelek számából pedig csak néhányuk esetében gondolhatunk tartós együttműködésre. Ugyanakkor feltételezhetően nem minden levelezés maradt fenn; így például Rudolf Gräfferé sem, akiről mások leveleiben gyakran esik szó, Durand utazóügynök 1788-ban szintén tesz róla említést, de könyvrendelése egyelőre nem ismert.³³

A felsoroltak között Batthyány Lajos gróf az egyetlen, aki magánemberként került kapcsolatba az STN-nel. Fries és Ochs, a Habsburg-ház udvari bankárjai intézték a környék könyvkereskedőinek (köztük Weingandéknak) a pénzügyeit is.³⁴ Az STN bennük bízott a legjobban, ezért rendszeresen kért információkat már meglévő vagy leendő ügyfelekről.

Ebből a térségből Batthyány gróf levele az egyetlen eddig ismeretes magánlevél.³⁵ Az STN mint könyvbarátot, könyvgyűjtőt és nem utolsó sorban jó kapcsolatokkal rendelkező főurat kereste meg, ami nem egyedülálló, de nem is túl gyakori az STN működésében.

³² WAGNER, Hans: *Der Höhepunkt des französischen Kultureinflusses in Österreich in der Zweiten Hälfte des 18. Jahrhundert.* = Österreich in Geschichte und Literatur (5.) 1961. 507–515.

³³ BACHLEITNER–EYBL–FISCHER: *i. m.* (20. jegyzet) 134.

³⁴ GRANASZTÓI: *i. h.* 2003. (1. jegyzet) 183.

³⁵ BPUN STN Levéltára, Batthyány Lajos levele az STN-hez. Bécs 1777. május 31. Ms. 1139 1–2.

Tisztelt Uram!

Megtisztelő bizonyítékául szolgál Carli gróf³⁶ irántam való barátságának, hogy engem ajánlott tiszteletreméltó figyelmükbe. Mindig elismeréssel voltam azok iránt, akik felvilágosult buzgósággal fáradoznak az ész birodalmának territóriumát az ismere-
tek terjesztésével megnövelni. Az ilyen emberek hatékonyabban járultak hozzá a filozófia fejlődéséhez alig egy évszázad alatt, mint amennyit ellene az egyházi és kormányzati hatalom felfegyverzett tévedése és tudatlansága a Ponte Mole-i csata³⁷ óta megtett. Bosszantó, hogy nem tudom kihasználni – úgy ahogyan azt legszívesebben tenném – a felkínált lehetőséget, hogy Önökkel kapcsolatban maradjak. Talán még némi zavart is feltételeznek levelem alapján, és Carli gróf úr jó véleményében csatlakoznak. De közelgő házasságkötésem, valamint apám ügyeinek csak nemrég reám hárult adminisztrációja, nem beszélve az udvarnál betöltött pozíciómról, amely feladatoknak azzal a kevés rutinnal kell megfelelnem, amennyi egy 23 éves fiatalember rendelkezésére állhat, nos mindezek alapján talán számíthatok megértésükre. Nagyon kevés idővel rendelkezem szabadon, de most ezt arra fordítom, hogy megköszönjem irántam való bizalmukat, reám bízva két prospektusuk terjesztését. Ezeket Rudolf Graeffernak, az egyetlen olyan könyvkereskedőnek fogom átadni, aki itt egy valódi homme de lettres-nek számít.

Kérem ne érezzen velem szemben csalódást, hogy nem válaszoltam megtiszteltetésükre, aszerint, ahogy illetett volna, és fogadja legőszintébb, rendíthetetlen elismerésemet...

Bécs, 1777. május 31. Batthyán L. gróf

Noha keresztnévét csak kezdőbetűjével jelöli, a levélben szereplő életrajzi utalások alapján biztosra vehetjük, hogy az STN egyik igazgatójának címzett levél szerzője az a Batthyány-Strattmann II. Lajos gróf, később herceg (Pozsony, 1753. – Bécs, 1806), aki Batthyány Lajos nádor unokája, Batthyány III. Ádám tárnokmester és horvát bán fia volt.³⁸ 1772-ben a nádor testvére, a hercegi rangot szerző Károly fiúörökös nélkül halt meg, így az ifjú Lajos gróf örökölte meg vagyonát és a hercegi rangot is. Éppen a levél keletkezésekor vette át örökségét, amit nagykörúsá-

³⁶ Giovanni Rinaldo Carli Rubbi (Capo d'Istria, 1720. – Milano, 1795) gróf neve jól ismert: közgazdászként számos közgazdaságtani és antikvitással kapcsolatos mű szerzője (1760-ban jelent meg legnagyobb hatású műve, a *Traité sur les monnaies*), de fontos pozíciót is betöltött: az osztrák lombardiai pénzügyi és kereskedelmi tanács elnöke volt Milánóban. Az ifjú Lajos gróf esetében azonban valószínűbb, hogy itt fiára, a vele nagyjából egykorú Agostino Carli Rubbira következtethetünk.

³⁷ Ponte Mole-i, azaz Milvius hídi csata, amelyet i. sz. 312-ben Konstantin császár vívott Maxentiusszal, akit legyőzve a teljes Nyugat-római Birodalom császára lett. Konstantin leginkább arról ismert, hogy ő volt az első római császár, aki felvette a kereszténységet. A legenda szerint egy jelnek köszönhetően tért át a keresztény hitre: a Milvius hídi csata előtt, 312. október 28-án, mikor katonáival menetelt, egy kereszt jelent meg előtte a napban, e szavakkal: „E jelben győzni fogsz!”

³⁸ Vas vármegye adminisztrátora, 1787-től örökös és valóságos főispán, a Vas vármegyei felkelő nemes sereg ezredes kapitánya volt. Vö. NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 1. Pest, 1857. 244, 246; KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. 1. Bp. 1911. 492–493.

gái egy kuratórium kezelt.³⁹ Ugyanekkor, ahogy a levélben is utal rá, Pálffy Franciskával készült házasságra lépni.⁴⁰

Lajos herceg kultúra- és művészetszeretete ismert, életéről azonban keveset tudunk. Nevével leggyakrabban a körmendi kastély és park 1770–1780 közötti átépítése, a park angolkertté alakítása kapcsán találkozunk; ez hűen tükrözi felvilágosult szellemét és nagy műveltségét.⁴¹ Szabadkőműves volt, 1784-től a bécsi 'Zur wahren Eintracht' páholy tagja. A szintén szabadkőműves Kazinczy személyesen ismerte, nagyra tartotta, és éppen Batthyány műveltségére és irodalmi érdeklődésére tekintettel kérte fel 1790-ben a megalapítandó Árkádiai Társaság tiszteletbeli elnökének. (Ebben közrejátszhatott, hogy nem sokkal korábban Batthyány levélben gratulált és köszönte meg Kazinczynak az 1789-ben megjelent *Bácsmegyeynek őszve-szedett levelei* című levélregény-átdolgozását).⁴²

Kazinczy 1807-ben, amikor Cserey Farkasnak beszámolt a körmendi kastélykertben még a herceg által felállított Gessner-emlékkőről, rövid, tömör, de kissé csipős jellemzést adott róla:

„Ez a' tavaly megholt Herczeg éppen olyan culturájú 's lelkű ember volt, mint Csáky Emmanuel. Sok talentomot kapott a' természettől, a' neveléstől sok culturát; csak abban tévesztette-el a' sors az ő áldásokat, hogy fő nemből hagyta születni, 's gazdag értéket adott nekik, 's szép külsőt, melyt az cselekedte, hogy lelkeik a' mértékletlen szerelmeskedések által egészen enerváltak. Minden szépítés a' házában, a' kertjében magának a' Herczegnek találmányai voltak. Egykor letaszította a' Plafondot festő Művészt az állásról, mert rosszul csinálta az ovalis figurát szegletes bolt lévén a' boltozat, 's maga rajzolta ki neki képzelhetetlen könnyűséggel a' mit az elhíbitott. A' Bécsi Musenalmanachban sokszor olvastam Ludwig v. Batthyán aláírással igen szép kis német dalokat; melyeket a' Herczeg maga írt.”⁴³

Kazinczy soha nem járt Körmenden, Cseh József elbeszéléséből ismerte csupán a kertet, de – különösen az említett Gessner-emlékmű miatt – nagyra értékelte.

³⁹ Vö. ÖTVÖS Péter: *Egy főúri könyvtár 1772-ből*. In: *Adalékok a 16-20. századi magyar művelődés történetéhez*. Szerk.: BÁLINT István János. Bp. 1987. OSZK 131.

⁴⁰ A házasságkötés után alig egy évvel, 1778-ban Pálffy Franciska elhunyt. Ezt követően Pergen Máriát vette feleségül, akivel két fiuk született, Iván és Fülöp.

⁴¹ KONDICSNÉ KOVÁCS Éva: *Batthyány Fülöp, a mecénás főúr*. In: *A Batthyányak évszázadai. Tudományos Konferencia Körmenden*. Szerk.: NAGY Zoltán. Körmend–Szombathely, 2006. 157.

⁴² *Kazinczy Ferenc levelezése* 23. (2. pótkötet) Kiad.: BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó, 30–31. Kazinczy levele Batthyány Strattmann Alajosnak (1791. január 7.): „Láttam tudniillik azon lépésekből melyeket Pesten létemben hazánknak legbölgtebb fiai a' mostani nádor ispán unszolására a' Magyar Tudós Társaságnak alkotása eránt tettek, hogy ez a' köz ditsőségre 's haszonra térlő munka felállani nem fog, 's egy új planum ki-dolgozásához fogtam, mely köztünk a' római Arcadii Társaságnak példája szerint, (mellynek diplomája 's törvényei kezem közt vannak) egy Magyar Arcadiát támasszon. Már akkor vala szerentsém Hertzegségnek anyai nyelvünk eránt vonszó hajlandóságát esmerni, 's el-tökéllem magamban, hogy mivel a' pesti Királyi Magyar Tudós Társaság vagy tellyességgel nem, vagy igen későn fog felállhatni, ennek az Arcadiának meg-nyitására Hertzegségedet kérjem.” A Társaság megalakítása csak terv maradt.

⁴³ *Kazinczy Ferenc levelezése* 4. Kiad.: VÁCZY János. Bp. 1893. MTA, 475–476.

A körmendi egyike volt a legigényesebben kialakított angolkerteknek a 18. század végi Magyarországon. Olyan művészeti alkotássá vált a herceg irányítása alatt, amely egyszerre gyönyörködtetett és egyben filozófiai gondolatokat közvetített. Batthyány először éppen az STN-nek írott levél idején, vagyis 1777-ben adott utasítást a várkert átépítésére.⁴⁴ Ennek szellemi karakteréből két markáns csoport emelhető ki: egyrészt antik istenek ligetévé igyekezte formálni, benépesítve görög istenek templomaival, szobraival, másrészt a modern, társadalomközpontú filozófia kertben megjeleníthető formáit kereste. „A kert programját a felvilágosodás filozófiájának a hazai arisztokrácia körében egyedülállóan demonstratív vállalása határozta meg.”⁴⁵ A felvilágosodás filozófiájának alapkategóriái jelentek meg a Csend allé vagy a Filozófusok sétánya kialakításban, és abban, hogy templomot kívánt emelni a Természetnek, a Társadalomnak és a Szükségyszerűségnek.⁴⁶ Az STN-nek adott válaszában határozottan, fiatalos hévvel és harciassággal áll ki a felvilágosult eszmék és terjesztők mellett: elkötelezettségét ma ismert legfőbb műve, a körmendi kert csak megerősíteni tudja.

Batthyány irodalmi, filozófiai érdeklődése egyértelmű; kielégítésére olvasmányok gazdag választékára volt szüksége. Saját könyvgyűjteményéről azonban jóformán semmit sem tudunk. Jól ismert viszont közvetlen fiúörökös nélkül elhunyt nagybátyjának, Batthyány Károly hercegnek a könyvtára, akitől Lajos gróf a hercegi címet és minden vagyonát, így könyvtárát is megörökölte.⁴⁷ A Batthyányoknak Körmenden is volt könyvtáruk: a 18. századi építési kimutatásokban is találkozunk erre vonatkozó adatokkal, a 19. század elején pedig már egyértelműen számon tartották.⁴⁸ Az állomány összetételét nem, de nagyságát ismerjük egy 1880-as leltárból: összesen 3177 kötetet tett ki.⁴⁹ A fennmaradt könyvek között képviseltetik magukat a filozófiai és társadalomtudományok, az egyetemes történelem, a természettudo-

⁴⁴ KOPPÁNY Tibor: *A körmendi kastélypark építéstörténete*. = Vasi Szemle (33.) 1979. 376. A kertépítési munka elveit és módját, amint azt Kazinczy sorai is bizonyítják, Batthyány maga szabta meg. A rendelkezésre álló adatok szerint a kert átépítése, illetve bővítése nagyjából egy évtizedig tartott.

⁴⁵ GALAVICS Géza: *Magyarországi angolkertek*. Bp. 1999. Akadémiai Kiadó, 20.

⁴⁶ GALAVICS: *i. m.* (45. jegyzet) 20.

⁴⁷ ÖTVÖS: *i. h.* (39. jegyzet) 133. Batthyány Károly hercegnek jelentős könyvgyűjteményei Bécsben és trautmansdorfi kastélyában ismertek, bécsi könyvtártermét a kor szellemében alakította ki. Ez utóbbit az örökös, Lajos nagykorúságáig a kalocsai érsek, Batthyány József használta. A gyűjtemény 1006 műből állt.

⁴⁸ DOBRI Mária: *A körmendi Batthyány-Strattmann Könyvtár*. In: *A Batthyányak évszázadai i. m.* (41. jegyzet) 325–331, 325.

⁴⁹ DOBRI: *i. h.* (48. jegyzet) 325. A kastélynak és értékeinek 1945-ös feldúlását a könyvtár sem kerülhette el, bár a levéltárhoz és a műgyűjteményhez képest kevesebb kárt szenvedett. A megmaradt állomány megmentése érdekében még 1945-ben Budapestre szállították az anyagot, amely végül az Iparművészeti Múzeumba került. A veszteség megállapítható: 160 mű veszett el, mintegy 800 kötetben. Az állomány legnagyobb részét azok a könyvek tették ki, amelyeket Batthyány Károly könyvtárának szokás nevezni. Ugyanakkor egyértelmű, hogy nem minden könyve került a már említett bécsi és trautmansdorfi könyvtárából Körmendre.

mányok régebbi és újabb kiadásai, de színdarabok, regények, libertinus kiadványok is megtalálhatók, zömében 18. századi francia kiadásban. Ezekről alaposabb kutatások hiányában egyelőre csak feltételezni lehet, hogy egykor Batthyány Lajos könyvei voltak. Külön kiemelném Diderot *Enciklopédiá*-ja 1770-es kiadásának köteteit a *Supplément* és *Planches* kötetekkel, amelyeket már biztosan nem Károly herceg szerzett be.⁵⁰

Batthyány levelének egyik fontos információja, hogy hogyan került az STN látóterébe. Az összekötő kapocs, Carli gróf neve mögött azt az Agostino Carli Rubbit sejtjük, akivel Batthyány akár a Terezianumban is megismerkedhetett közelebbről: Batthyány 1762–1767, Carli pedig 1766–1768 között tanult ott.⁵¹ Carliék Milánó társadalmi és kulturális elitjéhez tartoztak: Agostino apját, Gian Rinaldo Carli Rubbit politikai karrierje tette az osztrák fennhatóság alá tartozó Lombardia egyik legbefolyásosabb emberévé, tudományos (elsősorban államtudományi és közgazdaságtani) tevékenysége révén pedig a milánói felvilágosodás központi figurájaként tartják számon.⁵² Carliék közvetlen kapcsolatban álltak az STN-nel; a levéltár Agostino levelezését is megőrizte.⁵³

Az STN jelentős üzleteket bonyolított le itáliai kereskedőkkel, főleg az északolasz városokban. Olasz kapcsolataik mozgatórugója egy Ami Bonnet nevű, genfi származású kereskedő és könyvügynök volt, aki Milánóban letelepedve kiterjedt informátori hálózatot irányított a svájci könyvkiadók üzletének fellendítésére. Agostino Carlit is ő ismertette össze az STN-nel.⁵⁴ Az ifjú Carli gróf – levelei alapján – élénken érdeklődött a filozófiai és politikai újdonságok iránt, de az olasz könyvpiaci lehetőségekkel kapcsolatban is gyakran látta el tanáccsal Ostervaldot.⁵⁵

Amikor 1777-ben az STN személyesen – Carli tanácsára – Batthyány grófot kereste meg könyvkatalógusaival, ezzel a lépéssel személyén keresztül egyúttal belépőt próbáltak szerezni az ifjabb generáció nyitott szellemiségű bécsi arisztokrata közegebe is.

A személyes kapcsolatfelvételt egy főrangúval magyarázat lehet, hogy az STN számára Bécs távoli és ismeretlen terepet jelentett, ráadásul az első kísérlet, hogy betegyék lábukat a császárváros könyvpiacára, nem járt sikerrel.

⁵⁰ Vö. CSENKI Éva: *Az Iparművészeti Múzeumban őrzött Batthyány könyvtár kötéseiről*. In: *A Batthyányak évszázadai i. m.* (41. jegyzet) 331–335. 331.

⁵¹ GEMMEL FLISCHBACH, Max Freiherr von: *Album der K.K. Theresianischen Akademie (1746–1913)*. Wien, 1913. 36, 41; STANCOVICH, Pietro: *Biografia degli uomini distinti dell'Istria*. Capodistria, 1888. 303.

⁵² TRAMPUS, Antonio: *Gianrinaldo Carli at the centre of the Milanese Enlightenment*. = *History of European Ideas* (4.) 2006. 456–476.

⁵³ PASTA, Renato: *Les échanges avec l'Italie*. In: *La Société Typographique... i. m.* (10. jegyzet) 455–467. Az STN-nek Itáliával szinte a kezdetektől fogva gyümölcsöző kapcsolatai voltak. Hatalmas levelezés maradt fenn a különböző olasz partnerekkel.

⁵⁴ 1772–1774 között 12 levele maradt fenn az STN levéltárában. Vö. PASTA: *i. h.* (53. jegyzet) 469.

⁵⁵ PASTA: *i. h.* (53. jegyzet) 469.

1772-ben már történtek lépések az együttműködésre Johann-Thomas Trattnerrel, a legjelentősebb bécsi könyvkiadóval és kereskedővel különböző utánnyomások kapcsán, majd 1775-ben az STN újrakiadásában készülő *Description des Arts et Métiers*-re tett javaslattal.⁵⁶ Az STN a drága könyvsorozat példányait nem szívesen adta csere alapon: készpénzre volt szüksége, hogy fedezze a kiadás költségeit. Trattner azonban, aki maga is az utánnyomásra szakosodott, vonakodott belemenni készpénzes ügyletekbe; neki az lett volna az érdeke, hogy megszabaduljon saját kiadványaitól. Cserét ajánlva akarta a *Description* első megjelent négy kötetének hat példányát átvenni.⁵⁷ Az STN-nek nem tetszett az ajánlat, így ez az első próbálkozás kudarcba fulladt. Trattner 1776-os válaszlevelében mindennek dacára megküldte latin, francia, olasz és magyar nyelvű kiadványainak 1775-ös jegyzékét, valamint nem kis kárörömmel azt is elárulta, hogy sikerült megállapodnia egy másik kiadóval a *Description*-nak egy folio méretű és jobbnak tartott változatáról.⁵⁸

Egy másik ügy is közrejátszott abban, hogy az STN felvette a kapcsolatot Trattnerrel, az udvari előjogokat élvező könyvkereskedővel: a *Description* még megjelenés előtt álló kötetei közül néhányat (jó üzleti érzékkel, gondolva az új piacszerzés lehetőségére) Mária Terézia császárnőnek szerettek volna ajánlani. Ehhez engedélyre volt szükség, azt azonban nem tudták, hogy kihez és hogyan forduljanak. Trattner segítőkésznek mutatkozott, Kaunitzot javasolta a közvetítéshez, de némi leereszkedéssel kiiktatta az STN-t diplomáciai érzéketlensége miatt: a császárnő biztos, hogy nem fogja jó néven venni egy ilyen fontos kiadvány esetén, hogy őt csupán harmadikként keresték meg a porosz király és az orosz cárnő után, hiszen – mint Trattner fogalmaz – „ő magát a legnagyobbnak tartja”.

Nem véletlen tehát, hogy Batthyány sem Trattnert, hanem Rudolph Gräffert nevezte meg 1777-ben mint egyetlen számításba jöhető kereskedőt, akit érdekelhetett a francia könyvek mindkét katalógusban szereplő választéka. A két prospektus – ahogy azt Batthyány nevezi – nem ugyanannak a katalógusnak két példánya, hanem az egyik a hivatalos, engedélyezett könyveké, a másik pedig a tiltott, ún. filozófiai könyveké. A két katalógus együttes megküldése bevett gyakorlat volt. Éppen ekkor, 1776-ban indított el az STN egy valóságos reklámhadjáratot: körlevélben értesített 156 európai könyvkereskedőt tevékenységéről. Voltak, akik ezt a levelet a „filoz.könyvekkel”, mások „filoz.könyvek nélkül” kapták meg.⁵⁹ A hivatalos katalógus 1773-ban 300 tételt,⁶⁰ a tiltott könyveké 1775-ben 110 tételt tartalmazott.⁶¹

⁵⁶ BPUN STN levéltár, Trattner levelei (12db), 1772–1785. Ms. 1226.

⁵⁷ Trattner levelei az STN-hez. Bécs, 1772. február 15., 1776. december 6., 1776. március 27. Ms. 1226. 3–26.

⁵⁸ Az STN in quarto méretben készítette el a sorozatot.

⁵⁹ DARNTON, Robert: *Edition et sédition. L'univers de la littérature clandestine au XVIIIe siècle*. Paris, 1991. Gallimard, 28–29. Azok kapták a filozófiai könyvek listájával, akik nem voltak veszélyben.

⁶⁰ 1787-ben viszont már 1700-at. DARNTON, Robert: *Entre l'éditeur et le libraire: les étapes des ventes*. In: *La Société Typographique... i. m.* (10. jegyzet) 344.

Batthyány kellően megbízható személynek számított, hiszen az STN egyik bizalmas ügyfele ajánlotta a figyelmükbe. Szellemi nyitottságára, mi több, kritikus szemléletére levelének az egyházra és a kormányzati hatalomra vonatkozó mondata további bizonyosságul szolgál. Ez volt az a nyitottság, amit Batthyány a Bécsben akkor működő könyvkereskedőket ismerve egyedül Rudolf Gräfferről feltételezett.⁶²

Nyolc évvel később, 1784-ben, teljesen megváltozott piaci körülmények között Trattner és az STN újra kapcsolatba került egymással. A francia könyv terjesztési lehetőségeiben óriási fellendülést hozott a II. József uralkodása idején liberalizált könyvkereskedelem, amelynek hatására konkurenciaharc alakult ki a bécsi kereskedők között.⁶³ Trattner már nem engedhette meg magának, hogy elkerülje az STN üzleti törekvéseit, és kimaradjon az általuk forgalmazott könyvek terjesztéséből.

Az együttműködést az 1784-ben újonnan megnyitott varsói fióküzlet buzgó vezetőjének könyvrendelése kényszerítette ki: Varsóból Neuchâtelbe Trattner megkérdezése nélkül, de az ő nevében komoly megrendelés érkezett engedélyezett és tiltott könyvekre egyaránt.⁶⁴ Trattner az úgyról a bécsi bankár, Fries gróf értesítette, ugyanis először őt kérték meg a svájciak, hogy szimatoljon körbe: Trattner korábban fölényeskedő viselkedése miatt gyanakvással fogadták a szívélyes hangú levelet, és a tekintélyesnek ígérkező megrendelést.⁶⁵ A több mint negyven tételes listán az egyes tételekből tíz, hat vagy négy darabot rendeltek. Az STN gyakorlatában ez nagy szállítmánynak számított.⁶⁶ A három részre szakadt Lengyelországban, az 1770-es évek második felétől Varsó lett a központja a franciát mint a társadalmi élet hivatalos nyelvét beszélő elitnek, amely számára ebben az időszakban a francia nyelv használata és a franciás életforma kötelező érvényűvé vált.⁶⁷ A francia nyomdatermékek iránti kereslet komoly növekedésnek indult; erre utal, hogy az 1780-as években Varsóban működő hét legjelentősebb kereskedő közül ötnék volt kapcsolata az STN-nel.⁶⁸ Működésüket elősegítette, hogy az egyébként luxuscikknek számító francia könyvek behozatala nem ütközött nehézségbe.⁶⁹ Az STN állandó partnerei segítségével hosszú időn keresztül gazdag kínálattal látta el a lengyel nemeseket. Trattner varsói üzletvezetője számára valószínűleg az üzletnyitást

⁶¹ DARNTON: *i. m.* (59. jegyzet) 28. A tiltott könyvek katalógusának csupán még egy változata maradt fenn 1781-ből, de ebben mindössze 16 további tétel szerepel.

⁶² FRANK–FRIMMEL: *i. m.* (6. jegyzet) 61. Rudolf Gräffer 1768-ban nyitotta meg üzletét. Ő is szabadkőműves volt, ezen keresztül számos kapcsolattal.

⁶³ FREEDMAN: *i. m.* 1991. (6. jegyzet) 246–256. BODI: *i. m.* (20. jegyzet) 80.

⁶⁴ BPUN STN levéltár (Trattner) Varsó, 1784. márc. 3. Ms. 1226.

⁶⁵ Vö. Johann Fries gróf válasza: BPUN STN, 1784. április 3., Bécs. Ms. 1153 259–260.

⁶⁶ Vö. DARNTON, Robert: *Le livre prohibé aux frontières: Neuchâtel*. In: *Histoire de l'édition française II*. Ed.: R. CHARTIER, H.-J. MARTIN. Paris, 1987. Fayard, 450.

⁶⁷ BÉGUIN-KNOEPFLER, Marie: *Les échanges avec la Pologne*. In: *La Société Typographique...* *i. m.* (10. jegyzet) 435.

⁶⁸ BÉGUIN-KNOEPFLER: *i. h.* (67. jegyzet) 437. Van némi hasonlóság a lengyel és a magyar viszonyok között abban, hogy a hét kereskedő közül egyetlen egy volt lengyel, a többi mind német vagy francia származású. Trattner fióküzlete a kisebbek közé tartozott.

⁶⁹ BÉGUIN-KNOEPFLER: *i. h.* (67. jegyzet) 438.

követően derült ki, hogy milyen lehetőségek vannak még ezen a területen, és az öt konkurens kereskedő mellett megéri hatodikként ugyanonnan rendelni. Levelében ezt úgy fogalmazza meg, hogy Varsó különösen kedvező hely az üzletkötésre.⁷⁰ Az STN-től megrendelhető kiadványok jobban eladhatók lehettek, mint Trattner saját kiadványai, de nem biztos, hogy az üzletvezető erről Trattnert magát tájékoztatni akarta volna.

Tudomást szerezve az ügyről Trattner mélyen felháborodott, hiszen a készpénzes megrendelést a végén neki kellett volna kifizetnie. Korábbi kioktató stílusában kérte számon az STN-en, hogy hogyan merészelték az ő megkérdése nélkül elindítani a szállítmányt, majd közölte velük, hogy továbbra is meg tudja szerezni a legjobb francia könyveket csere alapon, nincs rászorulva arra, hogy készpénzt adjon értük.⁷¹ Nyomatékolta azt is bejelentette, hogy elküldi katalógusát. Két héttel később kelt levele már lényegesen barátságosabb hangot ütött meg. Ekkorra már feladta ellenállását a varsói szállítmánnyal szemben, bár kitarzott amellett, hogy saját termékeivel fizessen.⁷² Az STN francia könyvkínálatán keresztül az 1780-as évek közepére komoly tényezővé vált a kelet-európai könyvpiacra, így erőfölénybe került Trattnerrel szemben: a feltételeket inkább ő diktálta, és végül Trattner volt kénytelen „megadni magát”. Néhány, az STN égisze alatt megjelentetett könyvet végül mégis megrendelt tőlük⁷³: először az STN házi szerzőjének számító Louis-Sebastien Mercier 1784-ben kiadott *L'Homme sauvage* című művének hat, és a tiltott *L'an 2440* című, szintén Mercier-könyv új kiadásának tizenkét példányát (az eredeti névtelenül 1771-ben jelent meg). Sőt, a *Mémoires historiques et politiques sur les pays-bas autrichiens* című kiadványból, amelynek megjelenéséről Trattner valahonnan tudomást szerzett, tájékoztatást kért, és azt, hogy ha rendelkezésükre áll, küldjenek huszonöt példányt (a téma helyi vonatkozása magyarázza a kiemelkedően magas példányszámot).⁷⁴

A varsói könyvek megérkezését követően Trattner fontosnak tartotta, hogy külön levélben értesítse az STN-t a jelentős összeg határidőre történő és pontos (2876 livre) kifizetéséről, de még ebben a levelében sem tett le arról, hogy „a több mint egymilliót érő könyvraktárából, amelyben nagyon szép kiadványok is vannak”, harminc százalék engedménnyel megpróbáljon eladni valamit.

1785-ben Bécsből is jelentkezett az STN-nél egy kétes figura, szintén Trattner neve mögé bújva, a Cabinet impérial de littérature, vagyis Birodalmi Olvasóköri vezetőjeként. Szokatlan kérését, hogy a kiadó küldjön egy-egy példányt minden frissen

⁷⁰ Trattner, Varsó, 1784. márc. 3. Ms. 1226.

⁷¹ Trattner, Bécs, 1784. április 12. Ms. 1226. 13.

⁷² Trattner, 1784. május 1. Bécs. Ms. 1226. 15.

⁷³ Trattner levele: STN, 1784. június 2., Bécs. Ms. 1226 19.

⁷⁴ Patrice Neny gróf, németalföldi származású államférfi 1784-ben napvilágot látott művére az előszó szerint húsz évet kellett várni: 1758-ban Bécsben kapott felkérést arra, hogy a későbbi II. József államelméleti és államigazgatási ismereteinek bővítéséhez írja meg a németalföldi intézmények történetét és működését. A mű Neuchâtelben jelent meg, Samuel Fauche kiadásában.

megjelent kiadványából, azzal magyarázta,⁷⁵ hogy az olvasókör tagjai a legelőkelőbb főurak, akik azonnal megveszik a könyvet, ha megtetszik nekik. Az olvasókör vezetője a hangsúlyt olyannyira az újdonságokra fektetette, hogy amikor válaszképpen megkapta az STN legújabb katalógusát, felháborodottan írt vissza, hogy alig talált benne egy tucatnál több olyat, ami az előzőben még nem szerepelt.⁷⁶ Állítása szerint a több éve működő olvasókörben a felsorolt művek nagy része már rendelkezésre áll. A második levélhez mellékelte listáján ennek megfelelően az STN-től beszerezhető aktuális kínálatból választott, amelybe népszerű művek legújabb, olcsó kiadása mellett, mint Grécourt libertinus költő műveinek összkiadása, túlnyomórészt aktuálpolitikai és gazdaságpolitikai műveket találunk: Mirabeau *Doutes sur la Liberté de l'Escaut* című, 1784-ben megjelent vitairata például azért érdekes, mert egy II. József által kezdeményezett burkolt hatalmi törekvés ellen íródott, és mint ilyen, nagy érdeklődésre tartott számot a császárváros elit köreiből. (II. József az Escaut folyó hajózhatóságát próbálta kieszközölni, amely azt eredményezte volna, hogy Hollandián keresztül megvalósul a közvetlen összeköttetés a tengerrel.⁷⁷)

Nagy érdeklődés övezte Necker írásait és a körülötte kialakuló vitákat is: *La critique du dernier ouvrage de Necker* (par le Marquis Condorcet), valamint az *Examen du même ouvrage par Forbronnais* egymás után következik a listán, bár a második még meg sem jelent. A további címek alapján az aktuálpolitika (mint Linguet-től a *Mémoires sur la Bastille*) és a botránykrónikák (Imbert: *La chronique scandaleuse, Les fastes de Louis XV.*) népszerűségéhez képest a szépirodalom kissé hátrébb került: ezen a területen kevesebb volt a friss megjelenés, mint az éppen aktuális eseményekre reagáló politikai tematikában. Az irodalmi kínálat kevésbé változott évről évre, és a számos utánnyomás miatt könnyebb volt a beszerzésük is. Ezért rendelkezhetett a kilétét gondosan titokban tartó olvasókör-vezető főként olyan műveket az STN-től, amelyeket valamelyik svájci kiadó jelentetett meg: az említett Grécourt összes műve, Voltaire-től a *Romans et contes*, Johann Pezzl osztrák író 1783-ban németül, 1784-ben pedig franciául megjelent regénye, a *Faustin ou le siècle philosophique* vagy Wieland *Musarion ou la philosophie des graces* című verseskötete (franciául 1780 után jelent meg), Antoine Touron-tól a *Les promenades de Clarisse* (1784), az *Aureli et Alphonse* és a *Les voyages d'amour fils de Vénus* – mind svájci első kiadású vagy svájci utánnyomásban olcsóbban megjelentetett könyv, mely a bécsi olvasók számára valódi újdonság volt, vagy jó áron beszerezhető kiadványként jelent meg. Az olvasókör nevében eljuttatott megrendelést nagy valószínűséggel nem teljesítették; az STN igazgatóit ugyanis gyanakvással töltötte el, hogy az olvasókör vezetője nem fedte fel kilétét, csupán arra hivatkozott megbíz-

⁷⁵ Cabinet impérial de littérature, Bécs, 1785. június 12., július 17. Ms. 1131 1–5.

⁷⁶ Ebből az is kiderül, hogy eljutott hozzá az évente megjelentetett katalógusnak egy korábbi példánya.

⁷⁷ Az 1648-as münsteri megállapodás értelmében erre nem volt lehetőség, Franciaország és Anglia hatalmi terjeszkedésként értékelte az indítványt, ezért ezt minden eszközzel megakadályozta. Mirabeau a holland köztársaság jogainak védelmében az osztrákok erőszakos fellépése ellen szállt síkra, amelybe nem kevés taktikai szempont is közrejátszott, hogy visszatérhessen Franciaországba.

hatóságának fedezetéül, hogy Trattner a tulajdonos. Az STN két bécsi informátorát is ráuszította a valós helyzet kiderítésére. Ezek más-más eredményre jutottak ugyan, de a megtévesztés ténye beigazolódott.

Először a bécsi pénzügyeket kezelő Ochs bankártól kértek segítséget, aki nem sokkal az első olvasóköri levél után arról számolt be, hogy már nem Trattner a tulajdonosa a helynek, hanem Ajala gróf Raguzából. Pénzügyi helyzete azonban egyáltalán nem nevezhető stabilnak, azaz a bankár nem ajánlja, hogy üzleteljenek vele.⁷⁸

Néhány hónap múlva Fries gróf egy másik nyomozás kapcsán derített fényt arra, hogy az a Grandmesnil a tulajdonosa az olvasókörnek, akit az STN már régóta próbál felkutatni hatalmas adósságai miatt.⁷⁹ Grandmesnil 1781-ben már kapcsolatban állt az STN-nel, de akkor még hesse-homburgi kereskedőként, ahonnan úgy tűnt el, hogy nem egyenlítette ki a számláját.⁸⁰ Fries azt is kiderítette, hogy Grandmesnil megkapta Trattnertől az olvasókör működtetésének jogát, cserébe viszont neki kellett a *Gazette française* című újságot írnia, amit Trattner adott ki. Trattner elégedetlen volt Grandmesnil teljesítményével, ráadásul az olvasókör nem jövedelmezett túl jól, ezért a megállapodás felmondására készült. Fries leginkább azt akarta kideríteni, hogy a váratlanul előkerült Grandmesnilen behajtható-e a tartozása. 1788-ban ismét előkerül Grandmesnil neve, aki ekkor már különböző francia folyóiratok jól jövedelmező utánnyomására szakosodott Bécsben.⁸¹ Az STN utazóügyneke, Durand 1788-ban a régóta keresett adós leleplezésére készült, amiről egyik bécsi levelében számolt be az STN-nek.⁸²

A francia származású Charles Grandmesnil Bécsbe vezető útja a tiltott könyvkereskedelem belső világába és működési mechanizmusába enged bepillantást. Hasonló háttérrel és múlttal érkezett Strasbourgból Bécsbe a két másik francia származású üzlettulajdonos is 1783–1785-ben. Az egyik üzletet a Gay testvérek alapították, akik komoly tényezővé váltak a francia könyvek bécsi piacán, annak ellenére, hogy nagy konkurenciával kellett számolniuk.⁸³ Strasbourgi üzletüket később is megtartották, és Párizsban is fenntartottak egyet. A Nancy és Strasbourg között fekvő Lunévilleben kezdték pályájukat az 1770-es évek elején, ahol már akkor az STN-nel üzlelteltek, de komoly konfliktusaik támadtak megbízhatatlanságuk miatt.⁸⁴ Ez azonban nem akadályozta egyik felet sem abban, hogy később legjelentősebb strasbourgi partnereiké váljanak; az együttműködésből harmincöt levél maradt fenn. Bécsbe érkezéskor már kiadói tevékenységet is folytattak. A másik üzletet egy Bartholemy nevű, 1785-ig szintén Strasbourgban működő könyvkereskedő nyitotta, akinek bécsi felfedezéséről az STN ügynöke, Durand 1788-ban nagy meglepéssel értesítette

⁷⁸ Ochs levele az STN-nek. Bécs, 1785. július 23. Ms. 1188 14.

⁷⁹ Fries levele az STN-nek. Bécs, 1785. október 24. Ms. 1153 257.

⁸⁰ FREEDMAN: *i. m.* 1991. (6. jegyzet) 248.

⁸¹ FRANK–FRIMMEL: *i. m.* (6. jegyzet) 63.

⁸² FREEDMAN: *i. m.* 1991. (6. jegyzet) 248–249.

⁸³ GRANASZTÓI: *i. h.* 2009. (5. jegyzet) 145–148.

⁸⁴ CLARK, Andrew H.: *Jean Chénoux, un libraire*. In: *La Société Typographique... i. m.* (10. jegyzet) 522–525.

főnökeit.⁸⁵ Grandmesnilhez hasonlóan ő sem rendezte tartozását az STN-nel, és úgy gondolta, hogy Bécsben, a jozefinista reformok kedvező feltételei mellett újrakezdheti anélkül, hogy rátalálnának. A francia könyvek kereskedelmének szoros kapcsolati hálóját mutatja, hogy Bartholemy, mielőtt rövid életű strasbourgi üzletét megnyitotta volna, annak az Akademische Buchhandlungnak volt az alkalmazottja, amellyel Weingandék 1785-ig – tartozásuk összegéből ítélve – komoly üzletet folytattak.⁸⁶ Az összefonódások köre végképp bezárult azzal, hogy Bartholemy – Durand elbeszélése szerint – 1788-ban éppen Trattner egyik megbízottja lett, és arra készült, hogy néhány hónapon belül átvegye a varsói fióküzletet.⁸⁷

A következő részben bemutatandó Hartmann, Hörling, Mangot és Stahel, akik 1785 után léptek a bécsi könyvkereskedelem színterére, és jelentékeny szerepet vállaltak a tiltott francia kiadványok terjesztésében, ha nem is ilyen kalandos, de változatos háttérrel indították el önálló vállalkozásukat Bécsben. Üzletstratégiájuk és működésük sikere hasonlóképpen változatos képét mutatja az 1780-as évek végén megerősödő és átmenetileg gazdag külföldi kínálattal szolgáló birodalmi főváros könyvpiacának.

GRANASZTÓI, OLGA

Contributions à la reconstruction des réseaux de distribution européens du livre français

*Les rapports viennois de la Société Typographique de Neuchâtel
1772–1785*

L'augmentation du nombre des imprimés arrivés en Hongrie de l'étranger, autant que la montée de l'intention à la lecture, l'apparition des différentes modes de la lecture deviennent perceptibles surtout depuis le règne de l'empereur Joseph II. Une des questions les plus importantes est de voir, comment les imprimés français, déterminants la communication imprimée aux dernières décennies du 18e siècle, par quels moyens, réseaux et relations culturels, et comment sont-ils distribués.

La comparaison des correspondances de bibliopoles viennois, conservées dans les Archives de la Société Typographique de Neuchâtel avec les documents, déjà enregistrés ou nouvellement retrouvés de rapport hongrois aident à éclaircir le rôle effectif aux années 1780 de Vienne, capitale impériale, dans la distribution des livres français en Europe Centrale, comment s'est-elle élevée dans le processus de hiérarchisation du marché libraire de l'Empire Habsbourg. Vienne, capitale de l'époque de l'empereur de Joseph s'est retrouvée lentement à la tête de la réception de la nouvelle offre livresque, surtout du point de vue du dynamisme de la réponse donnée aux mesures de réformes. Si ce n'est que pour une période courte, toute de même les libraires de Hongrie disposaient d'un offre capable de soutenir la concurrence envers le public local en raison des conditions favorables de l'importation des livres étrangers.

⁸⁵ FREEDMAN: *i. m.* 1991. (6. jegyzet) 248–249.

⁸⁶ FRANK–FRIMMEL: *i. m.* (6. jegyzet) 13.

⁸⁷ FREEDMAN: *i. m.* 1991. (6. jegyzet) 248–249.

FARKAS JUDIT ANTÓNIA

A Magyar Bibliophil Társaság története (1920–1949) II.*

*„Ebben a társaságban együtt szeretnők látni
a könyv minden barátját, kultuszának minden odaadó hívét”*

A Társaság az alapszabályaiban kitűzött célokat legeredményesebben szűkebb körű, de tudományos és könyvművészeti szempontból annál jelentősebb kiadói és a nagyobb nyilvánosságot biztosító kiállítási tevékenysége révén valósította meg. A következőkben ezt a két területet ismertetem részletesen.⁶⁹

Kiadói tevékenység

Az egyesület elsősorban saját tagjai számára jelentetett meg ingyenes vagy kedvezményes árú illetményköteteket. A szép kiállítású munkák, amelyek a régi és modern könyvművészeti törekvések, illetve a könyv és a nyomdászat múltjának bemutatására vállalkoztak, évenként legalább egyszer, idővel azonban egyre ritkábban láttak napvilágot. A korabeli bibliofil kiadói gyakorlatnak megfelelően igényes, művészi kivitelben, finom papíron, 200–1000, kézzel számozott példányban jelentek meg. A művesebb, bibliofil kiadások mellett általában egyszerűbb példányok is készültek. Ezek könyvkereskedői forgalomban is kaphatók voltak, sőt a külföldi közönség részére időnként idegen nyelvű kivonatokat is nyomtattak. A Társaság a kiadást kezdetben önállóan, majd a hozzá hasonló törekvéseket célul kitűző kiadók és intézmények támogatásával végezte. A leggyakrabban szereplő Amicus mellett a Kner Nyomda és Kiadóvállalat, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Szemle Társaság, a Genius Rt. és a Magyar Könyv- és Reklámművészek Társasága is felbukkant a társkiadók között. A kiadványok elkészítésében a hazai sokszorosító szakma színe-java vett részt (Egyetemi Nyomda, Fővárosi Házinyomda, Kner Imre, Pápai Ernő, Biró Miklós, Hornyánszky Viktor Rt., Globus Rt., Hungária Hírlapnyomda, Diósgyőri Papírgyár Rt.), és arra is volt példa, hogy átvállalták az előállítás költségeinek egy részét. Míg a húszas években Reiter László tervezte a legtöbb kötetet, addig a következő évtizedben Kner Imre vált a Társaság nyomtatványainak és könyv-

* Jelen tanulmány disszertációm egyik fejezete alapján készült: FARKAS Judit Antónia: *Szép könyvek kultusza. Bibliofil könyvkultúra Magyarországon (1914–1949)*. Miskolc, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2011. 146–176.

⁶⁹ A könyvek és kiállítások részletes könyvtörténeti értékelésétől többnyire eltekintek. A könyvészeti adatok – ahol ezt külön nem tüntetem fel – a Társaság két évkönyvéből és kiadványainak (l. a függelékben) kolofonjaiból származnak.

veinek hűséges tervezőjévé és kivitelezőjévé. A gyomai nyomdász-tipográfus az első évkönyvet leszámítva hét, művészi módon kiállított kötet elkészítésével járult hozzá a szervezet színvonalas kiadói tevékenységéhez. A kiadványok finanszírozásából ugyanakkor nem csupán a privát cégek, hanem pénzbeli támogatás vagy vásárlás formájában alkalmanként az állam is kivette a részét.

A Társaság kiadói tevékenysége során igyekezett eleget tenni a „könyvgyűjtés [változatos] érdekkörei[nek]”, és alkalmazkodni a tagok eltérő érdeklődéséhez. Ezért a bibliofil, könyvművészeti szempontból figyelemre méltó könyvek mellett könyv- és nyomdásztörténeti munkákat is megjelentetett.⁷⁰ A kiadói bizottság⁷¹ az előbbi csoportra való tekintettel elsősorban a szépirodalmi műveket és a hasonló kiadásokat részesítette előnyben, közülük is a magyar irodalom nehezen vagy egyáltalán hozzá nem férhető alkotásait, egy-két példányban fennmaradt ritkaságait. A régi munkák és klasszikusok mellett azonban egy-egy újabb művet, illetve művelődéstörténeti tárgyú kötetet is közreadtak, olykor ismert grafikusok illusztrációival.⁷² A saját kiadású könyvek mellett több alkalommal más kiadóktól is megrendeltek és átvettek egy-egy meghatározott példányszámú kötetet, vagy a rendes kiadás bibliofil változatát.⁷³

A kiadványok másik nagy csoportjába azok a tudományos igénnyel megírt és nem ritkán úttörő jelentőségű szakmunkák tartoztak, amelyek a legújabb hazai könyv-, nyomdász- és könyvtártörténeti kutatásokról adtak számot. 1923-ban látott napvilágot Végh Gyula *Budai könyvárusok jelvényei, 1488–1525* című munkája a „Régi Magyar Könyvkiadó- és Nyomdászjelvények” félbe maradt sorozatának egyetlen köteteként.⁷⁴ A könyv tizenhat budai könyvárus huszonhat fametszetes jelvényének és monogramjának fekete és vörös színnel nyomott reprodukcióját vagy leírását tartalmazta, amelyből az Egyetemi Nyomda 1000 számozott példányt készített finom velin papíron, fűzve, eredeti merített papírborítóban. Az első 400 kötetet kedvez-

⁷⁰ EISLER: i. h. (3. jegyzet) 9–10.

⁷¹ A testületről annyit lehet tudni, hogy 1923-ban Végh Gyula, Majovszky Pál, Reiter László, Elek Artúr, Fenyő Miksa és Tormay Cecile volt a tagja. *A nyomtatott könyv díszítése I. Fametszet*. Szerk.: MAJOVSZKY Pál. Bp. [1923.] 2.

⁷² PETŐFI Sándor: *Czipruslombok Etelke sírjáról; Szép históriás ének az Telamon királyról, és az ő fiának Diomedes szörnyű haláláról*; ILOSVAI [Selymes] Péter: *Az híres neves Tholdi Miklosnak jeles cselekedetiről és baynokságáról való história*; AMBRUS Zoltán: *Elbeszélések; Pesti György haláltánc-éneke Holbein képeivel; Libellus sancti Stephani regis de institutione morum ad Emericum ducem – Szent István király intelmei Szent Imre herceghez*; RIEDL Frigyes: *Magyarok Rómában; Szini Gyula válogatott elbeszélései*. Bibliográfiai adataikat I. a függelékben. Az utóbbi három kötet a Kner Nyomdában készült.

⁷³ L. a függelékben.

⁷⁴ A sorozat tervbe vett kötetei (a brassói, debreceni, kolozsvári és más kiadó- és nyomdászjelvények, valamint ajánlási címerek) nem jelentek meg. Vö. *Magyar Bibliophil-Társaság i. h.* (22. jegyzet) 57.

ményes áron (1000 korona) a tagok részére tartották fenn.⁷⁵ A külföldi könyvkedvelők részére 200 német nyelvű példányt készítettek.

Végh munkája nyomdász- és könyvtörténeti nívója mellett a kortárs grafikai törekvésekre is inspirálóan hatott. Ezt emelte ki a *Magyar Iparművészet* cikke is: a kötet „elsősorban grafikusművészeinknek nyújtott előkelő példákat, stílusra serkentő tanulságokat, úgyhogy ennek alig maradhat el a hatása a nemesebb értelemben vett könyvművészetünkben.”⁷⁶

Az 1926. évi, *Gróf Apponyi Sándor emlékezete* című illetménykötettel elhalálózott díszelnökük meghatározó gyűjtőtevékenységének és kivételes személyiségének állítottak emléket. A 300 számozott példányban készült könyvet a Globus Rt. nyomdájában szedték és nyomták.⁷⁷

Három év múlva Hoffmann Edith *Régi magyar bibliofilek* című munkáját adták közre. Az 550 számozott példányban, merített papíron megjelent kötet tipográfiáját Reiter László tervezte, a szedés és nyomtatás igényességéről pedig Biró Miklós színvonalas nyomdai műintézete gondoskodott. A korábbiaknál jelentősen nagyobb terjedelmű könyv elhúzódó megjelenése és költséges előállítása miatt az 1928–1929. évi illetménykötetként látott napvilágot. A késedelemnek az volt az oka, hogy igen nehéz volt előteremteni a kötet előállításához szükséges 5000 pengő körüli összeget. Végh Gyula Kner Imrének írott levelében be is számolt arról, hogy a fővárost és a kormányt is megpróbálják „megpumpolni”. Végül sikerrel jártak, és nagyobb összegű állami támogatásban részesültek.⁷⁸

Hoffmann Edith, a Szépművészeti Múzeum grafikai osztályának vezetője könyvében a legjelentősebb középkori magyar könyvbarátok, királyok, főpapok és főurak magánkönyvtárainak kézíratait mutatta be. A mohácsi vészig terjedő időszak bibliofiljeinek értékes darabjai közül szinte kizárólag a gazdagon díszített kódexek elemzésével foglalkozott. A Társaság tervbe vette a kötet folytatását is: újabb bibliofiljeink munkásságát Tolnai Gábor dolgozta volna fel, a mű azonban nem készült el.⁷⁹

1932-ben jelent meg Fitz József *Hess András a budai ősnymdász* című könyve 600 példányban 29 hasonmás és vízjegy-illusztrációval.⁸⁰ A Kner Nyomda kézi szedéssel 400 számozott példányt nyomtatott a tagok részére a Diósgyőri Papírgyár

⁷⁵ BML. XI. 9. c. 25/26–27. A Társaság nyomtatott körlevele, 1923. április. A kötetből készült tíz római számmal ellátott példány is merített papíron, bőrkötésben.

⁷⁶ *Könyvsignetumok*. = Magyar Iparművészet (27.) 1924. 1–2. sz. 33. Idézi: GYÖRI: *i. m.* (3. jegyzet) 29–30.

⁷⁷ Hóman Bálint, Végh Gyula és Reiter László szerkesztette a kötetet, bár nevüket nem tüntették fel a kiadványban: *A Magyar Bibliophil Társaság...* = Magyar Művészet (1.) 1925. 2. sz. 44–45.

⁷⁸ BML. XI. 9. c. 25/406. Végh Gyula levele Kner Imrének, 1929. jan. 6. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium 1600 pengőt utalt ki a könyvre, és a főváros is ígéretet tett arra, hogy támogatja a kiadást. A megjelenést követően mindkét intézmény több tucat példányt vett át a közkönyvtárak részére. Vö. BML. XI. 9. c. 25/475. Végh Gyula levele Kner Imrének, 1929. dec. 12.; POGÁNY: *i. h.* 1987. (3. jegyzet) 126, 128.

⁷⁹ POGÁNY: *i. h.* 1987. (3. jegyzet) 128.

⁸⁰ A kötet kiadástörténetéhez l. POGÁNY: *i. h.* 1988. (3. jegyzet) 177–181.

Rt. bordázott, merített papirosán, a fennmaradó, famentes papirosú példányok pedig könyvárusi forgalomba kerültek. A kedvező fogadtatásban részesülő tudományos munkából német nyelvű kivonatok is készültek.

A Társaság 1934-ben, majd 1940-ben Drescher Pál egy-egy munkáját adta közre. A szerző a *Régi magyar gyermekkönyvek, 1538–1875* című művében első ízben vázolta fel a magyar gyermekkönyvkiadás történetét. A szöveget a Kner Nyomda nyomta, a színes képmelléletek pedig a főváros áldozatkészségének köszönhetően a Fővárosi Házinyomdában készültek, a Diósgyőri Papírgyár papirosán. A *Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Adalékok a magyar betű és a nyomdai „cifra” történetéhez* című munkából, amely a könyvnyomtatás 500. évfordulója alkalmából látott napvilágot, a Kner Nyomda összesen 600 példányt nyomtatott. A tagok részére 160 számozott, merített papirosú példány készült, 440 kötet pedig könyvpiaci forgalomba került diósgyőri, régies, sárgás famentes papíron.⁸¹ Drescher (ekkor már Szentkúty) Pál elsőként hívta fel a figyelmet a régi nyomdai betűmintakönyvek és körzetek nyomdászattörténeti jelentőségére. A pazar nyomdai kiállítású könyvben Telegdi Pap Sámuel betűmintakönyve mellett tizenkét officina 1770–1824 között kiadott mintalapját is bemutatták.

A könyvtörténeti munkák között is voltak olyan kiadványok, amelyek ugyan nem a Társaság kiadásában jelentek meg, de a mű szerzője vagy témája miatt szorosan kapcsolódtak a bibliofilek szakmai munkájához, és több tag érdeklődésére is számot tartottak. Ezek közé tartozott a Magyar Nemzeti Múzeum kiadásában 1925-ben napvilágot látott *Rariora et curiosa gróf Apponyi Sándor gyűjteményéből* című illusztrált könyvtári katalógus Végh Gyula összeállításában. A rendes kiadáson kívül, amely a „Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának Címjegyzéke” sorozat 10. köteteként készült az Egyetemi Nyomdában, a Társaság néhai díszelnőke iránti tiszteletből megrendelt a tagjai számára 100 számozott példányt, merített papíron, fak-szimile képekkel.⁸²

Fitz József ismeretterjesztő igénnyel megírt, *A könyv története* című munkája 1930-ban látott napvilágot a Magyar Szemle Társaságnál, a „Kincsestár” sorozatban. Ebből a Társaság 100 bibliofil példányt készítettett, kézi számozással, „Old Style” merített papíron, sötétkék egésszőr kötésben.⁸³

1938-ban a bibliofilek a nemzeti könyvtárral közösen 500 példányban megjelentették Hubay Ilona *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek* című tanulmányát, amelynek első 200 számozott kötetét a Társaság tagjainak tartották fenn. A könyv előfutára kívánt lenni egyik beharangozott, de végül meg nem valósult nagyszabású vállalkozásuknak, a magyar grafika történetének, amelynek megírására Vayer Lajos és Nagy Zoltán művészettörténészeket kérték fel.⁸⁴

⁸¹ OSzKK Analekta 11.653/5,6,8.

⁸² VÉGH Gyula: *Rariora et curiosa gr. Apponyi Sándor gyűjteményéből*. = Magyar Bibliofil Szemle (2.) 1925. 17; FITZ József: *Rariora et curiosa*. = Magyar Bibliofil Szemle (2.) 1925. 245–246.

⁸³ A könyv kiadástörténetéhez l. POGÁNY: i. h. 1988. (3. jegyzet) 175–176. A kolofon szerint 105 amatőrpéldány készült, amelyből tulajdonomban a 2. számú, dedikált példány van meg.

⁸⁴ BML. XI. 9. c. 26/380–381. A Társaság nyomtatott körlevele, [1937–1938].

Az eddig ismertetett, 1923–1940 között önállóan megjelent vagy más kiadótól átvett, illetve velük közösen közreadott tudományos szakkönyv a hazai könyv-, nyomdász- és művészettörténet egy-egy hézagpótló területével kívánta megismertetni a könyvbarátokat. A kötetek színvonalas témaválasztásukkal és művészi kiállításukkal a 20. századi hazai könyvtörténetírás és művészi könyvkészítés kiemelkedő teljesítményei közé tartoznak. Nagy veszteség, hogy néhány tervbe vett, a bibliofília fejlődését, a könyv- és grafikai művészetek történetének különféle területeit feltáró munka megjelentetése meghiúsult. Annál is inkább, mert a témák feldolgozása egy-két kivételtől eltekintve a mai napig sem készült el, pedig aktualitásukból nem vesztek (csak terv maradt például Végh Gyulától a „Régi magyar könyvkiadó- és nyomdászjelvények” című gyűjteményes monográfiásorozat, Tolnai Gábortól a *Régi magyar bibliofilek* folytatásaként az újabb magyar bibliofília története, Hoffmann Edith javaslatára a Szépművészeti Múzeumban található *Biblia Pauperum* hasonmás kiadása,⁸⁵ Kelényi Béla Ottótól *A Ráday könyvtár megalapítása*,⁸⁶ Vayer Lajos és Nagy Zoltán terve, *A magyar grafika története*, Nyireő Istvántól a *Régi magyar ex-librisek*,⁸⁷ valamint *A magyar könyvillusztráció története*). Az eddig bemutatott kiadványokkal azonban nem ért véget a Társaság sokoldalú, a hazai bibliofil könyvkultúra előmozdítására irányuló kiadói tevékenysége, ugyanis az általa rendezett és a következőkben összefoglalt kiállításokhoz is készített katalógusokat.

Kiállítási tevékenység

A Társaság több tematikus, reprezentatív kiállítást rendezett a fővárosban, de jó néhány fontos nemzetközi könyvművészeti tárlaton is részt vett. Célja – csakúgy, mint a kiadványok esetében – ugyanaz maradt: közel hozni a közönséghez a szép könyvet, megismertetni őket a régi és új könyvművészeti törekvésekkel, bemutatni a tipográfia, nyomdaművészet, könyvillusztráció és könyvkötés múltját, jelenét. Az 1921–1947 között megrendezett kilenc nagyszabású budapesti kiállításról (egy kivételével) 450–600 példányban katalógus is készült. Ezek egy részét (200–400 példány) a tagok számozott illetménykötetként kapták meg, másik részük könyvkereskedelmi forgalomba került. A katalógusok – amelyek többsége finom papíron, igényes tipográfiával jelent meg, és képmellékleteket is tartalmazott – rendszerint az előszót vagy bevezetést követően a kiállítók neveit és a kiállított könyvek legfontosabb könyvészeti adatainak a jegyzékét is tartalmazták. Minden egyes kiállítási tárgy leírásakor a tulajdonos nevét is feltüntették. A legtekintélyesebb hazai közgyűjtemények, közkönyvtárak, nyomdák, kiadók mellett a jelentős könyvgyűjteménnyel és becses ritkaságokkal rendelkező tagok adták kölcsön könyveiket és műtárgyaikat. Utóbbinak azért van egyedülálló forrásértéke a kutató számára, mert így képet

⁸⁵ POGÁNY: i. h. 1988. (3. jegyzet) 177. (1931. eleje).

⁸⁶ BML. XI. 9. c. 26/273–275. Fitz József levele Kner Imrénnek, 1936. febr. 7.

⁸⁷ OSzKK Analekta 11.653/7. Nyireő István levele Szentkúty Pálnak, 1940. szept. 19.

kaphatunk a század első felének tekintélyes, de kevésbé ismert modern könyvamatőrjeinek gyűjteményeiről, a korabeli könyvgyűjtési szokások főbb irányairól és tendenciáiról. A hazai könyvgyűjtemények gazdagságáról, a nemzetközi könyvművészeti törekvések ismeretéről és nem utolsósorban a gyűjtők áldozatkészségéről tesz tanúbizonyságot az, hogy a rendezők a kiállítások külföldi anyagainak összeválogatásakor – olykor kényszerből, máskor tudatosan – szinte kivétel nélkül az itthon fellelhető köz- és magángyűjtemények anyagaira támaszkodtak. Az Országos Széchényi Könyvtárban megrendezett 1947-es utolsó tárlat kivételével mindegyik kiállításnak az Iparművészeti Múzeum adott otthont.

A Társaság közvetlenül a megalakulást követően „A XX. század könyvművészete” című kiállítással mutatkozott be a hazai közvélemény előtt. Az 1921 áprilisában megrendezett eseményen a szervezők a tárlókban kiállított könyvek segítségével az előző 20–30 év legjellegzetesebb hazai és külföldi tipográfiai és könyvkötő-művészeti eredményeiről igyekeztek áttekintést adni. A művészi könyv egyéb fontos területeivel, például a könyvdísszel és az illusztrációval későbbi kiállításokon kívántak foglalkozni.⁸⁸

Végh Gyula a kiállításához készült katalógus rövid bevezetőjében egyebek mellett annak a jelentőségét is hangsúlyozta, hogy a rendelkezésre bocsátott anyagot a „belföld gyűjteményei szolgáltatták”. Öt intézmény (múzeum, társaság, kiadó, könyvtár) mellett 37 magánszemély engedte át értékes könyveit. A gyűjtők így „lehetővé tették, hogy a magánkönyvtárak kincsei szélesebb köröknek is hozzáférhetőkké váljanak.”⁸⁹ A könyvek tulajdonosai között – többségük a Társaságnak is tagja volt – éppúgy megtalálhatók voltak a jelentős gyűjtőtevékenységet folytató könyvbarátok, mint a bibliofil kiadványokat is készítő és megjelentető nyomdák, kiadók és könyvművészek. Az anyag összegyűjtését, rendezését és a katalógus összeállítását a Társaság három lelkes tagja, Majovszky Pál, Eisler Mihály József és Reiter László vállalta magára. Utóbbi áldozatkészségével és művészi elgondolása alapján került kiadásra a katalógus, amely kiállításával egyúttal a magyar tipográfiai művészet szép példája kívánt lenni.⁹⁰ Az 500 számozott példányban, merített és famentes antiqua papíron készült kiadványt Végh Gyula rendezte sajtó alá és látta el bevezetésével. A kötetben szereplő fametszetű iniciálékát és könyvdíszeket Kozma Lajos rajzolta. A Társaság tagjai részére a 11–250-es számmal ellátott példányokat tartották fenn, 40 koronáért.

A kiállítás nagyobb részét a legszebb külföldi (angol, amerikai, német, francia, belga, olasz, spanyol, dán, finn, orosz, holland és svéd) kiadványok tették ki, amelyek a nyomdák (egy-egy esetben a kiadó) és kisebb részben a könyvkötések szerint lettek csoportosítva. A katalógus egyik nagy érdeme, hogy a jelentősebb cégekről, műhelyekről rövid leírást közölt. Számarányát tekintve az angol és a német anyag volt a legtekintélyesebb. Ízelítőt adtak a jelentős nyomdai műhelyek és kiadótársaságok legszebb munkáiból (pl. az angol Kelmscott Press, Chiswick Press,

⁸⁸ VÉGH Gyula: *Bevezetés*. In: *A XX. század könyvművészete i. m.* (18. jegyzet) 7–8.

⁸⁹ VÉGH: *i. h.* (88. jegyzet) 8; *A XX. század könyvművészete i. m.* (18. jegyzet) 10.

⁹⁰ VÉGH: *i. h.* (88. jegyzet) 8.

Essexhouse Press, Riccardi Press, Doves Press, Oxford University Press; a német Bremer Presse, Daphnis Drucke, Drucke für die Hundertfünzig, Ernst Ludwig Presse, Officina Serpentis). Az angol és a német anyaghoz képest aránytalanul kevés francia kiadvány szerepelt, aminek egyrészt politikai okai voltak. Ezért is lehetett a Társaság igen hálás gróf Apponyi Sándornak, aki a kiállítás rendelkezésére bocsátott a Société des Bibliophiles François külföldön igen ritkán felbukkanó kiadványából hetet.⁹¹

Éppen a külföldi anyag hézagos kiválasztása miatt volt a kiállítás a legtöbb kritikának kitéve. E hiányosságnak a rendezők is tudatában voltak. Végh Gyula a *Magyar Iparművészet* hasábjain a kiállítás megnyitásával egy időben megjelent írásában számolt be azokról a nehézségekről, amelyekkel meg kellett birkóznuk, és amelyek komoly kihívás elé állították a szervezőket:

„A jelenlegi közlekedési és politikai viszonyok lehetetlenné tették, hogy a kiállítás anyaga a mai Magyarország határain kívül is kiegészíthető volna. Ügyszólván csakis a főváros könyvtárai, magángyűjtői és kiadói szolgáltatták azt, s az eredmény, dacára ezen korlátozásnak, meglepő. Nálunk, már oly nagy a könyv, különösen a szép könyv iránti érdeklődés, hogy ha a kiállítás nem nyújthatja is a könyvművészet mai fejlettségének teljes képét, mégis csaknem minden ország, csaknem minden modern könyvművészeti irány, minden neves bibliophil-kiadó képviselve van néhány jó példával, sőt egy némelyik kiadványainak teljes sorozatával szerepel.”⁹²

A kiállított 348 kiadványból 79 volt magyar vonatkozású. A magyar anyagot a 16 nyomda szerint csoportosították, és külön tárlókban helyezték el a 31 szép, művészi könyvkötést. A magyar könyvek, bár a külföldi könyvterméshez képest csekélyebb számban szerepeltek, arról tettek tanúbizonyságot, hogy Magyarországon is léteznek olyan vállalkozások, amelyek élen járnak a művészi könyvek létrehozásában: figyelnek a papír és a kötés minőségére, a megfelelő betűtípus és tükör kiválasztására, és a könyv olvashatósága mellett annak egységes tipográfiai megjelenésére is hajlandók áldozni. Persze a bemutatott kötetek nemcsak nyomdáinknak és kiadóvállalatainknak váltak dicséretére, hanem legtehetségesebb könyvművészeinknek, grafikusainknak is remek bemutatkozási lehetőséget biztosítottak.⁹³ A rendezőség a Társaság könyves szakembereinek és gyűjtőinek ismeretterjesztő előadásaival igyekezett még vonzóbbá tenni a kiállítást. Tevan Andor a könyvkészí-

⁹¹ *A XX. század könyvművészete i. m.* (18. jegyzet) 33–34.

⁹² VÉGH Gyula: *A Magyar Bibliophil Társaság kiállítása.* = *Magyar Iparművészet* (24.) 1921. 1–3. sz. 12.

⁹³ A kiállítási katalógus név szerint is számba vette a legfontosabb nyomdai és könyvkötészeti műhelyeket. A régebbi patinás nagy nyomdák közül többek között a Franklin Társulat, a Hornyánszky, az Athenaeum és a Pallas, míg a kisebbek közül a Kner és a Tevan, Biró Miklós, Pápai Ernő, a Korvin Testvérek és a Thália Rt. munkáit mutatták be. A kiadványok többségét a könyvművészeti törekvésekre nyitott kiadók jelentették meg (pl. Kner, Tevan, Amicus, Rózsavölgyi és Társa, Genius Rt., Táltos Rt., Kellner István és Sacelláry Pál). A könyvkötéseket többek között Nagy Sándor, Biró Márta, Cserna Juliska, Galamb József, Kozma Lajos és Gottermayer Nándor legszebb munkáiból válogatták.

tés technikájáról, Jaschik Álmos a könyvművészetről, Eisler Mihály József a 20. századi könyv tipográfiai fejlődéséről, Hoselitz Gyula pedig a magyarországi könyvtörténet fontosabb állomásairól tartott előadást.⁹⁴

1921 novemberében nyílt meg az „Ifjúsági- és gyermekképeskönyv” kiállítás Majovszky Pál rendezésében. A tárlat a 18. századi kiadványoktól egészen a legújabb kötetekig vette számba a hazai és külföldi ifjúsági- és gyermekképeskönyvtermés legjavát. A tekintélyes magyar anyag mellett a látogatók ízelítőt kaptak a legszebb angol, francia, német, olasz, svéd, japán, holland, spanyol, orosz, dán, kínai és olasz könyvillusztrációkból, köztük a nemzetközileg legismertebb angol Walter Crane és a svéd Carl Larson munkáiból. A magyar mezőnyben a legtehetségesebb hazai grafikusok sorakoztak fel alkotásaikkal: Divéky József, Garay Ákos, Gara Arnold, Gedő Lipót, Jaschik Álmos, Kós Károly, Kozma Lajos, Körösfői Kriesch Aladár, Kürthy György, Lesznai Anna, Mühlbeck Károly, Nagy Sándor, Pogány Willy, Pólya Tibor, Szemlér Mihály, Vadász Miklós és Vaszary János. Bár az Iparművészeti Társulat közvetlenül a háború kitörését megelőzően már rendezett egy hasonló tematikájú kiállítást, az művészi színvonalával és teljességével meg sem közelítette a bibliofilek nagyszabású vállalkozását.⁹⁵ A kiállítási katalógus tanúsága szerint a hazai könyvtárak és tudományos társulatok mellett nagyobb részben ezúttal is a gyűjtők áldozatkészségének volt köszönhető a gazdagon összegyűjtött anyag. A könyvkiállítással egy időben zajlott az Iparművészeti Társulat rajzpályázata, amelyen negyvenegy hazai grafikusművész eredeti mese- és képeskönyvrajzát is bemutatták.⁹⁶

1922 áprilisában nyílt meg a Társaság harmadik, „A régi Buda és Pest könyvekben, képekben” című kiállítása, amelyet a Fővárosi Könyvtárral közösen a főváros egyesítésének évfordulója alkalmából rendeztek.⁹⁷ Az Iparművészeti Múzeum tágas földszinti csarnokában Kremmer Dezső, a könyvtár igazgatója több száz kéziratot és nyomtatványt (kódexet, krónikát, könyvet és almanachot), valamint képzőművészeti és iparművészeti alkotást (rézmetszetet, nyomatos festményt, rajzot, majolikátányért, játékkártyát stb.) válogatott egybe és állított ki, Mátyás király korától a 19. századig.

A Társaság tervbe vette, hogy kiállítássorozattal vezeti be a közönséget a könyvillusztráció történetébe. A bibliofilek az előzetes elképzelések szerint egymást követő

⁹⁴ *A XX. század könyvművészete.* = Magyar Grafika (2.) 1921. május, 82; *Előadások a szép könyvről és történetéről.* = Műbarát (1.) 1921. 8. sz. 180. Az Iparművészeti Múzeumban a kiállítástól függetlenül összel is folytatódott a népszerűsítő programok, amelyek alkalmával Ranschburg Viktor, Tevan Andor, Jaschik Álmos, Végh Gyula, Lyka Károly és Wildner Ödön tartott előadást a könyvről: *Ismeretterjesztő előadások a könyvről.* = Magyar Grafika (2.) 1921. nov. 159.

⁹⁵ NÁDAI Pál: *Kiállításaink. I. Gyermekképeskönyvek.* = Magyar Iparművészet (25.) 1922. 1–4. sz. 3–4.

⁹⁶ NÁDAI Pál: *Kiállításaink. II. Pályanyertes grafikusok.* = Magyar Iparművészet (25.) 1922. 1–4. sz. 4–5. Vö. *Mese- és gyermekképeskönyv-illusztrációkból...* = Magyar Iparművészet (24.) 1921. 4–6. sz. 76.

⁹⁷ Vö. *A régi Buda és Pest kiállítása.* = Magyar Iparművészet (25.) 1922. 5–7. sz. 70.

tematikus kiállítások útján kívánták bemutatni a különféle illusztrációs technikákat (fametszet, rézmetszet, rézkarc, litográfia). „A nyomtatott könyv díszítése” című tárlatsorozat első része a legrégebbi technikával, a fametszettel mutatkozott be. A kiállítás 1923 májusában nyitotta meg kapuit az Iparművészeti Múzeumban. Az első szekcióban 15–16. századi német, angol, olasz, francia, németalföldi, valamint kisebb részben kínai és japán nyomdatermékeket, lapokat és kiadványokat állítottak ki. Az anyag fontos részét alkották a magyar vonatkozású külföldi könyvek, amelyeknek jelentős része gróf Apponyi Sándor lengyeli könyvtárából származott. De az ország határain kívül megjelent, illusztrált magyar munkák és a hazai nyomdák termékei is külön egységben szerepeltek. A kiállítás második, „A fametszés művészetének renaissance-a” című részben 19. századi illusztrált, többségükben angol, francia, belga, német kiadványokat és önálló grafikai lapokat tekinthetett meg a közönség.

A bemutatott anyagról – akárcsak az első három kiállítás esetében – az Amicus Kiadó jelentetett meg katalógust, amelyből (az előző kiadványhoz hasonlóan) a rendes kiadáson kívül 25 számozott amatőr példányt is nyomtattak merített papíron. A kötetben a korábbi gyakorlat szerint nem csupán a kiállított tárgyak tulajdonosainak nevét sorolták fel, hanem a tételes műtárgyjegyzékben az 500-nál is több kiadvány részletgazdag könyvészeti adatait is feltüntették, olyan hasznos művészettörténeti kiegészítésekkel, mint például a fametsző mesterek neve, születési és halálozási adatai. Az anyaggyűjtésben és a katalógus összeállításában Hoffmann Edith volt Majovszky Pál segítségével.⁹⁸

A Társaság a fametszetű könyvet követően tervbe vette a sorozat folytatását és a többi sokszorosító grafikai eljárás bemutatását is. Előtte azonban a 19. századi magyar illusztrált könyvnek és a Bibliának akart szentelni egy-egy kiállítást.⁹⁹ Az utóbbi két kiállítási terv, csakúgy, mint „A nyomtatott könyv díszítése”-nek harmadik, litográfiával foglalkozó tárlata azonban nem valósult meg. A tervek közül egyedül a rézmetszettel foglalkozó tárlatot rendezték meg, de azt is 14 évvel később. Ennek tárgyalására később térek vissza.

A következő, „A magyar szépliteratúra virágoskertje” című 1925-ös kiállításon a szépirodalom történetén keresztül kívánták szemléltetni a magyar könyv- és nyomdóművészet fejlődését a „magyar könyvkultúra megizmosodásának tanulságokban leggazdagabb idejéről”.¹⁰⁰ A több mint 1000 kiállított könyv Bessenyei Györgytől Ady Endréig mutatta be a legfontosabb és legszebb irodalmi kiadványokat. Az eredeti tervekben szereplő 19. századi időhatárt tehát másfél századra terjesztették ki. A székesfőváros anyagi támogatásának köszönhetően – nyomdájuk, a Fővárosi

⁹⁸ BML. XI. 9. c. 25/13. Majovszky Pál levele Kner Imrének [1922. nov.].

⁹⁹ *A nyomtatott könyv díszítése i. m.* (71. jegyzet) 92. Az is felmerült, hogy Kremmer Dezső 1925 tavaszán a 19. századi magyar írók első kiadásából rendez kiállítást. V. Gy. [VÉGH Gyula]: *A Magyar Bibliophil Társaság*. = Magyar Bibliofil Szemle (1.) 1924. 3–4. sz. 232.

¹⁰⁰ KÉKY Lajos: *A magyar szépliteratúra virágoskertje*. = Magyar Bibliofil Szemle (2.) 1925. 170; I. K.: *A magyar szépliteratúra virágos kertje*. = Magyar Könyvszemle (32.) 1925. 197–198; KREMMER Dezső: *Új bibliofil kiállítás*. = Magyar Bibliofil Szemle (2.) 1925. 93–94.

Házinyomda ingyen végezte a nyomdai munkálatokat – a kiállítási anyagról készült egy tartalmas katalógus 500 példányban, famentes papíron. A tárlatot Kremmer Dezső rendezte, és a katalógus is az ő szerkesztésében, az általa írt bevezetővel jelent meg.

A Társaság 1932-ben következő reprezentatív kiállításán hosszú idő után ismét a legújabb nyomdaművészeti és grafikai törekvéseket mutatta be.¹⁰¹ A nemzetközi munkákat is felvonultató tárlaton, amelyet Reiter László rendezett, a háború utáni időszak nyomtatványkultúrája került a figyelem középpontjába: „[a]z egyszerű kereskedelmi nyomtatványtól a drága luxuskönyvig mindenfajta nyomdatechnikai munka: prospektusok és verseskönyvek, plakátok és színes műlapok, feliratos táblák és könyvkötések.”¹⁰² Az amerikaiak, angolok, németek, franciák, oroszok, finnek, lettek és belgák mellett a magyarok mutatkoztak be a legnagyobb és legváltozatosabb anyaggal: a hazai sokszorosító és könyvtervező szakma színe-javának munkáit kiállították. Az eseményről nem jelent meg katalógus.

A Társaság hetedik nagyobb szabású kiállítását, amely 1936. április 5-én nyílt meg, a régi magyar könyvkötőművészet bemutatásának szentelte. A „Régi magyar könyvkötések rajzai” című tárlaton Végh Gyula legszebb, 15–19. századi magyar könyvkötésekről készült színezett rajzait és akvarelljeit állították ki. Az Országos Széchényi Könyvtár által megvásárolt művészi rajzgyűjtemény segítségével a közönség megismerkedhetett többek között Ernst Lajos, gróf Teleki Domokos, gróf Bánffy Miklós, báró Prónay György és Mihalik Sándor értékesebbnél értékesebb kéziratának és könyveinek pazar kiállítású, ötvösmunkákkal díszített selyem-, hártya- és bőrkötéseivel, valamint super ex libriseivel. A tárlathoz a Társaság a könyvtárral közösen egy katalógust is megjelentetett nyolc színes műmelléklettel 500 példányban, Végh Gyula szerkesztésében és előszavával. A Kner Nyomda a két intézmény részére külön borítóval ellátott példányokat készített. A bibliofilek 200, merített papíron nyomott, számozott és kötött példányt kaptak tagilletményként.¹⁰³

A Társaságnak 1937 tavaszán nyílt arra lehetősége, hogy régi tervét valóra váltva megrendezze „A nyomtatott könyv díszítése” című tárlatsorozat következő részét, és megismertesse a közönséget a rézmetszetés technikájával. A könyvillusztráció iránt érdeklő könyvbarátoknak tehát csaknem másfél évtizedet kellett várniuk arra, hogy az 1923-as fametszetes illusztrációnak szentelt kiállítás folytatását megtekinthessék. „A rézmetszettel díszített könyv” című kiállítás anyagát a közkönyvtárak és közgyűjtemények mellett ezúttal is a lelkes gyűjtők bocsátották a rendezéssel és a katalógus összeállításával megbízott Drescher Pál rendelkezésére. Drescheren ki-

¹⁰¹ VÉGH Gyula: *Nyomdász-művészeti kiállítás*. = Magyar Művészet (8.) 1932. 5–6. sz. 144–148; FÁBIÁN Gyula: *Szépség a nyomtatványban*. = Magyar Iparművészet (35.) 1932. 3–4. sz. 45–58.

¹⁰² FÁBIÁN: *i. h.* (101. jegyzet) 45.

¹⁰³ BML. XI. 9. c. 26/270–271, 273–275. A Társaság meghívója és értesítése az illetménykötet átvételéről, 1936. márc. 29.; Fitz József levele Kner Imrének, 1936. febr. 7. A kiadványból Kner Imre egy szép angol és német nyelvű különlenyomatot készített az 1937-ben Budapesten megrendezett 5. Nemzetközi Nyomdászkonferenciára külföldi résztvevőinek. Végh Gyula csaknem 100 kőtéspéldából álló színes rajzgyűjteményét a konferencia alkalmából újra kiállították.

vül Bogner Mihály, Marius Cadoux, Enyvvári Jenő, Jajczay János, Rampacher Pál, Ranschburg Gusztáv, Reiter László, Székács Imre, Ulmann Ferenc és Vajna György magángyűjteményéből származtak a bemutatott nyomtatványok. A 267 darabból álló, 16–20. századi illusztrált könyvanyagot időrendben és országok alapján, azon belül pedig a grafikusok szerinti elrendezésben állította ki Drescher. A francia, német, olasz, németalföldi, angol és spanyol kötetek mellett helyet kaptak a legszebb magyar vonatkozású rézmetszettel illusztrált könyvek is.¹⁰⁴ Mivel a rézmetszetes könyv a 18. századi Franciaországban élte aranykorát, a kiállítás a francia könyvművészet e fontos periódusának szentelte a legnagyobb figyelmet. Drescher a katalógusban az illusztráló mesterek és művészek legfontosabb adatainak, valamint betűrendes névmutatójának a feltüntetése mellett a témával foglalkozó legalapvetőbb hazai és külföldi szakkönyvek jegyzékét is mellékelte. A 450 példányban készült katalógusból az első 200, számozott és merített papírra nyomtatott példányt a Társaság tagjainak tartották fenn.

1947-ben nyílt meg az utolsó, „A szép francia könyv” című tárlat. Balogh József felvetésére még a negyvenes évek elején elhatározták, hogy kiállítják a hazai bibliofilek értékes magángyűjteményeiben található legszebb francia könyveket. A Társaság nem először kacérkodott a francia könyvművészet bemutatásával. Már 1925-ben szeretett volna egy kiállítást rendezni La Fontaine-nek és a korabeli francia művészi könyvnek, ezért nagy lelkesedéssel fogadták Balogh felvetését.¹⁰⁵ Fitz József, a Széchényi Könyvtár főigazgatója azonnal felajánlotta segítségét a kiállítás megrendezéséhez. Az anyag összegyűjtésére az előző kiállítás kurátorát, Szentkútyt kérte fel, aki maga is rendelkezett jó néhány becses francia illusztrált könyvritkasággal, és szívéhez közel állt a téma.¹⁰⁶ A tárlat fővédnöke gróf Esterházy Mór, a *Société de la Nouvelle Revue de Hongrie* elnöke lett. Az októberre tervezett kiállítás azonban az utolsó pillanatban a háború miatt elmaradt, és csak 1947-ben nyílt újra lehetőség arra, hogy az összegyűjtött anyagot a Tolnai Gábor (1910–1990) vezetése alatt álló Országos Széchényi Könyvtár a Magyar Bibliophil Társaság közreműködésével kiállítsa.¹⁰⁷

A tárlat, amelynek eredeti koncepcióját módosították, két részből állt. Az első a könyv- és nyomdaművészet szemszögéből mutatta be a különböző századok francia könyvtermését, míg a második a magyar–francia kapcsolatokkal foglalkozó munkákat válogatta egybe. A következőkben kizárólag a bibliofil szempontból releváns első csoportra térek ki. Szentkúty Pál ezúttal a hazai közgyűjteményekbe¹⁰⁸

¹⁰⁴ Többek között Boucher, Eisen, Gravelot, Manet, Picart, Picasso, Piranesi, Rubens, Tischler Antal és Végh Gusztáv rézmetszeteivel és rézkarcaival díszített kiadványokat állítottak ki. A kiállításról bővebben I. REITER: *i. h.* (13. jegyzet) 246–249.

¹⁰⁵ VÉGH Gyula: *Új kiadványok.* = Magyar Bibliofil Szemle (2.) 1925. 259.

¹⁰⁶ OSzKK Fond 45/664/11. Fitz József levele Szentkúty Pálnak, 1942. VI. 9.

¹⁰⁷ POGÁNY: *i. h.* 1988. (3. jegyzet) 184–185.

¹⁰⁸ OSzK, Országos Levéltár, Egyetemi Könyvtár, Szépművészeti Múzeum, a budapesti ev. ref. Főiskola Ráday Könyvtára, az ág. ev. egyetemes egyház Podmaniczky Könyvtára, valamint a Fővárosi Könyvtár.

került tekintélyes főúri és nemesi magángyűjteményekből, a saját és Ranschburg Gusztáv könyvkereskedő könyvtárából válogatta össze a legszebb 16–19. századi kiadványokat. Gróf Apponyi Sándor, báró Podmaniczky Lajos, gróf Ráday Gedeon, gróf Zichy Jenő, herceg Batthyány Károly, gróf Széchenyi Ferenc, Almási Balogh Pál, gróf Károlyi György és felsőbüki Nagy Pál egykori könyvtárából, valamint az Illésházi- és József nádor-gyűjteményből származott a 166 kiállított mű java része.¹⁰⁹ A könyvanyag csaknem fele, beleértve a könyvkötészeti részt, 18. századi volt. A francia illusztrált könyv legdiadalmasabb időszakából a látogató a legváltozatosabb tárgyú kiadványok között megtekinthette a korszak nyomdai és könyvdisztítő művészetének gyöngyszemeit, a legnépszerűbb rajzolóművészek, rézkarcoló mesterek (pl. Eisen, Gravelot, Cochin, Boucher, Oudry, Binet, Moreau le Jeune, Marillier) metszeteivel. A legismertebb nyomtatóműhelyek mestermunkái mellett a felvilágosodás kedvelt szerzőinek és műveinek legszebb illusztrált kiadásait is felsorakoztatták. A könyvkötőművészet remekei közül Bozérián, Simier kötései és egyéb super ex librisszel ellátott munkák szerepeltek. A 19. századot többek között Devéria, Grandville, Delacroix, Gavarni, Daumier és Tony Johannot által illusztrált kötetek fémjelezték. A katalógusban egyébként a kötetekhez nem csupán könyvészeti adatokat, hanem rövid könyvművészeti leírást is mellékeltek.

A bibliofilek a reprezentatív kiállítások mellett kisebb kamaratárlatok megrendezésére is sort kerítettek. 1928 áprilisában például meghívták Emil Preotoriust, hogy tartson két előadást a könyvillusztrációról. Ezzel párhuzamosan a német könyvművész munkáit néhány napra kiállították az Iparművészeti Múzeumban. A Társaság régi tervét váltotta valóra, amikor hozzákezdett a hazai közintézmények gazdag, de a nagyközönség előtt rejtve maradt könyvművészeti értékeinek a feltárásához. Ebbéli kezdeményezésének volt az első és egyben utolsó látványos megnyilatkozása az Iparművészeti Múzeumban rendezett 1930-as kiállítás, amely az egyik legjelentősebb hazai könyvgyűjtő, gróf Vigyázó Ferenc Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozott, kódexeket, ősnymtatványokat és kivételes nyomdaművészeti alkotásokat is magában foglaló gyűjteményét mutatta be a nagyközönségnek. Fitz Józsefnek, a kiállítás rendezőjének köszönhetően a kiállított anyag nemcsak a könyv- és irodalomtörténészeknek szolgált újdonságokkal, hanem a művészien elkészített nyomtatványok iránt érdeklődő könyvbarátoknak és könyvművészeknek is.¹¹⁰ A Társaság ugyanakkor a jelentősebb nemzetközi könyvvásárokon és könyvkiállításokon (pl. Nemzetközi Firenzei Könyvvásár, 1922, 1928; Nemzetközi Könyvművészeti Kiállítás, Lipcse, 1927; Nemzetközi Könyvművészeti Kiállítás, Párizs, 1931) is képviseltette magát, nagy elismerést szerezve a hazai könyv- és nyomdaművészetnek.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy az első magyar bibliofil egyesület fontos szerepet töltött be a két háború közötti időszak szellemi és kulturális életében.

¹⁰⁹ *Francia könyvkiállítás. A szép francia könyv. Magyar–francia kapcsolatok.* Szerk.: SZENT-KÚTY Pál, HUBAY Ilona, HAJDU Péter. Bp. 1947. 3–25.

¹¹⁰ *Régi könyvek – szép könyvek.* = Magyar Iparművészet (33.) 1930. 83–84; BML. XI. 9. c. 25/545–546. Meghívó.

A legkülönbébb foglalkozású könyvgyűjtők és a sokszorosító szakma legelkötelezettebb alakjainak összefogásával nagyban hozzájárult a könyv- és ízléskultúra fejlesztéséhez, és megvetette a rendszeres könyv-, nyomdász- és grafikatörténeti kutatások alapját. Jóllehet a rendelkezésére álló eszközökkel mindent megtett, hogy felkeltse az érdeklődést a könyvgyűjtés és könyvművészet iránt, a politikai, társadalmi és gazdasági folyamatok kedvezőtlen alakulása miatt törekvései csak szűk körben és részlegesen tudtak érvényt szerezni maguknak. Minden igyekezete ellenére nem sikerült kellőképpen mozgósítania és megizmosítania a hazai könyvbarátok táborát. A bizonytalansággal terhes pesszimista korhangulat, a békeévek biztonságérzetének elvesztése, a totalitarizmusok, a gazdasági recesszió, a társadalmi feszültségek és a háborús fenyegetés nem kedvezett a nagy anyagi ráfordítást és szellemi elmélyedést igénylő könyvkedvelésnek. Rövid fellendülést követően az 1930-as évekre nagymértékben megfogyatkozott a szép könyvet nemcsak értő és szerető, hanem arra áldozni is tudó könyvbarátok száma. Ráadásul a csökkenő kereslet eredményeként a legtöbb kis és közepes kiadóvállalat is csődbe ment, vagy beszüntette bibliofil jellegű tevékenységét. A művészi kiállítású könyvek hazai megbecsülését és kelendőségét végül a második világháború, majd a kommunista diktatúra vetette vissza végérvényesen.

Függelék

A Magyar Bibliophil Társaság kiadványai

Könyvek

PETŐFI Sándor: *Czipruslombok Etelke sírjáról*. (Versek). Sajtó alá rendezte és az utószót írta: FERENCZI Zoltán. Bp. 1921.

Szép históriás ének az Telamon királyról, és az ő fiának Diomedes szörnyű haláláról. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: DÉZSI Lajos. Bp. 1922. (Hasonmás kiadás).

Budai könyvtárak jelvényei, 1488–1525. VÉGH Gyula bevezetésével és magyarázó szövegével. Bp. 1923. /Régi Magyar Könyvkiadó- és Nyomdászjelvények 1./

ILOSVAI Péter: *Az hires neves Tholdi Miklosnak ieles cselekedetiről es baynokságáról való historia*. Közölte és a kísérőtanulmányt írta: DÉZSI Lajos. Bp. 1924. (Hasonmás kiadás).

AMBRUS Zoltán: *Elbeszélések*. Bp. 1926.

Gróf Apponyi Sándor emlékezete. (APPONYI Albert, DÉZSI Lajos, HÓMAN Bálint, FERENCZI Zoltán, VÉGH Gyula írásaival.) Bp. 1926.

Pesti György haláltáncéneke Holbein képeivel. Bevezette és közölte: DÉZSI Lajos. [Bp.] 1927.

HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek*. Bp. 1929.

Libellus sancti Stephani regis de institutione morum ad Emericum ducem – Szent István király intelmei Szent Imre herceghez. SPANGÁR András fordításában, FITZ József repertóriumával és utószavával. Bp. 1930.

RIEDL Frigyes: *Magyarok Rómában*. Bevezette HOFFMANN Edith. FÁY Dezső fametszeteivel. Bp. 1930.

FITZ József: *Hess András a budai ősnymondász*. Bp. 1932.

Szini Gyula *válogatott elbeszélései*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: ELEK Artúr. VÉGH Gusztáv rézkarcával. Bp. 1933.

DRESCHER Pál: *Régi magyar gyermekkönyvek, 1538–1875*. Bp. 1934.

SZENTKÚTY [DRESCHER] Pál: *Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Adalékok a magyar betű és a nyomdai „cifra” történetéhez*. Bp. 1940.

Kiállítási katalógusok

A XX. század könyvművészete. A Magyar Bibliophil Társaság első kiállítása az Iparművészeti Múzeumban. Sajtó alá rendezte és bevezette: VÉGH Gyula. KOZMA Lajos fametszeteivel. Bp. 1921. Amicus Kiadó.

A Magyar Bibliophil Társaság Ifjúsági- és Gyermekképeskönyv kiállítása az Iparművészeti Múzeumban. A katalógust összeállította: SZÖNYI László. Előszó: LESTYÁN Sándor. Sajtó alá rendezte: REITER László. Bp. 1922. [Amicus Kiadó].

A régi Buda és Pest könyvekben, képekben. A Magyar Bibliophil Társaság harmadik kiállításának katalógusa. A katalógust összeállította és az előszót írta: KREMMER Dezső. Sajtó alá rendezte: REITER László. Bp. 1922. Amicus Kiadó.

A nyomtatott könyv díszítése. I. Fametszet. A Magyar Bibliophil Társaság negyedik kiállítása. A katalógust összeállította: MAJOVSZKY Pál. Az előszót írta: FELVINCZI TAKÁCS Zoltán. Bp. [1923], Amicus Kiadó.

A magyar szépliteratúra virágoskertje. A Magyar Bibliophil Társaság negyedik [ötödik!] kiállításának katalógusa. A katalógust sajtó alá rendezte és bevezette: KREMMER Dezső. Bp. 1925.

Régi magyar könyvkötések Végh Gyula színes rajzaiban. A Magyar Bibliophil Társaság kiállítása Budapesten, 1936 április havában az Iparművészeti Múzeumban. Előszó és szöveg: VÉGH Gyula. Bp. 1936. Az Országos Széchényi Könyvtárral közösen. Címvariáns: *Régi magyar könyvkötések rajzai az Országos Széchényi Könyvtárban Végh Gyulától*. /A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Címjegyzéke 11./ Kivonat angolul és németül: [VÉGH Gyula]: *Old Hungarian Book-bindings. Alte ungarische Buchinbände*. Gyoma, [1936].

A rézmetszettel díszített könyv. A Magyar Bibliophil Társaság nyolcadik kiállítása az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumban. A katalógust összeállította és az előszót írta: DRESCHER Pál. Bp. 1937.

A szép francia könyv. Magyar–francia kapcsolatok. Francia könyvkiállítás. Bevez.: TOLNAI Gábor. Szerk.: SZENTKÚTY [DRESCHER] Pál, HUBAY Iлона, HAJDU Péter. Bp. 1947. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárával közösen.

Évkönyvek

A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve I. 1921–1928. Sz. n. Bp. 1928.

A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve II. 1929–1930. Szerk.: NAMÉNYI Ernő. Bp. 1931.

Más kiadóktól átvett, illetve velük közösen kiadott könyvek

Balassa Bálint minden munkái. Bevezette, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta DÉZSI Lajos. Bp. 1923. Genius Kiadó /Nagy írók, nagy írások/.

Rariora et curiosa gróf Apponyi Sándor gyűjteményéből. Közölte és bevezette: VÉGH Gyula. Bp. 1925. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárával közösen /A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának Címjegyzéke 10./

FITZ József: *A könyv története.* Bp. 1930. Magyar Szemle Társaság /Kincsestár/.

Laus Podagrae, az az Az Köszvénynek ditsireti. Közreadta: TURÓCZI-TROSTLER József. Gyoma, 1936. Kner Nyomda és Kiadó.

HUBAY Iлона: *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek.* Bp. 1938. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárával közösen.

HELTAI Gáspár: *A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái és oktató beszédei...* Átírta és sajtó alá rendezte: KELETI Arthur. Békéscsaba, 1943. Tevan Adolf /Tevan Amatőr Könyvtár 13./.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

L’histoire de la Société Bibliophile Hongroise (1920–1949) II.

« Nous espérons voir réunis dans cette société tous les amis du livre,
tous les défenseurs de son culte »

La seconde partie de notre étude se concentre sur l’activité de la Société dans les domaines de l’édition et de l’organisation d’expositions. La Société publia avant tout des volumes exclusifs au tirage limité de 200 à 1000 exemplaires. Il s’agissait, d’une part, de la reproduction de fac-similés et de certaines œuvres de la littérature hongroise auxquelles il était difficile d’accéder, ou qui présentaient un fort intérêt pour les collectionneurs. D’autre part, ces volumes se proposaient de rendre compte des résultats des recherches les plus récentes relatives à la culture et l’art du livre. L’organisation d’expositions avait pour principal objectif de propager la bibliophilie et l’amour des beaux livres auprès du grand public. Parallèlement aux dix expositions représentatives ayant eu lieu à Budapest, la Société se fit régulièrement représenter par quelques volumes lors des plus grands salons internationaux du livre. Les expositions locales se focalisaient sur la richesse des collections nationales, privées ou institutionnelles. Les expositions intitulées *L’art du livre au 20e siècle*, *Exposition de la littérature d’enfance et de jeunesse illustrée*, *Les vieux Buda et Pest dans les livres et en images*, *Le livre illustré de gravures sur bois*, *Le jardin fleuri des belles lettres hongroises*, *Anciennes reliures représentées par des dessins en couleurs de Gyula Végh*, *Le livre illustré de gravures sur cuivre* et *Le beau livre français* furent à chaque fois complétées par l’édition de catalogues richement illustrés.

KÖZLEMÉNYEK

Ismeretlen Szenczi Molnár-vers és más magyar vonatkozások Johannes Textor *Sylloge variorum aenigmatum* című művében. Már Dézsi Lajos tudta, de az újabb kutatások még erősebb fényt vetnek arra, milyen kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett Szenczi Molnár Albert kora német nyelvterületén, s hány tudós ismerésének vagy barátjának írt köszöntő vagy egyéb témájú latin verset. Mint erre az *Analecta aenigmaticáról* írt alapos tanulmányában Vásárhelyi Judit rámutatott,¹ Szenczi Molnár baráti viszonyban volt a *Sphinx* szerzőjével, Johannes Heidfelddel is. Heidfeld nagy idézetgyűjteményének első kiadása 1600-ban látott napvilágot, és bár annak eleinte Németországon kívül csekély visszhangja volt, a későbbi *Sphinx*-kiadások arra mutatnak, hogy az egyre bővülő könyv mind több olvasóra talált a kor műveltebb közönségében. A gyűjtemény ötödik kiadására 1608-ban került sor. Ekkor, pontosabban pár hónappal ez előtt kapcsolódott be Szenczi Molnár a Heidfeld-szériába, amikor egy levelében megírta a német tudósnak, hogy neki is vannak *analectái*.² Ezt a latin szót, vagyis az ebből lett *Analecta aenigmaticát* magyarra *Talány-morzsák*-nak fordíthatnánk.

A *Sphinx Theologico-Philosophica* ötödik kiadásában, a *Quintum renata renovata... Sphinx*-ben Molnár Albert talányai elé Heidfeld szerkesztett ajánlólevelet Molnárnak e témában hozzá írt leveleiből (715–717), és Ebersbachból 1608. március elsején írt levelében arról biztosította Molnárt, hogy már elküldte annak *Analectáit* a herborni nyomdásnak, Christophorus Corvinusnak.³ Négy évvel később, 1612-ben, amikor Gottfried Heidfeld újra kiadta apja gyűjteményét, újabb mellékgyűjtemény társult a már 823 lapra dagadt szöveghez: Johannes Textor von Haiger *Sylloge variorum aenigmatum* című 101 lapos szövege; ezt követte a kötet harmadik része, Szenczi Molnár *Analectája*. Jóllehet ebből a *Sextum renata renovata... Sphinx*-ből van példány az Országos Széchényi Könyvtárban, a szakirodalom mindeddig nem figyelte fel a Textor-melléklet magyar vonatkozásaira, közöttük egy korábban nem ismert Szenczi Molnár Albert-versre.⁴

De előbb néhány szót magáról Textorról. 1582-ben született Haigerben. 1601–1604 között Herbornban, majd 1607-ig Heidelbergben tanult. Rokona volt Heidfeld feleségének, és jó barátja Szenczi

¹ P. VÁSÁRHELYI Judit: Szenci Molnár Albert aenigmái. = Irodalomtörténeti Közlemények (98.) 1994. 365–374.

² *Szenczi Molnár naplója, levelezése és irományai*. Szerk.: DÉZSI Lajos. Bp. 1898. 232.

³ *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (2. jegyzet) 250. – RMK. III. 5770.

⁴ RMK. III. 1111. Az OSzK-példány jelzete 318.758. Én a londoni Lambeth Palace Library példányának átnézése közben találtam rá a *Syllogére*.

Molnárnak. Ezt Szenczinek a többi közt Alstedhez írt, 1609. december 25-i leveléből tudjuk.⁵ Igaz, Textor *Nassauai krónikáját* üdvözlő versében is így címezi Szenczi Molnár a német fiatalembert: „Az mire kersz engem, jo TEXTOR, regi barátom / Hogy verset Mag’arol nekedis irjac, ihon.”⁶ De vajon miért hangsúlyozza Textor haigéri-nassauai származását? Alighanem azért, hogy ne tévesszék össze a 16. századi latinul verselő Textorral, Johannes Textor Ravisiusszal, akitől csak egy helynév különbözteti meg.

Visszatérve az 1612-es *Sextum renata renovata Sphinx*hez csatolt *Syllogé*hoz,⁷ ha figyelmesen végigolvassuk, szembeötlőek Textor idézetgyűjteményének gyakori magyar vonatkozásai. Nem kevesebb mint négy magyar költőt, illetve teológust szerepeltet művében, kezdve Fegyverneki L. Izsákon, az *Enchiridion locorum communium* című teológiai lexikon⁸ szerzőjén (a mű először 1586-ban jelent meg Bázelen, majd később számos kiadást ért meg). Ezek az utalások Fegyvernekire rendszerint Johannes Piscator hasonló „közhelygyűjteményével” együtt történnek, a *Sylloge* 39., 96. és 98. oldalain, a 98. oldalon például ezzel a megjegyzéssel: „Imo. Exempla passim videre est in sacris.” Isaac. L. Fegvernek in. Ungar. Loc. com. theol. pag 573.”

Zsámboky-Sambucus a másik tizenhatodik századi magyar szerző, akinek emblémáskönyvét már Heidfeld is ismeri, majd művének 79. oldalán Textor idéz belőle egy mondat erejéig: „Usus libri, non lectio prudentes facit. Joan. Samb. Embl.” Ami a klasszikusokat illeti, a *Sylloge* tele van Petrarca-idézetekkel, de Textor Ovidiustól és Senecától is gyakran idéz. És nem csak Zsámbokyt használja, hanem Janus Pannoniust is, akinek a 41. oldalon egy pápaellenes versét nyomtatja újra, a „Foemina, Petre, tua quondam ausa sedere cathedra...” kezdetű, tíz soros epigramma egy szövegváltozatát.⁹ (A *Sylloge* változatában a harmadik sor így hangzik: „Hinc compressa quidem multos latuisset in annos” és az utolsó sorban a ‘se’ szócska ismétlődik). Ezt a Janus Pannonius-idézetet követi a Textor-gyűjtemény 61. oldalán Szenczi Molnár Albertnek szintén tíz soros, mindeddig ismeretlen verse, az „In invidos”, vagyis „Az irigyekre”. A vers így hangzik:

Si velis invidiae morsus vitare furentes:
Infelix fias, non petet invidia. *Aliter:*
Invidiae si vis morsus depellere prorsus,
Tu virtute care, pauperieque, scate. *Aliter:*
Qui cupis invidiam penitus vitare furentem,
Semper sis stolidus, sordidus atque miser:
Et dic virtutis, tempus in omne, vale:
Omni virtuti nam comes invidia.

⁵ Erre a levélre, amiben Molnár „vetri meo et dilecto amico”-nak nevezi Textort, magyarul elsőnek Szentpéteri Márton hívta fel a figyelmet: *Egyetemes tudomány Erdélyben: J. H. Alsted és a herborni hagyomány*. Bp. 2008. Universitas Kiadó, 273.

⁶ TEXTOR, Joannes: *Nassauische Chronik*. Herborn, 1617. 20. Ugyanez javított helyesírással: *Szenczi Molnár Albert naplója*. Szerk. és jegyz.: SZABÓ András. Bp. 2003. 33.

⁷ Teljes címe: *Sylloge variorum aenigmatum, apophtegmatum, gnomarum, historiarumque, ad Sphingem Heidfeldi ex variis auctoribus scriptisque notatorum, et utcumque raptim sive tumultuario digestorum...* Herbornae–Nassavium, 1612. – *RMK*. III. 1111.

⁸ *RMK*. III. 745. – *Új magyar irodalmi lexikon. I. A-Gy*. Főszerk.: PÉTER László. Bp. 1994. Akadémiai Kiadó, 565.

⁹ *Janus Pannonius latinul és magyarul*. Szerk.: V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1972. Tankönyvkiadó, 212, 332. sz.

E nyolc sor után a szerző így írja alá a szöveget: „Albert. Molnar. Szenczi-ensis Ungar(us). amic(us) aeternum amandus f.” Majd még megtoldja két sorral:

Pascere livor iners odio, saturare furore,
Mors tua facta Deum recta colentis erunt.

Úgy tetszik, Molnár ezt a kis epigrammát külön Textor kérésére írta, alighanem 1611-ben vagy 1612 elején. Egyébként a *Nassauí krónikához* készített magyar négy soros előtt is van Szenczi Molnárnak egy „Nassovicae Gentis dum fulgida Stemmata pandis” kezdetű, hatsoros, Textorhoz intézett daktilusokban írt kis latin verse, amelyet a magyar verssel együtt nemrégiben Szabó András talált meg,¹⁰ s melynek aláírásából ugyanazt látni, mint az Alstednek írott levélből: Dávid zsolttáiraik magyar fordítója a haigeri Johannes Textort „szeretett, örök barátjának” tekinti, amin (tegyük hozzá) az sem változtat, ha esetleg el kell költöznie Németországból.

A *Sylloge* fentebb említett magyar vonatkozásai megtalálhatók a *Sphinx* következő, 1616-os kiadásában, a *Septimum renata renovatában* is,¹¹ bár Textor művének ugyancsak 1616-os különkiadásából, az ún. *Liber unus*ból már hiányoznak.¹² Ugyanakkor ez a kilenc nassauí előkelőségnek, köztük Móríc fejedelem titkáranak, Joannes Milandernek ajánlott, a címlapon ‘Ex Uno Omnia’ jellegével díszített, metszetes kiadás is tartalmaz magyar anyagot: a mű 203. lapján teljes egészében újranyomtatott, 22 soros, latin nyelvű Zsámboky-verset, az orvostudománnyal kapcsolatos „De re eadem aliter alius” című epigrammát.¹³ Ez a kiadás volt alighanem Johannes Textor legnagyobb sikere, hiszen 1621-ben, Heidfeld rákövetkező (és egyre bővülő) *Sphinx*-ében, amelyben Molnár *Analectája* továbbra is szerepel, már nem nyomtatták újra Textor mellékletét.¹⁴ Johannes Textor 1619-től Dillenburchban élt, 1626-ban halt meg; Szenczi Molnár Albert nyolc évvel élte túl német barátját.

Még egy megjegyzés Szenczi Molnár *Analectájával* kapcsolatban. Bár 1994-es tanulmányában ezt Vásárhelyi Judit megemlíti,¹⁵ nem tulajdonít különösebb jelentőséget annak, hogy Szenczi Molnár egy helyütt itt a „vélszi Owenus”-tól, vagyis John Owentől mint ‘doctissimus poeta’-tól idéz egy epigrammát. Ez a kétsoros „In medio Christus latronum quando pependit / Aut nunquam aut virtus tunc fuit in medio”¹⁶ legjobb tudomásom szerint az elsőnek olvasható Owen-citátum magyar szerző-

¹⁰ Szenczi Molnár-napló i. m. (6. jegyzet) 33.

¹¹ RMK. III. 5976. Én a Lambeth Palace College könyvtárának példányát használtam.

¹² Ennek a nyolcadrét formában kiadott műnek a cambridge-i egyetemi könyvtárban található változatából Jénában és Wolfenbüttelben is maradtak fenn példányok. Teljes címe a következő: *Joannis Textoris Haegera-Nassovii Feriarum Haegeranarum liber unus: in quo Sylloge variorum dictorum Memorabilium seu Gnomarum, Apophtegmatum, Similitudinum, Exemplorum, Epigrammatum, Emblematum, Aenigmatum, Logogriphorum, Rhythmorum, Quaestionum, Jocorum atq; Proverbiorum, ex variis auctoribus, & manuscriptis, enotatorum, Continenetur; cum indice Triplici, Auctorum, Capitum, Verborum & Rerum.* Herbornae–Nassaviorum, 1616. 229. Az általam használt cambridge-i példánynak az az érdekessége, hogy ebben a valamikor John Hacket püspök tulajdonát képező kolligátumban Textor gyűjteménye a *Sphinx* és az *Analecta aenigmatica* után van kötve.

¹³ *Joannis Textoris Haegera-Nassovii Feriarum Haegeranarum Liber unus...* 203.

¹⁴ RMK. III. 6118.

¹⁵ VÁSÁRHELYI: i. m. (1. jegyzet) 67.

¹⁶ SZENCZI MOLNÁR Albert: *Analecta aenigmatica.* Herborn, 1612. 106. – RMK. III. 1111.

től.¹⁷ Owen epigrammáinak első kiadása, az *Epigrammatum libri tres* (London, 1604) csak néhány évvel előzte meg ezt a figyelmet, de hozzá kell tennünk, hogy Georg Rem mellett alighanem Johannes Heidfeld és Johannes Textor volt Owen két első német rajongója. A *Sphinx* hatodik kiadásában, csakúgy mint Textor *Liber unus*ában ugyanis valószínűleg ő a legtöbbet szereplő újabb kori költő: Heidfeld nem kevesebb mint tizenhat, Textor pedig majdnem harminc (!) alkalommal idéz Owen epigrammáiból! Rem egyik Szenczi Molnárhoz írt leveléből pedig tudjuk, hogy (Owent Martialishoz hasonlítva) ő hívta fel magyar barátjának figyelmét 1608-ban erre a kitűnő walesi neolatin verselőre, aki rengeteg újabb kiadásban jelent meg, és később meglehetősen népszerű lett a 17–18. századi Magyarországon.¹⁸

GÖMÖRI GYÖRGY

¹⁷ Vö. BARTÓK István: *A Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítások.* = Irodalomtörténeti Közlemények (86.) 1982. 632–637.

¹⁸ 1608. szeptember 4-én kelt levelében. In: *Szenczi Molnár naplója, levelezése... i. m.* (2. jegyzet) 284.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 2010-ben

Rövidítések:

GeodKart	=	Geodézia és Kartográfia
HK	=	Hadtörténelmi Közlemények
KF	=	Könyvtári Figyelő
KK	=	Könyv és Könyvtár
KKK	=	Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
MG	=	Magyar Grafika
MKsz	=	Magyar Könyvszemle
MVizjel	=	Magyar Vízjel
MűvtörtÉrt.	=	Művészettörténeti Értesítő

„...de még szebb a színház”...	=	„...de még szebb a színház”. Írások Belitska-Scholz Hedvig emlékére / szerk. SOMORJAI Olga. Bp.: Argumentum, 2010. 284 p. ill.
„Elveszett és megtaláltatott...”	=	„Elveszett és megtaláltatott...”. Tanulmányok az Oroszországból visszatért sárospataki ritkaságokról / szerk. DIENES Dénes. Sárospatak: Sárospataki Reform. Kollégium Tud. Gyűjteményei, 2010. 216 p. ill.
Érték és értelmezés...	=	Érték és értelmezés / szerk. BOKA László és SIRATÓ Ildikó. Bp.: Bibl. Nationalis Hungariae–Gondolat, 2010. 309 p. ill. (Bibliotheca scientiae & artis)
Forráskutatás...	=	Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. / szerk. KOROMPAY Klára et al. Bp.: MNYT, 2009. 200 p. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai)
Ghesaurus...	=	Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára / szerk. CSÖRSZ RUMEN István. Bp.: rec.iti, 2010. 662 p.
Hagyomány...	=	Hagyomány, egység, korszerűség. Az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 2009. november 10-i, jubileumi konferenciájának előadásai / szerk. GÁBORJANI SZABÓ Botond. Debrecen: EKE, 2010. 137 p. ill.

- Kálvin... = Kálvin – Magyarország – Európa. Nemzetközi multidiszciplináris konferencia. 2009. november 6–7. / szerk. M. CSÁSZÁR Zsuzsa, SZALAI Gábor. Pécs: IDResearch Kft.–Publikon, 2010. 282 p. ill.
- „mint az gyümölczös és termett szőlőveszszöc...” = „mint az gyümölczös és termett szőlőveszszöc...”. Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére / szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett. Bp.: OSzK–Balassi, 2010. 383 p.
- Pietas non sola Romana... = Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata / ed. Anita CZEGLÉDY et al. Bp.: Typotex–Eötvös Collegium, 2010. 961 p.
- Térképészet és geoinformatika... = Térképészet és geoinformatika / szerk. KLINGHAMMER István. Közread. az ELTE Természettudományi Kar, ELTE Informatikai Kar. Bp.: ELTE Eötvös K., 2010–1. 2010. 364 p. ill. Szerzők: FARAGÓ Imre et al.

Általános és összefoglaló munkák, elvi kérdések

- BARBIER, Frédéric: A modern Európa születése. Gutenberg Európája. Ford. BALÁZS Péter. Bp.: Kossuth–OSzK, 2010. 348 p. ill.
- BÁRCZI Ildikó: Lehetőségek, nehézségek és eredmények az Erdy-kódex kritikai kiadásának munkálatai során = Forráskutatás... 19–34. ill.
- EKLER Péter: Margarita poetica = Pietas non sola Romana... 532–543.
- FEKETE Csaba: Jablonski héber bibliája Magyarországon. Könyvtártörténeti adalékok és helyesbítések = KK (30.) 2008. (2010.) 36–59. ill.
- FÜLÖP Géza: Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban, 1772–1848. Bp.: Hatágú Sip Alapítvány, 2010. 266 p. (A könyves szakképzés füzetei; 17.)
- JOBST Ágnes: A politikai rendőrség szakirodalmi ellátásának kezdetei = MKsz (126.) 2010. 4. 475–492. ill.
- KAPRONCZAY Katalin: A magyar medicina történeti emlékei és forrásai = Az orvostörténelem századai / KAPRONCZAY Károly. Bp.: Semmelweis, 2010. 20–39.
- A Kárpát-medence magyar levéltári, kézirat- és könyvgyűjteményeinek kutatása. Virtuális állományegyesítés – a magyarországi szellemi alkotások egykori erőterének bemutatása = Magyar–magyar interdiszciplináris kutatások, intézményi együttműködések lehetősége. Új közelítés az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság Kárpát-medencei stratégiájában / szerk. FEDINEC Csilla. Bp.: MTA M. Tud. Külf. Eln. Biz., 2010. mell. 31–35.
- „Kell egy műhely!” A Könyvtártudományi és Módszertani Központ (KMK) negyven éve (1959–1999). KF (20.) 2010. 4. 605–862.
- KESZEG Vilmos: Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár: KJNT–BBTE, 2008. 495 p. ill. (Néprajzi egyetemi jegyzetek; 3.)
- KOROMPAY Klára: Egy kutatási és pedagógiai program története. A Régi Magyar Kódexek = Forráskutatás... 11–18.
- KOROMPAY Klára: A Régi Magyar Kódexek sorozat. Új kutatási eredmények és a jövő távlatai = Magyar Nyelv (106.) 2010. 2. 203–207.
- LÖFFLER Erzsébet: Az Egri Főegyházmegye Heves megye területén lévő gyűjteményei = Helyismereti gyűjtemények régen és ma. A Magyar Könyvtárosok Egyesülete Helyismereti Könyvtárosok Szervezete 16. Országos Konferenciája. Eger, 2009. július 15–17. / szerk. GUSZMANNÉ NAGY Ágnes. Eger: Bródy S. M. és Vár. Kvt., 2010. 18–27. ill.
- Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor / főszerk. KÖSZEGHY Péter; szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp.: Balassi, 2003–10. Reneszánsz–Szeben nyomdászata. 2010. 496 p. ill.
- MIKOS Éva: Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században. Bp.: MTA Néprajzi Kutint.–L'Harmattan; Pécs: PTE Néprajz-Kult. Antr. Tansz., 2010. 347 p. ill. (Szóhagyomány)
- A 18–19. századi ponyva- és kalendáriumirodalom feldolgozásával

- MONOK István: A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban. Vázlat az elmúlt ötven év európai kutatástörténetéről = MKsz (126.) 2010. 2. 141–157. ill.
- MONOK István: Mitől modern egy kora újkori könyvtár Magyarországon és Erdélyben? A megítélés szempontjai = Hagyomány... 16–29.
- SZABÓ Magdolna, N.: Bálint Sándor (1904–1980) hagyatéka a Móra Ferenc Múzeumban = Válogásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában / szerk. N. SZABÓ Magdolna, ZOMBORI István. Szeged: Móra F. Múz., 2010. 11–14.
- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: Komárom nyomdász- és sajtótörténete, 1705–1849. Komárom: KT, 2010. 236 p. ill.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: A németországi és a magyarországi bibliográfiai kutatások kapcsolata. Beszámoló a VD 17 müncheni szimpóziumról = MKsz (126.) 2010. 1. 119–123.
- VISKOLCZ Noémi: Benkő Ferenc és a nagyenyedi református kollégium a 18. század végén = Enyedi ritkaságok / BENKŐ Ferenc. Hasonmás kiadás. Szeged: SZTE Juhász Gy. Ped. Kar, 2010. I–VIII.
- VÖRÖS Géza: Klebelsberg Kuno és az Országos Magyar Gyűjteményegyetem = Levéltári Szle (60.) 2010. 3. 21–46.
- Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok**
- A II. világháború során eltűnt, még meg nem talált sárospataki könyvek és kéziratok = „Elveszett és megtaláltatott...” 210–212.
- A Bázeli Egyetem magyar vonatkozású kéziratai, (1575) 1660–1798 (1815). Katalógus = Die Hungarica-Manuskripte der Universität Basel, (1575) 1660–1798 (1815). Katalog / összeáll. HEGYI Ádám. Bp.: OSzK–Gondolat, 2010. 271 p. (Nemzeti téka)
- Biblia scripta. Az Írás a középkorban. Writing and scripture in the middle ages. Pannonthalmi Főapátság. 2010. március 21–november 11. Pécs, Művészetek és Irodalom Háza Martyn Ferenc Galéria. 2011. január 10–február 28. / a kiállítás kurátora DÉNESI Tamás. Pannonthalmi Főapátság, 2010. 57 p. ill.
- A catalogue of the Tibetan manuscripts and block prints in the Library of the Hungarian Academy of Sciences / by Gergely OROSZ. Bp.: Libr. of the HAS, 2008–2010. + CD-ROM. (Oriental manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences; 3.) Vol. 3. Indices. 2010. VIII, 303 p. 15 t. ill.
- ENYEDI István – STIER Gyula: Nemzeti, egyházi kincünk. A szatmárnémeti ferencesek könyvtára. Szatmárnémeti: Profundis, 2009. 270 p. ill.
- HEGYKÖZI Ilona – KOLLÁR Mária: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 2009-ben = MKsz (126.) 2010. 4. 514–530.
- HUBERT Gabriella, H: Fejezet az Evangélikus Országos Könyvtár készülő antikvakatológusából – BCACH = „mint az gyümölcszész és termett szőlőveszszöc...” 231–242.
- KELEMEN Lajos: Kézirattári értékeink. Közvettes B. NAGY Margit. Kolozsvár: EME, 2010. 63 p. ill. (Erdélyi tudományos füzetek; 265.) SIPOS Gábor utószavával
- KINCSES Katalin Mária: Hadik András könyvtára. 1. r. = HK (123.) 2010. 4. 909–943.
- KISS Endre József: A sárospataki Nagykönyvtár „orosz fogságból” hazatért Bibliái = „Elveszett és megtaláltatott...” 104–112.
- A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája, 1705–1944 / összeáll. LAKATOS Éva. Bp.: OSzK, 2010–
1. köt. A–J. 2010. 372 p.
- A magyarországi hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1921–1944 / összeáll. FERENCZY WENDELIN Lídia. Bp.: OSzK, 2010. 2504 p.
1. köt. A–L. 1116 p.
2. köt. M–Zs. 1121–2306.
3. köt. Mutatók. 2313–2504.
- Magyarországi magánkönyvtárak. Bp.: MTA, 1986–
Az 5. kötetet közread. az OSzK
5. 1643–1750 / sajtó alá rend. CZEGLÉDI László, KRUPPA Tamás, MONOK István; szerk., előszó MONOK István; mutató ZVARA Edina. 2010. XII, 250 p. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 13/5.)
- MUCKENHAUPT Erzsébet: A Csíki Székely Múzeum Régi Magyar Könyvtára. 2. A 17. századi nyomtatványok katalógusa = A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2009. 1. 365–423. ill.
- Oroszországból 2006-ban visszatért művek = „Elveszett és megtaláltatott...” 122–208.
- ŐSZE Mária: „En kincset találok az én könyvemben”. A Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár ősnymtatványai és antikvái = A Kisfal-

- ludy Károly Megyei Könyvtár Évkönyve 2008. 3–21.
- P. Vásárhelyi Judit publikációinak bibliográfiája = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” 374–383.
- PAVERCSIK Ilona: Hazatért sárospataki ritkaságok = „Elveszett és megtaláltatott...” 25–76. ill.
- RÁKÓCZY Rozália: 1848–1849-es erdélyi partiumi vonatkozású kisnyomtatványok. 4. = Acta Siculica 2009. 469–492.
- SZABÓ Edit, B.: A Fogarasi Magyar Királyi Állami Főgimnázium tanári könyvtára töredékesen fennmaradt anyagának katalógusa = Babits Mihály és Fogaras / CSOKONAI-ILLÉS Sándor. Bp.: Argumentum, 2010. 87–101.
- A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtárának régi állománya. Katalógus. 1701 előtti külföldi nyomtatványok, Régi Magyar Könyvtár = Altbücherbestand der Bibliothek der Diözese in Sathmar = Fondul de carte veché al Bibliotecii Eparhiale din Satu Mare / összeáll. EMÓDI András. Nagyváradi: Szatmári Római Katolikus Püspökség–Varadinum Script, 2010. 237 p. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei; 5.)
- A Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár 1701 előtti nyomtatványai = Catalogus librorum veterum Bibliothecae Universitatis Szegediensis = Altbücherbestand vor 1701 der Universitätsbibliothek Szeged / összeáll. KEVEHÁZI Katalin, VARGA András. Szeged: SZTE Egy. Kvt., 2010. 6, XI, 347 p. (A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei; 6.)
- TANÁSZI Árpád: Az Oroszországból hazatért sárospataki ősnymtatványok = „Elveszett és megtaláltatott...” 77–103. ill.
- Utólag érkezett nyomtatványok = „Elveszett és megtaláltatott...” 209.
- A Váci Egyházmegyei Könyvtár ősnymtatványai (BEcVac InCat) = Catalogus incunabulorum, quae in Bibliotheca Dioecesis Vaciensis asservantur (BEcVac InCat) / BOROS István. Vác: Váci Egyházm., 2010. 102 p. ill.
- Zakladi Univerzitetne knjižnice v Budimpešti ob njeni 450-letnici. Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, 4. maj 2010–14. junij 2010 = Treasures of the 450-year-old University Library of Budapest. National and University Library, Ljubljana, 4 May–14 June 2010 / katalog ured. Magdolna BEREGSZÁSZI. Bp.: ELTE Egy. Kvt., 2010. 36 p., XXIV t. ill.
- Cenzúratörténet és más jogi szabályozások**
- BÉNYEI Miklós: Kiegyezés és sajtószabadság. Eötvös József kiadatlan beszédfogalmazása a mentelmi jog parlamenti vitájához = KK (30.) 2008. (2010.) 148–180.
- FARKAS Judit Antónia: Erotika és bibliofilia. Kellner István tiltott könyves tevékenysége az 1920-as években = Korunk (21.) 2010. 3. 89–95.
- NÓTÁRI Tamás: A szerzői jog bitorlásának kérdésköre első szerzői jogi törvényünkben = Prudentia iuris gentium potestate. Ünnepi tanulmányok Lamm Vanda tiszteletére / szerk. NÓTÁRI Tamás, TÖRÖK Gábor. Bp.: MTA Jogtud. Int., 2010. 305–323.
- Könyvtörténet**
- Kéziratosság, kódexek*
- ADAMIK Tamás: Quintilianus Institutio oratoriájának Corvina-kézirata = Pietas non sola Romana... 739–746.
- BERKES Katalin: Enyedi György és a zsiráf = MKsz (126.) 2010. 3. 381–386.
- BERZEVICZY Klára – PFÄNDTNER, Karl-Georg – TAMÁSI Balázs: Egy újonnan felbukkant Aaron Wolf Herlingen-kézirat = Érték és értelmezés... 241–256. ill.
- BERZEVICZY Klára – PFÄNDTNER, Karl-Georg – TAMÁSI Balázs: Eine neue Handschrift des Kaiserlich-Königlichen Bibliotheksschreibers Aaron Wolf Herlingen aus Wien, 1730/1749 = Codices Manuscripti (31.) 2010. 75. 25–37. ill.
- DEJCSICS Konrád: Szövegek útvesztőjén át a Bibliához. Rövid szöveg- és kánontörténet = Through the textual maze to the Bible. A brief history of scriptural texts and the canon = Biblia scripta. Az Írás a középkorban. Writing and scripture in the middle ages. Pannonthalmi Főapátság. 2010. március 21–november 11. Pécs, Művészetek és Irodalom Háza Martyn Ferenc Galéria. 2011. január 10–február 10.

- ruár 28. / a kiállítás kurátora DÉNESI Tamás. Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2010. 2–12. ill.
- DÉNESI Tamás: Könyv és írás a középkorban = Books and writings in the middle ages = Biblia scripta. Az írás a középkorban. Writing and scripture in the middle ages. Pannonhalmi Főapátság, 2010. március 21–november 11. Pécs, Művészetek és Irodalom Háza Martyn Ferenc Galéria. 2011. január 10–február 28. / a kiállítás kurátora DÉNESI Tamás. Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2010. 14–41. ill.
- FEKETE Csaba: A Bélyei graduál leírói = Sárospataki Füzetek 2009. 3. 77–94. ill.
- FEKETE Csaba: A Bélyei graduál Psalteriuma = Magyar Egyházzene (17.) 2009/2010. 2. 139–156. ill.
- FÖLDESI Ferenc: A Szász Univerzitás statútumai. Egy újabban felbukkant kézirat = MKSz (126.) 2010.1. 115–118.
- GÖMÖRI György: Dudith-bejegyzések korabeli emlékkönyvekben = Ghesaurus... 157–159.
- HAADER Lea: Én édes Istenem, segíts engemet erre az könyvre! A kódexek tanúságaiból = Forráskutatás... 35–47.
- HOFFMANN István: A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debrecen: Debreceni Egy. K., 2010. 259 p. ill.
- HUBERT Gabriella, H.: Radvánszky János kódexe (Stoll 127. sz.) = Ghesaurus... 401–410. ill.
- JÉKELY Zsombor: Demeter Nekcsei and the commission of his Bible = Bonum ut pulchrum. Essays in art history in honour of Ernő Marosi on his seventieth birthday / ed. by Livia VARGA et al. Bp.: MTA Művészettört. Kutint. 2010. 197–212. ill.
- KERTÉSZ Balázs: Egy II. Ulászló-kori törvénygyűjtemény. A Kollár-féle első kódex = MKSz (126.) 2010. 3. 312–326.
- KIS Domokos Dániel: A fejedelem mentegombja = „...de még szebb a színház”... 228–233. Szathmári Király Ádám (1692–1752) kéziratairól
- Komáromi Csapkés ágendája. Keresztelés, úrvacsora, esketés és eklézsiakövetés szertartási rendje 1653-ból / bev., közread. FEKETE Csaba. Debrecen: DRHE Liturgiai Kutint., 2009. 63 p. ill. (A Debreceni Református Hit tudományi Egyetem Liturgiai Kutatóintézetének kiadványai; 3.)
- A bevezetőben könyvtörténeti vonatkozásokkal
- LÁZS Sándor: Kinizsiné Magyar Benigna könyveinek sorsa. Egy lehetséges út = MKSz (126.) 2010. 1. 100–102. ill.
- MIKÓ Árpád: Kálmáncsehi Domonkos műpártolása = Mátyás király és a fehérvári reneszánsz / szerk. KERNY Terézia, SMOHAY András. Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházm. Múz., 2010. 79–90., 136. ill.
- NAGY Ilona, M.: A Margit-legenda (1510) és forrásai. Középkori anyanyelvű szövegek és forrásaik összevetésének módszertanához = Forráskutatás... 48–62. ill.
- NÉMETH András: A Mynas-kódex és a Corvina könyvtár = MKSz (126.) 2010. 2. 158–192. ill.
- TÓTH Zsuzsanna: Az Apor-kódex restaurálása, 2009–2010 = Acta Siculica 2010. 33–72. ill.
- A kódex részletes ismertetésével
- TÓTHFALUSSY Zsófia: A Festetics-kódex „paragrafusjelei” = Magyar Nyelvőr (134.) 2010. 1. 104–108. ill.
- UNGVÁRY Jenő: Anonymus kora és középkori latin szótárunk = Acta Papensia (10.) 2010. 1/2. 65–100.
- A Gesta Hungarorum keletkezésének idejéről
- WEHLI Tünde: „Cuius hec est exemplaris figuratio”. Questions about an illustrated page from the Tolhopff Corvina = Bonum ut pulchrum. Essays in art history in honour of Ernő Marosi on his seventieth birthday / ed. by Livia VARGA et al. Bp.: MTA Művészettört. Kutint., 2010. 405–412. ill.
- ZSUPÁN Edina: A Beatrix-psalterium geneziséhez = MűvtörtÉrt. (59.) 2010. 2. 233–260. ill.

Nyomda-, nyomdászattörténet

Több évszázadot érintő munkák

- Három évszázad. Szemelvények a pécsi nyomdászat múltjából és jelenéből / szerk. MITZKI Ervin. Pécs: Pécsi Nyomdász Egylet, 2010. 93 p. ill.
- Kiadói és nyomdászjelvények. Szakirodalmi szöveggyűjtemény / szerk. SIMON Melinda. Szeged: SZEK JGYF K., 2009–2. köt. 2010. 148 p. (Habent sua fata libelli; 6.)

15–16. század

- MONOK István: A velencei könyvkiadás és Közép-Európa a 15–16. században = „Ez világ, mint egy kert...”. Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére / szerk. BUBRYÁK Orsolya. Bp.: Gondolat–MTA Művtört. Kutint., 2010. 345–353.
- SALGÓ Ágnes, W.: Drakula története és a korabeli sajtó = Világtörténet 2010. ősz–tél. 28–37. ill.

16. század

- BÁNFI Szilvia: A bécsi Singriener-nyomda (1510–1562) könyvdíszjeinek utóélete a magyarországi nyomtató műhelyekben = MKsz (126.) 2010. 1. 24–55. ill.
- BÁNFI Szilvia: Az két Samvel könyveinek, és az két Királyi könyveknek nyomdázattörténeti vonatkozásai = Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyveknek az sido nyelvnek igazságából, és igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán való fordítása magyar nyelvre / MELIUS JUHÁSZ Péter. Hasonmás kiadás. Szerk. ÖTVÖS László. Debrecen: Tiszántúli Ref. Egyházker., 2010. 505–508.
- BÁNFI Szilvia: A nyomdászat kezdetei a Dráva–Mura vidékén. Nyomda a reformáció szolgálatában = A nemzetiségi könyvtárak Szlovéniában és partnerkapcsolataik az Európai Unió területén. A nemzetközi konferencia előadásai / szerk. ZÁGOREC-CSUKA Judit. Lendva: Muravidéki Magyar Tudományos Társaság, 2010. 99–105. ill.
- BÁNFI Szilvia: Protestáns tipográfus a katolikusok szolgálatában. Raphael Hoffhalter és a bécsi Jezsuita-nyomda = „mint az gyümölcsös és termett szőlővesszőc...” 120–127. ill.
- FEKETE Csaba: L. F. mester nyomában = MKsz (126.) 2010. 1. 56–65.
- Fronius, Laurentius
- KALCSÓ Gyula: Lehetett-e Sylvester János egy bécsi nyomtatványtörődék magyar fordítója? = Magyar Nyelv (106.) 2010. 4. 439–450.
- Az „Imatsagos könuechke” című RMny 308A számú dokumentumról
- VARGA András: Az ördög bibliája = MKsz (126.) 2010. 2. 250–255.

17. század

- BÁNFI Szilvia: A Kájoni János alapította csíksomlyói ferences kolostori nyomda felszereléséről = A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2010. 103–142. ill.
- ECSEDY Judit, V.: Ajánlás Vereasegyházi Szentel Mihály „orthodox tudós typographus”-nak = „mint az gyümölcsös és termett szőlővesszőc...” 102–106. ill.
- ECSEDY Judit, V.: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század. Bp.: Balassi–OSzK, 2010–
1. köt. Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák / a bártfai Klöss-nyomdáról és Városi nyomdáról szóló fejezeteket írta FARKAS Ágnes. 2010. 928 p. (Hungaria typographica; 2.)
- PERGER Péter: Egy Tótfalusi-betűkkel nyomtatott széphistória. = „mint az gyümölcsös és termett szőlővesszőc...” 133–136. ill.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Ditat servata fides = „...de még szebb a színház”... 226–227. ill.
- Magyarország címere címlapokon

17–18. század

- PERGER Péter: Fehér foltok a Tótfalusi-betűk történetében. Egy doktori disszertáció eredményei = Érték és értelmezés... 208–214.

18. század

- BORSA Gedeon: Brassói román nyomda a 18. század első felében. Bp.: OSzK–Gondolat, 2010. 161 p. ill. (Nemzeti téka)
- ECSEDY Judit, V.: Batthyány Ignác erdélyi püspök nyomdája. A gyulafehérvári püspöki nyomda 1785–1798 = Ezeréves múltunk. Tanulmányok az erdélyi egyházmegye történetéből / szerk. MARTON József, BODÓ Márta. Bp.: Szt. István Társ., Kolozsvár: Verbum Keresztény Kult. Egyes., 2009. 80–92. ill.
- HEGYI Ádám: Hungarikumok a bázeli Imhof- és Thurneysen-nyomdákban = „mint az gyümölcsös és termett szőlővesszőc...” 137–142.
- SIMON Melinda: Ifjabb Martin Hochmeister eddig ismeretlen kiadói jelvénye 1791-ből = MG (54.) 2010. 4. 76–77. ill.

- SIMON Melinda: Josef Franz Kollmann eddig ismeretlen kiadói jelvényei = MG (54.) 2010. 2. 76–77. ill.
- VARGA Bernadett: Debrecenben használt könyvdíszek a 18. század első éveiben = MG (54.) 2010. 5. 74–78. ill.
- VARGA Bernadett: Egy fametszetes címlapkelet feltűnése Kolozsváron és Debrecenben = „mint az gyümölczös és termett szőlöveszszóc...” 107–111. ill.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: A bázeli magyar Biblia próbanyomata 1744-ből = KK (30.) 2008. (2010.) 60–70. ill.

19. század

- ECSEDY Judit, V.: „Betűrakó legény kerestetik” = MG (54.) 2010. 6. 34–35. ill.
- POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: Németh János 1818-as nyomdászattörténete és ismeretei a Szombathelyi Egyházmegye területének régi nyomdairól = A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője (40.) 2010. 1/2. 22–28.

19–20. század

- FARKAS Ferenc: A jázsági nyomdák krónikája, 1867–1949. Bp.: Jászok Egyes.; Jászberény: Vár. Kvtár és Inf. Közp., 2010. 591 p. ill.
- LUPKOVICSNÉ MAJOR Edit: A nyomdászat kezdetei 1867 után Szabolcs vármegyében = Tanulmányok (Kölcsy Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, Debrecen). 2008–2009. (2010.) 45–48.
- UJLAKY Zoltán: A Hajdú vármegyei nyomdák történetének néhány kérdése 1920–1944 = Nánási Kalendárium és Helytörténeti Olvasókönyv 2010. 75–85.

Könyvművészet, illusztráció, ex libris

- BORECKZY Anna: Eine vergessene Porträtreihe ungarischer Könige aus dem 15. Jahrhundert und die Handschriften der Ungarnchronik des Johannes von Thurocz = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (51.) 2010. 71–84. ill.
- DEBRECENI Boglárka: Elvesztett nemzedék? Az 1930–40-es évek illusztrációs művészetéről

- = „A magyar rajz fiatal mesterei”. Szalay Lajos és nemzedéktársai, 1932–1949. A Magyar Nemzeti Galéria és a Miskolci Galéria Városi Művészeti Múzeum közös kiállítása. Miskolci Galéria, 2009. április 18 – augusztus 2. / szerk. BÁN András, ZSÁKOVICS Ferenc. Miskolc: MG, 2009. 45–65. ill.
- KIS Tímea, N.: Adalékok a XVI. századi erdélyi protestáns nyomtatványok illusztrációihoz = Ghesaurus... 541–550. ill.
- A Kisgrafika Barátok Köre Grafikagyűjtő és Művelődési Egyesület jubileumi évkönyve, 1959–2009. Bp.: KBK Grafikagyűjtő és Művel. Egyes., 2009. 96 p. ill.
- KOSINSKY Richárd: Hincz Gyula és művészete = „Csak a lényegét rajzolta”. Szalay Lajos és nemzedéktársai, 1932–1949. A Magyar Nemzeti Galéria és a Miskolci Galéria Városi Művészeti Múzeum közös kiállítása / szerk. BÁN András. Miskolc: MG; Budapest: MNG, 2010. 9–21. ill.
- Lengyel Lajos: 1904–1978 / bev. tan., kat. és szerk. VADAS József. Kecskemét: M. Fotográfiai Múzeum, 2010. 300 p. ill. (A magyar fotográfia történetéből; 49.)
- MIKÓ Árpád: Beatrix királyné psalteriumának helye. Kérdések a Bibliotheca Corvina könyvfestői és könyvkötői körül = MűvtörtÉrt. (59.) 2010. 2. 261–273. ill.
- PAPP Júlia: Adatok Mária Terézia ikonográfiájához. Blaschke János (1770–1833) könyvillusztrációinak tükrében = Aetas (25.) 2010. 2. 141–154. ill.
- SOÓS Sándor: Prokes Márton eddig azonosítatlan rézmetszete a kassai vértanúkról = Magyar Sion (4.) 2010. 2. 268–275. ill.
- SÜMEGI György: Szalay Lajos életútjának korai szakasza, 1909–1948 = „A magyar rajz fiatal mesterei”. Szalay Lajos és nemzedéktársai, 1932–1949. A Magyar Nemzeti Galéria és a Miskolci Galéria Városi Művészeti Múzeum közös kiállítása. Miskolci Galéria, 2009. április 18. – augusztus 2. / szerk. BÁN András, ZSÁKOVICS Ferenc. Miskolc: MG, 2009. 19–37. ill.
- SZABÓ András: A szerző arcképe. Portré és irodalom a magyarországi protestáns késő humanizmusban = Ghesaurus... 551–564. ill.
- SZÉKELY Gábor: Szabó Vladimir grafikai munkássága az 1930-as, 1940-es években = „Csak a lényegét rajzolta”. Szalay Lajos és nemzedéktársai, 1932–1949. A Magyar Nemzeti

- Galéria és a Miskolci Galéria Városi Művészeti Múzeum közös kiállítása / szerk. BÁN András. Miskolc: MG; Bp.: MNG, 2010. 35–49. ill.
- UDVARY Ildikó, D.: Az illusztráció művészetéről. Kass Jánosra emlékezve = Egyenlítő (8.) 2010. 11. 49–51. ill.
- VASNÉ TÓTH Kornélia: Egy grafikus pályaképe. Németh Nándor 1910–1978 = Kisgrafika (49.) 2010. 2. 4–6. ill.
- VASNÉ TÓTH Kornélia: Kultúrák közti párbeszéd avagy hungarika-exlibrisek a moszkvai Rudomino Könyvtárban = Kisgrafika (49.) 2010. 3. 6–7. ill.
- VITÉZ Ferenc: „Kálvini vonások” az exlibriseken = Kálvin... 239–252. ill.
- ZEPECZANER Jenő: Orbán Balázs illusztrátorai = Areopolisz (9.) 2009. 51–57.
- F. Múz., 2010. 569 p. ill. (Devotio Hungarorum; 14.)
- VELENCZEI Katalin: Egy újonnan előkerült kalendarium. Erhard Etzlaub falinaptára 1517-re = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” 63–70. ill.
- VISKOLCZ Noémi: Magyar arisztokraták I. Lipót esküvőjén 1666-ban. Egy metszet Esterházy Pál bécsi bevonulásáról = „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére / szerk. BUBRYÁK Orsolya. Bp.: Gondolat–MTA Művtört. Kutint., 2010. 129–142. ill.
- Függelékben az I. Lipót esküvője napjával foglalkozó kiadványok jegyzékével

Kisnyomtatványok

- BARNA Gábor: Vallási ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában = Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában / szerk. N. SZABÓ Magdolna, ZOMBORI István. Szeged: Móra F. Múz., 2010. 21–30.
- FAZAKAS Gergely Tamás: Milotai Nyilas István könyörgése Bethlen Gáborért. Néhány adalék az országos imádságok újabb kutatásának fényében = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” 173–178.
- FAZEKASNÉ MAJOROS Judit: A képeslap mint történeti dokumentum = Történet, muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére / szerk. GYULAI Éva, VIGA Gyula. Miskolc: BAZ Múz. Ig.–ME BTK Törtud. Int., 2010. 264–274. ill.
- KATONA Anikó: „E jelben győzünk!” Választási plakátok egykor: ideológia és stílus = Műértő (13.) 2010. 4. 12. ill.
- KATONA Anikó: Első világháborús hadikölcsön-plakátok = Érték és értelmezés... 70–99. ill.
- PAVERCSI Ilona: Védőbeszéd az evangélikus lakosság jogai mellett. Deus ex alto nobiscum = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” 90–101.
- Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában = Religiöse Kolportagedrucke in Sándor Bálints Nachlass / szerk. N. SZABÓ Magdolna, ZOMBORI István. Szeged: Móra
- FILEP Antal: Kilencven éve jelent meg a történelmi Magyarország részletes, 1:300 000 méretarányú nemzeti térképe [1–2.] = GeodKart (62.) 2010. 1. rész: 3. 17–21. ill.; 2. rész: 4. 3–10.
- GRÓF László: Cartography at the time of Sigismund of Luxemburg (1368–1437) = „In my spirit and thought I remained a European of Hungarian origin”. Medieval historical studies in memory of Zoltan J. Kosztolnyik / ed. by István PETROVICS, Sándor László TÓTH, Eleanor A. CONGDON. Szeged: JATEPress, 2010. 137–152. ill.
- GUDOR Botond: Kartográfia, történelem és eredetkutatás Bod Péter (1712–1769) térképében = Orpheus noster (2.) 2010. 1. 161–175. ill.
- HAGEN, Dietrich: Az 1717-es siralmas tengerár. Kutatások egy XVIII. század eleji térképhez. Ford. NOVÁK Tibor J. Nádudvar: Novák T. J., 2010. 92 p. ill.
- HORVÁTH István: Mikoviny Sámuel egy elfeledett térképe = GeodKart (62.) 2010. 10. 22–26. ill.
- IRÁS Krisztina: A szerző már nem ismeretlen. Az OSZK 16. századi hajózási térképének készítőjéről = Mercurius 2010. 30–33. ill.
- JESZENSZKY Péter: Cholnoky Jenő térképezési munkája Kínában = Földrajzi Múzeumi Tanulmányok (18.) 2009. 26–33. ill.
- KISARI BALLA György: Térképkecskék Stuttgartban = Kartenschatze in Stuttgart. Bp.: Szerző, 2010. 359 p. ill.

- KLINGHAMMER István: Reguly Antal szerepe az Északi-Urál térképezésében = Nyelvtudományi Közlemények (106.) 2010. 290–299. ill.
- KLINGHAMMER István: A térképészet története = Térképészet és geoinformatika... 263–305. ill.
- KLINGHAMMER István – HORVÁTH Ildikó: A magyar térképészet története = Térképészet és geoinformatika... 307–334. ill.
- MÁRTON Mátyás: Hunfalvy János és eddig ismeretlen glóbuszai. [1–2.] = GeodKart (62.) 2010. 1. rész: 5. 22–29. ill.; 2. rész: 6. 12–16. ill.
- MÁRTON Mátyás: Nagy Károly földgömbjei = GeodKart (62.) 2010. 12. 12–21. ill.
- MÁRTON Mátyás: Újra Kogutowicz Manó glóbuszairól egy készülő országos glóbuszkataszter kapcsán = GeodKart (62.) 2010. 4. 17–21. ill.
- MÁRTON Mátyás – PLIHÁL Katalin: Magyar föld- és éggömbök = GeodKart (62.) 2010. 9. 13–24.
- MOLNÁR Erzsébet: Kéziratos térképek a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Térképgyűjteményében = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2008/2010. 7–21. ill.
- PAPP-VÁRY Árpád: Cholnoky Jenő térképészeti munkássága = Földrajzi Múzeumi Tanulmányok (18.) 2009. 76–83. ill.
- PLIHÁL Katalin: A polip mint a politikai falánkság jelképe a gúnytérképeken = „...de még szebb a színház”... 240–246. ill.
- REYES NUNEZ, José Jesús: A torzított kartogram-térképek világa. Történelmi áttekintés = GeodKart (62.) 2010. 2. 25–31 ill.
- SUBA János: A Habsburg birodalom térképei a Bánságról (XVIII–XX. század) = Közép-Európai Közlemények (3.) 2010. 2. 107–116.
- Térképészek arcképcsarnoka = Térképészet és geoinformatika... 335–360.

Papír

- Levéltári vízjeltitkok. Hétszáz év papír- és vízjelkincse a Magyar Országos Levéltárban / a kiállítást rend. PELBÁRT Jenő. Bp.: MOL; Nagykovácsi: Grafon, 2010. 100 p. ill.
- PELBÁRT Jenő: Filigranológiai fogalomtár = MVízjel (8.) 2010. 14. 3–55.

- PELBÁRT Jenő: Hétszáz éves a magyar papírhasználat = Levéltári vízjeltitkok. Hétszáz év papír- és vízjelkincse a Magyar Országos Levéltárban / a kiállítást rend. PELBÁRT Jenő. Bp.: MOL; Nagykovácsi: Grafon, 2010. 9–18. ill.
- PELBÁRT Jenő: Magyar vízjelek Németországban a XX. század elején = MVízjel (8.) 2010. 15. 19–24. ill.
- PELBÁRT Jenő: Szent István-vízjel, 1924 = MVízjel (8.) 2010. 15. 39–40. ill.
- PELBÁRT Jenő: Újabb, még nagyobb RJE monogram-vízjel, 1910 = MVízjel (8.) 2010. 15. 12. ill.
- Rigler József Ede papírműgyár (Budapest)
- PELBÁRT Jenő: Újabb MILL-vízjelek = MVízjel (8.) 2010. 15. 29–38. ill.
- PELBÁRT Jenő: Wenko Oszvald lékai papírkészítőmester Ámor-vízjele, 1799 = MVízjel (8.) 2010. 15. 25–26. ill.
- PELBÁRT Jenő – HARASZTHY László: MPI Antique-vízjel, 1903 = MVízjel (8.) 2010. 15. 27–28. ill.
- Első Magyar Papíripár Rt. (Budapest) (1882–?)

Könyvkötés-történet

- KURTA József: Hunyady József könyvkötőművész egyik munkája Kolozsváron = MKsz (126.) 2010. 2. 261–263. ill.
- KURTA József: „Könyvtábla-töltelék”. A Vizsolyi Biblia töredéke a soproni jezsuita kollégium egy könyvkötésében = Soproni Szle (64.) 2010. 4. 437–440. ill.
- MUCKENHAUPT Erzsébet: A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-gyűjteményének történeti kötése = A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2010. 227–255. ill.

Könyvkereskedelem, -terjesztés

- GOLOB, Andreas: Der Grazer Buchhandel und seine Beziehungen zu den ungarischen Ländern um 1800. Ein Überblick auf der Grundlage von Anzeigen in Grazer Zeitungen = MKsz (126.) 2010. 1. 80–99.
- MONOK István: Német könyvkereskedők Budán és Pesten a 18. század első felében = „mint az gyümölcsöző és termett szőlőveszszöc...” 252–255.

Kiadástörténet*Több évszázadot érintő munkák*

BAJÁKI Rita – BOGÁR Judit: Pázmány Imádságos könyvének hatása = Jubileumi emlékkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfordulója tiszteletére / szerk. MACZÁK Ibolya. Piliscsaba: PPKE, 2010. 195–201.

PETNEKI Áron: Emlékezet a lapszálon. A memoria és a traditio szerepe a régi könyvek kéziratos bejegyzéseiben: a Varsói Egyetemi Könyvtár hungarikumai alapján = Czas, pamięć, tradycja. Materiały konferencji. Warszawa, 25–26 listopada 2010 r. Red. Bożenna BOJAR. Warszawa: Katedra Hungarystyki Uniw. Warszawskiego, 2010. 372–380.

VITÉZ Ferenc: Régi debreceni kalendáriumok = Néző Pont (5.) 2010. 35. 698–704. ill.

VITÉZ Ferenc: Régi magyar kalendáriumok = Néző Pont (5.) 2010. 35. 704–709. ill.

15–16. század

BERKES Katalin: Héliodóros első latin fordításai = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszöc...” 352–360.

Missale Strigoniense 1484: id est Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurenbergae apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII (RMK III 7) / recentius ed. Blasius DÉRI. Kritikai kiad. Bp.: Argumentum, 2009. LXVIII, 659, 71 p., 8 t. ill. (Monumenta ritualia Hungarica; 1.). (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum; 16.)

A bevezetőben könyvtörténeti vonatkozásokkal

Ordinarius Strigoniensis: impressum pluries Nurenbergae, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520 (RMK III suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238) / recentius ed. Nicolaus Stephanus FÖLDVÁRY. Kritikai kiad. Bp.: Argumentum, 2009. LXXIII, 7 t., 204 p. ill. (Monumenta ritualia Hungarica; 2.). (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum; 17.)

A bevezetőben könyvtörténeti vonatkozásokkal

POHÁNKA Éva: A pécsi misekönyv fennmaradt példányainak története = A Missale secundum morem Almae Ecclesie Quinqueecclesiensis tanulmánykötete. Szekszárd: Schöck Kft., 2009. XLV–LXXV.

TÖRÖK József: A pécsi misekönyv = A Missale secundum morem Almae Ecclesie Quinqueecclesiensis tanulmánykötete. Szekszárd: Schöck Kft., 2009. XXXIII–XLIV.

16. század

FARKAS Gábor Farkas: Kiegészítések a hazai Kopernikus-példányok sorsáról = MKsz (126.) 2010. 1. 112–115.

FEKETE Csaba: ...vonnann oregbitetek, es emendaltattatak.... A Várad énekeskönyv (1566) „szerkesztése” = Ghesaurus... 247–270.

GÖMÖRI György: Forgách Ferenc ismeretlen, 1553-as kiadású latin versei = MKsz (126.) 2010. 1. 102–111. ill.

GÖMÖRI György: Zsámboky-kiadványok és hozzá írt versek a British Libraryben = MKsz (126.) 2010. 2. 247–249.

HELTAI János: Melius Juhász Péter bibliafordítói tevékenységének helye a magyar bibliafordítás folyamatában = Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyveknek az sido nyelvnek igazságából, és igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán való fordítása magyar nyelvre / MELIUS JUHÁSZ Péter. Hasonmás kiadás. Szerk. ÖTVÖS László. Debrecen: Tiszántúli Ref. Egyházker., 2010. 490–504.

HUBERT Ildikó: Prédikációs gyakorlat nyomai egy 16. századi postilláskötet bejegyzéseiben = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszöc...” 268–276.

KRÄHLING Edit: Az eredeti és a fordítás viszonya Sylvester János magyar Új Testamentumában = Pietas non sola Romana... 820–830.

PAP Balázs: A Hoffgreff-énekeskönyv és a kéziratos hagyomány = Színház, dráma, irodalom. Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére / szerk. TÓTH Orsolya. Pécs: Pro Pannonia, 2010. 17–42. ill.

ŠORBAN, Elena Maria – KURTA József Tibor: Egy egykor csiki ferences használatban volt

1596-os velencei Antiphonarium = A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2010. 232–330. ill.

17. század

- BARTÓK István: Hamisítvány vagy hiteles adat? Szenci Kertész Ábrahám latin–magyar grammatikája = Ghesaurus... 183–189.
- DIENES Dénes: A Coetus könyve. Adalék a Sárospataki Református Kollégium történetéhez = KK (30.) 2008. (2010.) 32–35.
- FAJT Anita: Nicolaus Müller, brassói könyvnyomató kiadói programjához = MKsz (126.) 2010. 3. 398–404.
- GÖMÖRI György: Adami János: adatok pontosítása és egy saját kezű ajánlás = MKsz (126.) 2010. 4. 493–497. ill.
- KISS Endre József: A Sárospatakra visszatért könyvek. A pataki prédikátor könyve = „Elvesztett és megtaláltatott...” 119–121.
- KISS István: Szegények Patikája. A többszörösen rejtőzködő érték = MediArt 2010. 4. 46–47. ill.
- KURTA József: Adatok a 17. századi szebeni könyvnyomtatás történetéhez = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” 128–132. ill.
- NUSSBÄCHER, Gernot – SEIDNER, Melitta: Johannes Honterus auf Mallorca. Das vierte Buch der Kosmographie wurde 1625 nachgedruckt = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” 112–116.
- PESTI Brigitta: „Kegyes patróna asszonyaink”. Női mecenatúra Magyarországon a XVII. század első felében = Ghesaurus 359–368. ill.
- SEEBERGI SASVÁRY Zoltán: Johann Wankel fordítása a 17. századi magyar könyvkiadásban. Bp.: Seebergi Sasváry Z., 2010. 29 p. ill.

17–18. század

- ECSEDY Judit, V.: A magyar szentek képcsarnoka = Ideje az emlékezésnek. Liber amicorum. A 60 éves Marton József köszöntése / szerk. NÓDA Mózes et al. Bp.: Szt. István Társ.; Kolozsvár: Verbum Keresztény Kult. Egyes., 2010. 479–487. ill.

FEKETE Csaba: Bázeli, amszterdami, utrechti és lejdei zsoltárok és zsoltárdallamok = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” 202–214. ill.

18. század

- BUJTÁS László Zsigmond: Pápai Páriz Ferenc Rudus redivivumának holland fordítása, 1701 = Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata / szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka. Debrecen: DE Néderlandisztika Tansz., 2010. 157–183.
- EREDICS Péter: Ifj. Buzinkai György elfeledett holland fordítása a 18. századból = Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata / szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka. Debrecen: DE Néderlandisztika Tansz., 2010. 185–207. ill.
- KOMLÓSSY Gyöngyi: Bél Mátyás: De Versionibus Bibliorum Hungaricis = Lymbus 2010. 115–140.
- OLÁH Róbert: Kőrösi Mihály konkordanciája. Egy 18. századi bibliai segédkönyv kiadás-története = KK (30.) 2008. (2010.) 71–94. ill.

19–20. század

- BÁLINT Gábor: A Nova kiadó és a politika = MKsz (126.) 2010. 4. 501–513. ill.
- BLASKÓ Gábor: Madách Imre „Az ember tragédiája” c. művének magyar nyelvű kiadásai. Bp.: Madách Irod. Társ., 2010. 100 p. ill. (Madách-könyvtár; 67.)
- GOMBÁR Zsófia: Brit irodalom Magyarországon és Portugáliában 1949 és 1974 között = Idegen költők – örök barátaink. Világirodalom a magyar kulturális emlékezetben / szerk. GÁRDOS Bálint et al. Bp.: L'Harmattan, 2010. 171–189. ill.
- LENGYEL András: A Könyves könyv előfizetői. Egy Móra-kötet kiadástörténetéhez = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok (5.) 2010. 158–169.
- LENGYEL András: Egy Tömörkény-kötet kiadástörténetéhez. Vízenjárók és kétkezi munkások 1902 = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve

- ve. Történeti tanulmányok (12.) 2009. 395–407.
- MACZÁK Ibolya: Imakönyvek az első világháborúban = Médiakutató (11.) 2010. 1. 99–102.
- MAKSA Gyula: Változatok képregényre. Bp.: Gondolat; Pécs: PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tansz., 2010. 144 p. ill. (Kommunikáció- és kultúratudományi tanulmányok)
- RÓZSA Mária: Magyar könyvek Bécsben = MKsz (126.) 2010. 2. 255–261.
- ságok cikkeiből / KULTSÁR István; bev., jegyz. BUDA Attila, HIDVÉGI Violetta. Kolozsvár: Kriterion, 2010. 7–33.
- GYÖRFFY Gábor: A háromnyelvű brassói sajtó nyilvánosság megszületése az 1830-as években = MKsz (126.) 2010. 4. 453–474. ill.
- HORVÁTH József: Dr. Kovács Pál és a Hazánk. A szerkesztő és az újság helye, szerepe a magyar sajtótörténetben = Arrabona (47.) 2009. 2. 45–74. ill.
- LÁSZLÓ Gézané SZARKA Ágota: Az első hírlapok nyomában Beregben, Szabolcsban, Szatmárban, Ugocsában és Ungban (1845–1885) = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szle (45.) 2010. 2. 203–211.
- LÁSZLÓ Gézané SZARKA Ágota: A Kassa-Ungvári Hírdetményi-Lap. Időutazás egy eltűntnek vélt hírlappal a reformkori Magyarországra és Kassára = MKsz (126.) 2010. 2. 212–225.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő munkák

- PAÁL László: Somogy megye sajtója, 1863–2007. Kaposvár: Axel Springer-Mo. Kft.–Somogy M. Irod., 2010. 214 p. ill.
- SZARVÁK Tibor: Települési sajtótörténelem. Kommunikációs centrumok és perifériák az Észak-Alföldön = Economica 2010. 4. 90–96. ill.
- 17–18. század
- ETÉNYI Nóra, G.: A politika arcai és álarcai a 17. századi pamfletekben és rölapokon = Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai / szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Bp.: L'Harmattan–Transsylvania Emlékeiért Tud. Egyes., 2010. 203–233. ill.
- PENKE Olga: Kazinczy Ferenc és a Mindenes Gyűjtemény = Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről / szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika. Debrecen: Debreceni Egy. K., 2010. 407–415.
- TÓTH Sándor Attila: Tertina Mihály a tudós lapszerkesztő. Az Ephemerides Budenses című latin nyelvű újság 1790-ből = Kutatások az Eötvös József Főiskolán 2009. (2010.) 114–140. ill.
- ságok cikkeiből / KULTSÁR István; bev., jegyz. BUDA Attila, HIDVÉGI Violetta. Kolozsvár: Kriterion, 2010. 7–33.
- GYÖRFFY Gábor: A háromnyelvű brassói sajtó nyilvánosság megszületése az 1830-as években = MKsz (126.) 2010. 4. 453–474. ill.
- HORVÁTH József: Dr. Kovács Pál és a Hazánk. A szerkesztő és az újság helye, szerepe a magyar sajtótörténetben = Arrabona (47.) 2009. 2. 45–74. ill.
- LÁSZLÓ Gézané SZARKA Ágota: Az első hírlapok nyomában Beregben, Szabolcsban, Szatmárban, Ugocsában és Ungban (1845–1885) = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szle (45.) 2010. 2. 203–211.
- LÁSZLÓ Gézané SZARKA Ágota: A Kassa-Ungvári Hírdetményi-Lap. Időutazás egy eltűntnek vélt hírlappal a reformkori Magyarországra és Kassára = MKsz (126.) 2010. 2. 212–225.
- MARÁCZI Géza: „A legkitűnőbb genre-író”. Dickens hatása az életkép műfajára és a magyar irodalmi újságírás kezdetei = Idegen költők – örök barátaink. Világirodalom a magyar kulturális emlékezetben / szerk. GÁRDOS Bálint et al. Bp.: L'Harmattan, 2010. 35–51.
- MIKLÓS Péter: Kecskemét dualizmuskori sajtótörténetéhez. A Kecskeméti Lapok 1875 és 1918 közötti történetéről = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (12.) 2009. 95–127.
- PREPUK Anikó: Az izraelita hírlapirodalom kezdetei Magyarországon = Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára / szerk. PAPP Imre, ANGI János, PALLAI László. Debrecen: DE Tört. Int., 2010. 311–328.
- RÉVÉSZ Emese: Népéletképek a magyarországi sajtóban 1850–1870 között = Néprajzi Értetítő (92.) 2010. 79–142. ill.
- RÉVÉSZ Emese: Virtuális panteonok. Grafikai arcképcsarnokok a 19. századi hazai populáris grafikában = Tanulmányok Budapest múltjából (34.) 2009. 109–134. ill.
- RÓZSA Mária: Adalékok az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc hazai német nyelvű sajtóvisszhangjához: az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében lévő dokumentumok alapján = „...de még szebb a színház”... 234–239.

19. század

- BUDA Attila – HIDVÉGI Violetta: Kultsár István és a szépmesterségek = Tudósítások és Hasznos mulatságok. Válogatás a Hazai és külföldi tudósítások, valamint a Hasznos mulat-
- UJVÁRI Hedvig: Zsidó újságírók a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban a Pester Lloyd megalapítása után = Múlt és Jövő (21.) 2010. 3. 40–50. ill.

19–20. század

- GELLÉR Ferencné: A talyigás a debreceni élc-lapirodalomban = Hajdú-Bihar Megyei Közművelődési és Könyvtári Téka 2010. 1. 41–61. ill.
- KNOTIK Márta, T.: Szegedi újságok szerkesztő-ségei, kiadóhivatalai és nyomdái = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok (5.) 2010. 117–157. ill.
- SZABÓ Dániel: Sajtóhirdetések a régi Magyarországon = Korunk (20.) 2009. 4. 81–86. 19–20.
- UJVÁRI Hedvig: Magyar újságíró európai közegben. Max Nordau publicisztikai tevékenysége Budapest, Bécs, Berlin és Párizs között. Bp.: MTA-ORZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoportja-OR-ZSE, 2010. 93 p. (Magyar zsidó szemle füzetek; 6.)

20. század

- AGÁRDI Péter: A „Nyugat” és a „Szocializmus” = Múltunk (15.) 2010. 1. 180–231.
- ARANY Zsuzsanna: A Kosztolányi kritikai kiadás forrásgyűjtésének tapasztalatai = Tiszatáj (64.) 2010. 3. 11–22.
- ARANY Zsuzsanna: A Pardon-ügy = „Alszik a fény”. Kosztolányi Dezső és Csáth Géza művészete / szerk. BEDNANICS Gábor. Bp.: FISZ–Ráció, 2010. 271–317.
- ARANY Zsuzsanna: „Pardon, Kosztolányi”. Dokumentumok és kérdések egy rovat körül = Kalligram (18.) 2009. 11. 57–64. ill.
- BARTHA Ákos: Berettyóújfalui sajtóéletének szépirodalmi értékei 1920 előtt = Bihari Diéta VI–VII. / szerk. KOLOZSVÁRI István, TÖRÖK Péter. Berettyóújfalui: Bihari Múzeumért Alapítvány–Parola Közhasznú Egyes., 2010. 145–158.
- BENGI László: Kosztolányi (?) újságot ír. A névtelen cikkek azonosításának kérdéséhez = „Alszik a fény”. Kosztolányi Dezső és Csáth Géza művészete / szerk. BEDNANICS Gábor. Bp.: FISZ–Ráció, 2010. 201–269. ill.
- BÍRÓ-BALOGH Tamás: Egy „idegen” kéztől származó „Pardon...” cikk kéziratáról = MKSz (126.) 2010. 4. 497–500.
- BÍRÓ-BALOGH Tamás: „Tessék a kurzus-cikk-írónak helytállani”. Kosztolányi egy elkerült sajtóperének történetéhez = A Móra Ferenc

- Múzeum Évkönyve. Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok (5.) 2010. 170–180.
- DEDE Franciska: Tartsd jól a bestiát! Emma aszszony (Ignotus) receptpályázata és A Hét szakácskönyve. Egy századforduló „blog” története. Tanulmány és szövegválogatás. Bp.: Kortárs–OSzK, 2010. 185 p. ill.
- DEMETER Csanád: A szocialista sajtóról = Areopolisz (9.) 2009. 71–87.
- GÉCZI János: Sajtó, kép, neveléstörténet. Tanulmányok. Veszprém–Bp.: Iskolakultúra Szerk., 2010. 220 p. ill. (Iskolakultúra-könyvek; 38.)
- KLESTENITZ Tibor: Felekezeti reneszánsz és „általános kereszténység” az 1920-as évek magyar katolikus sajtójában = Kommentár (5.) 2010. 5. 53–64.
- KLESTENITZ Tibor: A katolikus sajtómozgalom történetének forrásai = „Alattad a föld, fölötted az ég ...”. Források, módszerek és útkeresések a történetírásban / szerk. BALOGH Margit. Bp.: ELTE BTK Történelemtud. Doktori Isk., 2010. 141–159.
- KLESTENITZ Tibor: Sajtó, felekezet, politika. A Központi Sajtóvállalat első éve, 1919–1922 = Múltunk (54.) 2009. 3. 171–201.
- KLESTENITZ Tibor: A tördőfés és az újságírók. Sajtóellenesség a keresztény-nemzeti kurzus éveiben, 1919–1922 = Médiakutató (11.) 2010. 2. 85–99.
- KÓKAI Károly: Német nyelvű szövegek a bécsi Mában = „...fejükből töröljük ki a regulákat”. Kassák Lajos az író, képzőművész, szerkesztő és közszereplő. Tanulmányok / szerk. ANDRÁSI Gábor. Bp.: PIM–Kassák Alapítvány, 2010. 35–46. ill.
- Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke / szerk. ARANY Zsuzsanna; kész. az MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport. Bp.: Ráció, 2008–
1. A Hét, Nyugat, Pesti Hírlap, A Pesti Hírlap Vasárnappja, Új Idők / összegyűjt. ARANY Zsuzsanna, VÉGH Dániel. 2008. 268 p.
 2. Határon túli lapok 1. A bácskai sajtó anyaga / összegyűjt. ARANY Zsuzsanna et al. 2009. 287 p.
 3. Budapesti magazinok, heti- és havilapok 1. / szerk. ARANY Zsuzsanna. 2010. 237 p.
- KÖSZEGFALVI Ferenc: Németh László kiadói voltak. A Puszták Népe és a Délisziget = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Irodalom- és művészettörténeti tanulmányok (5.) 2010. 187–192.

- LACZÓ Ferenc: Kultúramodellek és történelmi változások. A Libanon című magyar zsidó folyóirat = *Aetas* (25.) 2010. 1. 43–65.
- LADÁNYI Sándor: 85 éve jelent meg a *Theologiai Szemle*. Sajtótörténeti áttekintés = *Theologiai Szle* (53.) 2010. ksz. 5–9.
- LÁSZLÓ Szabolcs: Interkulturalitás az Echinox-ban = *Korunk* (20.) 2009. 11. 90–99.
- LÉNÁR Andor: A katolikus sajtó néhány jellemzője a Váci Egyházmegyében Hanauer Á. István püspöksége (1912–1942) alatt = „Alattad a föld, fölötted az ég ...”. Források, módszerek és útkeresések a történetírásban / szerk. BALOGH Margit. Bp.: ELTE BTK Történelemtud. Doktori Isk., 2010. 161–177.
- LENGYEL András: Egy s más az Új Nemzedék Pardon rovatáról = *Kalligram* (19.) 2010. 6. 89–99.
- LENGYEL András: „Innen-onnan” = *Tiszatáj* (64.) 2010. 3. 23–31.
A Hét rovatáról
- MERÉNYI Hajnalka: Az első erdélyi gyermeklap = *Tündérország napszámosa*. Benedek Elek-olvasókönyv / szerk. FARKAS Kinga. Sepsiszentgyörgy: Regös Ifj. és Közművel. Egyes.–Bod Péter M. Kvt.–Kovácsna M. Művel. Közp., 2009. 111–126.
- MIKLÓS Péter: Ideológiai és politikai tendenciák egy vidéki hírlap hasábjain a Horthy-korszakban. A Kecskeméti Lapok a két világháború között = *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról* / szerk. MIKLÓS Péter. Szeged: Belvedere Meridionale, 2010. 255–272.
- MIKLÓS Péter: A Kecskeméti lapok a koalíciós években 1944–1949 = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok (13.) 2010. 397–408.
- NAGY Nándor: Bevezető az 1945. évi Hatvani Kalendáriumhoz = *Hatvani Kalendárium* 2010. 34–35. ill.
- PÁL József: Horthy, Babits, Nyugat = *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról* / szerk. MIKLÓS Péter. Szeged: Belvedere Meridionale, 2010. 161–168.
- PAP Tibor – ZSIGNÁR Attila – KISS Gergely: A Magvető – Der Säämann magyar és német nyelven megjelenő református ikerlap szerepe a bácskai kiadású egyházi- és kisebbségi kiadványok nyilvánosságrendszerében = *Kálvin...* 253–263. ill.
- POMOGÁTS Béla: A megújulás szolgálatában. Katolikus folyóiratok a harmincas és negyvenes években = *Vigilia* (75.) 2010. 3. 231–235.
- SONNEVEND Péter: Totális barna folt. A *Die Bücher* című folyóirat 1934-es első évfolyama = *KF* (20.) 2010. 1. 109–125.
- SZABÓ Dezső: Wechselwirkungen der Medien und der Literatur. Der Pester Lloyd als Vermittler zwischen der deutschen und der ungarischen Literatur, 1918–1933. Bp.: ELTE Germanistisches Inst., 2009. 202 p. (Buda-pesti Beiträge zur Germanistik; 55.)
- SZABÓ Ferenc: A magyar jezsuiták sajtómunkája 1945 után itthon és külföldön = *Múlt és jövő. A magyar jezsuiták száz éve (1909–2009) és ami abból következik*. Jubileumi konferencia. Bp. 2009. október 16–17. / szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba. Bp.: METEM, 2010. 66–74.
- SZABÓNÉ SASS Szilvia: Csáki Lajos újságíró igazolóbizottsági és népbírói ügye = *Belvedere Meridionale* (22.) 2010. 5/6. 19–28. ill.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Vérző Magyarország = *Kalligram* (19.) 2010. 4. 83–96.
Adalékokkal az Új Nemzedék Pardon rovatának történetéhez
- SZÉNÁSI Zoltán: A *Vigilia* évtizedei. [1–3.] = *Vigilia* (75.) 2010. 1. rész: 1935–1944. 4. 311–315.; 2. rész: 1946–1963. 6. 462–468.; 3. rész: 1963–1978. 11. 867–874.
- SZEREPI Sándor: A „Magyar Külpolitika” mint a Külügyi Társaság meghatározó periodikája = *Társadalomtudományi tanulmányok a pedagógia és a történettudomány köréből* / szerk. SOÓS Zsolt. Debrecen: Galenos Alapítvány, 2010. 11–26. ill.
- SZILÁGYI Csaba: Bangha Béla, a sajtóapostol = *Múlt és jövő. A magyar jezsuiták száz éve (1909–2009) és ami abból következik*. Jubileumi konferencia. Bp., 2009. október 16–17. / szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba. Bp.: METEM, 2010. 51–65.
- TÓTH-BARBALICS Veronika: Konzervatív folyóirat a középosztálynak. A *Napkelet* történetének vázlata = *Kommentár* (5.) 2010. 1. 40–52.

Sajtótermékek mint forrásanyagok

- BODÓ Márta: Katolikus színjátszás, iskolai színjátszás a két világháború közti Erdélyben = *Ezeréves múltunk. Tanulmányok az erdélyi egyházmegye történetéből* / szerk. MARTON

- József, BODÓ Márta. Bp.: Szt. István Társ., Kolozsvár: Verbum Keresztény Kult. Egyes., 2009. 184–197.
- Színműirodalom a korabeli kolozsvári sajtóban
- CSAJÁNYI Melinda: Az antiszemitizmus bűvópatakja az Új Nemzedék című újság 1939. évi olvasói levelezésében = Vázlatok két évszázad magyar történelméből. Tanulmányok / főszerk. GERGELY Jenő; szerk. DOMBOVÁRI Ádám, MANHERCZ Orsolya. Bp.: ELTE Történelemtud. Doktori Isk.–ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Tört. Tansz., 2010. 155–169.
- GÉCZI János – DARVAI Tibor: A gyermek képe az 1960–1980-as évek magyar nevelésügyi szaklapjában = Új Ped. Szle (60.) 2010. 3/4. 201–237. ill.
- KOSZTYÓ Gyula: Az Osztrák–Magyar Monarchia propaganda-tevékenysége 1914–1915-ben a korabeli „kárpataljai” magyar sajtóban. Ungvár; Bp.: Intermix, 2010. 44 p. ill. (Kárpataljai magyar könyvek; 205.)
- LUKÁCS Anikó: Nemzeti divat a pesti magyar nyelvű sajtóban az 1850-es, 60-as években = Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok / szerk. ALBERT Réka, CZOCH Gábor, ERDŐSI Péter. Érd: Kalonda, 2010. 265–302. ill.
- PENKE Olga: A törvényesség, a társadalom haszna és a szabadság összefüggései a Mindenes Gyűjteményben = Színház, dráma, irodalom. Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére / szerk. TÓTH Orsolya. Pécs: Pro Pannonia, 2010. 223–235.
- RÁCZ János: Az 1956-os magyar forradalom következményei a Manchester Guardian tükrében (1956. november 4.–1957. december 31.) = Vázlatok két évszázad magyar történelméből. Tanulmányok / főszerk. GERGELY Jenő; szerk. DOMBOVÁRI Ádám, MANHERCZ Orsolya. Bp.: ELTE Történelemtud. Doktori Isk.–ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Tört. Tansz., 2010. 239–253.
- SZEREPI Sándor: A kisebbségi kérdés megjelenése a „Magyar Külpolitika” c. folyóiratban 1920–1929 között = Társadalomtudományi tanulmányok a pedagógia és a történettudomány köréből / szerk. SOÓS Zsolt. Debrecen: Galenos Alapítvány, 2010. 27–38.
- SZEREPI Sándor: A magyar külpolitika ’20-as évekbeli lehetőségeinek kormány közeli megfogalmazásai a Magyar Külpolitika c. folyóiratban = Társadalomtudományi Tanulmányok (3.) 2010. 9–30.
- SZILBEKNÉ CSEH Györgyi: Győri séta a századfordulón. Az 1900-as év kulturális eseményei egy újság tükrében. Győr: Galgóczi E. Vár. Kvt., 2010. 74 p. ill.
- VARGÁNÉ NAGY Anikó: A két világháború közti szaksajtó írásaiban megjelenő pedagóguskép bemutatása = Társadalomtudományi tanulmányok a pedagógia és a történettudomány köréből / szerk. SOÓS Zsolt. Debrecen: Galenos Alapítvány, 2010. 39–46.
- VINCZE Dániel: Bethlen Gábor és az első angol újságok = Fons (17.) 2010. 1. 59–111.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

- A Miskolci Egyetem Könyvtár, Levéltár, Múzeum története. 275 éves intézmény, 60 éve Miskolcon, 40 éve új épületben / szerk. SZENDI Attila. Miskolc: ME Kvt., Lvt., Múz., 2010. 160 p. ill. (A Miskolci Egyetemi Könyvtár, Levéltár és Múzeum kiadványai; 30.)
- MONOK István: Le sentiment „Hungarus” et la Bibliotheca Corviniana = Hungarian Studies (24.) 2010. 1. 3–20.
- MUCKENHAUPT Erzsébet: A csiksomlyói ferences könyvtár ősnymtatvány-gyűjteménye = Keresztény Szó (21.) 2010. 4. 1–7. ill.
- ROZSONDAI Marianne: Az MTA Könyvtára ősnymtatvány-gyűjteményének eredete és tematikai megoszlása = Hagyomány ... 40–71.
- SAS Péter: A kolozsvári Szent Mihály-plébánia-könyvtár. Egy könyv- és olvasmánytörténeti kuriózum = „mint az gyümölcszöcs és termett szőlőveszszöcs...” 277–284.
- VELENCZEI Katalin: Humanista könyvritkaságok a Püspöki Könyvtárban = Mátyás király és a fehérvári reneszánsz / szerk. KERNY Terézia, SMOHAY András. Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházm. Múz., 2010. 114–125., 138. ill.

15. század

- BOLONYAI Gábor: A Szapphó-corvina titka. Naldo Naldi „De laudibus augustae bibliothecae carmina” című művének értelmezéséhez = MKsz (126.) 2010. 4. 429–452.

NÉMETH András: I. Miksa császár Willibald Pirckheimernek küldött ajándék könyvei. Újabb budai eredetű kódexek? = *MűvtörtÉrt.* (59.) 2010. 2. 275–291. ill.

NÉMETH András: Willibald Pirckheimer és Budáról származó görög kódexei = *Érték és értelmezés...* 156–180. ill.

19. század

EMÓDI András: Kötetek Ipolyi Arnold könyvtárából = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” 243–251. ill.

ULRICH, Paul S.: Der Theaterbibliothekar. Seine Rolle in der Theaterpraxis des 19. Jahrhunderts = „...de még szebb a színház”... 55–70.

19–20. század

KOCSY Lászlóné: A nemzeti könyvtár hírlapgyűjteménye = *Érték és értelmezés...* 292–297.

KÖRMENDY Kinga: Széchenyi István üzenete Döblingből. A Széchenyi-gyűjtemény az MTA Könyvtárában = Széchenyi emlékezete. Szerlegbeszéd a Nemzeti Kaszinóban, 1864–1944 / előszó GERGELY András; bev. tan., életrajzok és jegyz. ANKA László. Bp.: Akad. K.–Széchenyi Irod. és Műv. Akad., 2010. 403–411. ill.

PUSZTAI Hajnalka: Muzeális könyvtár a modern universitas szolgálatában = A Miskolci Egyetem Könyvtár, Levéltár, Múzeum története. 275 éves intézmény, 60 éve Miskolcon, 40 éve új épületben / szerk. SZENDI Attila. Miskolc: ME Kvt., Lvt., Múz., 2010. 105–114. ill.

SIPOS Anna Magdolna: Könyvtárak a református tanítóképzőkben Magyarországon (1867–1948) = Kálvin... 165–177.

SZIRÁNYI Gábor: A Zeneakadémia könyvtárának története = KKK (19.) 2010. 8. 48–61.

20. század

BERLÁSZ Piroska: Adalékok a Színháztörténeti Tár irat- és kéziratgyűjteményének történetéhez = „...de még szebb a színház”... 187–190.

DIENES Dénes: Könyvek fogságban – és a szabadulás = „Elveszett és megtaláltott...” 7–11.

DROPPÁNNÉ DEBRECZENI Éva: Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum története. Különös tekintettel a könyvtári gyűjtemény alakulására. 2. jav. kiad. Bp.: OPKM, 2005–2. 1958–1990. 2010. 526 p. ill.

„Elveszett és megtaláltott...”. Tanulmányok az Oroszországból visszatért sárospataki ritkaságokról / szerk. DIENES Dénes. Sárospatak: Sárospataki Reform. Kollégium Tud. Gyűjteményei, 2010. 216 p. ill.

KURTA József: Az erdélyi református kollégiumi könyvtárak államosítása és visszaigénylése = *Hagyomány...* 83–99.

MARKÓ Veronika: Eötvös József Collegium könyvtára – Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtár. Egy sorsdöntő évtized története, 1945–1955 = MKsz (126.) 2010. 2. 226–241.

NAGY Gábor: Fasisztának minősített könyvek kivonása a Magyar Országos Levéltár könyvtárából 1945–1947 = *Levéltári Szle* (60.) 2010. 3. 47–58.

PERJÁMOSI Sándor: Az első magyar orvostörténeti intézet könyvtára és könyvtári állománya Kolozsváron = *Érték és értelmezés...* 281–291.

Bibliofília, magánkönyvtárak

HALÁSZ Magdolna – NAGY Zoltán: Könyvek között egy életen át. Busa Margit hagyatéka Széphalomban = KKK (19.) 2010. 5. 46–50.

HORVÁTH József: Adalékok a 18. századi győri magánkönyvtárak történetéhez. Vida László főszolgabíró könyvtáráról = *A Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár Évkönyve* 2008. (2009.) 212–236.

ŐSZ Sándor Előd: Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin levelei. Új adatok a zsolnárfordító és fia biográfiájához = *Református Szle* (102.) 2009. 6. 747–756. ill.

TÓTH Gergely: Bél Mátyás könyvtárai = *Hagyomány...* 73–82.

VÁSÁRHELYI Judit, P.: Szenci Molnár Albert Bibliakötetei = *Ghesaurus...* 281–286. ill.

WEHLI Tünde: Beatrix királyné – bibliofil vagy olvasó? = „...de még szebb a színház”... 200–206. ill.

ZVARA Edina: Náprági Demeter három könyve az Esterházy-könyvtárban. = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” 263–267.

Olvasástörténet

- BÓDY-MÁRKUS Rozália: A népies(nek szánt) kiadványok és műfajok helye a magyar sajtó és könyvkiadás átalakuló rendszerében a 19. század második felében = *Érték és értelmezés...* 298–309.
- GALCSIK Zsolt: A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör vázlatos története, 1888–1947 = *A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör története. Ötvenéves fennállásának emlékére* / PINTÉR Sándor. Hasonmás kiad. Szécsény: M. Mezőgazd. Múzeum. Baráti Köre, 2010. 7–11.
- GUSZMANNÉ NAGY Ágnes: Hóstyai olvasóköri Egerben = *Helyismereti gyűjtemények régen és ma. A Magyar Könyvtárosok Egyesülete Helyismereti Könyvtárosok Szervezete 16. Országos Konferenciája. Eger, 2009. július 15–17.* / szerk. GUSZMANNÉ NAGY Ágnes. Eger: Bródy S. M. és Vár. Kvt., 2010. 81–95. ill.
- HATOS Pál: Ravasz László, az olvasó. A sárospataki Ravasz-hagyatékából = *Kommentár* (5.) 2010. 3. 67–82.
- KISS Gábor Zoltán: A Literatura és a ponyva aranykora. Szélgjegyzetek a hazai tömegirodalom történetéhez = *Alföld* (61.) 2010. 2. 97–104.
- MIZERA Tamás: Földrajzi és utazási irodalom a XVI–XVIII. századi Kárpát-medence polgárainak olvasmányáiban = *Az utazás szemiotikája* / szerk. BALÁZS Géza, H. VARGA Gyula. Bp.: M. Szemiotikai Társ., Eger: Liceum K., 2010. 333–340., 471.
- MONOK István: Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a kora újkorban = *Erdélyi Múzeum* (72.) 2010. 1/2. 1–9.
- MONOK István: Udvartartási minták, korszerű ismeretanyag a 16–17. század fordulójának főúri könyvtáraiban Magyarországon = *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkor magyar politika szerepjátékai* / szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó. Bp.: L'Harmattan–Transsylvania Emlékeiért Tud. Egyes., 2010. 67–76.
- PETRŐCZI Éva: Egy magyar puritán „bestseller”. Pápai Páriz Imre: *Keskeny út* = *Ghesaurus...* 297–306.
- POSTMA, Ferenc – EREDICS Péter: Henricus Diebstius und seine ungarischen Studenten in Deventer. Ein kleiner Beitrag zu seiner Rezeptionsgeschichte und Bibliographie = „mint az gyümölcszós és termett szőlőveszszöc...” 71–89. ill.
- SÓBER Péter: Olvasóköri Bács-Kiskun megyében, különös tekintettel a Szakmári Katolikus Olvasókörre 1910–1949 = *Bács-Kiskun Megye Múltjából* (24.) 2010. 88–100.
- TÓTH Szabolcs Barnabás: Adatok az első sepsiszentgyörgyi kaszinó történetéhez = *Korunk* (20.) 2009. 2. 60–66. ill.
- TÓTH Szabolcs Barnabás: A sepsiszentgyörgyi olvasóegylet/kaszinó története, 1835–1946 = *Acta Siculica* 2010. 459–480. ill.
- VÖLGYESI Orsolya: „Csakhamar végig olvastam Komárom összes magyar könyvét és mindég többre vágytam”. Irodalmi élmények és történelmi tapasztalatok Szinnyi József visszaemlékezéseiben = *Írók, szerepek, stratégiák* / VÖLGYESI Orsolya. Bp.: Ráció, 2010. 152–165.
- ZVARA Edina: Kanizsai Pálfi János (1582–1641) könyvei Esterházy Pál gyűjteményében = *MKsz* (126.) 2010. 3. 386–398.

A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

- BÉNYEI Miklós: Kovács Máté és a Debreceni Egyetemi Könyvtár Évkönyve = *KF* (20.) 2010. 2. 277–284.
- HEGEDŰS Imre János: Benedek Elek monográfia. 2. jav. kiad. Csíkszereda: Pallas-Akad., 2009. 435 p. (Bibliotheca Transsylvanica; 47.)
- KECZÁN Mariann: Lapok egy főszerkesztő életéből = *Tanulmányok a XX. századi irodalom köréből* / összeáll. IMRE László, GÖNCZY Monika. Debrecen: Debreceni Egy. K., 2009. 139–159.
- Juhász Béla (1932–1999); *Alföld* (Debrecen)
- KÉGLI Ferenc: Petrik Géza bibliográfus magyar nemzeti bibliográfiát megalapozó tevékenysége – *Magyar Örökség* = *Magyar Örökség* (2.) 2009. 249–253.
- KERESZTURI József: Bibó István, a könyvtáros. Pécs: Pro Pannonia, 2010. 159 p. ill. (Pannónia könyvek)
- KOROMPAI Gáborné: Kovács Máté debreceni évei = *KKK* (19.) 2010. 2. 52–57.
- KÖRÖSI Zsuzsanna: Körösi József és az ő Valósága = *Kádárizmus. Átereszek* / szerk. KOZÁK Gyula. Bp.: 1956-os Intézet, 2010. 117–153. ill.

- KOSZTOLÁNCZY Tibor: Ernő Osvát = Pietas non sola Romana... 691–696.
- KUPÁN Árpád: Újságíró karrier a múlt század elején = Párhuzamos életrajzok. Nagyvárad egykori hírességei / KUPÁN Árpád. Nagyvárad: Europrint, 2010. 131–155. ill.
- Papp János (1877–1938)
- MÁTÉ László: Győry Dezső újságírói munkássága = Nyelvünk és Kultúránk (40.) 2010. 2. 89–92.
- MUDRÁK József: A debreceni egyetemi könyvtár tisztviselői névsora és lexikona életrajzi és irodalmi adatokkal 1916–1949 = KK (30.) 2008. (2010.) 208–238.
- PERJÁMOSI Sándor: Az író fegyvere a toll. Az újságíró és lapszerkesztő Benedek Elek = Tündérország napszámosa. Benedek Elek-olvasókönyv / szerk. FARKAS Kinga. Sepsiszentgyörgy: Regös Ifj. és Közművel. Egyes.–Bod Péter M. Kvt.–Kovácsna M. Művel. Közp., 2009. 63–74.
- SZÁLLÁSI Árpád: Porzó és hamu. Ágai Adolf = Magyar írók orvosairól és a magyar orvos-írókról / SZÁLLÁSI Árpád. Bp.: Mati, 2010. 211–214.
- SZINCSONK György: O Valaskom (Walaskom) nien Komlóšanom. Úryvok z chystanej obširnejšej štúdie = Kontexty identity. Jubilejný zborník na počesť Anny Divišanovej / ed. Eva KREKOVÍČOVÁ, Alžbeta UHRINOVÁ, Mária ŽILÁKOVÁ. Békešská Čaba: Celoštátna slovenská samospráva, 2010. 320–327. ill.
- Wallaszky Pál (1742–1824)
- TVERDOTA György: Németh Andor. Bp.: Balassi K., 2009–2010.
1. köt. Egy közép-európai értelmiségi a XX. század első felében. 2009. 281 p.
 2. köt. Változatok az otthontalanságra. 2010. 240 p. ill.
- VARGÁNÉ BLÁGA Borbála: Sallai István tanító, könyvtartudós élete, pályája: 1911–1979 = Múltunk kincseiből merítve. Válogatás a Bárdos Ferenc Helyismereti Klub előadásából / szerk. VARGÁNÉ BLÁGA Borbála. Baja: Ady E. Vár. Kvt. és Művel. Közp., 2010. 163–175.
- VÁSÁRHELYI Judit, P.: Borsa Gedeon régi magyar könyvkultúráját feltáró tevékenysége – Magyar Örökség = Magyar Örökség (2.) 2009. 451–454.
- VERŐK Attila: Martin Schmeizel a könyves ügyekről a felvilágosodás hajnalán = „mint az gyümölczös és termett szőlőveszszöc...” 256–262.

HEGYKÖZI ILONA–KOLLÁR MÁRIA

FIGYELŐ

Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium legrégibb folyamatosan működő nyomdánkról. 450 éves a Debreceni Nyomda. Debrecen, Kölcsey Központ, 2011. május 16. Nagyszabású, színvonalas ünnepségsorozattal ünnepelhettük meg a Debreceni Nyomda (ma Alföldi Nyomda Zrt.) 450 éves évfordulóját. Az 1561-ben létrejött nyomda kezdetben az egyház, majd a város felügyelete alatt működött. A kolozsvári tipográfia mellett a legtöbb magyar nyelvű kiadvány ebből a műhelyből került ki. Első nyomdása Huszár Gál volt, akit olyan neves tipográfusok követtek, mint például Török Mihály, Hoffhalter Rudolf, Csáktornyai János, Rheda Pál, Vincze György, Miskolczi Csulyak Ferenc, Viski Pál, Margitai István.

A debreceni Kölcsey Központ adott helyet a „»Nem pusztán üzletképpen ... tartatott«: 450 éves a Debreceni Nyomda” című könyvtörténeti kiállításnak, amelyen a 16. századtól a 21. századig megjelent kiadványokból válogattak a szervezők. A kiállítást megnyitók (Kósa Lajos polgármester; György Géza, az Alföldi Nyomda vezérigazgatója; Gáborjáni Szabó Botond, a Nagykönyvtár igazgatója) mindegyike kiemelte a nyomda szerepének jelentőségét mind a művelődéstörténetben, mind a város életében. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtörténeti Munkabizottsága ez alkalommal Debrecenben tartotta kihelyezett ülését, így ennek tagjai is részt vehettek a nap rendezvényein.

A délután folyamán került sor a nyomdászattörténeti konferenciára. Az előadók a Debreceni Nyomda egy-egy korszakát, kiadványait, s az itt dolgozó nyomdászok tevékenységét mutatták be a legkülönbözőbb szempontok szerint. A szervezők a konferencia kezdetekor nagy örömmel ajándékozták meg a résztvevőket, amikor a kezükbe adták az előadásokból összeállított szép kiállítású tanulmánykötetet: *Jubileumi könyv- és nyomdatörténeti szimpózium legrégibb folyamatosan működő nyomdánkról. Tanulmánykötet.* (Szerk.: ZENTAI Csilla. Debrecen, 2011. Alföldi Nyomda Zrt. Méliusz Műhelye). Az ünnepség alkalmából egy másik kiadvány is megjelent: *Méliusz Juhász Péter: A Szent Pál apostal levelenec, mellyet a colossabelieknec irt, predicacio szerent valo magyarázattya (Debrecen, 1561)*, s ehhez kapcsolódóan Incze Gábor 1937-es szövegolvasatának kiadása Révész Imre tanulmányával. A facsimile kiadások több szempontból is jelentősek. Egyrészt hozzáférhetővé teszik a ritka műveket, másrészt pedig új lendületet adhatnak a kutatásoknak.

Ez utóbbira volt példa Oláh Szabolcs előadása: „Nyomtatvány, prédikáció és isteni szó – az első debreceni kiadványok eszmétörténeti háttéréről”. Meliusz Juhász Péter magyarázata a Kolossébeliekhez az első, teljes egészében Debrecenben nyomtatott könyv volt (1561, Huszár Gál kiadása). Pál levelét Meliusz valószínűleg 1560-ban elmondott prédikációiban, élőszóban magyarázta; így a könyv megjelenésekor egy vitatérbe érkezett. E mű több szempontból is izgalmas írás, melynek alapos megismeréséhez szövegszintű vizsgálatra van szükség. Az előadó többek között azt a kérdést vizsgálta, hogy mit találtak jelentősnek Pál apostol leveleiben az azokat magyarázó teológusok, s hogyan próbálták meg egyesek kettéválasztani Krisztus emberi és isteni természetét. Szent Pál leveleinek számos kiadása, kommentárja volt a 16. században. A középpontban álló kérdés Krisztus

emberi és isteni természetének szétválasztása volt. A válaszoktól függően eltérő krisztológiai és úrvacsorai tanítások adódtak; ennek megfelelően a reformált egyházban az úrvacsorának eltérő liturgiái és formái alakultak ki. Melius magyarázatában azzal kapcsolódik a helvét felfogáshoz, hogy a mennybe felment Krisztus testét bizonyos helyhez köti. Művével Debrecenben nagy nyilvánosságot nyert, s hivatkozhatóvá vált a Heinrich Bullinger krisztológiájára épülő úrvacsoratan. Az előadó szavaival: ezzel a „tettével Melius markáns ellenpontot jelenített meg a zwingliánus krisztológiai álláspontra épülő úrvacsoratanál szemben.” Melius prédikációiban Krisztus megosztott személye (isteni és emberi természet értékkülönbsége a megváltás művében) mellett érvel, hiszen abban az időben Debrecenben erre volt szükség – zárta gondolatait az előadó.

Bánfi Szilvia előadásában (A debreceni nyomdászat kezdetei a betűtípus-kutatás tükrében) a technikatörténet iránt érdeklődőknek kedvezett. A nyomdaalapító Huszár Gál óvári, kassai és debreceni működését vizsgálta, kiemelve nyomtatványait, nyomdakészletének eredetét és utóéletét. A továbbiakban Török Mihály, Raphael Hoffhalter és Komlós [Lupus] András kapcsolatát elemezte a debreceni városi nyomdával. Kiemelte, hogy ezen nyomdászok nyomtatványainak tipográfiai vizsgálata alapján igencsak módosul a debreceni nyomdászat kezdeteiről korábban kialakított kép. Az új vizsgálatok alapján megcáfolható az a korábbi állítás, hogy Huszár Gál és Raphael Hoffhalter a lobbanékony természetű Melius miatt távozott el a városból, valamint az a meggyökeresedett nézet, mely szerint „nyomdai felszerelésüket társzekerekre rakva vándoroltak egyik településről a másikra”. A szerző esettanulmánya jó bizonyíték a karakterkészletek vizsgálatának fontosságára, hiszen apróknak tűnő, de a nyomdászat- és a művelődéstörténet számára is alapvető jelentőségű adatok kerülhetnek elő. Ezek sokszor pontosítják vagy kiigazítják meglévő ismereteinket, s olykor segítenek bizonyos romantikus elképzelések eloszlásában.

Rheda Pál könyvkiadói programjáról hallhattunk Bitskey István és D. Szabó Ágnes közös előadásában. Rheda közel huszonöt évig, 1596–1619 között vezette a debreceni tipográfiát. Ez a jelentős időtartam, valamint nyomtatványainak nagy száma és változatossága indokolta könyvkiadói programjának bemutatását. (Az előadók feldolgozása egyben az első jelentős összefoglaló tanulmány Rheda Pál debreceni nyomdászatáról.) Rhedának működése alatt több mint nyolcvan kiadványa jelent meg. Az előadók Heltai János műfaji tagolását alapul véve a következő csoportokra osztva elemezték a műveket: I) Egyházi kiadványok: a Bibliával kapcsolatos munkák, prédikációs kötetek, katekizmusok, gyászversek-gyászbeszédék, énekeskönyvek, imádságos és elmélkedő könyvek, vallási vitairatok; II) Iskolai kiadványok: szójegyzék, szótár, nyelvtankönyv, tantervi utasítás; III) Alkalmi kiadványok, kalendáriumok: naptárak, szorzó- és kamatszámító táblák; IV) Világi tárgyú kiadványok: Gyulai Márton győzelmi éneke, Balassi Bálint Szép magyar komédiája, Curtius Rufus *Nagy Sándor*ának Háportoni Forró Pál által készített fordítása. Legnagyobb számban az első csoport kiadványai képviseltetik magukat; ebből jól látható, hogy az officina elsősorban a kálvinista egyházat szolgálta. A legjelentősebb kiadványok közé tartoztak a kalendáriumok is, melyek biztos bevételt jelentettek. Rheda tehát sokszínű és igényes kiadói tevékenységet tudhatott magának, magas színvonalú könyvkiadói programmal.

Csorba Dávid „Az 1661–1705 közötti debreceni nyomdászat esztörténeti képe” című előadásának elején kiemelte, hogy a korszak debreceni kiadványainak elemzését nehezíti, hogy az *RMNy.* még csak 1655-ig jutott el. A kutatók számára azonban nagy segítséget jelentenek az 1990-es évektől megújult nyomda-, könyvkötés-, könyvtár-, retorika-, himnológia-, prédikáció- és kalendáriumtörténeti feldolgozások. A 17. század második felében kiadott nyomtatványok alapján elmondható, hogy a Debrecenben megjelent magyar nyelvű könyvek száma kiemelkedően magas. Ez a tény már évtizedek óta ismert, leginkább Benda Kálmán (198 kiadvány) és R. Várkonyi Ágnes (196 munka) írásaiból. Az állítás ma is fennáll, de az újabban előkerült műveknek köszönhetően tovább pontosítható a kép. Ezek alapján elmondható, hogy az 1661–1705 közt működő debreceni tipográ-

fiának legkevesebb 168 kötetben 208 kiadványa jelent meg. Az ebben az időszakban dolgozó nyomdászok összes kiadványának együttesen is a 60%-át magyar nyelvű munkák tették ki. A korszakban a nyolcadrét formátumú könyv volt a divat, s a század vége felé haladva a vaskosabb könyveket felváltották a kis terjedelműek (disputák, káték, imakönyvek, iskolai tankönyvek). Az előadó kimutatásai szerint a kiadványok döntő többsége az egyházi jellegű osztályba osztható be. A legnagyobb példányszámot az énekeskönyvek jelentik, a korban pedig a legmeghatározóbb szerepe a prédikációnak volt.

A Debrecenben használt betűtípusok és könyvdíszek feltárása eddig csak a 16. századra vonatkozóan történt meg, a következő századok vizsgálata folyamatban van az Országos Széchényi Könyvtárban. Varga Bernadett az ott folyó munkából mutatott be egy részt. Számos újdonságot tartalmazó előadásának címe: „»Typographiánk szép vala, de az is mindenestől elbomla...« Debrecenben használt könyvdíszek a 18. század első éveiben”. (A könyvdíszek vizsgálata alapján a 18. századi debreceni nyomda életében élesen elkülöníthető az 1705 előtti és utáni korszak, ezért is esett az előadó választása erre a rövid időszakra.) A debreceni officina élén ekkor Vincze György állt, akinek működése alatt évente mindössze három-négy kiadvány jelent meg. A nyomda áldozatul esett az 1705-ös dúlásnak (csak 1712-ben indult újra), s a pusztulás előtti felszerelés nagyobb része is megsemmisült. A könyvdíszeket tekintve teljesnek mondható a pusztulás, hiszen az 1705 előtt használt díszek már egyáltalán nem bukkannak fel a későbbi debreceni nyomtatványokban. Varga Bernadett összeállításában ennek az öt évnél a debreceni könyvdíszeket mutatta be (a nyomdai cifrák kivételével), a teljesség igényével. Munkája kiindulópontját az *RMNy.* szerkesztősége által 1701–1705 közötti debreceniként számon tartott 47 bibliográfiai egység képezte.

V. Ecsedy Judit is több új eredményről számolt be előadásában (A késmárki nyomda Debrecenben?). A késmárki nyomdász, Matthias Wittrarius 1704-ben állította fel officináját. Magánvállalkozása a maga korában több szempontból is különlegesnek mondható: a 18. században ez volt az egyetlen protestáns alapítású nyomda Magyarországon, ez volt a század második nyomdaalapítása, és a Rákóczi-szabadságharc idején, a hadműveletek közelében jött létre. A késmárki tipográfia 1710-ben megszűnt, majd egy évvel később eladták a debreceni városi tanácsnak. Az új nyomda kiadványai csak 1713-tól jelentek meg, Miskolczy Csulyak Ferenc irányításával. V. Ecsedy Judit összevetette a késmárki nyomda 1705–1710 között megjelent kiadványainak külsejét az 1713-tól kezdve Debrecenben kinyomtatott könyvek tipográfiai jellemzőivel. A könyvdíszek vizsgálatával és egyéb források segítségével bebizonyította, hogy a késmárki nyomda valóban Debrecenbe került. Fontos megállapítása az is, hogy az 1719-es tűzvészben nem pusztult el minden, ugyanis a késmárki eredetű díszek némelyike az 1730–1740-es években továbbra is használatban volt az újra működő debreceni nyomdában. Előadása végén szólt még a Tótfalusi Kis Miklóstól származó betűanyagról is, melynek debreceni használatára több bizonyíték is létezik.

Oláh Róbert Tóth Endrének az Egyházkerületi Közgyűléshez írt kérvényét elemezte. A debreceni tanács 1844-ben választotta meg Tóth Endrét a nyomda élére, s ő közel egy évtizedig, 1853-ig irányította azt. Nem önszántából hagyta el a nyomdát: hanyagsággal, pontatlansággal és sikkasztással vádolták meg. Tóth Endrének korábban csak technikai fejlesztéseiről olvashattunk, az előadásban tárgyalt levélből azonban ennél sokkal többet tudhatunk meg debreceni tevékenységéről. Tóth működésének első évében írta meg a kérvényt, melyben nagyszabású, jól átgondolt terveiről kapunk képet. Nagy lelkesedéssel látott neki munkájának; mind az eladást, mind az előállítását meg akarta reformálni: megnyitotta a nyomda saját termékeit árusító boltját, vassajtókat szerzett be a régi fasajtók helyett, új betűkészletet s jó minőségű géppapírt vásárolt. Ezen fejlesztések tették lehetővé, hogy a debreceni nyomda az 1848–1849-es szabadságharc idején megfelelhessen feladatainak. Tóth Endre művelt és képzett nyomdászmeister volt, akinél együtt járt mind a tartalom, mind a forma iránti igényesség.

Ölveti Gábor „Debreceni nyomdák a 20. század első felében” címmel tartotta meg előadását. Az I. világháború az élénk debreceni nyomdaipari működésnek is véget vetett. Az 1870-es évektől számba vett 71 nyomdai vállalkozás közül csak nyolc érte meg az 1920-as évet, például a Hegedűs és Sándor Rt., Liebermann Mór nyomdája és a Városi Nyomda. 1918 után Debrecen nyomdáinak új szerkezete alakult ki, ugyanis megjelentek a tőkeerős társaságokba szerveződő és gyári jellegű nagyüzemek. A nagyvállalatok mellett továbbra is népes maradt a kis- és középvállalkozók tábora is. A gazdasági világválság a termelésben is nagy pangást okozott. Ez időszakban csak a tőkeerős gyári jellegű, illetve kisipari társulások maradtak meg. A korszak jelentősebb eseményei közé tartozik, hogy csődbe ment a Hegedűs és Sándor Rt., deportálták a Liebermann testvéreket, nyomdájuk pedig egy bombázáskor megsérült. A Városi Nyomda az 1948-as kormányrendelet alapján Alföldi Nyomda Nemzeti Vállalattá alakult át, majd 1949-ben valamennyi, még működő nyomdát államosítottak, és átadták az Alföldi Nyomdának.

Szendrei Ákos a 20. század második felébe kalauzolta a hallgatóságot. „Az államosítástól a privatizációig. Az Alföldi Nyomda története – 1949–1998” című előadásában hat korszakra osztva ismertette a nyomda történetét és átalakulását: 1) Az államosítás korszaka (1945–1949); 2) A nagyipari beruházások, vagyis a „vas és acél országa”-nak korszaka (1950–1956); 3) Az életszínvonal emelésével, a mezőgazdaság, a feldolgozóipar intenzív és a könnyűipar extenzív fejlődésével jellemezhető gazdasági konszolidáció korszaka (1957–1968); 4) Az „új mechanizmus”-sal elinduló, az életszínvonal további emelését hozó és részleges piaci viszonyokat teremtő időszak (1969–1985); 5) A kényszerű reformokkal és a gazdasági visszaeséssel jellemezhető stagnálás, válság, majd a rendszerváltásba torkolló korszak (1986–1989); 6) A szerkezeti átalakulás, a privatizáció, illetve a piaci és világgazdasági folyamatok megjelenésének, ezzel párhuzamosan pedig a volt KGST-piac megszűnésének korszaka (1990–). Így vált az Alföldi Nyomda hazánk legrégebbi, ma is működő iparvállalatává.

A konferencia végén Bitskey István a 16–17. századi debreceni nyomdatermékek hasonmás kiadásait mutatta be (10 mű), kiemelve azok könyv- és művelődéstörténeti jelentőségét.

Debrecen évszázadok óta mind a történeti, mind a mai Magyarország egyik legfontosabb kulturális központja. A város nyomdájával, nyomdászaival, azok kiadványaival a magyar művelődéstörténetet és szellemi életet szolgálta, így vált kulturális örökségünk részévé. A neves tipográfia – legyen a neve Debreceni Nyomda vagy Alföldi Nyomda Zrt. – 450 éves működését annak is köszönheti, hogy mindvégig a könyvtörténeti kiállítás jelmondatául is szolgáló szavakat tartotta szem előtt: „Nem pusztán üzletképpen ... tartatott”; s örökségéhez hűen ezt teszi ma is.

ZVARA EDINA

Melius Juhász Péter műveinek facsimile kiadása. Az egyháztörténeti kutatások további lendületének szép jele, hogy 16–17. századi magyar nyelvű bibliafordításaink és -kiadásaink hasonmás kiadásai sorra jelennek meg. Ezen művek egy része nehezen volt elérhető, így kutatásuk is akadályba ütközött. Az új kiadások most már mind az egyház-, irodalom-, könyv-, nyomda- és művelődéstörténészek, mind a szép könyvek kedvelői és az olvasni szeretők számára könnyebben elérhetőek. A facsimilék a kutatásoknak is új lendületet adnak, hiszen a művek újra az érdeklődés középpontjába kerülnek, így új kutatási eredmények születhetnek.

Mindhárom mű a neves debreceni prédikátor és tiszántúli szuperintendens Melius Juhász Péter (1532–1572) munkája:

Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyveknek az Sido nyelvnek igazságából, és igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán való fordítása magyar nyelvre. (Debreczenbe, Raphael Hoffhalter, 1565.) Hasonmás kiad. Ford.: MELIUS JUHÁSZ Péter. Szerk.: ÖTVÖS László. HELTAI János és BÁNFI Szilvia tanulmányával. Debrecen, 2010. Tiszántúli Református Egyházkerület /Nemzetközi Theologiai Könyv 75./ 515 p.

A Szent Jób könyvének a Sidó nyelvből és a bölcs magyarázók fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre 1565-ben. Hasonmás kiad. Ford.: MELIUS JUHÁSZ Péter. Szerk.: ÖTVÖS László. TÖKÉS László püspök ajánlásával, FEKETE Csaba, P. VÁSÁRHELYI Judit tanulmányával. Debrecen–Nagyvárad, 2008. [Ötvös L.]: Királyhágómelléki Református Egyházkerület /Nemzetközi Theologiai Könyv 74./ 254 p.

MELIUS JUHÁSZ Péter: *A Szent Pál apostal levelenec, melyet a colossabelieknek irt, predicacio szerent valo magyarázattya.* (Döbrötzönben, 1561.) Hasonmás kiad. Debrecen, 2011. Alföldi Nyomda Zrt. [157 + ?] fol. – MELIUS (JUHÁSZ) Péter: *A szent Pál apostal levelének melyet a colossabelieknek irt predicacio szerent való magyarázattya.* Szerk.: Incze Gábor. Révész Imre tanulmányával. Budapest, 1937. Hasonmás kiad. BÖLCSKEY Gusztáv püspök ajánlásával. Debrecen, 2011. Alföldi Nyomda Zrt., 221 p.

Melius Juhász Péter is feladatának érezte, hogy a teljes Bibliát lefordítsa magyar nyelvre. „Miként a prédikátorokat, azt kívánja Isten, hogy valaminemű nyelven a juhok vadnak, azon nyelven prédikáljanak az híveknek, és ne bolondoskodjanak az idegen értelem nélkül való szóval. Így a Bibliát is azt akarja, hogy mindenféle nyelven legyen, s mindenek értsék az ő akaratját” – írja Melius. Továbbá azért is kell lefordítani a Bibliát a saját anyanyelvünkre, mert „noha deákul valami kicsint tudunk, de sokan nem értjük az Bibliát, akit olvasunk”. Ő, eltérően az erazmistáktól, nem nyelvi feladatnak tekintette a Biblia magyar nyelvre fordítását, hanem „a keresztyén atyafiakat, akik ezt kívánják, az Úr szavának szép igaz értelmével és magyarázatával akarja építeni”. Ahogy a Heltai Gáspár vezette kolozsvári tudós műhely, ő is részenként akarta bibliafordító programját megvalósítani. Rövid élete sajnos megakadályozta ebben.

Melius Juhász Péter előtt már többen lefordították a Biblia valamely részét magyar nyelvre. A középkori kéziratok magyar nyelvű bibliafordítások Melius számára is elérhetőek lehettek, azonban erre nem rendelkezünk semmilyen konkrét adattal. A magyar erazmisták, Komjáti Benedek, Pesti Gábor és Sylvester János műveinek ismeretére csak közvetett bizonyítékokkal rendelkezünk. A *Sámuel könyvének* ajánlásában lévő gondolatok „összecsengenek a Sylvester János *Új Testamentumát* körülvevő nyelvtudományi gondolatokkal”, valamint némely kifejezés az *Új Testamentum* előtt álló disztichonokkal is alludál. Mindezek alapján Heltai János igen valószínűnek tartja, hogy Melius legalább Sylvester fordítását (Sárvár 1541, *RMNy.* 49) ismerte. Erasmus latin szövegkiadását azonban bizonyosan, hiszen idézi, hivatkozik rá a *Magyar Postillában* (Debrecen 1563, *RMNy.* 196). A kolozsvári munkacsoport időben szinte Meliusszal párhuzamosan kezdett el dolgozni, bibliafordításaik 1551-től jelentek meg. A debreceni prédikátornak így tudomása lehetett az ott folyó munkálatairól, de az nem valószínű, hogy ismerték volna egymás programját.

A nem magyar nyelvű források, kézikönyvek közül bibliafordítóink leginkább Luther Bibliáját és a héber eredeti mellett a kommentárokkal gazdagon ellátott, protestáns szellemű latin fordításokat használták. Ezen alapos filológiai munkával készült és nagy tekintélyre szert tett munkákra (Sebastian Münster, Sanctes Pagninus, Franciscus Vatablus) való hivatkozás a humanista filológiai hagyomány továbbélését is jelentette. A rájuk való hivatkozás egyfajta biztonságot, védelmet is nyújtott a felekezetek között zajló viták során. A prédikátorok segédeszköz nélkül nem fogtak hozzá a héber szövegek lefordításához, azt csak ellenőrzésként tartották szem előtt. Közvetlen forrásaik a héber

textust követő latin munkák voltak. Melius a héber nyelvben és irodalomban való kiváló jártasságának alapjait még itthon szerezte meg, majd wittenbergi egyetemi tanulmányai alatt elmélyítette. Bibliafordító társaihoz hasonlóan ő is megnevezi forrásait: eredeti héber szövegek, Franciscus Vatablus, Sebastian Münster, valamint a Jean Calvin és munkatársai által Genfben, 1535-ben megjelentetett fordítás. Vatablus és Münster verzióit tekintve héber vagy rabbinikus forrásértéke csak az utóbbinak van. A Melius-féle bibliafordításokban kimutatható rabbinikus magyarázattöredékek Sebastian Münster bibliakiadásából kerültek Meliushoz. Dán Róbert megállapította, hogy Melius többet adott, mint forrásai, ugyanis kiegészítései nem találhatók meg sem Vatablusnál, sem a genfiek fordításában.

Fordítástechnikájának bemutatásakor Fekete Csaba és P. Vásárhelyi Judit kiemeli, hogy Melius „páratlan prédikáló mivolta” fordításaiban is tükröződik: gyakran használja a kéttagú kifejezéseket, kifakad a lapszéleken, értelmaz és átértelmaz. A két tanulmányíró Heltai Jánoshoz hasonlóan összeveti Melius fordításait a *Vizsolyi Bibliával* (1590, RMNy. 652). Az előbbiek *Jób könyvének* kapcsán úgy vélik, hogy Károlyi Gáspár és társai mindenképpen ismerték Melius fordítását, s ennek a *Vizsolyi Biblia* szóhasználatában is nyoma van. Heltai János a „Sámuel könyve”, a kolossébeliekhez és a ró-mabeliekhez írt levelek szövegének elsődleges elemzésekor úgy fogalmaz: igaz, hogy Melius fordításai több helyen is hasonlítanak a *Vizsolyi Biblia* szövegéhez, több egybeesés is kimutatható, de egyelőre bizonytalan, hogy ez közöttük közvetett vagy közvetlen kapcsolatot jelent-e. Heltai a kérdést nyitva hagyja: egyelőre nem tartja eldönthetőnek, hogy a létező egybeesések közvetlen kapcsolatra vezethetők-e vissza (középkori szóbeli hagyomány), vagy ezek a szövegek egymástól független fordítások, melyeket „a legősibb forrás, maga a Biblia szövege kapcsol össze”. Inkább arra hajlik, hogy Károlyiék nem használták Melius szövegeit.

A három kiadvány közül a *Szent Pál levelének magyarázata* a legkorábbi. Az 1561-ben Kas-sáról Debrecenbe érkező Huszár Gál nyomdájában jelent meg 1561-ben. Ez egyben az első, teljes egészében Debrecenben nyomtatott könyv. A másik két kiadványt a Bécsből menekülő Raphael Hoffhalter nyomtatta ki, aki feltehetőleg Huszár közvetítésével érkezett. Hoffhalter igyekezett az elődje által hátrahagyott városi nyomda készletét felújítani, de közben egy saját műhelyt is létrehozott. A császárvárosból új könyvdiszeket, betűtípusokat, iniciálékat és matricákat szerzett be. A *Sámuel és a Királyok könyvének* használta először a debreceni nyomdában újonnan felállított nyomdai felszerelését, s egyben ez az első mű, amely „a szerencsétlen körülmények okán Bécsben megszakadt és Magyarországon újraindított saját tulajdonú műhelyében készült” – emeli ki Bánfi Szilvia. Hoffhalter a nyomdájában nyomtatott műveken minden esetben szerepeltette nevét, a város officinájából kiküldőként viszont nem. Bánfi a *Sámuel és a Királyok könyvét* Raphael Hoffhalter magyarországi munkáinak legszebb darabjai közé sorolja. Piros és fekete színnyomással készült címlapján a nyomdász saját maga metszette a zászlós bárányt. Ugyanebben az évben, 1565-ben Hoffhalter nyomdájával együtt Váradra költözött, s itt jelentette meg a *Jób könyvének* Melius-féle magyar nyelvű fordítását.

Melius Juhász Péternek némely bibliamagyarázó prédikációs kötetében is fellelhetők magyar nyelvű bibliai könyvek, így a *Szent Pál apostal levelének magyarázatjában* is (RMNy. 171). A ma is ismert szövegeket, fennmaradt műveket és egyéb forrásokat számba véve Heltai János Melius ténylegesen létező, magyar nyelvű bibliai szövegei közé sorolja *Sámuel és a Királyok két könyvét*, *Jób könyvét*, a *Rómabeliekhez és a Kolossébeliekhez írt levelet*, valamint a *Jelenések könyvének* teljes szövegét. Biztosra vehetjük, hogy elkészült *János evangéliuma*, s megalapozottan feltételezhető, hogy önálló kötetben jelent meg az *Ézsaiás*, a *Krónikák két könyve* és a teljes *Újtestamentum* is. Továbbá utalások vannak a *Józsué*, a *Birá*k, az *Eszter*, a *Nehémiás* és az *Énekek éneke* egykori nyomtatott kiadására.

Melius Juhász Péter fordítási munkálatai szorosan kapcsolódnak a korábbi hagyományokhoz, ámbar erre vonatkozólag egyelőre kevés tényleges bizonyítékkal rendelkezünk. A most megjelent

hasonmás kiadások (és a hozzájuk írt tanulmányok) azonban nagymértékben hozzásegítenek a szövegek további vizsgálódásaihoz.

A két bibliafordítás Ötvös László, a bibliamagyarázó prédikáció pedig az idén 450 éves évfordulóját ünneplő Debreceni Nyomda (ma Alföldi Nyomda Zrt.) igényes kiadásában jelent meg.

ZVARA EDINA

A Holnap Kiadó könyvillusztrátorokkal foglalkozó sorozatáról. Az 1989-ben alapított Holnap Kiadó létrejöttének, megalakulásának célja a kortárs magyar irodalom közreadása, fiatal magyar írók műhelyeként való működtetése volt. Most mégis egy olyan sorozatának köteteit ismertetjük, amely eltér ettől a célkitűzéstől; nevezetesen a Székely András művészettörténész gondozásában megjelent, 20. századi és kortárs magyar könyvművészek, grafikusok munkásságáról szóló, gazdagon illusztrált albumokat. Igaz, ezek a kötetek a szó szoros értelmében nem nevezhetők sorozatnak, hiszen nincs azonos ISSN számuk, némelyikről a sorozatszerkesztő neve is hiányzik, s olyan is akad közöttük, amelyen Székely szerzőként szerepel. Ennek ellenére az évente-kétévente megjelenő, hasonló tematikájú és kiállítású művek, amelyek egy-egy kiemelkedően magas művészi értéket képviselő, közkedvelt és közismert magyar könyvművész, könyvillusztrátor életművét mutatják be, az évek során összetartozóvá, egy virtuális sorozat tagjaivá lettek. Legjellemzőbb tulajdonságuk, hogy a cikk- és tanulmánygyűjtemények vagy életrajzi tárgyú szövegek kísérői a munkásságot gazdagon bemutató illusztrációk, így az egyes kötetek a művészi albumok, illetve a biográfiák jellemzőit egyesítik.

2003-ban jelent meg az első album, *Reich Károly élete és művészete, 1922–1988* címmel, Kratochwill Mimi szerkesztésében. Az általa nagy szeretettel, de tényszerű tömörséggel megírt fejezetben ismerheti meg az olvasó a művész életét és munkásságát, családi hátterét, tanulmányait, több évtizedes könyvillusztrációs tevékenységét, életszeretét, páratlanul fantáziadús világát. Az album ezt követően Reich Károly legszebb könyvillusztrációiból tartalmaz gazdag válogatást; közülük kiemelkednek Molnár Ferencnek *A Pál utcai fiúk*, illetve Móra Ferencnek *A kincskereső kisködmön* című munkáihoz készítették, amelyek ma már több generáció olvasmányélményét kísérik. Jelenlétük szerepet tölt még be a kötetben Nádor Tamás riportja, amelyben Reich Károly gyermekkoráról, kézműves neveltetéséről, apai örökségéről, édesanyjáról, családjáról, pályakezdéséről, könyvillusztratori munkálkodásáról, munkaelvéről, a szépről és a szeretetről tesz vallomást.

Még ugyanabban az évben adta közre a kiadó a *Réber-antológiát* is, Widengård Krisztina szerkesztésében. A vonal filozófusról szóló fejezetben Székely András mutatja be a grafikusot, s azt a műveltséget, kultúrtörténeti ismereteket igénylő tudást, ami rajzainak megismeréséhez szükséges. Réber László 1949-ben a Szabad Száj munkatársa lett, később a Ludas Matyihoz került, és elsősorban karikaturistaként vált ismertté. 1952-ben kapott először megbízást könyvillusztrálásra. A további fejezetek a felnőttek és a gyerekek számára írt könyvek mellé készített illusztrációit, Janikovszky Évával közös kötetek kiemelkedő sikerét tárgyalják. Jankovics Marcell a filmgyártáshoz kapcsolódó éveit, Wehner Tibor pedig a legkevésbé ismert, rajzoló munkásságát ismerteti.

Székely András 2004-ben megjelentetett *Szántó Piroska* című albumában azt a könyvillusztrátort ismerteti meg, aki elsősorban festőművészként ismert és elismert. A kötet életrajzi szemelvényei egy változatos életút és a politika kapcsolódását mutatják be. Természetesen jelentős szerepet kapnak az életút összefoglalásában a művészettörténeti vonatkozások is. Szántó Piroska illusztratori munkássága mintegy kiegészítő tevékenységként kezdődött; az igen szerteágazó termésből szinte csak kiragadva lehet említeni a Lukianosz és Boccaccio munkáihoz készített rajzait. A szemelvények

többek között érintik hitvallását Istenről, a természetről, panteista életszeretét és macskarajzait. Székely András a művészno színes és fekete-fehér műveiből, festményeiből és könyvillusztrációiból nemcsak Szántó Piroska, hanem társa, férje, Vas István életútját, a korabeli politikai és művészhívilág életének egy szeletét is szemléletesen tolmácsolja az olvasóknak.

A 2006-ban megjelentetett *Molnár-C. Pál, a könyvművész* című kötetet a kiadó már mint egy sorozat tagját adta ki. Szerzője, Bizzer István a kötet első részében röviden felvázolja az életutat, számvetést készítve az 1894-ben Battonyán született és 1981-ben Budapesten elhunyt művész, illusztrátor, könyvművész alkotói pályájáról, a közönségcsikerről, a mellőzöttségről, művészetének jelentőségéről. Kiemelt szerepet kap a könyvillusztrálói tevékenység, amely Az Est-lapokban megjelent tusrajzai után vált általánosan ismertté. A szerző ezek közül azokat találja a legizgalmasabbaknak, amelyeken az „elhúzás”, a fésűszerűen kifutó, elhalványuló tusfolt kevésbé teszi testessé az alakokat, inkább síkok egymásba csúsztatását idézi elő. Másfelől a római ösztöndíj alatt készített műhelymunkáiban Molnár C. Pál egységet tudott teremteni a modernség és a klasszikus európai kultúrát képviselő értékek között. Művészetében jelentős szerepet töltött be a fámetszet is; 1930-ban megjelent Fioretti nagy közönségcsikert aratott. Jelentős könyvillusztratori munkáiból ki kell emelni még a Mária-tisztelethez kapcsolódó könyveit – ugyanakkor az érzékeny mutatkozó női test iránti szenvedély is egyik fő jellemzője maradt grafikai művészetének. Molnár igen mutatós metszetso-rozatokat készített Kisfaludy Sándor, Arany János, Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Szabó Lőrinc és mások szépirodalmi alkotásaihoz is.

Ebben az évben a kiadó még két grafikus-önyvillusztrátorról jelentetett meg albumot. Az első Kernács Gabriella *Sajdik* című köte-e. A sokak számára elsősorban karikaturistaként ismert Sajdik Ferenc a magyar könyvillusztrálás kitűnő alakja is. A Móricz Zsigmond szatirikus írásával kezdődő mű gerincét a művész önéletrajza, illetve a vele és kortársaival készített riportok alkotják. Sajdik Ferenc ember- és állatábrázolásaival groteszk, ám mindig találó karakterrekléseket hozott létre, tudósai, politikusai, lovai és képzeletbeli állatai tulajdonképpen egy-egy jellemvonás, történelmi pillanat találó megörökítései. (Nem tudom megjegyzés nélkül megállni: „Magyar Nobel-díjasok” című sorozatában megtalálható Keleti Károly is, az első magyar hivatalos statisztikai szolgálat, a KSH megalapítója, amint strigulákat húzogató.) Szót kap természetesen Csukás István is, akinek mesefiguráit Sajdik alkotta közismertté és közkedvelté.

A másik album *Kass János: Írások és képek* címmel jelent meg; a kötet szövegének nagy részét maga az illusztrátor jegyzi. Írásai természetesen elsősorban munkáival állnak kapcsolatban. Kiemelkedik közülük Madáchtól *Az ember tragédiája*, Bartók *Csodálatos mandarinja* és Kodály *Psalmus Hungaricus*. Olvasható személyes vallomás Mészöly Miklóshoz és Polcz Alaine-hez kapcsolódó barátságáról, városmajori otthonukról, az ötvenes évek keserves élményeiről, a régi barátok hiányáról, Borsos Miklósról, Hincz Gyuláról, Kassák Lajosról. Székely András átfogó jelleggel ismerteti Kass könyvművészeti eredményeit, s tartalmazza a kötet mások mellett Angyalosi Gergely írását is az irodalmi mű és a képzőművészeti alkotás közötti kapcsolatáról.

A 2009-ben megjelent, *Heinzelmann Emma: rajzba álmódott mesék* című kötetet a sorozatszerkesztő szerzőként jegyezi. A groteszk hangvételű, lírai ihletű, tüneményesen csúfondáros könyvillusztrációk alkotója gyerekkönyvek, hazai és külföldi szerzők képi világának megteremtője. A kanyargós életút a filmgyári munka után Szász Endre mellett formálódott, betűíráson keresztül a plakátkészítésig. Az olvasó személyes vonatkozások mellett a korszak, az 1948–1990 közötti évek grafikai törekvéseivel, a kötöttebb és szabadabb légkör lehetőségeivel egyaránt szembesülhet. Az utóbbit Illyés Gyula, Nemes Nagy Ágnes, Kányádi Sándor, Ottlik Géza munkáinak illusztrálása mutatja. A szerző megalapítása szerint Heinzelmann Emma rajzai a „valóság fölött lebegő, szür-reálisak, mint amennyire a mesebeli világot tükrözik a szokott gyermekkönyveknél komorabb barnát, feketét is alkalmazó színvilágukkal”. A kötet záróhangulatát a „Hajlékaim” című önéletrajzi írás adja meg.

Az eddig megjelentetett művek sora Sas Péter *Kós Károly, a könyvművész* című munkájával zárul. Az igen szépen illusztrált kötet méltó emléket állít az építőművésznak, a könyvművésznak, az írónak és az alkotó embernek. A kötet bevezetője rövid áttekintést nyújt Kós Károly gyökereiről, Kolozsvárról, neveltetéséről, a diák évekről, a rajzolás szenvedélyéről és kézzel írott könyveiről. Az egyes fejezeteket természetesen Kós munkái kísérik: általánosan ismert és kevésbé köztudott rajzai, illusztrációi, amelyek tematikában, megfogalmazásban kapcsolódnak a szűkebb és tágabb szülőföldhöz. A szerző bemutatja, miként jutott el Kós Károly az építészettől az irodalomig, s az illusztrációkat miként váltották ki különböző – személyes vagy olvasmányokhoz kapcsolódó – élményei. Sas Péter összefoglaló áttekintést nyújt az Erdélyi Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh könyvkiadóról, s a két világháború közötti időszak erdélyi magyar könyvtörténeti, nyomdatörténeti, könyvművészeti, irodalomtörténeti háttéréről is.

A sorozat egyes kötetei sem méretben, sem a borító színében vagy sorozati jellegét hangsúlyozó formával nem hasonlítanak egymáshoz. Tördelésük, tipográfiájuk is más és más. Ami közös bennük, hogy mindegyik kötet egy-egy jeles magyar művész könyvillusztrátori tevékenységét mutatja be, jó minőségű félfényes vagy matt műnyomó papíron, kitűnő színes és fekete-fehér illusztrációkkal, keménytáblás kötésben, az egyes művész stílusát kifejező képi elrendezéssel. A sorozat minden tagja igényesen elkészített, magas színvonalú könyvművészeti alkotás. Korunk lázas e-book felé elektronizálódó világában nagyrabecsülésemet tudom kifejezni a Holnap Kiadónak művészet-történeti, könyvművészeti, irodalomtörténeti szempontból egyaránt maradandót alkotó, mives kiadványsorozatáért.

NEMES ERZSÉBET

SZEMLE

Jury, David: Mi a tipográfia? Ford.: GEBULA Judit, KOVÁCS Balázs. Bp. 2007. Scolar Kiadó, 256 l.

A tipográfia, a nyomtatott szövegekhez kapcsolódó mesterségek egyike nem is oly régen csak a beavatottak és elhivatottak szűk körének tudása volt. A tipográfusok mintegy a szerző és a nyomda közötti kapcsolatot teremtették meg, legalábbis az igényes kiadványok esetében. Ezek nem kizárólag csak bibliofil munkák lehetnek; egy tömegmunka kiadója is képviselheti az igényességet, és fordítva: a rendelkezésre álló sok pénz önmagában nem biztosítja az izléses kiadványt. Az a szakember tehát, akinek tudása és tapasztalata elősegítette, sőt biztosította a kis és nagy példányszámú nyomtatványok megjelenítésének színvonalát, fontos, elsősorban a gyakorlatban kamatoztatható tudással rendelkezett.

A digitális technológia megjelenése és elterjedése azonban ezen a téren is átalakította a korábbi viszonyokat: a szakmabeli tipográfusok munkái mellett megteremtette az egyéb felhasználók hétköznapi tipográfiáját. Ez egyfelől a személyes lehetőségek bővülését jelenti, másfelől azonban számtalan probléma forrása is egyben. Napjainkban egyáltalán nem számít különlegességnek, hogy egy írásos megjelenéshez kapcsolódó mű első, az alapvető formázási feladatokat ellátó tipográfusa maga a szerző, pontosabban a szövegrögzítő; sőt ma már inkább az számít fehér hollónak, aki, értelmiségi feladatot, munkakört ellátva legalább alapfokon nem képes kezelni az elsősorban a számítógépekhez kötődő szöveg- (és kép-) rögzítésre szolgáló programokat. Mindez

a számítógépes és digitális technológia visszafordíthatatlan fejlődésének – és a kiadói költségcsökkentésnek – köszönhető, ami egyfelől kikényszeríti a tipográfiai ismeretek általános alkalmazásának lehetőségét és szükségességét, másfelől konkurenciát állít a hivatásos tipográfusok elé. Természetesen szó sincs arról, hogy a szakmáját hosszabb idő alatt elsajátító, tudását jelentős és változatos kiadványokkal bizonyító tipográfusok jelentősége elhalványulna; a profizmus, a minőségi munka nem helyettesíthető semmivel. Ugyanakkor nyilvánvalóan szükséges valamilyen segítséget adni azoknak is, aki mintegy kényszerből kezdik meg a szövegrögzítés formuláival való ismerkedést. Az úgynevezett hétköznapi tipográfusok számára kíván tehát legfőképp segítséget nyújtani e kötet, nem annyira gyakorlati szabályok lefektetésével és kanonizálásával, mint inkább szemléletformálással. Tárgyalásmódjában és képi megoldásaiban különbözve a Magyarországon is közzismert kontinentális tanító- és oktatókönyvektől, inkább az angolszász, ezen belül különösen az egyesült államokbeli szokásokhoz igazodva. A gyakorlati segítség és a szemléletformálás együttes jelenléte figyelhető meg e kiadványban: a bemutatás kap fontosabb szerepet, a didaxis rovására. Következik e tárgyalásmód abból a tényből is, hogy e munka egy modern formatervezéssel foglalkozó sorozat része. A historizálás eluralkodásának hiánya kimondottan erény, sajnos a stílus azonban néha éppen ebből az alapfelfogásból következően némiképp laza és túlbeszélő.

A szerző az érrefelé kissé szokatlan megközelítés mellett anyagát is hasonló módon rendezi: három nagyobb részre osztja, s ezeknek a „Hát-

tér”, „Anatómia” és „Portfóliók” címet adja. (Bevezetésül „Etcetera” címen ad irodalomjegyzéket, szömagyarázatokat, köszönetnyilvánítást stb. – ez sem bevett megoldás.) Alapvető elgondolásának megfelelően kötetét bőségesen, a szöveggel egyenrangú fontosságú illusztrációkkal látja el.

A „Háttér” főcím alatt összefogott fejezetek összekötik a tipográfia és a kommunikáció fogalmát; mindkettőt kibővíti és részben átértelmezik. Az esztétikus kiadványok előállításának tudománya anyaghordozójában és funkciójában manapság egyaránt kibővül, a papír mellé lép gyakorlatilag minden felület, amely betűket, írásjeleket és ábrákat képes hordozni, az üzenet pedig a szép- és szakirodalmon, valamint a művészeten túl a reklámon át a legkülönbözőbb üzemi, irodai, gazdasági, politikai, kulturális és számtalan egyéb interszónális kapcsolat tartalmát közvetítheti. Ez a felfogás kimondottan látókörbővítő, megelőzve az amatőr tipográfusokat. Az általános bevezetés a látvány ritmusával, a betű megjelenítésének fontosságával kezdődik: mindkettő az információátadás segítője. A tipográfiai elemek azonban nem ezek: betűcsaládok, diagramok, táblázatok, illusztrációk gazdagítják számukat, megjelenésükre pedig a nyomtatás technikája, a papír minősége, a tipográfus tudása és tapasztalata van legnagyobb hatással; ezek eredményezik együtt azt a látványt, amit a nyomtatvány vagy a bármilyen más módon előállított szöveg a járulékos elemek és illusztrációk segítségével megjelenít. Az előállítást és a befogadást természetesen módosít(hat)ják a társadalmi szokások, illetve a hogyan olvasunk és a miért nem olvasunk kérdése. David Jury szabályozottság és szabálytalanság, beszéd és írás, olvasás és tipográfia, írás és tipográfia, konvenció és változás, hitelesség és hagyomány kapcsolatát vizsgálva, fogalommagyarázatok és kapcsolatrendszer bemutatásán keresztül jut el a saját magyarázataiig. A mindenki számára elengedhetetlen tipográfiai alapelemek: a fix és alapvető karakterek, a különféle betűkészletek, a vonalvastagság, a kurzív betűk dőlésszöge, valamint a betűköz, amelyeket a hivatásosoknál kiegészít a betűtervezés szabadsága és megkötöttsége, illetve a tipográfusi munka értelmi és érzelmi összetevői.

A könyvtervezés mindig a befogadóért van – és csak másodsorban a szerző munkája miatt –, ennek következtében betűtervezés közben figyelembe kell venni az olvasástechnikai hatásokat is. Magyar olvasó számára érdekes lehet szembe-sülni az angolszász írástanítás tipográfiai szempontú kritikájával, s a változás hajtóerőként való definiálásával: „A felesleg termelése fontos eleme a választás szabadságát hirdető társadalomnak.” Vajon napjainkban, gazdasági válságok fenyegette világunkban milyen fénye van a fenti megállapításnak? Ebben az első harmadban található még egy rövid történeti áttekintés, amely a kéz-írást és a nyomtatást, az írás- és nyomtatástörténetet összegzi vázlatosan, néhány, feltételezhetően irritáló megjegyzés kíséretében, például: „a sorkizárt szedést egyre kevésbé tekinthetjük formálisnak”. Szó esik a nyomdai kézikönyvek, a saját szabványok szerepéről, a társadalmi vonatkozásokról és minősítésekről, végül a legújabb jelenségről, a hipermédiáról is. Az egybevetések, az összehasonlítások mind az aktív, alkotó könyvtervezést sugalmazzák az egyszerű, reprodukív tipográfiával szemben, anélkül hogy a szerző bárkit a céhbe tartozás felé irányítana.

Az „Anatómia” főcímet viselő második rész fejezetei egy képzeletbeli tipográfiai enciklopédiában is helyet kaphatnának. A szerző úgy látja, hogy a tipográfia demokratizálódása az elmélet és a gyakorlat ellentmondásos kapcsolatát eredményezte, amit a vizuális kultúra fejlesztésével lehetne kiküszöbölni. Ezért vonja be a szemiotikát, a nyelvészetet, a retorikát és a szemantikát mint társtudományokat, amelyek segítséget nyújthatnak a felismerhetőség, az olvashatóság és a helyesírás útvesztőiben. Megállapításait itt is rövid, frappáns kommentárokkal kíséri. Az ábécé részlemeinek – betűk, írásjelek, számjegyek, térközök – ismertetését követően megjegyzi: „a tipográfia részben a térközök beosztásáról szól”. Miután összefoglalja a lineáris szöveget alkotó elemeket, a sorkizárt tördelést ismét szembeállítja a tudatos sortöréssel. Szerinte ugyanis a szavak közötti egyenletes szóköz megtartása sokkal fontosabb, mint magának a bekezdésnek az arányos beosztása, mivel a sorvégek közömbösek a jelentés szempontjából, míg az elválasztás

maga is tipográfiai elemként alkalmazható. Ezt az elvet balra zárt bekezdéseivel egyébként maga a könyv is alkalmazza.

A magyar nyelven elérhető, eredeti vagy fordított tipográfiai irodalom lehetővé teszi, hogy a nem szakmaszerű alkalmazók is megfelelő ismereteket szerezhessenek, amelyeket a szöveg-előállítás alapvető problémáinak megoldásában felhasználhatnak. Ugyanakkor kevés olyan, anyagát szabálytalanul, ám igen szuggesztíven tárgyaló munka van, mint David Jury könyve. Ráadásul mindezt erősíti maga a tipográfia, amely a sokkoló címoldaltól a számtalan ötletet adó „Portfólió”-ig terjed. Nem egyszerűen egy sokadik munka került a harmonikus kiadványokra érzékeny olvasók elé, hanem egy kimondottan használatra koncentráló, ötletekkel és példákkal ellátott, érdekes olvasmány.

BUDA ATTILA

Tanner, Marcus: *The Raven King. Matthias Corvinus and the Fate of his Lost Library*. New Haven–London, 2008. Yale University Press, XX + 265 l.*

Különös, a maga nemében egyedülálló mű született a Corvináról. Marcus Tanner horvát származású amerikai újságíró, a *The Independence* napilap egykori balkáni tudósítója, egyben történeti tárgyú sikerkönyvek szerzője legújabb műve tárgyául a Corvina Könyvtár történetét választotta. Kétség nem férhet hozzá, hogy a téma-választásban Tanner elsődleges szempontja az volt, hogy az írásműből majdan eladható sztori kerekedjék. Olyan tárgyat kellett tehát választania, amely ezen „átdolgozásra” alkalmasnak tűnt. Rendkívül érdekes volt olvasni: a Corvina története bizony ilyen.

Izgalmas, sodró lendületű olvasmány lett a végeredmény, mesteri hangulatkeltéssel, az egyes szereplők kerek jellemábrázolásaival. A stílus érzékeltetésére álljon itt a mű legelső mondata:

„It was the fig that killed him.” Azaz „a füge volt, ami megölte őt”. Tudniillik a királyt. A mese a továbbiakban igen plasztikusan, regényes homogenitással árad. A probléma csupán annyi, hogy a szerző a históriában a történeti adatok hiánya keltette lukakat saját fantáziája segítségével pótolta ki. De talán még ez sem volna baj, hiszen miért is ne születhetne egy jó bestseller ebből a sztoriból, ha a mű nem a Yale University Press nyomdagépei alól került volna ki, és – lévén impozáns bibliográfiával, mutatóval, kódex-listával ellátva – nem kerülne végül az amerikai és más „idegen nyelvű” egyetemek polcaira mint up to date szakirodalom a témában. Az egyébként valóban olvasmányos, óriási adatmennyiséget mozgató írás tehát elsősorban amiatt szolgál rá a kritikára, hogy szakkönyvként kívánja pozicionálni magát.

Az előszóban a megírás legfőbb okaként maga a szerző is azt a körülményt hozza fel, hogy az angol nyelvű világ igencsak híjával van a Mátyásról és híres könyvtáráról szóló olvasnivalónak, különösképpen pedig az olyan könyveknek, amelyek a könyvtár bemutatását összekapcsolják a nagy király személyiségével és viselt dolgaival. Az ötlet maga üdvözlendő, hiszen valóban nem született még mű a Corvináról ilyesfajta célkitűzés jegyében. Attól a szerzőtől azonban, aki ilyesmire vállalkozik, különös precizitás és történeti hűség követeljük meg, hiszen – a tényanyag csekélyisége folytán – igen nagy a melléfogás veszélye. Más kérdés persze, ha az alkotó eleve belenyugszik abba, hogy műve jórészt a valóság és a fikció határán fog mozogni; akkor azonban teljesen másként kell a leendő írásmű műfaját meghatározni.

A mű – címével ellentétben – nem igazán a könyvtárról szól. A Corvina valójában a szöveg kohéziójának vezérfonala, ürrügy arra, hogy a szerző teljes képet adhasson Hunyadi Mátyás idejéről. Tanner a könyvtárat érdemileg az első két fejezetben „elintézi”, azt követően a történeti szárla koncentrálnál, amely érezhetően jóval fontosabb volt számára. Az utolsó fejezetek egyikében aztán ismét visszatér a Corvina történetéhez, de ekkor is elsősorban azt kívánja bemutatni, hogy a fennmaradt corvin-kódexek felkutatására, visz-

* A recenzió a „Corvina Graeca” nevű (K 75 693) OTKA program keretében és támogatásával készült.

szaszerzésére irányuló törekvések miként illeszkedtek a 19. század politikai célkitűzéseisehez. A köztes fejezetekben csupán „elővesz” egy-egy, a témához éppen illő corvinát, kétséggkívül igen ügyes írói fogásként.

A figyelmes olvasóban még az a gyanú is fölbred, hogy a munkában az ürügyül használt témák szerkezete valójában kettős: a Corvina története jól csengő hívószó Mátyás uralkodásának bemutatásához, ez utóbbi pedig tér- és időbeli összetettsége, történeti, földrajzi és politikai vonatkozásai miatt kiváló terep ahhoz, hogy a szerző „bedobja” a 19. és 20. századi magyar történelem inkriminált momentumait, a magyar–román viszonyt, Magyarország területi megcsonkításának epizódjait, végső soron pedig pellengérré állítsa az általa egyöntetűen sötét színben feltüntetett magyar nacionalizmus valamennyi megnyilvánulását a 19. századtól napjainkig. A szerző további rejtett célja, hogy valamiképpen a jelen vagy a közelmúlt politikai helyzetéről beszéljen, és párhuzamba állítsa Mátyás korának ellentmondásokkal terhes, átalakulóban lévő Európáját a kontinens mai viszonyai-val. Tanner tehát mindenképpen modernizálni, aktualizálni akar, amely szándékának a műben lecsapódó következményei természetesen borítékolhatók.

A könyv tizenegy fejezetre oszlik, amelyek pusztán irányadó jellegűek, hozzávetőlegesen szólnak csupán arról, amit címük sugall. A „cselekmény” valójában kronologikus rendben halad, egy-egy fejezet fő tárgya egyszerűen támpont a szabad (és merész) asszociációkhoz. Borzongató és gyönyörködtető izgalmak tárházában vagyunk! A korai évekről szóló fejezetben Visegrád leírása kapcsán így kapnak helyet Drakula gróf viselt dolgai. A fő tárgyról azonban alig tudunk meg valamit, mint például Beatrixről és Ugoletról a róluk szóló fejezetekben. Gyönyörködhetünk azonban annak az ünnepi lakomának az élvezetes leírásában, amellyel Beatrix nővére, Leonora d'Este fogadta Magyarországra felé tartó hűgát Ferrarában.

Az alábbiakban a műnek csupán a Corvináról szóló részeit vizsgáljuk meg kissé behatóbban; a könyv nagyobbik hányadát a történések fel-

adata volna elemzés alá vonni. Sommásan elmondhatjuk, hogy amit Tanner a könyvtárról leír, igaz is meg nem is. A Corvina kutatásának egyik jellegzetessége, egyben pedig fő problémája, hogy nagyon kevés tényanyaggal dolgozik: a könyvtár történetében nagyon kevés a biztos támpont, következőképpen rendkívül nehéz valóban helytálló megállapításokat tenni. Számos esetben a kutatónak is igen nehéz elkerülnie a csapdát: abbéli szándékában, hogy egyáltalán mondhasson, megfogalmazhasson valamit, akaratlanul is csúsztatást követhet el, elferdítheti a valóságot. A tapasztalat azt mutatja, hogy a kutatás az egyes kódexek mélyreható, komplex vizsgálatán keresztül haladhat tovább, belőlük bontakozhat ki a könyvtárnak egyfajta mélyebb, valóságosabb kohéziója, ami adott esetben túlmutathat mai ismereteinken. Tanner az előszóban maga is leszögezi, hogy nem lévén szakember, nem kíván semmit sem hozzátenni a kutatási eredményekhez, így csak az eddigieket fogja felhasználni. Ez teljesen rendben is volna, ha írói szándéka és műve hangvétele nem követelné meg a csekélyke tényanyag feldúsítását, ami minduntalan csúsztatásokra kényszeríti.

Az első fejezetben (*Deep inside the palace*) Tanner elsősorban a Corvina állományát kívánja bemutatni, adaptálva azt a kor kulturális normáihoz, valamint a király gyűjtési szokásaihoz. A korai évekről, azaz Mátyás uralkodásának első két évtizedéről szólva azt a megállapítást teszi, hogy a gyűjtés akkoriban mindvégig úgy történt, hogy az uralkodó egyszerűen csak elfogadta a kérésre hozza áramló, neki ajánlott műveket, amelyek jórészt őt dicsőítették (3). Ez az állítás részben igaz, hiszen valóban ismerünk olyan munkákat, amelyeket ebben a korai időszakban Mátyásnak dedikáltak; erre példa Andreas Pannonius *Libellus de regiis virtutibus* című írása (hiteles corvina, Róma, BAV, cod. Vat. Lat. 3186) és Lodovico Carbone Mátyást dicsőítő dialógusa (Bp. MTA Könyvtára, K 397), egyfelől azonban az így beérkező művek száma nem volt még olyan jelentős, másfelől pedig ez a „gyűjtési forma” koránt sem merítette ki a korai évek könyveszerzési módozatait. Hiszen a fennmaradt corvinaállományban a kódexek jelentős része ebből

az időszakból származik – különös tekintettel a fehér indafonatos diszítéssel ellátott kéziratokra –, és ezeknek csupán a töredéke eredeztethető Vitéz János könyvtárából. Az utóbbi évek kutatásai, amelyeket főként a 2008-as Reneszánsz Év ösztönzött, azt sejtetik, hogy Vitéz Jánosnak valószínűleg nagyobb volt a szerepe a királyi könyvtár korai fejlesztésében, mint ahogyan azt korábban vélték. Az állomány korai rétegének összetétele mögött mintha Vitéz saját könyvgyűjtési elvei, szempontjai sejlenének föl. A korai királyi bibliotéka leginkább induló humanista könyvtárra hasonlít, amely valóban a korabeli kánonnak megfelelően, a teljesség igényével próbálta felsorakoztatni az antik szerzők, a keresztény egyházatyák és mérvadó középkori teológusok munkáit. Ehhez képest a könyvtár későbbi, egyöntetűen „felfutónak” tekintett időszakában (1476-ot követően, egészen a 80-as évek második feléig) a gyűjtés jóval esetlegesebbnek tűnik, és majd Mátyás halála közeledtével válik ismét rendszeressé, amikor Bartolomeo della Fonte 1489-ben Mátyás szolgálatába áll, Budára jön, és megkezdí a szisztematikus gyarapítást. (Legfontosabb feladata, hogy listát állítson össze a hiányzó és lemásolandó művekről.)

A szerző egyik legfőbb törekvése, hogy Mátyástól elvitasson mindenféle mélyebb vallásos meggyőződést és érzületet, ezért kapva kap a szakirodalom bizonyos megállapításain, és kijelenti, hogy a király „határozottan előnyben részesítette a világi műveket a vallásos tartalmúakkal szemben”. „Valóban – folytatja – ha nem számítjuk a liturgikus segédkönyveket, a bibliákat, evangéliumos könyveket, misekönyveket és breviáriumokat, amelyek minden esetben a palotakápolna saját könyvtárához tartoztak, nem túl sok olyan könyv marad, mint a melki apátságban őrzött imádságoskönyv, amely kegyességi munkának tekinthető” (7). Kijelentése számos szempontból problematikus. Eleve nem derül ki, hogy egészen pontosan mit is ért „vallásos tartalmú” műveken. Ha szó szerint vesszük a kifejezést, azaz általában a „vallásos tartalmú” művekre vonatkoztatjuk, akkor a megállapítás egészen egyszerűen téves, hiszen a világi tárgyú munkák számbeli túlsúlya a Corvinában egyáltalán

nem szignifikáns a „vallásos tartalmúakkal” szemben, tekintve, hogy az egyházatyák művei és más teológiai jellegű írások – a kódexekbe foglalt művek számát tekintve – mintegy a felét teszik ki a fennmaradt állománynak. Ha pedig a vallásos tartalom alatt valójában kegyességi irodalmat ért, méghozzá a magánajtatosság körébe tartozó műveket, akkor megállapítása inadékvát a tárgyban. Kissé hasonló megközelítést mutat, mintha a távoli jövőben valaki egy 20. század végi könyvtárban csupán egyetlen szakácskönyvet találna, az agyonforgatott *Horváth Ilonát* (a 20. század második felének legnépszerűbb szakácskönyve Magyarországon, 1955 óta számos kiadása volt), és abból azt a következtetést vonná le, hogy egykori tulajdonosa nem szeretett főzni. A magánajtatosságot segítő művek, imakönyvek, psalteriumok közül egy-egy természetesen bekerülhetett – mint ahogy be is került – a királyi könyvtárba. Különösen az ajándékba kapott díszkötetek kaphattak helyet a reprezentatív gyűjteményben, mint például a Beatrix-psalterium (Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 39 Aug. 4°) és az erlangeni Biblia (Erlangen, Universitätsbibliothek, Ms. 6.). A dolog jellegéből fakadóan azonban ez a könyvcsoport alapvetően másfajta praxist és célokat szolgált, mint egy, az akkori tudás teljességét összegyűjteni és felmutatni kívánó uralkodói-humanista könyvtár, következésképpen nem is ott kell keresnünk a helyét. Erre Tanner valójában maga is rámutat, amikor a liturgikus segédkönyvek kapcsán azt írja, hogy azokat a palotakápolnában, nem pedig a könyvtárban helyezték el. (A kérdés természetesen ez esetben is bonyolultabb, a „minden esetben” fordulat használata túlzás.) Emellett Tannernek szemmel láthatólag fogalma sincs az egyéni kegyesség gyakorlásának módjáról, amely az esetek többségében csupán néhány könyv tanulmányozására, rendszeres forgatására, elmélkedő olvasására korlátozódik. Elhibázott tehát olyasfajta kijelentést tenni, hogy Mátyás inkább gyűjtötte a világi tárgyat, mint a „vallásos tartalmú” műveket, és még inkább elhibázott ebből a tételből arra következtetni, hogy a magyar király nem volt különösebben vallásos, sőt mindehhez inkább cinikusan állt hozzá (Bevezetés, XVIII). Tanner voltaképpen önellentmon-

dásba bonyolódik, amikor hangsúlyozza, hogy Mátyás mennyire nem törődött a hit dolgaival, máshol pedig hozza a velencei követ jelentését, amely arról szól, hogy a király mindenkit túlszárnyalt vallásos buzgóságával. Történeti kutatások bizonyítják, hogy mindez nem csak szólam. Mátyás művének, személyiségének, uralkodói attitűdjeinek erőteljesen a magyar középkorban való gyökerezését egyre inkább hangsúlyozza a kutatás. Különösen igaz ez személyes vallásosságára, amely a források egybehangzó beszámolói alapján rendkívül elmélyült volt, gyakorlása pedig napi rendszerességgel történt. (Érdeklletes képet alkot erről Szovák Kornél „A király és az egyház – Mátyás személyes vallásossága” című tanulmányában (In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Kiáll. kat. Szerk.: FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő, SZENDE Katalin, VÉGH András. Bp. 2008. BTM, 393–396). Tanner több szempontból is problematikus megállapításához már csupán apró adalék, hogy az az imádságoskönyv, amelyet a szerző említ mint a király vallásosságának soványka példáját (Melk, Stiftsbibliothek 1845), a leginkább vitatott identitású corvinák közé tartozik. A címlapján található Aragóniai-címer alapján legfeljebb Beatrix királynéé lehetett, a király hitéletéről tehát semmiképpen sem árulkodhatott sem pro, sem contra. Ráadásul a possessor Beatrixszal való hagyományos azonosítása is igen gyenge lábakon áll. (Minderről legutóbb I. Pócs Dániel leírását: *Hunyadi Mátyás, a király i. m.* Kat. 5. 9, 261–262.)

Mivel a mű a teljesség igényével készült, és komplexitásra törekszik, a szerző a dolog jellegéből fakadóan természetesen nem kerülheti el az értékelés kényszerét, ami Mátyás személyiségét és uralkodásának jellegét, következményeit illeti. A bulvárjellegű szolgáló túlzások és torzítások azonban mindenütt szembeötlőek. A túlzóan dicsőítő szavakat rosszhiszemű megjegyzések váltják fel, melyek az uralkodót számító, hatalomvágyó gazemberként mutatják be, hangsúlyozva kétszínűségét. Ugyanakkor elhibázott próbálkozás megfosztani egy középkori/reneszánsz uralkodót minden nemzettudatától. Tanner Mátyást anakronisztikus módon haza és hit

nélküli kozmopolitaként kívánja ábrázolni, ebben látja a nagy király egyik legfőbb erényét. Az alábbi bekezdés ebből a szempontból egészen megdöbbentő: „Mátyás soha sem látta vlah származású nagyatyját, aki 1419 körül, a király születése előtt negyed századdal halt meg. De tudatában lehetett, hogy családja csupán nemrégiben csatlakozott a magyar „nemzethez”, amely akkoriban sokkal inkább a nemesi osztályt foglalta magába, az etnikai értelemben vett magyarságot kevésbé. Királyként sem tartozott a kaszttudattal rendelkező mánásokhoz, és kegyeiket sem kereste, járatlan lévén azok xenofób ösztöneiben és az irodalom iránti filiszteus közönyükben. Ez nem azt jelenti, hogy hiányzott volna belőle a patrióta büszkeség. Amikor azt mondta Beatrix testvérének, Alfonzónak, hogy ő „jobban ismeri a magyarokat, mint bárki más”, abban valójában ez nyilvánult meg. Azonban valószínűtlen, hogy Mátyás valaha is különösebb, netalán kizárólagos lojalitást érzett volna a magyarság iránt. Felnőttként nem volt megelégedve a magyarok közösségével, nem beszélve az erdélyiekéről. Éppen ellenkezőleg, a külföldiek társaságát kereste, hiszen először cseh, majd olasz nőt vett feleségül, udvarát olaszokkal, németekkel, lengyelekkel, hadseregét románokkal, németekkel és csehekkel töltötte meg, a legfontosabb érsekséget pedig először egy horvátnak, majd egy németnek, végül pedig egy olasznak adományozta. (A kontextus azt sugallja, hogy az „Italien” itt valóban „olasz”-ként fordítandó. A szövegben közölt magyar nyelvű fordítások a recenzenstől származnak.) Még azt sem tudjuk biztosan, hogy melyik nyelven beszélt a legszívesebben és a legtöbbször.” (27) Az idézett rész önmagáért beszél. Tanner szemmel láthatólag egyáltalán nem ismeri a korabeli Közép-Európa vonatkozó sajátosságait, nem hallott a Hungarus-tudatról, amelynek megfelelően az ország lakóiban nem nyelvi és etnikai alapon, hanem az államhoz, a regnumhoz, a patriához, a közös hazához való tartozás okán formálódhatott ki a kollektív Hungarus-identitás. Klaniczay Tibor alapvető munkái óta ez a tétel csaknem közhelyként forog a kutatásban. Persze ahhoz, hogy történeti tárgyú könyvek szerzője legalábbis némi óvatossággal közelítsen meg egy ilyen kér-

dést, nem okvetlen feltétel a magyar szakirodalom ismerete.

Marcus Tanner alapötlete, hogy a Corvina felhasználásával színes, átfogó képet adjon Mátyás uralkodásáról, pozitívnak tekinthető. Csakúgy, mint az a mindvégig tapasztalható törekvése is, hogy Magyarország korabeli kulturális jelenségeit tágabb összefüggésekbe ágyazza, és folyamatos összehasonlításokat adjon. Művének legfontosabb erényei a komplexitásra való törekvés és a részletgazdagság (volnának). A szerző ugyanis megpróbál teljes képet adni a korról. A Corvina kapcsán plasztikusan mutatja be az itáliai kézirat-produkció világát, ritka, de annál érdekesebb adatokat is összegyűjtve, mint például a könyvkölcsönző cédulák jellemzői és Attavante firenzei miniátornak a portugál királlyal kötött munkaszerződése. A műnek további komoly erénye volna, hogy végigköveti a királyi könyvtár utóéletét is, foglalkozik a kutatástörténettel, a zárófejezetben pedig izgalmasan mutatja be az Isztambulban őrzött corvinák visszaszerzésére irányuló 19. századi törekvéseket. Mindent aláás azonban a végtelen pontatlanság, a tények önkényes tálalása, számos esetben pedig az alapvető tájékozatlanság. Ide kívánczik még egy utolsó példa. A szerző mintha hadilábon állna a Zsigmondot követő királyok sorrendjével, születési, uralkodási dátumaival. A várnai csatáról szólva ugyanis így fogalmaz: „A csata áldozatai között volt a király is, Zsigmond utóda, László [az angol szövegben Ladislas]. Ez hatalmi vákuumot eredményezett Magyarországon, mivel a megelőző király fia, Utószülött László [az eredetiben Ladislas the Posthumous] még anyja hasában volt” [!]. (30) Tanner valószínűleg nem foglalkozott a két nevet elvlasztó, egyetlen betűnyi különbséggel (László ~ Ladislas, Ulászló ~ Wladislas), vagy esetleg összekeverte őket, bár később helyesen alkalmazza a ‘Wladislas’ királynevet. Az évszámokhoz pedig csupán annyit, hogy a várnai csata 1444-ben zajlott, a későbbi V. László pedig 1440-ben született. Tannert tehát a legnagyobb elismerés illeti meg a hatalmas anyag összegyűjtéséért, és a legnagyobb elmarasztalás annak kezeléséért. Tévedései mego-

csáthatatlanok, hiszen nagy horderejű kérdésekben ferdíti el végtelenen a valóságot.

A kötetet appendix, név- és tárgymutató, valamint válogatott irodalomjegyzék zárja. Ez utóbiban természetesen nyoma sincs magyar nyelvű szakirodalomnak. Az appendix a fennmaradt corvinák listáját tartalmazza őrzőhelyek szerinti csoportosításban, azonban a kódexjelzetek nélkül, ami gyakorlatilag használhatatlanná teszi a jegyzéket. A fentiek mellett eltörpül, hogy a szerző tökéletesen mellőzi a magyar ékezetes betűket, sokszor pedig pontatlanul, ellenőrzés nélkül adja meg a magyar szavakat. Így születnek ilyen kreálmányok, mint a „*Magyar Todomanyos Akadimia Ertesituje*” (243. l., 15. j.).

Miként azt a bevezető sorokban is hangsúlyoztuk, ilyen jellegű munkának van létjogosultsága a könyvpiacra, hiszen függetlenül a valóság-tartalmától izgalmas esti olvasmány lehet, és alkalmas az érdeklődés felkeltésére a tárgy iránt. A legfőbb probléma valóban az, hogy valószínűleg szakkönyvként fog a világ nagy könyvtárainak polcaira kerülni. A munkának azért van súlya, mert a Corvináról igen kevés átfogó mű létezik idegen nyelven. André de Hevesy 1923-ban kiadott repertóriumát (*La bibliothèque du roi Mathias Corvin.* Paris, 1923. /Publications de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures 4/) a mai napig idézi a külföldi szakirodalom egyszerűen azért, mert franciául született meg, következképpen olvasható, hozzáférhető. Ezt követik Csapodi Csaba munkái, az 1973-as *History and Stock*, valamint a *Bibliotheca Corviniana* különféle idegen nyelvű kiadásai. (A mérvadó kiadás: CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1990⁴. A mű először magyarul 1967-ben jelent meg, azt követően több kiadást megért angolul és németül is, valamint franciául és lengyelül. A kiadási adatokat részletesen l. az 1990-es kötet 72. lapján.) A Schallaburgban rendezett kiállítás gazdag katalóguskötete (*Schallaburg '82. Mathias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*. 8. Mai – 1. November 1982 Schallaburg. Schrifteleitung: Tibor KLANICZAY, Gyöngyi TÖRÖK, Gottfried STANGLER. Katalogredak-

tion: Gottfried STANGLER, Moritz CSÁKY, Richard PERGER, Andrea JÜNGER. Wien, 1982. /Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge Nr. 118/), amely németül jelent meg, érdekes módon nem terjedt el annyira a szakmai köztudatban. Örvendetes, hogy az utóbbi években fontos katalógusok idegen nyelvű verziói is napvilágot láttak, így például a Budapesti Történeti Múzeum 2008-as Mátyás-kiállításának a recenzión többször emlegetett katalógusa, valamint az OSzK ugyancsak 2008-as Vitéz János-kiállításának katalóguskötete (*Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2008. március 14. – június 15.* Szerk.: FÖLDESI Ferenc. Bp. 2008. OSzK. A katalógus angol változata: *A Star in the Raven's Shadow. János Vitéz and the Beginnings of Humanism in Hungary. Exhibition organised by the National Széchényi Library 14th March – 15th June 2008.* Ed.: Ferenc FÖLDESI. Bp. 2008. OSzK). Üdvözlendők az OSzK égisze alatt a tárgyban kiadott idegen nyelvű vagy idegen nyelvre is lefordított munkák, így az *Uralkodók és corvinák* című katalóguskötet (*Uralkodók és corvinák. Potentates and Corvinas. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján 2002. május 16. – augusztus 20. Anniversary Exhibition of the National Széchényi Library, May 16 – August 20, 2002.* Szerk. / Ed.: Orsolya KARSAY. Bp. 2002. OSzK), a 2002-es modenai kiállítás katalógusa (*Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria [1443–1490]. Modena, Biblioteca Estense Universitaria 15 novembre 2002 – 15 febbraio 2003.* Modena, 2002. Il Bulino /Il giardino delle Esperidi 16/; a kiállításához kapcsolódó magyar nyelvű kötet anyaga nem teljesen azonos az olasz kiadványban találhatóval: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből.* Szerk.: MONOK István. Bp. 2004. OSzK), valamint a Monok István által indított új könyvsorozat, a „Supplementum Corvinianum” kötetei (*Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus.* Hrsg.: Claudia FABIAN, Edina ZSUPÁN. Bp. 2008. OSzK /Supplementum Corvinianum

I./; *De Bibliotheca Corvinaiana. Matthias Corvin, Les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne.* Publié: Jean-François MAILLARD, István MONOK, Donatella NEBBIAI. Bp. 2009. OSzK /Supplementum Corvinianum II./), legutóbb pedig az OSzK corvináit elsősorban művészettörténeti szempontból megközelítő *Corvinák a Nemzet Könyvtárában* című munka angol nyelvű változata (Árpád MIKÓ–József HAPÁK: *The Corvinas of King Matthias in the National Széchényi Library.* Bp. 2008. OSzK–Kossuth). Remélhetőleg e munkák eljutva külföldi könyvtárakba alkalmasak lesznek az imént bemutatott kötet és más, hozzá hasonló kiadványok ellensúlyozására.

ZSUPÁN EDINA

Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740. Sajtó alá rendezte: BAJÁKI Rita, BUIDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi. Bp. 2009. OSzK, XV, 429 l. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4./

Magyarországi magánkönyvtárak V. 1643–1750. Sajtó alá rendezte: CZEGLÉDI László, KRUPA Tamás, MONOK István. Bp. 2010. OSzK, XII, 250 l./Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/5. /

Az „Adattár” sorozat nemrég megjelent két kötetével lassan lezárul a több mint harminc éve indult olvasmány-, és könyvtártörténeti alapku-tatás. Elindítóit 1979-ben arra vállalkoztak, hogy kiadják a kora újkori magyarországi olvasmány-történeti levéltári forrásokat; ennek 13. köteteként, 5 részkötetben a magyarországi magánkönyvtárakra vonatkozókat. Az első (*Magyarországi magánkönyvtárak. I. 1533–1657.* Sajtó alá rend.: VARGA András) 1986-ban, a második (*Magyarországi magánkönyvtárak. II. 1533–1657.* Sajtó alá rend.: FARKAS Gábor, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, VARGA András. Szerk.: MONOK István) 1992-ben, a harmadik (*Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai, 1533–1750.* Sajtó alá rend.: Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ

Noémi. Szerk.: MONOK István) 2003-ban jelent meg. A IV. és V. kötet már csak azért is együtt kezelendő, mert az V. kötet időrendben az előző folytatása, kiegészítve annak lezárása óta előke-
rült újabb forrásokkal. A két újabb kötet szintén a kitűzött időhatárig, 1750-ig tartalmazza a hazai könyvjegyzékeket, ugyanakkor a szerkesztők már tervezik a kutatás időhatárának kitolását 1850-ig. Ennek anyaga azonban már valószínűleg csak elektronikusan, a <http://www.eruditio.hu> adat-
bázisban lesz elérhető.

A könyvállomány és a jegyzékek mennyiségi változásai, amint arra Monok István a IV. kötet előszavában felhívja a figyelmet, elsősorban államigazgatási, adminisztrációs okokra vezethetők vissza, vagyis a töröktől visszafoglalt országban a hatóságok nagyobb figyelmet fordítottak az ingóságok számbavételére. A tartalmi változásokról az V. kötet előszavában kapunk rövid ismertetést. Eszerint a polgári olvasmányok – az értelmiségieket leszámítva – alig bővebbek, mint a napi vallásgyakorlatban használt könyvek, de lassan megjelennek a szépirodalmi munkák is. A köznemesek körében több kifejezetten széles műveltségű tűnik fel, és a nagyobb arisztokrata családok egyes képviselői (Esterházy József, 1749; Radvánszky László, 1750) más-más területen, de mindenképpen modern könyvtárat bir-
tokoltak. A főpapi és kanonoki könyvtárak átalakulását is jól érzékeltetik a forrásjegyzékek, ahogyan időben előre haladva egyre több modern és nem latin nyelvű anyagot tartalmaznak.

A szerkesztői koncepcióba belefért a már ismert könyvjegyzékek újrakiadása is, amellyel azt kívánják elérni, hogy lehetőleg egy helyen tegyék elérhetővé a kor forrásanyagát. Ezenfelül a szerkesztő kimondott célja, hogy a nemzetközi szakmai közönség figyelmét is a hazai kutatásokra irányítsa azzal, hogy egymás mellé teszi az adott szűkebb közösségre vagy térségre vonatkozó forrásokat.

A kótetek a már jól ismert szerkezetben jelennek meg: a források időrendben, betűhív átirással, egységes névmutatóval rendelkeznek. A hosszú és áldozatos munka egy még sajtó alatt lévő kótetel záról le; immár a források elemzésére lehet koncentrálni. Nem jelenti ez azt, hogy

több kótetnyi újabb dokumentum ne kerülhetne elő a jövőben, ezeket azonban már nem a szegedi, szervezett alapkutató keretében tárják fel. Jó lenne azonban, ha ezen új kutatások eredményei is ebben a sorozatban látnának napvilágot.

STOHL RÓBERT

Studia Bibliographica Posoniensia 2010.

Szerk.: Miriam PORIEZOVÁ. Bratislava, 2010. Univerzitná knižnica v Bratislave, 2010. 232 p.

A pozsonyi Egyetemi Könyvtár 2006 óta minden évben kiadja évkönyvét, a *Studia Bibliographica Posoniensia*t, amelyben különféle szempontok szerint összegyűjtött könyvtörténeti tanulmányok és recenziók szerepelnek. A sorozat jelentősége és tudományos értéke vitathatatlan, és számunkra különösen fontos, hiszen az itt megjelent cikkek témája teljesen a hungarológia körébe tartozik. A 2010-es évkönyv alapvető témája a 2009-eshez hasonlóan a 17–19. századi könyvkiadás és könyvterjesztés története a mai Szlovákia területén, de érdekes adalékokat szolgáltat a nyomda-, irodalom- és sajtótörténettel foglalkozó szakemberek számára is.

A kótet összesen 15 tanulmányt és három recenziót tartalmaz. Az első Lucia Lichnerová tanulmánya, amelyben a szerzői és kiadói jog kialakulásának és fejlődésének folyamatát mutatja be a 16–18. században néhány hazai vonatkozású példa alapján. A 16. században Magyarországon viszonylag ritkán folyamodtak a nyomdák kiadói privilégiumokért, mivel kevés tipográfia működött, és nem jelentettek egymás számára konkurenciát. A 17. században még jól szabályozott volt a piac, nem voltak komoly konkurenciaharcok, a nyomtatványok többsége helyi jellegű volt, ezért a kiadói privilégiumok csak a 18. századtól váltak igazán jelentőssé. Szerzői privilégiumot Magyarországon először Josef Hecht kért 1745-ben *Einleitung zum universal europäischen Post-Recht* című munkájára, amelyet a szerző saját költségén akart megjelentetni. Ez a szerződés 10 évre biztosította Hecht kizárólagos kiadási jogát munkájára. 1781-ben II. Jó-

zsef rendeletbe foglalta a kiadói és szerzői jogokat, és más intézkedésekkel is próbálta ellenőrizni a könyvpiacot. II. Ferenc az 1790-es években különféle törvényekkel szabályozta a külföldi könyvek hazai és a hazai könyvek külföldi utánnyomását. Végül egy 1795-ös leirat rögzítette pontosan a könyvekkel kapcsolatos jogi tudnivalókat.

A második Marta Špániová tanulmánya (Írás a szellemről és más katolikus bestsellerek a pozsonyi nyomdából, 2. rész), amelynek első része a *Studia Bibliographica Posoniensia* 2009-es számában jelent meg. A 17. században a pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomdában háromféle műfajban jelentek meg katolikus bestsellerek. Az első csoportot alkották a vitairatok és más vallásos írások (ezzel foglalkozott az első cikkben), a másodikat az elmélkedések és imádságok egyes vallások társulatok számára, a harmadikat pedig a pozsonyi szellem megjelenésével kapcsolatos kiadványok. A szerző áttekintést ad a legnépszerűbb katolikus könyvekről Ján Čaplovič munkája (*Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700*. Martin, 1972, 1984) és az RMNy. alapján. Tanulmányához felhasználta a témában megjelent legfontosabb szlovák és magyar szakirodalmat is. Különösen részletesen foglalkozik Kopcsányi Mihály *Narratio rei admirabilis ad Posonium gestae...* (Posonii, 1643) című könyvével, ismerteti tartalmát, a vele kapcsolatos vitákat és utóéletét. Igen érdekes a pozsonyi szellem történetének és az eseményhez kapcsolódó tárgyi bizonyítékoknak (a pozsonyi Szent Márton dőmben elhelyezett kegyszobor és a templom kincstárában őrzött kézlenyomatok) bemutatása.

Angela Škovierova tanulmánya Ludovicus Blossius bencés apát munkáinak szlovák fordításával foglalkozik. Ludovicus Blossius (1506–1566) belga bencés apát, teológus munkái a kora újkorban igen népszerűek voltak, több nyelven megjelentek (pl. francia, olasz, magyar, német, lengyel, cseh). Néhány művének szlovák fordítását (*Ray wernég dussi* [A hívó lélek paradicsoma]) 1750–1770 között készítették kamalduli remeték; a kézirat másolata ma a Szlovák Nemzeti Könyvtárban (Slovenská národná knižnica, Martin) van. A kézirat válogatás Blossius mun-

káiból, de a szerző feltételezi, hogy a teljes életmű lefordítását és kiadását tervezhették, valószínűleg az 1726-os ingolstadti kiadás alapján. Škovierová tanulmánya mellé függelékként csatolta Blossius cseh, magyar és lengyel könyvtárakban fellelhető, nyomtatásban megjelent műveinek listáját, egészen a modern kiadásokig. Sajnos nem adta meg a kötetek mai előfordulási helyét, így a kétségkívül alapos lista további kutatásokhoz nehezen használható.

Ivona Kollárová tanulmánya az evangélikus szlovák könyvek kiadásáról, fogadtatásukról és a terjesztés nehézségeiről szól, az evangélikus értelmiség és a könyvkereskedők levelezése alapján. Különösen sokat foglalkozott Amadeus Kreutzberg: *Pobožná přemyslovánj na každý den celého roku* [Jámbor elmélkedések az év minden napjára] (v Prešporku, Patzko, 1783) című könyvének recepciójával. A témához a pozsonyi liceum kéziratárában és a Magyar Országos Levéltárban gyűjtött anyagot.

Az egyes művek kiadástörténetéről szóló tanulmányok után nyomdatörténet következik. Peter Sabov a Simon Peter Weber nyomtatványaiiban található szabadkőműves jelképekkel kapcsolatos tudnivalókat gyűjtötte össze. Simon Peter Weber erdélyi származású nyomdász a 18. század végén érkezett Pozsonyba, feltételezhetően korábban Bécsben élt, ott kerülhetett kapcsolatba a szabadkőművességgel, minek következtében nyomdászai között igen sokféle szabadkőműves szimbólumot ismerhetünk fel.

Petronela Bulková a prenumeráció gyakorlatát, ennek kulturális és gazdasági vonatkozásait dolgozta fel írásában. A prenumeráció, vagyis a megjelenés előtt álló könyvekre való előfizetés gyakorlata a 17. században alakult ki Nagy-Britanniában. A szerző Johann Rautenstrauch Mária Terézia-életrajzának (Bécs 1779, Bécs–Pozsony 1780) példáján mutatja be, hogyan működött ez a rendszer nálunk.

Eva Frimmová a prágai egyetem két magyarországi professzorának, Daniel Basiliusnak és Peter Fradeliusnak Prágában végzett publikációs és kiadói tevékenységét mutatja be. Daniel Basilius (1585–1628) németlipcsei matematikus,

fizikus, csillagász és a héber nyelv professzora volt, a selmecbányai Peter Fradelius (1580–1621) szakterülete pedig a filozófia és a költészet volt. A témához érdemes lett volna áttekinteni a magyar bibliográfiákat is, különösen az *RMK*. harmadik kötetéhez készített *Pótlásokat* (Szerk.: DÖRNYEI Sándor, SZÁLKA Irma. Bp. 1990–1996).

Milota Floreková egy későbbi magyarországi tudós, Wagner Károly *Annalecta Scepusii* és a *Collectanea genealogico-historica illustriae Hungariae familiarum...* című műveinek kiadás-történetével foglalkozott Wagner levelezése alapján, amelyet ma részint a budapesti Egyetemi Könyvtárban, részint az Országos Széchényi Könyvtárban őriznek.

Karol Hollý *Franko Viťazoslav Sasinek (1830–1914) történeti munkáinak értékelése, kiadása és népszerűsége a 19–20. század fordulóján* című tanulmányában több témával foglalkozott: egyrészt Franko Viťazoslav Sasinek szlovák történetíróval mint saját műveinek kiadójával, másrészt Karol Salva és Jozef Škulný könyv- és lapkiadók (és szerkesztőkkel) mint Sasinek műveinek kiadóival. Forrásként az említett személyek levelezését használta, amely ma a Szlovák Nemzeti Könyvtárban kutatható.

Agáta Klimeková az egyik legkorábbi pozsonyi nyomda alapítójának, Johann Paul Royernek naptár- és újságkiadói tevékenységét foglalta össze. Royer salzburgi nyomdász éppen akkor került Pozsonyba (1715), amikor ez a fontos város nyomda nélkül volt. A tanulmány bemutatja a Royer-nyomda korai történetét, kiadványait és nyomdadszeit. A kiadványokról átfogó képet ad; részletesen a kalendáriumokat és a *Nova Posoniensiát* mutatja be. A szerző a bemutatott nyomtatványokat természetesen autopszia alapján írta le, emellett a Magyar Országos Levéltárban és a Pozsonyi Városi Levéltárban végezte kutatásait.

Az ezt követő tanulmányok már a 19. századi könyvtörténet témakörébe tartoznak. Patrik Derfiák írása Eperjes város sajtótörténetéhez szolgáltat érdekes adatokat. Kósch Árpád eperjesi üzletember, könyvkiadó és nyomdász, akinek a szerző közli részletes életrajzát is, számos újságot adott ki; például: *Magyar Kisdednevelés*

és *Népoktatás*, *Eperjesi lapok*, *Gazdasági Értesítő*, *Naša Zastava*. Közülük az 1896-tól megjelenő *Sárosmegye Hivatalos Lapja* volt a legfontosabb. A lap kiadását Kósch Árpád kezdte el; halála után fiai vették át az üzletet. Ők azonban a háború alatt elvesztették vagyonuk jelentős részét, így csak 1918-ig tudták megjelentetni a lapot. Derfiák elemzése elsősorban gazdasági jellegű: olyan kérdésekkel foglalkozik, mint a lap ára, előállítási költségei és a belőle származó jövedelem.

Livia Kurucová cikke (a szlovák nyelvű nyomtatványok terjesztéséről időszaki kiadványokban a 19. század második felében) egyrészt azokat az újságcikkeket veszi számba, amelyek szlovák nyelvű kiadványokat ismertettek, majd bemutatja azokat a fórumokat, ahol ezek a nyomtatványok gazdát cseréltek: a könyvkereskedéseket, a kiadókat és a könyvkedvelő magánszemélyekből álló baráti társaságokat.

A könyv- és újságkiadás mellett a képeslapkiadásról is olvashatunk: Ján Gašpar a sziléziai nyomdász és képeslapkiadó Edward Feitzinger tevékenységét mutatja be. Feitzinger szenvedélyes utazó, kiránduló és fényképész volt, képeslapjait saját fotóiból készítette, és saját, Těšinben működő képeslapkiadójában adta ki. Tájak mellett szívesen jelentetett meg képeslapokat népi jelenetekkel, például a cigányok életéből. 1905-ig 350 képeslapot adott ki Těšin környékéről, illetve 500-at Szilézia, Morvaország és Magyarország más vidékeiről. 1918-ig összesen 2100-fajta képeslapot nyomtatott. A tanulmány értékét emelte volna az említett képeslapok közül néhánynak az illusztrációként való közlése.

Milada Pisková tanulmánya Jaroslav Vlčeknek (1860–1930) az *Ottův slovník naučný* társkiadójaként végzett munkásságát mutatja be. E nagyszabású vállalkozás 1888-ban kezdődött. Vlček nevét ekkorra már ismertté tették a cseh és a szlovák irodalom történetéről készített összefoglalói. (*Literatura na Slovensku, její vznik, rozvoj, význam a úspěchy*. Praha, 1881; *Přehledu dějin literatury české I*. Praha, 1885) Az *Ottův slovník naučný*ba 105 szócikket írt, többségében

szlovák szerzőkről. A szerző a tanulmány végén a Vlček-bibliográfiához forrásként közli az általa írott szócikkek listáját.

Az utolsó tanulmány Vlasta Okoličányová terjedelmes és alapos írása a kalózkivadványok előnyei és hátrányai körüli vitákról a 18. században. Kalózkivadványon a szerző tudta nélkül kiadott vagy újra megjelentetett nyomtatványokat érti. Mivel a kiadók ezek után nem fizettek illetékeket és honoráriumot, jóval olcsóbbak voltak, mint az eredeti kivadványok. A 18. század második felére úgy elterjedtek, hogy külön polemikákban foglalkoztak ezzel a jelenséggel. Lipszében 1786-ban megjelent egy német nyelvű cikk az *Ephemeriden der Menschheit, oder Bibliothek der Sittenlehre, der Politik und der Gesetzgebung* című periodikumban, amelynek névtelen szerzője szerint a kalózkivadványoknak megvan a maguk előnye és hátránya: előnyük, hogy részben ezeknek is köszönhetően megnőtt a könyvvásárlási kedv. Az emberek csekély pénzért juthatnak hozzá jó szerzők könyveihöz, így olyanok is tudnak könyveket venni, akik korábban nem tudtak. A kispénzü értelmiségiek (szegény orvosok, lelkészek, tanítók) és az egyszerű emberek is tudják fejleszteni tudásukat. Emellett sok külföldi nyomtatvány csak így jut be az országba. A cikk a kalóznyomtatványok elterjedéséért a privilégiumok adományozásának zavaros rendszerét is felelőssé teszi, mivel a jogi kaosz megnehezíti a felelősségre vonást. Ugyanakkor e nyomtatványok olyan nagy károkat okoznak a könyvkereskedőknek, hogy azok a jövedelem kiesését csak úgy tudják pótolni, ha az eredeti kivadványokat drágábban adják; ez pedig hosszú távon a könyvvásárolóknak is igen nagy veszteség. Ugyanennek a kivadványnak a hasábjain reagált a cikke Philipp Erasmus Reich könyvkereskedő, aki szerint a kalóznyomtatványok semmiképpen nem fogadhatók el erkölcsi, gazdasági és egyéb szempontok miatt, sőt azt is elutasította, hogy ezek hasznáról beszéljenek. A második cikkhez a periodikum szerkesztője rövid kommentárt fűzött, amellyel lezárta a vitát. Ezeket a cikkeket szlovák fordításban közli a tanulmány szerzője, végül bemutatja a könyvkereskedés helyzetét és a kalózkiv-

ványok elleni harcot a Habsburg Birodalomban a 18. század második felében.

A tanulmányok mellett az évkönyvben három recenziót is olvashatunk könyvtörténeti szempontból jelentős újabb kivadványokról: TERSCH, Harald: *Schreibkalender und Schreibkultur. Zur Receptionsgeschichte eines frühen Massenmediums*. Graz, 2008. Wolfgang Neugebauer Verlag, 120 l. (Ivona Kollárová); *Problematika historických a vzácných knižních fondů 2009*. Ed.: Rostislav KRŮŠINSKÝ. Olomouc, 2010. Vědecká knihovna v Olomouci, Brno Sdružení českých knihoven, 264 l. (Miriam Poriežová); *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert: Das Beispiel des Habsburgermonarchie*. Hrsg.: Johannes FRIMMEL, Michael WÖGERBAUER. Wiesbaden, 2009. Harrasowitz Verlag, 401 l. (Petronela Bulková).

A kötet a pozsonyi egyetemi könyvtár honlapjáról elektronikus formában letölthető: <http://www.ulib.sk/files/Publikacie/SBP/sbp2010.pdf>.

KOVÁCS ESZTER

Kiadói és nyomdászjelvények. Szakirodalmi szöveggyűjtemény II. Szerk.: SIMON Melinda. Szeged, 2010. SZEK JGYF Kiadó, 148 l. /Habent sua fata libelli VI./

Az 2006-ban elkezdett „Habent sua fata libelli” sorozat legújabb darabja hiánypótló vállalkozás a régi könyves oktatás területén, akárcsak a korábban megjelent paleográfiai olvasókönyv (HEGYI Ádám–SIMON Melinda–ZVARA Edina: *Paleográfiai olvasókönyv könyvtár szakos hallgatóknak*. Szeged, 2007. SZEK, 137 l. /Habent sua fata libelli III./), és közvetlen folytatása a sorozat ötödik köteteként megjelent kompendiumnak (*Kiadói és nyomdászjelvények. Szakirodalmi szöveggyűjtemény I.* Szerk.: SIMON Melinda. Szeged, 2009. SZEK). Simon Melinda a kiadói és nyomdászjelvények kutatásának Borsá Gedeon, Soltész Zoltánné és V. Ecsedy Judit által meghatározott vonalát folytatja, de a témát illető tudását megosztandó, „A Könyves Kultúra” soro-

zathoz hasonló oktatási segédanyaggal kíván szolgálni, vagyis a hazai közönség számára nehezen hozzáférhető külföldi és magyar szakirodalmi válogatást ad közre.

A kötetben három angol és két szlovák nyelvű tanulmány fordítása (előbbieket Simon Melinda, utóbbiakat Garajszki Éva fordította), valamint három magyar szöveg található. A kompendium kezdő darabja Abraham Horodisch 1977-es írása a könyv és a kiadósajtó megjelenéséről a 15–16. századi nyomdászjelvényekben. Ezt követi R. B. McKerrow-nak az 1640 előtti angol és skót jelvényekről szóló összefoglaló munkája (1913), mely a téma angolszász irodalmának egyik első kiemelkedő darabja. Az angol szakirodalmat F. Compton Avis írása zárja (a nyomdászjelvények vadember-ábrázolásairól). A szerkesztő megtöri a kiválasztott szakirodalom nyelvi homogenitását, és a hungaricakutatás szempontjait érvényesítve a környező országok irodalmára (jelen esetben két szlovák munkára) is kiterjeszti bemutatását. Így került be a kötetbe Boris Bálint 1943-ban kiadott írása a mai Szlovákia területén használt 18. századi nyomdászjelvényekről, valamint Ľubomír Jankovič 1995-ös cikke a 18–19. századi pozsonyi jelvényekről.

Az újjáélesztett hazai szakirodalom első darabja Dankó József 1885-ben elhangzott akadémiai székfoglaló értekezésének a francia reneszánsz nyomdajegyekről és címerekről szóló fejezete, amelynek szövegét a nyelvi nehézségek kiküszöbölése érdekében Simon Melinda némileg modernizálta. Ezt R. Tóth József írása követi; ő kortársként mutatja be a 20. század első évtizedének hazai jelvénydivatját. A kötetben utolsóként szereplő cikk egy rövid, de izgalmas nyomda- és irodalomtörténeti nyomozás bemutatása Apró Ferenc tollából a Koroknay József szegedi nyomdász által 1922–1923-ban használt nyomdajelvényrel kapcsolatban. A kötetet végül szemlé- és földrajzinév-mutató teszi teljessé.

Mivel jellemzően a szakirodalom régebbi darabjai kerülnek az olvasó elé, különösen dicséretes a szerkesztő azon igyekezete, hogy a szövegekben előforduló tartalmi tévedéseket lábjegyzetben javítsa. Terjedelmi okok miatt a szerkesztő

több illusztrációt is kihagyott; így talán hasznos lenne a szövegyűjtemény megjelenetése elektronikus tananyag formájában is, ahol ezek a kényelmetlenségek kiküszöbölhetők lennének. Mindazonáltal biztosak lehetünk benne, hogy hasznos tankönyv és élvezetes olvasmány kerül a hallgatók és az érdeklődők kezébe.

STOHL RÓBERT

„Margarita poetica.” A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Antológia. Összeállította: EKLER Péter. Bp. 2011. Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 220 [2] l. /Nemzeti Téka/

Az Országos Széchényi Könyvtár és a Gondolat Kiadó közös gondozásában, a Nemzeti Téka sorozat új kiadványaként jelent meg Ekler Péter válogatása. A kötet a humanista oktatás 1526 előtt készült, elsősorban latin nyelvű dokumentumainak jellegzetes részleteit tartalmazza magyar fordításban. Az antológia személyi és tartalmi hungaricumokból, valamint a 16. századi Magyarországon bizonyíthatóan használt külföldi nyomtatványokból, elsősorban tankönyvekből közöl részleteket. Rendező elve a studia humanitatis öt tudományterülete: a grammatica, a rhetorica, a historia, a poetica és a philosophia moralis. Az utóbbi évtizedekben a magyarországi humanizmus témakörében több szövegyűjtemény is megjelent (például *Humanista történetírók*. Válogatta: KULCSÁR Péter. Bp. 1977; *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Válogatta: KLANICZAY Tibor. Bp. 1982; *Régi magyar irodalmi szövegyűjtemény I. Humanizmus*. Szerk.: ÁCS Pál, JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter. Bp. 1998). Ezekben a szövegek csoportosítása a 20. századi magyar irodalomkutatás kánonjai szerint történt. Ekler viszont arra tesz kísérletet, hogy korabeli kánonok segítségével rendszerezzen 15–16. századi, elsősorban oktatási célokra szánt műveket. A „*Margarita poetica*” rendező elve remek ötlet: módszerével az Európa-szerte elterjedt oktatási rendszer Magyarországon használt tananyagába nyerhetünk bepillantást.

Bár a bibliográfiából több, az antológia tematikájához illő írása is kimaradt, a studia humanitatis magyarországi forrásait és felhasznált tankönyveit Mészáros István tárta fel; művei vezérfonalat jelenthettek a gyűjtemény egyes darabjainak kiválogatásánál. A kötet összeállításához felhasznált másik alapvető, hivatkozott szakirodalmat a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* (IV. Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Bp. 2005) „Humanizmus” tárgyszavában leírtak jelentik.

A két legrészletesebben kidolgozott fejezet a „Grammatica” és a „Rhetorica”, a fordítások összerjedelme és a részletek száma jóval meghaladja a másik három tudományterületet illusztráló szövegeket. Az arányeltolódásokat a kötet összeállítója azzal indokolja az előszóban, hogy a nyelvtan és a szónoklattan körébe tartozó szövegekből kevesebbhez lehet hozzáférni magyar nyelven. A grammatica tárgykörében a kiválasztott művek részben a humanista grammatika-irodalom Európa-szerte alapvető tankönyveiből kerültek ki (Guarino Veronese, Georgius Trapezuntius, Lorenzo Valla, Niccolò Perotti, Jakob Henrichmann tankönyvei). Lefordított részleteik a latin alakzatok, a lexika és a morfológia területéről nyújtanak ízelítőt.

A kifejezetten Magyarországhoz köthető nyelvtanokra is találunk példákat: Valentin Ecknek, a bártfai iskola rektorának népszerű szógyűjteménye, a *Supellectilium fasciculus* a 16. század elején több kiadásban is napvilágot látott. Emellett a szerző több tankönyvet is megjelentetett. Bartholomaeus Frankfordinus, a budavári Boldogasszony-iskola rektora Homérosz *Békaegézharcának* latin kiadásával és két iskolai színjátékával (*Gryllus, Inter Vigilantiam et Torporem dialogus*) járult hozzá a hazai oktatás magasabb színvonalához. Az utóbbi kettőből találunk a kötetben rövidke kétnyelvű részletet. Adrian Wolphard kiadói tevékenységének köszönhetően két játékos latin gyakorlókönyv jelent meg a 16. század elején. Ezek közül Andreas Guarna Salernitanus nyelvtanából találunk részletet a kötetben. Guarna mellékneve a gyűjteményben ‘Salernitatus’ – szerencsésebb lett volna a nemzetközi bibliográfiai gyakorlatban bevett ‘Salernitanus’ nevet használni. Szintén a „Grammatica” fejeze-

tében szerepel Angelo Poliziano *Miscellaneorum centuria una* című filológiai értékezéseinek egyik érdekfeszítő szövege, kétségtől az antológia egyik színfoltja – az olvasó számára viszont a fejezet bevezetéséből nem válik világossá, hogy Poliziano műve hatott-e a Mohács előtti Magyarországon, és ha igen, hogyan.

A humanista grammatikai oktatás újítása az ógörög nyelv tanítása. A 15. század közepétől Manuél Khrüszológosz és Guarino Veronese hatására először Itáliában jelentkezik igény az ógörög ismeretekre. Az antológia nem tartalmaz fordításokat ebben a témában, ehelyett Bolonyai Gábor „Lapszéli jegyzetek Taddeo Ugoletto szótárában” című tanulmányából olvashatunk részletet Janus Pannonius ógörög szójegyzékéről és az első nyomtatásban megjelent ógörög szótárról.

A „Rhetorica” című fejezet tartalmának áttekintését megnehezíti, hogy a részletek nem a megjelenésük időrendjében, nem is témakörök szerint, de nem is betűrendben következnek. A rendező elv felfedezése híján az alábbi csoportokat állíthatjuk fel: alapvető retorikai és stilisztikai tankönyvek és példatárak (Georgius Trapezuntius: *Dialectica*; Antonio Mancinelli: *Carmen de figuris*; Albrecht von Eyb: *Margarita poetica*; Desiderius Erasmus: *De duplici copia verborum ac rerum commentarii duo*), az ars epistolandi tankönyvei (Paulus Nivis: *Epistolae breves*; Franciscus Niger Venetus: *Opusculum scribendi epistolas*; Augustinus Moravus Olomucensis: *De modo epistolandi*), ajánlólevelek (Bartolomeo della Fonte, Keserű Mihály).

A fejezeten belül érdemes kiemelni Bartolomeo della Fonte firenzei retorikatanár Mátyásnak címzett ajánlólevelét, a korvinakutatás fontos forrását. Hiánypótló Keserű Mihály II. Ulászlónak címzett ajánlólevelének magyar fordítása, hiszen ez a szöveg nem szerepel a *Magyar humanisták levelei* (Szerk.: V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1971) című szöveggyűjteményben.

A középkori diktamentumtankönyvek főleg a hivatalos levelek megfogalmazásával kapcsolatban adtak útmutatást; a magánlevelek szerkesztésének tudománya mint az írásbeli retorika része a humanizmus korában élte virágkorát. Mivel

a levelezés a kapcsolattartás sokszor kizárólagos formája volt, elsajátításához számos segédlet született. Ezek egyik típusa a levélminta-gyűjtemény, a másik pedig a formulákat tartalmazó kézikönyv, amely részletesen tárgyalja a levelek fajtáit, részeit, a levélszerkesztés hibáit, a címezést, a megszólítást, a kérés megfogalmazását. Paulus Nivis Lipcsében, Halléban és Chemnitzben vezetett iskolát, iskolai használatra szánta háromrészes levélminta-gyűjteményét. A magyar vonatkozású „*Epistolae breves*” című rész őrzi azt a Mátyás királlyal kapcsolatos hűsz levelet, amelyek történelmi forrásnak is kiválóak. A levelek latin szövegét Mészáros István közölte (Egy XV. század végi tankönyv példaszövegei Mátyás királyról. = Magyar Könyvszemle [83.] 1967. 357–364); az antológia ezekből két levél-pár fordítását tartalmazza. Reméljük, hamarosan a többi levelet is olvashatjuk magyarul. A levél-írásra oktató tankönyvek özöne azok kritikáját és differenciálását hozta magával. Erasmus, az ars epistolica megkérdőjelezhetetlen tekintélye így jellemzi Franciscus Nigernek a gyűjteményben szereplő kézikönyvét: „De miért olvassák a diákok Franciscus Nigert, akinek az utasításai nemcsak egyszerűek, hanem még csak nem is a retorika legjobb kútforrásból származnak, (ahogy kívánatos lenne)? Sőt egyetlen olyan levele sincs, amelyet szabatosnak és izlésesnek mondhatnánk, de még csak latin nyelvűnek sem.” (*Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*. Per P. S. ALLEN. I. Oxonii, MCMVI. Ep. 117, 272. ford. a szerző.)

Az antológia neuralgikus pontja a „*Historia*” fejezete: az olvasó csalódottan konstatálja, hogy szinte teljesen hiányoznak belőle a magyarra fordított szövegrészletek. Szemelvények helyett rövid, összefoglaló jellegű ismertetőket találunk történetíróinkról. Való igaz, hogy Ransano, Bonfini, Tubero szövegei már megjelentek magyar fordításban (bár ez a gyűjtemény más szövegrészleteinél nem jelentett kizáró okot), ugyan-ez azonban nem mondható el Ricci és Petančić műveiről. Az utóbbira Veszprémy László és Boris Nikšić hívta fel a kutatók figyelmét. Fennmaradt három emlékiratából kettő, a *De itineribus in Turciam libellus* és a *Genealogia Turcica* ismert volt a 16. században. Népszerűségét bizo-

nyítja, hogy első, 1522-es latin nyelvű kiadása után németül is többször megjelentették (1558, 1560, 1578, 1596). A fejezetben mindössze egy bővebb részlet olvashatunk Clichtoveus II. Lajos számára írt *De regis officio opusculum*ából, melyben a történetírók olvasásán keresztül a történeti események tanulságainak levonására buzdítja címzettjét. A magyar történelem legkorábbi, humanista igénnyel megalkotott művei a két itáliai humanista, Pietro Ransano (*Epitome rerum Ungaricarum*) és Antonio Bonfini (*Rerum Ungaricarum decades*) nevéhez fűződnek, és a retorikus történetírás irányzatának dokumentumai: fontos elemeik a csataleírások, a jellemzések és a szónoklatok. Az *Epitome editio princeps*t 1558-ban jelentette meg Zsámboky János. A kötet előszavában Zsámboky elsőként hasonlítja össze Ransano és Bonfini stílusát és módszereit. A *Rerum Ungaricum decades* első három tizedének első kiadása 1543-ból Martin Brenner, szász humanista nevéhez fűződik, 1568-ban és 1581-ben Zsámboky jelentette meg a teljes szöveget, számos magyar történelmi forrással bővítve a kiadványt.

A „*Poetica*” tárgyköre szintén a humanista képzés része volt – ez a gyakorlatban annyit jelent, hogy a versírás mesterségét is elsajátították, akik humanista műveltséget szereztek. A költészettani tankönyvek elsősorban Arisztotelész *Poétikája* és Horatius *Ars poeticája* alapján a költészet legfontosabb elveibe, műfajaiba, versmértekeibe vezették be a tanulókat. A gyűjteményben ezt képviseli Konrad Celtis *Ars versificandi et carminum* és Valentin Eck *De versificandi arte opusculum* című tankönyve. Az oktatás folyományaként Magyarországhoz köthető humanistáktól is számos ajánlóvers és dicsőítő költemény jelent meg. Az elméleti ismeretek megszerzésén túl az oktatás része volt a szövegolvasás, és mivel egészen a 16. század második feléig nem alakult ki az olvasásra szánt szerzők kánonja, a tanórákon kortárs szerzők (Janus Pannonius, Jacobus Piso) műveit is tanulmányozták az antik auktorok mellett. Különösen népszerűek voltak Janus Pannonius versei: a 16. század folyamán számos utánpótlás akadt, műveinek nyomtatásban való megjelentetése pedig – többek kö-

zött oktatási célokra – több humanistának a tevékenységi köréhez is hozzátartozott (Adrian Wolphard, Magyi Sebestyén). Janus Pannoniust a kötetben a *Renatus-panegyricus* újonnan felfedezett második feléről szóló híradás és egy rövid részlet képviseli.

A humanista oktatás során a költői és a történeti művek szövegmagyarázó feldolgozása után (nyelvtani feltárás, etimológia, szinonimák) a morális tartalom elemzése és kigyűjtése következett. A kor jellemző műfaja az exemplum- és az idézetgyűjtemény. Az utóbbit a Szent Nilus szentenciáiból közölt válogatás képviseli a kötetben. Morálfilozófiai tartalommal a legváltozatosabb témákban és műfajokban születtek írások; jellemzőek a fejedelmi tükrök, a viselkedési kézikönyvek, a rövid terjedelmű, egy témára koncentrááló traktátusok, illetve a szintén egy filozófiai kérdést körüljáró dialógusok. A „Philosophia moralis” fejezetben a dialógust képviseli a Bartolomeo della Fonte *De poenitentia*ájából származó részlet, valamint Valentin Eck *De reipublicae administratione dialogusa*. Szinte minden fejezet tartogat egy-egy előszót; jelen esetben Giacomo Filippo Forseti *De plurimis claris selectisque mulieribus* című művének Aragóniai Beatrixhoz intézett ajánlásáról van szó. Ezek a fordítások

különös ékkövei a gyűjteménynek, egyrészt mert teljes terjedelmükben olvashatók, így a hazai érdeklődők számára is hasznos források, másrészt mert illeszkednek ahhoz a nemzetközi kutatási programhoz (*Europa Humanistica. Les humanistes transmetteurs de textes*), amely az 1600 előtt született humanisták 1500 előtt keletkezett szövegek kiadásához készített előszavait, ajánlóleveleit tárja fel és jelenteti meg.

A pontos és gördülékeny stílusú fordításban olvasható szemelvények a rövid, lényegre törő bevezetésekkel és magyarázatokkal együtt elsősorban egyetemi hallgatóknak és önmagukat képezni akaró középiskolai tanároknak jelenthetnek hasznos olvasmányt. A gyűjtemény szemelvényei jól érzékeltetik, hogy a humanisták közös nyelvének milyen sokszínű tankönyvirodalma alakult ki. Példáikat a mai latin nyelvoktatásban is felhasználhatjuk, amíg létezik ilyen.

A legnépszerűbb humanista tankönyvek felismerhetők a számos possessorbejegyzésről, a bőséges sorközi és lapszéli jegyzetekről, alá- és áthúzásokról, ujjlenyomatokról, a kijáró vagy hiányzó levelekről, ívekről. Szívből kívánjuk ugyanezt a sorsot a „*Margarita poetica*”-nak is.

KERTÉSZ BALÁZSNÉ

Szerzőinkhez

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. A közlésre szánt, szövegszerkesztővel készített kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) kinyomtatva és elektronikus úton is juttassák el szerkesztőségünkhöz.
2. Csak végleges szöveget küldjenek, ügyelve arra, hogy a kinyomtatott és a digitális szöveg teljesen azonos legyen, ugyanis nyomban tördelt szerzői korrektúra készül, ennek következtében már nincs lehetőség jelentősebb szövegváltoztatásra.
3. A kézirat elkészítésekor mellőzzék a tipografizálást, kiemelést (pl. aláhúzás, kurziválás, félkövér betűtípus alkalmazása stb.).
4. Az internetes hivatkozásoknál tüntessék fel az utolsó letöltés dátumát.
5. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, a korábbi számok példái alapján.
6. A képek minőségére ügyeljenek (az ideális méret: 300 DPI), mivel a szerkesztésben nincs mód azok javítására.
7. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. fél oldalnyi tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
8. A beküldött kézirat végére, kérjük, ne mulasszák el beírni a szerző elérhetőségi adatait (név, lakcím, telefon-/mobil-, esetleg faxszám, e-mail cím); ez feltétlenül szükséges a szerzői korrektúra eljuttatásához és a kapcsolattartáshoz.
9. A fentiekben jelzett formaságok mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Markó Sándorné
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.